республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

КАТАП УЖУРАЖЫП КЕЛГЕНИВИС-БИЛЕ!

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

№ 148 (14648) 1991 чылдың сентябрь 7, суббота ● Садар өртээ 20 көп.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУЛАР!

Силер «Шын» солуннуң бөгүнгү номерин ап алгаш, аңаа өөрүүр-даа чадавас силер. Барык чартык ай үнмейн кээп-кээп, ам хенертен үнүп келирге, аңаа өөрүвейн-даа канчаар. Ам силерге мынчаар чугаалаар эргелиг-даа бис: Экии, эргим номчукчулар, авторларывыс, чагыкчыларывыс!

«Мурнун хынаар, соон—истээр» деп тыва үлегер чугаа бар болгай. Бичии када хая көрнүптээлинерем. Чаңнык-дииммиттиг кандыг коргунчуг хүннер эртчик. Ол үш хүн үргүлчүлээн дээрзин дыка эки билир силер. Россияның Президентизи Б. Н. Ельцинниң шиитпирлиг туружу болгаш москвачыларның хөделиишкиннери күрүнеге удур кем-буруулуг эргилде кылыр деп семээн бөлүк сүлчээчилерниң үүлгедиглерин сый баскан. Оларның кордаашкыннары бүтпээн. Ынчан бистиң солун ара үстүп, ол дугайын силерге чедирбээн-даа болза, ол дугайын ам кижи бүрүзү кончуг эки медереп билип, оон шыңгыы түңнелди үндүрүп турар. Ынчан, 1991 чылдың август 24-те РСФСР-ниң Президентизиниң 1991 чылдың август 23-те «Россия Федерациязының девискээринге РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазын түр када соксадыр дугайында» Чарлыынга дүүштүр РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң парлалга органнары болур «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарның үндүрүлгезин улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң № 22 айтыышкыны-биле соксаткаш, ук солуннарның ажылдаар өрээлдериниң эжиктерин таңмалааш, хаап каапкаш, харылзаа системазын база үзүп каан. Август 26-дан эгелээш, ук солуннарның редакциялары ынчаар түр када хагдынган. Ол бир талазында, хоойлуларга дүүштүр үндүрген шиитпир болган.

Ийи талазында, эргим номчукчулар, элээн каш хонук муңчулуушкунну үзүктелиишкиниң соонда силерниң база деткимченер ачызында «Шын» солун ол-ла ады-биле база катап чырыкче үнүп келди.

Бөгүн солунувустуң адының үстүнде «Республиканың ниитилел-политиктиг солуну» деп бижиттинген. Ону доораан-на эскерип каан боор силер. Ол тургустунуп келгениниң баштайгы чылдарындан эгелээш, тыва арат чоннуң мээ-медерелиниң сайзыраарынга, эртем-культуразының бедииринге улуг салдарлыг болуп келген. Ажыы-биле чугаалаарга, «Шын» бодунуң номчукчуларын —аныяк-өскенден эгелээш, назы-хары дөгүй берген улуг кижилерни үжен чылдарның үезинде үжүк-бижикке өөредиринге чогуур үлүүн киирген. Тываның экономиказы чаартынып, Ада-чурттуң Улуг дайыны боол турган чылдарда-даа, чуртта эде тургустунуушкун, демократия болгаш ажык-чарлыг чорук калбарып, ханылап орар амгы үеде-даа «Шын» организакчы, кижизидикчи ролюн күүседип келген.

1925 чылдан бээр «Шынның» эрткен оруу каалама ажык болган деп чугаалап болбас. Кижиге чүдүүр чоруктуң, чагырып дужаар системаның болгаш таптаашкын үезиниң чылдарында солуннуң ажылдакчылары — бистиң мурнувуста салгалдың журналистери кызып-кыйышкынга, харын-даа репрессияга-даа таваржып турган. РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң талазындан журналистерге айтыышкыннар бээр, холгаарлаар чоруктар турган. Ындыг чоруктуң уламындан сөөлгү үеде болган болуушкуннар долузу-биле чырыттынмаан.

Эргим номчукчулар! Хагдынарының сөөлгү хүннеринге чедир «Шын» —РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң органы болуп келгенин билир силер. Редакцияның күш-ажылчы коллективи ук тургузукчузунга бүзүрел чогун илереткеш, тургузукчузу болур нарын хүлээлгезин бодунга база алырын шиитпирлээн. Ынчалзажок солуннуң үндүрүлгези эвээш эвес акша-хөреңгини негээр. Ындыг берге байдалда чоннуң солунун чидирбес, ооң үндүрүлгезин уламчылаар дээш Тыва Республиканың Дээди Совети, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели күжениишкинниг ажылды чоруткан. Ооң түңнелинде олар «Шын» солуннуң тургузукчулары болуп, солун-биле керээни чарганнар. Солунну база бүрүткээн. Аңаа Тываның чону, солуннуң хөй санныг номчукчулары база каттыжар дээрзинге бүзүрээр бис. Ол тургузукчуларның күжениишкинниг ажылының түңнелинде болгаш солуннуң номчукчуларының, силерниң деткимчеңерниң ачызында солуннарны холга тудуп номчуур болгаш улаштыр чагыдып алыр аргалыг болганывар бо.

«Шынның» күш-ажылчы коллективиниң тургузукчу болганы — ол дээрге чаа чүүл. Ону черле демдеглээр апаар. Ол боду тускай Уставтыг. Саңхөө-даа, ажыл-агый-даа, чогаадыкчы ажыл-даа талазы-биле моон соңгааргы сорулгаларын ында тодаргай айтып алган. Ону боттандырары — дорт хүлээлгези.

Моон мурнунда үнүп турган номерлерден бо үндүрүлгениң бир өске, бир янзы апарганын дораан-на эскерип каан боор силер. Бо номерден эгелээш, ол улам-на чаартынар. Солун болза Тываның чонунуң солуну апарганда, ооң арыннарынга янзы-бүрү материалдар, янзы-бүрү шимчээшкиннер база чоннуң аңгы-аңгы кезектериниң үзел-бодалдары, санал-оналдары чырыттынар. Ол — чоннуң хостуг индири, хостуг үндүрүлгези апаар. Мурнуңда ышкаш, «үстүнден айтыышкын» манавас. Бодунуң бадылап алганы чогуур Устав ёзугаар ажылдаар.

Хостуг-ла дээш солуннуң арыннарынга үш-үдүрүм чүүлдер үндүрерин ук солуннуң редколлегиязы болдурбас. Чүү-даа чүве өйлүг-кызыгаарлыг болур дээрзин сагындырып каары артык эвес. Моон-биле холбаштыр бижикчилерден негелде база улгадыр. Чүл дизе, бижээн материал бүрүзү дээш авторнуң харысалгазы улгадыр. Бир эвес сан-фактылары дүүшпес, меге, бадыткал чок болур болза, ол дээш харысалганы автор Парлалга дугайында хоойлуну ёзугаар харылаар. Чамдык авторларның шын эвес бижээн чүүлдериниң ужурундан редакция моон мурнунда эпчок чүүлдерге, судка нүүртештирер чорукка таваржып турган болгай. Ынчангаш бижикчилерден негелде улуг деп чүвени катаптаза чогуур. Ооң-биле кады номчукчуларның болгаш бижикчилерниң чагааларын редакция кончуг кичээнгейлиг сайгарып көөр. Ынчалзажок чамдык чагааларны, бижимел чүүлдерни, тырттырган болгаш чураан чуруктарны чагаа-биле харылавайн, рецензиялавайн база дедир эгитпейн барып болур.

Бо болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле чагаалардан бисче бижинер. Силерниң бодалдарыңар болгаш сүмелериңер биске херек. Моон соңгаар-даа үргүлчү кады бис.

«ШЫН» СОЛУННУҢ КҮШ-АЖЫЛЧЫ КОЛЛЕКТИВИ.

Допчулал

СОНУУРГАП КӨРЭЭЛИ

Хүндүлүг номчукчулар! 1991 чылдың август 19-21 хүннеринде чурттуң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга), Президентизинге удур, демократтыг чаартылгаларга чөрүштүр кылдынган кем-буруулуг күрүне эргилдезиниң сөөлүнде кол болуушкуннарны сонуургап көрээли.

Кол болгаш эң чугула болуушкуннар. **БИРЭЭДЕ.** ССРЭ-ниң Дээди Советиниң онза сессиязы чуртта социал-политиктиг болгаш экономиктиг эң-не нарын база дүшкүүрлүг, харын дүвүренчиг, ондактыг байдалдың үезинде, август 26-да ажыттынган болгай. Сессияның кол сорулгазы—кедергей нарын политиктиг байдалды чавырылдырары, политиктиг кризистен ниитилелди уштуру, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизин чыылдырары, аңаа белеткелди хандырары турган.

ССРЭ-ниң удуртулгазынга турган бөлүк кижилерниң, бирги ээлчегде, ССРЭ-ниң оралакчы президентизи турган Г. Янаевтиң, ССРЭ-ниң премьер-министри турган В. Павловтуң, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы турган В. Крючковтуң, чурттуң Президентизиниң чанында Камгалал чөвүлелиниң даргазының оралакчызы турган О. Баклановтуң, ССРЭ-ниң камгалал министри турган Д. Язовтуң болгаш өскелерниң-даа организастааны күрүне эргилдезиниң түңнелинде тургустунган байдалдың дугайында ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң дыңнадыын сессия чугаалажып көрген.

Сессияга Президенттиң айтырыглаар болгаш санал-оналдар дыка чидиг болган. Күрүнеге, оон Конституциязынга, дүрүм ёзугаар Президентизинге, чазаанга, чоннунга удур сүлчээлерниң, күрүне эргилделериниң каждан-даа болдурбазынче утланган эрге-хоойлу магадылалдыг шиитпирлерин сессия хүлээп алыр аргалыг болган.

ССРЭ Президентизиниң дыңнадыын бүгү талалыг чугаалажып көрген сөөлүнде сессия бадылаашкыннарның хөй нуруузу-биле ССРЭ чазааның бүрүн душкенин хүлээп көрген. ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазынга Бакатинни, ССРЭ-ниң Камгалал министринге — оон мурнунда ужар чүүл күштериниң кол командылакчызы турган Шапошниковту, ССРЭ-ниң иштики херектер министринге — РСФСР-ниң иштики херектер министри Баранниковту томуйлаанын сессия бадылаан. А сессияның кол түңнели — күрүне эргилдезин шыңгыы бүрүү шапканы, ук эргилдениң организакчыларынга, киржикчилеринге, деткикчилеринге хамаарыштыр истелгени хоойлу ёзугаар ылаптыг кылырын негээн.

ИЙИДЕ. ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи бо чылдың сентябрь 2-де ажыттынгаш, 3-те доозулган. Оон хүлээп алган кол документилери—эвилелдешкен он республиканың дээди удуртукчуларының болгаш чурттуң Президентизиниң медеглелиниң талазы-биле доктаал, шиитпиишкиниң ү... чадада күрүне эрге-чагы... газының болгаш эргеле... башкарылга органнарыны... дугайында Хоойлу, кижи... эргелериниң болгаш хо... талгаларының Декларация... зы. Хоойлуну ниитизи-б... ле хүлээп алыры дээш 16... депутаттар бадылаан, депутаттар удур болга... 63 депутаттар бадылаашкы... үезинде дадагалзаан.

Хөй депутаттарның бо... лын ёзугаар алырга, ээлч... чок Съездиниң кол с... рулгазы — Суверенниг Хо... түг Республикалар Эвил... лии хевээр арттырары, б... рилгээр чугаалаарга, бисти... күрүневистиң буступ дуж... рин болдурбазы, ону чаа... тынган Эвилел кылдыр а... тургузары. Чурттуң, о... нация бүрүзүнүң салы... чолунга, келир үезин... амыдыралчы эргежок ч... гула бо сорулганы эки... ге чедир күүседиринге у... ланган баштайгы базымы... кылдынганын ээлчег ч... Съездиниң хүлээп ал... документилери херечил... турар. Чижээ, чурттуң ча... гыс аай Чепсектиг Күш... рин, оларның чаңгыс а... командылалын хевээр ар... тырар, ядролуг чепсек... топтуң шыңгыы контрол... нуң адаанга тургузар д... гайында дугуржулга чед... алдынган.

ҮШТЕ. Үймээн сөөлү... хүннерде база бир кол б... луушкун: СЭКП ТК-н... Чиигине секретарының э... ге-хүлээлгелеринден хо... талыр дугайында Пре... дент М. С. Горбачевтуң м... деглели, СЭКП-ниң тарады... оон эт-хөреңгизин Сове... терге дамчыдар дугайын... ССРЭ Президентизин... Чарлыы, РСФСР-ниң Ко... партиязының ажыл-чор... дулгазын соксадыр дугайы... да РСФСР-ниң През... дентизиниң Чарлыы. Ы... чангаш 15 миллион аж... кежигүнниг СЭКП-ниң ажы... чорудулгазы бүгү чурт... соксаан. Бөдүүн коммуни... терге хамаарыштыр бүрү... дадывышкыннарны кыл... болбазын, дүшкен парт... органнарының ажылдакч... ларын ажыл-биле хандыр... рының эргежок чугулаа... ССРЭ Президентизи ча... гыс эвес удаа медегле... СЭКП-ниң орнунга чаа па... тияны тургузуп болур... демдеглеп келген.

Күрүне эргилдезиниң о... ганизакчыларынга, киржи... чилеринге, деткикчилер... ге хамаарыштыр исте... топте болгаш чер-чер... үргүлчүлеп турар. Сөө... медээни ёзугаар алыр... В. Павловка, Д. Язов... В. Крючковка, Г. Янаев... О. Баклановка, күрүне ө... дурулгазериниң болгаш о... октилериниң ассоциац... президентизи турган А. Т... зяковка, ССРЭ-ниң Тар... чыннар эвилелиниң дар... зы турган В. Стародубц... не болгаш өскелерге-д... хамаарыштыр херек өтт... ган.

Тыва Республиканың Дээди Советин болгаш Министрлер Чөвүлелин «Шын» солуннуң тургузукчулары кылдыр чарлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ БАЗА МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң **доктаалдыры болза:**

1. Тыва Республиканың Дээди Советиниң болгаш Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелин база редакцияның журналистер коллективин «Шын» солуннуң тургузукчулары кылдыр чарлаар.
2. Тургузукчу керээниң төлевилелин чүүлдүг деп санаар.
3. Тургузукчу керээге Тыва Республиканың Дээди Советиниң өмүнээзинден ат салырын Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазының оралакчызы эш М. С. Козловка, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң өмүнээзинден ат салырын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы эш В. В. Содунамга дагзыр.
4. «Шын» солун редакциязының Уставын бадылаар.
5. Редакция коллективиниң киирип келгенинге үндезилээш, «Шын» солуннуң редакторунга эш Владимир Федорович Чадамбаны бадылаар.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазының оралакчызы **М. КОЗЛОВ.**

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. СОДУНАМ.**

Республиканың адын өскертир дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң 1991 чылдың август 28-те доктаалын боттандырар талазы-биле

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

«Республиканың адын өскертир дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң 1991 чылдың август 28-те доктаалын күүседири-биле Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң **доктаалдыры болза:**

1. «Тыва Республика» деп атты ажыглаарын күштүг болдуруп эгелээри-биле холбаштыр күрүне бюджединиң күзели-биле хандырылгалыг адаанда турар организацияларның чарыгдалдарын, а ол ышкаш Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң болгаш Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чарыгдалдарын дугаарынга акша-хөреңгилерни республика бюджединге баш бурунгаар айтып тодаргайлаарын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.
2. 1991 чылдың август 28-ке чедир хүлээп алдынган бүгү хоойлуларда, доктаалдарда, өске-даа нормативтиг актыларда болгаш документилерде «Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республика» деп ат оларның күштүг хуусаазы төнгүже чедир үениң дургузунда хоойлу ёзугаар күштүг болурун доктаадыр.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызы **В. КАЖИН-ООЛ.**

Кызыл хоорай. 1991 чылдың август 29.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ЭРТКЕН ХҮННЕРИНДЕН

Болуушкуннар, фактылар, медээлер

БАШТАЙГЫ ТОННАЛАР

Республиканың ажыл-агыйларында тараа ажаалдазы эгелээн.

Таңды районнуң «Революцияның чалбыыжы», «Коммунизмниң херели», ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтарында, Бии-Хемниң «Кызыл тараачында», «Өөкте» болгаш оон-даа өске элээн каш ажыл-агыйларда ол чымыштыг иш ам безин элээн шуудай берген. Шак ынчаар «Революцияның чалбыыжы» совхоз бүдүн чартык муң ажыг гектар черниң тараазын ажаап алган.

Бистиң корр.

ЭРЗИН ДУГАЙЫНДА

Чоокта чаа Тыва Республиканың Советтер бажыңынга Дээди Советтиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң удуртукчулары журналистер, чогаалчылар болгаш өске-даа кижилер-биле ужуражыышкын эрттирип турда апаа хөй янзы айтырыглар салдынган. Оларның бирээзи — Эрзин районнуң чурттакчылары Тыва Республиканың составындан район үнер дугайында шиитпир хүлээп алган, ол дугайында республиканың удуртукчулары канчаар тайылбырлаарыл?

Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак ындыг айтырыгны кым-даа аңаа тургуспаан, ол медээ билдинмезин чугаалаан. Солуннар бо хүннерде үнмейн-даа турган болза, редакцияның ажылдакчылары ол айтырыгны база сонуургап, Эрзинче долгаан. Район Советиниң болгаш күскомунуң даргазы К. А. Моң телефонну тудуп алган.

— Ындыг чугаа черле турбаан — деп, Кимсин Александрович «Шынның» корреспондентизинге чугаалаан. — Хоорайда бистиң районга хамаарыштыр ындыг чугаа тарап турарын билир бис, харын-даа солун дамчыштыр медеглел кылыр деп турар бис. Оон үнүп келген дөзү мындыг хире: бо чылдың август 30-де район Советиниң болгаш күскомнуң каттышкан калбак хуралы болган чүве. Аңаа августа чуртка болган ол халаптыг эргилде дугайында чугаалажып, үнелел берген. Хоойлуга дүүшпес ол үүлгедигни хуралга киришкеннер шыңгыы буруу шапкан.

Ол ышкаш ол-ла үүлгедигниң хайы-биле бөдүүн кижилерге, бөдүүн коммунистерге бүзүревес, кымның чүнү чугаалааның, кандыг үзелдиин илередир дээш истеп сүрүүшкүн кылырының айыылы тургустунуп болур деп чамдык кижилер саналдап, харын-даа чурттуң болгаш Россияның удуртукчулары М. С. Горбачевче болгаш Б. Н. Ельцинче телеграммалар чорудар бе дижип турган. Аъш, чем, идик-хеп хандырылгазы канчап баарыл, аңгы республика болур болза кандыгыл дээн хевирлиг айтырыгларны чамдык кижилер боттарының саналдарынга кодургеп турган.

Ындыг чидиг дискуссиялар соонда чогумчалыг шиитпир хүлээп алдынган чүве. Кым-даа район башкаландырар дугайында айтырыг көдүрбээн, шиитпирдаа хүлээп алдынмаан.

ЧАА СОЛУН

Бо чылдың август 28-те депутаттар бөлүүнүң «Деткимче» деп чаа солуннуң баштайгы дугаары чырыкче үнген. Ол неделя санында орус болгаш тыва дылдарга үнер. «Деткимче» — республиканың экономиктиг, политиктиг, социал, культура амыдыралының бүгү айтырыгларын чырыдар, бүгү чүвени боттуг шын көргүзеринге, чоптуг чорук дээш туржурунга сонуургалдыг болур.

Чаа тургустунуп турар чүүл бүрүзү эгезинде бергелерге черле таваржыр. «Деткимчени» олар база ооп эртиейн турар. Ынчангаш чаа солунну деткикчи чугула. «Деткимчениң» редакция коллективинге «Шынның» коллективи байыр чедирип, чедиишкиннерни күзеп тур. «Деткимче» деткимчелиг-ле болзун!

ЧАЛАТКАН ЭМЧИЛЕР

Моол Арат Республиканың улусчу медицинаның төлээлери (3 кижи) Тыва сарыг шажынның «Алдын Богда» ниитилелиниң чалааны-биле сентябрь эгезинде Кызылда чедип келген.

Улусчу медицинаның специалистери иглотерапевт эмчи болгаш хол-биле тудуп, суйбап эмнээр эмчи (ол мергежилди бария засал дээр болду), кайызы-даа судалдааш диагноз салыр. Бо хүннерде эмнээшкинни чорудуп турар.

Оларның-биле кады эртем-билиг талазы-биле бедик чадалыы — оточ (медицина эртемнериниң доктору ат-биле деннежип болур) лама башкы база бар.

Хүлээп алыышкын кылып турар адрези: Кызыл хоорай, Красноармейская, 113.

Кызылдың харылзаа белдириниң почтачылары ОКСАНА СААЯ, АНАСТАСИЯ ЧҮЛДҮМ: «Бистиң солуннар тарадыр участогувустуң чурттакчылары «Шынны» дыка үр манап келдилер. Ол үнүп эгелээрге-ле, солун чагыкчылары бисти улуг өөрүшкү-биле уткуп алырлар».

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АШТЫ ЧҮГЕ ЧАРЛААНЫЛ?

Тыва АССР-ниң Дээди ... Советиниң ээлчег чок сесси... даарта ажыттынар деп тур... бөлүк кижилер аш чарл... деп медээ тарай берген. ... густ 27—28 хүннеринде ... ваның улусчу партиязы... тургузукчу бөлүүнүң кирж... чилери—республиканың Ул... чу чогаадылга төвүнүң кы... дис эргелекчизи Сергей Бе... Тываның эртем-шинчилел ... ститудунуң эртем ажылдак... зы Андрей Ашак-оол аш ... лааш олурупкан.

Аш чарлакчыларының ... негелдези болза Тыва АС... ниң Дээди Совединиң Даргазы Чимит-Доржу ... йырович Ондарны М... кваға болган үймээн... лерни деткээни дээш аж... лындан дүжүрерин чед... алыры турган. Сессияга ... ажылындан халаж... дугайында медегл... ди Ч. Д. Б. Он... киирген. Депутаттар ол ... легни хандырган. Оон со... да аш чарлаашкынын с... саткан.

Бистиң солунувустуң салым-чолу дээш дүвүрээн, ону катап үндүреринге деткимчени көргүскен бүгү номчукчуларга, коллективтерге четтиргенивисти илереттивис.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыышкынының онгу сессиязын чыылдырар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму доктаадыры болза: Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыышкынының онгу сессиязын 1991 чылдың октябрь 2-де Кызыл хоорайга чыыштырар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. КОЗЛОВ.
Кызыл хоорай. 1991 чылдың август 29.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга соңгуур-биле кандидаттарны бүрүткээриниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

[illegible]

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. КОЗЛОВ.
Кызыл хоорай. 1991 чылдың август 29.

Эрге-хулээлгезинден хостаар дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы эш Ч.-Д. Б. Ондарның меделгезиниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

[illegible]

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.
Кызыл хоорай. 1991 чылдың август 28.

Онза байдалды чарлааныңга болгаш ОБКК деп адаттыган чериниң ажыл-чорудулгазынга холбашкан байдалдарны хынаар талазы-биле түр депутат комиссиязын тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

[illegible]

1. Валынов В. Г. — № 2 соңгуулда округу, Кызыл хоорай.
2. Конуспаев Б. А. — № 39 соңгуулда округу, Тандыраайон.
3. Ооржак Э. Х. — № 77 соңгуулда округу, Кызыл район.
4. Санчай С. С. — № 9 соңгуулда округу, Кызыл хоорай.
5. Хомушку В. У. — № 50 соңгуулда округу, Барыын-Хемчик район.
6. Шожат Д. Б. — № 96 соңгуулда округу, Хемчик район.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.
Кызыл хоорай. 1991 чылдың август 28.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ЭРТКЕН ХУННЕРИНДЕН

Болушкуннар, фактылар, медээлер

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ СЕССИЯЗЫ

[illegible] ССРЭ-те онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң доктаалдарын база ай тывынныгларны республиканың девискээринге күүседикчилер. Улус ажылдакчыларының бүгү амыдыралының коллективтериниң үүлгелиниң чок ажылдап турган. Кызыл хоорай Советиниң депутаттары ол хүннерде политиктиг идепкейлиг бол[illegible] ... олар демдеглээн. ОБКК-ның ажыл-чорудулгазынга үнелелди, ацаа удурланыышкынны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму чогуур үезинде бербээнин, чамдык албан-дужаалдыг кижилер путчистерни деткиир хоонуг турганын санал бергеннер шүгүмчүлээн.

Таан-оол ХЕРТЕК

УЖУРАЖЫЛГА

[illegible] ...таваржылганың харылзаалыг ажылдакчылар база киришкен. Солуннарның тургузукчуларын тодаратпаш, Уставтарын ажылдап кылгаш, керээни чаргаш, чоокку хүннерде үндүрүп эгелээр деп шиитпир хүлээп алдынган.

(Бистиң корр.).

ТУДУГНУҢ «ХЛЕВИ» ЧҮЛ?

Чугула темага интервью

Туүйбу — тудугнуң «хлеви» дижири-ле шын. Туүйбу чокта кандыг-даа тудуг шуудавас, ажыглалга кирбези билдингир. А бөгүнде тудуг материалдары садып алыры хүн келген тудум нарын бергедеп орарын боттарывыс-ла эскерип чор бис. Кадат, шифер, сокта шили, маңза, туүйбу дээн чижектиг тудуг материалдары ховар нестүр апарган. Тудуг материалдарының рыногунда өртээн кай катап улгаттырып садар чижек чоруктуң, сорланыр чоруктуң, эрге-дужаалын ооре ажыглаар чоруктарының кедереп барганын база дыңнап турар бис.

Статистика органнарының берип турар сан-чурагайларын анализтеп көөрге, чуртта тудуг материалдарын бүдүрүп үндүрери сөөлгү ийи чылда дыка кызырылган. Чамдык черлерде чаңгыс борбак туүйбуну безин бир рубльге садып турар болу берген. Чоннуң тудуг материалдарынга хереглединиң шак бо хире өзүп турары чурттуң бергедээшкинге таваржып турар сан-хөй байдалын ээн алырынга харын-даа ажыктыг болгу дег. Чурттаар оран-саваны хууждар деп барган амгы рынокче шилчилге үезинде бажың-балгат тудуп алыр туүйбу кымга херек эвес боор. Ынчангаш туүйбу бүдүрүлгезин улам кеүдедири чугула болгу дег.

Чоннуң дүвүредип турар бо айтырыгны канчаар шиитпирлеп турарын сонуургадыр сорулга-биле Элегес-Аксында «Элегес» бүдүрүлге кооперативинге чедип, оон техниктиг директору Леонид Манчыкович Оюн-биле мындыг чугаа кылган мен.

— Силерниң удуртуп турарыңар кооператив тургустунга-ла элээн болу берди. Бүдүрүп турар туүйбуларны херектеп турар черлер-ле хөй. Херегелекчилер-биле кандыг харылзаалыг ажылдап тур силер, Леонид Манчыкович?

— Элегес-Аксынга моон мурнунда турган хана материалдары белеткээр заводтуң оруунга бистиң кооператив тургустунган чүве. Ол 1988 чылдың февраль айының эгези. Рынок харылзааларының байдалында моон соңгаар канчап амыдырап чурттаарыл, бүдүрүп турар продукциявыстың беримчези арбын болурун чүнүң ачызында чедип алырыл, ажылчыннарның социал камгалалын канчаар хандырарыл, оларның алыр акша-төгерин арбын болзун дээш чүнү кылза экил дээш, хөй-ле айтырыглар ынчан коллектив кежигүннериниң мурнунга тургустунуп келген. Борта завод турар шагда «химик» дээр-даа кижилер ажылдап-ла турду. Ынчан бүдүрүлге-даа шоолуг шуудавайн, сагылга-чурум-даа кошкак турду. Планныг онаалдаларывыс черле чедир күүсеттинмейн келген. Мындыг берге байдалдан уштунуп алырының бүгү аргаларын дилеп эгелээн бис. Кооперативтен кедилиг хире чүве чок боор деп түңнел үндүрген чүве. Ынчангаш «Элегес» дээр бүдүрүлге кооперативи кестүп келгени ол.

Шынап-ла, бистиң бүдүрүп турар туүйбувусту херегевес-ле кижи чок. Республиканың тудуглары, колхоз, совхозтары, хуу кижилер дээш кымнары чок дээр. Кожавыс Красноярск крайдан безин дыка хөй тудуг организациялары, албан черлери, колхозтар, совхозтар ап турар апарган. Херегелекчилер-биле чылдың-на керээ чарып ап турар бис. Кымның кажан, чүнү бээрин керээде бүрүн айтып каан. Хуузунда бажың-балгат тудуп алыр дээн кижилер база хевүдээн. Оларның херектелин база хире-шаавыс-биле хандырып тур бис. Ындыг кижилерни деткиир херек. Эрткен чылын бистиң туүйбувус республика иштинге ындыг-ла чорубайн турду. Моон кол чылдагааны тудугжуларның шушпен ажылында деп бодаар мен. Бүдүрген туүйбувусту сайгарар дээш Саян ажып олбо черлер-биле керээ чарып-даа турдувус. Чыткан теве аксынче кынмыылы кирер дээн ышкаш, Красноярск крайның тудугжулары, организация, албан черлери, ажылдагылар амырай-ла бээр чораан. Керээ чарып алгаш, оон негелделерин күүсетпейн баар черлер база бар боор-дур. Оларны маңаа адап-даа тургаш канчаар.

— Кооператив болу бергеннер соонда ажылыңар шуудай бергени ол бе, ынчаш? Кылыр ажылыңар хемчээли база-ла улгатканы ыйнаан. Ажылчын кадрлар айтырыын канчаар шиитпирлеп турар силер?

— Кооператив тургустунганда соонда кижи бүрүзүнүң ажылга хамаарылгазы бир янзы апарганын дораан эскерип каан бис. Моон мурнунда завод турар шагда кижилер хол салдынчак ажылдап турганын борта хөй чылдарда ажылдап келген болгаш эки билир мен. Ынчан кижилерниң ажылга хамаарылгазы сыр өске турган. Тура четсе кылыр, тура чокта «хос одуп» базып тургулаар-ла боор чүве. Ам үе өскерилген. Рынок харылзааларынче шилчиилге амыдыралдан негелдени эскерткен. Кооператив кежигүнү болганда кижи бүрүзү кызып ажылдап турар. Ажылчыннарның алыр акша-төгерин база арбыдаан. Айга ажылчыннарывыс 500-600 рубльди ажылдап алыр. Оон-даа хөйнү ажылдап ап турар кижилер бар.

Кылыр ажылдың хемчээли улгаткан. Кооператив тургустунган соонда, борта ажылга кирип алыры берге турду. Ажылчыннарның алыр акша-төгерин көвүдеп келирге, кижи бүрүзү шалыны улуг черин чүге каар деп. Ажылчыннарның алыр шалыңының өскени кадрларны быжыглап арттырарынга база идиг болган. Ынчалза даа механиктеп, электриктеп ажылдаар кадрлар чедишпейн турар. Бо айтырыг чоорту шиитпирлеттине бээр боор.

— Туүйбу белеткелинде чеже бригада ажылдап турарыл? Оларның ажылын канчаар организастаарыл?

— Бисте дөрт бригада ажылдап турар. Олар ээлчежип ажылдаар график езугаар ажылдап турар. Бригадаларның ажылын мынчаар организастаарга эптиг боор-дур. Бригада бүрүзүнүң ажылдап турары эки. Мастерлер Владимир Сержикпей, Анатолий Маадыг оларның удуртуп турар бригадаларының операторлар Тамара Серен-оол, Галина Полозова, Татьяна Ермолина оларның ажылы мактанчыг. Бүдүрүлгениң шак мындыг мурнакчыларынга коллектив чоргаарланып турар. Оларның ачызында планныг онаалдаларывыс ай санында ажыр күүседип турар апарган бис.

— Бо чылын чеже санныг туүйбу бүдүрер планныг силер? Ону күүседип аптарының магадылалы бар бе?

— Бо чылын 24 миллион туүйбу бүдүрер бис. Бо чылдың эрткен чеди айларында садып сайгарган туүйбувустуң саны 16 миллион 300 муң туүйбу боор турар. Минусинск, Черногорск хоорайларже, Саян-Шушенск ГЭС-че, Красноярск крайның колхозтарынче болгаш совхозтарынче 2 млн 980 муң санныг туүйбуну садып чорутткан. Мен бодаарымга коргуузуглеривис багай эвес хире. 429 муң туүйбуну хуу кижилерге саттывыс.

— Сөөлгү айтырыг. Эрткен чылын орулгаңар кандыг болду? Арыг орулгаңар дээрим ол-дур ийин. Ону кайнаар чарыгдап силер? Кооперативтиң бергедежип турар айтырыы чүл?

— Айда 2 миллион туүйбу бүдүрүп турар бис. Чамдыкта ону дыка ажырып турар бис. Туүйбуну хөйнү бүдүргеш, керээ чарган организациялар-биле эки ажылдаарга-ла, акша-төгерик арбын болур. Ажылчыннарның алыр шалыңы-даа хөй. Орулга база арбын. Эрткен чылын безин 229 муң рубльдиң арыг орулгазын алдывыс. Ол арыг орулгавысты бүдүрүлгени хөгжүдер фондута, социал айтырыгларны хөгжүдеринге ажыглаан. Бо чылдың алды айларында 182 муң рубль арыг орулгалыг болдувус. Чыл төнчүзүнге чедир ам-даа немежир ужурлуг.

Ажылывыска моондак боор турар чүүлдер чок деп болбас. Туүйбу кылыр дойловурак сөөртүп алырда-ла бергедей бээр-дир бис. Ону сөөртүр автотранспорт чарыгдалынга хөй акша үндүрер-дир бис. Айда ортумаа-биле ынаа 83 муң 750 рубль чарыгдаар. Транспорт талазы-биле кончуг бергелеп тур бис. Боттарывыс сола чадаарда беш хире самосвал машиналыг болзувусса торулбас бис. Дериг-херекселдеривис база эргижирээн. Оларны солуптар артык кезектер ол тывылбас. «Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкынының талазындан шоолуг-ла дуза чок ол багай. Кышка белеткел ажылдарын баш удур-ла чорудуп эгелээн бис. Котёлдар чаартып тур бис. Байдалывыс мындыг.

Манай-оол ОЮН
интервью алган.

ЧУРУКТА: Сүт-Хөлде «Алдан-Маадыр» совхозтуң аныяктары. Милиция ажылдакчызы Вячеслав Куулар (ортузунда) корум-чурумну быжыглаарынга аныяктарны киириштирип, суурга болгаш ажыл-агыйның девискээринге дежурнулаашкыннарны организастап турар.

Чолаачыларның, механизаторларның база аныяктарның аразында сагылга-чурумну улам быжыглаарынга идепкейлиг киржип турар оолдар, кыстар хөй. Оларның дузазы-биле ажыл-агыйда корум-чурум үрээрлериниң саны эвээжээн.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ОНУ СЕССИЯГА ЧУГААЛАЖЫР

Тыва Республиканың сүлдезиниң болгаш тугунуң эң эки төлевилели дээш конкурска киирген ажылдарны конкурс комиссиязы чугаалажып көрген.

Сүлдениң болгаш туктуң төлевилелдерин чогаатканы болгаш күүсеткени янзы-бүрү боор турар. Чамдыктарын ватман саазынга чураан, өскелерин картон саазынга азы пенопластаа оюп кезип кааны-даа бар.

Сүлдениң туктуң төлевилелдерин янзы-бүрү хевирлиг, өңнерлиг, чараш шевергин кылдыр чурааны авторлар ацаа боттарының сагыш-сеткилин хандыы-биле илергейлээнин херечилээн, ынчалза-даа профессионал деңнелге кылдынган төлевилел чок деп конкурс комиссиязының кежигүннери демдеглээн. Авторларының хөй кезии бот-тывынгыр чурукчулар боор турары илден.

Комиссияның кежигүннери республиканың Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы скульптор Т. Ч. Ондар, эртемден Д. А. Монгуш дээш өскелер-даа төлевилелдерге хамаарыштыр боттарының бодалдарын илереткен, саналдарын берген. Уран чурулга талазы-биле туску эртемниг скульптор Т. Ч. Ондар төлевилелдерге, эң ылаңгыя сүлдеге үүрмек чүүлдерни киирбезин саналдаан. Чүге дээрге сүлдеде хөлүн эрттир үүрмек чүүлдер ырактан эки көзүлбес, утказы билдинмес боор. Моол Арат Республиканың, Тыва Арат Республиканың, Кыдаттың, Японияның сүлде демдектеринден, туктарындан өттүнүүшкүнүн болдурбазы күзенчиг. Сүлдениң, туктуң төлевилелдерин хөлүн эрттир политикчидери күзенчиг эвес, чүге дээрге олар Тываның бүгү чонунуң хүндүлээр, ыдыкшыдар чүүлү болур болгай, кайы-бир партияның эвес. Сүлдениң, туктуң өңү шокар-гай болбас, хөй-ле дизе 3-4 өң-биле кааставында, олар көрүштүг боор болур.

Сайгарып көрген төлевилелдерниң эң дээре дээннерин Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге делгээр деп шиитпирлээн. Төлевилелдерни сонуургап көрген кижилер боттарының саналдарын тускай дептержигешке демдеглеп каап болур.

Тыва Республиканың сүлдезиниң болгаш тугунуң төлевилелдериниң конкурс комиссиязы профессионал чурукчуларны конкурска идепкейлиг киржип, боттарының ажылдарын киирериин кыйгырып тур. Сентябрьның ортан үезинде конкурска кирген төлевилелдерни сайгарары доостур, конкурстуң түңнелдерин республиканың Дээди Совединиң сессиязынга чугаалажып көөрү-биле киирер.

Бистиң корр.

КАТАП ТӨРҮТТҮНГЕН

Кайгамчыктыг-даа, коргунчуг-даа, берге-даа үеде чурттап чор бис. Чүү кижиниң сагыжында боор. Барык-ла чеден чыл чыгыы чонунга шынчы бараан боор келген «Шынның» редакциязы хагдырып, оран-бажыңын бектедип, оон туржук төрээ-ле өскерилбээн ат-сывынга безин кыжандырып турду. Солун дээрге чүгле коллективтиг агитатор эвес, харын коллективтиг организатор болгай. Ол сорулгазын багай эвес күүседип келген солунум чүве.

Топ черде, чүү-даа болза хөй солун, сеткүүл аразында болгаш амыдыралдың карачы агымнарын дыңнап билип турдувус. А ырак-узакта Тожунуң ивижилери, Мөңгүн-Тайганың сарлыкчылары, Эрзин, Тестиң малчыннары ышкаш бүгү тыва чон чүш дүмбей караңгыда олурганзыг турду. Солун үнмейн турган хүннерни ынча деп олурарым ол-дур ийин.

Бодап-даа көрүңер даан, 30 муң чыгыы чүгле чагыкчылар, а 2 муң чыгыы хостуг садып ап турган номчукчулар эртенниин-не солун номчуп чаңчыккан болгай. Олар бодунуң бүгү амыдыралын солун-биле деңге башкарып өөренген-не болгай. Мен бодаарымга, чоннуң мөзү-медерелинге эң-не дээштиг, шынчы медээлериниң, бодалдарының кар-жызы-биле үзүлгени бо эрткен он ажыг хонуктар тыва чонга, «Шынны» номчуп турар кайы-даа нацияның чонунга улуг серемчилелди өөредигни көргүстү. Чамдык «кызыгаар баштар» харын-даа солуннуң ат-сывын солуурунга-даа чедип турдулар. «Шын» дээрге безин чоргаар дыңналыр ат-дыр.

Ынак солунумну үжүглеп номчуп эгелээнимден бээр 60 ажыг чылдар эрти. Оон ажыл-ишчи, чогаадыкчы коллективиниң мөзү хүннүң үнүп-кирер өргээм болган. Солуннуң чидиг, тывынгыр, шынчы сөзү амыдыралымның адырылбас үдекчизи.

Эргим номчукчу! «Шын» солунувустуң үениң негелделеринге дүүштүр эде тургустунганы-биле холбаштыр өөрүшкүмнү силер-биле кады үлежип тур мен. Бо ажык-чарлыг, демократчы чаартынган ниитилелге бодунуң төрээн чонунуң кажан кезээде быжыг даянгыжы болуп, тапталчак чоруктан «Шынның» талантылыг журналистери адырлып, журналистерниң сөглээн сөс бүрүзү тыва чонга бүдүмчелиг бараан болзун деп күзээр кижи-дир мен. Катап төрүттүнүп келгениң-биле, ынак солунум.

Николай КУНЧУН.
Солуннуң доктаамал номчукчузу.

СЫГЫТ—ООҢ ЧҮРЭЭ

Өвүрнүң Солчур чурттуг бөдүүн, бөге сеткилдиг, дузааргак, дашты-даа шиңгээдис, узун дурт-сынныг, кара-сарыг, кылаштаганы кижиге чайгаар-ла кончуг бергедээ беди кедип чорууру кижини Николай Монгуш дээр. Ону улус «Артист Коля»-даа дижир. Ында база бар-даа бар. Республикага болгаш Өвүр районга болгулаан концерттерге оон талантызын чон 27 чыл дургузунда көрүп келген. Маадырывыс хөгжүмге бичиизинден сонуургалдыг апарганынга ол аныяктар садтары улуг. Уран талантылыг чаштарын та чеже аныяк өскенге, ындыг хуулгаазын кижи чүве. Ону долузу-биле хыналдан безин шыдавас.

Николай Монгуш 1964 чылдан эгелеп, бо хүннерге чедир бодунуң талантызы-биле чонга бараалгадып чорууру иштимде дыка-ла өөрүүр мен. Ол бот-тывынгыр артист сыгыт-хөөмейни улам делгередип, чараштыр кылдыр сургакшый берген. Амгы үеде район культура бажыңында чолаачылап ажылдап турар. Каяа-даа ажылдааш, ол доктаамал шимчээзин мактадып чоруур.

Тыва чонувустуң делегейде кандыг-даа нация чонунга деңнешпес чараш сыгыт, хөөмей, каргыраазының бир күүседикчизи оолдарының бирээзи Николай Монгуштуң сактыышкын чугаалары сагыжымга кирип келгилээр.

Эвилел чергелиг урал-чурт көрүлдезинге 1984 чылда бир ле дугаарында Москва хоорайга Тываның хөгжүмчүлери өске эш-өөр-биле таныжып чораан. 1966-67 чылдарда Новосибирск хоорайга база Молдавияга бүгү-делегейниң аныяктарының шуулганынга киришкеш, лауреат ат алган. 14 хонук иштинде Болгарияга концерттерге киришкен. 1965-69 чылдарда Москва хоорайга бир ай ажыг «Тыва—чениң белдиринде» деп кинога тырттырып база турган. 1969-72 чылдарда Тываның күрүне филармониязынга солистеп (ыраажы, сыгытчы, хөгжүмчү) ажылдаан. 1975 чылда Совет Эвилелиниң улуг-улуг хоорайларынга Тываның күрүнениң ыры болгаш танцы «Саян» ансамбли-биле үнүүшкүннерге киришкен.

1972 чылдың күзүнүнде районга мал эмчизи херек апаарга, мергежилин, эртемин мал ажылынга органы. Ынчалза-даа уран чүүлге ынаа-ла хамаарылгазы оожумнап, Культура бажыңында автобус чолаачылаар ажылче эгидип эккелген. Оон-биле черге лештир тыва национал хөгжүм херекселдериниң база сыгыт-хөөмей бөлгүмнериниң удуртуп турар. Ол бодунуң кижизиниң камдарын кыскаштыр-биле чугаалаарга ындыг-дыр. Кижи черле ындыг, бир эвес оон намдарын каскаанаар болза дириг тоожу үнүп келири чугаажок.

Николай Кечилович чүгле артист эвес, шүлүктерге аялгаларын чогаадып чоруур бот-тывынгыр композитор. Оон кадында сөстерин база чогаадып бээр кижи Сезүн болгаш аялгазын Николай Монгуштуң чогааткан «Хенче-Доруум» деп ырызының чамдык одуруглары улустуң аас чогаалынга чоктаттан хевирлиг:

Алдан алым арзызындан
Алы бениң төрээн чурт.
Артка, сынга тура душпес

Андрей КОНГАР.

Бот-тывынгыр артист дугайында

Анчыларның даянгыжы. (Бо одуругларның утказы база ук чериниң амыдыралы-биле тудуш холбаалыг. Шаанда Солчур сумузунга шыырак дээн анчылар чурттап чораан. «Анчы», «Кокай Адар», «Улуур». Бо анчылар аңнап чораан черлеринге Хенче-Доруг дээр аътка кадыр-каскактыг тай ге-сыннарга олчаларын ··· ерип чораан дээр.)

Алдан алым арзызындан
Аксым сал дээр Хенче-Доруум
Чүген-суглуун кыйгырадып
Чүгүргештиң эртер аъдым.

Кечил кырган-ачам сүтинүн (Николайның адазы) аал белериниң чылгызындан төрүттүнген бо Хенче-Доруг маалга турасааадып бижээн шүлүк дээрзи билдингир чүве.

Ол ышкаш «Тураскаал» деп ырының сөзүн, аялгазын база Николай Монгуш чогааткан. Өвүрге туржук, республикада элээн алдар жый берген ыры-дыр. Тывада сураглып бар чыдар «Буланныгның эдискизи» деп эас чогаал ансамблин кады төрээн дуңмазы Валерий Монгуш-биле кады организастап тургускан.

Хөй чылдар иштинде Өвүрнүң база республиканың ады дээш бодунуң уран талантызын улус чонга бараалгадып чораан культураның хоочунунуң назы-хары улгаткан. Николай Монгушту кая-даа кижилер таныыр. Оон кады ажылдап чораан эш-өөрү-даа кевей. Школачы чылдарындан бөгүнге чедир культура шугумунга ажылдап келген ол салым-чаянныг кижиге «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тыпсыжып болза эки-ле чүве дийин. Оон кады ажылдап турар коллективи, райкүүскомунуң культура килдизи бо айтырыгны көдүрер өйү келген боор.

Бистиң багай чүвевис бар улус болгай бис, аравыста ажылдап, чурттап чоруур эки кижилеривистиң деткивес, ол-бо чылдагааннардан куду базарын бодаар. Ынчангаш кижи назылап кырыванда, ол атка төлептиг болза ону деткип эдилетсе. Оон адынга, ажы-төлүнге, чоок кижилеринге ол кижи хүндүлүг, сеткил-сагыжы өөрүшкүлүг артып каар. Харын-даа ол атка төлеп чок кижилер, доргул-төрелдерге кижилер болганындан апкан болгулаар. Ол мээн сеткилимге таарышпас-тыр.

Өвүр оглу Николай Кечилович Монгуштуң салым-чаяны ам-даа чонунга үнелеттир. Уран талантызын көрүкчүлерге ··· тыр.

ШУУДАЙ БЭЭР АРГА БАР

Күшту—мал чеминиң белеткелинче

Мал чеми белеткээр талазы-биле чарлаттынган шалыпчы ай чорупп турда, Тожу, Тес-Хем Өвүр, Эрзин районнар өскелерден ырак-та хожудап, бо чугула ажылды оожум темпилиг чорудуп турганын Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң болгаш республиканың Статистика эргелелиниң «Шын» солунга берген медээлеринден номчукчулар билир. Кайда-даа: ол-даа, бо-даа районда—черле чер бүрүзүнде оът-сиген бо чылын элбек үнген деп чугаа ам кайда-даа тарай берген. Ийет, ол ындыг. Ынчалза-даа чүвениң алыс шынын чугаалаар болза, чамдык районнарның девискээринде базым санында-ла сүстүп чыдар сиген чок. Тайыс, тарамык үнген. Мону Эрзин, Тес-Хем районнарга хамаарыштырып болур. Эрзинниң делгем ховуларын эргий чезип, аңаа чорааш, ону көрген мен. Ынчалза-даа сиген эрткен чылга деңнээрге, дүжүткүрүнүн талазы-биле аңаа четпес-даа болза, чалгы кыш удур четчир хемчээлдиг курлавыр тургузуп алыр дээш сигенчи бригадалар, звенолар, малчыннар, чурттакчылыг суурларда күш-ажылчы коллективтер ажылдап турар.

А чогум черле мынчага чедир нийти район чүге хамыктың соондан үнмээнил, ооң хожудап турарының чылдагааннары чүдел, аңаа тодаргай харыыдан берип көөрүн районда АҮК даргазы С. Н. Чыргалдан дилээн мен. Сергей Нурэетович аңаа мындыг харыы берген:

— Келир кышка удур курлап алыры-биле район ниитизи-биле 13456 тонна сигенни белеткеп алыр, ону шуут-ла кыштагларга чедирип сарааттаар. Сентябрь 4-теги медээ ёзугаар алырга, чүгле 2786 тонна бөдүүн мал чеми белеткеттинген. Кылдынган хуузу — 21. Бо хүннерге чедир ажыл-агыйлар колдуунда-ла хову сигенни кезип, ону бөлгеш, пресстээш, удур-ла автомашиналарга чүдүргеш, кыштагларга чедирип турган. Мааа ажыл-биле чугаалап каар херек. Чүл дээрге, районнуң совхозтары мал чеминиң белеткелинче ооалдап киргеш, баштайгы үеде шуудап чадап шаг болган. Ооң кадында час тенчүүнде элээн чаашкыннааш, оон соонда кезек үеде изээриниң түңнелинде кандай берген. Ооң соонда чамдык ховуларның сигениниң өзүмү чер албайн барган. Сигенни чер-чери-биле кезип-даа каарга, оон ону бөлүп кээрге, чер албас боор-дур. Бис четпес чүүл ол-дур. Оон ыңай арендалыг звеноларның аңгы-аңгы, бызаргай болу бергени. Ынчап баарга, хандырылга баксырай бээр-дир. Ол чүл? Кандыг-бир трактор, азы автомашина үрели бээрге, аңаа шалыпкын дуза чедирип шыдавайн баары. Чижээ, оларның ажылдап турар черлериниң аразы ырак болганда, бир-ле үрелик черин каңнаар апарганда, хөй үе-шак чарыгдап, чүгле ынай-бээр аргыжарынга өйлежи бээри. Артык кезектер чедишпезиниң дугайында чугаалааш чоорул. Ону садып, тып алыры кайда-даа берге болгай. Ам канчаар, ботботтарындан чегжип, диленчип чорупп турар улус бо. Ынчангаш техникага үрелиишкин болу бээрге, ажылга улуг саадаашкын чедирип, ооң темпизин кудуладыптар-дыр. Кол-ла четпес чүвени ол кылдыр санап турар бис. Ийиле, ындыг-дыр. Үш дугаарында болза мындыг куда эртирер чоруктар бар. Олче сигенчилерниң чардыгары-ла коңчуг-дур. Чажырып канчаар боор. Сөөлгү үеде малга чем белеткээр ажылывыс темпизи кошкаш кынны берди.

Сергей Нурэетович-биле чугаалажып орувуста чамдык чөптүг чылдагааннарны тайылбырлаан. РАҮК-түң удурту берге-ле ындыг үр болбаан кижи болгаш, бодунуң үстүнде адааны четпестерни эдерин бодап, оортан боттуг түңнелди үндүрерин сагышсырал-биле чугаалады. Ажыл-биле чугаалаарга, сентябрь ай үнүп келгенде бээин кижи сеткилин өөртүптер эки түңнелдер ол районда амдызында көзүлбес. Сооктуң тынызы эртен, кежээ билдине берген үеде районнуң ажыл-агыйлары кайыы хире хожудап турарын үстүнде чижек көргүзүп тур. Аңаа хамаарыштыр кандыг-даа тайылбырның херээ чогу билдине берген боор.

А бо хожудаашкындан канчап үнүп алыр? Шак мындыг айтырыг араинчылерни дүвүредип турар. РАҮК удуртукчуларында, совхозтарның специалистеринде чүгле чаңгыс ынаныш, идегел бар. Ол болза, ногаан масса ажаалдазынче кирери. Барык-ла ажыл-агый бүрүзүнде сиген культураларын, суланы тараан. Оларның өзүлдези багай эвес. Бо ажылче баштай-ла «Чаа орук» совхозтуң сигенчилери кирген. «Ынчан арендалыг звеноларның аразы кызырлып, барык-ла кожа-кожа апаар. Ажылдаарынга таарымчалыг байдал тургустунар. Ооң соонда, черле шуудай бээриниң аргазы бар» деп, Сергей Нурэетович бүзүредип орду.

Ногаан масса ажаалдазынга хамаарыштыр база-ла шак ындыг хевирлиг бодалды «Нарын» совхозтуң директору Б. Б. Кунгаа чугаалаан. Бо ажыл-агый бистер аңаа чоруп туруувуста, 503 тонна бөдүүн сиген белеткээн. Оларда бир эки чүве бар. Кестинген хову сигенин черге бөлүп, сарааттавас. Олар пресстээн сигеннерни автомашинага чүдүргеш, шуут-ла кыштагларга чедирип турар. Кыштагларже 420 тонна сигенни дажыглаан.

Совхозтуң сиген кезип турар кол-ла чери — Арыштыг. Юрий Чигжитке удурткан механизастаттынган звенонуң кежигүннери 300 тонна мал чеми белеткээр планныг. Олар ооаун 14 тонна ажыр күүседип алган. Бөдүүн мал чемин белеткээрин олар уламчылап турар. Оон ыңай Тестик ол чарызында 4, Нарын өрү 7 кезек черде хол кадыры-биле сиген кезер звеноларны тургускан. Ында барык-ла 30 ажыг кижи ажылдап турар. Оларның аразында малчыннар база бар.

Сиген кезиглезинче совхоз 11 тракторну киирген. Олар кезер, бөлер, пресстээр ажылдарда хаара туттунган. Алексей Сумуга удурткан хол кадыры-биле сиген кезип турар звено 30 тонна сиген кылыр планын күүседипкен. Олар пландан ажыр 11 тоннаны кылган. Кыштагларже сиген сөөртүлгезинде 9 автомашинаны быжыглаан.

Мал чеминиң белеткелинге киржир күзелин суурда түс-түс коллективтер илереткен. Контора аппаратының коллективи 7.7 тонна, а келээ Советтиң —5 тонна сигенни кылгаш, хойжу турлагларже чоруткан. А арткан коллективтер ногаан масса ажаалдазынга киржир. Оларның ол улуг кыштен ниитиниң малын хүр-менди ажырып алырынга дегүм, деткимче болур.

Ажаап алыры-биле 954 гектар черде тараа культураларын тараан. Ылангыя арбайның үнүп чыдары эки. Чамдык шөлдер ам безин сарганргылай бергилээн. Ол шөлдүң 303 гектарын мал чеминге херегзээри-биле ажаап алыр. А 241 гектар черде рапс тараан. Оон база эки курлавырны тургузуп ап болур: үнгени эки, ынчангаш дүжүт бедик болур дээрзинге ам безин бүзүреп болур. Бо хоолулуг чемнерниң ажаалдазынче совхоз кире берген. Ону хар адаанче кирбес бис деп дугайында совхозтуң директору Б. Б. Кунгаа биске бүзүреткен болдур эвеспе. Ажылды канчаар удуртуп, башкарарын Бадаа Бууевич болу билир болганда, оон-биле маргышкан ажылы чок боор.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр.).

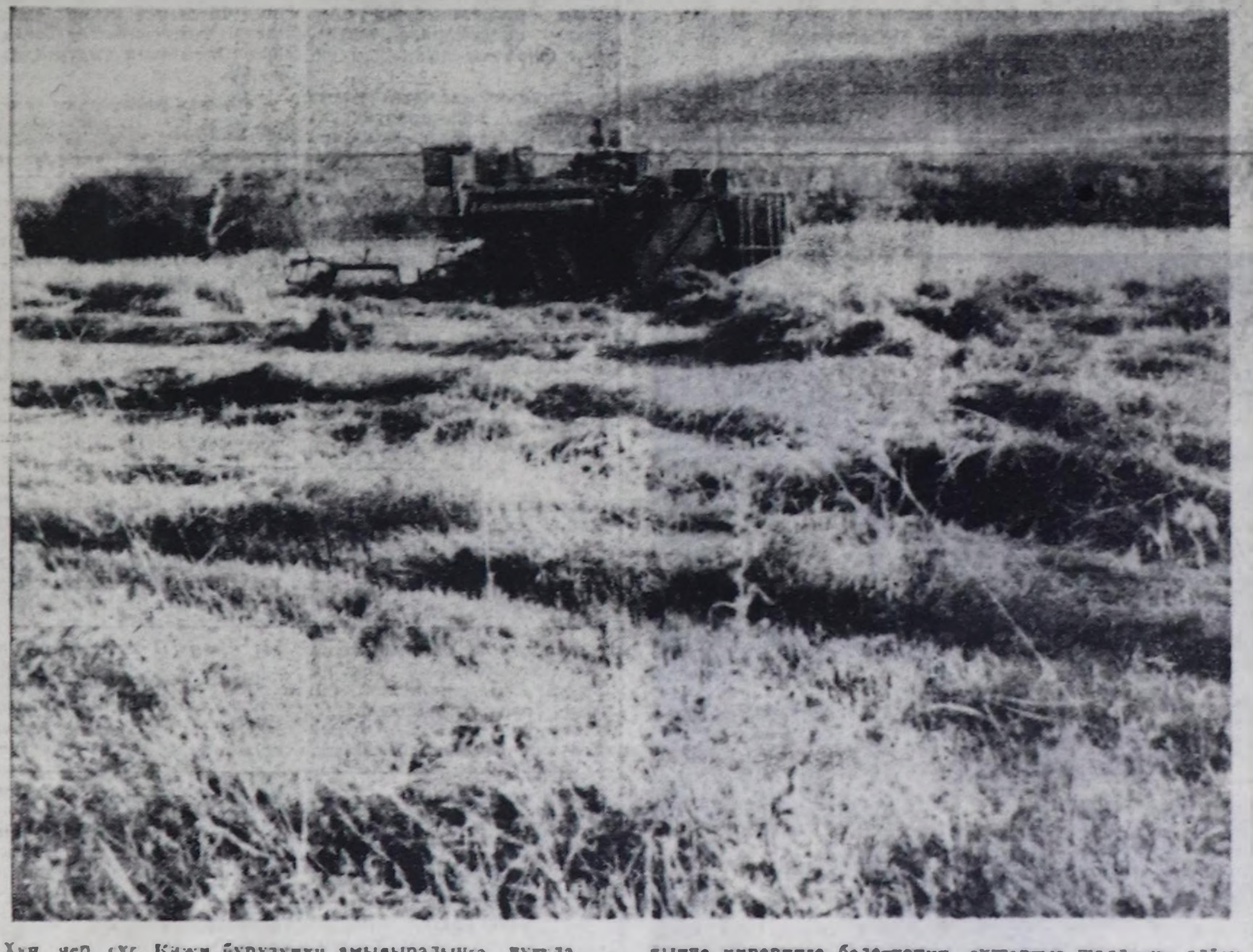

Хүн, чер, суг. Кижи бүрүзүнүң амыдыралынга чугула херек чүүлдер ол. Ол үш күчүтен чок болза, кандыг-даа үнүш, чимис үнмес. Амыдырал хоозурай бээр, аш-чут болур. Черни эки болбаазырадып кылгаш, суг-биле эки суггарып турар болза, хүннүң чылыг херелдери үргүлчү турар болза... тарааның-даа, оът-сигенниң-даа элбек дүжүдүн алыр бис. Ону ынчаар кылырын амыдырал бисте өөредип каан. Ынчангаш сөөлгү чылдарда бистиң республиканың колхоз, совхозтарының шөлдеринде суггаттыг шөлдерниң тыптып келгени тавары эвес.

Ам бо хүннерде ындыг шөлдерниң дүжүдү дыка элбек болуп турар. Харын-даа чамдык ажыл-агыйлар ол шөлдерден баштайгы кезилдени доосаш, оон алган дүжүдүн болуп, сарааттап алгылаан. Олар ийиги ажаал алыышкынче кирерин белеткенип, суггаттыг шөлдерни элбек дүжүттүң магадылалы — суг-биле хандырарын уламчылавышаан. Чүге мындыгыл? Айтырыгга харыы бо: алаак, шынаа санынга хөпээн саны хөй, аңаа тургустунар сарааттар улам-на улгады бээр болза, бистиң столдарывыс кырынга хлеб-даа, сүт-даа, эът-даа хөй болур. Ынчан мывыс эвес, а ырывыс ала-чайгаар-ла куттулуп чоруур апаар. Үстүнде домактарда фантазия колдай берди. Ынчалза-даа бистиң ындыг болган болза аар дээн бодалывыска харыыны амыдыралдың бөгүнгү шырайы — Бии-Хемде чаа тургустунган «Сесерлиг» совхозтуң суггаттыг шөлүнден фотокорреспондент Ондар Охемчиктиң тырттырган чуруу берип турар.

МЕДЭЭЛЕРДЕН АЛГАШ КӨӨРГЕ...

Бистиң республикада тараа культураларының дүжүдүн ажаап эгелей берген. Күстүң баштайгы демдектери коступ келгилээн. Ол хирезинде-ле малга чем белеткелиниң темпизи пат хевээр: чоржан шилгиниң кылажы-ла. Оожум маажым дээривис ол. Олутпай, чалгаавыс база-ла ыя оон коступ чыдар. Бир демниг, шалыпкын хөделбес апарганывыс амгы байдалын Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң сентябрь 4-теги медээзинден көрүп болур. Ону тодаргайлаарга мындыг: республика ниитизи-биле 86825 тонна сиген белеткээн. План күүселдези — 46 хуу болган. А Мөңгүн-Тайга район планын 92 хуу күүседи берген. Ынчалза-даа бо район Улуг-Хем районндан 21, Таңдыдан —18, Тес-Хемден — 17, Каа-Хемден — 16 катап эвээш түңнүг мал чеми белеткээр. Че харын, девискээри кызыы, сиген кезер шөлүнүң хемчээли ынай-даа болза, ол районну канчап мактаар, эки ажылдаан кылдыр санаарыл?

Бо чылын Бии-Хемниң сигенчилери эки ажылдаан. Олар сиген белеткээриниң планын 71, сенаж салырының — 148 хуу күүседкен. Эрткен кыштаглаашкынның аар уржуктарындан улуг түңнел үндүрген чаңгыс-ла район ол болуп турар. Бии-Хемниң ажыл-агыйлары 9809 тонна бөдүүн сигенни сарааттап алган. Чөөн-Хемчик планының чартыы безин чедирбээн. Кылдынганы — 5829 тонна. Бо чурагай планның 46 хуузу. Барыын-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл, Улуг-Хем районнар планнарын 52—58 хуу күүсеткилээн. Сайгара боодарга база-ла чер албаандыр.

Чоржан шилгиниң кылажы дег темп-биле Тожу, Эрзин, Кызыл районнар чорупп орар. План күүселдези Каа-Хем, Тес-Хем районнарда база пат. Бо районнар сиген белеткелин 36 хуу чедирген. Ажылды оода чадаарда шошкунгурлап тургаш кылган болза, оът-сиген элбек, эки үнген бо чылда мал чеминиң курлавырыныы артыкшылдыг үжезин мынчага чедир белеткеп алырынга үе четчир турган. Каш санныг техникага, эвээш санныг кижи күжүнге чайның чылыг, аяс хүннеринде ынаныып олургулаан удуртукчулар ам келгеш, кажан агаар-бойдус баксырап, чаъс-чайык үзүктелбес апарганда, хилис эрткилээн хүннерни бодап келгилээн чадавастар ийин. А чамдык удуртукчулар Саян өртыындан улуг өртек-биле садып алыр саваңын, Ак-Чыраадан кезип алыр хыыргыыжын дүнелерде дүжеп каап чылар база чадавас болдур эвеспе. Оон башка олар мынчага чедир кайын чорупп кээр, шагда-ла шошкуп кириипкен тургайлар.

Телевидение

Понедельник

СЕНТЯБРЬ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Ооң сагыш-сеткили дириг». Телефильм. 9.25 Мультфильм. 9.40 «Марафон-15». 10.40 «Давид болгаш Голиаф». Уран-чечен телефильм. 11.55 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары. 12.00 ТМА. 12.20 «Садыг одуруу». 12.35 Футбол допчулалы. 13.05 Поволжье улустарының ийиги фольклор фестивалы. 13.40 Сонуургактарга. 13.55 Мультфильмнер. 14.30 «Иван Павлов. Шынын истеп тыпканы». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги серияз. 15.45 С. Прокофьев. Концерт. 16.10 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.40 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 17.40 «Вис болгаш экономика». 18.10 «Садыг одуруу». 18.25 Блокнот. 18.30 ТМА. 18.55 Футбол. ССРЭ чемпионады. 19.45 «Хөглээшкин». Уран-чечен телефильм. 1-ги фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Футбол допчулалы. 22.10 Олег Газманов. 22.40 «База катап оперетта». 23.20 ТМА. 23.25 Техчапсар. 01.05 — 02.25 «Хөглээшкин». Уран-чечен телефильм. 1-ги фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Вулактар». 8.40 «Уттундурган корабльдерниң салым-чолу». 9.10 «Уран чүүл мастерлери». Л. Чурсина. 10.15 Татар ырның байырлалы. 11.00 Телебиржа. 11.30 Россия энциклопедиязы. 13.25 «Рекорд». Уран-чечен телефильм. 14.25 Итали дыл. 14.55—15.30 Фильм-балет.

• • •

17.00 Музыкалыг телеабонемент. 17.40 «Таныывазым херээжен кижи». 18.00 Волейбол. Европа чемпионады. 18.45 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.55 «Кижизидилге дугайында 20 минута» деп дамчыдылгага капсырылга. 19.25 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 «Сугда музыка». 2-ги дамчыдылга. 21.30 Музыка коллекциязы. 21.45 Ретушь чокка. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20—23.55 «Шедыковтуң дуржулгазы».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.55 Коллаж. Россия ТВ-зиниң программазы. 19.00 «Кыдыг-кызыгаар». 19.55 — 20.00 Реклама.

Вторник

СЕНТЯБРЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Алдар-Косе». Мультфильм. 9.15 Концерт. 9.30 Биржалардан медээлер. 9.45 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 10.45 «Хөглээшкин». Уран-чечен фильм. 1-ги фильм. 12.00 ТМА. 12.15 Хоккей. Канаданың кубогу дээш. 14.15 «Телемикст». 15.15 «Иван Павлов. Шынын истеп тыпканы». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги серияз. 16.25 А. Бородин. № 2 симфония. 16.55 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.25 «Чемпионнар-биле кады». 17.40 «Уругларның музыка клуву». 18.25 Блокнот. 18.30 ТМА. 18.45 Политиктиг диалогтар. 19.30 Сонуургактарга. 19.45 Телерадиоконкурстуң дипломантызының көргүзүү. 19.55 «Хөглээшкин». Уран-чечен фильм. 1-ги фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Хоккей. Канаданың кубогу дээш. Чапсарда (22.20) — Биржалардан медээлер. 23.15 ТМА. 23.35—01.05 Техчапсар. 01.45 Епископ Василий Родзянко-биле беседа. 1-ги дамчыдылга. 02.10 Ачылуга көргүзер концерт. 03.15 «Хөглээшкин». Уран-чечен фильм. 1-ги фильм. 04.20—05.00 «Вальс, вальс, вальс...».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 Футбол. ССРЭ чемпионады. 9.20 Музыкалыг телеабонемент. 10.00 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.30 Ритмиг гимнастика. Россия ТВ-зиниң программазы. 11.00 Ретушь чокка. 12.15 «К-2» көргүзүп тур». 13.00 Француз дыл. 2-ги чылы. «Шаңгас чыланның оваадайы». Уран-чечен телефильм. 14.40—15.00 «Уруглар эртемнериниң академиязы. Музыка». 1-ги фильм.

• • •

17.00 «Көдээ салон». 17.20 Коллаж. 17.25 Армрестлинг. Делегей маргылдаазы. 18.25 Футбол. ССРЭ чемпионады.

КЫЗЫЛДАН

19.15 «Экивенер!» Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Камера эрткен үени шинчилеп тур. «Сталинниң камгалалынга албан эрттирип турган мен». 22.00 «Бешки дугуй». Чапсарда — Медээлер. 00.35—01.20 Спортчу шоу-кеч.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

Россия ТВ-зиниң программазы. 19.15—20.00 «Ыракты Чөөн чүк». Теледопчулал.

Среда

СЕНТЯБРЬ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Мультфильм. 9.25 Азербайджанның Күрүнениң камерлиг оркестри. 9.55 «Чемпионнар-биле кады». 10.10 «Уругларның музыка клуву». 10.55 «Хөглээшкин». Уран-чечен фильм. 1-ги фильм. 12.00 ТМА. 12.15 «Делегей ыгоогунче дүлгүүр». 12.45 — 13.15 «Авам ... база мен».

• • •

14.50 «Иван Павлов. Шынын истеп тыпканы». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү серияз. 15.55 «Биржа ужудукчузу». 16.05 «Орук айтып бербес мен...» Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.45 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 17.45 «Планета». 18.30 ТМА. 18.45 Блокнот. 18.50 К. Нильсен. Концерт. 19.10 Мультфильм. 19.20 «Хөглээшкин». 2-ги фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Илья». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги фильмнери. 23.15 Концерт. 23.35 Техчапсар. 01.05 «Кинопанорама». 02.20 Епископ Василий Родзянко-биле беседа. 2-ги дамчыдылга. 02.45 «Хөглээшкин». Уран-чечен фильм. 2-ги фильм. 04.10 — 04.50 Балет артистериниң концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.20 «Дириг амытаннар аймаа». 10.00 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.30 Концерт. Россия ТВ-зиниң программазы. 11.00 «Бешки дугуй». 13.15 «Шаңгас чыланның оваадайы». Уран-чечен телефильм. 2-ги серияз. 14.25 Немец дыл. 2-ги чылы. 14.55—15.13 «Уруглар эртемнериниң академиязы. Музыка». 2-ги фильм.

• • •

16.45 «Архимедтиң быразы кайдал?». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги фильм. 17.45 Спортчу гимнастика. Делегей чемпионады. Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Россия парламентизиниң медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Айтырыглар болгаш харыылар». 19.20 Медээлер. 19.25 «Тыва черде». Медээлер тайылбыр, интервью. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Камера эрткен үени шинчилеп тур. «Сталинниң аппарадынга албан хаап турган мен». 21.35 Фил Донахьюнуң программазы. 22.25 Барымдаалыг фильм. 23.00 Медээлер. 23.20—23.50 М. Шемякин. Үе болгаш уран чүүл дугайында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Саратовтуң телевидение студиязының программазы. 19.55—20.00 Реклама.

Четверг

СЕНТЯБРЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Вахтачылар». Телефильм. 9.20 И. Вочкова скрипкага ойнаар. 9.50 «Хөглээшкин». Уран-чечен фильм. 2-ги фильм. 11.30 ИХМ-ниң медээлери. 11.45 «Ажылгыр чарылгачы». 12.00 ТМА. 12.15 Хоккей. Канаданың кубогу дээш. 14.15 «Телемикст». 15.15 «Иван Павлов. Шынын истеп тыпканы». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 4-кү серияз. 16.20 Казахстанның музыкалыг фольклору. 17.00 «Хоорайга эге сес». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.30 Мультфильм. 17.40 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуттарга». 18.25 Блокнот. 18.30 ТМА. 18.45 ИХМ-ниң медээлери. 19.00 Хоккей. Канаданың кубогу дээш. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Ырла-ла, эдер-хаарҗак». 23.15 ТМА. 23.30 Техчапсар. 01.05 «Лепширинин аргалары». 01.20 «Чаартыныышкын. Бурунгу Псков». 02.35 «Чарлаш Монти». Уран-чечен телефильм. 04.00—04.45 «Эфирде музыка».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 8.50 «Цирк ареназында». 9.30 «Эрудиттерге сула шимчээшкин». 10.00 Итали дыл. 1-ги чылы. 10.30 Ритмиг гимнастика. Россия ТВ-зиниң программазы. 11.00 Камера эрткен үени шинчилеп тур. «Сталинниң камгалалынга албан эрттирип турган мен». 12.30 Барымдаалыг фильм. 13.00 Испан дыл. 2-ги чылы. 13.30 «Маңнаар мен...» Уран-чечен телефильм. 14.50 — 15.10 «Уруглар эртемнериниң академиязы. Музыка». 3-кү фильм.

• • •

17.15 Спортчу гимнастика. Делегей чемпионады.

КЫЗЫЛДАН

18.05 Уругларга —фильм. 18.25 «Школа: дуржулга, айтырыглар». 18.45 Медээлер. 18.55 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.25 рынок үезинде. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Камера эрткен үени шинчилеп тур. «Улустарның улуг концерти, азы Чейн Стокстың тынныжы». 22.40 Музыка коллекциязы. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Спортчу программа. 23.50—00.35 Волейбол. Европа чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 «Хеен кииринчи чурттап чораан...» Уран-чечен телефильм. Россия ТВ-зиниң программазы. 19.15— 20.00 «Кыдыг-кызыгаар».

Пятница

СЕНТЯБРЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Бис — белуджилер бис». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.20 Мультфильм. 9.35 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улутларга». 10.20 «Илья». 1-ги, 2-ги фильмнер. 12.00 ТМА. 12.15—14.15 Хоккей. Канаданың кубогу дээш.

• • •

15.00 ТМА. 15.15 «Иван Павлов. «Шынын истеп тыпканы». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 5-ки серияз. 16.20 Л. Бернстайн. Дивертисмент. 16.45 «Япониядан «Палладада база катап». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.15 «Биржалардан медээлер». 17.45 Блокнот. 17.50 Хоккей. Канаданың кубогу дээш. 20.05 «ВиД» көргүзүп тур. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «ВиД» көргүзүп тур. Чапсарда (23.30—01.05) — Техчапсар 02.15 ТМА. 02.30 Хоккей. Канаданың кубогу дээш. 04.30—05.05 Танцы, танцы, танцы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильмнер. 8.45 Концерт. 9.25 Адам Смиттиң акша-хөреңгизи. 10.15 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.45 Любовь Привина ырлаар. Россия ТВ-зиниң программазы. 11.00 Камера эрткен үени шинчилеп тур. «Сталинниң аппарадынга албан хаап турган мен». 12.05 «А. Рыбниковтуң подвалдары болгаш дээр-деңгерлери». 13.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 13.35—15.10 «Билдинмес херээжен». Уран-чечен телефильм.

• • •

16.45 Спортчу гимнастика. Делегей чемпионады. 17.45 «Карелия-брасс» ансамбль ойнаар.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Уругларга —фильм. 18.30 Медээлер. 18.40 Медээлер. 18.50 «Тыва ТВ чалап тур». 19.50 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.20 «Бистиң чалыы назывыстың музыказы». 21.15 Спортчу программа. 21.45 «Хамаарылга чок тайылбыр». 22.00 «Бешки дугуй». Чапсарда — медээлер. 00.35 Волейбол. Европа чемпионады. 01.20—02.10 Футбол. ССРЭ чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

Россия ТВ-зиниң программазы. 18.10 «Астрахань бедлири». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.45 Россияның парламент медээчизи. 19.00 —20.00 «Көвүрүг». Россияның барымдаалыг экраны.

Суббота

СЕНТЯБРЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Концерт. 7.05 Мультфильм. 8.00 Ритмиг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.45 Концерт. 9.25 «Бурда моден» көргүзүп тур...» 9.55 Хөглүг программа. 10.25 «Кадыкшыл». 10.55 «Дириг амытаннар аймаа». 11.40 «Алдын дүк»». 12.00 «Шулукчунуң уруу». 12.30 Н. Гнатюк ырлаар. 13.15 «Партнер». 13.45 Режиссер М. Захаровтуң фильмнери. 15.00 ТМА. 15.15 Режиссер М. Захаровтуң фильмнери. 16.20 «Чер — бистиң ниити өргээвис». 16.25 «Гонг». 17.40 С. Рахманинов. «Чалым» деп симфониктиг фантазия. 17.55 Москва Кремли. «Күрүнениң меңге ынакшылы». 2-ги фильм. 18.35 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 12-ги серияз. 19.00 «Шулукчунуң бажыңы». М. Волошин. 19.30 Улустуң аялгалары. 20.00 «Карибтиң чажыды» Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги серияз. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Карибтиң чажыды». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги серия. 22.40 Неделя санында үнер «Семья» деп солунуң хит-парады. 23.30 — 01.05 Техчапсар. 01.25 Футбол. ССРЭ чемпионады. 02.15 «Клоун». Уран-чечен телефильм. 1-ги серияз. 03.25—03.50 «А ынчан оюп хээлээн сонгалар турган...».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Футбол. ССРЭ чемпионады. 9.05 Спортту — бүгүдеге. 9.20 Мультфильм. 9.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 11.00 Россия ТВ-зиниң программазы. «Кадар он бир» видеоканал. 13.00 Теннис талазы-биле Францияның ажык чемпионадының дугайында. 13.45 «Чериниң хевири». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги серияз. 14.40 Коллаж. 14.45 Спортчу гимнастика. Делегей чемпионады. 16.45 «Шилиишкин». Уран-чечен телефильм. 18.00 Ырлажы болгаш композитор Евгений Мартынов. 18.50 «АТВ—брокер». Россия ТВ-зиниң программазы. 19.00 Барымдаалыг фильм. 19.45 Музыка коллекциязы. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 «Мергежилче орук». С. Прокофьев. 21.15 Барымдаалыг фильм. 21.45 «Столица» журналдың таныштырылгазы». 23.00 Медээлер. 23.20—00.40 «Рок-Саммер-91» фестиваль.

Воскресенье

СЕНТЯБРЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Ритмиг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.50 «Спортлото» тиражы. 9.05 Бистиң садывыс. 9.20 «Эртен эрте». 10.05 «Ада-чуртка бараан болуушкун». 11.05 «Эртенги сылдыс». 12.05 «Аян чорукчулар клуву». 13.05 «Көдээден дамчыдылга». 14.05 «Марафон-15». 15.05 ТМА. 15.20 Хоккей. Канаданың кубогу дээш. 17.20 Делегей панорамазы. 18.05 «Вулканнар частыкышкыны» (Мексика). 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 19.00 «Улуг-хүн кинозалы». 19.35 Ийиги ораалдажыышкын». Уран-чечен фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Брейн ринг». Аныяктар маргылдаазы. Киев болгаш Одесса командаларының ужуражыышкыны. 22.15 «Чаңгыс актернуң театры». Е. Шифрин. 23.30—01.05 Техчапсар. 01.15 Волейбол. Европа чемпионады. 02.15 «Клоун». Уран-чечен телефильм. 2-ги серияз. 03.35—04.00 Улустуң хөгжүм херекселдериниң камерлиг оркестри ойнаар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже, чыскаалыңар! 8.15 Спортчу гимнастика. Делегей чемпионады. 9.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. Россия ТВ-зиниң программазы. 11.00 Фил Донахьюнуң программазы. 11.50 Ылыктыг болгаш меңге. 12.15 Уругларга программа. 13.15 Камера эрткен үени шинчилеп тур. «Улуг концерт, азы Чейн-Стокстуң тынныжы». 15.25 Чертчи Иван Сантырев. 15.50 «Кызыл хүн». Уран-чечен фильм. 17.40 «Посев» журналдың кол редактору А. Югов. 18.05 «Мыйыс-дүмчүк». Телешииниң баштайгы көргүзүү. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Волейбол. Европа чемпионады. 21.30 «А арга-арыг үнер бе?» Телефильмниң баштайгы көргүзүү. Россия ТВ-зиниң программазы. 22.00 «К-2» көргүзүп тур». 22.45 «Хамаарышпас тайылбыр». 23.00 Медээлер. 23.20—00.20 Росузимпорт.

Амыдыралдан үнген ырлар

Өөк, Тарлагга болгаш Баян-Колга болуп тургулаан чамдык революсчу шиитпирлиг болуушкуннарны, чугааларны, ырларны дыңнаан, көрген шаам-биле сактып киирейн.

Ол үеде үжүк-бижик билбес араттар революцияның ырак ооскуп үнген чери Ленинградты кайын билирлер ийик. Большевиктерниң деткимчези-биле ТАРН тургузар дээш хувискаалчы араттарның баштайгы чөвүлел хуралы болуп тургулаан чери боорга, хувискаалды Өөктуң Кара-Ыяштан өскүп үнген кылдыр бодааш ырлажы берген хире болуп турар. Мынчаар ырлажып турган:

Кара-Ыяштың чернийден
Хайнып үнген хувискаалды.
Камды кузээн араттарның
Хазы болган орус чону.
Өөк-ле Туран чернийден
Өскүп үнген хувискаалды.
Өөр-ле кузээн араттарны
Орү тырткан хувискаалды.

1927-28 чылдар үезинде Совет Эвилели биле Тываның аразында акы-дунма найыралы улам-на калбарып, орук-карылгаа дүргени-биле ажыттынып эгелээн. Ынчаарда оттуг-терге, чымаан ырынга олуруп алырга-ла, боду маңнай бээр терге дидир база Минусинск хоорайдан демир удазынны чагылар дамчыштыр шөйгеш, Кызылда чедире бергенин ооң-биле ырак тайга-таңды ажылдыр чугаалажы бээр элдеп-тир дижип турдулар.

Көктүг-шыктыг Көк-ле
Хова
Көк-ле чычаан мунуптар
мен.
Херелгитен баваттарны
Хөвлөптер хуну келди.

1930 чылдың эгезинде Тываның чаа үжүк-бижии чогааттынганын дыңнааш, ону өөренир кызыл-булуңну Тарлаг аксынга Доора-Тейниң баарынга тудар деп чудуктарны шанактарлыг аъттар-биле сөөртүп турда, аныяктар хуралынга арзаачи Маады Бакылдай кызыл-булуңну Өөк, Тарлаг баштарындан кестүп турар кылдыр тейниң кырынга туташ, ооң кырынга кызыл тукту хөлбеңнедир киискидипсе кандыгыл деп саналдаарта арзаачилер каттыржып каан.

Араттар кызыл-булуңну тейниң баарынга туткан. Аныяктар арзаачи Бакылдайның санелыныг дөөреминкейин кыжырып, дараазында ырны чогааткан:

Кырган, чалыы кегээредир
Кызыл туктуг Доора-Тейни.
Кызыл-булун чаңакчызы
Кызыл чаактыг Бакылдайны.

Кызыл-булуңга чаа бижиктиг Комбу-Байыр, Доңгуушпей суглар бисти башкылап турдулар. Ол чылын кызыл-булуңувуска баштай-ла кино (дирит-чурук) көргеш, магадап турдувус. Эжим Түлүш Бадарчы дүне удуп чыдырывыста, «келди» деп улаарап тура халып турганын уттаан мен. Ол үеден эгелээш, Өөк, Тарлагга аныяктар мынчаар ырлажы берген:

Сайзыралды харап көөрде
Саян сыны бедик-ле ийин.
Социализм тиилеп турар
Солун чаагай Совет чурту.

Кыргыс ШӨМБУЛ.

Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

ХИНДИКТИГ-ХӨЛ

Тоолчаан чугаа

Шуурган хаттан Хиндиктиг-Хөл бүрүн шагда,
Шугулдаары эстеренгей чылдар турган.
Чалгып, дүрлүп, саарлып чыдар шак бо хөлге
Чаагай хүннер чазым, күзүн хаая болур.
Өглээр кысты адаже кижээ бээрде,
Өнчүлештир сатчып турган үе ол-дур.
Чөпшүлдери өгленгештиң чурттай-даа бээр,
Чөргүлери арыг, шынчы ынакшылдан—
Алдын-мөңгүн, алган малды хээйге каапас:
«Алчып, чиишкен боттарыңар шоруңар!» дээш
Ада-ие аалын каггаш, дургуннаптар
Азып-тенип аалдар кезип чоргулай бээр.
Чагырга чок ынакшылдың бажын билир
Чаңгыс хааны, Хиндиктиг-Хөл ол деп билгеш,
Каашкан, хоскан уруглары аңаа чыган,
Карак ажыт Хиндиктерже[1] шөлүп турган.
Кижилерге мөңге назын кайын турар.
Киржип-үнчүп чурттап чораан, кызыл-дустаар.
Кижилерниң килеңи-кылыын кым-даа билбес,
Хилис черден ынакшаннар өлүп чораан.
Азыраан мал, ажы-чеми турган-даа бол,
Ашак, кадай сүмелешкеш, чаңгыс кызын
Хары байның кеңи кылдыр бернвиткеш,
Харызынга аъттыг-хөлдүг болган иргин.
Хары байның ортун оглу Орлан дээрзин
«Кадаңныг» боор, Ажыкмааны хөрексевес,
Өске кыска ынагындан былдай дүжүп,
Өөнге келбес, өглер кезип чоруп турган.
Ажыкмаазы кажып келген. Кудазынга
Адазы ашак чеде бергеш, сүмелешкен.
«Хоскан, каашкан уруглар-даа ийи деп-дир,
Кошкул бергеш, Хиндиктерже шөлүүр» дишкен.
Чайның айы ортан турда, аяс хүнде,
Салды дагнаш, он шаа хире өшкү-биле,
Салымы бак кулугурлар бириксин дээш,
Самдар огнү салга каггаш, кежирип каан.
Хүннүң дурту кыскалааже чурттаза-даа,
Хүлүмзүржүп чугаалажыр чүве-даа чок.
Өшкү сүдүн хайындырып ижип алгаш,
Өрү-куду тарай баскаш, хүнзээр турган.
Кужур уруг чуртун сактып, сарлы бергеш,
Кустуң айы ортан турда меннип үнген:
Эшкиниш кылдыр орун калбаан арттырып кааш,
Эргиннерни ханаа катай сал даап турган.
«Ашаа» болур Орлан ону көре тырткаш,
Алаң кайгап өшкүлерин ара каапкаш,
Чедип кээрге уруг турааш, мону сөглээн:
«Черим-чуртум сакты бердим өлүм чаңгыс.
Мөнделелер[2] чаржып эткен Хиндиктерже,
Мөөн балыы кежүп турар далайымче,
Аяс хүнде чайнап турар Мөңгүнүмче,
Агым чашкаш, эртен кежейн, сен та канчал».
«Кара сеткип шыдавас мен, созүм чаңгыс,
Кады чурттай албас-тыр бис, салым аңгы.
Болган бодум борбак бажым, кортпас-даа мен.
Бодал шын-дыр кежээли»—деп, Орлан деткээн.
Уруг турааш:—Он шаа өшкү, сыран бар-дыр,
Уттундурган, элдептиин аа, кааптар бис бе?
Орлан ора харыызынга дүште-даа чок:
— Он шаа өшкү оран эргип чорааи аан—дээн.
— Сыраныывыс канчаар бис?—деп, айтырган-дыр.
— Сыран-саран кошкан посту, ону чоорул!
— Ада-ие алгааш берген ээрен-досту
Албайн баарга, алыс хоржок, алгаш баа—дээн.
Өгнүң орнун аштап, ширбип чоруп турда,
Өшкүлери өлзэндиве кирип келген.
Орлан оргаш:— Өлүрүвүс чадап чок-тур,
Өшкүлерниң бирээзин маа өзеп чиил!—дээн.
Уруг турааш:—Сүдүн ишкен малывысты
Улуг сугну кежип турааш ынчап болбас.
Сүдүн маңаа хайындырып ижип аалы.
Сүттүң артыын хуунга куткаш тудуп аар бис.
«Хөлге дүжүп өлү берзе кым-даа көрбес,
Хөмүң[3] кара узун чажын кала чыдар.
Улуг кускe кудуруу дег содугурум,
Ужуру-даа билдинмес-тир, хөл та канчаар.
Өлүм орта чыгаттырган салым-дыр!»—дээш,
Өөнейндир, бадырыпкан Орлан иргин.
Уруг аңаа ишти-хөңнү кударааштыы
Улаштырып, ишкирнигип ыглай берген.
— Канчаарга-даа чырык черге, өскелер дег,
Кады чурттаар салым бар бе, өлүм чаңгыс.
Карак ажыт чоруулу—дааш Орлан турупт:
— Хавырып бээйн, өшкүлерин саггыла — дээн.
Өшкү сүдүн хайындырып ижип алгаш,
Өскезин аа, тоттүнмээнин кудуп турда.
Чапсар чокка хонган, ушкан аян туткан
Чанар куштар дүлгээзинн сорук киирген.
Ону көрүп магадааштыы олар аңаа
Ора хонуп күзел хандыр ырлашканнар
Эрии-шаагай, өлүм чыгаан иттиригиг
Эрги чуртче салдап чораш кежип келген.
Аалындыва кирериндиен дидинмээннер.
Аргаа чаштып хүндүс хоруп, дүне боорга:
Арагалаан аалдар эргип эптиг черден
Аарҗы, чөкпек кавырланып чоруп турган.
Бир-ле кежээ кылын аалчы ырак черден
Биеэ кыстың адазының өөнге келген.
Ээриктер үрүвейнип шуугап турда,
Эдериштир союп келгеш, дыңнаалааннар.
Чугаа шупту оолдуң, кыстың салымында —
Чурт тудар хөңнү чок деп хомудаллар.
— Дириг артса чарлып чурттаар ирги аар—деп,
Дидим ие сагыш човап орар болган.
Адазы-даа аңаа удур ажынган-дыр:
— Амыр-дыр он, эраадеп, сол кадып каар бис!
Орлан биле Ажыкмаа-даа ону дыңнааш,
Ойлап дескеш, өске аргаа бузуй берген.
Оолдуң аалы ырак эвес кестүп турар,
Оалааш бол шак ол арга шөлээн болган.
Ынчалза-даа бир-ле катап, чырык хүндүс,
Ыяштаан эр харык бербээн, душчуп келген.
Орлан аңаа акызынга душчуп-тур оо!
Оозу кээргеп, дуңмаларын аттынмаан-даа.
Дуюкаалап чедип келгеш, чемгергилеп,
Дузалаптар эвин дилеп хөлзеп турган.
Адазындан корга-корга, адак соонда,
Ажы-биле дидимненип чугаалап-тыр:
— Дуңмам биле кеним ийи чедип келген.
Дургуннар лег хоруп чоруп турлар, ачай!
Ирей кадай аразында сүмелешкеш,
Изин-биле дуңмаларын эккел деп-тир.
Ада-ие аайы-биле оозу баргаш,
Аргазын тып, чаннып тургаш, эккелген-дир.
Өгнүң ишти ажы-чемин делгеп бергеш,
Өске чүү-хөө, сестер октап айтырбааннар.
Уруглар-даа ажы-чемин шелгей ишкеш,
Удуваан-дав, ийи аңгы хонганнар-дыр.
Эртенинде ага-ие, дөргүл-төрел,
Эндериллдир чыглып алгаш пактап үнген.
Орлан аңаа откүт-чидиг сестер октаан.
Олурганнар бук-даа дивээн, дыңнап алган:
«Өрге-күске эвес-тир бис, чүнерил ол!
Өлүрер дээш чергий тырткаш манап орар.
Амы-тынны оскунарын кортпайн тур бис.
Арапарда белен ор бис, тудуңар че!»
Улус корткаш, удур сестер чулчуруваан.
Угу, шыны ол-дур дишкеш чаныпканнар.
Оглун кээргеп, ада кижи оожум турааш:
— Оол-даа, кыс-даа боду билзин, салымын—дээн.
Кулактарын бөөшкүннеп алгаизыг-даа
Куда болур ашак кижи ыыт чок арткан.
Аваларны алгыш-кырыш оштаваннар.
Ада кижээ үнүн кадып чөпшээрешкен.
Айлык ажыр чурттаза-даа бирикпээннер
Амырааштың ала караан баспайн хонган.
Куззни боор ынактарын келдирткилээш,
Хүнээректээн Хиндиктигни йөрээп арткан.
Чанар куштар өөр-өөр болуп сүржүп алгаш,
Чаңгыландыр ырлашкылаан күскү шагда.
Өнчү бержип сатчып турган ирик ёзу
Өлүр хөөрүн ынчаар тыпкаш, дываажаннаан.
Мөңгүн-Тайга ону билгеш сетких серген,
Мөңгүн бөргүн кедип алгаш ырлап үнген.
Шак ол ырны шуурган болуп хуулгаштык
Чай чок када Хиндиктигни силгип келир.

[1] Хиндиктер—ортулук дөглар.
[2] мөнделе—тарбаган оглу.
[3] Хөмүң—караның каразы.

Борис ЧЮДЮК.

САASKАННЫҢ САЛЫМЫ

Ала-саасқан алаак уумдан
Алдывыска ужуп келди.
Оваа бокка барып хонгаш,
Ол-бо шошкуп, диленип чор.
Аштап чораан хырныы
дуптээр
Аъш-чем артын тыывылбаска,
Шывык, узун кудуруун
чайып,
Шыжылады хыйланы-дыр!
«Чагы бажы чаңдыр хонмас
«Чараш-ала» диртпкен бодун
Сазан боктан сартык тыппас
«Чазый-ала» болу бердим.
Шаанда болза амыр ийик.
Чаңгыс бокту аалдаарга-ла,
Эъттиг, чаглыг мүннүн
артыын
Эндере-ле төп каап чыдар—
Шыдаар шаамче чооглап
алгаш,
Шыжылады
«каттырбышаан».
Удуур дыштыг уям бодап,
Ужуп чана бээр чордум.
Ам бо шагда элдеп болган:
Аалдар, сууралар,
хоорайларны,
Хүнну бадыр эргээш безин
Күзел хандыр тотпас-тыр
мен.
Кадай, ашак кым-даа болза,
Харам, хыныыр болу берген,
Каш чүүл чемин кырыаныып
чиир
Халас бокче чүү-даа барбас—
Саасқан мээн салымымны
Салым багы эргээн чоор бе?
Азыраадыр ээ чок ботка
Ачы-дуза кайын кээрил?
Өттүр билир кижилер-ле
Хандыр билир болгай силер—
Өршээл, шаңныг, элбек, бай
олг
Кажан кээрил? Сагыңарга!..
Виктор САГААН-ООЛ

ҮГҮ

Кадыр даглар ол-бо чүктен кызып алган,
Кашпал хемниң ишти чоорту караңгылаан.
Оймак кыдыы, чоон чодур терек орта,
Оожум ужуп келген үгү хонуп алган.
Хола тавак азып каан дег дээрде ай
Кожагардан хемниң дүвүн харап келген.
Херел чырыы мөңгүн төпкен чүве ышкаш
Хемниң иштин айдыңнадыр чырыдыпкан.
Айның чырыын амыраксап уткаан ышкаш
Ак кодан оймакка кээп чемней берген.
Амдыы үгү октаан даш дег олче баткаш,
Ак коданны аспактапкаш, салбайн барган.
Аспактаткан кээргенчиг кодан кужур
Анай ышкаш маададыр алтыргылаан.
Ооң мээзин чазый үгү олбээнде-ле
Оя шапкаш, амданнанып сора берген.
Тудуп алган амытаның дириггени-ле
Туразында үзе тыртып чооглай бээр.
Үгү биле беру ийинин үүлгединге
Үптекчилер кайы хире дөмей-дир, чээ?
Биче-оол ДОЮНДУП.

Прокурорнуң харыызы

РСФСР-ниң Прокуратуразындан Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың адынга харыы келген. Ону моон адаанда парладывыс.

«Комсомолец Кузбасса» солуннуң 1990 чылдың июль 10-да 82-ги номеринге парлаттынган «Ам-даа билдинмес дайын бе?» деп чүүлге холбаштыр Кемерово областың прокуратуразының хыналда материалдарын РСФСР-ниң Прокуратуразы сайгарып көрген. Чүүлде айыткан чамдык медээлерниң шын эвес болганы илерээн.

Орус чоннуң бот-камгалал дружиналарын тургускан дугайында медээлер бадыткаттынмаан. «Улусчу фронт» деп хөй-ниити организациязы Тыва Республикада ажылдавайн турар болгаш бүрүткеттинмээн-даа. Ук организация девискээр негелделерин бодунуң программазынга кирген деп, солунга парлаттынган чүүлге айыткан турган.

Националдарның дең эргезин үрээринче угланган ежегерээн кылган хөделиишкин ол чүүлдүң автору О. В. Липчинскаяда чок болганы хыналда үезинде илерээнин барымдаалааш, аңаа удур кеземче херээн оттурарындан ойталаан. Ол шиитпирни РСФСР-ниң Прокуратуразы шын деп санап көрген.

Ооң-биле чергелештир, чүүлдүң авторунуң болгаш «Комсомолец Кузбасса» солуннуң талазындан болдурган иттириглиг угланыышкын тыва чонга удур орус чоннуң талазындан, орус чонга удур тываларның талазындан хөөннерни оскүдүп болгу дег турган. Ынчангаш «Парлалга болгаш массалыг информацияның өске-даа чепсектериниң дугайында» 1990 чылдың июнь 12-де ССРЭ Хоойлузунуң 5 чүүлүнүң бирги кезээниң негелдезинге дүүштүр национал эптежилге чок чорукту пропагандалаарынга массалыг информация чепсектерин ажыглаарын болдурбазы-биле холбаштыр чүүлге айыттынган шын эвес медээлерге хамаарыштыр буруу шавыышкынны парлаарын «Комсомолец Кузбасса» солуннуң редакциязынга РСФСР-ниң Прокуратуразы саналдаан, а ол ышкаш шын эвес медээлерни парлаарын дагынаар болгаш парлалга дугайында Хоойлуну чыл дургузунда катап үрээр таварылгада Хоойлунуң 13 чүүлүнге дүүштүр ол солунну парлаарын соксадыр дугайында өйтырыгның тургустунуп келирин сагындырган.

РСФСР-ниң Чиигиме прокурорунуң күүсэлгезин күүседип турар И. ЗЕМЛЯНУШИН.

ХАЙЫРАЛЫГ СОЛУННАРЫМ

Ажылымдан хостуг шакта
Ажа тудуп, номчуп орар
Солуннарым үнмейн барган,
Согураардым, дүлеиледим...
Аъш-чемниң кандыызы-даа
Амданы чок, сугзуш кынныр.
Сагыызыным оскунган дег,
Сагышсырап, ийлээр четтим.
Чогаалдарым парлаттырар,
Чоннуң ижин чырыдып кээр,
Сонуг-мурнуг кестүп келир
Солуннарым чоктай бээр
мен.
Бөмбүрзекте болуушкунну
Боле бижип дыңнадыптар
Хайыралыг солуннарым
Катап үнген, экизин аа.
Аракчаа ОНДАР.

ТӨРЭЭН ТЫВАВЫСТА

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотоэтюду.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Ажаалда банкыларында салыышкынның акша шыгжакчыларының эрге-ажыын камгалаар соруглга-биле республиканың бүгү ажаалга банкылары төрелдериниң адынче азы салыышкынның өске хевирлеринче эде кылдыртыры-биле, а ол ышкаш саналынга чектерин бижээн соонда ажыглаттынмайн барып, эгиттингени-биле холбаштыр 1991 чылдың март 1-ден 25-ке чедир хагдынган агар саннарга компенсацияларны бо чылдың декабрь 15-ке чедир санап кылырын **РСФСР-ниң Ажаалда банкызының Тыва конторазы дыңнадып тур.**

Бистиң хоорайывыста **«Омега» деп саарылга магазинни ажыттынганын «Антэкс» акционерлиг ниитилел фирмазы** дыңнадып турар.

Идик-хеп аймаан, радио болгаш видеоаппаратураларын сайгарар кылдыр магазинге дужаап болур. Магазин дыштаныр хүн чокка эртенгиниң 10 шактан кежээкиниң 19 шакка чедир ажылдаар. Чиик өртектиг бараанарны магазин үндүр садып турар.

«Омега» магазинниң адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың №2.

Тыва агроүлетнүр эвилелиниң өөредилге-курс комбиназы бо чылдың сентябрь 1-ден эгелеп «ВС» категорияның чолаачылар белүүнге өөренирин күзээннерни хүлээп алырын чарлап тур.

Комбинаттың адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың №1, «В», телефону 6-11-67.

ВАЗ болгаш Москвич-2141 автомашиналарының шарик херекселдерин, газоанализаторну дамчыштар карбюратор моторларын хынаар херекселди септээри-биле «Контроль» деп бичежек бүдүрүлге хүлээп ап турар.

Бүдүрүлгениң адрези: Кызыл хоорай, Ровенская кудумчу, бажың №41.

Кызыл районнуң «Кара-Хаак» совхозтуң дирекциязы **кол экономисти, прорабты** ажылче чалап тур. Айда шалыңы 608 рубль. Чурттаар бажыңы-биле ай хуусаада хандырар. Ажылдаарын күзээннер совхоз дирекциязынга азы **Каа-Хем суурда Агния Барто кудумчузунда № 12 бажыңда «Кызылская» агрофирмага** келир.

Автомобиль башкарарынга өөредир бүдүрүлге мастерлерин автомашиналар кезээн өөредир башкыларны, кочегарларны **ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан школазы** ажылче чалап тур.

Школаның адрези: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, бажың № 49, телефону 2-27-75.

Ийи квартиралыг чурттаалга бажыңын ооң ээлери дарый садып алырын чарлап тур. Бажыңның шөлү 60 дөрбелчин метр, чаңында немелде тудуглар бар.

Бажыңның адрези: Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, бажың №113.

ДАГЫН АЖЫГЛААР ЧИГ ЭТ ДУЖААР ХАМААТЫЛАРГА

Дагын ажыглаар чиг эт белеткелиниң өртектери еккериигенин **«Тыва дагын ажыглаар курлавырлар» бүдүрүлге чери дыңнадып турар.** 1 тонна макулатураның өртээ 60 рубль, дүктен кылган пөс эргиндизиниң — 400 рубль, өске пөс-таавы аймааның эргиндилеринин — 180 рубль болган. Дагын ажыглаар чиг этти дужаар бүдүрүлге черлериниң болгаш тус-тус хамаатыларның дилээни-биле оларга автотранспортту «Тыва дагын ажыглаар курлавырлар бүдүрүлгези берип болур. Дагын ажыглаар чиг эт курлавырларын хүлээп алыр пукт **«Тыва дагын ажыглаар курлавырлар»** бүдүрүлгезиниң девискээринде турар.

Хүлээп алыышкын пунктузунуң адрези: Кызыл хоорай, Энергетиктер кудумчузу, бажың № 1 «А», телефону 4-12-42. Ажылдаар шактары: эртенгиниң 8-тен 17 шакка чедер, субботада—чапсар чокка 9-тан 14 шакка чедир ажылдаар. Дыштаныр хүнү —воскресенье.

Дагын ажыглаар чиг этти өрттетпес болгаш узуткавазын, ону хүлээп алыышкын пунктузунга эккеп дужаарын **«Тыва дагын ажыглаар курлавырлар» бүдүрүлгези** республиканың бүгү бүдүрүлгелериниден болгаш хамаатылардан дилеп турар.

Номчукчуларның чамдык материалдарынга редакция харыылавас, авторларынга эгитпес. Солунга парлаттынган материалдарның утказы дээш автор хоойлу ёзугаар харыысалгалыг болур.

Чаңчылдарны сагыылы

ЧИИРГЕ ЭКИ-ЛЕ, А...

Чуртта болгаш республикада ниити берге байдалдың агымы-биле түр үнмейн барып, ам ооң «Шынның» үндезини-биле чаартынып, катап тургустунганынга өөрүп, чаатай чаңчылдарга хамаарыштыр материалдарны ам-даа парлаар боор деп манап турар мен.

Бо улаада тыва чоннуң бола соп, шээр мал дөгерип чип чораан чаңчылдарының дугайында болалымны номчукчулар-биле үлежикседим.

Шаанда өңнүң эр ээзи болунуң азырап өстүрүп алган малын боду өлүре бербес. Кожаларындан бир кижи дилээр. Ол дээрге тыва кижичин бодунуң малынга ынаан, хүнлүткелин болгаш кээргээчел сеткилдиин илередип турар. Чер-черниң улузунуң эът кезери аңгы-аңгы. Чиж-элээрге, барыын районнарның улузу хойну өзээш, сойгаш, ишти-хырының ужулгаш, төжүн, чыпшыдын алыргаш, бир буттан туткаш шандырын чара кескеш, эгилерин моюнга чедир адырып каап-тар. Эътти ынчаар кезерге, ужа орта кестинмес, сүме деп мын эгизи аңгылаттынмас. А Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик улузу хой дэгерген болза, ишти-хырынын ужулгаш, шандырын кескеш, хойнуң мын эгизиниң үш дугаарындан хөрек-биле белдин аңгылай кескеш, ам төштү алырар, өске эъдин кезип аайлаар. Ынчан ужа, төш кезери дыка эптиг болур.

Ижин-хырын аштаары — база-ла эртем-дир. Ылангыя бода мал иштин сыгаары нарын. Арыг кылдыр аштааш, аайлап кылган, чедимчелиг кудуп белетнээн хан, чем чиртингир амданныг болур. Ханны чамдык улус чумур биле мөөнге кудар. А өскелери дескинчекке (долганчык-даа дээрле) кудар. Чамдык чудукара кижилер шээр чүве өлүргенде, улуг-хырынны кейгиректи эки чугбас. Чиниг, дүктегерин сүвүрбээн хырын-биле өрээн чөрме ынчангаш ажыг боор. Хол чип турар изиг сугже улуг-хырынны кезек үеде суп кааш, агара бээрге, дүктегерин сүвүрерге амыр. Ынчаар сүвүрүп аштаан хырын-биле чөреме кылырга, амданы чиизивес.

Тыва улус эътти кезерде ыяап-ла чүзүнден санап турааш, адырар Шээр чүве дөгерген кижи ооң боостаазын чиир. Инек соккан кижи молдуруун чиир, ооң сөөгүн хемдээш алгаар. Боостаа эъдин база ол алыр. Дузалашкан кижи ужазын алыр.

Амгы үеде ол эки чаңчыл шуут сагыттынмайн турар. Мал өлүрген кижи сойган, ишти-хырнын ужулган соонда, төшту безин орта кеспес, чүс-даа барымдаалавайн, улуг бижек азы балды-биле үзе-чаза шаап алыр. Моюн, хендирбе адырарда аңаа-ла сө шаап кааптар. Ынчаар ужаза шаап каапкан сөөк арта хемдиттинмес боор.

Кижи чүвени көрүп, холбиле тудуп, каш катап кылып турааш өөренир. Аныяк улус мону безин өөренип алыр болза, амыдыралга ажыктыг болгай. Тыва кижи «эът чокта хырын үнмес» дээр ийик. Оозан малының баш чаагын ыяап-ла адырар.

Кандыг-даа малдың кежин херип, дузап, идээлеп аар ажыл шуут уттундурган. Эъдин алган соонда, кештиң херээ чок апаар, дүрүштүр туткаш октаптарывыс ажылдагыйжы болуп чаңчыкпааныывыс херечизи.

Сүге-Маадыр СОТПА.

Улуг-Хем район.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● оралакчызы 3-33-91; ● приемная 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-26-82; ● улус депутаттарының Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; ● экономика килдистери, үлетпүр 3-34-49, 3-36-74; кодээ ажыл-агыйы 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-47; ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-41-23; чагаа килдизи 3-39-57; очулга 3-34-39; 3-34-93; ● корректорлар 3-34-19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● колун келбейн барганда 2-32-75.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.
Тыва республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга аамазы. Тиражы 27097 экз.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 149 (14649) 1991 чылдың сентябрь 10, вторник ● Садар өртээ 20 кап.

Телековүрүг

М. С. ГОРБАЧЕВ— Б. Н. ЕЛЬЦИН: ТЕЛЕИНТЕРВЬЮ

Чурттуң Президентизи М. С. Горбачевтуң болгаш Россияның Президентизи Б. Н. Ельцинниң америк хамаатыларның ядзы-бүрү айтырыгларынга телевидение дамчыштыр харыызы (интервьюзу) 1991 чылдың сентябрь 6-да Москваның-биле эртенгиниң 7 шакта эгелээн. Ол телековүрүгнү америк «Би-би-си» телекомпания болгаш совет телевидение организастаан.

Ийи президентиниң телеинтервьюзун 1991 чылдың сентябрь 6-да совет телевидениениң информастыг программазының сөөлүнде Кызылдың-биле кежээкиниң 21 шак чартык ажып турда Төп телевидение дамчыткан. Журналист Алексей ДУГЕРЖААНЫҢ демдеглелин езугаар телеинтервьюну моон адаанда доңчулап парладывыс.

Айтырыг: Дээрги Горбачев, тайылбырлап берип көрүңерем. Ельцин эрге-чагырганы холга алыр болгаш ооң сөөлүнде Силерни дүжүр октаар дээш ССРЭ Президентизин ажыглап турар деп чугаа бар. Шын ирги бе?

М. С. Горбачев: Чогум кайын ындыг боор. Кым кайызын ажыглап турар ирги` деп дамчыыр чугаалар чоруп турган.

Айтырыг: Кубада совет шериглерни, шериг чепсээн болгаш техниказын канчаар ирги?

Б. Н. Ельцин: Чөөн Европа чурттарындан совет шериглерни, боо-чепсекти, шериг техниказын үндүрүп алганы ышкаш, совет шериглерни Кубадан база шак ынчаар үндүрүп алыр апаар.

Айтырыг: Кубаның хамаатыларын эш-өөрү чокка кааптары ол бе?

М. С. Горбачев: Вот-боттарынга ажыктыг экономиктиг харылзааларны, кады ажылдажылганы моон соңгаар-даа үргүлчүлээр бис. Чижээ, Кубаның чигири биске, а бистиң материалдарывыс — Кубага ажыктыг болур.

Олег Мышкин: ССРЭ-ден АКШ-ка шагда-ла дезип чедип келген кижи мен. ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң (КАК-тың) архив документилерин канчаар деп турар ирги?

М. С. Горбачев: КАК-ты эде организастаар дугайында саналдарны киирерин ооң чаа даргазы В. Бакатинге дааскан. КАК-тың ажыл-чорудулгазын хынап көөр талазы-биле комиссия тургустунган. Ам моон соңгаар ол шуут-ла өске организация болур. Ооң кол ажыл-чорудулгазы — разведка болгаш контрразведка болур.

Б. Н. Ельцин: КАК-тың архив документилерин хевээр арттырар, кадагалаар дугайында хамаарышкан органнарга айтымышкынны чогуур үезинде берген. Ынчангаш КАК-тың архив документилери бүдүн арткан турар ужурлуг.

Айтырыг: Силерниң кайыңарның-даа хууда шажын-чүдүлгеңер кандыгыл?

М. С. Горбачев: Мен атеист, тодаргайлаарга, шажынга чүдүвес кижи мен. Ынчалзажок кижилерниң шажын-чүдүлгелиин ханызы-биле хүндүлеп көрүп турар мен.

Б. Н. Ельцин: Хүрээ-хиитке үргүлчү барып турар мен, ынчаарда иштики сагыш-сеткил хайнып ышкыны, көдүрлүүшкүнү тыптып келгилээр-дир...

Айтырыг: Силерде ядролуг чепсек моон соңгаар кымга чагыртырыл?

М. С. Горбачев: Бисте контроль дыка шыңгыы болгаш американнарныындан дора эвес.

Айтырыг: Силерде ядролуг чепсекти чогум кым контрольдап турарыл?

Б. Н. Ельцин: Ядролуг чепсек үш республикаларның — Украинаның, Россияның, Казахстанның девискээринде амгы үеде туруп турар. Ол чепсекти Россияның девискээринче көжүрер херек, аңаа контроль эң-не шыңгыы болур ужурлуг. Суг адаанга чоруур атомнуг хемелер база бар болгай.

Айтырыг: Ядролуг чепсекке контрольду холга быжыг тудуп турар тодаргай кижи бар бе?

М. С. Горбачев: Бар. Чепсектиг Күштерниң кол командылакчызы — чурттуң Президентизи.

Айтырыг: Өске чурттардан, чижээ, АКШ-тан алдынган продуктуларның хуваалдазы силерде кандыгыл?

М. С. Горбачев: Даштыкыдан алдынган азы алдынар продуктуларны таарыштыр хуваар талазы-биле хемчеглер алдынып турар.

Б. Н. Ельцин: Эвилел структураларынга бүрүн идегел амдызында чок болганда, Россия силерниң фирмаларыңар-биле дорт харылзааларны кылыр бодап турар.

М. С. Горбачев: Бүдүрүлгелер аразынга харылзааларны тудар апаар.

Б. Н. Ельциннен айтырыг: Мен силерни мынчаар билдим: Россия боду шиитпирлээр, өске республикалар — боттары билир.

Б. Н. Ельцин: Шын билгендир силер. Россияның болгаш АКШ-тың аразынга дорт харылзажырынга, садыглажырынга хамаарыштыр Президент Буш-биле чугаа кылдынган.

Айтырыг: Антисемитизмниң уржуундан 150 муң еврейлер ССРЭ-ден үнүп чоруткан ийик бе? (Антисемитизм — еврей националдыг кижилерге хамаарыштыр өжээтен буруу үзел-бодал азы хөделиишкин — **редакцияның тайылбыры**).

М. С. Горбачев: Нациялар аразынга өжээнцешкек чорукка шиитпирлиг удур кижи мен. Кижи эргелериниң болгаш хосталгаларының Декларациязы дүүн бисте хүлээп алдынган. Шовинизмге болгаш национализме шуут удур мен. Антисемитизмниң өөскүүшкүнү болгаш халыыдаашкыны бисте чок. Чамдык анчыг чүүлдер бар, оларны бүрүн чайладыр бодап турар бис.

Айтырыг: Моон мурнунда ССРЭ-ге херээженнерни ылгай көрүп турган. Ол байдалды эдер талазы-биле чүнү кылыр бодап турар силер?

М. С. Горбачев: Шын айтырыг-дыр. Политиктиг структураларга, өске-даа структураларга херээженнер хөйү-биле киржир апаар. Херээжен чоннуң байдалын үндезини-биле экижидеринге хамаарышкан хоойлу бисте хүлээп алдынган. Бичии чаштар, кырганнар, херээженнер дугайында, оларның байдалын экижидер дугайында сагыш салыышкын кичээнгейниң төвүнге тургустунар.

Б. Н. Ельцин: Херээженнер болгаш бичии уруглар камгалалының дугайында хоойлу бисте, Россия Федерациязында бар.

Айтырыг: Раиса Максимовна Горбачеваның кадыкшыл байдалы кандыг ирги?

М. С. Горбачев: Кадыкшыл байдалы экй, удавас шуут эки болур.

Айтырыг: Сөөлгү чылдарда эки шиитпирлерни хүлээп алган болгай силер. Ындыг турбуже, силерниң чоок кижилериңер чүге үймээн кыла бергени ол?

М. С. Горбачев: Ийе, ол дээрге меңээ шыңгыы сагындырыг болгаш кичээндиригдир. Өскерликчи чоруктуң кылдынганы ол-дур. Аңаа удур шиитпирлиг хемчеглер алдынган болгаш алдынып турар. Чурт чаартынган, ниитилел чаартынган, кижилер база чаартынган дээрзин өскерликчи болган кижилер барымдаалап көрбээннер-дир. Ол кижилерниң аштырган кол чылдагааннарының бирээзи ол-дур.

Айтырыг: ССРЭ-де коммунизм кеди чок болган-дыр, ынчаарга делегейде коммунизм бар ирги бе?

Б. Н. Ельцин: Коммунизм — кедергей чараш-даа болза, ол хоозун бодал-дыр.

М. С. Горбачев: Бо дээрге дыка нарын айтырыг. Ынчалзажок төөгүнүң дуржулгазы бар. Элээн каш чурттарның чазактарында социалистер бар, ниитилел амыдыралының хөй айтырыгларын олар чедиишкиниг шиитпирлеп турар. Ынчаарга биске тургустунган болгаш бистерге албадап сыгаап майык-хевир сандарап дүшкен. Өске чурттарга хамаарыштыр бистиң негелдевис бар: канчаар чурттаарынга бистерни өөретпейн, биске айытпайн көрзүңер.

Айтырыг: 1992 чылда Атланта хоорайга делегей оюннары болур болгай. Аңаа Эвилелдиң командазы киржир ирги бе азы Россияның бе?

Б. Н. Ельцин: Чурттуң шилиндек командазы киржир ужурлуг. Россия чүгле бодунуң командазы-биле киржир деп бодавайн турар.

Айтырыг: Кандыг туктуг адаа-биле чурттуң командазы киржирил?

Б. Н. Ельцин: Бистиң чуртувустуң командазы киржир болза, чурттуң тугунуң адаа-биле киржир апаар.

М. С. Горбачев: Бистиң чаа Конституциявыстың төлевилелин ажылдап кылырда, чурттуң чаа Тугунуң, Сүлдезиниң дугайында айтырыгларны база шиитпирлээр апаар.

Айтырыг: Өске күрүнелерниң удуртукчуларының иштинден чогум кымны эң-не бедик-биле хүндүлээр силер?

Б. Н. Ельцин: Үймээн үезинде дээрги Буш-биле телефон дамчыштыр хүн бүрүде 2 катап чугаалажып турган мен. Ону кымдан-даа артык бедик-биле хүндүлээр мен.

М. С. Горбачев: Даштыкы чурттарның удуртукчулары-биле харылзааларны бедик-биле үнелеп көрүп турар мен. Буштуң мурнунда Рейган-биле чугаалажыышкыннарны, харылзааларны, ужуражыышкыннарны база бедик-биле үнелээр мен.

Айтырыг: Даштыкыда, ылаңгыя АКШ-та силерниң ат-алдарыңар бедик-тир, а чуртуңарда арай ындыг эвес. Бо байдалды эдер дээш чүнү кылыр бодап турар силер?

М. С. Горбачев: Кижилерниң амыдыралын болур-чогуурү-биле дүрген экижидер дээш эң-не шиитпирлиг болгаш тодаргай хемчеглерни ап чорудар, амыдыралга боттандырар апаар.

Айтырыг: Силерниң чуртуңарга кажан бүдүрүлге черлерин садып алырывыска, сөөлзүредир бисти оортан үндүр ойлады бербес ирги бе? Ындыг магадылал туруп болур бе?

Харыы: Өнчүге ындыг магадылалды күрүне берип болур, ССРЭ-ден садып алган бүдүрүлгелерни хоойлу камгалаар.

Айтырыг: Силерниң күрүнеңерден дезип келген хөй хамаатылар амгы үеде штаттарда чурттап турар. Политика талазы-биле хоругдаткан кижилер силерде ам бар бе?

М. С. Горбачев: Шуут чок эвес дээрзи сөөлгү үеде билдинип келди. Ол кижилерниң дугайында айтырыгны доп-дораан ылаптыг тодаргайлаар талазы-биле чогуур даалганы хамаарышкан органнарга берген. Өске бодалдыы дээш, бодунуң бүзүрели дээш кижилерни кызып, буруудадып, шиидип болбас. Политика талазы-бие хоругдаткан 6 кижиниң барын Иштики херектер министерствозу меңээ мырыңай чаа дыңнаткан. Оларның херээн ылаптыг тодаргайлааш, ол кижилерни хостаар апаар.

Айтырыг: Чернобыльга болган халаптың уржуктарын узуткаар талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турарыл?

Харыы: Чернобыль халавы бисте үш республикаларга — Украинага, Белоруссияга, Россияга аар уржуктарлыг болган. Ынчангаш республикаларның болгаш Эвилелдиң программаларын ажылдап кылгаш, боттандырып турар бис. Халаптың уржуктарын дүрген-не узуткаарынче угланган хемчеглерни амыдыралга боттандырар талазы-биле акша-хөреңгилерни тускайлап үндүрген. Халаптыг уржуктар хамыктың мурнунда бичии уругларга салдарлыг болганын барымдаалааш, бичии чаштар дугайында сагыш салыышкын бисте кичээнгейниң төвүнде тургустунган, оларны эмнедир, дыштандырар, аъш-чемин, чурттал-га байдалдарын экижидер хемчеглер алдынып турар.

Айтырыг: Чернобыль халавының уржуктарынга хамаарыштыр Совет чазак бодунуң чонун болгаш делегейни моон соңгаар-даа мегелей бербес ирги бе?

М. С. Горбачев: Чернобыльга хамаарыштыр бүгү байдалдың дугайында шынны долузу-биле чедир дыңнатпайн турганы хомуданчыг-дыр. Байдалдың бүгү шынын чоннга болгаш делегейниң хөй-ниитизинге долузу-биле дыңнадыр дээш контрольду, ажык-чарлыг чорукту, парлалганы дамчыштыр бүгү хемчеглерни моон соңгаар-даа ап чорудар бис.

Б. Н. Ельцин: 1957 чылда Челябинск чоогунга болган халаптың дугайында чондан база чажырылып турган. Ол дээрге — кем-буруулуг үүлгедиг-дир. Чүвениң шынын чондан чажырар чорукту моон соңгаар болдурбас дээш чогуур хемчеглерни ап турар бис.

Ийи Президентиниң моон мурнунда болгаш амгы үеде хуузунда харылзааларының дугайында айтырыг база салдынган. Аңаа холбаштыр Б. Н. Ельцин мынча деп чугаалаан: мени политика талазы-биле өлүг кижи деп санап турган үелер база тургулаан.

Америк хамаатыларның салган ядзы-бүрү айтырыглары система чок, шокар-даа болза, ук айтырыглар бистиң чуртувустуң амгы байдалының чугула хөй талаларынга хамааржылгалыг болган. Ажыт-чажыт чок дорт айтырыгларга тодаргай болгаш доңчу база дорт тайылбыр кылдынган деп санап болур.

Шилчилге үезинде ССР Эвилелиниң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп-башкарылгазының органнарының дугайында

ССРЭ-НИҢ ХООЙЛУЗУ

1 чүүл. Шилчилге үезинде ССР Эвилелиниң эрге-чагыргазының дээди төлээлелге органы ССРЭ-ниң Дээди Соведи болур, ол ийи тускайлан палаталарлыг: Республикалар Соведи болгаш Эвилел Соведи.

Республикалар Соведиnге ССРЭ-ниң болгаш республикаларның улус депутаттарының аразындан шилээн 20 депутат эвилелдешкен республика бүрүзүнден киирген турар. Оларны ук республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнары делегаттадып чорудар. РСФСР-ниң федеративтиг тургузуун барымдаалаанындан ол Республикалар Соведиnде 52 депутаттыг. Бодунуң составында республикаларлыг болгаш автономнуг тургузуглардыг өске эвилелдешкен республикалар Республикалар Совединиң составынче республика болгаш автономия бүрүзүнден бир-бир депутатты чорудар. Республикаларның деӊ эргелиг болуруң хандырар сорулга-биле Республикалар Соведиnге бадылаашкын үезинде эвилелдешкен республика бүрүзү чаңгыс бадылаашкынныг болур.

Эвилел Соведи эвилелдешкен республикаларның депутацияларын ССРЭ-ниң улус депутаттарының аразындан амгы үеде күштүг болуп турар квоталарны ёзугаар база эвилелдешкен республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнары-биле дугурушканын барымдаалап тургузар.

2 чүүл. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Республикалар Соведи биле Эвилел Соведи кады үндүрер шиитпирлери-биле ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер киирер, ССР Эвилелиниң составынга чаа күрүнелерни хүлээп алыр, иштики болгаш даштыкы политиканың эң чугула айтырыгларының талазы-биле ССРЭ Президентизиниң илеткелин алыр, эвилел бюджедин болгаш ооң күүселдезиниң дугайында отчетту бадылаар, дайынны чарлаар болгаш тайбыңны чарар.

Республикалар Эвилели эвилел органнарының ажыл-чорудулгазын организастаарының база ооң чурумунуң дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр, ССР Эвилелиниң делегей чергелиг керээлерин бадылаар болгаш күш чок болдурар.

Эвилел Соведи ССРЭ хамаатыларының эргелерин болгаш хосталгаларын хандырарының айтырыгларын чугаалажып көөр, Республикалар Совединиң эрге-хүлээлгелеринге хамааржыр айтырыглардан аңгыда, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң эрге-хүлээлгелеринге хамааржыр бүгү-ле айтырыглар талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыр. Эвилел Совединиң хүлээп алган хоойлуларын Республикалар Соведи оларны чүүлдүүнгенде күштүг болуп кирер.

Эвилелдешкен республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнары ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алган хоойлуларын эвилелдешкен республиканың конституциязынга чөрүшкек болуп турар чүгле ындыг таварылгада республиканың девискээринге ук хоойлуларның күштүг болуруң түр соксадып болур.

3 чүүл. Республикаларның ниити эрге-ажыктарынга дээп турар иштики болгаш даштыкы политиканың айтырыгларын дүтүржүлгалыг шиитпирлээри-биле республикалар аразының болур үндезинге ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелин тургузар. ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлели ССРЭ-ниң Президентизинден база ССРЭ Конституциязында адаттынган эвилелдешкен республикаларның дээди албан-дужаалдыг кижилеринден тургустунар. ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелиниң ажылын ССРЭ Президентизи удуртур. ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлели бодунуң ажыл-чорудулгазының чурумун тодарадыр. ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелиниң шиитпирлери албан күүседир чурумнуг болур.

4 чүүл. ССРЭ-ниң оралакчы президентиниң албан-дужаалын дүжүрер.

Бир эвес ССРЭ Президентизи кандыг-бир чылдагааннарнын (ооң иштинде — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң тургузканы күрүнениң эмчи комиссиязының шынзытканы түкиниң езугаар кадыының байдалы-биле) бодунуң хүлээлгелерин күүседип шыдавас апарганда ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлели бодунуң кежигүннериниң аразындан ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелиниң Даргазын сонгуур, ол түр үеде ССРЭ Президентизиниң хүлээлгелерин күүседир. Ол шиитпир ССРЭ-ниң Дээди Соведи үш хонук дургузунда бадылаар турар ужурлуг.

5 чүүл. Улус ажыл-агыйын башкарарын дүүштүрүп таарыштырары-биле база экономиктиг реформаларны болгаш социал политиканы дугуржулгалыг чорудары-биле эвилелдешкен республикалар деӊ эргелиг үндезинге Республикалар аразының экономика комитедин тургузар. Комитеттиң даргазын ССРЭ-ниң Күрүне Чөвүлелиниң чөпшээрешкени биле ССРЭ Президентизи томуйлаар. Камгалалдың, айыыл чок чоруктуң, корум-чурумнуң база делегей херектериниң айтырыгларының харылзаа тура ниити-эвилел органнары ССРЭ Президентизи биле ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлели удуртур.

Республикалар аразының экономика комитеди болгаш ниити-эвилел органнарының удуртукчулары боттарының ажыл-чорудулгазының талазы биле ССРЭ Президентизинге, ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелинге, ССРЭ-ниң Дээди Совединге отчеттуг болур.

Республикалар аразының экономика комитеди болгаш ниити-эвилел органнарының удуртукчулары боттарының ажыл-чорудулгазының талазы биле ССРЭ Президентизинге, ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелинге, ССРЭ-ниң Дээди Совединге отчеттуг болур.

6 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарының статузу бүгү депутаттарга хамаарышты оларның бүрүн эргелерин хуусаазының дургузунда хевээр артар, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң база ооң органнарының ажылынга киржирниң эргези база аңаа хамааржыр.

7 чүүл. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чаа составының бирги хуралын чыырын ССР Президентизи 1991 чылдың октябрь 2-ден орайтатпайн боттандырар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чаа составы ажылдап эгелээринге чедир үеде амгы бо ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бүрүн эргелери хевээр артар, ооң сессиязын палаталарның даргалары чыылдырган туруп болур.

8 чүүл. ССРЭ Конституциязының бо Хоойлуга чөрүшпес чүүлдери күштүг болуп турар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер оларны бүгү эвилелдешкен республикаларның дээди хоойлу кожудулга органнары бадылаанда күштүг болуп кирер.

9 чүүл. Бо Хоойлу ону парлап чарлаанының соонда күштүг болуп кирэр, чүгле 2 чүүл маңаа хамаарышпас, ол ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чаа чыжыныц бирги сессиязы ажыттынганындан соңгаар күштүг болуп кирер.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль. 1991 чылдың сентябрь 5.

ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның дээди удуртукчуларының кады кылган Медеглелинге база ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок сессиязының шиитпирлеринге хамаарыштыр хемчеглер дугайында

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

Суверенниг күрүнелерниң аразынга чаа эвилел харылзааларын тургузарының чорудулгазы 1991 чылдың август 19-21-де үүлгеттинген күрүне эргилдезиниң түңнелинде соксаарының кыжаныышкынынга таварышкан. Тургустунган байдал чурттуң иштинге болгаш даштыкы күрүнелер-биле харылзааларга хамаарыштыр аар уржуктарга чедирип база магатчок.

Сүлчээни басканы, демократтыг күштерниң тиилээни реакцияга болгаш демократтыг чаартылгалар чорудулгазын моондактап келген бүгү чүүлдерге шынныы согуушкунну таварыштырган. Ынчангаш үндезин чаартылгаларны, чурттуң чаартынныышкынын дүргедединге төөгүлүг ынаныш тургустунуп келген.

Эрге-чагырга структураларының улам ыңай саңдараарын болдурбас сорулга-биле республикаларның тура-соруктуг илергейлээшкининге болгаш улустарның эрге-ажыктарынга үндезилээш, күрүне харылзааларының чаа системазын тургузарынга шилчииринин үе-чадазын ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи чарлап тур.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаалдыры болза:**

1. ССРЭ Президентизиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның дээди удуртукчуларының кады кылган Медеглелинде, күрүне эргилдези-биле холбаштыр чуртта тургустунган байдал дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалында айыткан саналдарны колдуунда чүүлдүг деп санаар.

2. Суверенниг күрүнелерниң Эвилелиниң дугайында керээни белеткээрин болгаш аңаа ат салырын дүргедедир, ынчаарга Эвилелге бодунуң киржирининг хевирин суверенниг күрүнелерниң кайызы-даа боттускайлан тодаргайлап болур. Күрүнелерниң хамаарышпас чоруунуң, девискээри бүдүн турарының, кижиниң болгаш улустарның эргелерин, социал чөптүг чорукту, демократияның сагыырының принциптеринге чаа Эвилел үндезилеттинген турар ужурлуг.

3. Экономиктиг, акша-саңхүү, эртем-техниктиг кады ажылдажылга дугайында, экологтуг айыыл чок чоруктуң хамаатыларның эргелериниң болгаш хосталгаларының камгалалдыының дугайында, чаңгыс аай Чепсектиг Күштерни болгаш ядролуг чепсекке база массалыг хыдыышкын чепсээниң өске-даа күчүлеринге чаңгыс аай удуртулганы хевээр арттырбышаан, коллективтиг айыыл чок чоруктуң болгаш камгалалдың принциптериниң дугайында республикалар аразының дугуржулгаларын (керээлерин) ажылдап кылыр болгаш чарар.

Ажык характерлиг экономиктиг эвилел дугайында керээни ажылдап кылырынче база чарарынче Республикалар аразының экономиктиг комитеди соңгаарладыышкын чокка эгелеп кирер, а ол эвилелге киржири Эвилел керээзинге ат салыры-биле холбашкан негелделиг болбас.

4. ССРЭ-ниң Президентизи, ССРЭ-ниң Дээди Соведи, ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлели эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың эрге-хоойлулуг үргүлчүлээшкинин хандырар, демократтыг хамааты ниитилелче тайбың чурумчудулгалыг шилчиишкинни магадылаар.

5. ССРЭ-ниң хүлээп алганы бүгү делегей дугуржулгалары болгаш хүлээлгелери оон иштинде боо-чепсекти кызырар база аңаа контроль болгаш кижи эргелерин камгалаар айтырыглар талазы-биле дугуржулгалар, хүлээлгелер база даштыкы экономиктиг хүлээлгелер шилчиишкин үе-чадазында чайгылыш чокка сагыттынган турар ужурлуг.

Республикаларны делегей эргезиниң субъектилери кылдыр хүлээп көөрүнче, КНО-га олар кежигүн болур дугайында айтырыгны чугаалажып көрген турарынче оларның чүткүлүн деткиир.

6. ССРЭ Конституциязында, кижи эргелериниң болгаш хосталгаларының Декларациязында, ССРЭ болгаш республикалар хоойлуларында чарлаттынган база магадылаттынган хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын сагыырын, парлалганың, чүдүлгениң хостуун, политиктиг партияларны, профэвилелдерни, хөй-ниити каттыжыышкыннарын тургузар эргени шилчиишкинниг үе-чадада бүгү күрүне органнары, албан черлери, организациялар болгаш албан-дужаалдыг кижилер хандырар ужурлуг.

7. Республикаларның хүлээп алганы суверенитет дугайында декларацияларын болгаш хамаарышпас чорук дугайында актыларын хүндүлеп көрбүшаан, Съездиниң онзалап демдеглээри болза, чаа Эвилелге кирериңден ойталаарын шиитпирлээн республикалар хамаарышпас чорукту чедип алыры оларның аңгыланыры-биле холбашкан айтырыгларның бүгү комплексин шиитпирлээринге, ол ышкаш ядролуг чепсекти нептереппес дугайында керээге, Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле Чөвүлел хуралдың Түңнел актызынга, кижи эргелерин болгаш хосталгаларын магадылаан делегейниң эң чугула өске-даа керээлеринге база дугуржулгаларынга ол республикаларның доп-дораан каттыжып киржиринге хамаарыштыр ССРЭ-биле оларның чугаалажыышкыннар кылырын негеп турар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи.
Москва, Кремль.
1991 чылдың сентябрь 5.

РСФСР-ниң материал-техниктиг хандырылга органнарын быжыглаар дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Экономиканы экижидип быжыглаар болгаш рынок харылзааларынче шилчиир талазы-биле РСФСР-ниң чазааның программазын барымдаалавышаан, а ол ышкаш РСФСР-ниң экономиктиг суверенитедин камгалаар болгаш материал-техниктиг хандырылганың республика органнарын быжыглаар сорулга-биле доктаадырым болза:

1. ССРЭ-ниң моон мурнундагы Күрхандырылгазының РСФСР-ниң девискээринге турган мөөннеп садар харылзаштырыкчы фирмаларын капсырылга ёзугаар РСФСР-ниң Республика болгаш девискээр программаларын материал-техника хандырылга талазы-биле күрүне комитединиң чагыргазынче шилчиир дээрзин доктаадыр.

2. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели материал-техниктиг хандырылга системазын РСФСР-ниң девискээринге тургузарын 1991 чылдың III кварталында доозар.

РСФСР-ниң Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.
Москва, Кремль.
1991 чылдың август 18.

Чурукта: Константин Куулар тос каът тудуглар кылыр кооперативтиң ажылын удуртуп, боду база ында ажылдап турар. Ооң бригадазы бо хүннерде хөй кежи тоннар кылыр чаа фабриканың ажылчыннары чурттаар 180 квартиралыг бажыңны тудуп эгелээннер. Бригадир бажың ханаларын салбышаан, тудуг материалдарын үзүктел чокка хандырарын чедип ап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Республиканың адын өскертир дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияга үндезилээш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаалдыры болза:

1. Республиканың Конституциязынга, өске-даа эрге-хоойлу актыларынга, күрүне болгаш хөй-ниити амыдыралынга «Тыва Республика» деп атты моон соңгаар албан ёзузу-биле ажыглаар.

2. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң 1991 чылдың апрель 26-да № 133 доктаалы күш чок болган деп санаар.

3. Тыва Совет Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияга чогуур өскерилгелерни киирер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ

Кызыл хоорай.
1991 чылдың август 28.

ГОРБАЧЕВ ПАРТИЯДАН ҮНДҮРТКЕН

НИНА АНДРЕЕВАНЫҢ УДУРТУП ТУРАРЫ СЭКП-ЛЕ БОЛЬШЕВИК ПЛАТФОРМАНЫҢ ОРГАНИЗАСТЫГ КОМИТЕДИ МИХАИЛ ГОРБАЧЕВТУ СЭКП-НИҢ ХҮРЭЭЛЕЦИНДЕН ҮНДҮРҮПКЕН.

«Ленинниң болгаш Октябрь революциязының херээнге өскерилгени дээш, делегейниң ажылчын болгаш коммунистиг шимчээшкинниң самдаратканы дээш...» ССРЭ-ниң Президентизи СЭКП-ге кежигүн болур эргезин казыткан деп талазы-биле доктаалда чугаалап турар.

Ленинниң партиязының салым-чолун боттарының холдарынче амгы үеде ап турар бажылт коммунистер-ленинчилер доктаалды хүлээп алганнар, деп Нина Андреева медээлээ

Экономика килдистериниң почтазындан

ХИРЕ-ШАА-БИЛЕ КЫЛДЫНЫП ТУРАР

Кижи бүрүзү кырган, чалыызындан хамаарылга чокка эптиг, чаагай, делгем оран-савага чурттаксаар. А бистиң амыдыралывыста херек кырында нургулайында-ла чүгээр дээн бажыңнарга кижи улгадып, аныяк-чалыы үези эрте бээрге, ам кээп чедир. Аныяк өг-бүлелерниң барык улуг кезии дивеске, дыка хөй ниити чурттаалга бажыңнарында, ада-иезиниң чанында сыңмарлажып олурар ийикпе, азы түр чурттаар чер хөлезилеп турар. Мындыг байдалды энир чылын тургустунган «Элегес» кооперативке база хамаарыштырып болур. Оон аныяк ажылчыннары общежитиеде чурттап, аңгы тускай бажың алырының оочурунда ээлчээн идегел-биле манап турарлар. Кооператив кежигүннериниң (ол шуптузу 350 кижилер) социал байдалын тодарадып чеде бээримге, ында чурттаар оран-сава айтырыы эң-ле чидиг-биле тургустунган болду.

«Элегес» кооперативи тургустунган үезинден бээр ийи аал ниити чурттаар 4 бажыңның ажыглалга киирип ап четтиргенни, ам бир ындыг бажыңның тавааны салып алган. Ынчалзажок ынча кижиге 4 бажың дээрге дамды ышкаш чүве ышкажыл. Бо үеде тудуг-суур кылып алырының бергезин тайылбырлааш-даа канчаар: тудуг материалдары болгаш машина-техника чедишпес, оон өртек-үнези улгаткан, мергежилдиг тудугжулар база чедишпес.

Оон-биле чергелештир элегесчилерниң бир бергедеп турар айтырыы — уруг-дарыг өөредип алыр школа. Эрги школа айыылдыг байдалга келген, а чаа школаның тудуу чылбастааш туруп алган. Та чеже бригадалар аңаа солушкан чүве. Чамдык ада-иелер чүгле школа бага дээш өскээр көжүп чоруп турарын чугаалашкаш Л. Ф. Бэнтвина биле Г. П. Кузьмина бадыткадылар. Баштайгызы— чурттаалга-коммунал ажыл-агыйының начальниги, а ийигизи — кооперативтиң профком даргазы. Олар ажылчын-ишчилерниң амыдырал байдалдарын экижидер дээш болдунарла чүүлдериниң кылдынып турарын чугааладылар. Чижээ, оларда дузалал ажыл-агыйы шору. Оон алдынган продукция-биле ажылчыннар столоваязын хандырып турар. Эът, сүт, ногаа боттарының боорга оон артык чүве кайдал.

Бо бүдүрүлге черинде (оон продукциязы туйбу деп чүвени номчукчулар билир боор) эмнелге пунктузу база бар. Ында бир эки чүве—физиоэмнээшкинниң чорудуп турары. Ажылдың кадыг-берге, күштамыр кужу негээр участокта-рында херээженнерниң ажылдатпайн турар. Кызылдың тускай эмчилери-биле (травматолог, диш эмчизи, кезер эмчи) кээрээни кооператив чарып алгаш, ынчангаш ажылчыннарны бо тускай эмчилер доктаамал хайгааралда алган. Техниканың айыыл чок болур чоруун сагывайн, аар кемдээшкиннерге улус таваргыышпайн турар.

Чер көрүп, туристээри деп солун чүве кайдал? Ынчангаш путевкаларны Ленинград, Ташкент, Алма-Ата хоорайларже болгаш Моолче кооперативтиң садып ап, кижилерин ынаар чорудуп турарын канчап мактавас боор. Артында-ла ол путевкаларның чамдыызын мактал-шаңнал хевирлиг кылдыр ажыглап турары эки.

Коллективте ылаңгыя херээжен улустуң бир хомудаар чүвези—хүн бүрүниң болгаш ховар бараанарны (ам шупту чүве ховар болдур ийин) тып садып алырының бергези. Школада уруглар өөречип эгелээн. Ынчангаш ада-иелерниң дүвүренчеле олурар айтырыы: «уруг-дарыга чүнү кедиргеш, школаже чорударыл?» Күскү соок келир дей берген, чылыг идиктер, тывылбас, куртка, тон ай, маа сиаа-хок. «Өртээ чеже-даа улуг болза, алыр дээрге шуут чок болур-дур» дээш улуг тынарга, бо кижи оларның-биле кады муңгаттап каардак өске чүнү канчаар боор. Уруг-дарыгга идик-хеп өртээ чеже-даа улуг болза, бараан-на бар болза, кооперативтиң ажылчыннарының акша-төгерии шуут чок эвес: олар айда ортумаа-биле 500—600 рубль чедир ажылдап ап турар. Оон аңгыда компенсацияның аңгы-аңгы хевирлери база бар болгай.

— Кооператив апаарга, кымдаа тоовас болур чүве-дир— деп, «Элегес» кооперативтиң техниктиг директору Леонид Оюн хомудай-дыр. —Чүү-даа чүвени кызыл хол-биле уштуп алыр апаар. Бараан-сараан аймаа-биле хандырарын база кайы-даа чер херексевес.

— Суурга черле ажык-дузалар чогум бар улус силер бе? — деп айтырыымга ол мынчаар харыылады:

— Магазин, школа, орук тударынга, септээринге акша-төгерикти берип турар бис. Кооператив уруглар садынга фургончиктиг чиик машинаны садып берген. Муниципалдыг милиция кылгаш, оон акшаландырылгазын чорудуп турар. Чоокта чаа кооператив оларга «Жигули» база садып берген.

Ийет, ажылдап, чурттап турар суурунга дузалашпайн, ам кымга дузалажыр деп. Ынчалзажок кооператив бодунуң ээлчээнде суур Соведи оон айтырыгларынга тоомча чок деп хомудаалдыг. Суурда улуг бүдүрүлге чери ол болганда оон ажыл, амыдыралы түс чер Совединиң кичээнгейинден уне мес болза эки хире дег. Демнежип чурттаарга чүден ажыктыг болгай.

«Элегес» кооперативтиң ажыл-ишчилериниң социал айтырыгларынга дээп көөрге, баштай бодаарга, шору-даа ындыг. Хире-шаа-биле болдунар-ла чүүлдер кылдынып турар. Кооперативтиң оон артык канчаптар-даа аргазы база чок. Бистиң ниити амыдыралывыс ындыг турда, бажың ажыр шурай бээр харыы бар эвес. А кооперативтиң ажылы берге: довурак-доозунну, хирлиг, соок чери соок, изиг чери изиг. Кижилер амыдыралы-ла дээш бергелерни-даа тоовайн, ынчаар кызып ажылдавышаан. А удуртукчулар дер-херексел, машина-техника артык кезектер дээш бачымныг салчып-ла турар. Ажылчыннар ол чедишпес чүүлдерниң ужун база кылыы хайныр... Чүү дээрил аан, ажыл, амыдыралывыстың аайы ындыг улус ам канчаар бис ынчаш?

Надежда ЭРГЕП.

БОТТАРЫНЫҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

Бай-Тайганың «Кызыл-Даг» совхозунуң тудуг цехиниң ажыл-ишчилери «Чурттаар оран-бажың — 2000» программаны амыдыралга боттандырар талазы-биле боттуг хемчеглерни ап келген. Ажыл-агыйның тудуг цехи прораб Санчаа Дыртыевич Моңгуш биле тудуг мастери Алдын-оол Иргитович Деңгер удуртуп баштап турар. Тудуг кылыр цехте 20 бригада бар. Ында ажылдап турар тудугжуларның саны 78 кижи. 3 миллион 570 муң рубльдиң тудуг ажылдарын совхозтуң тудугжулары бо чылын кылыр ужурлуг. Ийи аал чурттаар 14, аалдыг аал чурттаар бир чурттаалга бажыңнарын, малчыннарның кыштагларынга 11 чуңар-бажыңны, дөрт кудукту, хлеб быжырар черни, автоматтыг телефон станциязын тудар дээш, бо чылын тудугжуларның кылыр ажылдары-ла хөй.

Мынча хөй тудугларны совхозтуң тудугжулары боттарының күжү-биле ажыл-агый аргазы-биле тудар. Тудуг талазы-биле кылыр ажылдарның хемчээли улуг боорга, совхозтуң удуртулгазы артнен чылын-на мындыг эгелээшкинни кылган. Ону совхозтуң ажыл-ишчилери деткээн. «Чурттаар оран-бажың — 2000» программаны дүргедедир, совхозтуң ажыл-ишчилерин 2000 чылга чедир бажың-балгат-биле бүрүн хандырар деп (бодаар болза, турары көрдүнген бажыңнарны ол бажыңнарга чурттаар кижилерге үлеп бээр. Ынчангаш чаа бажыңга олурупсаан чурттаксаан кижи тудуг цеги кажан бажың тудуп бээринче көрүп алгаш орбайн, бодунуң күжү-биле тудуп алыр. Ону кижи бүрүзү деткиир. Бажың тудуп алыр дээн кижилер боттарының терез-доргулун, ашжорун эмнеделеп алгаш тудуг туралга темпизи-даа дүрген, тудугнуң кылган шынары-даа эки болур дээрзинге кызыл-дагжылар хөрек кырынга бүзүрээн.

Бажыңны тудуп эгелээр бетинде бодунга чурттаар бажың тудуп алыр дээн кижи совхоз директорунуң совхозтуң тудуг цеги-биле керээ чарып алыр. Ол тудуп кан бажыңның бүрүн доостнаш күрүне комиссиязынга хүлээдип берген соонда чаа туттунган делгем чырык бажыңга өг-бүлези-биле олурупт алыр.

Чурттаар оран-бажың айтырыын чогумчалыг шиитпирлээринге кызыл-дагжыларның шак бо эгелээшкинниң чер болганга деткиир болза, эки деп бодаар мен. Чурттаар оран-савазын кижилер боттарының күжү-биле тудуп алырга эки чүүлдер хөй боор турар. Бирээде, совхозка-даа ажыктыг, ажылдың темпизи дүрген, тудугнуң шынары эки. Ийиде, тудугжу кижиге болгаш чаа туттунган бажыңга чурттаар кижилерге ылап дуза-дыр. Үште, ажыл кылбас кижилерниң саны база эвээжээр.

Маңаа бадыткал кылдыр борта мындыг чижектен киирип көрейн. Бир эвес совхоз ийи аал чурттаар бажыңны керээ-биле ажылдап турар механизастаан колонналың тудугжуларынга туттурар болза, титулда көрдүнгени-биле оларга 120 муң рубльди ажыл-агый төлээр апаар. Рынок харылзааларынче шилчип турар үеде борта үнер чарыгдалдарны совхозтуң специалистери база санап көрген. Чурттаалга бажыңын боттарының күжү-биле совхоз тудуп алыр болза, 75 муң-даа четпес рубль чарыгдаттынар. Ынчангаш совхоз бир бажыңдан-на 45 муң рубльди камнап алыр. Ынчангаш бо чылын тутса чогуур ийи аал чурттаар 14 бажыңны тударынга 630 муң рубльди совхоз камнап алыр ышкажыл. Боттарының күжү-биле бажың-балгат тудуп алырының бир ажыктыг талазы ол.

Доржу ЧЫМБА.

Көдээниң кижилери

ХҮЛЭЭЛГЕ — КЫЗЫГААРЫ ОЛ ЭВЕС

Найысылалдың «Хүреш» стадиону. Тывага улусчу революцияның 70 чылынга болгаш малчыннар Наадымынга тураскааткан 128 мөгениң хүрежин көөрү-биле байыр-найырлыг киржикчилери Кызылдың чурттакчылары, аалчылары стадионну шуут долдур олурупкан. Маңаа ол хире хөй кижи моон мурнунда кажан-даа чыглып көрбээн, ёзулуг-ла кижи бажы кизирт болган. Маргылдааның эгелээр чоокшулааны бо. Хөй ажылчы чон чыылган үеде микрофондан мындыг чарлалды дыңнатканы.

— 1991 чылда мал ажылынга эки көргүзүглерни чедип алгаш, чиик машиналарны ээлчег чокка алыр эргени чедип алган эштер стадионнуң шөлүнче үнүп келгеш, машина садып алыр талоннарын ап алзын.

Кымнар ол эргени алганын чарлады. Оларның аразында Сүт-Хөл районда «Октябрь 30 чылы» совхозтуң хойжузу Аяк-Хээ Дангын-оолович Ондар бар болду. Хойжунуң кадайы Хеймерек Бадыевна Куулар машина садып алыр документиниң байырлалдыг байдалга тывыскан.

Бо төлептиг малчынның, оон өг-бүлезиниң ээзиниң ажыл-мөзүзүниң дугайында солуннуң номчукчуларынга таныштырар бодаан мен.

Аяк-Хээ Ондар биле Хеймерек Куулар чүгле районда эвес, республикада сураглыг хойжуларның санынга кирер. Олар он классты чедиишкинниг дооскаш, өг-бүле тудуп чурттай берген. Кара чажындан мал аразынга өскен, ынак мал, ажылды билир болганындан ада-өгбелериниң чаагай чаңчылын өерип, олар кодан төрүүр хойну хүлээп алганнар. Оон бээр чээрби ажыг чылдар эрткен. Бо үениң дургузунда ниитиниң малының баш санын өстүрер, продуктулуун бедидер, уксаазын экижидер дээш кызымак ажылдап, чылдын-на планныг онаалдаларын ажыр боттандырып келгеннер.

Бо хойжу өг-бүле малчыннап эгелээн баштайгы чылындан бээр ажылынга сагыш-сеткилинден бүрүнү-биле бердинген, кончуг ээ-харыысалгалыг кижилер-дир. Олар кайызы-даа хүлээлгелерин кончуг эки билир болганындан даанзырган ажылды хөй-ниитиниң херээн кезээде ак сеткилдиг күүседири оларның амыдыралының негелдези болу берген. Бергелерге торулбастар. Чүге дээрге ажылының чажыттарын эки билир, кежээ, тура-соруктуг, бергелерге таварышкаш, орта уидаравас, ону ажып эртериниң аргаларын тып алыр улус болуп турар. Оон түңнелинде чедиишкинниг ажылдап чоруурлар.

Төрүүр коданны баштай хүлээп алган чылы—күш-ажылчы дадыгыышкынның, шыңгы шылгалданың чылы болган. Хой солдан турда бергелер ылап-ла таваржыр, дүн-хүн дивейн хой, хураган кажаазындан үнмейн, чаш хураганнарны хайгаарап, чаа төрүттүнгеннерни эмзирип, ажаар дээш шуут чай чок болгулаар. Үйгу хандыр хамаанчок, карак шиммейн хонар дүннер безин тургулаанын сактып чугаалап орарлар.

Аныяк малчыннар бир дугаар чылында төрүүр чүс баш хойга онаарштыр 107 хураганны менди доруктуруп алган. Олар аңаа мөңээргенип мактанмаан, харын-даа хоочун хойжуларның дуржулгазын өөренип, ону боттарының ажылынга чогаадыкчы ёзу-биле ажыглап, эки көргүзүглерни чедип алырының аргаларын, курлавырларын дилеп кирипкеннер.

Ниитиниң малын ажаап өстүрер дээш сагыш човаашкынның чымыштыг чылдары билдиртпейн «ужугуп» эртип-ле турган. Хой ажылынга арга-дуржулгазы улгадып, көргүзүглер бедип орган. Ынчангаш Аяк-Хээ биле Хеймерек ажыл-агыйның мурнакчы малчыннарының санынга кирген.

Ажыл-агыйда комсомол организациязының хуралы болган. Аңаа аныяктарны мал ажылынче хаара тудар дугайында айтырыгны чугаалашкан. Аяк Хээ ол хуралга санал бергеш, ам-даа улам эки ажылдаарын хүлээнгеш, республиканың комсомолчуларының болгаш аныяктарын хой ажылынга барып ажылдаарынче кыйгырган ажык чагааны бижиирин аазаан. Моон алгаш көөрге, аныяк хойжу чүгле бодунуң онаашкан ажылын экижидер дээш сагыш аарып чораан эвес, республиканың малы хой болурун күзеп, чүнү кылырын саналдаан-дыр. Ол эгелээшкинни ажыл-агыйның комсомолчулары чүүлдүгзүнүп деткээн.

Аяк-Хээ Ондар 1974 чылда Тываның аныяктарынга хойжулап ажылдаарынче кыйгырган ажык чагааны бижээн. ВЛКСМ обкомунуң бюрозу ук ажык чагааны чүүлдүгзүнүп деткээн тускай доктаалды хүлээп алгаш, аныяктарны хойжулап ажылдаарынче кыйгырган.

«Хой ажылы—Тываның көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң кол адыры. Ону улам сайзырадыры — комсомолчуларның болгаш аныяктарның шалыпчы херээ деп санап турар бис» деп чагаазында бижээн.

Тываның дыка хөй комсомолчулары болгаш аныяктары ол чагааны чүүлдүгзүнүп деткээш, адаларының, аваларының соон салгап, хойжулап ажылдаар күзелин илереткеннер. Комсомол организациязынга «Хой ажылы — комсомолдуң шалыпчы херээ» деп темалыг хуралдар эрткилээн. Школаларга эрткен хуралдарга онгу класстың 280 ажыг доозукчузу саналдарны бергеш, чагааны деткип малчыннаар күзелин илереткеннер. Оларның аразындан амгы үеде ниитиниң херээнге төлептиг үлүүн киирип, кызымак ажылдап чоруурлар эвээш эвес. Олар болза Аяк-Хээ Ондарның салгакчылары-дыр.

Тываның аныяк ажыл-ишчилеринге кыйгырыг үндүрген улус болганда Аяк-Хээ Ондар биле Хеймерек Куулар боттарының хууда үлегер-чижээн өскелерге көргүзери-биле каш дакпыр күжениишкинниг ажылдаар хүлээлгеге онаашкан. Эки көргүзүглерни чедип алыры-биле оларның шалыпчы ажылдаарынга ол биче эвес салдарны чедирген.

Малчын өг-бүлениң ажылының чамдык түңнелдерин көргүзерге мындыг: тоску беш чылдың чыл санында төрүүр чүс башка онаарштыр 112 хураганны, оңгу беш чылда—120 хураганны менди доруктурган. Он бирги беш чылдың чүгле үш чылында хураган өстүрериниң болгаш дүк кыргып алырының беш чыл планын күүсеткен. Ооң соолгундеги чылдарда бодунуң мурнакчы малчын адын сыкпаан. Тывага улусчу революцияның 70 чылынга, Наадымга тураскааткан күш-ажылчы маргылдаага бо чылын кирипкеш, төрүүр чүс баш хойдан 153 хураганны менди доруктурган, дүк кыргып алырының планын күүсеткен. Бо болза республикада үш дугаар көргүзүг болган. Шак мындыг бедик түңнелди чедип алыры кончуг берге дээрзин билдинигир. Моон соңгаар ол сан-чурагайларны көвүдедир дээш олар улам кызымак ажылдаары чугаажок.

Хойжу өг-бүле чүгле алган хүлээлгезин күүседири кызыгаары ол эвес деп санаар, ынчангаш чыл бүрүде хүлээлгезин ажыр боттандырып келген.

Чыл бүрүде-ле эки түңнелдерни канчап чедип ап турарын хойжулардан сонуурган мен.

— Зоотехниктиг болгаш ветеринарлыг хемчеглерни шын чорудар, ажылынга сагыш-сеткилинден бердинер, ээ-харыысалгалыг болур болза, төрүүр хойдан хой хураганны, дүктү кым-даа ап болур — деп Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны А. Д. Ондар санап турар. Оон аңгыда хойнуң оларын, суггадын, чемгерилгезин, ажаалдазын чылдың үелеринге шын таарыштырары, чайгы, күскү, семиртилгени экижидери, элержилгени чогуур үезинде шынарлыг чорудары, кыштаглаашкынга хамчалыг белеткенири, хой төрүп турда күш-ажылды чептиг организастаары эки түңнелдерни чедип алырының үндезинин кылдыр санаар хойжулар болду. Кандыг-даа кижиниң чедиишкинниг ажылдаарынга тускай эртем херек. Ынчангаш олар кайызы-даа Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң зоотехния салбырын бот-өөредилге-биле доосқан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ХОЙЖУ СУНДУЙ

Тес-Хемде «Чодураа» совхозтуң хойжузу Санчат Кегел-оол кадайы-биле демнежип, 1976 чылдан малчынкап, малдың баш саның чидириг чокка өстүрериниге шалыпчы үлүгнү киирип келген.

Хойжулар бо чайын чеди чүс ажыг хойну Шуурмактың делгемнеринге одарладып чайлаан. Мал чемнерин белеткеп ап кыштаглаашкынга чогум чүү херек болуп турарынче сагыш салып турарлар.

ЧУРУКТА: Светлана Сундуй. Хойларын кадаргаш, киирип келген үези.

Охемчик ОНДАРНЫН фотозу.

ТРАКТОРИСТ

Аныяк шаандан-на тракторист болур сорулгазы мурнунга ыяк салып алгаш, 1962 чылда Кызылдың № 1 профтехучилищезинге өөренири-биле М. К.-Д. Ондар быжыг тура-соруктуг чедип келген. Аңаа өөренип кирип алгаш, ол программа ёзугаар бердинген эртем бүрүзүнге эки демдектерни улай-улай ап турган. Ону башкылары болганчок-ла мактай бээр. Ол үеде профтехучилищеге хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип, чаңгыс курсчу эш-өөрүнүң кумдүткелин дораан-на чаалап алган. Кала-даа быжыг чурумнуг ажылдыр, биче сеткилдиг кижи бодунуң мурнунда салдынган сорулгазын ылап-ла чедип алыр. Маадыр-оол Кара-Дашович Ондар ындыгларның бирээзи.

Хүн бүрүде быжыг билигин алгышааш, практика кылынга ону доран ажыглап турган. Теория биле практика быжыг холбаалыг деп чүвени холию чениң тракторизм хамыны-биле билгеш өөредилгезинге кызымаккай чер ажылынга сонуургалдыг М. К.-Д. Ондар күрүне экзаменнерин чүгле 4.5 демдектерге дужааган. Оон соонда амыдыралдың делгеминче бодунуң оруун ынчаар ажыткан.

Ол ам бо хүннерде «Шамбалыг» совхозтуң № 1 хову бригадазынга эки ажылдап турар. Маадыр-оол Кара-Дашович бодунуң ДТ-75 тракторунга чер андара бергенде, даңны атсы ажылдаптар ниижи болгай. Ол хүнде 20 гаңы улуг бергедишкинни чокка чарып турган, эш-өөрүнүң мактадын чедип алган. Оон кылгаан ажыл-ижин хову бригадазының бригадири Доржат-оол бо-ла мактай бээри чангыс апарган.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

«Шынга» харыы

БИЛДИЛИГ ХӨДЕЛИР

Бо чылдың июль 2-де «Шын» солуңга Н. Эргептиң «Садарындан түвексинер» деп корреспонденциязы парлаттынган. Ында Кызылдың сүт заводунуң ажыл-херектериниң дугайында бижээн болгаш оон таваржып турар бергелерниңге автор кичээнгейни доктааткан. Ук корреспонденцияда айыттынган фактыларга хамаарыштыр июль 25-те Кызылдың аъш-чем садыгның каттыжыкан хуралынга сайгарылганы чоруткан. Оон түңнелинде Кызылдың аъш-чем садыының директору Н. М. Гурниннаның редакцияга харыылааны болза, авторнуң шүгүмчүлеп турар четпестери шынга дугжуп турар болгаш ону чайладырының талазы-биле хемчеглер алдынып турар.

1991 чылдың алды айларының иштинде сүт заводундан хоорайның садыгларынга 50 тонна фондуга деңнештир 95.8 тонна мороженоени садып-сааргаан. Мороженоени сүт заводунче дедир эгидип турганының таварылгалары болбаан деп Кызылдың аъш-чем садыгның удуртулгазы бүзүредип турар. Ынчалза-даа сүт заводунга сыр-дедир фактыларны авторга чугаалап бергеннер. Ынчангаш кандыг-даа таварылгада бүдүрүлге болгаш садыг организациялары чоннуң хандырылгазын бичии-даа бол экижидер сорулганы ак сеткилдиг күүседир дизе, демниг болгаш билчилгелиг ажылдаар ужурлуг.

«Шыдажып келдивис, ам болзун» деп чүүлге хамаарыштыр

ЧАҢГЫС-ЛА АРГА

Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозтуң № 1 хойжу бригадазының бөлүк малчыннарының өмүнээзинден хойжу Алексей Тас-оолдуң бижээни «Шыдажып келдивис, ам болзун» деп чүүлдү бо чылдың июль 31-де үнген «Шын» солуңдан номчудувус.

Хойжуларның ажыл-төлевирин өстүрер дугайында айтырыгны солуннар арнынга моон мурнунда-ла кедурген бижикчилерни деткивишаан, А. Тас-оол мынча дээн: «Бистер, малчыннар 80—130 акшага ажылдап, амыдырап орар бис. Мурнунда оон-даа эвээш турган, шыдажып-ла келдивис. Ам шыдажырының кырында келдивис». «Моон соңгаар төлевир бо хевээр турар болза, мал ажылынга чаа кижилер кирер туржук. Хоочун-даа малчыннар хойдан канчап-чоон адырлып алырын бодап турар апарган».

Хойжунуң дүвүрээзини чүүлдүг бе? Ийе, чүүлдүг. Ындыг берге амыдыралдан малчыннарны чайладып алыр арга бар бе? Ийе, чугаажок бар. Ол арга болза, хойжуларны рынок экономиказынче базым — арендаже шилчидери болур.

«Х Улуг хурал» совхозтуң директору К. К. Дүрбүдек бодун дээди эртемниг, хөй чылдарда ажылдап келген дуржулгалыг экономист турбуже, барып-барып оон совхозунуң хойжуларының өмүнээзинден мындыг одуруглар бижиттингени эпчок «Кол-ла чүвези — аренда, кооперация дээш-ле амыдыралдың кижи билбес чөө-чаа хевирлерни сүмелеп, кижилерни ынаар ыдалап турур берген. «Ону биске орта өөреткен, тайылбырлаан кижи-даа чок».

Бо одуруглар болза, бистиң көдээ экономистериниң четпес ажылының херечизи-дир. Малчыннарның арендаже кирерин моондактаан үш чылдагаанның бирээзи — бистиң совхозтарда экономика албаның кошкаанда. Ийиде, кижилерниң айтырышкынынга, командага чанчык каны. Үште, малчыннарның шалың эп амдажааны.

Кижилерни хостуг бот-тускайлаң, чогаадыкчы күш-ажыл-биле хандырар арга—аренда керээзи. Керээ чарган минутадан эгелээш аренда берикчизи болгаш арендаторнуң эргези демнежир. Ам арендаторну кым-даа дужаап чагырбас, ол чүгле специалистерниң сүмезин дыңнаар. Ол-ла. Арендаторга чугула ийи документ — керээ биле чек дептери. Керээден дашкаар бүдүрген продукциязын кайда, кымга, чеженге, кандыг өртекке чедирерин арендатор боду баш билир. Оон туржук арендага алган эт-херекселиниң түр өйле кымга-даа ажыглатпас, хелелиредип, орнап-солуп болур. Садып алыр болгаш садар хүлээлгелиг арендатор бодунуң дар а өскениниң чиик өртекке саарар дээш «алды аргалы, беш мегениң» ажылдаар, чүге дээрге арендаторнуң амыдыралы шалыында эвес, а — садыгда.

Арендаторнуң садым-чаяалының ниитилежилзи — ажыл-агыйның иштики үш өртээ. Ол үш өртек аразында сырый холбаалыг. Совхоз бүдүрүг бодунуң өртектерин бо дугайга таарыштыр доктаадыр. А ол өртектер мындыг: а) учет-план (мөөнией садар) өртек. Оон-биле, бирээде, арендатор совхоздан малчемин, оттулар болгаш кывар-чаар чүүлдү, электроэнергияны тускай хепти, эмни, транспортту дээш оон-даа өске чүүлдерни садып алыр. Ийиде, арендаторнуң үндүрген бүгү шүүделии азы оон бүдүргени продукцияның ботүксазын тодарадыр.

б) санажылга (дугуржулга) өртээ. Оон-биле, бирээде, бодунуң бүдүрген продукциязын арендатор аренда берикчизинге садар. Ийиде, арендаторнуң бүдүргени ниити продукцияның хемчээлин үнелээр.

в) саарылга өртээ. Оон-биле аренда берикчиниң бодунуң продукциязын өскээр үндүр садар.

Бо өртектерниң ужур-утказын эки билир дээр болза, оларны доктаадып турузарынга болгаш чугаалажып көөрүнге арендаторнуң киржири эргежок чугула. Бо өртектерни өртек талазы-биле комиссия-даа эвес, кандыг-бир өртем-шинчилел институду-даа эвес, а түс ажыл-агыйның экономистери, бухгалтерлери ажылдап кылыр. Ынчангаш иштики өртектерни эки билир арендатор «вастыгга алдынбайн, аъттыгга чеппирбейн» баар.

Биске аренда керээзин чарар талазы-биле удуртулга болур чаа документ болза, республиканың Дээди Совединиң чедиги сессиязынга Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың кылганы илеткелдиң бешки бөлүү болур. Ол илеткелдиң апрель 26-та үнген «Шын» болгаш «Тувинская правда» номчуп болур. Чарган керээ билдингир, бедүүн болур ужурлуг. Орта чүгле дөрт кол көргүзүг, тодаргайлаарга, бүдүрер продукция хемчээли, садар өртек, аренда төлевириниң түңү болгаш бодунуң арыг орулгазындан арендаторга онаажыр хуу хамаарыжыр. Хойжуга төлевирни садып алыр өртек-биле продукцияны санааш, «арендаторнуң арыг орулгазының 40-ден 50 чедир хуузун тыпсырын» ол илеткелде сүмелээн.

Адааның илеткелде айыттканың ёзугаар кайы-бир хойжунуң көргүзүглерин санап көөрү солун.

Бистиң ажыл-агыйларывыстың бо чылын саткан дириг хоюнуң центнерде өртээ 512 рубль, а килограмм дүктүң — 20 рубль. Ынчаарга 230 баш төрүүр хойлуг арендатор хой бүрүзүнден 1,8 кг. дүк, 100 төрүүр хойга онаарштыр 83, а ниити хоюндан 190 хураганны менди алган дижик. Хураган бүрүзүн-не 22 килограмм чедир семиртирге. 190 хураганның немелде деңзизи 41.6 центнер, а 230 хоюнуң дүгү 414 кг. болур. Арендаторнуң керээлиг продукциязының хемчээли ол.

Үстүнде ийи өртек ёзугаар совхозка дужаарга, хойжунуң ниити орулгазы 29.580 рубль, оон иштинде дүк өртээ 8280, а немелде деңзи өртээ 21.300 рубль болур. Ниити орулга тодараттынган соонда, хойжунуң чылда шүүрзээни хамык чарыгдалын казыыр. Бирги класстыг тонна сиген өртээ 132 (бир чүс үжен ийи) рубль. 30 (үжен) тонна сигенге 3960, а оон өске мал чеминге 2040 рубльди төлээрге, хойжунуң мал чемнерге чарыгдалы 6000 рубль болур. Оон өске материалдыг чарыгдал мал чеминден 135 хуу ковудааш, 8100 рубль четкен дижик. Каттышкаш 14100 рубль. Ниити орулгадан (29.580 р.) бүгү материалдыг чарыгдалды (14100 р.) казаан соонда арендаторнуң арыг орулгазы 15480 рубль артар. Ол акшаның 26 хуузу азы 4024 рубль пенсия болгаш пособие фондузунга баар. Арыг орулганың 24 хуузу азы 3716 рубль күрүнениң болгаш аренда берикчизиниң (совхозтуң) эргезинче шилчиир.

Арыг орулгадан арткан 50 хуу 7740 рубль азы 40 хуу, 6192 рубль арендаторнуң эргезинге баар. Ол акшаны 12 айга хуваарга, бир айда 645 болгаш 516 рубль-дир. Ол болза өг-бүледе ийи кежигүннүң чүгле бирээзиниң акшазы ышкажыл. Оон ыңайгы немелде акшаны кооперативчи арендатор база немей алыр.

Арендаторлар кооперативиниң дириг саткан центнер хой эъдиниң өртээ 512 эвес, а 614 рубль болуп, 20 хуу өзе баар. Дээди класстыг дүк өртээ база-ла өзер. Эки шынарлыг продукцияның саарылга өртээ ортумак өртектен чеже хуу бедиирил база ынча хууга төлевир фондузу өзер. Адак шынарлыг продукция өртээниң ортумактан кудулаан хуузун кадыырга-даа, немелде төлевир чыл түңнелинде дөмей-ле эвээш эвес болур. Ол немелде төлевир фондузун кымга, чеженн тыпсырын азы шуут тывыспазын кижилерниң ажылдааның болгаш сагылга-чурумун өөренип көрүп турган кооператорларның ниити хуралы шиитпирлээр.

Ооң соонда арендаторнуң чылда ажылдап алганы ниити акшаны 12 айга деп хуваагаш, айларга онаажыр акшаның 211 рубльден ашкан түңүнге ортумаа-биле 13 хуу хемчээлдиг олча-ажык үндүрүүн окаар. Ол болгуже аренда берикчизи ай санында-ла арендаторга чээли кылдыр акшаны бээр. Мынчап кээрге, дээрге көргүзүглүг хойжунуң акшазы канчаптаа эвээш болбас.

Арендатор бүрүзү камналга кылбышаан, чарыгдалдарны кызырган тудум-на, ооң арыг орулгазы болгаш бодунга алыр акшазы көвүдээр. Чижээ, хой төрүүр үеде сакманчы чок ажылдаары — камналга. Тоннада 132 рубль өртектиг сигенни садып албайн, боду кылып алырга чарыгдал үнмес. Сигенни боду белеткевеске, кажааны боду хоорбаска, өске кижилерге акша төлээр азы чек үзүп бээр апаар. Маңаа хамаарыштыр авторнуң дараазында состерин суглук чокка салдыңа бергенин эскерээли: «Дыка улуг хемчээлдиг ажылдарны халас кылып турар бис». «Халас 10 тонна сиген кылыр, кайы кирс хөй ажылдыр». «Кажааны кыжын 2 катап халас хоорар бис». «10—15 тонна еленти халас белер». «Чайын хойну 4.5 удаа халас чуур». Эллептини! — Ол дээрге хойжу бүрүзүнүң кылыр дорт хүлээлгези ышкажыл. Боду кылбас болза, өске кижини хөлезилээр апаар.

Аренда дээрге — рынокче базым. Ынчалза-даа маңаа чүгле ажылынга, шыдап-ла, бердинген, кызымак, тывынгыр ажыл-иштиг кижи орулгалыг боор болуруун база катап демдеглеп каары чугула боор.

Санчын БАДАА,
Экономист.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Келир чылдың «Шынын» чагыдып алырынче далажыңар, ону хүлээп алыры октябрь төнчүзүнде доостур

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилелттинген

№ 150 (14650) 1991 чылдың сентябрь 11, среда ● Садар өртээ 20 көп.

«ШЫННЫҢ» АГАР САНЫ

Хөй-хөй номчукчулар «Шын» солунну деткиири биле акша дузаламчызын, гонорарын шилчидер дугайында саналдарны киирип турган. Редакция ол саналдарны хүлээп алыр аргазы чок бооп келген, чүге дээрге бодунуң тускай агар саны чок турган. Ам солунга аңгы агар санны Тыва соцбанкыда ажыткан. Ооң дугаары 363305. Ынчангаш дуза көргүзер күзелдиглерге орук ажык.

ЧАА ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЫЛЫ— ЧАА ЧҮҮЛДЕР

Август айның соолгу, сентябрь айның баштайгы хүннеринде республика болгаш «Шын» солун нарын политиктиг болуушкуннарлыг хүннерни чурттап эрткен. Ол чылдагаан-биле «Шын» солун башкыларның август чөвүлел хуралдарын, чаа өөредилге чылының эгелээнин чырыдып шыдавайн барган. Мурнуку чылдарда бо болуушкуннар «Шын» солуннуң кичээнгейиниң төвүнге болуп, номчукчуларга ол дугайында долу информацияны чедирип турган.

Бистиң корреспондентивис Шаңгыр-оол Суваң Тыва Республиканың улус өөредилгезиниң министри Н. С. КОНГАР-биле ужуражып, чугаалашкан.

— Николай Салчакович, чаа өөредилге чылынче республиканың школалары кандыг байдалдыг киргенил, өөредилге, кижизидилге ажылында чаа чүүлдер чүл?

— Чаа өөредилге чылының эгези чуртта турум эвес политиктиг байдалга капсырлашкан. Ынчалза-даа республиканың башкылар коллективтери боттарының күжүн чаа өөредилге чылын эки уткуурунче угландырган. Шупту районнарга, Кызыл хоорайга башкыларның август хуралдары баш бурунгаар тургуступкан график ёзугаар эрткен. Эрткен өөредилге чылының түңнелдерин сайгарып, чаа өөредилге чылында канчаар ажылдаарын чугаалашкан. Школаларны, класстарны өөреникчилерни хүлээп алырынга белеткээн. Ындыг-даа болза шупту чүве кылып тас дээр болза, частырыг апаар. Чамдык школалар ниити-бүрү чылдагааннар-биле өөредилге чылынга долузу-биле белеткеттинмейн барган. Балгазын школазынга өрт болган соонда, септелге ажылдарының хемчээли улам улгаткан. Ооң капитал септелгезин бо хүннерде уламчылавышаан. Тоора-Хем, Ак-Туруг, Чыраа-Бажы школаларында одаалга системазының септелгезин ам-даа чорудуп турар. Тудуг материалдарының чедишпес, чамдызының тывылбас болганы-биле септелге ажылдары узамдыккан.

Өске девискээрлерде өөредилге номнары, школачы форма чедишпес боор турар. Тывада байдал эки. Школачы форманы четчир кылдыр саткан. Бичии оолдар, уругларга форма чамдык районнарда арай эвээш болган дээрден башка. Ынчалза-даа адаелер ол-бо черлерден тып садып алганнар. Өөредилге номнары колдуунда четчир. Чүгле дөрткү класстың орус дылга өөредилге номун үндүрери саадаан. Ону Казань, Иркутск хоорайларның типографияларынга парлаар чүве болгай.

Башкылар коллективтеринге чаа өөредилге чылында 320 аныяк специалистер немешкен. Ынчалза-даа 24 орус дыл башкылары, 25 математика болгаш физика башкылары, 8 тыва дыл башкылары, 14 төөгү башкылары чедишпес. Башкылар чедишпес болганындан Кызылдың пединститудунуң, педучилищениң сөөлгү курстарының эң эки өөредилгелиг студентилерин башкылаашкын ажылынга, түр үеде ээлчештирип, хараа тудары ниң аргаларын көрүп турар бис. Ындыг практика черле турган чүве.

Чаа өөредилге чылында чаа чүүлдер чүү болурул? Бо чылдан тура школаның, өөредилге болгаш кижизидилге ажылының департизациязы шиитпирлиг чорудар. Школага кайы-бир партияның идеологияның тергиидели турбас. Чүгле Советтерниң политиказын чорудар. Ол дээрге күрүне политиказын чорудары азы чурттуң хоойлу-дүрүмүн шыңгыы сагыыры-дыр.

Башкылаашкын ажылынга чаа чүүлдер турар. Элээн нарын байдалга төөгү башкылары таваржыр. ССРЭ төөгүзүнүң чаа өөредилге номнары чок. Төөгү башкылары парлалга материалдарын ажыглап, төөгүже чаа көрүүшкүн, чогаадыкчы чорук-биле ажылдаар апаар. Тываның төөгүзүн, географиязын өөренириниң аңгы шактар кылдыр программага киргени чаа чүүл. 7-8 класстарга Тываның географиязын, 8-9-10 класстарга Тываның төөгүзүн өөренип эгелээр.

Шеригге эге белеткелди 11 класска факультатив хевирлиг эрттирип, шериг дугайында ниити билиглерни өөреникчилерге бээр. Школаларга боомонгу аймаа өөретпес, оларны моон соңгаар шыгжавас. Шеригниң эге белеткелиниң орнунга «Амыдыралдың айыыл чок чорууну үндезиннери» деп курсту киирген. Ооң программазы — айыыл-халап, өрт, чер шимчээшкини, озалондак болган таварылгаларда камгаланырының билиглерин бээри, аргаларын өөредири.

Күш-ажыл кижизидилгези, өөредилгези амыдыралче чоок угланыышкынны алыр. Күш-ажыл кичээлдеринге дааранып, аргыттынар, аъш-чем белеткээринге, бажың иштиниң этхерекселин септээринге өөреникчилерни өөредир. Школаның турар черинин, ажыл-агый, национал байдалы, школада күш-ажыл өөредилгезиниң материал-техниктиг дериглгези дээш, өске-даа чүүлдерни өөренип көрүп турганы, күш-ажылга өөредилгениң программазын 50 хуу чедир таарыштыр боду тургузуп ап болуруп бо өөредилге чылындан күш-ажыл башкыларынга чөпшээрээн.

Чаа өөредилге чылында чаа чүүлдер дугайында кысказы-биле чугаалаарга мындыг-дыр. Оон ыңай бир демдеглексеп каар чүүл — бо өөредилге чылында школачы форманы кедери албан эвес. Кол-ла чүүл — уругларның чараш, шевергин, арыг-силиг кеттинген болур. Национал хеп сут дыка чараш болгай.

Чаа өөредилге чылындан өөредилгениң дениели бедиир, башкылаашкынның шынары экижип эгелээр деп идегеп турар бис. Өөредилгениң программазын амыдыралче улам чоокшулатканы ындыг идегелди берип турар.

Чагыдылга–92

НОМЧУКЧУЛАРГА АЖЫЫ-БИЛЕ

Бо каш хонуктарда келген бир чагааның одуругларын маңаа киирээлинер.

«Анаа-ла ажылдап, чурттап турар улус чон бис буруулуг эвес бис. Бистиң улут өртек-биле чагыткан солуннарывысты үндүрбес кылдыр хоругдап, хаап каан-дыр. Бо дээрге Конституцияга, эрге-хоойлуга удур чорук-тур! Буруу чок черге хамааты кижиниң хуузунда акша-хөреңгизин хавырып турар чүү мындыг чүвел? Тываның «Шын» солунун август 24-тен хаап каапты.

Бо талазы-биле чаңгыс мен эвес, Ак-Талда, Хендерге көдээ Советте хөй улус бис хомудап турар бис. Амгы үеде кижиге чаңгыс көпеек-даа херек, халас чүве чок.

Бистиң чагыткан солуннарга төлээн акшавысты дораан республиканың Дээди Соведи төлеп берзе чогуур-дур».

Бо дээрге Ак-Тал суурда күш-ажылдың хоочуну Д. С. Мижиттиң чагаазындан одуруглар-дыр. Бо чижектиг чагаалар редакцияга келгилээн, хөй-хөй номчукчулар боттарының бодалдарын редакцияга кээп чугаалап, дүвүрелин солун үнмейн турган үеде илередип турдулар. Август 26-дан эгелээш, сентябрь 7-ге чедир «Шын» солуннуң 9 номери чырыкче үнмээн. Ооң чылдагааны чүл дээрге, СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазын түр соксаткан Чарлыктарга дүүштүр партия рескомунуң органы боор турган «Шын» база «Тувинская правда» солуннарны хагганы, оларның бүрүткели күш чок апарганы. Ынчалзажок РСФСР-ниң Парлалга болгаш массалыг информация министерствозунуң солуннарның үндүрүлгезин соксатпайн, эде бүрүткелин чорудар дугайында телеграммазы биске күүсеттинмейн барган. Ынчангаш «Шын» солуннуң эде бүрүткелин сентябрь 6-да эрттиргеш, 7-ден катап үнүп эгелээни ол.

Чүгле бо эвес, бистиң солунувус өске чылдагааннардан (саазын чогуур үезинде чедиртинип келдинмээниинден) бо чылдың январьда vш удаа, апрельде—2, июньда—7 удаа үнери үстүп, редакция коллективи номчукчулар мурнунга ниитизи-биле 22 номер дээш өрелиг боор артып турар. Бодаа таварылгаларга хамаарыштыр номчукчулар боттарының янзы-бүрү бодалдарын илереткен чагааларын чоруткулаан. Чамдык кижилер ол номерлерниң өртээн негээн санаашкыннарлыг чагааларны база чоруткан. Ол чөп, хамаатыларның эргези-дир. А хөй-хөй номчукчулар «Шын» солунну кээргеп, аңаа дуза чедирериниң аргаларын сүмелеп, солуннуң банкыда саныңче акша шилчидерин, гонорарын бээрин аазап турар. Ийе, редакция үстүнген номерлер дээш чагыкчы бүрүзүнге 22×6 көп. 1 рубль 32 көп. өрелиг...

Ам мындыг санаашкыннарны киирерин чөптээреп көрүнер. Келир чылын «Шын» солунну үндүрерингe ооң чарыгдалдарын дуглаарынга 2 миллион ажыг рубль акша-хөреңги херек. Азы чаңгыс номериниң бир экземпляры 40 көпеек үнелиг болур. Ам дээрезинде доктаатканы-биле чылда чагыдылганың өртээ 25 рубль 10 көпеек. Ол дээрге бир экземпляр дээш чагыкчы чүгле 10 көпеек төлеп турары ол. Ниити чагыдылгадан (бир эвес «Шынны» 25 муңну чагыдып алыр деп санаар болза) 625 муң рубль ажыг акша-хөреңги кирер. Арткан чарыгдалдарны чүнүң-биле дуглаарыл?

Бир эвес солуннуң чарыгдалдарын чагыкчылар долузу-биле төлезин дээр болза, чагыдылга өртээ 100 рубль болур ийик. Ынчангаш номчукчулар бо чылда «өрелени» берген 1 рубль 32 көпеекти негээш туруптар болза, ол тааржыр бе? Бодап көрүңер, чаңгыстап садар өртээ (20 көпеек) безин чарыгдалдарга дүүшпейн турар ышкажыл.

Ынчангаш доктаатканың ёзугаар келир чылдың чагыдылгазын 25 рубль 10 көпеек-биле кылдырып алырын сүмелеп, кыйгырып тур бис.

«Шын» солунну чагыдып алыры дээрге кижиниң чүгле хууда сонуургалы, культурлуг негелдезин хандырары ол эвес, а харын ооң национал чоргааралы, хөй-ниитиниң, тыва чоннуң мурнунга хүлээлгези деп чүвени медерел билири ол болур. Оон аңгыда «Шын» солунга, ону үндүрүп турар редакция коллективинге материалдыг болгаш моральдыг деткимче-дир.

ЧҮНҮ БОДАП ОРАР ИРГИ?

Хүн келген тудум күстүң демдектери улам илереп кээп, соок кыштың кежиинге чедир ындыг-ла хөй эвес үе артканын каракка көзүлдүр-ле сагындырып, кичээндирип турар апарган. Мындыг байдал турда, көдээ ишчилер арткан кыска үе дургузунда аргалыг-ла болза, хөй мал чемин белеткеп, үүжелеп алырын бодаар хире. Херек кырында байдал республиканың эвээш эвес ажыл-агыйларында аңаа хамаарылганың ындыг эвес боор турарын херечилеп турар.

Тожу, Эрзин, Тес-Хем болгаш оон-даа өске элээн каш районнарда малга чем белеткекчилериниң олутпай, шуппей чорууну дугайында та чеже бижип, айтып кээр чүве, а олар караан дуглап, кулаап дээшкиннеп алган чүве-биле дөмей.

Тываның Агроүлетпүр эвилелиниң сентябрь 9-тагы медээзин ёзугаар алырга, тожужулар сиген планының чүгле 19 хуузун күүседип. 900 безин четпес тонна сигенни белеткеп алганнар. Чүге ындыгыл? Кудайга сылдаар болдулар. Ындыг бе дээрге, Тожуга чайлады-ла үзүктел чок чаъстар чаап келгенинге бузуураарн берге. Суггур чаъстар чок бүргег хүннерде сенаж, силос-даа салып болгай, а оларның күүселдези база харыкчок, тус-тузунда — чүгле 4 болгаш 20 хуу.

А эрзинчилер чүгле күрүне ажыл-агыйларында безин 100 муң хире баш малын мынчага чедир белеткеп алганы 1786-ла тонна сигени, 75 тонна-ла сенажы-биле канчаар кыштадыр бодап турарлар ирги? Эрткен кыштаглаашкынны аажок бергедеп ашканнарның бирээзи Тес-Хем районнуң удуртукчулары оон кандыг-даа түңнел үндүрбээн хире.

Ажылга мындыг хамаарылгалыг артпышаан турган, рынокче канчаар кирер, канчаар чурттаар чүве ирги?

Тараа турда, ырлап-даа болур

АЖААЛДА ШУУДААН

Тараа культураларын ажаап алыр шөлдери чок Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Тожу районнардан өскелери дүжүт ажаалдазын шуудады берген. Чылдың эки байдалы хөй-хөй ажыл-агыйларның хову-шөлдеринден багай эвес дүжүттү ажаап алырының аргазын магадылап турар. Таңды, Каа-Хем, Бии-Хем, Улуг-Хем районнарның чамдык колхоз, совхозтарының тарааҗылары чайгы үеде кызымак ажылдааның ында чаагай үнген дүжүт херечилеп турар.

Сентябрьның баштайгы он хонуу доосту берген. Тыва Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң сентябрь 9-та медээзи-биле алырга, тараа культураларының ажаалдазынче чүгле үш район — Тес-Хем, Эрзин, Кызыл кирбээн. Ам база-ла бо районнарның удуртукчулары мал чеминиң белеткелинче озалдап киргенин катаптап, маажым хөөнге алзып олурбушаан. Мынчага чедир олар тараа ажаалдазынче кирбээн болганда, моон соңгаар-даа хожудап турарларының саныыдан үнмезин билдингир апарган. Чогум черле ажыл-агыйны шак ынчаар оожум, органызас чок башкарган ажыы чогун оларга угааткан херээ чок. Ол районнарда райкүүскомнар даргалары Кара-оол Лапчаа, Кинсин Мон, Август Варков олар тараа дүжүдүнүң эки эвээзинге сылдап, моон мурнунда чылдарда ышкаш, часкы үеде техника, кижи күжүн чарыгдап, хөй кывар-чаар материалдарны ажыглап, акша-хөреңгини үңдүрүп турган, чер-чери-биле эндере чажып, тарып каан тараазының хөй кезиин үстүкү черлерден удуртукчу эштер келгеш, анаа-ла актылап каантар үезин манап орар чадавастар. Шак ындыг практиканың каражазын олар хүн бүрү санап олурар кылдыр кажан чаңчыгарлар ирги?

А өске районнарда байдал ам кандыгыл? Барыын-Хемчик районнуң тараажылары хамыкты баштай берген. Районнуң хову-шөлдеринде 1210 гектарның тараазын кестирген. Күрүне чагыының күүселдези — 26,5 хуу. Гектар бүрүзүнден-не 11 центнер дүжүт алдынган. Ынчалза-даа оларның ажаап алыр шөлүнүң хемчээли Таңды районга деңнээрге, тос катап эвээш. Таңдыжылар бо чылын 37954 гектар шөлдүң тараазын ажаар. Сентябрь 9-ка чедир ооң 18,3 хуузун кескен. 2922 гектар шөлдүң тараазын бастырган. Дүжүт багай эвес: гектардан-на 12,8 центнер. Каа-Хем биле Бии-Хем районнар тараа ажаалдазын 7,3 — 8,1 хуу чедир күүседи берген. Эң эки дүжүт Бии-Хем районда. Оон тарааҗылары гектардан-на 14,2 центнер дүжүттү ажаап ап турарлар. Чөөн-Хемчик районнуң шөлдеринде эки дүжүт үнген: ында ажаалда бир гектардан-на 10,4 центнер болуп турар. Район 959 гектар шөлдүң тараазын кескен. Оон шуптузун бастырган. Оон 1002 тонна тараны алган.

Ниити республика талазы-биле алырга мындыг: эрткен чылдың бо үезинде 88411 гектар шөлдүң тараазын ажаап алган. Ынчан бир гектардан-на 5,1 центнер дүжүт алдынган. Ам байдал оон ыракта эки: ажаар шөлүвүс хемчээли 150982 гектар. Бир гектардан ап турар дүжүдүвүс — 11,8 центнер. Шынап-ла, дыка эки ышкажыл. Тараа турда, ырлап-даа болур. Ынчангаш чүгле эки ажылдаар, эки хөделир херек.

КАНДИДАТУРАНЫ ДЕПШИТКЕН

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы албан-дужаалга соңгуур кижилерни чер-черлерден депшидип эгелээн. Чадаана хоорайга район болгаш хоорай Советтериниң каттышкан сессиязы болуп эрткен. Аңаа ийи Советтиң 94 депутады киришкен.

Чөөн-Хемчик район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы М. Б. Донгак Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутады Ш. Д. Ооржакты чажыт бадылаашкынче киирерин сүмелээн. Районда үндүрүг инспекциязының даргазы А. Д. Монгуш санал бергеш, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутады К. А. Бичелдейни идип үнүрген.

Чажыт бадылаашкынның түңнелинде Ш. Д. Ооржак дээш 82 кижи бадылаан, удур 7 кижи болган, а 5 депутат дадагалзаан. К. А. Бичелдей дээш 7 кижи бадылаан, 82 депутат удур болган, 5 кижи дадагалзаан.

Ынчангаш чажыт бадылаашкынның түңнели-биле Ш. Д. Ооржак эрткен. Ону бүрүткедири-биле Төп соңгулда комиссиязынче киирген.

Алдын-оол МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик районнуң райкүүскомунуң даргазының оралакчызы.

Канчап кыш ажарыл?

ИДЕГЭЭРИ БЕРГЕ-ЛЕ

Кызылдың төп чылыдылга станциязының кышкы одалга сезонунга белеткели канчаар чоруп турарының дугайында бо чылдың август айда солунга база бижээн мен. Оон бээр элээн үе эрте берди. Соок дүжер деп барды. Ынчалза-даа төп чылыдылга станциязында байдал ындыг-ла кончуг өскерилбээн. Котёлдарны эки дерип, септеп албаан. Мынчап келирге дарый шиитпирлээр айтырыглар-ла хөй. Чылыдылга станциязының удуртукчулары чайны өттүр чүнү көрүп олурганыл деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. Олар кайын-на аңаа олурар ийик. Котёлдарның хүлүн, оваалаттынып чыглы берген хүлүү аштаар дээн чижектиг бүдүрүкчүлүг эвес ажылдарны кылып турган. Тоң чугула айтырыг болур котёлдар септелгезин чорудар дээрге үе-даа чедишпээн, ону кылыр күш-даа чок.

Борта мону чугаалап каар болдап тур мен. 1990 чылдан эгелээш чаа котёлдарны ажыглаалга киирбейн келген. Ынчан-на бергедээшкиннер туруп келген. А Кызыл хоорайга тудуг-суур улам сайзырап, чаа-чаа объектилер немежип эгелээн. Чылдын-на элээн хөй чурттаалга бажыңнарын ажыглаалга киирип турганын билир бис. Хоорайның чылыг энергиязынга херегзели улам-на өскен. Ынчалза-даа чаа котёлдар немешпээн. Төп чылыдылга станциязының чылыг бээр күчүзү улам-на кызырлып эгелээн. 3, 6 дугаар котёлдар эргижирээн, 4, 5 дугаар котёлдарны үндүр бижиир ужурга таварышкан. 7, 8 дугаар котёлдарның хоолайлары эргижиреп келгенинден. 1989 чылдан бээр ажыглаттынмайн турар. Ону септептер мергежилдиг кижилер база хоолайлар чедишпейн турары биле ол котёлдарның септелгезин одалга сезону эгелээр бетинде септеп аптар дээри берге. Сезен чылдарда бо үстүнде адааның котёлдар бичии-даа үзүктелиишкин чок ажылдап, чылыгны берип турду.

Эрткен чылдың кыжын канчаар бергедеп ашканывысты билир-ле болгай бис. Бажыңнарывыс колдуунда-ла соок кыштады. 1994 чылга чедир мындыг берге байдалдан ушпунуп үнери берге хире. 15 дугаарлыг чаа котёлду 1994 чылда ажыглаалга киирер деп турар. Байдал бо хире берге турда, бар котёлдарны камныг ажыглап, оларны чөп ажыглаар ужурлуг. Бо талазы-биле төп чылыдылга станциязында шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар-ла хөй. Амгы үеде шиитпирлээр ужурлуг кол айтырыг мындыг деп бодаар мен. Эрткен кыштың одалга сезонунда ам бар боор турар алды котёлдарны эмин эрттир кам-кайыра чок ажыглап турганындан хоолайлар үрелген. Хоолайларның чылыг бээр черлерин солуур, шарып чылыглаар ужурга база таваржып турган.

Септелге кылыр ажылчыннар, хоолайлар болгаш өске-даа курлавыр материалдар база чедишпес. Ынчангаш улуг котёлдарны септээр ажылдар саадаан. Чайны өттүр чылыг суг берип келген 9 дугаар котёлду доп-дораан тургускаш, септээри негеттинип келген. 10 дугаар котёлдуң септелгезинче мынчага чедир кирбээн. Ону декабрь айга чедир септеп аптары кандыг-ла болду.

Бо чылдың одалга сезонун канчаар уткуп алырын төп чылыдылга станциязының удуртукчулары-даа, специалистери-даа эки-ле билбейн турар. Чедир септеттинмээн 11, 12, 13, 14 дугаар котёлдарга идегеп олурарлар-дыр. Красноярскиден келген септелге кылыр «Пламя», «Электрик» дээр кооперативтер 11, 12 дугаар котёлдарның септелгезинде ажылдап турар. Котёлдарны септеп база ажыглап турар үеде шыңгыы техниктиг контрольду боттандырып чорудар база өске-даа чүгүла айтырыгларны шиитпирлээр удуртукчу кижиниң төп чылыдылга станциязында чок боор турарындан байдал улам нарылап келген.

Төп чылыдылга станциязынга ажылдаар директорну мынчага чедир шилип албаан. «Красноярскэнерго» бүдүрүлге каттыжыышкыны маңаа чаа директор тывар айтырыгны шуушпейн шиитпирлеп турар. Бо айтырыг сентябрь айда шиитпирлеттинер бээр боор деп харыы бээринге каттыжыышкынның удуртукчулары өйлешкен. Үе кызадып келди. Чаа директорну тып каш, дүрген томуйлаар херек. Чылыдылга станциязында кадр айтырыы эң чидиг айтырыгларның бирээзи апарган. Эрткен чылы маңаа ажылдап турган бедик мергежилдиг дыка хөй ажылчыннар көжүп чорутканын билир бис. Бо чылдың август айда котёл цегин котёлдар машинистери-биле четчелеп алган. Ынчалза-даа оларның мергежили чавыс, дуржулгазы эвээш боор турар.

Бо келир кышты база бергедеп ажарывыс ол бе деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир. Ол чөп. Кызылчыларның бажың-балгадынга чылыг турзун дээш «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгези бүгү хемчеглерни алыр ужурлуг. ЧЭТ-тиң кол инженериниң оралакчызы А. Ф. Маркушев, «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң кол инженери В. П. Мельниченко-биле база чугаа кылган мен. Оларның чугаазы-ла: чылыгны чер болганга чөп ажыглаар. Каа-Хем суурда теплицаны чылыг-биле хандырарын соксадыр, чаа туттунуп турар объектилерни одалга системазынга кошпас дээр, бола. Иштики курлавырларны чүге ажыглап болбазыл? Дериг-херекселди ажыглаарын чүге экижидип болбазыл? Бо чылын база бергедеп кыштаарывыс ол бе?

Виктор ТУПЫШЕВ.
Котёлдар хайгааралының талазы-биле инспектор.

Соок эжик соктап келди-ле.
Аңаа белен бис бе?

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕ СҮЛДЕЗИНИҢ, ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕ ТУГУНУҢ, ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕ ГИМНИЗИНИҢ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРИН АЖЫЛДАП КЫЛЫР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОНКУРСКА МАТЕРИАЛДАР КИИРЕРИНИҢ ХУУСААЛАРЫН УЗАДЫР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Албан ёзузунуң ады кылдыр — Тыва Республика атты Тыва АССР-ниң Дээди Соведи 1991 чылдың август 28-те бадылааны-биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Күрүне сүлдезиниң, Тыва Республиканың Күрүне тугунуң, Тыва Республиканың Күрүне гимнизиниң төлевилелдерин ажылдап кылыр талазы-биле конкурстуң хуусаазын 1991 чылдың ноябрь 15-ке чедир уззадыр.

2. Сүлдениң болгаш гимнниң эң эки төлевилелдери дээш шаңналдарның хемчээлин 3000 рубль, тугтуң төлевилели дээш 2500 рубль чедир көвүдедир.

Конкурстуң оон аңгы негелделери өскерилге чок артар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. КОЗЛОВ.
Кызыл хоорай. 1991 чылдың сентябрь 5.

РСФСР-ДЕ КҮҮСЕКЧИ ЭРГЕ-ЧАГЫРГА ОРГАННАРЫНЫҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ ЧАМДЫК АЙТЫРЫГЛАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Күрүнениң сагылга-чурумун быжыглаар, РСФСР-ниң улус ажыл-агыйын билдилиг эргелеп башкарарын организастаар болгаш РСФСР-де күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазынга чаңгыс демниг болур чорукту хандырар сорулга-биле доктаадырым болза:

1. РСФСР-ниң Президентизи болгаш РСФСР-ниң оралакчы президентизи, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели, РСФСР-ниң составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдери, күүсекчи эрге-чагырганың өске-даа органнары болгаш эрге-дужаалдыг кижилер — күүсекчи эрге-чагырганың баштыңнары РСФСР-ге күүсекчи эрге-чагырганың чаңгыс аай системазын тургузуп турар.

2. РСФСР-ниң Конституциязынга болгаш «РСФСР-ниң Президентизиниң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр РСФСР-ниң Президентизи:

РСФСР-ниң дээди албан-дужаалдыг кижизи болгаш РСФСР-де күүсекчи эрге-чагырганың баштыңы болур;

РСФСР-ниң бүгү девискээринге күүседири албан чарлыктарны болгаш айтыышкыннарны үндүрер;

РСФСР-ниң Дээди Совединиң чөпшээрежилгези-биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазын бадылаар;

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының саналдап киирген-биле РСФСР-ниң министрлерин, комитеттер болгаш ведомстволар удуртукчуларын томуйлаар база албан-дужаалдан халаар.

РСФСР-ниң Конституциязының 123 чүүлүнге дүүштүр РСФСР-ниң чазааның халажып үнерин РСФСР-ниң Президентизи хүлээп алыр. Бир эвес күүсекчи эрге-чагырга органнарының шиитпирлери РСФСР-ниң Конституциязынга болгаш хоойлуларынга дүүшпес болза, РСФСР-ниң Конституциязының 121-8 чүүлүнге болгаш «РСФСР-ниң Президентизиниң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 8 чүүлүнге дүүштүр РСФСР-ниң Президентизи РСФСР-ниң девискээринге тур када күш чок болдурар, а ол ышкаш РСФСР-ниң хоойлужудулгазын хажыткан таварылгада ол органнарның албан-дужаалдыг кижилерин албан-хүлээлгелерин күүседиринден халаар эргелиг. Ол айтырыглар талазы-биле шиитпирлерни РСФСР-ниң Президентизиниң айтыышкыны-биле белеткээр.

РСФСР-ниң Президентизи бодунуң чамдык бүрүн эргелерин боттандырарын күүсекчи эрге-чагырганың чамдык органнарынга азы чогуур албан-дужаалдыг кижилерге дагзып ап болур.

3. РСФСР-ниң Конституциязынга дүүштүр РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели — РСФСР-ниң чазаа:

РСФСР-ниң Президентизинге отчёт бээр хүлээлгелиг күүсекчи эрге-чагырга органы болур;

Республиканың улус ажыл-агыйын удуртурун РСФСР-ниң Президентизиниң даалгазын ёзугаар болгаш бот-тускайлаң боттандырар;

РСФСР-ниң бүгү девискээринге күүседири албан доктаалдарны болгаш айтыышкыннарны үндүрер.

РСФСР-ниң Конституциязының 123 чүүлүн ёзугаар РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели бодунуң эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр РСФСР-ниң составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң доктаалдарының болгаш айтыышкыннарының күүселдезин тур када күш чок болдурар, күүсекчи эрге-чагырга органнарының шиитпирлерин болгаш айтыышкыннарын соксадыр, а ол ышкаш РСФСР-ниң Конституциязының 76 чүүлүнге болгаш «РСФСР-ниң девискээринге ССР Эвилелиниң органнарының актыларының боттанышкынының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр, бир эвес олар Россия Федерациязының тускай тергиинаашкынынга чүүлдешпес болза, ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң доктаалдарының болгаш айтыышкыннарының боттанышкынын тур када соксадып эргелиг.

4. Крайларга, областарга, автономнуг областарга болгаш автономнуг округтарга күрүне эргелеп башкарылгазының күүсекчи-шиитпирлекчи хүлээлгелерин администрацияларның баштыңнары боттандырар. Край, область, автономнуг область, автономнуг округ администрациязының баштыңын улус депутаттарының чогуур Совединиң дугуржулга ёзугаар РСФСР-ниң Президентизи томуйлаар болгаш аңаа отчёт бээр хүлээлгелиг. Автономнуг областың болгаш автономнуг округтарның администрация баштыңының албан-дужаалынга кандидатураларны чурттакчыларның национал онзагай чүүлдерин болгаш чаңчылдарын барымдаалап шилип алыр.

РСФСР-ниң Президентизиниң бодунуң инициативазы-биле азы улус депутаттарының чогуур Совединиң дилээ-биле азы администрация баштыңы албан-дужаалдан хостаткан турул болур.

Администрация баштыңының албан-дужаалдан хостап турда азы ол бодунуң бүрүн эргелерин күүседир арга чок апарган таварылгада РСФСР-ниң Президентизи тур үеде, алды ай чедир, администрация баштыңының хүлээлгезиниң күүседикчизин томуйлаар.

Администрация баштыңы:

РСФСР-ниң хоойлуларынга, РСФСР-ниң Президентизиниң болгаш РСФСР-ниң чазааның актыларынга, а ол ышкаш оларның бүрүн эргелеринге дүүштүр хүлээп алган улус депутаттарының чогуур Советтериниң шиитпирлеринге үндезилеп база оларны күүседир талазы-биле күүсекчи-шиитпирлекчи хүлээлгелерин боттандырар;

бодунуң эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр чогуур девискээрге күүседири албан доктаалдарны болгаш айтыышкыннарны үндүрер;

улус депутаттарының Советтери, оон органнары болгаш улус депутаттары-биле сырый харылзааны хандырар;

бюджет күүселдезиниң дугайында отчётту улус депутаттарының Совединге чылда чаңгыстан эвээш эвес катап киирер;

улус депутаттарының чогуур Совединиң болгаш оон органнарының шиитпирлерин эскертирин негээр эргелиг. Улус депутаттарының ниити саныны хөй кезииниң бадылаашкыны-биле администрация баштыңының айыттынган удурланыышкынын Совет хүлээп албайн баар эргелиг;

чогуур девискээрде турар тус чер администрациязының шиитпири күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүшпес болза, ону эскертир эргелиг;

администрацияны боду тургузар, оон структуразын тодарадыр, улус депутаттарының чогуур Совединиң аңгылап бергениң акшаландырыышкынынга дүүштүр штат хуваалдазын бадылаар, администрацияның структуралыг кезектериниң удуртукчуларын албан-дужаалдарга томуйлаар болгаш албан-дужаалдан халаар.

Администрацияның баштыңын албан-дужаалындан халаар дугайында шиитпири хүлээп алган үезинден эгелээш администрацияның бүрүн эргелери соксаан деп санаар. Администрация бодунуң эрге-хүлээлгелерин чаа состав тургустунгуже чедир күүседир.

Күрүне, садыг-саарылга болгаш хөй-ниити органнарынга администрация баштыңы өске кандыг-даа албан-дужаалды ээлеп болбас, бүдүрүлгечи ажыл-чорудулга кылыр эрге чок.

Администрация баштыңының албан-дужаалынга томуйлаашкынны чорудган үеден эгелээш улус депутаттарының чогуур Совединиң күүсекчи комитединиң бүрүн эргелери соксаан деп санаар. Администрация баштыңы улус депутаттарының Совединиң күүсекчи чогуур комитединиң салгакчызы болур эргелиг.

5. РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның күүсекчи эрге-чагырганың дээди органнарының аразында харылзаалыг болурун хандырар сорулга-биле РСФСР-ниң Президентизиниң чанынга республикаларның төлээ черлерин болгаш ол республикаларга РСФСР-ниң Президентизиниң төлээлерин бадылаар.

РСФСР-ниң крайларының, областарының, автономнуг областарының, автономнуг округтарының, Москва болгаш Ленинград хоорайларының күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазын таарыштыры башкарар сорулга-биле оон төлээлекчилерин чер-черге томуйлаар. РСФСР-ниң Президентизиниң администрациязының контроль эргелелиниң составынга олар кирер.

Оларга онааган хүлээлгелерни күүседиринге, оларның ажылдаарынга эргежок чугула таарымчалыг байдалдарны тургузарынга, албан бажыңнары, транспорт, харылзаа болгаш оргтехника чепсектери-биле хандырарынга РСФСР-ниң Президентизиниң төлээлекчилеринге дузалаарын РСФСР-ниң министерстволарының, ведомстволарының болгаш өске-даа организацияларның удуртукчуларынга база албан-дужаалдыг кижилеринге дагзыр.

РСФСР-ниң Президентизиниң төлээ черлери болгаш төлээлекчилери РСФСР-ниң Президентизиниң даалгаларын күүседир болгаш РСФСР-ниң девискээринде күштүг болуп турар хоойлужудулгага, РСФСР-ниң Президентизиниң бадылааны оларның дугайында дүрүмнерге дүүштүр бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырар.

6. РСФСР-де күүсекчи эрге-чагырга органнарын РСФСР-ниң Президентизиниң болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң нормативтиг актылар-биле РСФСР-ниң Президентизиниң администрациязы хандырар. РСФСР-ниң составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның, Москва болгаш Ленинград хоорайларның мэрлери РСФСР-ниң Президентизиниң администрациязынче оларга ат салган үезинден эгелээш 7 хонук хуусаада боттарының шиитпирлерин чорудар.

7. Бо Чарлыктың күүселдези дээш контрольду РСФСР-ниң Президентизиниң администрациязының контроль эргелелинге дагзыр.

8. Ат салганының үезинден эгелээш бо Чарлык күштүг болуп кирер.

РСФСР-ниң Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1991 чылдың август 22.

КЫШТЫҢ ТЫНЫЖЫ КЕЛДИ-ЛЕ, МАЛГА ЧЕТЧИР ЧЕМИН БАР БЕ?

ЧУРУКТАРДА: Совхозка алды тонна сигенни белеткеп берген мактаалдыг чолаачы Владимир Лапчар; хөпээнер салыышкыны.

Олдар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

ШЫНААЛАРЖЕ ДАЛАЖЫҢАР

Терең хемниң агымы дег саарыглаңган оът-сигенниң шынааларын эргип чор мен. Эш-өөрү-биле эмеглежип кезип, бөлүп алган сигенниң хөпээннээн аныяк эрниң чанынга келдим. Сесерлигде тургустунган чаа совхозтуң кол агроному Владимир Шир-оолович Шаравии Баян-Колчугаш дээр хемниң сигенин бөлүп турганы ол. Оон-биле кады мында чээрби ажыг кижи хөпээннер салып чорун тур. Кая-даа чорааш, ажыл-агыйларның специалистеринден малга чем белеткежип, сиген кезип, бөлүп турган агрономну черле көрбээним бодап турдум. Бо таварылга бир янзы, харын-даа өскелерге үлегер-чижектиг ышкаш сагындырды.

Бии-Хемниң дамырак хеминиң сигенин хөпээнип, сараттап турар башкыларга, кедээ Совет база садик ажылдакчыларынга улуг агроном Владимир Шир-оолович өөрүп четтиргенин илергейледи.

Ол коллективтерниң улузу маңаа хүнүн кээрлер. Планныг даалгаларын бир неделяда ажыр боттандырганнар. Сесерлигниң сергек, омак улус чонун шынааны тургаар көрдүвүс.

— Аразында чаржып турар улус бо. Эрткен хүннерде Оля Хууракайга удурткан садиктиң 15 ажылдакчызы бирги черге болган. Сес тонна кылыр тургаш, 17 тонна ажыр күүсеткен. Механ[illegible]таан бригада база бар. Ону Мижит-Доржу Аниаар-оол удуртуп, эрткен каш хонукта 360 тонна эки шынарлыг саргаттарны тургускан. Бо ажылче бүгү күштү ам-даа [illegible] бис — деп, агроном тайылбыр кылды.

Машина-техниканың звенозу улузу күжениишкинниг ажылдап тур. Сигенин белдүрүп турарын көөрге, улуг калбак шыктың кылын шывыын дүрүлдүр чуукталп бар чорааныг. Ол шынаадан кылын-кылын калбак эн-чектер аңгыланып үнүп тур. Моон олар бир гектарга онаштыр алдан ажыг центнер сигенни ап турарлар.

Механизаторлар Сергей Чоптик, Александр Дондуп, чолаачы Владимир Лапчар малга чем белеткээр талазы-биле мурнакчылар. Ийи муң ажыг тонна сараттар маңаа тургустунар. Ажыл-агыйның шөлдеринде сиген кезиишкинин ам совхозтуң автопаркының чолаачылар, сеткечилер, тудугжу бригадалар, контора ажылдакчылары — шупту шөлдерже үнер болза, чимир белеткели оон-даа шуудаар.

Шаптыктыг чүүлдер: техника чедишпес, тракторлар, дырбааштар, айыырлар херек. Ону тывары берге. Ылавылаазажок сесерлигжилер шынааларже-ле далажырлар.

Редакцияның дилээ-биле АЙТЫРЫГЛАРГА ХАРЫЫ

«Шын» солунунуң редакциязынга компенсация, пособие акшазы-биле холбашкан айтырыгларлыг чагаалар бо-ла келир. Бо удаада комментарийни бээрин Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозундан дилээн бис. Ам министр С. Д. Кировтуң [illegible] редакцияга келген болук чагааларга харыызын парлап тур бис.

ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң март 19-та үндүрген доктаалы-биле бот-нелерниң пособиелерин улгаттырган. Оон хемчээлин уругларының назы-харындан хамааржыр кылдыр көрдүнген: 6 харга четпээн уруглар болза 96 рубль, 6 хардан 16 харга чедир (стипендия албайн турар уругларга 18 харга чедир) ай санында 108 рубль.

Школа-интернаттарга болгаш күрүнениң бичии уруглар бажыңынга өөренип чоруур бот-нелерниң пособиезин 132 рубль чедир улгаттырган.

База бир салдынган айтырыгга харыы: бичии уругларга бүдүн чартык хардан 6 хар чедир көрдүнген пособиени ай санында 96 рубль чедир өстүрген. Ол пособиени ачазы ажылдап турар болза, оон ажылдаар черинден төлээр. Эвээш орулгалыг өг-бүлелерниң уругларынга көрдүнген 12 рубльдиң пособиезин база ажылдаар черинден төлээр, ынчаарга ол пособиениң төлелгези уругларга көрдүнген өске-даа хевирлерниң пособиелерин ап турарындан хамаарышпас.

ЧЫЛДА БИР МИЛЛИОН ТОННА

Бо чүүлдүң эгезин мынчаар адааның ужуру мындыг чүве. «Каа-Хем» разрезтиң хөмүр-даш тывыкчыларының чылда казып тывар, хереглекчилерже чүдүрүп чорудар хөмүр-дажының хемчээли ол-дур. Чоокта чаа байырлап эрттиргенивис Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюн база «Наадым-91»-ни Тываның хөмүр-даш тывыкчылары шалыпчы күш-ажылы-биле уткуп байырлаан. Кара «алдынның» тывыкчылары бо чылдың эрткен чеди айларында бедик көргүзүглерлиг ажылдаан. Боттарының профессионал байырлалы — Шахтер хүнүн разрезтиң ажыл-ишчилери бедик бүдүрүлгечи көргүзүглер-биле уткаан.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге боттарының телептиг үлүүн киирбишаан, хөмүр-даш тывыкчылары чыл эгезиннен бээр ай, квартал санында планныг даалгазын ажыр күүселип келген. Күш-ажылды организастаарының чаа лепшилгелиг аргазы болур бот-орулга-чарылга-биле ажылдап эгелээн соонда, «Каа-Хем» разрезтиң дагжыларының, экскаватор машинистериниң, чолаачыларының, ажылчыннарының, инженер-техниктиг ажылдакчыларының күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедээн. Бо бүгүнүң ачызында хөмүр-даш казып тывар талазы-биле планныг даалгалар харын-даа ажыр күүсеттинип турар апарган. Коллективтиң кежигүннериниң бүрүзүнүң даандырган ажыл-херекке харыысалгазы бедээн, кижи бүрүзү бүдүргенинден өзулуг-ла ээзи болу бергени маңаа илдигниг болганы чугаажок. Черле ынчааш, бот-орулга-чорылгаже шилчээнивис соонда ажыл шуудап эгелээн. Ажылчын бүрүзүнүң айда ажылдап алыр акша-төгерии база көвүдээн. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кижи бүрүзүнүң харыысалгазы улгаткан. Республиканың колхоз, совхозтарын, бүдүрүлгелерин, албан черлерин тон чугула одаар чүүл-биле хандырар кара чаңгыс чер болганда, бистиң мурнувуста салдынган сорулга харыысалгалыг деп чүвени кончуг эки билип турар бис деп, «Каа-Хем» разрезтиң кол инженери Станислав Сергеевич Хроменковтуң чугаалап оары-ла шын.

Хөмүр-даш тывыкчылары эрткен чеди айларда 537 муң тонна хөмүр-дашты хереглекчилерже чүдүрүп чоруткан. Ол дээрге планда көрдүнгенинден 27 муң тонна хөй боор турар. Разрезтиң Чадаанага хөмүр-даш казар, Өвүрнүң Дус-Дагда дус тывар участоктары бар. Чадаана участогунуң хөмүр-даш тывыкчылары бо чылын 200 муң тонна хөмүр-дашты казып тыпкаш, хереглекчилерге садып сайгарар, олар бо чылдың чеди айларында 139 муң тонна хөмүр-дашты казып тыпкаш, оон шуптузун хереглекчилерге садып сайгарган.

Шахтёрларның казып тывар хөмүр-дажының кол хереглекчизи — республиканың одаар чүүл сайгарар контору. Бо чер-биле хөмүр-даш тывыкчылары доктаамал харылзааны тудуп, аразында керээлиг ажылдап турар. Чардынган керээниң негелдезин кайы-даа тала хажыдып көрбээн. Өске-даа хереглекчилер-биле керээни баш удур чарып ап турар. Эң хөй хөмүр-даш ап турар чер Кызылдың төп чылыдылга станциязы. Бо чылдың эгезинден бээр төп чылыдылга станциязы разрезтиң бодун-биле дорт керээ чарып алган. Керээни ыңаар чарып алыры ажыктыг. Дорт керээ чарып алган хереглекчилер хөмүр-дашты бичии-даа үзүктелиишкин чок, бирги ээлчегде алыр кылдыр чурумчуткан.

Экскаватор машинистери Валерий Малинников, Николай Шумилов, хөмүр-даш казар черлерниң кырында чыдар доңуураан аштап арыглаарында ажылдап турар экскаватор машинистери Хапыр-оол Ооржак, Виталий Еремин, Виталий Есеков, самосвал машиналар чолаачылары Николай Удачин, Василий Парубенко, Чадаана участогунга экскаватор машинистери Сергей Донгак, Александр Дондуп, Ким Хорлут-оол, Василий Сат, Сергей Монгуш болгаш өскелер-даа Шахтер хүнүн бедик бүдүрүкчүлүг ажыл-ижи-биле демдеглээн. Дус-Дагда Борис Донгактың удуртуп турары уургайның коллективи боттарының байырлалын база-ла эки ажыл-ижи-биле уткуп, байырлап турар.

Ажыл-ишчилериниң амыдырал-чурттаалгазын экижидип, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп бээринче разрезтиң удуртулгазы доктаамал кичээнгейни салып келген. Кызылда помидор, огурец өстүрер теплицаны тудуп, ажыглалгы киирген. Ам аңаа өстүрген ногаа аймаан ажылчыннар столоваязынга чем белеткээринге база коллектив кежигүннеринге садып турар болу берген. Рынокче шилчилге үезинде бо-даа болза коллектив кежигүннеринге дуза боор турар. Дузалал ажыл-агыйы тудар сорулга-биле Чадаанада участокка 40 муң рубльди тускайлап үндүрүп берген. Ам ында 150 баш хой кирер кажааны тудуп эгелээн.

Кыштың соогу хаарып келир деп чүвени билгеш, келир кышка белеткел ажылдарын шалыпкын чорудуп эгелээн. Котельная септелгезин чоокта чаа дооскан. Цехтерни кышка белеткээр ажылдар чоокку хүннерде доостур.

Республиканың районнарын, чурттакчылыг суурларын, бүдүрүлгелерин, ажыл-агыйларын, албан организацияларын одаар чүүл-биле хандырып турар «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң ишчилери Шахтер хүнүн күш-ажылчы чедиишкиннерлиг уткааннар.

Маңай-оол ОЮН.

ДЫШТАНЫП ЧОРААШ...

Дүнеки чаъстың соонда эртен эрте Кызылга агаарның шыксыг, арыы кончуг. Хөрек-чүректи өттүр шаап турганыг. Хем кыдыынче чеде бээривиске, Улуг-Хемниң кудуу хаккан салгын арын-башты сериндедир суйбай берди. Арыг агаарны таптыгзыныр тыныш чорааш, теплоходтар турар черге чеде бердивис.

Кызылдың мебель фабриказының ажылчыннары ында катты-хөглүг чугаалажып, дыштаныр черге чедирер теплоходка олуртурун манап турлар. Кезек болганда фабриканың профэвилел комитединиң даргазы Владимир Даваа-Самбуу бистерни теплоходка олурарынче чалай берди. Олуттарывыс ээлептеривис билек-ле теплоход Улуг-Хемни өрү эжиндирип чорупту.

Бир шак хире болгаш, Хүт-Аксынга чедип келдивис. Айыраң чараш чечектерлиг, узун-узун, суук-суук хадыңнарлыг черге теплоходтан дүжүп калдывыс. Майгыннарны тиккеш, хевис ышкаш көк кырынга аъш-чемивистиң дээжизин делгээш, үстүн оран-таңдыыска йөрээп чашкаш, чемненип кириптивис. Арыг агаарга чемниң амданы бир янзы, артында-ла чиртинир боор. Чемненип, дыштанып алгаш, янзы-бүрү оюннарны ойнап, маргылдаштывыс. Ол аразында Хеймер-оол Сат, Макар Сат баштаан кезек кижилер хойларны дөгерип, ижин-хырынны аштап, хаанны кудуп турдулар.

Маргылдааларга, конкурстарга тиилээннерни шаңнап мактаан. Шыдыраа маргылдаазынга бирги черни Макар Сат чаалап алган, ийиги черни Владимир Даваа-Самбуу ээлээн. Ыры конкурузунга Аркадий Кария «Шончалай» деп ырны чаражтыр ырлааны дээш, Любовь Кузьмина орус улустуң ырларын, романс ырлааны дээш эш-өөрүнүң мактап шаңнатканнар.

[illegible] дыштанып, [illegible] бис. Арыг агаарлыг, чараш [illegible] черге барып дыштанырга магалыг-ла-дыр. Мебель фабриказының ажылчын коллективиниң дыштанылгазын бо фабриканың профэвилели организастаан. Оон даргазы Владимир Сатович Даваа-Самбуу бүгү [illegible].

Дыштанылга үезинде [illegible] кижиниң [illegible] Мындыг чараш [illegible] болгаш бойдуска чүге кайхаара чок бис?

Кызыл-оол ТАБУРАК

ШЕМИ – ЫДЫКТЫГ ОРАН

Кайгамчык ыдыктыг, аңнык, кат-чимис, оъттар чечек [illegible] черлер «Шеми-Бажы» Хеймер-оол, Чыргакы, Бора-Шай деп черлер-биле [illegible]

[illegible]

Бойдус байлаан камгалаар

[illegible]

Кунгуг-оол КУУЛАР, Шеми, Чыргакынның кампаалакчы черлериниң эгері.

Кижилер болгаш чылдар

ХАМЫК УЖУР БҮДҮШТҮҮНДЕ

Үжен чылдарның ортан үезинде, тодаргайлаарга 1936 чылда Бии-Хем кожууннуң Малиновка дээр орус, тыва болгаш оон-даа өске нация чурттакчылардыг интернационалчы бичии, кодээ сууржугажынга орус дыл башкызы чедип келген. Чаа-ла үжүк-бижикке «чедииген» чонга башкы дээрге эң-не хүндүлүг кижи болбайн канчаар. Ол башкыны көөр дээш, ажы-бөле чугаалаарга, кандыг-ла кижи ирги деп сонуургаан араттар үш-ле класстыг эге чада школазы болур борбак бажың чанынга уурук-сууруктап четкилеп келген, сонуургаан турарлар. Орус чурттакчыларның уругларындан ылгал чок, ынчалза-даа көрүп көрбээни, шевергин чаражы сүргей уругну эскерип кааш, «келген башкының уруу боор» дижип турганнар. Херек кырында ындыг эвес, а келген башкы боду ол-дур дээн чүвени бүзүреп көргеш, чамдык тыва араттар магадап кинмааннар: «Мындыг бичиизинде кала, чүге эртем-сургууя чедип алган эрзепей боор. Чүү-ле кижинин төлү ирги» — дижип, харын-даа чаптап, чарашсынып пат болганнар. Ол дээрге 17-ле харлыында күш-ажылчы орукче үнген Ольга Алексеевна Петракова-дыр.

Кижи назынының эң оң-загай үези — чечек ышкаш чалыы назынның кидин түлүүнче чаа-ла кирген кыс эге школаны эргелекчилевишаан, үш классты катай-хаара башкылап, кичээл эрттирер үелериндек костуук үргүлчү чоң аразынга эрттирип турган.

Башкы кижи амыдыралдың көрүнчүү. Улуг, биче кижилерниң кижизидилгеге чижек алыр үлегери. Чалыы кыс Ольга ынчаар кодээ суур Малиновкага, кежээки дээрде сылдыстарның эң чырыы — Шолбан дег, бир дугаар кижи турган дизе, хөөредир болбас. Үениң байдалы, чаа-ла үжүк караа көрүп эгелээн чоннуң культура дениелинин хире-шаа-даа ындыг турган. Хөй-ниити ажылынче аныяктарны эвилелдеп, ылангыя үежилерииин-даа, улуг-даа улустуң сонуургалын ол кывыскан. Оюн-концерт дээрде ол үениң кижилеринин сонуургалдыын, идепкейлиин сактып, уштарында хөй санныг сыгыглар «херелдеиген» карактарын имирерти көрүп, ыраккы эрткен үезинче эгли хона берген, хүлүмзүре варак хөөреп орла, олут-чыдын чок ажылдап чораан кижинин өөренген чаны костүш кынныр: «Концерт белеткеп алгаш, Хадын, Тарлаг, Чкаловка суурларже аъттыг, чамдыкта чадаг безин чоруптар турдувус. Орус, тыва ырлар, кожамыктар, удур чогаадып ап турган шүлүктериниис кожаларга үнелиг белек боор». Ынчанмайн канчаар, бүгү назыда чүгле мал-маган азырап, ону бодап чораан тывалар шии, концерт деп чүве кана көрүп чоржук.

Дараазында чылдарда Ольга Алексеевна ол-ла кожууннуң суурларынга ээлчештир башкылап, арга-дуржулгазы немежип, чоп ортузунга суртаал, сургаал ажылын кылып чорудуп, ылангыя херээжен чон-биле сырый харылзаалыг ажылдап турган. Өг иштин арыг-силиг тургузарындан, уруг-дарыг кепкерериниден эгелээш, идик-хеп чуурунга, аъш-чем белеткээриниге, ылангыя хлеб быжырарынга чедир тыва аваларны, элээди кыс уругларны өөредип турган. Ол черге чурттап турган орустарның чамдыктарының тыва дылга арыг чугаалаарын ол мындыг чижек-биле тайылбырлап берген: «Кызылдың № 1 школазының 9-ку клазын дооскан соонда, ынчаар башкы болганым олдур ийин. Мээң ачам 12—13-ле харлыг турда, кырган-ачам суг 1909 чылда Тываже көжүп чедип келгеш, Тандыга чурттап чораан. Мээң төрүттүнген черим база Тандыда Сосновка. Тыва черге төрүттүнгеш, тыва чоң аразынга өскен болгаш тыва дылды багай эвес билир болгай мен. Ынчалза-даа барганым Малиновка суурж угаштың орус чону мендеп-даа артык тывалаар болган. Ылангыя чурттап турганым өг-бүлем — Кукариннер шупту тывалаар. Өгнүң херээжен ээзи тыва эштери-биле хөөрежи бергенде, кижи оларны ылгаштырбас чүве. Прокопенколарның, Лебедевтерниң өг-бүлелерии база эки сактып ор мен. Суг тыва улус болбазыкпа».

Үжен чылдарның сөөлзүрезин Кызылдың № 1 школазынга орус дыл башкылап, өөредилге эргелекчилеп Ольга Алексеевна шаг болган. Аңаа турган ол ажыл-ижин чүгле школа амыдыралы-биле кызыгаарлаваан. Ала-чайгаарла тыртып, кыйгыртып келир иттиригниг чүүл — хөй-ниити ажылы оон салдык-пастаан. Чүведе уржук, чылдагаан турар. Ол чүл дээрге оон олут чогу, эш-өөрзүрээ, хөй-ниитичиин. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ооң чүрээнде комсомолчу от-чуташтың амыр-дыш бербес дуглаазыни-дир ийин. Ол үениң комсомолчузу кандыг турганыл деп чүвени ам чүгле ынчангыныы кижилери — хоочуннар эки билир, үнелеп бээр. Ольга Алексеевнаның болгаш ооң чажыттарының хып дээн чалыы назынының өшпес чалбыыжын комсомолчу кызыл билет улам херлээледип чораан болбайн аан.

ССРЭ-же фашистиг Германия оор ёзу-биле халдаан, Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн дээн, каан хүндүс болган диммиреэшкин дег, коргунчуг медээни О. А. Тава-Самбу (амгы фамилиязы ол) Балгазынга башкылап турган, ханы дүвүрел-биле дыңнаан. Ижин-баарны когжап турганзыг дыңналыр «дайын» деп сөс улуг, биче кижилер аксындан дүшпестээн ол үеде комсомолчу кыс улам шыгыгы, бодамчалыг апарып, херек апарза, фронтуже хаптарынга белен турган. Фронтуга белек чыггрн улуг кижилерге дузалажып, өөреникчилери-биле кады аъш-чем, идик-хеп чыгжып, уругларның революсчу, дайынчы, күш-ажылчы кижизидилгезинге улуг үлүүн киирип, каш дакпыр күжениишкин-биле ажылдап турган. Эр ээлери фронт чоруткан болгаш хөй уруглуг өг-бүлелерге дузалажыры-биле баштайгы тимуржу командаларны организастаан. Бурунгуларыыс чиге сөглеп кааны «бузут чокка буян турбас» деп үлегер домаанда дег, буянныг чорук кылыр дээн тимуржуларга бергелер таваржып тургулаан...

Дайын дооступ соонда, 1946 чылдан 1959 чылга чедир Ольга Алексеевна Тава-Самбу партия Тыва обкомунуң чанынга ажылдап турган совпартшколага башкылап, партия, совет ажылдакчылар белеткээриниге ээзш эвес күжүн, билиин үндүрген. Аңаа болгаш ажылдап чораан школаларынга өөредип чораан өөреникчилериниден дыка хөй кижилерниң ат-сывын долу адап, сактып орар: хоочун партия, совет ажылдакчызы М. К. Мендуме, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну О. К. Оолак, хоочун журналистер А. А. Дугержаа, С. Д. Маады, А. И. Чараш-оол...

Совпартшколаны хааптарга, Кызылдың педагогика училищезинге пенсияже үнгүже — 1974 чылга чедир ол ажылдаан, тыва школаларның эге класстарынга орус дыл башкылаар чүс-чүс кадрларны ол белеткээн.

— Кайа-даа, кандыг-даа коллективке ажылдап чорааш, интернационалчы найыралга чоргаарланып, ооң деткимчелиин, күштүүн көрүп чордум. Хөй-ниитиниң, удуртур органнарның кандыг-даа даалгаларын даалырап чок күүседип чордум. Пенсияже-даа үне бергеш, 1989 чылга чедир Башкылар билии бедидер институтка, Кызылда күрүнениң педагогика институдунга дузалажып ажылдадым — деп, ол чугаалап орар.

Ольга Алексеевна чүгле башкылап чораан эвес, ол эртем ажылы кылып, тыва школаларның эге класстарынга өөредилге номнары, диктантылар чыындылары тургусчурунга ак сеткилдиг киржип келген.

Кижиниң экизи бүдүжүнде. Эки кижилер ниитилелге эки салгалды арттырар. Интернационалчы өг-бүле Николай, Ольга Тава-Самбуларның оглу, кызы ада-иези дег эртем-билиглиг кижилер болган. Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы, РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң тергиини деп хүндүлүг аттарны эдилеп чоруур хоочуннуң чоң мурнунга ак сеткилдиг күш-ажылының үнелели болур шаңнал-макталы-даа арбын.

Валентина САТ.

• • •

Улуг хемчээлдиг тудуг шөлүнде тур бис. Бир бажыңның бүдүн ханазы бистиң мырынай кырывысче ужугуп бадып олур. Тудуг кезээ чоокшулааш, оожумнай берди. Тудугжуларның холдарынга бажың ханазы чедип келди. Туружунга эптээри-биле идип алгаш чоруптулар.

Дуржулгалыг каннакчы Моңгуш Чечек-оол хананың ужунда демирлерин тудуштур дуңзаалаарга, оон оттут чаштанчылар сырылады.

— Бо бажың Кызылдың кедээзинде делгемнерии база аян киирер. Тос каът болур. 180 өг-бүле боже көжүп кирер — дээш, (чурукта) каннакчы Чечек-оол хүлүмзүрдү.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

• • •

Номчукчунуң баштайгы чагаазы

МЫНЧААР ЧУРТТАП ЧОР БИС

Солунга чүве бижип чорбаан мен, аргажоктан бижиир ужурга таваргыштым. Район Соведи, кодээ Совет, райсобес, инвалидтерниң район ниитилели деп организациялар бар боор чүве-дир, ол хирезинде бисче, пенсионерлерже болгаш инвалидтерже бичеле-даа сагыш салбас-тыр.

Бир катап Моторк Тирчин Самагалдайда пенсионерлер садыы ажылдай берген, кырганнар амыраан деп бижээн. Ындыг чүвен кайда боор ийик, каш-даа магазин, каш-даа садыгжы халашкан, солушкан чүве-ле болгай.

Ам бо хүннерде столовая чанында багай магазинде кирген аттыг боош турар, ооң кандыг-даа сентелгеан чок: ишти-дашты өйбак-самдар, камгалал чок, кайызын-даа болза оор кире берип болур. Ооза чадаарда «Кырганнар болгаш инвалидтер садыы» деп адрестен бижип кагза эки болгу дег. Хоочуннар даргазы Д. Чөмбүрүк бараанны чүгле боттары шиизылгазын көргүзүп, дакызыда адын хынадып турган алзыы деп турбуже, садыгжылар ону тоовас, авамның ачамның нормазын алыйн дээн аныяктарга норма-чижек чокка берип турар. Херек кырында кырган улус кандыг-даа бараанга четпес боор-дур, чүгле сураан дыннаар.

Самагалдайда хөй пенсионерлер бар, чүге четчир бараанны сатпас боор чүве, сарыг шайны суг өске магазиннерге саткан боор-дур.

Самагалдайның хөй-ниити черлеринде, аптека, почта, автовокзал, магазиннерден инвалидтерге, малчыннарга бараанны ээлчег чокка садар деп чаңгыс-даа чарлал чок болур-дур ийин. Ооң ужуруудан II бөлүктүң инвалиди кижи почтага пенсиязын алыр дээш 4-5 хүн кылаштап келир, акша чок, эвээш акша барда, күштүг улус алыр, водка саткан магазин-биле домей-ле. Чамдык пенсионерлерниң пенсиязын ооза бажыңнарынга чедирип бээр кылдыр хемчегден алаа канчап баар чүвел. Ооң ындай II бөлүктүң инвалидтерииге транспорт болгаш эм ортээ 50 хуу чиигелделиг деп турар болгай, ону аптекалар, автовокзалдар боттандырып турар бе, кандыгыл, бо дугайында тайылбырдан берзе эки боор. (Айда, чылда каш катап чоруп болурул, эмни каш катап ап болурул дээн чижектиг аан). Чамдык улусту көөрге, аңаа «Общество инвалидов» деп кызыл дептер тудуп алган оочурлап турар, ол шын документ бе?

Савакпан ОНДАР.
Күш-ажылдың хоочуну.

Допчулал

ДАШТЫКЫДА

ССРЭ-ге күрүне эргилдезин организастаан үймээнчилерниң аштырганың делегей чурттарының эң хөй нуруузунуң удуртукчулары сеткил ханышкыжы-биле уткаан. 1991 чылдың август 19—21 хүннеринде бистиң чуртувуска дүвүренчиг болгаш ондактыг болуушкуннарының сөөлүнде совет ниитилелдиң амыдыралында үндезин чаартылгаларны болгаш өскерилгелерни даштыкыда улуг кичээнгей болгаш сонуургал-биле хайгаарап турар.

ВАШИНГТОН. Күрүнеге удур үймээн бистиң чуртувуска бастырган сөөлүнде, америк сенатор Сэм Нанн Москвага дораан чедип келген. ССРЭ-де амгы нарын байдалдың үезинде оон ядролуг чепсээ кымның контролюнуң адаанда турарыл, бүгү кижи төрелгетенге айыылдыг ол чепсекке контроль Совет Эвилелинде ынаныштыг бе деп айтырыгны сенаторнуң билип алыр дээш Москвага далаш-биле оон кээп чорааны ам билдине берген. Аңаа холбаштыр Сэм Нанн сенаторнуң медегээзин болза: «Совет ядролуг чепсек быжыг болгаш шыгыы контрольдун адаанда турарын бодум бүзүреп көрдүм. Ынчангаш ол чепсек американнарга болгаш бүгү кижи төрелгетенге айыылдыг эвес».

ССРЭ Президентизин 72 шак дургузунда херек кырында хоругдап алгаш, чурттуң найысылалынче хөй танкыларны киирген сарыыл чок кижилер ышкаш, ондактыг өске ындыг кижилерниң холунче совет ядролуг чепсек кире бериип магат чок деп айыылзывышкын августуң 19—21 хүннеринде Москвага үймээниң сөөлүнде хөй американнарның сагыш-сеткилин дүвүредиишкен турган. Ынчалзажок америк сенатор Сэм Нанн медеглеп кылган сөөлүнде американнарның хөй нуруузунуң сагыш-сеткилин оожургай берген деп, «Вашингтон пост» солун бижээн.

НЬЮ-ЙОРК. «Советтерниң чаңгыс аай Чепсектиг Күштериниң болгаш аңаа чаңгыс аай командылалдың херээр арттырарын ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи шиитпирлээн-дир. Ынчангаш совет ядролуг чепсек ССРЭ Президентизи — чурттуң Чепсектиг Күштериниң Кол командылакчызы Михаил Горбачевтуң быжыг болгаш бүзүрелдиг холунда, ооң контролюнуң адаанда туруп турар. Ооң түңнелинде американнарның сагыш-сеткилин оожургай берген» деп, «Нью-Йорк таймс» солуннуң политиктиг хайгааракчызы демдеглээн.

БЕРЛИН. ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев Германияның канцлериниң оралакчызы, даштыкы херектер министри Дитрих Геншериң эрткен понедельник хүнүнде Москвага хүлээп алганың болгаш оон-биле беседазын Германияның солуннары калбаа-биле чырыткан. Чуртка күрүне эрге-чагыргазын быжыглаар, социал-политиктиг болгаш экономиктиг кризистен ниитилелди уштур, совет кижилерниң амыдырал байдалын экижидер талазы-биле ССРЭ удуртулгазының шиитпирлиг хемчеглерин Германияның удуртулгазы чүүлдүгзүнүүшкүн-биле уткаан деп солуннар демдеглээн.

АНКАРА. Совет Эвилелинге үймээниң дүрген бастаныының болгаш чурттуң чаңгыс аай Чепсектиг Күштериниң, чаңгыс аай командылалды хевээр арттырар дугайында шиитпирин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок Съездизи хүлээп алган турбуже, чамдык республикаларда, чижээ, Арменияда, Камгалал министерствозун тургузуп эгелээнин Турцияда хөй кижилер элдепсиниип, чүвениң алыс ужурун эки билбейн турар деп, Анкараның радиозу эрткен понедельник кежээзинде информастыг дамчыдылгазынга дыңнаткан. «Арменияга даштыкыдан кым-даа кыжанмайн турар болганда, аңаа камгалал министерствозунуң херээ чүл?» деп айтырыгны радио тайылбырлакчызы салган.

САНТЬЯГО. Күрүнеге болгаш оон президентизинге удур кем-буруулуг сулчээниң кол организакчыларының болгаш удуртукчуларының бирээзи — ССРЭ-ниң оралакчы президентизи турган Г. Янаевтен даштыкы бир корреспондент парлалга конференциязының үезинде мындыг айтырыг салган: «Күрүне эргилдезин кылыр мурнунда генерал Пиночет-биле сүмелешкен силер бе?» Ол айтырыгга ынчаарда кандыг-даа харыыны бербээн. А ук айтырыг генерал Пиночетке база дыңналы бергенин Чилиниң солуннары бижээн. Чурттуң дүрүм бузар президентизин Сальвадор Альендага удур күрүне эргилдезин алзан каш чыл бурунгаар организастааш, ону өлүртүкен генерал Аугусто Пиночет ССРЭ-ге август болуушкуннарынга хамаарыштыр бодунуң бодалын илергейлээн. «Совет улус оттуп келген-дир» деп, ол чугаалаан. «Горбачевтуң кол частырыы — хосталгаге дүүшпес ёзу-чурумнуң бодун өскертпейни, чаартылгаларны ол кылыр деп бодааны-да-дыр» деп, генерал санап турар.

БАГДАД. «ССРЭ-де сөөлгү үеде өскерилгелер болгаш чаартылгалар мээң сагыш-сеткилимге куээнчиг эвес-тир» деп, Иракты президентизи Саддам Хусейнниң оглу Удай Хусейн чоокта чаа Вавилон хоорайда бодунуң «Бабиль» солунунга медеглээн. «Улуг күрүне турган Совет Эвилели душкен, ССРЭ-ни кажан-даа дедир ээлбес кылдыр уураан» деп, ирак диктаторнуң оглу санап турар. «Демократияны чылдак кылып алгаш Совет Эвилелиниң эрги ёзу-чурумун узуткап үрегдеп турар-дыр. Чөөн Европаның болгаш үшкү делегейниң чурттарынга моон мурнунда боду дузалап турган улуг күрүне — Совет Эвилели ам даштыкы банкылардан дилениип, Барыы чүктүң чалчазы болу берген-дир» деп, У. Хусейн чугаалаан.

ЛОНДОН. ССРЭ-ниң делегейге келир үеде ролюнуң болгаш ужур-дузазының дугайында, бистиң чуртувустуң суверенниг республикаларының аразынга харылзаа байдалдарының дугайында Великобританияның «Гардиан» солуну делгеренгей-биле бижээн. Күрүне эргилдезин-биле холбаштыр ССРЭ ооң хөй миллион чону амгы нарын байдалга таварышкан даа болза, ол улуг чурт делегей амыдыралынга моон соңгаар-даа төлептиг ролюн ойнаар, делегей ниитилежилгезинге чогуур олудун быжыг ээлээр деп, солун санап турар. «Совет Эвилели чок!» деп, дүүн чаа санап турдувус, а Эвилел хевээр артарын ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи бүгү делегейге бүзүрелдиг кылдыр бадыткаан дыр. Бүгү бергелерни Съезд коллуунда ажып эрткен ССРЭ моон соңгаар федерация эвес, а конфедерация тургузуглуг болур магат чок» деп, солун санап турар.

ПЕКИН. Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязынга бедик албан-дужаалдарны ээлеп турган бөлүк кижилер, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң харысаалгалыг ажылдакчылары болуп турган муң ажыг кижи ССРЭ-ден Кыдатче деве берген деп медээлерни даштыкы чамдык парлалга органнары болгаш информастыг агентилелдер моон мурнунда нептереткен турган. Аңаа холбаштыр Кыдат Улус Республиканың Даштыкы херектер министерствозунуң тускай төлээлекчизи кыдат чазактың даасканын ёзугаар медеглел кылгаш, ук медээлерниң кандыг-даа үндезин чогун бадыткаан.

САН-ФРАНЦИСКО. Бастырган үймээниң мурнунда ылангыя сөөлүнде совет экономика бергедээшкиннерге таваржып турар-даа болза, силерниң бүдүрүлгелериңер-биле садыг-экономиктиг харылзааларны калбартырынга белен бис деп, АКШ-тың хөм идик бүдүрер компаниязының президентизи Джеймс Баррет чоокта чаа СЭТА-ның корреспондентизинге чугаалаан. «Силерниң чуртуңарда эки шынарлыг алгы-кеш бар болгай. Силерниң рубль акшаңар эъдылыышкынга даштыкы садыгларынга хорт кирип... пейн турар-даа бол, тура сагажылга чок арга-биле ...дыглажып болур бис» деп америк херекгитен демдеглээн.

(ПАРЛАЛГА ДОПЧУЛАЛЫ)

Эскертинмес мергежилдиң кижилери

ЧҮДҮРҮКЧҮЛЕР

Чүдүрүкчү кижиниң ажылы — кадыг ажылдарның бирээзи. Борта шыдажыр-ла кижи шыдажыр. Кертик-оол Дажы-Намчалович Моңгуш Чадаанада ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаан колоннада чээрби чыл ажыг чүдүрүкчүлеп ажылдап турар. Оон ажылынга эрес-кежээзин, кызымаан кады ажылдап турар эш-өөрү, коллективи мактаар. Бо эрткен чылдарның дургузунда ол ажылдың үскен деп чаңгыс-даа катап чемеледип көрбээн. Кертик-оол Моңгуш бүдүрүлгениң мурнакчыларының олуруунда.

Аныяктарның лагдынычызы Кертик-оол Моңгуштуң чүдүрүкчүлер эгенсаа бо чылдың эрткен айларында эки көргүзүглерлиг ажылдаан. Ооң өөредип каан өөреникчилери чүдүрүкчүлер Владимир Сарыглар, Валерий Ондар, Биче-оол Кара-Моңгуш база-ла хөй чылдарда чүдүрүкчүлеп ажылдап келген.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.

МЫНДЫГ САНАЛДЫГ МЕН

Даа кожууннуң сөөлгү ноязы Буян-Бадыргы Тываны тускай догуннаан күрүне кылыр дээш эвээш эвес ажылды кылган дээрзин билир бис. Ынчангы үениң байдалы-биле алырга, эртем-билиглиг, ажыл-агыйжы болгаш организакчы болганындан, 1921 чылдың августа Элегестиң Суг-Бажынга болган Танды-Тыва улустуң тургузукчу хуралын хүн ноян Буян-Бадыргы организастап эрттирген.

Ачам ашак мынчаар чугаалап орар чүве: «Нояннар, байлар шупту багай, ядыылар эки дээр-дир. Ол шын эвес. Эки-даа, багай-даа нояннар, байлар бар турган. Эки-даа, багай-даа ядыылар бар. Чалгаалар кайы-даа шагда өөделевес. Феодалдарның малын кавыргаш, ядыыларга үлеп бээрге, чалгаалар малын азырап өстүрүп чадап кагдылар, а кежээ кижилер байып үндү. Малывыс күрүнеге дужаап, фронтуга дузаламчы кылдыр сүрүп берип тур ышкажыл бис. Ол-дур. Чалгаа кижи черле чалгаа, мал өстүрер салым чок боор чүве».

Хендергей чурттуг Келдергей оглу Моңгуш Кызыл-оол хоочуннуң мындыг чугаазы бар: «Шаанда кезек кижи сиген кезип тур бис. Ынчан бичии мен. Көөрүвүске, аъттыг кижи бараан кестүп чоруп ор. Элээн чоокшулап келгеш аъдының чоруун оожумналыпты. Ашактар «Ноянывыс келди!» диген соонда, үткүй маңнажып чоруй дис баштап олургулапкаш, тейлеп-тейлеп, дуп-тура халышкаш, Моңгуш Буян-Бадыргы ноянның аъдының дынында-ла бардылар. «Ажырбас, акылар-ым, бодум баглап каар мен, назылаан, кыраан эвес» — дээш, аъдындан чиги кончуг дүже халааш, бора тал девээзинге баглап кагды.

Хүн ноян ашактар-биле амыр-менди солчуп чолугушкан соонда, «бээр бөле олуруптуңарам» деп чарлык болду. Бичии оолдарны, бисти «кымнарның оолдары силер?» деп айтыргылааш: «сиген кесчип турар эрес оолдар-дыр силер, бичиизинден эгелеп ажылга өөренир, кадыг-бышыг болур херек» — деп, ол ноянның чагааның бо-ла сактып кээр мен. — деп, Кызыл-оол кырган хөөрээр чүве. — Келир кыш болза хары улуг, берге кыш болур. Сиген-шырбиштен арбыдадыр кезип, эки-ле ажаап ап көрүңер. Тараа чаагай чыл-дыр, эвээш-биче тараанарны өрге-кускеден камгалап алыңар — деп чагааш, ол кайы-ла кайда-кайда сиген кескен улус барын ашактардан айтырып алгаш, аъттангаш, элээн ырады чортуп чоруй, чыраалаңып чоруй барган. Чыраа дорүг аъттыг, кара-көк торгу тонунуң кырындан хүрең кандаазы кедип алган, кыланайнып турар довурзак бөрттүг (сиген шөлү кедер), ажык арын-шырайлыг, кончуг аныяк ноян чораан».

Революсчу үзел-бодалдыг, Тываны тускай күрүне кылдыр организастаашкан болгаш ТАРЭ-ниң ССРЭ-де аныяктар эвилелинге үндезилеп тургузарынга Буян-Бадыргы улуг рольдуг болган деп билир бис. Ынчангаш оон ады-биле Чадаана хоорайның бир кудумчузун адаза кандыгыл деп саналдыг мен. Чижээлээрге, мындыг кудумчуларның кайы-бирээзиниң адын солуур: Подгорная, Безымянная, Водхозная.

Чөөн-Хемчик район.

Дакпай-оол МОҢГУШ.

ЧАҢГЫС ТЕМАГА ИЙИ ЧАГАА

«ВАЛЕРИЙ ПЕТРОВИЧ ЭВЕС БОЛЗА...»

Ийе, республика эмнелгезинде бо ортопед эмчиниң дугайында аарыг-човулаңга таварышкаш, оон дүрген адырлып, ачы-буян көргүскен дугайында өөрүп четтиргенин илереткен чагаалар бо-ла келир.

Бо удаада ону Кызылдан чолаачы Шожаа Картыгаевич Ооржак бижээн.

Салаамче сөөк кадалгаш, аарып туруп бээрге, Кызылдың үстүү талазында чаа поликлиникада кезер эмчиге баарымга, шоолуг-ла дуза чедирип шыдаваан. Салаам бергелеп кээрге, республика эмнелгезинге чеде берген мен. Валерий Петрович Насюрюн чыттырып эммээш, сыкыртып, чиинеп, шарып шаг болган. Валерий Петрович эвес болза, бергедээр турган боор мен.

КЫМ-ДАА ЧУРТТАКСААР

Мооң мурнунда удуртукчу даргалар эмнелгеде болуп турган, Кызылдың №2 поликлиниказында ам чамдык малчыннар кадыын быжыктырып, эмнедип турар апарганы сеткилге өөрүмчүг болбас арга чок. Чедек харын текпезин базып алган кырган бодум, чоокта чаа аңда эмнеттим, кадыым экижиди. Бөдүүн кижилер бистерге кичээнгейлиг хамаарылга, сагыш човангыр эмнээшкинден өске черле чүү херек боор. Ниити аарыгларның эмчизи аныяк специалист Наталья Николаевна Воверене, кезер эмчи, диш эмчизи — шупту коллективке кадык чагай кылдыр эмнээни дээш сеткил ханды.

Буттарым чүстери аарыыр хоочу сөөлгү он чылдарда дыка бергедедип турган чүве. Шагаан-Арыгга комиссияга-даа киирип турдулар. Ак-Довурактан келген комиссия (даргазы Саая) мени шиичип, чугаалажып көрген соонда: «Кырган, пенсионер кижи-дир сен, сенээ чүү херек чүвел» дээн. Ындыг эмчилер база турар боор чүве-дир. Кым-даа чурттаксаар болгай. Кызыл эмнелгезинге тура, комиссияга-даа кирип алдым, четтирдим.

Малчын эш-өөр, бо эмнелгеге кээп, хоочураан аарыгларыңарны соңгаарладып турбайн, эки эмнедип ап көрүңер.

Моңгуш БАЗЫР-САДЫ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Улуг-Хем район.

Улус өөредилгезинде чугула айтырыглар

УРУГЛАРГА ДАМЧЫДАР

«Тыва кобальт» комбинаттың дүжүп турары-биле холбаштыр ол суурда хос бажыңнар тыптып келген, чаа туттунуп турар бажыңнар-даа бар, оларны республиканың Улус өөредилге министерствозунга дамчыдып, аңаа уругларның дузалал школазын ажыдып, чер болганда тообыдарадыр организастап каан школаларның орнунга улуг школаны ажыдарының дугайында саналды хоочун башкы Корола Оюн «Шын» солунга кончуг шын кедургеш-тир. Бо башкының саналын сеткилим ханызындан деткип, ук айтырыгны чугаалажып көөрүн сүмеледим.

Уругларның дузалал школалары Черби, Кызыл-Арыг, Дерзиг-Аксы дээш ышкаш ооргалааш черлерде тургустунган. Ооргалааш черлерде школаларга эң ылангыя аныяк башкылар белен ажылдап барыксавас, бир эвес баар болза, үр болбас-тыр. Оон ыңай ол школаларның материал-техниктиг баазазы дыка кошкак болгай.

Дузалал школазында өөренип турар уруглар колдуунда кадыы багай чаштар дээрзи билдингир болгай. Олар чеже-даа школа дооскаанының дугайында документилерни ап турза, билии дыка кошкак, өөредилге черлеринче белен кирип ап шыдавастар. Дузалал школазын дооскан уруглар дээш шылгалдалар үезинде чиигеделер бербейн турар. Дузалал школаларының доозукчуларының хөй кезииниң бүдүрүлге черлеринге белен ажылдаары берге, чүге дээрге мергежил чок. Ынчангаш дузалал школаларын бүдүрүлгелерлиг черлерже чоокшуладып, ында өөренип турар оолдар, уругларны ажылчын мергежилдерге өөредир херек. Ону бүдүрүлге баазаларынга кылып болур. Ынчалза-даа бүдүрүлге черлериниң удуртукчулары улуг сонуургал чок. Бир эвес дузалал школазы боду бызыт материал-техниктиг баазалыг, мастерскаяларлыг болза, уругларны кайы-бир мергежилге өөредип шыдаар. Шак ындыг баазаны Хову-Аксыда хостадып турар бажыңнарга чүге тургузуп болбас деп?

Хоочун башкы Корола Оюнуң саналын башкылар чугаалажып, ону республиканың Улус өөредилге министерствозу сайгара бээр боор деп идегээр-дир бис.

Солуннардан номчуп көөрге, «Тыва кобальт» комбинаттың бажын-балгадын сыырар-сыңырар чер тыппайн турар хире чорду. Бир эвес ындыг чүве болза, оларның чамдыызын уругларга чүге берип болбазыл? Башкыларга-даа, өөреникчилерге-даа бүгү-ле таарымчалыг чүүлдерни тургузуп болурунуң аргазы ында бар ышкажыл.

Чадаанада Ч. Л. Сат, Межегейде К. Д. Ооржак, Сарыг-Септе Л. В. Самчат-оол, Ак-Туругда С. М. Далар-оол, Кызылда К. Е. Ондар дээш өске-даа ада-иелерниң мурнундан Галина МОНГУШ бижээн.

15 ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА

Республиканың урал чүүл школазының өөреникчилерин «дагаа безин алгырбаанда» оттуп кээр уруглар деп чугаалап болур. Олар музыкага салымныг болгаш ындыг эвес, а № 3 столоваядан чемненип алыр дээш ындыг — башкылары оларны кара дан бажында-ла тургузуптар. Чүге дээрге уруглар тургаш, хевин кедип, чунуп, өрээлдериниң иштин эдип, школадан ырак черде столовайдан чемненип, школага кичээлдерге эртенгиниң 8 шак үезинде четтигер ужурлуглар. Кыштың соогунда Ленин кудумчузун куду эртенгиниң 7 шак үезинде харны кыйырадыр базып бар чыдар бичии уруглар — республиканың аңгы-аңгы суурларындан шилиттинген. Ынчап кээрде республиканың талантылыг дээн уруглары, келир үениң музыкантылары, чурукчулары олар ол-ла болгай. Шак ындаар чурттап, өөренип турар шыдамык-ла уруглар аа! Ада-иелер, башкылар, даргалар оларга чоргаарланыр ужурлуг бис. Чоргаарламып-даа турар бис. Кандыг-бир байырлал үезинде хөгжүм-шии театрынга концерттерге киржип, ада-иелерин, башкыларын, даргаларын магададып турар уруглар — база-ле олар-ла болгай.

А олар чүге чоргаарланып болурларыл? Уругларның хамыктың мурнунда чоргаарланыр чүүлү школа-ла болгай. А бо уруглар республиканың урал чүүл школазында өөренип турар-даа болза, школам бо-дур деп айтыптар школазы чок уруглар чүве. Кызылдың ийи дугаар школазында, урал чүүл училищезинде сыңмарлажып өөренип турар. Онаалгаларны безин орунар кырынга олуруп алгаш кылып турар.

Республиканың талантылыг уругларының урал чүүл школазын ажыткандан бээр 15 чыл боор турар. Ол хире чыл бурунгаар бистиң даргаларывыс Тывада уругларның урал чүүл школазы ажыттынган деп илеткеп каапкан. 15 чыл иштинде уруглар мындыг байдалда чурттап, өөренип турар. Школага аңгы бажың тудуп бээриниң дугайында чугаа «таптаашкын үезинде» эгелээш, «эде тургустунуушкун үезинде» уламчылаан, ам «эде тургустунуушкун үези» эртип тур, ол хирезинде бажыңның ора-сомазы безин көзүлбес.

Уругларны эргээ эвес, бергээ өөредир деп чоннуң үлегер чугаазы бар. Өттүр-ле сөглээн! Ынчалза-даа республиканың урал чүүл школазында өөренип турар бичии уруглар, оолдарга хамаарыштыр оон утказы ылап-ла өттүр сөглээн бе?

Келир кыжын эртен даң бажында Ленин кудумчузун куду № 3 столоваяже бөлүк бичии уруглар, соокка доңа-доңа, харны кыйырадыр кылаштажып бар чыдар болза, дыка элдепсинмеңер. Ол — республиканың урал чүүл школазының сургуулдары-дыр. А ол үеде школага бажың тудуп бээрин шиитпирлээр ужурлуг эштер тамбыктыг удуп чыдарлар боордур ийин.

Раиса ОНДАР.
Кызыл хоорай.

ЧАҢГЫС БАЖЫҢДА ХИРЕЗИНДЕ

• шоодуг ааны-биле •

Олар чаңгыс бажыңда чурттап турарлар. Башкылар-даа, студентилер-даа. Чүгле квартиралары, өрээлдери аңгы-аңгы. Башкыларның квартиралары бажыңның бир чартында, студентилерниң өрээлдери — өске талазында. Бажыңның ийи аңгы чартыктарында чурттап турар болгаш ындыг чүве ийикпе, оларның чурттап турар квартиралары болгаш өрээлдериниң байдалы база көөгүс ийи аңгы. Ону оларның бажыңының чаңы-биле эртип чыткаш-ла, эскерип каап болур силер. Бир эвес моон мурнунда эскербейн турган болзуңарза, ам бир эртип чыткаш, кичээнгейлиг көрүп көрүңер даан. Башкылар чурттап турар талазында безин тиглит соңга шили-даа чок, шаараш демир база көзүлбес. А студентилерниң чурттап турар талазында — баштай корга бээринер-даа чадавас, кара-бажык сагындырар. Барып-барып, Кызылдың күрүнениң педагогика институдунуң студентилерин, келир үениң башкыларын «кара-бажыңга» каңчап чурттады бээр деп. Кудумчу хулиганнарындан корткаш, чурттап турар бажыңының соңгаларын кончуг чоон шаараш демир-биле дуй шаптырып алган аныяктар-дыр. Мындыг айтырыглар база тыптып кээр чадавас. Студентилерниң өрээлдеринче хулиганнар халдап турар хирезинде, а бо башкыларның квартираларынче чүге халдавас чүвел? Башкыларның күштүг, диңмиг ындыг кончуг бе, хулиганнар олардан коргар? Студентилерниң күш-шыдал чок, кортуу ындыг кончуг бе, хулиганнар оларны бастыл-ла турар? Бо айтырыгга харыылары берге. Институттуң дээди эртемниг башкылары-даа, дээди эртем чедип алыр деп турар студентилери-даа чиге харыылап чадап каан чүве-дир. Ол айтырыгга харыыны шагдаа дузазы-биле шиитпирлээр дээш база чадашкан. Институттуң студентилери митингилеп тургаш, эжииниң аксынга шагдаалар туругустуруп алган. Кудумчу хулиганнары дөмей-ле халдаар болган. Та кандаай ындыг хулиганнар чүве? Студентилерниң өрээлдеринде та чүнүң бараанын көрүп, чыдын билип алган чүве?

Бо өөредилге чылының эгезинде элдептиг чүве болган. Педагогика институдунуң студентилериниң өрээлдеринче кудумчу хулиганнары халдаваан. Чүге? Чүге дээрге студентилер ында чурттавайн турар. Хулиганнарның халдаарынга шыдашпайн, Кызыл хоорайда тос-быдарадыр чурттай бергеннери ол бе? Чок! Студентилерниң чурттаар өрээлдериниң септелгези доозулбаан. А септээр чүүлдер-ле хөй турган чүве-дир. Бузук соңгалар, чарык эжиктер, үрелик стол, сандай дээш чүнү чок дээр. Ол бүгүнү эрткен өөредилге чылының төнчүзүнде студентилер арттырып кааш, арлып чангылай бергеннер. Өрээлдерниң иштин, коридорларны көөрге, аг-шериг шаап халдап эрткен-биле дөмей чүве чоржук.

Септелгени чорудары-биле институттуң удуртукчулары тудугжу кооператив-биле дугуржулга кылган. Ол кооператив өрээлдерниң эжиктерин шуптузун хоора шаап, кончут дүргени-биле ажылдап кирипкен. Дүрген эгелээн-даа болза, доозуп чадап каан. Оон соонда кооператив ис чок эсти берген. Чүге чиде бергениниң чылдагаанын педагогика институдунуң ректору эки-ле тайылбырлап шыдавады. Чоокта чаа шөлээден келген.

Думчукка тулганда билзаа сутжу дээн ышкаш, 48 дугаар тудуг участогунуң бир тудугжу бригадазын чалаан. Ол бригада септелгени шала-соора-даа болдуруп, шальыкын кылып берген. Кооператорларга бодаарга, «күрүне тудугжуларының» кызымак ажылдааның ректор демдеглеп олурду. Септелгени дооскан аттыг болза-даа, кылыр чүүлдер амдаа хөй. Бети дизе, соңгалар шилдеттинмээн. Оларны шилдээринге институт чылдын-на та чеже акша үндүрүп турар чүве? Оларны бузуп турар кижилер база тывылбас. Өрээлдерниң чурттакчылары безин билбес боор. «Кым бузуп кагды?» дээрге «Хулиганнар» деп харыылаар. Бир эвес бажыңның бир чартында чурттап турар башкыларның квартиралары[illegible] соңгаларын кудумчу [illegible]ганнары буза шаап [illegible]ш, арлы берген болза, [illegible] институт эвес, а башкы[illegible] боттары-ла шилдеп чыдар болгай. А студентилерниң өрээлдериниң соңгаларын «хулиганнар» буза шаап, эжиктерин чара теп, стол, сандайын үреп каап-тарга, чурттап турар студентилер боттары чүге ылбас чүвел? Үрелген стол, сандайларның ортан санаваска, оларның чурттап турар бажыңының чаңгыс каъдын септээринге бо чылын күрүне ортумаа-биле 35 муң рубльди үндүрген. А шупту каъттарны септеп кээрге, чүү хире акша-хөреңги чарыгдаттынар-дыр.

Студентилер чурттап турар өрээли, ында эт-сеп дээш материалдыг харыысалгалыг болуруның аргазы чок бе деп айтырыг салырымга, институттуң ректору тода харыы бербейн барды. Кижи бодаарга, шупту чүве бөдүүн болгу дег. Өөредилге чылының эгезинде студентилерни өрээлдерге чурттадып киирип тура, чурттаар орнн саваалы, ында эт-сеп дээш, материалдыг харыысалгалыг болуруның хүлээлгезин оларга кандыг-бир арга-биле бижиглээр херек. Ындыг арганы тывары база берге эвес боор.

Студентилерниң өрээлдеринче халдап турар «хулиганнар» ылап-ла хулиганнар-даа эвес, а оларның боттарының на таныш-көрүжү деп чүве билдингир. Ону мындыг чижек-биле бадыткап көрейн. 1990 чылда дружинниктеп турган хүнүвүсте студентилерниң чурттап турар бажыңында бижек тудкан ээрик оол чорун турар деп медээ келген. Шагдаалар-биле кады ынаар чоруптувус. Бижектиг оол 4-5 дугаар каъттарже үнген деп студент уруглар шагдааларга чугаалады. Ол каъттардан үнер-кирер черлерни дуй тургузап алгаш, бижектиг оолдарны шагдаалар-биле кады дилээш, тыппадывыс. Эсти берген чүве-биле дөмей. «Таныыры уруглар өрээлдеринде чажырыпканы ол-дур. Черле ындыг улус-ла болгай. Чамдыктары шагдаалар кыйгыртыр, өскелери чажырыптар» деп шагдаалар чогенин чугаалады лар.

Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң 1300 хире студентилериниң 300 ажыг хирези бо хүннерде дужут ажаалдазында ажылдап турар. 1000 хире студент өөренип турар. Оларның хөй кезии кодаадан келген оолдар, уруглар. Амгы үеде олар хоорайда дөргүл-төреллериниң, таныш-корунтериниң бажыңнарында чурттап турар. Бир эвес студентилер боттары чурттап турар черинге кам-хайыралыг корум-чурумну дениниң-биле тудуп турган болза, чурттал га бажыңының септелгези бо хире уламдыкпас-даа чадавас. Эрткен чазын болган митинг үезинде корум-чурумну боттарывыс тудуп шыдавадывыс деп студентилер хөйге чарлаан. Ындыг болур-даа ужурлуг. Чүге дизе студентилерниң чамдыктары корум-чурумну тудар дээш кызып турда, өскелери ок-биле тудуп турар таныш-көрүжүн чажырып турарлар. А «халдаашкын» кылып турар «хулиганнар» дээрге-ле студентилерниң боттарының таныш-көрүштери-дир.

Шаңгыр-оол СУВАН.
Журналист.

ЭЛБЕДИР ДЭЭШ

Чоокта чаа Чөөн-Хемчик районнуң хереглекчилер ниитилелиниң хөй-нити чемнелгезиниң адырының баазазынга семинар болуп эрткен. Аңаа республиканың хереглекчилер ниитилелиниң даргазының садыг талазы-биле оралакчызы З. А. Шишигина болгаш республикада хөй-нити чемнелгезиниң даргазы М. С. Салчак киришкен. Ук семинарга республикада бүгү районнарның садыг эргелекчилери, экономистер, хөй-нити чемнелгезиниң директорлары болгаш столоваяларның улуг поварлары чалаткан.

Семинарның кол сорулгазы национал тыва чемнерниң кухнязын сайзырадырынче болгаш оон шынарын экижидеринче угланган. Республика төлээлери З. Шишигина болгаш М. Салчак районнуң делгээн национал тыва чемнерниң дээжизинде ховартаан чемнерниң бар болганын демдеглээннер.

Саржагның чогундан далгандан кылган чемнерни кылырынга шаптараазыннар хөй. А ак чемнерни кылырынга оон продукциязының чедишпезинден база-ла бергедээшкиннер бар. Чүгле № 3 столовайда хойтпак доктаамал бар.

Тыва чемнерни кылырынга оон кол кезиин сүт ээлеп турар. Бир эвес продукция-биле кедээ ишчилер дузалажып, белеткел конторазынга саржаг, ааржы дээш чиженинг продукцияны дужаап турар болза, ынчан чүгле сүт аймаандан 50 аңгы чемниң дээжизин кылып болурунуң аргазы бар.

Олег ОНДАР.
Чадаана.

Чагаа парлаттынмаза-даа БАЖЫҢ БЭЭР

Бай-Тал суурнуң чурттакчылары Оттук-оол Салчакович-биле Барыңмаа Монгушовна Сарыг-Дегелерниң редакцияже бижээн чагаазында совхозка хөй чылдарда ажылдап чораан, хөй ажы-төлдүг улус тар, бичии бажыңда олурарып хомудаан. Ук чагааны сайгарып көрген. Фактылар бадыткаттынган. Бажың дээш билдириишкинни олар чоокта чаа киирген. Оочуру 57 дугаарында.

Бо чылын совхозта 13 аал чурттаар бажыңны аңаа олурар кижилер боттары кылып турар а оларның бажыңнары шупту совхозтуу болуп турар. Оон хостаан бажыңны Сарыг-Дегелерге бээр кылдыр кедээ Совет совхозтуң дирекциязы аазаан.

Каксыл-оол ООРЖАК.
Бай-Тайга райкүүскомунуң даргазы.

ШҮЛҮКЧҮГЕ

Чуваш шүлүкчү К. В. Ивановка тураскаалган 1 рубль үнелиг чоостарны ССРЭ-ниң күрүне банкызы саарылгаже үндүрген. Чуваш улустуң суралгыг шүлүкчүзү үр эвес үеде (1890—1915 чылдар) чурттаан-даа болза, төрээн дылынга бижиттингер улуг эртинени арттырып каан.

Шүлүкчүге тураскаалган чоостарны 2.5 млн. түңге үндүрген, оларның 0,35 миллиону туска металл-биле кылган.

(РосСЭТА).

Кадыкшыл—байлаавыс

ДЫШТАНЫКЧЫЛАРНЫҢ САНАЛЫ

Чоокта чаа Тарыс аржаанынга өг-бүлем-биле дыштанып чордум. Аржаан Тываның мурнуу-чөөн талазында турар. Күңгүртүг суурдан чеден километр черде, тайгада ажык шөлде. Ында самолёт хонар шөлдүг. Оон аржаан мырыңай ырак эвес. Келген дыштаныкчылар майгыннарын 20-40 метр черге тиккилеп алыр.

Бистер Межегейден, Сосновкадан үш өг-бүле чордувус. Аржаанда 15 бичии казанак бажың бар. Бо дээрге, аржаанга киреринге таарыштыр кылган черлер-дир. Оларның иштинде аржааннарны коошпалар дамчыштыр агар кылып каан. Аржаанның изии 0,8-тен 46 градус чедип турар. Моол-биле кызыгаарлажып турар болганывыста, ында ырак эвесте кызыгаар шериглери бар.

Ам аржаан дугайында эш-өөрүмнүң, өске-даа чоннуң болгаш бодумнуң куаел-болалымны манаа илередип көрейн. Бир-ле дугаарында, чеде бергеш, одаар чүүл, аржаанга кирериниң чурумун, арыг-силигни сагыыры, бойдустуң аң-мениин, балык-байлаазын камгалаары, хөй-ниитиниң корум-чурумун тудары дээн ышкаш айтырыгларның чугулаазын болап көөр чорду. Чоок-кавының ыяжын одап каапкан болгаш, одаар чүүлге бергедежи бергилээрдир. Аъш-чем белеткеп чиир, от-көс чедирип алыры — дыка улуг айтырыг.

Арыг-силигни сагыыры дыштаныкчылардан онза хамааржыр. Арыгланыр бажын мүн-не үш черде туттунган. Оларның эргижиреп, баксыраан-ла кончуг. Иштинче кире бээрге, чиңге шеттерден шалалаан болгаш, чударгайы кедергей. Маңгаалардан тыпкаш, шевер туалеттерден кылза. Оон оңгарларын үш метр чедир казар болза таарымчалыг. Чүге дээрге манаа дыштаныкчылар арбын кээр болгай.

Кызытааржыларга аъш-чем, дериг-херексел эккелген вертолёттар келген соонда, хемнерниң балык-байлаазын чазылдырып, аң-мениин адып-боолап турарын аржаан чөвүлелиниң даргазы чугаалады. Ол бүгүнү хынаар Бойдус камгалал күркомитединден-даа, районнуң-даа төлээлери келбейн турар. Ыяш талазы-биле берге байдалды ажыглап, келген кижилерден арага ап ижер, дыштаныкчыларга дыш бербес, аъттыг ээрик шапкылажыр кижилер база бар. Мындыг байдал дыштаныкчыларның сеткил-хөөнүн оожуктурбайн келди.

Ындыг болганда, дыштаныкчылар дараазында саналга келдивис. Амгы рынок үезинде ол аржаанны «Тере-Хөл» совхозтуң кооперативинге хүлээдип берзе кандыгыл? Ол кооператив оттулар ыяжын болгаш өске-даа херекселдерин хандырып болгай. Ажыл-агыйга-даа орулгалыг апаар. Ээлиг чоңга ачы-дуза көргүзер кооперативти орта тургузуп болур. Нити корум-чурум аңаа шыңгыы турары чугула. Бо чылын 40 инекти саггаш, сүдүн дыштаныкчыларга садып турар болду. Дыштаныкчыларның херекселин оон-даа элбекшидип, чоңга ачы-дузаны калбартыр болза, совхозка-даа ажыктыг, аңаа келгеннерге-даа таарымчалыг. Бо-ла саналдарны өөренип көөрүн харыысалгалыг эштерден дилеедивис.

Григорий САНЧИ.
Таңдыда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта профэвилел комитединиң даргазы.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «Аяк шайны аартап алгаш...» деп фотоэтюду.

БИЛИП АП ШЫДААН

Кандыг-даа коллективтиң ажыл-ижиниң үре-түңнелдин удурткагадан кол хамааржыр. Торгалыгда автопарк бо чылдың бирги чартында эки ажылдаан: ай, квартал планын доктаамал ажыр күүседип келген. Коллективте аразында чарыштыг дөрт бригада аренда керээзи-биле ажылдап турар. Чартык чыл түңнели-биле бирги черни Борис Степанович Санчай-оолдуң удурткалы № 4 бригада ыылгарап үнген. Дуржулгалыг чолаачыларны звеноларда хуваай тургузуп, ажылдың бүдүрүкчүлүүн болгаш чолаачыларның онаашкан ажылынга харыысалгазын хынап турар кылдыр оларны таарыштыр тургускан.

Ажылды шын организастаарынга хоочуннарның күжүн чоп ажыглап, олардан негелдени күштелдиргениниң түңнелинде, дыка хөй чолаачылар хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседип турар апарган. Юрий Маадыр-оол, Анатолий Ыйма, Эрес Маадыр-оол, Яков Имажап, Сергей Экер-оол, Александр Доржу, Владимир Кыргыс болгаш оон-даа өскелерни адап, мактап турар бис.

Деми чаңгыс, күш-ажылчы бо коллективти район Советиниң улус депутады Алексей Доржукаевич Куулар удуртуп башкарып турар. Ол — гараж эргелекчизи.

Кыска хуусаада гаражтың одалга системазын солудуп, септелгезин, кышка белеткелин амдыгааштан шынарлыг кылдыр кылдырып алган.

Чоокта чаа ук коллективке чедип барып чорааш, сагылга-чурум айтырыын ында үезинде шыңгыы шиитпирлеп турарын эскердим. Рейс чорааш, чылдагаан чок черге саадаан, машиназын үе-шагында гаражка тургуспаан, таныылга орайтадып хүлээткен азы өске черге хондурган чолаачыларны коллективтиң мурнунга тургускаш, аксы-сөзүн ап, чогуур хемчег саап, сагындырып турар болду.

Быжыг корум-чурум чокта чедиишкин кайын кээр. Эрткен чылын ол коллективти Алексей Доржукаевич Куулар хүлээп ап турда, байдал аңаа өске турган. Удуртукчу экиде, кандыг-даа коллектив экижиир бээр, күш-ажыл кижилериниң сеткил-хөөнү-даа сергей бээр. Коллективтиң ажыл-херээн эде тургузуп, кижилерниң ишти-хөңнүн Алексей Доржукаевич билип ап шыдаан.

Биче МОНГУШ.
Өвүр район.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

СЕНТЯБРЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Мульт фильм. 9.25 Азербайджанның Күрүнениң камерлиг оркестри. 9.55 «Чемпионнар-биле кады». 10.10 «Уругларның музыка клуву». 10.55 «Хеглээшкин». Уран-чечен фильм 1-ги фильм. 12.00 ТМА. 12.15 «Делегей рыногунче дүлгүүр». 12.45 — 13.15 «Авам ачам база мен».

• • •

14.50 «Иван Павлов. «Шыным истеп тыпканы». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 15.55 «Биржа ужудукчузу». 16.05 «Орук айтып бербес мен...» Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.45 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 17.45 «Планета». 18.30 ТМА. 18.45 Блокнот. 18.50 К. Нильсен. Концерт. 19.10 Мультфильм. 19.20 «Хеглээшкин». 2-ги фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Илья». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги фильмнери. 23.15 Концерт. 23.35 Техчап сар. 01.05 «Кинопанорама». 02.20 Епископ Василий Родзянко-биле беседа. 2-ги дамчыдылга. 02.45 «Хеглээшкин». Уран-чечен фильм. 2-ги фильм. 04.10 — 04.50 Балет артистериниң концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 «Дириг амытаннар аймаа». 10.00 Немец дыл 1-ги чылы. 10.30 Концерт. Россия ТВ-зиниң программазы. 11.00 «Бешки дугуй». 13.15 «Шак пас чыланның оваадайы». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 14.25 Немец дыл. 2-ги чылы. 14.55—15.15 «Уруглар эртемнериниң академиязы. Музыка». 2-ги фильм.

• • •

16.45 «Архимедтиң бырагы кайдал?». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги фильм. 17.45 Спортчу гимнастика. Делегей чемпионады. Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Россия парламентизиниң медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Айтырыглар болгаш харыылар». 19.20 Медээлер. 19.25 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Там чыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Камера эрткен үени шинчилеп тур. «Сталинниң аппарадынга албан хаап турган мен». 21.35 Фил Донахьюнуң программазы. 22.25 Барымдаалыг фильм. 23.00 Медээлер. 23.20—23.50 М. Шемякин. Үе болгаш урал чүүл дугайында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Саратовтуң телевидениезиниң студиязының программазы. 19.55—20.00 Реклама.

ТУСКАЙ ЧАРЛАЛ

«Шын» солун редакциязы чарлалдарны, дыңнадыгларны хуу хамаатыларлап болгаш албан организация, бүдүрүлге черлеринден, хөй-нити каттыжыышкынна р ы н-дан хүлээп алгаш, моон соңгаар чогуур үезинде доктаамал парлаар. Чарлалдарны Парлалга бажыңының ийиги каъдында № 20, 24 кабинеттерде хүлээп ап турар.

Номчукчуларның чагыг материалдарынга редакция харыылавас, авторларынга эгитпес. Солунга парлаттынган материалдарның утказы дээш автор хоойлу ёзугаар харыысалгалыг болур.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● оралакчызы 3-33-91; ● приемная 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-81, 3-36-25; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; ● экономика килдистери: үлетпур 3-34-49, 3-36-74; кедээ ажыл-агый 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-47; ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-41-23; чагаа килдизи 3-39-03; очулга 3-34-39; 3-34-93; ● корректорлар 3-34-19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Тыва республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга азазы. Тиражы 27097 экз.
Чагыг № 138.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 151 (14651) 1991 чылдың сентябрь 12, четверг ● Садар өртээ 20 көп.

Медээлер

КЫШ КОРГУНЧУГ ЭВЕС

Малчын улустуң уруг-дарыының безин бичиизинден мал ажылынга ынак болуру ховар эвес. Ындыгларының бирээзи Доктугу Шаржыкпанович Өдекей. Ол Тес-Хем районнуң «О. Шынаа» совхозунуң Хоолу хойжу бригадазының хоочун малчыннарының бирээзи. Малга ажылдаа[ны]ва 22 чыл чедип турар. 3 чыл бурунгаар эр хураганнар хүлээп алгаш, оларның баш санын онча-менди кадагалап келген. Малчынга ужурашкаш, ооң ажыл-ижин сонуургап айтырдым.

— Чайын Хоолу хемниң Ирбиштитте көктүг, шыктыг тайгаларга семиртип алырга, күжү шыырак иттер кышты белен тоовас боор чүве. Час-даа, чай-даа сооксумаар хаттыг, чаъстыг болду. Ынчалза-даа иттеривис семис, шыырак хевээр. Кол-ла чүве малдың ээзинден хамааржыр. Ажылга харыысалганы күштелдирип, кадат малды бөрүлерден, оорлардан ыяк камгалап кадагалаар болза, ооң баш саны менди болбайн канчаар. Кышка хынамчалыг белеткенип алыры база чугула — деп, малчын допчу харыылады.

— Амгы сорулгаңар кандыгыл?

— Чайын малымны күш киир семирткеш, күзүн күрүнеге дужаар ужурлуг кижи мен. База катап эр хураганнар хүлээп алыр бодап турар мен.

Малчын иттериниң кыргылдазын организастыг эрттирген. Бир иттен 2 кг дүктү кыргып ап, совхозунга дужааган. Кыштаглаашкынга үүрмек септелгелиг чазын чазаглап көжер мурнунда досзуп, кургаг өдектиг бодунуң күжү-биле ынчан-на бөлүп алган. Амгы үеде Сарыг-Алаакта кыштаанда 15 тонна сигенни кескеш, сараатап алган.

Малчын ам күзээ Буран-Хөлде кожуп келген. Алызындан малчын уктуг Доктугу Шаржыкпанович кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенип, алган болгаш оон улуг дыка-даа кортпас кижи чорду.

Найгын-оол ДАМДЫН.

ДАГЛЫГ ЧЕРНИҢ МАЛЧЫНЫ

Сарлыктар чаңынга чорууру малчын Бегзи Хорбин Донгаковна Мөңгүн-Тайгада «ССРЭ-ниң 60 чылы» совхозтан республиканың малчыннар Наадымынга кээп чораан.

Ол эрткен чылдарда төрүүр сарлык санындан бызааны менди ап келген. 1991 чылда чүс сарлыкка онаашкыр тозан бызааны онча-менди камгалап алган. Даглыг-даштыг, хаадаштарлыг кадыр черниң кижизи-дир. Сарлыктарын ол хайгаарап каап, даглар, сыннар кырын эргий харап каап чорууру бедүүн ажыл-ишчи-дир.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ЧҮГЛЕ БОТТАН ХАМААРЖЫР

Амгы үеде чуртта политиктиг болгаш экономиктиг байдалдың аажок нарын боор турарын номчукчулар кончуг эки билир. Ажыы-биле чугаалаарга, даарта чүү боор болурун баш удур чугаалаары берге. Республикалар тускай догуннашкынын чарлап, мурнундагы турган экономиктиг болгаш садыг харылзаалары үстүп эгелээн. Ооң-биле кады рынок база бодунуң негелделерин боттуу-биле ажыт-чажыт чокка салып эгелээн. Мындыг байдалдарда амыдырап-чурттаары, бодун хандыртынары кажангызындан-даа бергедеп кел чыдар. Ооң кадында соок кыштың тыныжы кээп, боор болур бергелерниң дугайында сагындырып келген.

Ындыг байдал ылангыя бистиң ышкаш, мынчага чедир колдуунда-ла даштыртан киир сөөртүүшкүннер-биле амыдырап келген республикага аажок дээштиг. Чүвениң шынын чугаалаар апаар, моон соңгаар биеэги дег азырал турбас. Кым-даа чүңү-даа биске биеэги ышкаш халас бербес, шупту чүве дээш төлээр, ам барып аажок улуг өртек-биле төлээр, орнажыр апаар. Чаңгыс-ла чижек — чоокта чаа республиканың хереглекчилер ниитилелиниң ажылдакчылары чигир дилеп, Украина чедерге, чигир бүдүрүкчүлериниң удур негелдези мындыг болган: «Бис силерге бир вагон чигир, а силер биске — он ийи вагон ыяш». А кандыг ыяш дээрзи бүгүдеге билдингир болур ужурлуг. Ол бевин барыктыг-дыр. оон-даа берге, харын-даа дорамчылалдыг негелделер тургулаан.

Мындыг байдалдан үнер дизе чүнү кылза, кандыг хемчеглерни ап чогуурул? Ооң дугайында сонуургалдыг чугаа бурунгу хүн республиканың Министрлер Чөвүлелинге чер-черлерде райкүүскомнар даргаларының оралакчылары, хереглелдер ниитилелдериниң баштаар черлериниң, белеткелдер конторааларының, Агроүлетпүр эвилелдиң харысалгалыг ажылдакчылары-биле чөвүлел хуралга болган. Оон ажылын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак удуртуп эрттирген. Кол айтырыг — картофельди болгаш ногааларны чидириг чок ажаап, кадагалап, шыгжамырлап алырының дугайында.

Бо чылын агаар-бойдустуң байдалы, баштай көөрге, таарымчалыг хире-даа болган болза, арай хирелиг болган. Чүге дээрге ногааларның, ылангыя картофельдиң, эге өзүлдезинге эң салдарлыг болур ужурлуг үе — алды, чеди айларда чаъс кончут эвээш дүшкен. Ынчангаш ылаңгыя суггат чок черлерниң картофелиниң республикада картофель шөлдериниң хөй кезии ындыг боор турар, дүжүдү баш бурунгаар санаашкынындан алырга, эрткен чылдыынга четпес хире. Ынчангаш картофель, ногаа бүрүзүн чидириг чок ажаап алыры — амгы үеде эң чидиг айтырыгларның бирээзи. Кедээ ажыл-ишчилер, ылангыя удуртукчулар мону кончут эки угаап-билир, болдунар-ла аргаларны ажыглаар ужурлуглар. Бодувусту хандырыптар чер ажылының продуктуларын белеткеп албас болзувусса, шыны херек, ат болурунуң кырында келгенивис ол. Чажырган херээ чок, ашчут-даа боор болур чыгы. Маңаа хереглекчилер, белеткекчилер органнарының ажылдакчыларынга база улуг харысалга онаажыр. Амгы үеде кол-ла чүве бот-боттарынче чүүй кагжып, буруулугларны дилеп турбайн, кады демниг ажылдаары боор турар. Чүгле ынчан бо чугула ниити айтырыгны чедиишкинниг шиитпирлеп болур.

(Бистиң корр.).

МЕДЕГЛЕЛ

Сүлчээни баскан демократтыг чорудулгаларны хө[...]жүдеринге оруктуу ажыткан. Ол чорук республикаларның, чурттуң национарларының болгаш улустарының бай[...]лыынга салдарны чедирген. Национарның болгаш республикаларның аразында деңэргелиг, демократтыг харылзаалар чаа байдалдарда бодунуң бадыткалын көргүскен турар ужурлуг.

Оон-биле чергелештир саналдап киирген чугаалажылы турар документиниң төлевилелинде эвилелдешкен республикалардан деңнелээлдигелиг принцип ёзугаар Улус депутаттарының төлээлер чөвүлели моон мурнунда турган автономнуг республикаларга таарышпа болган. Бистиң республикаларның улустарынга ынды көрүүшкүн орта билдинмес болур. Чүге дизе моон мурнунда турган автономнуг республикалар эгезинден эгелээш-ле чаартынган. Эвилелди хевээр арттырарының идепкейлиг талалакчылары болуп турган. Оларның иштинде, ылангыя моон мурнунда турган автономнуг республикаларның делегацияларының, Кереэте ат салыры Конституцияга удур арга-биле үзүлгени билдингир. Бис ол сүлчээниң болгаш оон уржуктарының долу кижилери болурун күзевес бис.

Чөвүлелче моон мурнунда турган автономнуг республикалардан улус депутаттарының төлээлерин киириштирери эргежок чугула деп санап тур бис. ССРЭ-ниң улус депутаттарының бо онзагай Съездизинде түр тургустунуп турар, эвилелдешкен бүгү структураларда күрүне тургузуглары кылдыр оларның чогуур эрге болгаш туружун тодарадыр херек. Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикалардан Дээди Советте төлээлелгениң эге деңзигүүрүн үндезин кылдыр ап болур турган ийик. Ынчалзажок суверенитет, демократия болгаш бот-тускайлан чорук дугайында мынча хөй сестерни чугаалап турбаш, ССР Эвилелинде республикаларның национал-политиктиг амгы байдалының дорайта бээрин болдурбас ужурлуг бис. Улустар аразында найырал болгаш кады ажылдажылга харылзаалар чүгле демократтыг деңэргелиг үндезинге тургустуну болур.

Медеглелге ат салганнар:

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының хүлээлгезин күүседип турар Р. ХАСБУЛАТО[...]

Башкортостан Республиканың Дээди Совединиң Даргазы М. РАХИМО[...]

Дагестан Республиканың Дээди Совединиң Даргазы М. МАГОМЕДО[...]

Карел ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы В. СТЕПАНО[...]

Коми ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ю. СПИРИДОНО[...]

Марий ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы В. ЗОТИ[...]

Мордва ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Н. БИРЮКО[...]

Татарстан Республиканың Президентизи М. ШАЙМИЕ[...]

Тыва Республиканың Дээди Совединиң төлээзи Ч.-Д. ОНДА[...]

Якут-Саха ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. НИКОЛАЕ[...]

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тыва Республика девискээринде эт-хөреңгизиниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

«Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының эт-хөреңгизиниң дугайында» ССРЭ Президентизиниң Чарлыынга, «СЭКП-ниң болгаш РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының эт-хөреңгизиниң дугайында» РСФСР-ниң Президентизиниң Чарлыынга үндезилээш, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринде турар болгаш РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының республика, Кызыл хоорай, районнар комитеттеринге, а ол ышкаш бүдүрүлгелерде база каттыжыышкыннарда комитеттеринге хамааржып келген РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының шимчээр болгаш шимчевес эт-хөреңгизин ажыглаар эрге Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге, улус депутаттарының Кызыл хоорай болгаш районнар Советтериниң күүскомнарынга, бүдүрүлгелерниң болгаш каттыжыышкыннарның күш-ажылчы коллективтеринге хамааржыштыр шилчиирин чарлаар.

2. РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының республика, Кызыл хоорай болгаш районнар комитеттериниң эт-хөреңгизин доктаамал ажыглаар болгаш башкарар кылдыр тодаргай юридиктиг черлерге дамчыдып бээр дугайында шиитпирни бир хуусаада хүлээп алырын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге, улус депутаттарының Кызыл хоорай болгаш районнар Советтериниң күүскомнарынга дагаар.

3. Айыттынган эт-хөреңгини дамчыдып бээр дугайында шиитпирлерни белеткээринге киржирин, бо доктаалдың күүселдезинге контрольду хандырарын Тыва Республиканың Дээди Совединиң Садыг, харылзаа, коммунал-амыдырал болгаш чонга өске-даа ачы-дуза чедирер талазы-биле база Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш эрге-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссияларынга дагаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. КОЗЛОВ.

Кызыл хоорай. 1991 чылдың сентябрь 5.

«МАЛЧЫН»—ААЛЧЫЛАРГА ЧАА БАЖЫҢ

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдериниң область чөвүлелиниң 1989 чылдың декабрь 22-де хүлээп алганы малчыннарның социал айтырыгларының талазы-биле доктаалында малчыннар кээп доктаар бажыңны Кызылга тударын көрген. Ол дугайында чон улус депутаттарынга база чагыг кылдыр киирген.

Малчыннарның манап турары ол бажыңның төлевилээр, тудар талазы-биле байдал кандыгыл дээр дугайында улус сонуургап турар. «Малчын» деп аалчылар бажыңының баштайгы төлевилелин ССРЭ-ниң Архитекторлар эвилелиниң кежигүннери Владимир Опай-оол биле Борис Рудиев олар чогаадып кылган. Ук төлевилелди Тыва Республиканың Архитектура болгаш тудуг талазы-биле күрүне комитеди база Тыва Агроүлетпүр эвилели бадылаан. Ону ам Новосибирскиниң специалистериниң катап таарый эде кылыры арткан. Оон соонда 1992 чылда тудуп эгелээш, 1994 чылда ажыглалга киирер.

Аалчыларга чаа бажыңның онзагай шынарлары кандыгыл? Бажың 7 каът болур, автовокзал чоогунга турар. Ынчангаш аэропорттан хоорайже кээр орукка бир чараш бажыңнарның бирээзи болур. Архитектуразынга тыва национал аян-шинчини ажыглаар. Бирги каътка 60 кижиге кафе-столовая, 120 олуттуг конференц-зал (анаа [...]о база көөр), солуннар, деп[...]лер садар киоск, идик сен[...]р мастерская, ойнаар өрээлдер, эр, херээжен улустуң баш таартыр өрээлдери, эъттен национал чем кылыр цех, аэропорт кассазы, келген улус чемоданнарын, чүгүн сугар өрээл болгаш өске-даа дузалал өрээлдер турар.

Бажыңның даштынга «Кадарчы» деп скульптура турар.

Седен ХЕРТЕК.

Дүвүренчиг чагаа

ӨЛҮГ ХЕМ БОЛУР ДЕП БАРДЫ

Тожуда Улуг, Биче Алгыяктар дээр бичии хемнер Сыстыг-Хемниң адырлары. Бо хемнерниң унчарында алдын бар деп чүве шагдан бээр-ле билдингир турган. Күчүлүг машина-техника чок турар шагда алдын тывыжын хол-биле кылып турган. Ынчаш долгандыр турар хүрээлелге кандыг-даа хора чедирбейн турганын билир бис. Ол үеде казып тургулаан алдын уургайларын ам күчүлүг техника ажыглап, ол-ла черлерни айдара-дүндере казып, черниң бүгү довураан чуп турган, алдын тып алыр хоралыг чанчыл тыптып келген

Ажыл-агый сандараан, акша-хөреңги тывылбас үеде черниң үнелиг байлаа — алдын Тываның экономиказын быжыглаарынга ажыктыг дээрзи билдингир харын. Ынчалза-даа ол алдынны казып тыварынга бистиң черле ээ-харысалга чогувустуң, ажылды организастап албазывыстың хомуданчыыя. Кандыг-бир чүүлдү алыр дээнде, азы план күүседир дээнде чүгле ооң ажыын бодаар кончуувусту. Шак мындыг тотчеглекчи болурувуска, келир салгалывыска чүңү арттырып каар бис?

Бо хүннерде Алгыякта «Кызыл-Кум» дээр артель ажылдап турар. Артель бо чылдың март айдан бээр ажылдап эгеледи. Алдын казып тывары-биле 40 гектар чер чөпшээреп алды. Мында ажылдап турар алдын казыкчыларының ээ-харысалга, кам-хайыра чогун бижиир бодаан кижи мен. Ээ-харысалгалыг, долгандыр турар хүрээлелди үрегдевес деп бодаан болза, алдын казар черниң баштай-ла ыяштарын кескеш, ону углуг-баштыг чыып алгаш, оон соонда алдын чуттан суг хемнерни чүдеретпес кылдыр суг турнуктурар хөөлбектерни кылгаш, оон алдын чуп эгелээр турган.

Херек кырында кандыгыл? Канчап чооп-ла алдын апса ажырбас дээр хөөн-биле 40 гектар шөлдүң ыяштарын ужур иткилээш, турнуктурар хөөлбектер ора-сомазы кылган аттыг боор алгаш, алдынны кайы хамаанчок чуп эгелээн. Республиканың Бойдус камгалалының күрүне комитединден безин чөпшээрел албаан. «Кызыл-Кум» артельдиң алдын казыкчыларының шак мындыг кара туразында аажылаашкының түңнелинде Алгыяк, Сыстыг-Хем, оон туржук, Бии-Хем канчаар-даа аажок довурап, хирленип эгелээн. Ол дээш артельди 201 муң рубльге торгаан.

Алдын чуп турар черлерниң малгаш, довураа аажок хоюг, кызыл өңнүг болур чорду. Ынча хөй малгашты арыглаар дээр болза, адак дизе-ле, 7-10 хире турнуктурар хөөлбектер кылыр апаар. Ындыг хөөлбектер кылып албас болза, суг кажан-даа арыг болбас. Алгыяктың алдынын хөй чылдар иштинде казар, чуур апаар. Бо хемнерниң суун мынчаар чүдередип туруп бээр болзувусса, ол чүү чүвеге чедирерин баш удур чугаалаар арга чок.

«Тыва алдын» каттыжыышкынының болгаш «Кызыл-Кум» артельдиң удуртукчуларының чугаазын дыңнаарга, алдын чуп турар сугже химиктиг кандыг-даа бүдүмелдерни немевейн турар бис деп турар. Ол хемнерниң суу анаа довурак-биле чеже-даа хирленир болза, ажырбас дээр хөөнүг боор улус чорду.

«ССРЭ-ниң бойдузунуң дыка хөй кезээ катап эгиттинмес кылдыр үрелген» деп, Финляндияның «Хельсингин саномат» солуну бижиди. Шак ындыг хемнерниң бирээзинге Сыстыг-Хем немежир дей берген. Шаанда Сыстыг-Хемниң дүвүнге арыг кылаң костүп чыткан даштарның орнунга кылын малгаш, довурак чыылган Бо хемге балык-байлаң турар аргажок апарган. Бо хемниң кадыргылары бир-ле кижи билбес шара-биле бүргеттинген, 8-10 сантиметр узун курттарга үгледи берген. Сыстыг-Хемниң унун чурттаан чоннуң муң-муң чылдар иштинде тудуп чип чораан балык-байлаңын-даа эгидип берип шыдавас болу бээривис ол бе?

Тываның чаза бо бүгү тургустунуп келген байдалды эрте дээре өөренип көргеш, бүгү белеткел ажылдары дооэулбаанда, алдын чуурун соксатсын деп саналдыг мен. Тожунуң чонун дүвүредип турар бо айтырыг дарый шиитпирлеттинер боор деп идегеп олур мен.

Дадар-оол МЫЛДЫК.

Тожу районнуң Бойдус камгалалының талазы-биле комитединиң даргазы.

ТАРАА КАЙДАЛ?

Республиканың ажыл-агыйларында тараа ажаалдазы эгелээн. Бо хүннерге чедир 10 муң ажыт тонна тараа шаңнарда дужуртунген. Чүгле чаңгыс Таңды районнуң ажыл-агыйларының шаңнарында 4 муң ажыт тонна тараа чыдып турар.

А республика найысылалы Кызылда төп сайгарылга баазазында мынчага чедир чүгле Улуг-Хем арйонуң «Чааты» совхозундан болгаш Кызыл районнуң «Сукпактан» келген баштайгы машиналарның тараазы дужуртунген. Баазаның ажылдакчылары ажыл чок, дужут манап олурарлар.

Ам каш хонуктан бо ажаалда массалыы-биле элээрге, баазаның баарынга тараа дужаар дээн машиналар узун-узун аалчеглерге чыскаалыптар болгайлар. Ындыг [...]ны манап олурбайн, ам [...] эгелеп тарааны сөөртүп, [...]жаап эгелеп турза эки эвес иргин бе?

(Бистиң корр.).

Кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының Декларациязы

Бистиң ниитилелдиң дээди үнелиг чүүлү — кижиниң хосталгалары, ооң аталдары болгаш төлеп-мөзүзү. Кижи бүрүзүнге ооң ажылдаар арга-шинээзин база чогаадыкчы чоруун боттандырарын, ниитилел болгаш күрүне амыдыралынга идепкейлиг киржирин хандырган турар. Бөлүктерниң, партияларның болгаш күрүнениң кандыг-даа эрге-ажыктары кижиниң эрге-ажыктарындан бедик кылдыр салдынмас ужурлуг.

Демократияның, кижизиг буянныг чоруктуң, социал чөптүг чоруктуң ниити принциптерин удурткулга болдуруп, бодувустуң төөгүвүстүң кичээндириглерин барымдаалааш, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи бо Декларацияны хүлээп ап тур.

1 чүүл. Кижи бүрүзү бойдустан чаяаттынган, оон чардынмас, үреп, хажыдып болбас эргелерлиг болгаш хосталгаларлыг. Олар кижиниң эргелериниң бүгү-нити декларациязынга, кижиниң эргелериниң дугайында делегей керээлеринге, делегей чергелиг өске-даа нормаларга база бо Декларацияга дүүшкен хоойлуларга быжыглаттынган турар.

Күрүнениң бүгү органнары кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын эң бедик социал үнелиг чүүл кылдыр хандырар болгаш камгалаар хүлээлгелиг.

Хамаатының бодунуң эргелерин боттандырары өске кижилерниң эргелеринге чорушпас болур ужурлуг.

Кижи бүрүзү конституция ёзугаар хүлээлгелерлиг болур, оларны күүседири ниитилелдиң чогууру-биле хөгжүүрүнге эргежок чугула херек.

2 чүүл. Декларацияның чүүлдери дорт күштүг болгаш оларны бүгү-ле күрүне органнары, эрге-дужаалдыг кижилер, хөй-нииити организациялары, хамаатылар ыяап-ла күүсеткен турар ужурлуг.

Декларацияда быжыглаан бүгү-ле эргелерни болгаш хосталгаларны суд камгалаан турар

3 чүүл. Бүгү хамаатылар хоойлу мурнунга деңэргелиг болгаш национал азы социал байдалындан, дыл-домаандан, эр-херээжениинден, политиктиг болгаш өске-даа үзелинден, шажын-чүдүлгезинден, чурттап турар чериинден эт-хөреңги байдалындан азы өске-даа байдалдардан хамаарылга чокка хоойлуга камгаладыр деңэргелиг.

Кандыг-даа кижилер чоннуң бөлүктери болгаш кезектери хоойлуга чөрүшкек артык эргелерлиг болгаш ямбы-хүндүткелдиг туруп болбас.

4 чүүл. Кижи бүрүзүнге төрээн дылын ажыглаар, төрээн дылынга өөренир, национал культураны камгалап арттырар болгаш хөгжүдер эргени хандырар.

Сөөк-язы база национал демдектер барымдаалап эргелерни дорт азы кыйзы кызыгаарлаарын азы артык эргелер доктаадырын болдурбас.

5 чүүл. Кымның-даа хамааты болур эргезин азы өске чурттуң хамаатызы болу берип болур эргезин казып болбас.

Бодунуң күрүнезинден дашкаар турар хамааты бүрүзүнге эрге-хоойлу камгалалын магадылаар.

6 чүүл. Кижи бүрүзү сеткил-сагыш хостуг болур эргелиг. Бодунуң санал-бодалын база үзелдерин доктар чокка илередир, оларны аас-биле азы бижимел хевир-биле тарадыр эргелиг. Массалыг информация чепсектери хостуг. Цензура кылып болбас.

Идеология, шажын-чүдүлге, культура талазы-биле хосталга магадылаттынып турар. Хамаатыларның хүлээлгези кылдыр киирер кандыг-даа күрүне идеологиязы туруп болбас. Бодунуң үзел-бодалдары дээш кымны-даа истеп сүрүп болбас.

7 чүүл. Чүдүүр-чүдүвезиниң болгаш шажынның хостуун магадылап турар. Бодунуң үзел-бодалдарынга дүүштүр кижи бүрүзү кандыг-даа шажынны хостуг шилип алыр азы кандыг-даа шажынны хүлээвес, шажынның азы атеизмниң үзелдерин тарадыр, уруглары шажынга азы атеистиг ёзуга кижизидер болгаш өөредир эргелиг. Шажын-чүдүлге ёзулалдарын кылырының хостуун магадылаар.

8 чүүл. ССР Эвилелиниң база бот-догуннаан күрүнелериниң хоойлу-дүрүмнеринге дүүштүр хамаатылар тайбың ёзу-биле болгаш чепсек чок чыглыр, боттандырарын хөй-нииити идепкейин митингилер, хуралдар, кудумчу чыскаалдары база демонстрациялар хевирлиг кылдыр боттандырар эргелиг.

9 чүүл. Хамаатылар политиктиг партиялар, профессия талазы-биле эвилелдер болгаш өске-даа хөй-нииити организациялары кылдыр каттыжар массалыг шимчээшкиннерге киржир эргелиглер.

Политиктиг партиялар, хөй-нииити организацияларында, массалыг шимчээшкиннерде, а ол ышкаш эрге-чагырганың төлээлелгелиг органнарында оппозицияда турар эвээш санныг бөлүктер боор турар кижилерниң эргелерин хосталгаларын база төлеп-мөзүлүг чоруун хоойлу магадылап турар.

10 чүүл. Кижи бүрүзү бодунуң арга-шинээзинге, мергежил талазы-биле белеткелинге дүүштүр күрүне органнарында албан черлеринде болгаш организацияларда кандыг-даа эрге-дужаалдарны ээлээринге деңэргелиг аргалар-биле киржир эргелиг.

11 чүүл. Хамааты бүрүзү чажыт бадылаашкынныг бүгү-нииити, деңсонгулда эргезиниң үндезининге эрге-чагырга органнарынга хостуг соңгуур болгаш соңгудар, күрүне херектериниң шиитпирлээринге, оон иштинде референдум — бүгү-нииити бадылаашкын аргазы-биле, дорт киржир эргелиг.

12 чүүл. Кижи бүрүзү күрүне экономика, ниитилел база делегей амыдыралының бүгү-ле талаларында ажыл-херектериниң байдалының дугайында, а ол ышкаш эргелер, дүрүм ёзугаар эрге-ажыктар база хүлээлгелер айтырыгларының талазы-биле долу болгаш шын медээни алыр эргелиг.

Хоойлуларны болгаш өске-даа нормативтиг актыларны парлап чарлаары оларны ажыглаарының албан негелдези болур.

13 чүүл. Кижи бүрүзүнүң тудуш эргези болза амыдырал-чурттаарының эргелиг болур. Кымның-даа амытынын күш-биле чарып болбас.

Амы-тынче, кадыкшылче, хууда хостуг болгаш айыыл чок чорукче хоойлуга дүүшпес семээшкиннерден күрүне камгалаар.

14 чүүл. Кижи бүрүзү бодунуң ат-алдарын болгаш хүндүзүн камгалаар, оон хууда амыдыралын өске күш-биле канчаар-даа хостугаарлаашкындан камгалаар эргелиг.

15 чүүл. Кижиге дээп болбазтың эргези магадылаттынар.

Кымның-даа суд шиитпири азы прокурорнуң чөпшээрели чокка тудуп азы хоойлуга дүүшпес өске биле таңнылыдыг хоругдалга тудуп болбас. Туд[...]

(Төнчүзү 2-ги арында).

ССРЭ-ге күрүне эргилдезиниң чылдагааннарын болгаш байдалдарын истеп тодарадыр талазы-биле парламент комиссиязын тургузарының, ооң бүрүн эргелериниң болгаш ажыл-чорудулгазының чурумунуң дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ХООЙЛУЗУ

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1 чүүл. 1991 чылдың август 18-21 хүннеринде болган күрүне эргилдезиниң чылдагааннарын болгаш байдалдарын истеп тодарадыр талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң парламент комиссиязын ССРЭ Конституциязының 120 чүүлүнге дүүштүр тургузар.

2 чүүл. Комиссияның составынга соңгуткан ССРЭ-ниң улус депутаттарын аңаа ажылдап турган үезинде ажыл төлевирин арттырбышаан, өске хүлээлгелер күүселиринден хостаар.

3 чүүл. Комиссияның кол сорулгазы болза, 1991 чылдың август 18-21 хүннеринде ССРЭ-ге болган күрүне эргилдезиниң үнүп келген байдалдарын истеп тодарадыры болгаш анализтээри база ол болуушкунга политиктиг үнелелди бээри болур.

4 чүүл. Комиссияның сорулгазы:

күрүне эргилдезин организастааныының чылдагааннарын болгаш сорулгаларын истеп тодарадыр. Эвилелдиң аңаа киришкен күрүне структураларын болгаш албан-дужаалдыг кижилерни илередири;

күрүне эргилдезин белеткээринге болгаш эрттирериинге ниити-эвилелдиң хөй-нийти организацияларының, оларның органнарының болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң ролюн тодарадыры;

эргилдени болдурбайн баарынга база моондактаарынга амгы күштүг болуп турар хоойлужудулгада бергедээшкин чедирип турар четпестерни илередири, ол четпестерни чайладыр талазы-биле саналдарны ажылдап кылыры.

5 чүүл. Истеп тодарадылганың түңнелин комиссия 1991 чылдың декабрь 1-ге чедир ССРЭ-ниң Дээди Совединге илеткээр.

6 чүүл. Комиссия дараазында эргелерлиг:

күрүне органнарының болгаш хөй-нийти организацияларының албан-дужаалдыг кижилерин тайылбыр бээри-биле келдирер, хамаатыларны, ооң иштинде улус депутаттарын чалаар. Ол кижилерниң тайылбырын комиссия кежигүннери дыңнаар болгаш протоколдаар;

комиссияны тургусканы-биле холбашкан байдалдарны истеп турар эрге-хоойлу камгалаар органнарның кандыг-даа материалдары-биле таныжар;

күрүне органнарының болгаш хөй-нийти организацияларының кандыг-даа документилери-биле болгаш өске-даа материалдары-биле таныжар, оларны хоолгалаар, а ол ышкаш түр үеде, бир хонуктан эрттирбейн, бир эвес ол документилер салдынган сорулгаларны шиитпирлээринге ажыглаттынар болза, хавырып ап болур; документ хавырган дугайында акт тургузар;

истеп тодарадылганы боттуг чорударынга боттарының кылып турар азы кылбайн турар чүүлдери-биле шаптыктап турары бадыткаттынып турар ССРЭ-ниң күрүне органнарының албан-дужаалдыг кижилерин албан-хүлээлгезин күүселиринден түр чайладыр дугайында айтырыгны Хоойлуга дүүштүр чогуур органнарның мурнунга тургузар;

чогуур шынзылгалыг экспертер-биле кады кандыг-даа объектиже, оларның кандыг-даа чажыды барымдаа чокка кирер, документилер болгаш өске-даа материалдар-биле оларның кандыг-даа чажыды хамаанчок, ССРЭ-ниң улус депутаттарының чажыт медээлер-биле таныжар чурумунга дүүштүр таныжар;

бодунуң ажылынга күрүне органнарының, хөй-нийти организацияларының телээлекчилерин, эртемденнерни болгаш специалистерни эксперт кылдыр хаара тудар. Ол кижилерни ажылга киириштир хаара тудар дугайында комиссияның шиитпиринге үндезилеп чогуур бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның удуртукчулары саадаашкын чокка (бир хүн тургузунда) оларны комиссияның эргезинче чорудар дугайында дужаалды үндүрер.

Эксперттерни болгаш специалистерни хаара тударын-биле холбашкан бүгү чарыгдалдарны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бюджединден эгидер.

7 чүүл. Комиссия бодунуң ажыл-чорудулгазынга ССРЭ Конституциязын болгаш ССРЭ-ниң хоойлуларын, республикаларның конституцияларын болгаш хоойлуларын, ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш республикаларның президентилериниң чарлыктарын, а ол ышкаш бо Хоойлуну удуртулга болдурар.

8 чүүл. Комиссияның хуралынга комиссия составының чартыындан эвээш эвес кижи киржип турар болза, ук хурал шиитпир хүлээп алыр эргелиг.

Шиитпирни комиссияның даңзы составында киргеннерниң хөй кезиниң бадылаашкыны-биле хүлээп алыр.

9 чүүл. Комиссия составындан подкомиссиялар тургузар болза, олар боттарынга онаашкан истеп тодарадылыышкынны кылып болгаш боттарының саналдарын комиссияга киирер.

10 чүүл. Комиссияның даргазы комиссияның ажылын организастаар болгаш ооң хуралын эрттирер, а ол ышкаш подкомиссияларның ажылын дүүштүрер.

11 чүүл. Комиссия хуралы ажык азы ооң шиитпири ёзугаар хаалгылыг боор болур.

Комиссияның ажылының дугайында медээни комиссия даргазы азы комиссияның шиитпири ёзугаар телээлекчи кижиже бээр.

12 чүүл. Ажыл үезинде алганы чажыт азы чарлап бээрин болдурбас хемчеглерни комиссия алыр.

13 чүүл. Комиссия бодунуң ажылын ССРЭ-ниң Дээди Совединге илеткел кииргени-биле доозар.

Комиссияның онзагай саналдыг кежигүнү ол дугайын ССРЭ-ниң Дээди Совединге илеткээр эргелиг.

Илеткелде кирген түңнелдерни болгаш саналдарны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга чугаалажып көөр, оларның талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алган шиитпирлерин күрүне органнары, хөй-нийти организациялары болгаш албан-дужаалдыг кижилер оларга айыткан турда, албан күүседир ужурлуг.

14 чүүл. Албан-дужаалдыг кайы-бир кижиниң кылган чүүлүнде кем-херек үүлгедиишкиниң демдектери бар деп бадыткаан материалдарны комиссия прокуратура органнарынче шилчидер.

15 чүүл. Күрүне органнарының болгаш хөй-нийти организацияларының албан-дужаалдыг кижилери комиссияның болгаш ооң кежигүннериниң айтырыышкыннарын күүседир база комиссияның ажылынга идиг бээр хүлээлгелиг.

Албан-дужаалдыг кижилер тайылбыр бээринден ойталаар, документилерни болгаш өске-даа материалдарны бербейн баар, узуткаар, эде кылыр, меге тайылбыр бээр азы комиссияның ажылынга өске хевирлиг шаптыктаар болза, ССР Эвилелиниң болгаш республикаларның хоойлуларынга дүүштүр оларга хоойлуда көрдүнген чурум ёзугаар административтиг, азы кеземче харысаалгазынга онаар дугайында айтырыгны комиссия тургузар эргелиг.

16 чүүл. Бо Хоойлуну ону хүлээп алган хүнден эгелеп күштүг болдуруп киирер.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.
1991 чылдың август 31.

ЧУДААН-ООЛДАР ШУДУРГУ УЛУС

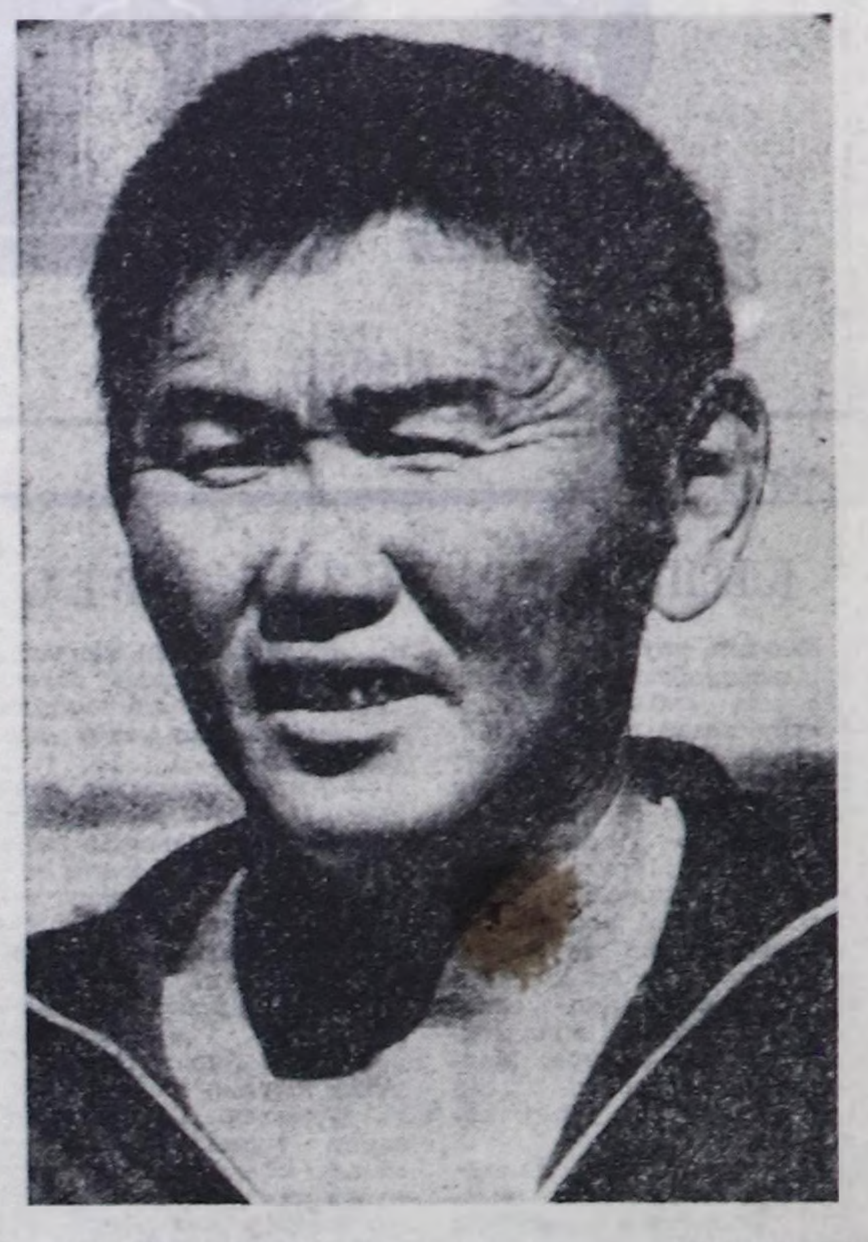

База-оол Садарович биле Елизаветаа Санчай-ооловна Чудаан-оолдар шудургу улус: ажылга кызымак, амыдырап-чурттап билир. Найыралдыг өг-бүле. Аныяк ишчилер. Оларның-биле үш неделя бурунгаар ужуражып, чугаалажыр аргалыг болган мен. Ынчан бо өг-бүле Наадымга киржип чораан. Чугаавыс үр болбаан. Олар аалынче аъттанырынга далажып турганнар.

— Ажыл-ижинер, амыдырал-чуртталганар кандыгыл?— деп салган кол айтырыым ындыг.

Өгнүң эр ээзи көвей чугаага хөңнү чок ышкаш кижи болган. «Аа богда, харыылап-ла көрем» дээнзиг чанынга турган кадайынче көрдү. Аңаа болаарга, Елизавета Санчай-ооловна шоваа чорду. Ол мынча диди:

— Эрткен кыш берге, хар улуг болган. Малдың бажын хоратпас дээш шудургу, кызымак ажылладывыс. Кодавыста 356 ангор өшкү бар. Дүгүн кыргааш дужааптывыс. Бир өшкүден-не 1,4 кг дүктү алдывыс. Планывыс ажырып алганывыс ол.

Амыдырал [illegible]ртталгавыс талазы-биле кандырыл? Улуг-ла экижээ[illegible] чок ийин. Автолавка кээп турар. Кээрге-даа, оо[illegible] чок, куруг болур-дур. Кижиге эң херек чүве — [illegible]-даа, улуг-даа улус хептери чок боор-дур. Ча[illegible]алчыннар киирип-ле турар. Ол хирезинде күүсетт[illegible] Чижээ, соолукчуну-даа, даарапыр машиназы-да[illegible]ып-ла турар бис. Түңнелип черле көрбедивис. Чок-ла чок, куруг-ла куруг болур — бо-ла-дыр. Та кажан, чежен чүгээртеп келир чүве. Чем аймаа шоолуг эвес-тир. Үс мырыңай чок. Харын-даа хууда инектиг, хой, ошкулуг болгаш-ла эки чоруур — мындыг ийин.

Чудаан-оолдарның бо хомудалдарын Эрзинниң, Тес-Хемниң, Бии-Хемниң, Каа-Хемниң малчыннарынга чораш хөй катап дыңнаан, билир мен. Кайа-даа чоруурга хойжу-даа, саанчы-даа — малчын-на кижи бүрүзү ындыг чүве-дир: аъш-чем, идик-хеп айтырыын чугаалаар. Бергедеп-ле тур бис дижир. Бо чөптүг, шын айтырыг. Аңаа хамаарышкан улуг чугааны кылыры негеттинип турар.

Бо өг-бүле бо чылын эки ажылдаан. Олар төрүүр 100 өшкүден-не 126 анайны камгалап алгаш, республикага ийиги черни ээлээн. А Елизавета Санчай-ооловна херээжейлер съездизинге киржир. Бо бедик илегелди ол кызымак күш-ажыл-биле чедип алган. Оларның чайлааы: Бээк-Хопаш деп черде. Олар ам күзээнде чедип келген. Кыштаанының хүрмек септелгезин доозган, малга чем белеткелинге багай эвес киришкен. Чудаан-оолдар Улуг-Хем районнуң «Эйлиг-Хем» совхозунда ажылдап турарлар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

МАЛЧЫНДА ЧАЙ ЧОК

Танды районда С. К. Тока аттыг совхозтуң хойжуларының аразында чарыштың тиилекчизи, республиканың Наадымының киржикчизи Степан Калып-оолович Балчырның аалынга келивиске, малчынның боду чок, өөнүң херээжен ээзи Клавдия Чымбал-ооловна боова быжырган тур.

— Малчын боду чайгы үеде биске дузалакчы капарчы боор ажылдап турар өөреникчи Орлан Оюн-биле ышкаар шынаада сиген кезип турар улус. Эртен чоруурга, хлеб чок болганы-биле арай эвээш хүнезин алган улус. Ынчанга ажылдаары амыр эвес болгай. Аштай бергеннер боор. Оларга чедирип бээр дээш боова быжырып турарым бо-дур ийин. — дээш, чугаакыр угбай уламчылады:

— Сигенчилерге чедер силер бе? Баар болзуңарза, мен-даа амыралым, силер-биле четкеш келийн — деп, ажыт-чажыт чокка чугаалады.

Алыс черле эрес-кежээзи иле угбай боовазын быжырбышаан, бисти шайлап, малчынның ажыл-ижиниң дугайында хөй солун чүүлдерни чугаалап четтигипти.

Олар хой ажылынга кирге-ле он дөрт чыл чедип турарын. Доктаамал багай эвес көргүзүглерлиг боор келгенин. Эрткен чылын дуңгуп төрүүр хойларының чүс бажындан-на 75 хураган алыр тургаш, оозун 89 хураган кылдыр күүсеткенин, бо чылын ол көргүзүгну 95 чедиргенин ол аразында билип алдывыс.

Малчыннар амгы үеде аренда ёзугаар ажылдап турарлар. Эрткен чылдың түңнели-биле сес ажыг муң рубль орулгалыг болган. Хой ажылынга чүгле эрес-кежээ улус, шынап-ла, орулгалыг боор болур. Ынчангаш бедик көргүзүглерни чедип аарынче, чарыгдалдарны эвээжедиринче кол кичээнгейни угландырарының эргежок чугулазын малчын угбай ол аразында теегип каапты.

Малчыннар аразында чарыштың түңнелдерин үндүрүп турарында арай таарымчалыг эвес байдалдарның барын база ол биске чугаалады.

— Солуннардан номчуп көөрге, бистиң республикада эң бедик көргүзүглерлиг болган малчыннарның кадарган хоюнуң бажының саны дыка эвээш боорун эскерип чор мен. Хой эвээш болган тудум ажыл чиңгээр болгай. Норма-чижек деп чүвени өөренип көөр болза эки хире чүве ийин бо. Бис эрткен чылын беш чүс оранчок ажыг хойларны бо чылын [illegible] хойну кыштаттывыс. Бир эвес чамдык малчыннар ышкаш ийи чүс ажыг, үш чүс хире хойларлыг болган болзувусса, олар дег бедик көргүзүглерни аңаа-ла чедип ап болур бис.

Хойжунуң бо болазы шын болгу дег. Чарыш түңнелдерин үндүрүп тура, ону база өөренип көөрү эргежок чугула ышкаш.

Боовалар быжыртынган соонда, малчынның сиген кезип турганы шөлүнге четтивис. Чугаа аразында чаъс дымыражып кээп хатпа халып келди. Бистиң машинавыска олурупкаш, аалынга чедиртип аарын малчынга саналдаарывыска, ол ынавады:

— Бо хире сигенни каапкаш канчап чоруур боор. Чаъс соксай бээр хире ылаштыр ажылдаар бис. Дүн эрттирип деп дежекчиңнаавыс бар. Маңаа хонуп алза, эки боор ийин ол. Эртен эрте ажылдап кириптеринге база эптиг.

Чүгле моон бээр ажылчының кижиниң бодунуң херээнге харысаалгазын көрүп болур ышкажыл.

Николай САЛЧАК.

КАҢНАКЧЫ

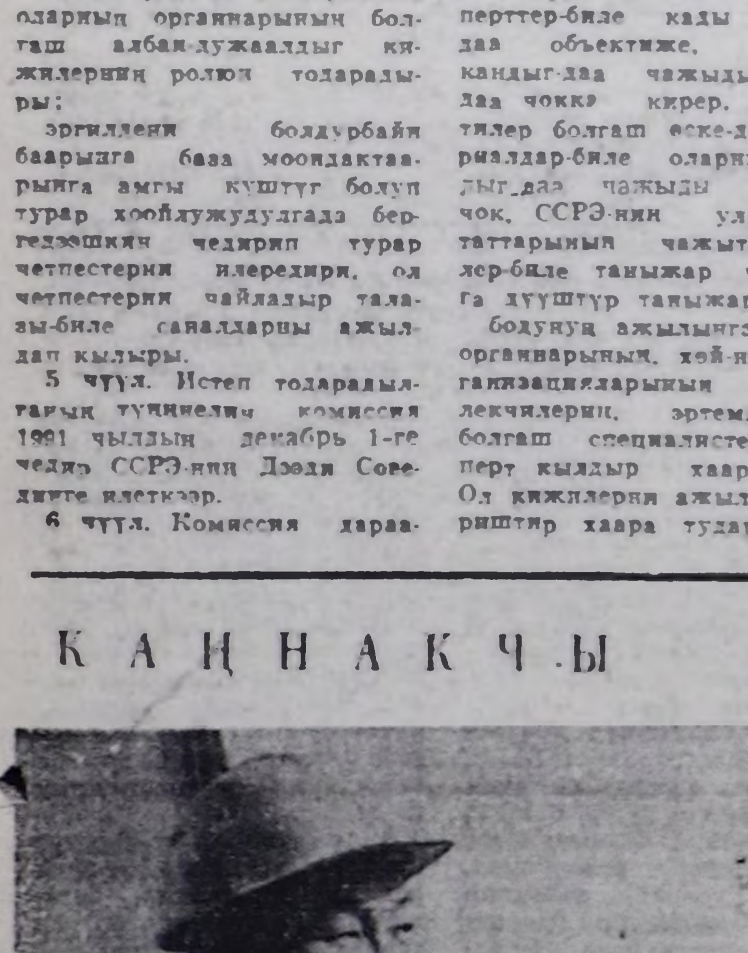

• • •

ЧУРУКТА: тудугларның бедиинге чоруур кижи. Оон ады Семён Сарыглар дээр. Шеригден келгеш, Кызылдың тудугларынга дашчылап-даа турду. Каңнакчылаарының мергежилин база аңаа өөренип алган. Чолаачылап-даа билир.

Кызылдың электри станциязының тудуг черинде каңнакчылап, мактаалдыг ажылдап турар. Дуңзаалап, каңнаашкын кылырының элээн каш мергежилин чедип алган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

• • •

ТЕЛЕФОНДАА, РАДИОДАА АЖЫЛДАВАС

Амгы бо сайзыраңгай үеде телефону-даа, радиозу-даа ажылдавас чер турбас-ла болгу дег. Ындыг бе дээрге, бистиң Чөөн-Хемчик районнуң Шеми суурнуң чурттакчылары телефон-даа, радио-даа чок олуруп тур бис. Бо мындыг берге байдалывысты районну удуртуп баштап орар даргалар коңчуг эки билир. Районга болуп эртип турар хурал-суглаага бо айтырыгны чеже чугаалашпады дээр. Чоннуң чөптүг хомудалдары республика солуннарынга-даа бижиттингилээч чүве. Ынчалза-даа кезку өскерли берген чүве чок. Ам шуут чөгендивис тейтеп.

Кайнаар-даа харылзаа тудар дээш албан-биле район төвү Чадаана кирер-дир бис. Албан ужурунга [illegible] чедиреде, чүък-даа машиназынга олурупкаш, Чадаана кайы сен дээш хаптар, мындыг апарган бис.

Телефон, радио харылзаазының талазы-биле тускай эртемниг кижилер районда чедишпес чүве болза, Кызылдан-даа болза специалистерден чалаза кандыг чүвел? Харылзаа узулду. Ам черле канчаар бис?

Оолак КАРА-САЛ.

«Большевик» совхоз.

Чер-черде амыдырал

АЖЫЛЧЫННАР СТОЛОВАЯЗЫ

Бо чылдың апрель эгезинде Тээлиниң ажыл-агыйлар аразының көжүп чоруур механизастаан колонназында ажылчыннарга чаа столовая ажыттынган. Оон бээр үр эвес үе эрткен-даа болза, бо чемненир чер тудугжуларның бедик үнелелин алган. Ажыл-херек ужун аңаа чорааш, таварылгага боор, ол столоваяга кире бердим. Ол кирер улуг хаалга аксында бичии борбак бажыңда чорду. Артында-ла үнген, кирген улустуң оруунуң аксында денер даан. Шынап-ла, тудугжуларга таарымчалыг ышкаш чорду. Ажыл хуваалдазын алган кижи үнүп чыда, бир стакан изиг шайын ижип, бир калбак боованы-даа чий каапкаш чораай-ла.

Даң бажында, ажык машина кырынга Бай-Тал, Шуй, Кызыл-Даг суурларда тудуп турар объектилеринче далашкан тудугжулар эрбын чорду. Ол тудуг организациязында ажылчыннар сөөртүр ийи автобус бар-даа болза, ол эртен тудугжуларны кырын шып каан ажык машинага сөөрткен. Ажылга кандыг чүве турбас боор. Ынчан бир автобус үрелик, бирээзи командировкада чоруткан болган.

Ажылчыннар столоваязы райпога хамаарышпас, тудуг организациязының бодунуң болуп турар. Аъш-чем продуктулары, аяк-сава, паш, хымыш-биле боттары хандыртынар. Ында ажылдап турар ийи поварның шалыын база организация боду төлеп турар болду. «Ажыл төлевиринге хомудалывыс чок» деп чугааны поварларның бирээзи, пенсионер Сержи Бадановна Иргит угбайдан дыңнадым.

— Бо столованы чүгле келээ хүлээнип алган бис. Чемни кылырын-даа, тудугжуларны чемгерерин-даа, чемненгеннер-биле саваларын-даа, шаланы, аяк-саваны чуп аштаарынга чедир бүгү ажылды чүгле ийлээ кылып четтигип турар бис. Эртен 7 шакта ажыткаш, 3 шакка чедир ажык тургузар бис. Чон үзүлбес боор-дур. Орук аксы чер болгаш, Бай-Тал, Кызыл-Даг, Шуйдан-даа аргышкан чон ыяап-ла биске кирип, чемненгеш чоруур чүве-дир. Чогум чеже кижи чемненип турарын санаваан бис. Ортумаа-биле хүнде 200 кижи чеде-ле бээр боор — деп, улуг повар Калдар Иргитовна Аракчаа чугаалады.

Калдар Иргитовна база пенсионер кижи. Пенсионер ийи угбаларының кылып турар чемин тудугжу оолдар мактап турдулар. Ам оларның бирээзи тудуг мастери, бригадир Кызыл-оол Намзырайның дыңнап көрээл даан:

— Эртенги чемненисти колдуунда моон кээп чемненир-дир бис. Эртежик ажылдаар улуска дыка таарымчалыг. Чемниниң шынары база эки-дир. Өртээнде-даа чүве чок. Черле кайда-даа өртек улуг чүве ышкажыл. Бисте харын чүгээр-дир. Дөө столоваяга көөрде, өртээ-даа чиик, шынары-даа эки — дээш, холун райпо столоваязының уунче сайытты.

Бичежек-даа болза, бо столованың ажылын бижип тура: «Эки эгелээшкин-дир. Ажылчыннарынар өөрүп тур. Ооң-биле кады столованың турар бажыңын чоокку үеде алгыдып, улус олурар стол, сандайларны ам-даа немээр болза эки-дир» — деп, ол тудуг организациязының удуртукчуларынга сүмелээр кижи-дир мен.

Хүргүл-оол КАН-ООЛ.

Кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының Декларациязы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

алган азы хоругдаан таварылгада хамааты суд талазы-биле хыналданы чоруттурар болгаш ук хеделиишкиннерни судка хомудаар эргелиг.

Эрге-хоойлу хажыткаңы дээш харысаалгага онаашкан кижи бүрүзү оон буруузун суд чогуур эрге-хоойлу чорудуун ёзугаар доктаатпаан шаанда буруулуг эвес деп санаттырар. Болуушкчулуг камгалал эргезин магадылаар.

16 чүүл. Кижи бүрүзү билдилиг хамаарышпас болгаш тала тыртпас судка херекти чөптүг болгаш ажык сайгартыр эргелиг.

17 чүүл. Хосталгазын [illegible] бүгү кижилер оларга хамаарыштыр кижизиг аажылаан база оларның телеп-мөзүзүн хүндүлээн турар эргелиг.

Кымның-даа хилинчектеп, кижизиг эвес каржы азы оон телеп-мөзүзүн дорамчылап турар кеземчеге онаап болбас.

18 чүүл. Чурттаар оран-савага дээп болбазын магадылаар. Хоойлуда көрдүнген таварылгалардан болгаш чурумнаан ангыда, ында чурттап турар кижилер ынаавайн турда, оран-саваже кым-даа кирер болгаш чиндилге азы хыналда кылыр эрге чок.

19 чүүл. Чагаалажыышкынның, телефон-биле чугаазының, телеграф-биле дамчыдыгларның чажыдын база харылзаазының өске-даа четсектерин ажыглаарын магадылаар.

Ол дүрүмден өске чүүлдерни чүгле хоойлуда көрдүнген таварылгаларда болгаш чурум ёзугаар кылып болур.

20 чүүл. Ашак-кадай бодуру эки тура чөпшээрежилгеге болгаш херээжен база эр кижиниң дең эргелиг болуурунга үндезилелир. Өг-бүле, ие-чаш күрүнениң камгалалында турар.

21 чүүл. Кижи бүрүзү чурт иштинге хостуг чоруур, чурттаар болгаш баар черлерин хостуг шилип алыр эргелиг. Ол эргеге кызыгаарлаашкынны чүгле хоойлу ёзугаар доктаадып болур.

Хаматылар бодунуң чуртундан үнүп чогуур база ээп кээр эргелиг. Оларны чуртундан үндүр шөлүп болбас.

22 чүүл. Кижи бүрүзү эрге-дужаалдыг кижилерниң, күрүне органнарының база хөй-нийти организацияларының хоойлу-дүрүмге дүүшпес хеделиишкиннерин судка хомудаар, а ол ышкаш моральдыг болгаш материалдыг когаралдын дуглап алыр эргелиг.

23 чүүл. Кижи бүрүзү ажылдаар болгаш оон түңнелдерин алыр эргелиг. Маңаа бүдүрүкчү болгаш чогаадыкчы ажыл кылыр бодунуң арга-шинээзин ажылдыы хостуг шилип алыр болгаш оон ойталаар эрге ажылдаар чогумчалыг байдалдарлыг болур, күрүнениң магадылааны ажыл төлевиринин чогуур хемчээлин алыр база ажыл чок чоруктан камгаладыр эрге база хамааржыр.

Ажылчы чоннар боттарының экономиктиг база социал эрге-ажыктарын камгалаар, коллективтиг чугаалажыышкыннар чорудар эргелиг, а ол ышкаш ажыл соксадыр эргелиг.

Албадаашкынныг күш-ажылды хоойлу хоруп турар.

24 чүүл. Кижи бүрүзү өнчүлүг болур эргелиг. Өскээр чугаалаарга, боду хууда-даа, өске кижилер-биле кады-даа эт-хөреңгини ээлээр, ажыглаар база оон бажын билир эргелиг. Салгал дамчыдар эргени хоойлу магадылап турар. Өнчү ээзи болур чардынмас эрге кижиниң эрге-ажыктарын болгаш хосталгаларын боттандырарының магадылалы болуп турар.

25 чүүл. Кижи бүрүзү четчир болгаш чогуур амыдырал деңнелдиг болур, амыдырал байдалдарын экижидер, социал талазы-биле камгалалдыг болур эргелиг. Дыштаныр, кырып назылаанда, аарааnда база ажылдап шыдавас апарганда, чемгерикчизин оскунганда, уруг төрүттүнгенде социал хандырылга алыр эргени магадылап турар.

26 чүүл. Кижи бүрүзү эртем-билиг чедип алыр эргелиг. Эге өөредилге албан. Профессионал, тускай ортумак база дээди өөредилге кижи бүрүзүнүң арга-шинээзинге дүүштүр бүгүдеге ажык болур ужурлуг. Күрүнениң өөредилге черлеринге өөренири халас болур.

27 чүүл. Кижи бүрүзү күрүнениң азы хөй-нийтиниң чурттаар оран-сава фондузунуң бажыңнарынга чаагайжыды кылдынган чурттаар чер алырынга база ону доктаамал ажыглаарынга, хууда чурттаалга оран-сава тударынга күрүнениң деткимчезин алыр эргелиг. Хоойлунуң доктааткаңы үндезиннерден ангыда, кым-даа чурттаар оран-савазын күш-биле хураатпан туруп болбас.

28 чүүл. Кижи бүрүзү кадык камгалалының күрүне албан черлериниң калбак четкизин халас ажыглаарын кииришир, кадыын камгаладыр эргелиг.

29 чүүл. Кижи долгандыр турар хүрээлелдиң чогумчалыг болуру дээш база бойдус байдалын үрээнинден оон кадыынга база эт-хөреңгизинге чедирген когаралды дуглап алыр эргелиг.

30 чүүл. Эргелерни болгаш хосталгаларны боттандырары күрүнениң болгаш ниитилелдиң айыыл чок чоруунга, хөй-нийтиниң корум-чурумунга, чурттакчы чоннуң кадыкшылынга база төлеп-мөзүлүг чоруунга, өске кижилерниң эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарынга когарал чедирип турар хеделиишкиннер-биле дүүшпес болур ужурлуг.

31 чүүл. Улустарның боттодараттынарының эргезин бо Декларацияда чарлаан кижиниң эргелери болгаш хосталгалары чөрүшпес болур ужурлуг.

ССРЭ-ниң УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИ.

Москва, Кремль.
1991 чылдың сентябрь 5.

Эрес-шоваа хоочун

ЧУРУКТА: хоочун кижи Монгуш Дирчинович Балчыр бо чайын Кызылга болган Наадым хүннеринде күрешке мөгелер салып турда ужурашкан мен. 128 мөге девин үнүптерге, ол база оларның соондан самнап каап чоруп олур.

Чай аразында айтырарымга, ол Таңдының Сосновкада чурттап турар болду. Чылгычы чораан. Тыва Республиканың байыралынга киржип, бодунун чүгүрүк аъттарын чарышка киириштирген. Оон аъттарының бирээзи ийиги черде болганын өөрүшкү-биле чугаалап ор. Кырган ам чеден үш харлыг. Онзагай шынарлыг, эрестиг малчын болду. Хоочуннуң эрес-шоваазын магададым.

Өвүр-Хемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Тускай информация

КҮРҮНЕГЕ УДУР ЭРГИЛДЕ ҮЕЗИНДЕ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ИХМ-ЗИНИҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Күрүнеге удур эргилдениң ол үезинде Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң ажыл-чорудулгазы ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Конституцияларын, хоойлуларын чайгылыш чокка сагыырынче, дүрүм ёзугаар соңгуттурган Президентиниң айтышкыннарын күүседиринче, хоойлу-дүрүмнү, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарын хандырарынче, социалистиг хоойлу-дүрүмнү шыңгыы сагыырынче угланган турган.

Россияның хамаатыларынга РСФСР-ниң Президентизи эш Б. Н. Ельциннин Кыйгырыы, оон чарлыктары, РСФСР-ниң ИХМ-зиниң болгаш КАК-тың 1991 чылдың август 19-тугу № 1/2001 каттышкан айтышкыны 1991 чылдың август 19-тан 20-же дүнезинде бисте келген.

1991 чылдың август 20-де № 278 дужаал ёзугаар Тыва АССР-ниң ИХМ-зиниң бодунуң составын албан эргтиреринин күштелдирген байдалынче шилчиткен. Иштики херектерниң хоорай болгаш районнар килдистериниң начальниктеринге телеграммаларны чоруткан. Россия Президентизиниң чарлыктарын болгаш РСФСР-ниң ИХМ-ниң айтышкыннарын ук телеграммаларга тайылбырлаан, шолээде ажылдакчыларны дедир кыйгыртырын, тускай айтышкын алгыже чедир шолээ бээрин соксадырын, хоорай-килдистерниң удуртукчулары баштаан оперативтиг бөлүктерни дүн-хүн чокка ажылдаар кылдыр тургузарын, бодунуң бүгү составы политиктиг чөрүлдээлерге киржи бээрин болгаш иштики херектер органнарынга хоойлу ёзугаар хандырган сорулгаларны күүседиринден ажылдакчыларны алаактырарын болдурбазын негээн.

РСФСР-ниң Президентизи эш Б. Н. Ельциннин чарлыктарын тайылбырлаар сорулга-биле ИХМ аппарадының ажылдакчыларын чер-черже чорударын шиитпирлээн.

РСФСР-ниң Президентизи эш Б. Н. Ельциннин Россияның хамаатыларынга Кыйгырыын, ийи чарлыктарын, а ол ышкаш РСФСР-ниң ИХМ-зиниң 1991 чылдың август 19-та айтышкынын иштики херектер органнарының бодунуң составынга чедирип тайылбырлаан, а ол ышкаш КАК даргазы эш В. Н. Федосеевке, республика прокурору эш С. С. Зотовка, Дээди Совет Даргазының бирги оралакчызы эш В. С. Кажин-оолга, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы эш А. А. Мельниковка (Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы эш Ч.-Д. Б. Ондар, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы эш Ш. Д. Ооржак олар ол үеде Москвага турганнар) бодум таныштырган мен. Бо чылдың август 20-де болган Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга ол документилерниң дугайында илеткээн мен, анаа чогуур шиитпир хүлээп алдынган.

Республикада ниитилел-политиктиг байдалдың болгаш кылдынган ажылывыстың дугайында РСФСР-ниң иштики херектер министри эш В. П. Баранниковка бо чылдың август 20-де бижимел-биле илеткээн мен, чоруткан документ № 1/275.

РСФСР-ниң Иштики херектер министерствозунуң 1991 чылдың август 19-та № 1/2002 айтышкынын алгаш, хей-ниитиниң корум-чурумун быжыглаар, республикада кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладыышкын чок хемчеглерниң планын ажылдап кылдывыс, эң чугула объектилерни камгалап эгеледивис, бистиң министерствонуң ажылдакчыларын кириштирбишаан, хайгыыл албанының таныышлдаашкыннарын күштелдирип, оларның ийи ээлчеглиг ажылдаарын организастаан.

Кем-херек үүлгедиишкиннерин дүрген илередир, хей-ниитиниң корум-чурумун үрээн таварылгаларны соксадыр сорулга-биле ИХМ-ниң болгаш хоорай-районнар килдистеринде дежурный кезектерниң дүрген хемчег алыр бөлүктерин күштелдирген. Дүрүм чок ёзу-биле шыгжап алыр ап чораан боо-чепсектерни илередир база карыыр талазы-биле хемчеглер алдынган. Иштики херектер органнарының ажылдакчыларының ортузунга тайылбыр ажылын күштелдирип калбарткан.

Ол ажылды организастаар сорулга-биле бистиң министерствонуң харыысалгалыг ажылдакчыларын, мээң оралакчыларымны иштики херектерниң хоорай болгаш кол районнар килдистеринче чоруткан.

РСФСР-ниң Иштики херектер министерствозунуң айтышкыннарын күүсеткен дугайында эрге-хоойлу эргелелиниң болгаш хандырылгазының организастаар албанының начальнигиниң оралакчызы милицияның генерал-майору эш В. И. Поповка бижимел-биле 1991 чылдың август 22-де илеткээн бис, чоруткан бижиктиң № 1/295.

РСФСР-ниң Президентизи эш Б. Н. Ельциннин Россия хамаатыларынга Кыйгырыын, чарлыктарын болгаш РСФСР-ниң ИХМ-зиниң айтышкыннарын күүседир талазы-биле бистиң ап чоруткан хемчеглеривистиң түңнелинде бо чылдың август 19-тан амга чедир республикада ниитилел-политиктиг байдал быжыг туруштуг болгаш кандыг-даа ондактыг хөделиишкиннер болдунмаан. Корум-чурумнуң байдалын холга тудуп, бүрүн контрольдап турар бис.

Ол үе-чадада бистиң республиканың иштики херектер органнарының ажыл-чорудулгазының түңнелдерин 1991 чылдың август 23-те бистиң министерствонуң ажылдакчыларының чөвүлел хуралынга түңнеп, чугаалажып көрдүвүс, анаа Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы турган эш Ч.-Д. Б. Ондар олурушкан болгаш ол нарын, берге үеде Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң ажылын чүүлдүг деп үнелеп көрген. Тыва АССР-ниң ИХМ-зиниң ажыл-чорудулгазын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң соцхоойлу-дүрүм талазы-биле доктаамал комиссиязының бо чылдың август 26-да хуралынга республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы эш Ш. Д. Ооржак база чүүлдүг деп үнелеп көрген. Республиканың иштики херектер органнарының бодунуң составы политиктиг чөрүлдээлерже кирип тырттырбаан болгаш РСФСР-ниң иштики херектер министри эш В. П. Баранниковтуң бистиң мурнувуска салган тодаргай сорулгаларын күүседип келген, ынчаарга хей-ниитиниң корум-чурумун камгалаар талазы-биле шылгараан бистиң ажылдакчыларывысты мээң дужаалым ёзугаар мактап-шаңнаан.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң кылган ажылының дугайында республиканың ажылчы чонунуң ниитилел-политиктиг солуну «Шынны» дамчыштыр чонга информастап илеткээрин шиитпирлээн бис.

В. Б. КАРА-САЛ.
Тыва Республиканың иштики херектер министри, милицияның полковниги.

Араганың кырынга чам үнер

ТЕРЕК ӨЗЭЭНДЕН ИРИИР

Тывага хоп-нүгүлде таварышкаш «контр»лертип, репрессияга таварышкан кижилер дугайында «Каргыштыг чылдар» деп солунда тодаргайы-биле бижээнин билир бис. Ол эрткен оруувус-тур.

Ам бо үе дугайында боданыр апаар. 1981 чылдан эгелээш бо хүннерге чедир хөй улут, биче кем-херек үүлгедикчилериниң боо-моңгуулулан, өске-даа соок чепсектеринден чеже кижи амытынындан чарылбаан дээр. Чүтле Чадаана хоорайдан безин көрүп болур.

Чадааның АКМК-1-де Михаил Кечил-оолович Моңгуш ажылдап турар. Оон чаңгыс оглу бар. Ол кижиниң кижи кылдыр азырап өстүреринге кайы хире ажыг дер, акша-төгерик, кижизиг чорук үнерил? Ол чаңгыс оол хулиганның хаңныг холундан барды.

Ол өг-бүлениң сагыш-сеткилинге кайы хире аар согуг таварышкан-дыр. Барып-барып чаңгыс оглунуң амы-тынынга чедип каарга, чүнү чугаалаар боор.

Чамдык уланы берген кижилерниң болгаш аныяктарның ортузунда чорун турар бо болуушкунну канчап чидирерил деп айтырыг алачайгаар тургустунуп келир. «Кижи кижиге эш, өнүк» деп бижип турарывыс ол сөстер канчап уттундурганыл? Ам «кижиге кижи — бөрү» апарганы ол бе?

Бистиң ада-өгбелеривистиң чаагай чаңчылдары уттундуруп бар чыдары хомуданчыг. Улуг улус чугаазынга бичии кижилер киришпес, оларның мурну-биле эртпес, орайтай бээрге оларның аът-холун ертеп, карактаар турду. Ам мырыңай дедир барган. Автобустарга олут безин чайлап бербес. Акым, угбам, кырган даай сөстер безин дыңналбас. «Даай» деп сөс тып алган. Ону арта кочуургак байдал-биле чугаалаар.

Байырлал болур-ла, Чадаанага болгаш кайы-бир кедээ суурларга кижи-ле өлүрткен боор, озал-ондак болган боор. Бир кижиниң өлүг мөчүүү тывылган боор. Кайгамчык чүве болуп турарынга муңгараар апардывыс. Солуннар арынынга ИХМ-ниң дыңнадыы база шылыг. Бо бүгүнүң болдурбазы-биле чүнү кылып болур бис? Чүгле бо чылын безин бистиң районда өлүрткен кижилерниң саны безин он хире. Байдал мындыг дүвүреззиниг чорүп турда, корум-чурум тудар хей-нийти организацияларының кошкак ажылдап турарын кижи кайгаар.

Аныяктар ортузунда кижизидилге ажылы шуут чорбастаан. Комсомол деп чүве читкен. Дружинниктер үнместээн. Шупту-ла ижээн олурупкан. Милиционерлер ажылдавас. Оон ужурундан хөй кем-херек үүлгедиишкиннериниң болуп турарының чылдагааны-даа ында.

Корум-чурум тудары-биле Чадааның милициязында бир чаа автобусту быжыглаан. Ол автобустуң ажыглалы соора чорүп турар. Таныш-көрүштерин олуртуп алгаш, ынай-бээр шаварынга өйлешкен. Моон чер-ле чогуур түңнелди милиция органы үндүрер ужурлуг.

Республиканың иштинге тускай хоойлуну хүлээп албас чүве ирги бе? Чижээлээрге, кижи өлүрген кижиниң дээди хемчегге онаар кылдыр аан. Мону чер-ле өөренип көөр чугула боор.

Арага ишкеш кем-херек үүлгедип каан дээр болза шын эвес боор. Кем-херекти билир кижи кылыр. Билбес кижи ужуп каар-ла болгай. Элээр чораш болап чораан бодалы-биле бүгү чүвени үүлгедир-дир.

Өлүрүүшкүнүү кажан соксадыр бис? Бо талазы-биле чүнү кылза эки? Мени дүвүредип чоруур айтырыглар бо. Мээн үстүнде кирген саналымны удуртур органнар өөренип көөр боор дээш мону бижидим.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.

БОДАНГАНЫ БОТКА ХЕРЕК

Кадыг-даа чон тускай төөгүлүг, онзагай ажычаңныг, чаагай чаңчылдарлыг, чоргаарланыр, үгүн салгаар ажы-төлдүг болгай. Бистиң тыва улус база салгал дамчыштыр эки чаңчылдарлыг: хүндүлээчел, биче сеткилдиг, ак чемниг, аяк шайлыг, келген аалчызын өрү чалап, оран-делегейиңге чалбарып, ыяш-дажын дагып, аржаан суткже бок октавас, ооң дозун чүдетпес турдулар.

Чайгы үеде шиме арагазын чүгле улуг улус ижер, аныяктар арага, таакпы чергелиг чүүлдерже суңдулавас чордулар. Ада-өгбениң сөс домаан кедергей дыңнаар, чөпшүн, кежээкир чордулар. Амгы үениң тыва аныяктарының чамдыктары бистиң өгбелеривистиң буянныг чаңчылдарын эдерип чоруурлар, ындыг-даа бол, сөөлгү үеде бистиң дөрткү микрорайон девискээринде кижи танывас, кайын-даа келгени билдинмес хып дээн чалыы, тыва оолдар көскүлен апарды.

Олар бүгү акша-көпеешин чыып ал-ла водка садып алгаш, ыяап-ла бистиң «Шанхай» чоогунда арыгланыр бажыңнар азыгларынга ижерлер, чамдыкта арагазын өкпележип содаалажы-даа бээрлер, арагазын төндүрүпкеш, автовокзал № 46 (арага садыы) магазинче база-ла маңнажыптарлар. Шагдаалар өскербес бүлүкнарга кижерлер-дир. А орус аныяктарда ындыгларны мен эскербээн мен.

Садыгжылар ындыг арагазырак оолдактарның чогуур документилерин ёзугаар арага садар болза эки, а оон башка 17-18 харлыг безин олчугаштар заарип алгаш, эртген-дүшкенерге шорлур боор-дур.

Шагдаалар көступ көөрге, кажары аажок, сыгыржып медээлежипкеш, арлы бөрлер-дир.

Ырак-чооктан келген өске хамаатыларга-ла кончуг эңчок-тур, бистиң үе-дүптен бээр аргыжып келген акы-дуңмалышкы моол, кыдат, карей, орус болгаш өске-даа кожаларывыста бистиң тыва оолдар дег ындыг арагазырактар чок. Тываның ат-алдарын кымнар келир үеде камгалаарыл, ону угаары чугула.

Ылангыя кыдат аныяктарның культурлуун, эолдаан кижи кайгаар-дыр, күш-ажылга кызымак, эртен эртеден кара кежээге чедир черге ажылдаарлар, моган-турарын безин боданвастар, ажыы чокка олар кажан-даа олурбастар — ол дээрге ук чоннуң төөгүден бээр укталган чаңчылы-дыр. Францияга бистиң уран чүүл бөлүү чораш, пат кайгап-мактап келдилер, ай дургузунда чаңгыс-даа эзирик кижи кудумчуга көрбээнин магадап келдилер.

Мен улуг назылыг кижи мен, ынчангаш чагыым: араганың үстүнге чам үнер, кем-херек нургулайында оон үнер-дир, ону ижерге эки турразы-биле тенек аарыыры-дыр дижирн чеп-тур, боданынар, хүндүлүг оолдар, ыстарым, бодаарга ботка херек болгай.

Сашко САНДАН.
Күш-ажылдың хоочуну.

Бистиң кожаларывыста

ХАКАСИЯНЫҢ ХООРАЙ, СУУРЛАРЫНДА

Хакасия республика апаргаш, Красноярск крайга экономика талазы-биле хамаарылгазы чок апарган. Бо чорук республиканың удуртукчуларынга немелде ажыл-херекти чүдүре берген. Аъш-чемниң, үс болгаш өске-даа продуктуларның айтырыын канчап шиитпирлээрил? Ынчалза-даа арга тывылган. Хакасияга шагдан бээр кургаг сүт бүдүрер завод ажылдап турган. Шира суурунуң ол заводу колдуунда-ла Красноярск крайны хандырып турган. Ол ам ёзулуг ээлеринге артып каар болгаш оранжылгалыг садыглажылга ёзугаар ажылдаар. Оон ыңай үс черге чигир свёкланың өстүрериниң аргазын бодап турар. Ону Бейск районнуң чер ажылдыглары боттарының холунга алырлар.

Хакасияның шөлдеринге чочак-тараа өстүрерин республиканың удуртукчулары шиитпирлеп турар. Ону Алтай крайның тараажылары өстүрерлер. Олар чылдын-на 700 муң тонна бедик шынарлыг крупа бүдүрерлер. Ону болбазырадып кылыр завод ол-ла районнуң Киров аттыг совхозунга ажылдаар.

«Ленин чолу» солун кагдынган бичии суурлар дугайында чугааны доктаамал чорудуп турар. Оларның саны эвээш эвес. Чамдыктары шуут кагдынарының кырында келген, өскелер катап төрүттүнүп эгелээн. Ындыг суурлар кергеш дыка өөрээн мен.

Улуг-Хемниң эриин дургаар чаптыла берген Дмитриевка, Новониколаевка, Новоенисейск деп суурлар бар. Оларны шуут уттупкан деп болур. Чурттакчылар оларны каапкаш барган. Дыка-ла чараш бойдус чурумалдыг, эки-ле черлер ийин. Шак ындыг черлерни каапкаш кылдыр чурттакчылары та кым албадапкан чүве. Ында чылдагааннар-ла хөй. Оларны коптаргаш канчаар. Бир-тээ, ол суурлар катап төрүттүнүп эгелей бергенде аан. Дмитриевка суурну ап көрээл. Эрткен чылын анаа 20 хире пенсионер өг-бүле чурттап турган. Бир эвес Саянскиниң аллюминий заводу орта дузалал ажыл-агыйын организаставаан болза, оларның салым-чолу та кандыг турар ыйнаан.

Дузалал ажыл-агыйының ажылчыннары кедээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрүп турар. Ында чаа суг хоолбээн тургускан. Саяногорсктан олче асфальтылыг чаа орук шөйлү берген. Дузалал ажыл-агыйының коллективи бода малды, хойну азыраар. Олар картофельди, ногааны өстүрерлер. Олар ам семиртип алганы 200 малын Саяногорсктиң аллюминий заводунуң коллективинге чиик өртек-биле садарлар. Югославиядан келген специалистер бо заводтан ырак эвесте эът-сүт чиг эдип болбаазырадып кылыр цехти туткан. Колбаса бүдүрер цех ажылдап турар.

Владимир МАМЫШЕВ.

ДЕТКИМЧЕ ЧОК. ЧҮГЕ?

Эрзин районга чеди, сес чыл бурунгаар «Сельхозтехника» деп черин организастап тургускан. Кедээ черге оон ажык-дузазы улуг турган. Артык кезектер, автомашиналар, тракторларны совхозтарга хуваай берип, дузалап келди. Ол коллектив дүшкен соонда, «Кызыл агротранс-1»-ге каттыжып алгаш, чыл ажыг ажылдадывые-даа. Машина-техника септеп-селиир база оларга техниктиг ажаалда кылырынга база шору — дузалыг организация болган. Оортан адырлып алгаш, «Эрзинское» АТБ-зи деп чаа организация апарган бис. Баштайгы үеде машина-техникавыс чаа тургаанындан чүгээр турдувус. Шаңнадып, мактадып-даа турдувус. Планывыс күүседип, шилчиир тукту чаалап ап-даа — тура-соруктуг ажылдап, хей-аът кире берген бис.

1990 чылдан эгелээш, ажылывыс баксырап эгелээн. Бо бүдүрүлгеде эрги, чаа-даа 40 ажыг автомашина бар. Амгы үеде ол машиналарның 10-ун чокта садыпкан. Та кайы дарганың айтышкынын чүве. Билдинмес. Санкое талазы-биле чегенчиг байдалда келген бис. Техника эдилели кончуг багай. Хыналда, контроль шуут чок. Чолаачы бүрүзү туралаан черинче чоруур. РАҮК, агросервис, агропром даргалары келбес боор-дур.

Гаражты алды чыл хире туткаш, эрткен чылдың декабрь айның эгезинде ажыглалга киирген. Бир катап Шожат деп дарга келгеш, силерниң бо черинерниң ажыы чок, дужурер бис дээн. Эрзинде РАҮК даргалары машина-балгат хереклээнде кээр, ол келгеш база-ла кончуп, чемелээш баар. Мындыг. Кызылдың-даа, Эрзинниң-даа удуртукчулары бистиң ажыл-агыйывысты кээп көөр, деткиир, дузалаар болза чогумчалыг. Эштер Оюн, Загвозкин, Шожат, Лобастов дээш өскелер-даа дээрин ол. Азы болза, бо черни дужурээн, азы болза, өрү тыртып деткип көрүңер.

Чолаачылар:
С. СЕРЕНЕН.
Э. ДАВАА.
Е. МИЖИТ
болгаш өскелер-даа.

КАРЖЫ ЧОРУКТУҢ ХАЛАЛЫЫН...

Мени Хандыммаа дээр. Чаңгыс ие кижи мен. Ашаам Шойдуң 20 ажыг чыл иштинде чартыктап аараш, 1984 чылда мөчүп калды. Чээрби ажыг чыл иштинде чартыктап аараш чыдыпкан, туруп шыдавас кижиниң ажаап, кадагалап, ашкарып-чемгерип келдим. Амыдыралды тудуп, өгленген ынак эжи, ашаа аарый бээрге, хозуп, чектээр эвес. Чуртталганың аактыг кадыг-бергезин кады үлежип, дузалажып чоруур күзелдиг бис.

Кадык, шыырак чорда, чурттаар, аарый баксырай бээрге, чарлы бээр бис деп бодалывыс чок чораан улус бис. Кады чурттап орар эжи-даа, ада-иези-даа аарый бээрге, чектээр, кыдыглаар, көрбестээр, чок-ла болза кырганнар, инвалидтер бажыңынче чорудар, ашаа, кадайы аарый бээрге, ажы-төлү, төрелдери ылан, ажаазын дээр боор-дур.

Сөөлгү үеде кижилерниң аажы-чаңы, өг-бүлеге хамаарылгазы өскерилген. Кижилер каржы, ээзэргек апарганын сагыш-сеткил аарышкылыы-биле бодап орар-дыр мен. Чазак албатызы кижини боолап, бижектеп өлүрүп каар чүдек чорук дендеп турар. Чаңгыс оглумну хулиган кижи боолап кагды.

Ада-ие, дөргүл-төрел, аңгы-ачгы аймак сөөк чонум, бот-боттарывысты хүндүлежип, найыралдыг чурттаалыңар. Бергелерни эртип, чааскаан чурттап келдим. Чуртталгамны, ынакшылымны өлүм өжеп, солуп кагды. Мээн бо бижээн чүүлүмнү солунга үндүрерин диледим. Ээзэргек, дуржок кижилер чон аразында эки сеткилдиг кижилер барын болааш, билиңиңер.

Хандыммаа ШОЙДУҢ.

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕР, КИЧЭЭНИҢЕР

Тывада бойдус камгалалының милициязы тургустунуп турар деп медээ сөөлгү үеде дыңналып турар апарган. Чамдык чурттарда экология милициязы шагдан тура ажылдап турарын билир бис. Бойдусту шиитпирлиг хемчеглер-биле камгалавас болза, ол үрелип, хоозурап, чурттарынга таарымча чок апар чыдарын боттарывыс көрүп турар болгай бис. Тываның кайгамчык чараш болгаш бай бойдузу кам чок хамаарылганың түңнелинде каракка көзүлдүр төймегланып, аң-мени, балык-байлагы, чүглүг кужу эвээжеп эгелээн. Бойдус камгалалының хоойлуларын төтчеглекчилер хаайга-даа кактайн турарындан экологтуг үүлгедиглер көзүлеп турар.

Бо бүгүнү өөренип көргеш, Тыва Республиканың бойдус камгалалының күрүне комитеди Тыва республиканың Иштики херектер министерствозу-биле экология милициязын тургузар дугайында керээни чарган. Ол керээ ёзугаар экомилицияның кезээнге 25 хире кижи хаара туттунар. Оларның ажылы бойдус камгалалының хоойлуларын үрээн дээш истелгеден, ону болдурбазының хемчеглеринден, бойдусту камныг ажыглаары, дачаларны камгалаары дээш контрольдап, төтчеглекчилерни тывар рейдилерге киржириинден тургустунар.

Бойдус камгалалының милициязын тургузарынга Тыва Республиканың бойдус камгалал фондузундан 200 муң ажыг рубльди үндүрер.

(Бистиң корр.).

Бөмбүрзектиң судалы

«КЫЗЫЛ ШЕРИГ ДЕТКИВЭЭН»

ВАШИНГТОН. 1991 чылдың август 19-21-де болгаш оон сөөлүнде хүннерде ССРЭ-ге болуушкуннарны Американың Каттышкан Штаттарының камгалал министерствозу, оон бүгү албан черлери эң-не кичээнгейлиг хайгаарап келгеш болгаш күрүнеге удур сүлчээни, күрүне эргилдезин «Кызыл Шериг деткивээн» деп түңнелди кылган деп. Пентагоннуң тускай төлээлекчизи «Вашингтон пост» солунга берген интервьюзунга албан ёзузу-биле медеглээн.

ССРЭ-ниң ядролуг чепсээ харыысалга чок болгаш ондактыг кижилерниң холунга кирип, тептун, биргээр чугаалаарга Совет Эвилелиниң Чепсектиг Күштериниң Кол командылакчызының — ССРЭ Президентизиниң контролюнундан уштунуп бээр чадавас деп сезиниишкин бүгү американнарның сагыш-сеткилин дыка дүвүреткен. Ынчалзажок совет ядролуг чепсек ССРЭ Президентизиниң шыңгыы контролюнуң болгаш удуртулгазының адаанга хевээр артканы өөрүнчүг-дүр деп. Пентагоннуң төлээлекчизи немеп чугаалаан.

МАНФРЕД ВЕРНЕРНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ВЕНА. ССРЭ-ге сөөлгү болуушкуннарга, ук болуушкуннарның хөгжүлделеринге, кол түңнелдеринге хамаарыштыр НАТО-нуң чиңгине секретары Манфред Вернер медеглел кылгаш, совет ядролуг чепсек тептун шыңгыы контролюнуң адаанга хевээр артканы чүүлдүг-түр. Ынчангаш ССРЭ-ге хамаарыштыр НАТО-нуң шериг-политиктиг туружу эде көөрү албан эвес деп, ол чугаалаан. Михаил Горбачев политикага бодунуң салдарын хевээр арттырарын күзээр силер бе? деп айтырыгга М. Вернер мынча деп харыылаан: «Күзээр мен. Михаил Горбачев делегей болгаш бодунуң чуртунуң политиказынга салдарны моон соңгаар-даа хевээр арттырары дыка күзенчиг».

РСФСР-ниң Президентизи Борис Ельцинниң дугайында НАТО-нуң чиңгине секретары мынчаар чугаалаан: «1991 чылдың август 19-21 хүннеринде ССРЭ-ге шыңгыы кризистиң үезинде Борис Ельцин бодунуң шыдамыккайын болгаш шиитпирлиин көргускен».

ВЕНГРИЯНЫҢ ТУРУЖУ

БУДАПЕШТ. «Социалистиг кады найыралдажылга» чурттары болуп турган күрүнелер совет республикаларның аразынга экономиктиг дугуржулгага каттыжып, киржип болурунуң дугайында Силаев — Шаталинниң саналынга хамаарыштыр Венгрия бодунуң туружун илергейлээн. «Экономиктиг Дузалажылга Чөвүлелин катап тургузарынга азы чаарттырынга Венгрия кажан-даа киришпес» деп. Венгрияның даштыкы херектер министерствозунуң төлээлекчизи медеглээн.

ДИПЛОМАТТЫГ ХАРЫЛЗААЛАРНЫ ТУРГУЗАРЫН ШИИТПИРЛЭЭН

СЕУЛ. Прибалтика республикалары-биле — Латвия, Литва, Эстония-биле дипломаттыг харылзааларны тургузар дээш Мурнуу Корей 1991 чылдың сентябрьның төнчүзүнге чедир азы октябрь эгезинде Прибалтикаже бодунуң делегациязын чорударын шиитпирлээн. Ол дугайын Мурнуу Корейниң даштыкы херектер министри Ли Сан Ок парлалга конференциязынга дыңнаткан. Өске совет республикалар-биле, оларның аразында Россия-биле дипломаттыг харылзааларны Мурнуу Корей тургузар деп бодавайн турар, чүге дээрге ол республикалар боттарының төөгүзүн ёзугаар Прибалтикадан ылгалдыг болуп турар деп, Мурнуу Корейниң даштыкы херектер министри айыткан.

ТУСКАЙ МЕДЕГЛЕЛ

ТОКИО. Россияның парламент делегациязының составынга кирип турар РСФСР-ниң даштыкы херектер министерствозунуң төлээлекчизи тускай медеглел кылганын Японияның информация агентилели дамчыткан. «Девискээр айтырыгларын» РСФСР-ниң парламент делегациязы Японияга чорүп турган үезинде чугаалажыышкыннарга кирбес болдап турарын ол төлээлекчи дыңнаткан.

КНО-ГА ХҮЛЭЭП АЛЫР ДУГАЙЫ

НЬЮ-ЙОРК. Прибалтиканың үш республикалары — Латвия, Литва болгаш Эстония Каттышкан Нациялар Организациязынга оларны кежигүн кылдыр хүлээп алыр дугайында дилег киирген моон мурнунда дыңнаткан турган. Ол айтырыгны Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук Чөвүлели эрткен вторник хүнүнде чугаалажып көрген. Латвияны, Литваны, Эстонияны КНО-га кежигүн кылдыр хүлээп алыр дугайында айтырыгны Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң кежигүннер хүлээп алыр айтырыглар талазы-биле комитеди среда хүнүнде сентябрь 11-те сайгарып көргеш, саналын киирип келзирин ол комитетке дааскан.

5 МИЛЛИОН ШИЛЛИНГ АКША ДУЗАЛАМЧЫЗЫ

ВЕНА. Социал-политиктиг болгаш шериг-политиктиг дүшкүүрлүг байдал тургустунган Югославияның Хорватия республиказынга материалдыг дузаны көргүзер дугайында айтырыгны Австрияның министрлер чөвүлели чугаалажып көрген. Хорватияның чонунга 5 миллион шиллинг акша дузаламчызын көргүзерин шиитпирлээн.

БУШ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

ВАШИНГТОН. Сенегалдың чазак делегациязы эрткен вторник хүнүнде Ак бажыңга АКШ-тың президентизи Дж. Буш-биле ужурашкан. Куйтыны Ирактың эжелекчи шериглеринден хостаар талазы-биле Персия мугулдуурунга чоруткан «Элезин кырынга шуурган» деп адаан дайын чорудулгаларынга Сенегалдың чепсектиг күштериниң идепкейлиг киржилгезин американ президент бедик-биле үнелээн.

Сенегалдың чазак делегациязы АКШ-тан материалдыг болгаш шериг дузаламчызы дилээр болап турар.

О. УЛЬЯНОВАНЫҢ ИНТЕРВЬЮЗУ

ПАРИЖ. В. И. Ленинниң кызы Ольга Ульянова-биле интервьюну Францияның коммунистериниң «Юманите» солуну парлаан. В. И. Ленинниң Москвада Төп музейин дужурер дугайында Москва мэриязының (эрге-чагыргазының) шиитпиринге хамаарыштыр О. Ульянова мынча деп медеглээн: «Совет улустуң культура салгалын ындыг шиитпирлер-биле узуткап, совет кижилерниң революстуг эрткен үезиниң чаагай арыннарын балап турар-дыр».

«Бюрократтар болгаш аппаратчиктер В. И. Ленинниң өөредиин каржызы-биле хажыдып, ооң овур-хевирин бодунуң кызыы эрге-ажыктарынга ажыглап келген. Ленинниң шыңгыы бурууну шаап келгени политиканы чорударынга Владимир Ильичиниң адын болгаш кылган ажылдарын олар ажыглап келген» деп, О. Ульянова медеглээн.

Ленин бир эвес дириг турган болза, үймээнге болгаш национализмге удур, партияның таралып дужүрергенинге удур шыңгыы болгаш эң-не шиитпирлиг демиседир, партияны катап тургузар дээш чаныш-сыныш чокка туттунуп турган ийик» деп, Ольга Дмитриевна чугаалаан. Социализм болгаш демократия — чарылбас тудуш болур дугайында Ленинниң өөредиин ол сагындырган.

РОЛАН ДЮМА КОММУНИСТЕР ДУГАЙЫНДА

МАДРИД. Францияның даштыкы херектер министри Ролан Дюма анаа кыска аян-чоруунуң үезинде медеглел кылгаш, америк тергиидели бүгү делегейге тургузар дээн оралдажыышкынны буруушаапкан. «ССРЭ чидип бар чыдар үеде Вашингтон бодунче кандыг-даа удурланышкыы болбас дээн даап чокка делегейге тергиидел эгелээзин» деп. Францияның даштыкы херектер министри дортту-биле чугаалаан. Францияның даштыкы политиктиг ведомствозунуң удуртукчузунуң бодалын ёзугаар алырга, Американың Каттышкан Штаттарының делегейге тергиидел тургузарының кыжанышкыны амгы үеде херек кырында тыптып келген.

Коммунизмге болгаш коммунистерге хамаарыштыр бодунуң туружун Ролан Дюма база тодаргай илергейлээн. Францияның социалистиг партиязының көскү ажылдакчызы болуп турар министр мынча деп медеглээн: «Ол кижилер (коммунистер) бир эвес боттарының шилип алышкынынга частырыгны кылыпкан-даа болза, оларны буруу шаап шыдавас мен».

ЧҮҮЛДҮГЗҮНҮҮШКҮН-БИЛЕ УТКААН

ЛОНДОН. Кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының Декларациязын ССРЭ-ниң улуг депутаттарының ээлчег чок Съездизи 1991 чылдың сентябрь 5-те хүлээп алганын Англияның демократтыг болгаш делшилгелиг хей-ниитизи чүүлдүгзүнүүшкүн-биле уткаан деп. Великобританияның «Гардиан» солуну бижээн. Ол Декларация Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле Чөвүлел хуралдың түңнел актызынга база кижи эргелериниң Бүгү-ниити декларациязынга (1948 ч.) бүрүн дүгжүп турар деп, солун демдеглээн.

«Шынга» парлаттынган соонда

ӨКПЕГЕ ЧАГНЫ ОРНАВАС

«Шын» солуннуң август 2-де 133-кү дугаарында ККАУ-нуң Тывада филиалының директору Х. О. Ондар «...бөгүнгү өкпе дээре» деп аттыг ажык чагаазында Тывага бот-тускайлаң кодээ ажыл-агый институдун дүрген ажыдып алырының аргазын саналдаан. Саналдың кол утказы — Кызылда туруу доостур чыгап турар профтехөөредилге комплексин Красноярскиниң күрүнениң агроүлетпүр университединиң Тывада филиалынга дамчыдып берип, ол баазага Тываның кодээ ажыл-агый институдун ажыдары боор турар.

Ол дээрге Кызыл хоорайның мурнуу-барыын талазында туттунуп турар профессионал-техниктиг училище комплекизи-дир. Ооң составында: 720 сургуулга өөредилге корпузу, 410 орунуг ниити чурттаалга бажыңы, сменада 136 өөреникчини хаара тудар (2 ээлчегте) бүдүрүлге мастерскаяларлары, спортзал, столовая, библиотека болгаш өске-даа эргежок чугула объектилер-дир. Телевилел ёзугаар ук училище болза чоңга ачы-дуза чедирилгезин боттандырып турар бүдүрүлге черлеринге тускай мергежилдиг ажылчын кадрлар белеткээр, дараазында ховар мергежилдерге өөредир: контрольдап хемчээр приборлар болгаш аппаратура слесары, үлетпүр дериглериниң электрослесары, радиотелеаппаратураны ажаап, септээриниң талазы-биле радиомеханик, амыдырал херегледииниң машиналарының болгаш приборларының электрослесары, телефон харылзаазының дериглериниң электромонтеру, телефон шугумнарының электромонтеру, дааранныкчы, моторист, касса аппараттарының оператору, быжырыкчы-кондитер. Бо мергежилдерге өөренир хуусаазы 1, 2 азы 3 чыл. Училище херек кырында ажылдай бээрге, ылап-ла чүгле ол адаттынган мергежилдерге эвес, өске-даа эргежок чугула, ховар мергежилдиг ажылчыннарны белеткеп болур. Чижээлээрге, электри болгаш чылыг хандырылгазының бүдүрүлгелериниң ажылчыннарын, кодээ ажыл-агыйның чиг эдин болбаазырадырынга херек ажылчын кадрларны болгаш өске-даа.

Мындыг мергежилдерлиг ажылчын кадрларны массалыы-биле белеткээри республиканың экономиказын улам сайзырадырынга кайы хире чугула дээрзи билдингир. Ооң кадында рынок экономиказының байдалынга хосталып эгелээр ажылдакчы, албан-хаакчылар янзы-бүрү улуг-биче бүдүрүлгелерге барып ажыл тывар апаарлар, оларның профессионал белеткелин хандырар сорулга база бар болгай. Ажылдан хосталган кижилерниң дыка хөйү ачы-дуза чедирилгезиниң янзы-бүрү (күрүнениң, кооперативтерниң, хуу болгаш ег-бүлелерниң) бүдүрүлгелеринге барып ажылдаар апаар.

Чүгле моон алгаш көөрге безин өзүп орар салгалды болгаш чурттакчы чонну ажыл-биле хандырарының сорулгаларын чедип алырынга профтехучилищениң ролю улуг-дур, ону телевилеттинген аайы-биле ажыглаары амгы үениң негелделеринге эң дүүшкек боор турар-дыр. Деңней бодап көөрге-даа, рынок экономиказынче шилчип, ону шиңгээдип алырынга кым кескү рольдуг боор болурул? Кайы-даа адырның бүдүрүлгезинге ажылдап болур мергежилдиг ажылчыннар бе азы кодээ ажыл-агый специалистери бе? Продукцияның дорт бүдүрүкчүлери бе азы сүмелекчилери бе?

Ажыы-биле чугаалаарга, кодээ ажыл-агый специалистери — агрономнар, зоотехник-инженерлер, инженер-механиктер, экономистер ындыг-ла ховар кадрлар эвес апарган болгай. А мергежилдиг ажылчын кадрлар курлавыры чогундан чамдык бүдүрүлгелер бууравшкын кырында кээп турар апарды, ачы-дуза чедирилгезиниң, коммунал-ажыл-агыйның, энергетиканың адырларының бүдүрүлгелеринде мергежилдиг ажылчыннар ховар боор турары билдингир болгай. А кодээ ажыл-агыйның продукциязын болгаш чиг эдин болбаазырадыр бүдүрүлгелерге кымнар ажылдаарыл? Ол бүдүрүлгелерни сайзырадылгазының сорулгалары салдынып турар, чогуур мергежилдиг ажылчыннарны база белеткээр апаар. Ынчангаш Тыва Республиканың Улус өөредилгезиниң министерствозунуң чанында профтехөөредилгениң өөредилге-бүдүрүлге каттыжыышкынының моон соңгааргы планнарында бо чаа дужааттынар профтехучилищениң баазазынга техниктиг лицей ажыдар бодалдар бар. Угунда барып чаа комплекс улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларынга эң эргежок чугула, бедик мергежилдиг ажылчын, техник кадрларны белеткээр лицей апаар. Ооң доозукчуларының профессионал деңнели училищелер доозукчуларындан бир чада бедик, тускай ортумак эртемниг болур. Лицейниң доозукчулары техниктиг дээди өөредилге черинче өөренип кирер эргелиг боор. Кысказы-биле чугаалаарга, нарын болгаш онза нарын профессияларның ажылчыннарын техниктиг лицей белеткээр.

Тывада профессионал өөредилгениң амгы үедеги материал-техниктиг байдалын ап көөрге мындыг: хүндүскү өөредилгелиг чеди училищениң чүгле ужу тевилел ёзугаар туттунган оран-савалыг. Артканнары эргижирээн, чогуур ёзу-биле дериттинмээн баазаларлыг, практиктиг кичээлдер эрттирер мастерскаялар, лабораториялар чок боор турар. Бир училище түр ажыглалдың барактарында. Бо чугаала кирип турар комплексче кожуун кирер училище буступ бадарының кырында келген бажыңда турар. Ооң өөреникчилерин чурттадыр чер чок. А кежээки училищелерде боттарынга хамааржыр материалдыг баазы чок. Бис ол тудугнуң доостурун четтикпейн манап турар бис.

Кодээ ажыл-агый институдун профтехучилище комплекизинче кирип-терда чүве болза, ооң планнаашкыны, дериг-херексели, чепсегленишкини дээди эртемниг специалистер белеткээриниң негелделеринге канчап дүгжүрул? Азы тудугну база-ла чаазы-биле эде тудар, эде дерир — артык чарыгдалдар кылыр бе? А кажан институттуң тудуу дооступ турда, профтехучилищеге таарыштыр эде тудуп, дерир апаар бе? Ынчаар борастагылаан каак материал-техниктиг баазаларга өөредилге чорудулгазының шынары канчаан бедик болур деп? Ооң шынары чаг хире турар турган, өкпе шаа хире болу бербес бе?

Черле ынчаш «даартагы чагдан бөгүнгү өкпе дээре» дээш-ле, хүннүң проблемазын «ыттан эрттирип», шал-буя шиитпирлээр чанчылдардан салдынып, келир үениң ачыс сорулгазын, медизин, шынарын бодаза кандыгыл?

Хүндүлүг Х. Ондарның саналының айынга кирер чүве болза, профтехөөредилгениң алыр ужурлуг чаан дээди өөредилгеге өкпе кылдыр бериишкеш, даарта барып дээди өөредилгениң алыр ужурлуг чаан профтехөөредилгеге база-ла өкпеге орнап бээр бие бе? Бөгүнгү-даа, даартагы-даа чагларны өкпелерге орнап турган херээ чок болгай аан.

Маңаадыла СОДУНАМ.
Тыва Республиканың Улус өөредилгезиниң министерствозунуң чанында профтехөөредилгениң өөредилге-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигине директорунуң оралакчызы.

Чоннуң дыштанылгазы

КЕГЭЭН-БУЛАК

Кегээн-Булак аржааны чүгле Чөөн-Хемчик районнуң чурттакчыларынга эвес. Тываның, харын Хакасияның, Красноярск крайның, Даг-Алтайның аарыг-аржыындан чарлып алыр дээш адап сурап чедип келир чонунга сураглыг. Кегээн-Булак аржааны, ылангыя чүстер аарыынга онза таарымчалыг. Бо аржаанга чүгле өкпе аарыг, хан базыышкыны улуг кижилерден өскезин сегип болур деп сүмелээр.

Бо чылын Кегээн-Булак аржаанынга чон база-ла хөй кирген. Ында 3 шорга бар. уругларның, херээжен улустуң, ашактарның деп үгектээш. Үш чарган, 170 ажыг кижи оочур ёзугаар үр манзашкын чокка кирип четтигип турарлар.

Аржаанга кирер улус чедип чораш, ында дыштанып, эмненип турар кижилерниң амыдыралын сонуургап чугаалажыр аргалыг болдум. Чадаана хоорайның чурттакчызы, 71 харлыг күш-ажылдың хоочуну Зоя Ак-Кысовна хомудаан сеткилин мээзэ мынчаар илеретти: — Бо аржаанга каш чыл улаштыр кирген мен. чартыктап аараан човулаңымдан адырган буянныг оран чүве. Багай чүве: аъш-чемивисти каам шай, тыртым таакпы чок кылдыр дүне алгаш барган болгулаар, аштаан адыг боор дээш дүвүреп чанып турган бис, оглукум, ындыг эвес, үптекчилер болду — дээш ол мынчаар уламчылады: — Аржаанга келгеш үш-ле хонганымда дүнекиниң 2 шак үезинде кожа-кожа тиккилеп каан чадырларывыстың ээлери мында-мында хөлзеп алгыржып, чаш уруглар ыглажы берген... Чүү болган чоор дээш боттарывыс шаавыс-биле дүвүреп, адыг болза чаар дээш дениивис ыыпсып, балды чепсээвис сегирип алгылаан бис... Бурган өршээзин, кайын ындыг болур ийик, арыннарын дуглай маска кеткилеп алган 5-6 үптекчилер болган. Хөй улус дүймей бээрге, каш-ла кижиниң хүнезинин оорлап, хунаап ап четтигипкеш, дезе бергеннер.

Чоң угаанныг, тывынгыр болгай, оглукум, сүмелешкеш, бистиң чадырывысты хайтаарап хонуп, үптекчилерни тудар шагдаалар бээрин иштики херектер килдизиниң начальниглерден дилеп, өргүүлде бижээш, шапкынчы аъткарган бис. Дилээвисти хайгыраан: чолдак боолар хөйлээн ийи аныяк шагдаалар келген. Ол-ла дүнеаинде амдажаап үптекчилер чепсегленип алгаш дээрбедеп кээрге, бирээзин тудуп алган, ужу дезе берген. Туттурган үптекчи бистиң ынуп кирип сүттен ижип турарывыс кожавые малчынның оглу болган — деп, ол утбай чугаалады.

Ооң чугааларындан дыңнаарга, карак-биле көөрге-даа аржаанчыларның арыг-шеверни сагып турары дыка сула, сегип алган аарыг кижилер чанарда келип келген эрги хевин аржаан бажынга онталкаш баар... Чаңгыс арыглаңыр бажың сомазы бар. Ыракта чадырларның ээлери ынаар баарыдан ыраксынар, суг чоогун өдекелдирип турар. Көшкен чадырларның ээлери чоруурда аштаалга кылбас, хулу, богу чударгай хевээр чыдып каар. «Арыг-шеверни сагыңар, аржааныларны хүндүлеңер!» деп чугаалаптар чаңгыс-даа кижи чыылганнар аразында чогун бо улуг шазылыг утбай сеткилиниң ханызындан хомудап чугаалады. Чоокта турар ажыл-агыйлар маңаа эмчилиг, столоваалыг, кижилер хонар өрээлдерлиг барак бажыңчыгаш туткаш, путёвка-биле садып кирип, Кегээн-Булак аржаанын чурумчударының өйү келген. Ону үстүкү черлер өөренип көөр боор деп күзелдиг мен деп ол чугаазын түңнеди.

Ооң бодалын күш-ажылдың хоочуну Маадыр-оол Ондар изин-биле деткээш, «Бо рынок үезинде мен аныяк болзумза, маңаа оран-саваны, тудут-суурну кылгаш, чонумга дузалап, бергей акша-көпеек хире-шаа-биле чоглаар ийик мен» — деп хараалаан сеткилин шын-на хөөн-биле илеретти...

Аржаанда дыштанып, эмнедип турар чоннуң амыр-дыжынче Чадааның иштики херектер килдизиниң ажылдакчыларының сагыш салып турары шын-дыр. А районнуң «Билиг» ниитилели, райкүүскомнуң культура килдизи, санэпидстанцияның, районнуң херектекчилер ниитилелиниң топтуткен библиотека системазының ажылдакчылары дуза чедирип кээп турарын дыштаныкчылар күзээр болду.

Аржаа ОНДАР.

ШААРАШ АРЖААНЫ

Сүт-Хөл районнуң девискээриниң соңгу чүгүнде үш тайга бар. Оларны Бора, Кызыл, Хөр тайгалар дээр. Ортузунда тайганы Кызыл-Тайга деп адаар. Ол кызыл өңнүг хая-даштарлыг болгаш бодунуң адын шын-на бадыткап турар. Ону ырактан көрген кижи ында амыдырал-даа кайын бары аан деп бодаар. А шынында ындыг эвес — «Сүт-Хөл» совхозтуң малчыннарының өдек-кыштаглары-даа, чайгы үеде чайлаглары-даа ында. Анаа кажан-даа мал чудап көрбээн. Чүге дээрге оът-сигени хоолулуг болгаш ындыг. Кезек-кезек дөргүн кара сугларлы кыжын безин доңмас. Тайгада үнген ыяштаа янзы-бүрү: дыт, пөш, хадың, шарлан, казылган, мыйгак-хараган дээш оон-даа өске. Кат-тоорук база элбек. Тайгада бир элбек чүве — ооң кырында улуг хөл бар. Ооң девискээринде аң-мең элбек, дииң, хоорук, элик-хүлбүс, буур-булан, сыын-мыйгак, харын-даа тайга ээзи мажаалайлан ору бар. Тайганың баарында Хемчиктиң оргулаажы шөйлүп чоруткан. Ында совхозтарның тараа, сигенниниң шөлдери чаттыла берген чыдар.

Тайгада чайгаар үнген аржаан-сугларлыг үш дөргүн бар. Үстүү, ортаа, алдыы дээр. Ортаа дөргүнде «Шаараш» деп адаар аржаанда «Сүт-Хөл», Карл Маркс аттыг совхозтарның база районнуң улус өөредилге килдизиниң ажылчыннарының, албан-хаакчыларының база башкыларның дыштаныр профилакторияларын каш чыл бурунгаар тургускан. Ол ышкаш республиканың кыдыг-кызыгаар районнарындан хөй улус анаа дыштанып кээп турар. Чамдыкта көөрге анаа-ла майгын хоорай апаар.

Шаараш аржаанынга тускай эртемниглерниң чоруткан шинчилел ажылдарындан алырга, ооң родону Шивилиг аржааны-биле барык демейлежип турар. Кандыг аарыглардан эмнениирге анаа таарыжырын аржаанга кирип турган кижилерниң чугааларындан база билдиңе бээр чорду. Бо чайын Шаараш аржаанынга база хөй кижи дыштанган. Аржаанга арыг-шеверни сагып, машина-балгаттыы турар черин тускайлааза эки.

Сегбе ОНДАР.
Сүт-Хөл районы.

Каас-чараш черлерлиг бис

Тыва черинистиң делгемнеринде онзагай чараш чурумалдыг черлер кайы хөй. Чалгып чыдар Чагытай хөлдүң чанынга чеде бээр бис. Бодунуң дүре тудуп алган аккыр дургектерин ол хөл сеңээ тутсур дээнзиг чалгыының кужу-биле экел чоруур. Тайга-сыннар каастализы болган ол хөл сени баштактанган дег, орзап экелгеп хөлбең белээн чада кааңкаш, дедир алгаш барган ышкаш болур. Таңды сыныныын делгемнериниң ол кайгамчык чурумалын кайгап алгаш туруксаан кээр.

Ак-Туругже чоокшулап ор бис. Доктаар ужурлуг баалык черде кааcталга бар. «Ак-Туруг» деп каан сөстүг чагыда тудуштур силбээн кыс кижи сени уткаан турар. Холунда салбактыг аржыыл-биле аяхты келгеннерже уткуй сунуп алган турар. Эртеен-дүшкен чоңга ак-туругжуларның хүндүлээчелин бо турасаал илергейлеп турар-дыр дээрзин сагыш-сеткилиивистиң ханызындан бодап эртер болгай бис. Оон-даа өске каас-чараш черлерлиг бис.

Өндер ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

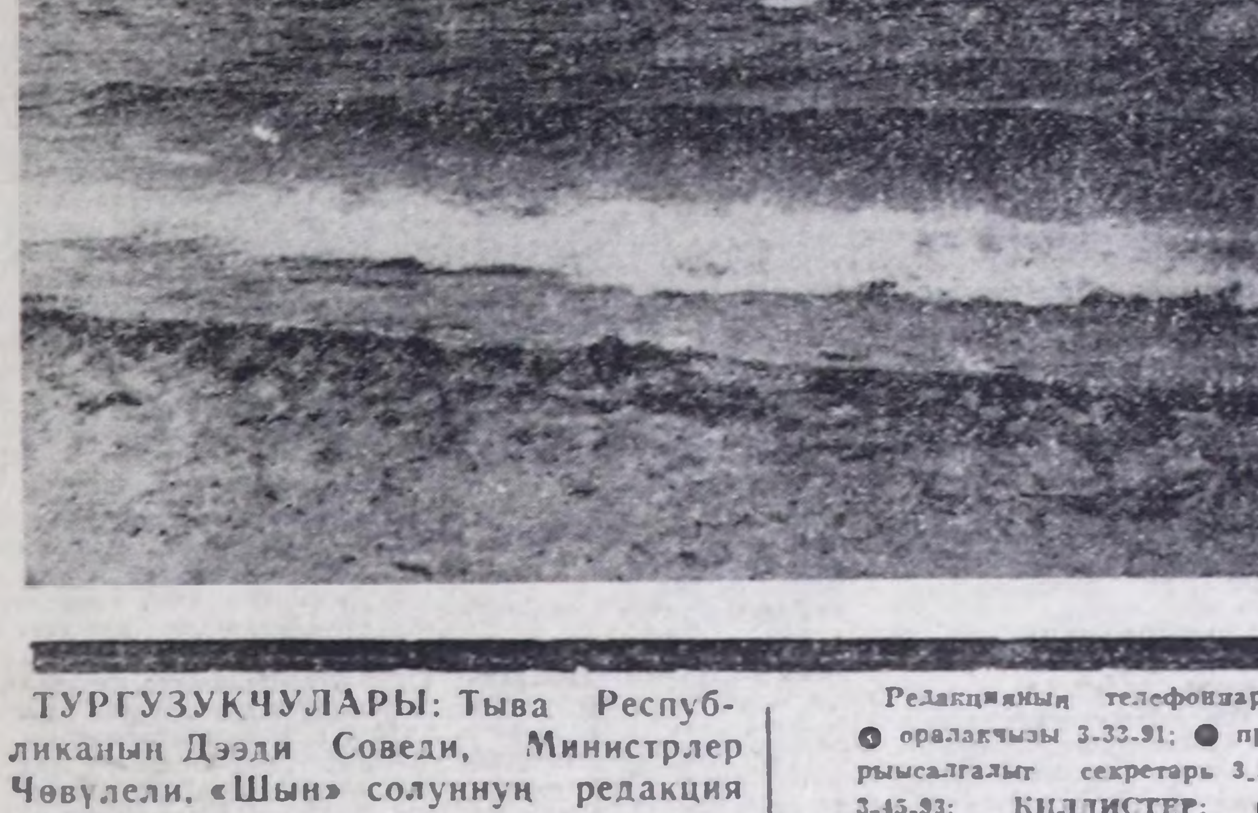

АМЫР ЭВЕС ХЕРЕК

—Амы-төл кижизидери, өөредири—амыр эвес херек. 69 харлыг мен. Хөйнү көрүп келдим. Ажыл-иш-биле чергелештир он уруумну кызып-кылайып, өөм ээзи Иргит Сүге-Маадыр-биле канчаар шырбайбадывыс дээр. Ол-ла үеде школа, хөй-ниити кужунге база даянып, ылангыя дайынның аар-берге чылдарында безин шыдажып эрттивис — деп, Маадыр-ие Букаа Шаңмаковна чугаалап орар.

Шынап-ла, он уруг хамаанчок, чаңгыс уругну безин телептиг кижи кылдыр өөредип-кижизидери берге-ле болдур ийин. Чүге дээрге кижи бүдүн өртемчей-дир. А Сүге-Маадырлар алызындан ак сеткилдиг, ишчи улус болгай. оларны эки билир мен, 1941 чылдан эгелеп өг-бүле тутташ, ол-ла чылын аныяктар Кызылдың даараныгла комбинадынга идик-хеп быжып, даарап алдаржыдылар. Фронтуга херек чылыг хол-хаптары, алгы тоннар, бөрттер дээш даараваны чок, кайызы-даа кедергей шеверлер, хөй мактал-шанналга чедип, аныяк даараныкчыларга күш-ажылчы бедик үлегер-чижээн көргүзүп турдулар.

Сөөлгү чылдарда «Тиилелге», «Шамбалыг» совхозтарга доктаамал ажылдап, учётчиктеп, бригадирлеп турганын база чугаалап бердилер. Иргит Сайын-оолович черле алымынга шевер кижи, кожаларының айбылаан хептерин, ылангыя эр чүвүрлер, костюм быжып даараарын база уламчылап турар. Орай дүне безин кылган ижин төндүрбээн шаанда сеткили ханмас кижи.

Өг-бүлениң херээжен ээзи Букаа Шаңмаковна херээжен улус кедер идик-хеп быжып даараар мастер кижи болгай, ылангыя кыс уруглар кедер юбкалар, пиджак, платьелер, херээжен тоннар болгаш оон-даа өске хеп даарап турда хала чок-ла. Бодунуң шевер ижиниң дуржулгазын аныяк кыстарга өөредип, дамчыдып берип шаг болган. Эш-өөрү чүве чагыырга, ылангыя даараныгла бөлгүмүн идепкейлиг удуртуп келгени дээш ол колхоз баштаар чериңден, совхоз дирекциязындан каш удаа өртектиг белектер-биле шаңнадып келген.

Бо чылдың август 17-де күш-ажылчы мурнакчы өг-бүлениң ээлериниң алдын кудазын суурга эрттирген. хүндүлүг кырганнарның он уруу шуптузу белек-селектиг, өөрүшкү-маңнайлыг четкилеп келдилер. Ол ышкаш Шамбалыг суурнуң ажылчыннары, албан-хаакчылары база моорлап кээп, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды кырганнарга күзедилер.

Өг-бүлениң улуг уруу Чечекмаа өөнүң ээзи-биле—малчыннар, оон биче уруу Светлана—Кызылда күрүнениң педагогика институдунда кафедра эргелекчизи, педагогика эртемнериниң кандидады. Оон биче кызы Ира — башкы. Сүге-Маадырларның оолдары чеди кижи: оларның уруглары Макар, Петр — тудугжулар, Сергей — Совет ажылдакчызы. Валерий — Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының директорунуң оралакчызы, Владимири — «Чыраа-Бажы» совхозта инженер, Анатолий — Хову-Аксында дээди эртемниг мал эмчизи, а эң бичези — Хеймер-оол Кызылдың кодээ ажыл-агый институдунда студент, агроном болур.

Ала-ниш чорраарлы — ажы-төлүнде деп эрте шагдан бээр бистиң өгбелеривис чагып чордулар, а Сүге-Маадырлар ылыктыг ук чагыгны хевээр-даа хажытпайн, он уруун мөзүлүг хамаатылар кылдыр кижизидип каапты ол.

Саадю САНДАН.
Кызыл хоорай.

Ногаан аптека

УЛУГ-ОЪТ

Эм-дом ховартаан бо шагда эм оъттарны таптыг билип ап, чөп ажыглаары күзенчиг. Ногаан аптека азы оон аңгы-даа номнардан эм оъттар дугайын номчуп билип алыры артык эвес. Оларны чыып белеткээр үези аңгы-аңгы.

Эм оъттар дугайын «Шын» солунда бижип турарын сонуургап номчуп, ында киирген айтырыгларны деткип турар мен. Эм оъттарның курлавырларын камгалаары кончуг чүүлдүг, ынаар сагыш салыры чугула.

Улуг-оът дугайын маңаа киирип көрейн. Ол оът бедик, серин тайгаларда хемнер бажы, соок кара суглуг черлерден үнер. Хары эривес, олчаан чыдар тайгаларга ынак үнүш. Чамдык билирим черлерни адап көрейн. Алаш, Хемчик баштарында сыннарда, Актар баштарында, Час-Адырда, Мөңгүн-Тайганың тайгаларында, Бии-Хемниң Хүт база Ус хем бажында, Арадан сынында болгаш оон-даа өске тайгаларда бар.

Улуг-оъттуң үнүп турары чоок-кавызынга сыын оъду, артыш база турар. Сыын оъдунуң чөгээ эм шынарлыг. Күзүн өдержилге үезинде сыыннар оон чөгээн оъттап, күш кирип алыр.

Улуг-оъттуң дазылдын кастаныш, хүн көрбес серин черге кургадыр. Ону тарып олуртур болза, 5-6 чыл эрткенде үнүп келир. Улуг-оъттуң дазылдары кырып, эргилеп каар болза, ооң кыдыындан чаа дазылдар хөй адырланып үнер. Ооң чечээ сарыг өңнүг. сыны бедик эвес, 20—30 сантиметр болур.

Алдын-оол ООРЖАК.
Шамбалыг суур.

Чарлалдар бюрозу

телевидение

СЕНТЯБРЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Вахтачылар». Телефильм. 9.20 И. Бочкова скрипкага ойнаар. 9.50 «Хөглээшкин». Уран-чечен фильм. 2-ги фильм. 11.30 ИХМ-ниң медээлери. 11.45 «Ажылгыг чарылгачы». 12.00 ТМА. 12.15 Хоккей. Канаданың кубогу дээш. 14.15 «Телемикст». 15.15 «Иван Павлов». «Шынын истеп тыпканы». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 16.20 Казахстанның музыкалыг фольклору. 17.00 «Хоорайга эге сес». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.30 Мультфильм. 17.40 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 18.25 Блокнот. 18.30 ТМА. 18.45 ИХМ-ниң медээлери. 19.00 Хоккей. Канаданың кубогу дээш. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Ырлала эдер-хааржак». 23.15 ТМА. 23.30 Техчапсар. 01.05 «Депшириниң аргалары». 01.20 «Чаартынылышкын. Бурунгу Псков». 02.35 «Чардаш Монти». Уран-чечен телефильм. 04.00—04.45 «Эфирде музыка».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 8.50 «Цирк ареназында». 9.30 «Эрудиттерге сула шимчээшкин». 10.00 Итали дыл. 1-ги чылы. 10.30 Ритмниг гимнастика. Россия ТВ-зиниң программазы. 11.00 Камера эрткен үени шинчилеп тур. «Сталинниң камгалалынга албан эрттирип турган мен». 12.30 Барымдаалыг фильм. 13.00 Испан дыл. 2-ги чылы. 13.30 «Маңаар мен...» Уран-чечен телефильм. 14.50 — 15.10 «Уруглар эртемнериниң академиязы. Музыка». 3-кү фильм.

• • •

17.15 Спортчу гимнастика. Делегей чемпионады.

КЫЗЫЛДАН

18.05 Уруглларга —фильм. 18.25 «Школа: дуржулга айтырыглар». 18.45 Медээлер. 18.55 «Экиведер!». Информастыг программа. 19.25 рынок үезинде. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Камера эрткен үени шинчилеп тур. «Улустарның улуг концерти, азы Чейн-Стокстың тыныжы». 22.40 Музыка коллекциязы. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Спортчу программа. 23.50—00.35 Волейбол. Европа чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 «Хөөн киирикчи чурттап чораан...» Уран-чечен телефильм. Россия ТВ-зиниң программазы. 19.15— 20.00 «Кыдыг-кызыгаар».

• • •

КОНЦЕРТЧЕ ЧАЛАП ТУР

Чайковскийниң «Шелкунчик» балединиң көргүзүү 1991 чылдың сентябрь 12, 14 хүннеринде кежээкиниң 17 шакта республиканың хөгжүм-шии театрынга эгелээр. Бишкек хоорайның танцы училищезиниң эге, ортумак болгаш үстүкү класстарының өөреникчилери балет-шиңге киржир. Тыва Республикадан барган сургуулдар ол училищеде өөренип турар. Хөгжүм-шии театрының артистериниң болгаш Бишкек хоорайның танцы училищезиниң сургуулдарының колушкак концерт көргүзүү сентябрь 15-те 12 шакта база хөгжүм-шии театрынга эгелээр.

Билеттерни хөгжүм-шии театрының кассазында садып турар.

«Шелкунчик» балетти болгаш каттышкан концертти көөрүнче Кызылдың чурттакчыларын база аалчыларын чалап тур.

Тыва Республиканың Культура министерствозу.

• • •

Ажаалда банкыларында салыышкынныг акша шыгжакчыларының эрге-ажыын камгалаар сорулга-биле республиканың бүгү ажаалга банкылары төрелдериниң адынче аазы салыышкынның өске хевирлеринче эде кыдыртыры-биле, а ол ышкаш санажылга чектерин бижээн соонда ажылаттынмайн барып, эгиттингени-биле холбаштыр 1991 чылдың март 1-ден 25-ке чедир хагдынган агар саннарга компенсацияларны бо чылдың декабрь 15-ке чедир санап кылырын РСФСР-ниң Ажаалда банкызының Тыва конторазы дыңнадып тур.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● оралакчызы 3-33-91; ● приемная 3-34-26; ● харысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-82, 3-36-25; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; ● экономика килдистери: үлетпүр 3-34-49, 3-36-74; кодээ ажыл-агый 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-47; ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-41-23; чагаа килдизи 3-39-03; өөчүлга 3-34-39; 3-34-93; ● корректорлар 3-34-19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейп барганда 2-32-75.

Тыва республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аңазы. Тиражы 27097 экз. Чагыг № 138.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

КҮСКҮ ХОВУ АЖЫЛДАРЫ: күжениишкиннер болгаш дүвүрээзиннер

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 152 (14652) 1991 чылдың сентябрь 13, пятница ● Садар өртээ 20 көп.

ТУРУШТУУН, ЭП-СЕТКИЛДИИН КӨРГҮСКЕН

Бо чылдың август 28-те болуп эрткен Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыышкының ээлчег чок тоскү сессиязы «Республикада политиктиг байдал болгаш күрүне эрге-чагыргазын быжыглаар талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ук доктаалды күүседир талазы-биле хемчеглерниң планын Тыва Республиканың Дээди Соведи ажылдап кылган. Ында улус депутаттарының район, хоорай, суур, кожээ Советтериниң сессияларын эрттирерин айыткан. Орта дүүштүр сессиялар улус депутаттарының чер-чер Советтеринге болуп эрткен.

Сессияларга ССРЭ Конституциязынга дүүшпес күрүне эргилдезиниң үезинде район, хоорай, суур, кожээ Советтериниң, оларның органнарының болгаш удуртукчуларының ап чоруткан хемчеглериниң база күрүне эргилдезиниң үезинде РСФСР-ниң Президентизиниң чарлыктарын күүседир талазы-биле Советтерниң, оларның органнарының болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң ажылының дугайында айтырыгларны чугаалашкан. ССРЭ-ге күрүне эргилдезиниң үезинде Советтерниң девискээрлеринге тургустунган политиктиг байдалга илеткелчилер чогуур ханы анализти берген. Тыва Республиканың, РСФСР-ниң, ССРЭ-ниң Конституцияларын хажыдып үрээн кандыг-даа таварылга республикага болбаан. Улус ажылагыйының бүгү адырларының коллективтериниң ажыл-ишчилери боттарының онаашкан участоктарынга үзүктелиишкин чокка ажылдап, хамааты хүлээлгезин күүседип турганнар. ССРЭ-ге онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң үндүрген доктаалдарын болгаш айтышкыннарын күүседириниң хемчеглерин кайы-даа районга, хоорайга, суурга, коллективке албааның база Советтерниң, оларның органнарының, удуртукчуларының, хамаатыларның быжыг туруштуг, чаңгыс эп-сеткилдиг болганын сессияларга демдеглээн.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң сессиязынга ССРЭ-ге күрүне эргилдезиниң үезинде хоорай Совединиң депутаттары политиктиг идепкейлиг болуп, РСФСР-ниң Президентизиниң Кыйгырыын, чарлыктарын күүседири-биле дээштиг хемчеглерни алганын айыткан.

Чуртка күрүне эргилдезиниң үезинде илерээн чамдык четпестерни сессияларга илеткелчилер болгаш санал берген депутаттар чугаалап турган. Бирги ээлчегде партияның республика комитединиң бюрозу, Тыва Республиканың Дээди Совединиң, Министрлер Чөвүлелиниң Президиумнары Конституцияга дүүшпес ССРЭ-ге онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң мегe ажыл-чорудулгазын дораан-на илередип, удурланып, ону ажылчы чонга тайылбырлап чедирер, РСФСР-ниң Президентизиниң Кыйгырыын база чарлыктарын республикага дүргөн күүседириниң хемчеглерин албааның шүгүмчүлээн. Чамдык партия, совет органнарының удуртукчулары мегe онза комитеттиң ажыл-чорудулгазын деткиир хөөнүн илередип турганын депутаттар чугаалап турган. Ооң шынын, мегезин истелге органнары истеп илереткен соонда, чонга чарлап дыңнадыр.

Чер-черге болуп эрткен сессияларның шиитпирлеринде ССРЭ-ге онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң ажыл-чорудулгазын ажылчы чон, бүгү деңнелдиң улус депутаттары шиитпирлиг буруушаап турарын айыткан. Күрүне эрге-чагыргазын быжыглаар талазы-биле чүнү кылырын сессияларга тодараткан. Ылаңгыя ажылчы чоннуң чогумчалыг ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының айтырыгларынче кичээнгейни салган. Сессияларның шиитпирлерин күүседириниң тодаргай хемчеглерин ап турар

(Бистиң корр.).

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАРНЫ ЧУГААЛАШКАН

Тыва республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак-биле Тываның бөлүк чогаалчылары ужурашкан. Аңаа аңгы үеде чогаалчыларның мурнунда туруп турар чугула айтырыгларны чугаалашкан.

Тыва республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черимиң даргазы А. А. Даржайның дыңнадыын дыңнааш, моон соңгаар Тываның Чогаалчылар эвилелиниң, ооң парлалга органнарының сан-хөө байдалы кандыг болурун аңаа чугаалашкан. Ол ышкаш «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагын сеткүүл кылырын болгаш урүглерге база сеткүүл тургузарының келир үезин тодараткан.

Чогаалчылар эвилелиниң чаңында чечен чогаал сурталының бюрозунуң күсели-биле үндүрүп эгелээни «Ак-көк хемнер» деп хамаарышпас сеткүүлдүң деткиириниң дугайында чугаа база болган. Ук сеткүүлге чечен чогаал каттыжышкыннарының киржикчилериниң чогаалдары колдады кирер.

● ● ●

Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң механизастаан звеноларының күжү-биле Каа-Хемниң унун дургаар кезип, белген сигенни дажыглап, ону совхоз төвүнде ферманың чанында сараатап турар. Чиңге-Дагның болгаш Чеди-Паштың шөлдеринден кескен мал чемнерин база дажыглап, шыгжаарын механизаторлар, чолаачылар үргүлчүлеп турар.

Ол совхозтуң Чеди-Паштың суггарылга системазының звенозу суггаттыг черлерден кескен сигенден прессээн улуг дүргектерин тургускан. Оларны күчүлүг машиналар сараатаар черлерже дажыглавышаан.

— Бо каш каан хүннерни ажыглап, кезип-даа, сараатап-даа болур ажылдарже бүгү күжүвүстү мөөңнээрин дугурушкан бис. Эрткен чылда ышкаш малга бээр тудум сиген чок — чүттүг чүве болбазын дээш, шынааларже бүгү бригадалар, звенолар кирген чүве — деп, сараат салыкчызын башкарган механизатор Алексей Натпит-оол чугаалады.

ЧУРУКТАРДА: Алексей Натпит-оол; прессээн мал чемин чүдүрүп чорудуп турары.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

● ● ●

ОНААЛДА КҮҮСЕТТИНЕР

Сүт-Хөл районнуң «Алдан-Маадыр» совхозта Тыва АССР-ниң чер ажылының алдарлыг ажылдакчызы, суггатчы Алдын-оол Кылыңмаевич Кызыл-оол ийи чыл бурунгаар удуртуп турган звенозун өөреникчизи Анатолий Сарыглаарга дамчыдып бергеш, боду коллективтиң кежигүнү боop арткан. Ынчалза-даа звеномуң удуртукчузу кандыг-даа айтырыгны шиитпирлээрде, хоочун суггатчы-биле албан дугуржуп, сүмележир.

Сес кижи кежигүннүг звено бо чылын хөй чылдыг сиген шөлүнүң гектар бүрүзүнден 42 центнер дүжүттү, 114 гектар тараа шөлүнүң бир гектарындан-на 16,5 центнер тарааны ажаап алырын хүлээнген. Алган хүлээлгелерин ажыр күүседип болурунуң бүгү барымдаалары звенода бар. Хөй чылдыг сиген шөлүнүң бирги кезиилдезин чоруткаш, катап суггаргаш, ам ийиги кезиилдезин чорудар деп турар. Тараа база чаагай үнген.

Хеймер-оол МОНГУШ.

Тараа турда, ырлап-даа болур

АМЫДЫРАЛДЫҢ ХҮННЕРИНДЕН

Болуушкуннар, фактылар

АЯС ХҮННЕРНИ АЖЫГЛАП...

Эрткен ийи неделяның дургузунда бистиң республиканың бүгү девискээринге чаъс-чайык дыка хөй болган. Моон ужуруунда ол хүннер чай чок бачым ажылдап турар сиген белеткелчилеринге, тараа болгаш дүжүт ажаалдазында ажылдап турар өске-даа кижилерге улуг шаптараазынны болдурган. Ол талазы-биле Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң чорутканы медээлериниң сан-фактылары айтып турар. Сентябрь 11-ниң медээлерин ёзугаар алырга, тараа культураларының ажаалдазы он хуу күүсеттинген болуп турар. Эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, баштайгы хонуктарда темп багай эвес болуп турар.

«Ийиги хлеб» деп чугаалажып турарывыс — картофельдиң дүжүдү эрткен чылга деңнээрге, шоолуг эвес. Амдызында ону 462 тоннаны ажаалган. Бо талазы-биле ажыл саадаашкынныг болуп, эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, дыка оожум болуп турарын айыткан.

Республика ниитизи-биле 150 муң 982 гектар чөрлем тараа культураларын ажаар. Бо хүннерде оон 15 муң 720 гектарын чыттыр кестирген. Дүжүттүң ортумак хемчээли 11 центнер болуп турар. А эрткен чылын бир гадан беш-ле центнер дүжүттү ап турган болгай бис.

Ам бо талазы-биле чамдык районнарда байдалды көрүп көрээлиңер. Эң тараалыг черлеривис Таңды, Бии-Хем, Каа-Хем болгаш Улуг-Хем база Чөөн-Хемчик районнар дээрзин билдингир. Сан-чурагайлардан көөрге, бирги черде Барыын-Хемчик мурнап турар. Район 4570 гектар чөрлем тараа культураларын ажаар планын 31 хуу күүседипкен. Ындыг-даа болза ол районну үстүнде черлер-биле канчап деңнээр боор. Чижээ, Таңдыны ап көрээлиңер. Ол дээрге тараажылар чурту болгай. Оларның ажаар шөлү — 37 муң 954 гектар. Амга чедир 6931 га черниң тараазын чыттыр кестирген. Ынчангаш планнын 18 хуузун күүсеткен. Ону республикада эң дээре көргүзүг деп санап болур. А бир гектардан ап турар дүжүдү — ортумаа-биле 12,8 центнер.

Бии-Хемниң тараажылары бо чылын 22 муң 145 га шөлдүң 1920 гектарын чыттыр кестирген. Оларның ап турар дүжүдү ортумаа-биле 14 центнер болуп турар. Азы амдызында ол талазы-биле эң эки көргүзүг болуп турар-дыр. Бастырган тараазы 2538 тонна.

Каа-Хем район 24 муң 742 гектар шөлүнүң тараазын ажаарын амдызында 11 хуу күүсеткен.

Медээлерде айтып турары-биле алырга, дүжүт ажаалдазының бөгүнгү темпизин Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарда элээн кошкак болуп турар.

Барыын-хемчиктер кожааларын мурнап, бөгүнге чедир 145 тонна «ийиги хлебти» алган. А Кызыл район ону 150 тонназы ажаап алган, бөгүнге чедир 13 гектар черден 300 тонна ногааны база алган.

Сентябрь — дүжүт ажаалдазының эң «изиг» үези болгай. Каш хүн улаштыр чаъстаанының соонда, ам чылыг, аяс хүннер эгелээн. Ынчангаш бо үени чөп ажыглап, кончуг шалыпкын, демниг ажылдаары негеттинип турар.

Тараажылар, сигенчилер! Дүжүт ажаалдазының салым-чолу силерниң холуңарда. Дүжүттү, мал чемин үезинде ажаап алыры дээрге-ле, бистиң даарта чиир аъш-чемивис, мал-маганы кыштан хүр ажырары, алыр акша-төгериивистиң, амыдыралывыстың үнезини дээрзин утпаңар!

Допчулалды Виктор КАРА-САЛ белеткээн.

ТАРААЖЫЛАР, СИГЕНЧИЛЕР!
ДҮЖҮТ АЖААЛДАЗЫНЫҢ САЛЫМ-ЧОЛУ
СИЛЕРНИҢ ХОЛУҢАРДА.

Ивижиниң бодалдары

ДУЗАДАН ЧЕДИРИП КӨРҮҢЕР

МОНУ УДУРТУКЧУЛАР ӨӨРЕНИП КӨРЗҮН

Ийи суурдан каш-каш дагларн, хемнер ажыр, оранчок ырак Кара-Хем иви фермазында ажылдап, чурттап чоруур бис. Хоочунувус Сеңгиҗик Кувискаал иви кадарып, хөй чылдарда ажылдаан, удавас пенсияже үнер. Бодунуң байлак арга-дуржулгазын ол биске ам-даа айтып берип чоруур. Ивиниң чаш төлүн меңди камгалап алырынга боттарының үлүүн Зоя Орай-оол, Тарас Кол, Орлан Бараан, Алимаа Кол, пенсионер Антонина Ак киирип, кызымак ажылдадылар.

Ынчалза-даа бо материалды бижий бергенимниң тайылбырлап көрейн. Эрткен кыштаглаашкын биске кончуг берге болду. Хар улуг. Чазы каткогурумнуг. Иви анайладыр чазаавыска май 28-те кожуп келдивис. Чогум улуг чазаавыска четпээн бис. Чүге дээрге хар улуг болган. Ивиниң чаш төлүн меңди алыр дээш шыдаар шаавыс-биле кызыткан бис. Мал ооллап турда, биске мал эмчизи турбаан. Мал аарып тур, ферма берге байдалда деп апрель 20-ден июнь 20-ге чедир совхозтуң дирекциязынче рация-биле дамчыдып турган бис. Ону совхозта радист Владимир Дамдын бадыткап болур. Июнь 2—3-те чазаавыска майык чедир хар чагган. Ооң үржуунда малдың чаш төлү элээн аарып, хораан. Бир эвес мал эмчизи турган болза, чаш мал ынчаар өлүп, хоравас турган деп, малчыннар ам-даа хомудаар-дыр бис.

Ижиртиптер дээрге эм база чок. Ынчалза-даа оларны камгалап алыр дээш элээн демисештивис. Аспирин, тетрациклин дээш оон-даа өске эмнерни хүнде үш катап берип турдувус. Чамдык анайлар эттиниптаа турду. Өскелерин эмнеп шыдаваан бис.

Адыг база кежээлээн. Улуг боо база чок. Оон уржуундан олар элээн малды чип, хөөп каапканын кадарчылар көрген. Олар аңаа орбаалнар. Бир дагыргекти май 28-те дузактап кагдылар.

Июнь 7-де вертолет келген. Ынчан Анай-оол Кашкакка, Серен-оол Хоядырга, бригадир, мал эмчизи Анатолий Бараанга фермавыста байдалывыс багайын шуптузун төө каап бердивис. Оон бээр амга чедир совхоз дирекциязындан кандыг-даа дуза келбээн. (Автор чагааны июль 17-де бижээн, харылааның багындан биске озалдап келген). Мал хорааргада, кадарчы кижи буруулуг болуп артып каар чүве-дир, чүге ынлыгыл? А удуртукчулар, специалистер канчап барганыл?

Апрель айда суурдан үнүп турувуста, нормалыг чемни берген. Ол чемниң чартыын орук ара чарыгдап алыр-дыр бис. Бо чазын чем төңгеш, бергедээн бис. Чүгле хөмген далган биле иви сүдү ижип турдувус. Ол үеде вертолет-биле нормалыг чемни әккеп берген. Үе чок болган. Ол чемивис төңген. Ам база-ла берге байдалда бис. Бистер, малчыннар, совхозувуска шыдаар шаавыс-биле ээтти бүдүрүп берип турар-дыр бис. А совхоз бодунуң ээлчээнде чем курлавырларындан берзе кандыг боор чүве ирги?

Шынында бо ажылга шыдаар-ла кижи шыдаар деп чүвени ажылдап келген үем иштинде биле бердим. Чазын, күзүн иви ажылы деңдии берге. Мону удуртукчулар өөренип көөр боор деп идегедим.

Совхоз дирекциязындан чүнү-даа айтырарга, боттарынар тыптывып алынар дээрдир. Малчын хөөкүй кайын, чүнү тып алыр деп. Совхозтан дуза дилевейн, дуу ол ырак та район төвүнден барып дилеңир бе? Биске вертолет ийи-чаңгыс чедип кээр. Чамдыкта ивижилер шыдаар дээн ышкаш, дөрт акша ажыгның папиростарын эккээр-дир. А суурда улузувус ол-ла вертолет-биле айда алыр нормавыс ёзугаар 5 пачка таакпы чорудуптарга, өртээн көөрүвүске, 58 көпеектиг-даа, бир рубльдиң-даа бар чораан. Вертолеттар мыйыс кезер үеде база келгилээр. Ынчан бараан чок боор. Келир-ле херээ — мыйыс алыры. Малчын кижиниң сагыжы болза совхозтуң дирекциязы, ол вертолет-биле аъш-чемден чоргузупкан болза деп бодап орар. Өлген малдың кежи, бышкаа дээнде малчын кижиниң кулаан амыратпас, а малчыннар негелде кылырга, дүшке-даа кагпас боор-дур. Ивижиниң алыр шалыңы база ээзэш.

Сессияларга хөй санныг доктаалдарны, шиитпирлерни хүлээп ап-ла турар. Олар амыдыралга боттанмайн артып каар. Малчыннарның амыдыралын экижидер деп-ле турар. Бо хүннерге чедир экижээн-даа чүве чок. Харын-даа дорайтап бар чыдар. Аъш-чемни нормалавас үеде, ол төңмес-даа турду. Тайгада садыг-магазин бар эвес, ында бааза бар эвес, аъш-чемни өске бараанарны кайыын тыптыныпалыр боор.

Барык ийи чыл бурунгаар бистиң фермавыс иви мыйызын бир дугаар дужаап эгелээн чүве. Ынчан ону моторлуг хеме-биле аппарган. Оон өртээ-биле приемник, бичии рация, соок өтпес курткалар бээр бис дээн. Оон бистиң аал чүнү-даа албаан. Аазааашкынны ам-даа манавышаан хевээр бис.

Чайның изин, кыштың соогу дивес ажылдап чоруур малчыннарже бичии-даа бол кичээнгейден салза деп бодалдыг бис. Бо бодалдарны удуртукчулар ажыл-херек кырынга көргүзерин аажок күзеп турар бис.

Любовь БАРААН.

Тожу районда «Май 1» совхозтуң Кара-Хем иви фермазының ивижизи.

МЕРГЕЖИЛИНГЕ БЕРДИНГЕН

«Кара-Хөл» совхозтуң аныяк садыгчызы Зоя Күжүгеттиң бистиң чон мактап чугаалажыр болгай. А мен база ооң арыынга мактап бижиизимаc артык эвес боор деп бодай-дыр мен. Шынап-ла, Зоя чоннуң амыдыралы дээш үйгү-дыжын харамнанмайн, эртенгиниң 6—7 шактан эгелеп хлебти саткаш, улаштыр садыынче ажылдап кириптер. Садыгга бараан келген үеде 6 шакта эгелээш, дүштеки чемге бедин утпаш, 2—3 шакка чедир туруптар. Ол садып алыкчыларны эвилең-ээлдек база шалыпкын эрттирип турар.

Кижи бүрүзү бодунуң мергежилинге Зоя ышкаш бердинген болур болза, эки-ле чүве-дир ийин.

Валентина ХЕРТЕК.

Бай-Тайга район.

«АГАР САНДАН ЫЯШ» БАЙЫРЛАЛЫ

Эртеен чылын Өвүр районнуң Хандагайты суурга «Агар сандан ыяш» байырлалынга Моолдуң Увс аймааның хөй санныг төлээлери киришкен. Аңаа оваа дагаан болгаш хүреш, аът чарыжы болган. Моол болгаш тыва улустарның бузулбас найыралын бадыткаан ол байырлалды кады чылдын-на эрттирер деп дугурушкан.

«Агар сандан ыяш» байырлалы бо чылын МАР-ның Увс аймааның Улангом хоорайының чоогунга чурумалдыг черге болуп эртер. Аңаа Тывадан барык ийи чүс кижи киржир. Тыва төлээлерни Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң эргелекчизи Шулуу Даваасевич Куулар удуртуп чоруур. Тываның уран чүүлдүң ажылдакчылары 25 кижини республиканың Улустуң чогаадылга төвүнүң килдис эргелекчизи Сергей Баир баштаар. Өвүр районнуң «Буланныгының элискизи» ансамбль болгаш Улуг-Хем, Бии-Хем районнарның сыгытчылары, хөөмейжилери, оларның аразында база ыраажылар бар. Ол ышкаш тыва мөгелер болгаш чүгүрүк аъттар маргылдаага киржир.

Ийи чурттуң аразында тургустунган найыралчы харылзаа байырлал ийи хүн уламчылаар болгаш улуг одагның чанынга оваа дагыышкыны-биле доостур. Ол байырлалга моол ламалар сан салып, мөргүл кылыр.

Бижикчилер чагааларындан

ААЙ-ДЕДИР АРГЫЖЫП ТУРГАШ...

Авай кара аныяамдан амгы 68 харга чедир сиген, тарааны кезип, ажаап келген, малды азырап чораан дуржулгам улуг. Ынчангаш сигенни-даа, тарааны-даа кайы үеде ажаап алырга экизин, ажыктыын ынак билир мен. Бо чылын Кызыл-биле Кызыл-Мажалык аразынга аай-дедир каш-даа чордум. Чадааның хөмүр-даш ууртазындан Шагаан-Арыгның Чааты шынаазынга чедир чамдык черлерде кескеш, бөлбээн, өскелеринде хол дегбейн арттырып каан эки сигенниг шөлдерни эскерип чордум. Дыштаныр хүннер таварыштыр чорул турган мен. Ынчангаш ол хүннерде сиген шөлдеринге ажылдап турган кижилер көрбедим, эскербедим. Харын август 22-де Чааты шынаазынга он четпес кижи, 3-4 хире трактор, грабль ажылдап турар чораан. Ажылга улуг-ла сундуу чок апарган, чогенчинивисти бодап, дүвүреп чордум.

Солуннардан номчуп олурарымга, кижилер сиген кезилдезинде хожудаашкынны митингилер, байырлалдар эрттирип турары шаптыктап турар дээн боор-дур. Анаа каттышпас мен. Хамык-ла ужур — ажылды багай организастап турарында, чүгле доктаалдар, кыйгырыглар хүлээп алыры-биле өйлежи бергенинде.

Эрткен чылын сиген чок деп чылдагааннап-даа турган. Ол үеде Чааты шынаазынга сиген чедир ажааттынмааның чорук чораан санымда-ла эскерип, көрген мен. Ол шынааның хараган, талдар аразын куруглалы кезип, ажаап аптар дээр болза, черле бүзүревес мен. Орта сигенни доме-ле артып каар, оон-биле маргышкан херээ чүү боор.

Бо-ла ындай-бээр аргыжып чоруп тургаш, тараа тарып турарывысты шуут чаржынар-дыр мен. Хөрзүнү анаа кара довурак, элеиниче шилчий берген дилиндектерге чыл санында эвес-даа болза, үрезинни чаштырып-ла турар. Оон огулуг дужут-даа албас-тыр бис. Харын-даа чамдык шөлдерни сайлыг черлер деп сылдап алгаш, анаа сиген тарыыр деп-даа турар-дыр. Суг чок кургаг довурактан, сайдан ол үнүп келир бе? Чок.

Механизатор кижи мен. 30-40 чылдар бурунгаар тарып турганым суг чок кургаг черлерден агы-каңгы ам-даа үнмезиниг көрүп чор мен. Оларны оотпактар, чашпаннар долган боор чорду. Бо дугайын солуннарга моон мурнунда база бижип турган мен. Ону херекке алыр удуртукчу-даа чок болган. Черле кандыг-даа ажылды ажыктыг болдурар дээш ажылдазывыса кандыг чүвел?

ТӨӨГҮНҮ ШЫН БИЖИИР

Июнь 15-теги (№ 106) «Шын» солунда Монгуш Эргептиң «Төөгүвүстү өөренилл» деп эгелиг чүүлүн изин-биле деткиир деп бодал-биле бо чүүлдү бижидим.

Шынап-ла, бистиң Тываның төөгүзүн шын тургузар үе келгенин чон негеп турары черле чоптуг. С. К. Тока-ның редакторлааны-биле үнген «Тываның төөгүзү» кедергей ядыы болгаш шын эвес чүүлдер хөй болганын чон билир болгай.

«Тыва төөгүзүнде» феодал, теократ, бай болгаш «контр» деп-ле чылдак-биле актыг, шынныг улус чоннуң чаагай ажыл-херээн чырыкче үндүрбейн, шынап-ла, чылдагаан чок черге «хөмүрертип» хөөп каапканын чон билир. Феодалдыг үеде-даа чоптуг, шынчы ноян-дужуметтер турган болгай.

М. Эргептиң Чадаана—Хөндергейниң кем-буруу чок чонун ак хаан шерии, ак солааннар өлүрүп-кырып турган дээрзи черле шын дээр мен. Ол-ла ак солааннар Барыын-Хемчиктиң Доң-Терезинге, Биче-Тейге, Кызыл-Мажалыкка болгаш Саадак-Терекке турган тыва чонну (боо-чепсек чок) данчыы боолар-биле өлүргүлээнин, оон Хемчиктиң хамык чону тайга-таңдыжыва дезип кошкенин авам, ачам көрген.

Черле ынчаш төөгүнүң шынын шын, агын ак, каразын кара деп, ойзуп, мегелевейн бижиири чоптуг херектир. Ак хаан, ак гвардия, кызыл шериг, ак орус, кызыл орус деп аттар турган чүве болганда, оозун ойзуп турган чоор боор. Ол-ла хевээр бижизе эки дээр мен.

Самбуу КУУЛАР.

Ак-Довурак хоорай.

ХАРААЧЫГАЙЛЫГ-ХАЯ

Бичиимден-не өскен-төрээн черимниң каас-чараш бойдузун магадап, аңаа чоргаарланып өскен болгаш сагыжым дүвүредип чоруур бир чүүлдү солун арнынче биживес аргам чок-тур.

Ала-нем, өгбелерим шаг-шаандан бээр Кунгуртугнуң Бояй, Хараачыгайлыг-Хая аржааннарының чоогунга мал малдап, чурттап чораан. Мен база бичиимден-не ол черлерге хой кадарып өстүм. Ол аржааннарның аразы ырак эвес, 2-3-ле километр. Ында оът-сигенниң чыды кижини чайгаар сергедиптер. Чечектерин көөрге, аңаа бүрү өңнүг хевистер чадып каан дег: ногаан, агаан-ак, көк, ак-көк хевис чалгыглар боол чалгып чыдар. Ак-Булуң, Саргалыш, Калбак-Хаак ынчаар чайлаар, а чазын-күзүн Оймак, Көргүрээлер, Бояй ынчаар чазаар, күзээр чордувус. Ынчангаш улуг улустарывыстан ол черлерниң, ында аржаан сугларның аттарын хөлчок эки билип алган мен. Улгадып, кырып, суурда чурттап чорзумза-даа, ол ойнап, хой кадарып өскен черлерим сакты бээриинге, карааныга ол олчаан көстүп кээр.

Кунгуртугнуң аржааннарын бүгү Тываның чону чалап, четтирип турар апарган. Шаанда болза чоок-кавы аалдарның улустары кээр чүве-ле болгай. Ам ындыг эвес, кайыын-даа кээп эмнедип ап турарлар. Дыңнап, эскерип чоруурумга, аржаанныаар дээш келген чон-даа, бистиң черниң-даа аныктары ол аржааннарны мынчаар адаар: Бояй аржааны, Үстүү Бояй аржааны. Ол канчап-даа шын эвес. Адаанда аржааны Бояй дээри шын харын, а үстүкүзүн — Хараачыгайлыг-Хая аржааны дээр. Ону черле шын билип алыры чугула. Өске черден келген улус билбес боору чадавас харын, ынчалза-даа Кунгуртуг улузу база шын эвес адап турары хомуданчыг.

Чер-чуртун эки билбес, оон төөгүзүн сонуургап, өөренмес чорук мындыг байдалга чедирип кээр ышкажыл. Эм-дом болур аржаанын чалап ап турар хиреде, ол черниң адын безин шын билбеске, кандыг хүндүткел деп. Ынчангаш улуг кижилер аныктарга, башкылар өөреникчилерге, ада-иелер ажы-төлүнге ону чедир тайылбырлаар болза эки.

Төрээн черинисти эки хандыр өөренип, оон бойдузунга хумагалыг болуру — хүндүлүг хүлээлге-дир.

Зоя БЕГЗИ.
Пенсионер.

Кунгуртуг суур.

ШУУЖУП ЭГЕЛЭЭН

«Үш-Белдир» курортка эмнетпишаан, дыштанып чордум. Ан-2 дээр самолётка 13 кижи олурупкаш, август 9-та курортка келдивис. Чогум ужар ужурлуг кижи 11 кижи турган бис. Ону бижип демдеглеп кааның база көрдүм. Артык ийи пассажир кайын тыптып келгенин сонуургай бердим. Бир эвес кадыкшылын эдип, эмнедип алыр дээш келген кижилер болза, эмчи черинге бүрүткедир ужурлуг. Ол ийи артык пассажир шоолай доддур дыгып каан балыктаар херексели уп чадай чүъктеп алгаш, чоруй барды лар ийин.

Мен бодаарымга, «Үш-Белдирже» эрттирилгелиг чоруурун соксаткан соонда, ийи-чангыс алыксак-чиксек тотчеглекчи кижилер шуужуп эгеледи-ле. Тотчеглекчилерни аштажыдалы-биле «Үш-Белдирже» эрттирилгелиг чорудуун чүртүмчүттее кандыгыл?

Торжу САЛЧАК.

Найыралдың оруу ажык

ЧАҢЧЫЛДАРЫН САЛБААННАР-ДЫР

Тываның Культура министерствозу-биле дугуржулга ёзугаар Моол Арат Республиканың Баян-Өлгий аймааның Цэнгэл сумузунга болур Оваа дагылгазынче бистиң республиканың «Тыва» ансамбли, Чөөн-Хемчиктиң «Челээш» болгаш Сүт-Хөлде Кызыл-оол Сендиин Монгуштарның өг-бүле ансамбльдери каттыштыр үжен хире кижи чалаткаш, чоокта чаа анаа чораош келдивис. Оваа дагылгазының байырлалын сонуургап көрүп, дыка хөй чүүлдерни билип алдывыс.

Сумуда чеди муң хире чурттакчының бир муну тывалар дээрзин аймак төвүнде школада математика башкызы Төмер-Уяд чугаалады. Ол санны дыл башкызы Эртэнэ-Байыр база бадыткады. Ийиги хонуувуста чедип барып хонган өөвүстүң херээжен ээзи чазык, чугаакыр, экииргек сеткилдиг Дайня Туматтың чугаазындан дыңнаарга, Пэнгэл тывалары Оваазын ам ийи удаа дагып турары ол чораан. Ованы Ортаа-Сын дээр тайганың кырынга тургускан. Тайга кырынга үне бээривиске, хараган безин чок, тас тайганың ыйгылаажында узун-дыннарының ужу-биле холдарын дужай кестээш, салгылапкан аъттар бажы оргу, кижи бажы кизирт болду.

Оваадан элээн озалааш, немдик черге чон олуруптарга, улуг назылыг Маскыр ирей байырлалдың ажылдыышкынын кылып, тайылбырлыг чугаа кылган. Ол төөгүге, Ооважке чугле эр улус чорупту, а херээжеиннер чүс ажыг хире метр черге олуруп калганнар. Эр улус Оваага келгеш, улуг, бичии оваларны долгандыр кыпсыгылап каан саннарга артыш салып, бир долганнывыс. Ийи дугаарында аъш-чем дээжизин салып, үш дугаарында тарак, сүт арагазын чажып, долганып, курайлап дооскаш, йөрээл салыкчылары Сэрвэй ирей база 75 харлыг Шимит оларны дыңнап, дискек кырынга олурупкаш, үш удаа черге узуп тейледивис. Улуг, биче оваларның кырында, оларны долгандыр саннарның одун өжүрбейн, улам кыпсып турар улус аныяк оолдар болур чорду. Корум-чурумну сагыырын олар хайгаарап турарлар.

Йөрээл салыкчызы Сэрвэйни дыңнаарымга, бисти келген дээш чугаалап турганы ол боор: «Ийи чонунуң хини тудушту, ийи кара бажы чакпас сыртыкта душту» — деп турар. Оон чалбарыг, йөрээл сестерин ол дораан бижип ап четтикпээн мен. Оран-тандызының оът-сигенинге, хем-суглорынга, аң, кужунга, малынга, чаш ажы-төлүнге, назылап кырааннарга таңдызының улуг хайырлалын дилеп, ону йөрээп, аңаа чалбарып турда, улуг назылыг ол кижиниң чечени, сескүрүн дыңнап ханмаан мен.

Оваа дагылгазынга аалчылап эрткилээн ёзулалдарның сөзүнде эр, херээжен чон каттыжып, аалдар ааңы-биле бөлүктей олургулапкаш, дойлаан, чемненген. Оон улаштыр 70 аът чарыжы, 50 мөге хүрежи эгелээн. Бистиң үш мөгевистен Алексей Хомушку шүүлген. Шаңнал кылдыр акша салган. Чер аразы ырак боорга аът шаңналын солаан боорлар. Эрткен аът мунукчузун аът-биле шаңнаан.

Хүреш болуп турда, бистиң артистеривистиң оюн көргүзүглери үзүктелбээн. Ылангыя Конгар-оол Ондарның сыгыдын, хөөмейин чон хөлчок сонуургап дыңнаан.

Докулчак ак өглерде чурттап чоруур тыва төрелдеривистиң хомудаан сеткилин база дыңнадывыс. Тараа тарывас, сиген кеспес, таңдаш сарыг-сарыг хойлары, кара-кара өшкүлерлиг, сарлык инектиг чон чорду. Чыкпак боттуг чыгы малдыг. «Аныяктарывыс өгленчип, өзүп чурттаар харыы чок болуп бар чор. Шупту төрел-дөргүл болу бергенивистен ындыг-дыр ийин. Школада тыва дыл өөретпейн турарындан урут-дарыывыс тыва дылын билбес болуп бар чор». Ынчалза-даа тыва чаагай чаңчылдарны сагып, оларны аныяк-өскенге өөредип чорууру солун чорду. Аныяктары улуг улусту хүндүлээр, оларның чугаа-сөзүн хөлчок дыңнаар. «Ырактан келген төрелдер ам-даа каш хонуктар хой өдектедип калдывыс, союпталы эъттеп, мүннеп алывыңар» —дээрлер. Бис болза «хой өлүрүп чиир» дээр болгай бис. «Өлүрүп чиир дээрге, багай, араатанзыг чугаа-дыр» — дээрлер болду. Бистиң чугаа-домаавыста хой-ле орус сөс барын база эскерип кааннар.

Арыг, кылан дамырак суглар уннарында аалдар узун чок. Чурттап олурары арыг-силиг. Колдуу эъттен, сүттен кылган чем-биле амыдырап чоруурлар. Чайлаглары делгем, кижи ажытталыр хараган туржук, терезин безин чок, ажык чер.

Оваа дагыыр ёзулалды биске эгелеге кандыгыл деп саналым бар. Ол ёзулалды канчаар эрттирерин бистиң улуг кижилеривис безин, шажынчылар дег билбес боорлар. Чүге дизе, ол бисте шуут уттундурган. Оваа дээрге мөөш эвес, даш оваа боор чорду. Шаанда тайга-таңды, суг бажы, буга дезу, бай ыяш дагыыр деп байырлалдар биске төрээн. Ол бүгү ёзулалдар дагылгалары кижиниң бойдуска хамаарылгазын, бойдустуң кижиге салдарын чооккушааштырар, аныяк-өскенниң бойдуска ынак, ону камгалап, кадагалап билир болурунга кижизидилгелиг талаларын көргүзе бээр деп бодуурап мен.

Чаң-оол ОНДАР.
Башкы.

Сүт-Хөл район.

ЧУРУКТА: Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Михаил Куумаевич Дончун Тес-Хемде «Кызыгаар» совхозтуң тозан тевезин 1951 чылда хүлээп алган. Каш чылдар эрткенде тевелериниң саны 307 баш четкен. Ол ам пенсияда.

Малчынның күш-ажылчы үлегер-чижээ Тес-Хемде суражаан. Районнуң болгаш республиканың аныяктары-биле ужуражылгаларга ол бо-ла келир. Дайынның шөлдеринге тулчуп чорааның, оон келгеш малчынна бергениң ужуражылгаларның киржикчилеринге чугаалаан олурар.

Өхемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Шугумчулел сөзү-биле

ХАМААН ЧОК ӨСТҮРҮП БОЛУР БЕ?

Күрүнедеп доктааттынган өртек-үне турбуже. Кызылда чамдык магазиннер (№ 9, № 45, № 38) аъш-чем өртээн боттары кара туразы-биле өстүрүп ап турарын эскердим. Өртек үнениң аартаашын ажыглап, сөөлгү үеде магазиннер эргелекчилери, садыгжылар чиженнээр аргаже шилчээннер. Оон каш чижектерин маңаа киирикседим. Ындыг арын-нуур чок чорук төп кулинария саадынында база бар.

Июнь айның бир хүнүнде төп кулинарияга быжырган пирожкилерни кудумчуга үш кижи садыглаан, оларның бирээзи 1 борбакты 70 көпеекке, өскези — 77, а үшкүзү — 90 көпеекке садыглап турдулар.

№ 9 магазинге (гастрономияга) ак саржагны 1 кг-ла 24 рубль 60 көпеекке талон чокка садыглап турду, а оон шынында өртээ 8 рубль 80 көпеек чүве. № 46 магазинге пюре (200 г) деп суксунну баштай 78 көпеекке садыглааннар, а ам бирээни 1 рубльге өстүрүп алдылар.

№ 38 (эът садыы) хой, өшкү сыргаан безин майда эът талонунга садыглап турдулар, а шынында ол сөөк сыргакты талон чокка садар ужурлуг.

Мындыг кара-туразы-биле аъш-чем бараанарының өртээн улгаттырар чорукту сөөлгү үеде кым-даа хынавайн турар-дыр. Ону ажыглааш, садыгжылар боттары өртек-үнени туразы-биле улгаттырып турар.

Черле ынчаш доктаамал өртек-үне кажан тургузуларыл?

Сандю САНДАН.

ШЫГЖААР ЧЕР ЧОК

Улуг-Хемниң эриинде хем пароходствозунче эртежикле далаштыг бар чыдар кижилерни бо-ла көөр бис. Оларның холдарында сумкалар, рюкзактар, шоодайлар, демир-хуурнар дээш, чүнү чок дээр. Чалаг кижилерден ангыда таксилер, чиик машиналар улай-улай маннажып турарын эскерип каар бис. «Заря» теплоходка олурупкаш, Тожу челип алыр дээн чорук кижилери-дир ийин.

Хоочун ивижи Кыйбыжа Акка хем кыдыынга ужурааштым. Ол мынчаар хомудап чугаалады:

— Кызылга дөрт дугаар кээп турарым бо. Ивижи кижиде чай кайда боор. Чорук херээм бүдүрүп алыр дээшле кээр кижи-дир мен ийин. Бараан-сараан, чиир аъш-чем дээш, чүнү садып албас боор. Ол чүгүмнү ааны хүн дургузунда Каа-Хем суурдан дажыглап келдим. Оон бээр бо аразынга чоруп тургаш, алдан ажыг рубль чарыгдадым. Холда туткан чүък чок болза, автобуска-даа тырлып тургаш, олуруптар чүве-дир ийин — деп, хоочун ивижи чугаалады.

Шынап-ла, Енисейниң хем пароходствозунуң удуртукчулары пассажирлерни шак мынчаар түретпейн, эт-сеп шыгжаар чердеч кылып кагза кандыг боор.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

КЫРААШ, АЛБЫСТААН

Шоодуг аяны-биле

Чоокта чаа мен суурдан Кызылче көжүп алган мен. Аайланып алгаш олурумда, Бай-Хаактан эргидеги өңнүүм Николай Монгуш аалдап келген чүве. Чемненир дээш олуруптарывыска, кады-кырааным хлеб чогулу дей берген. Садыгга баарымга, делгиирлери шуут куруг. «Хлеб чүгле дүъш соонда болур» деп садыгжызы айыткай-дыр. Ам канчаар, харын-даа кургаг кагжыргайлар бар чүве, оон-биле дүъштеп алдывыс.

— Продуктуларның барчогун хайгаарап турзуңза, эпчок болду, көрдүң бе — деп, кадай өөретти.

Дам бажында-ла продуктулаар дээш чоруп кагдым. Баштайгы садыгга кирдим — куруг. Даразында — база ындыг. Бир херээжен сетказында балык суп алган чор.

— Кайын алдыңар?

— Бо азыг ындында — дээш, бажының уу-биле айтып берди.

Чеде бээримге, оочур дыйлайып чоруй барып-тыр. Үжен минута хире болганда, балык төнген дижи берген. Ам канчаар. Улаштыр-ла продукт дилеп чоруп кагдым. Базаардан база чүве тыппадым. Ынчап чорумда, сүт база төнүп калган.

Продукт дилээшкинниң чедишкининиг болбааны-биле бажынга келгеш, сыырткыжымны алгаш, Енисейже базыптым. Сыырткыыжымга, шынап-ла, алдын балык туттунуп келди:

— Моон соңгаар канчап чурттаайн, чугаалап берип көр, алдын балык?

— Кырааш, албыстаан-дыр сен. Бо берге өйде көдээден хоорайже чоп чүткээн сен, бодуң шоруң — дээш, алдын чакпазы кылаш кылдыр сугже дедир мойт диди.

Шынап-ла, суурумга орган болзумза, картошкам, ногааларым өстүрүп, мал-маганым карактап, оон эъдин, сүдүн чооглап, ханым хоюг олурбас мен бе... Ах, албысты, мени-даа аар!

Степан ТУШКОВ.

ӨРТЕКТЕР КАНДЫГЫЛ?

Кызылдың базаарында кандыг өртектер коллап турарыл?

Эрткен чылдарга бодаарга улуг деп чүве билдингир. Улустуң хөй кезии бараанның өртээн айтырыпкаш-ла, ону аарзынганындан ыңай чоруп турар болду. А ногаа болгаш чимис аймааның өртээн саазыннарда бижип-илеп каан. Ам ону көрүп көрээлиңер.

Картофель (1 кочал)	15-20 рубль
Помидор (1 кг)	7-8 рубль
Борбак согуна (1 кг)	4 рубль
Ногаан согуна (1 боондак)	1 рубль
Морковь (1 кг)	4 рубль
Укроп болгаш петрушка (1 боондак)	50 көпеек
Дузаан огурец (3 литр банказы)	8 рубль
—» «— —» «— (1кг)	5 рубль
Редька (1 борбак)	[illegible]0 көпеек
Арбуз (1 кг)	2 рубль
Дыня (1 кг)	4 рубль
Сад яблогу (1 хумун)	15 рубль
Ранетка (1 стакан)	1 рубль
Чодураа (1 стакан)	1 руб. 50 көп.
Тайга тооруу (1 борбак)	50 көпеек
Сайлаан тоорук (1 стакан)	3 рубль
Чечектер:	
1 боондак ромашка	3-5 рубль
1 боондак гладиолус	15-20 рубль
1 борбак чигирзиг резинка	2-3 рубль

Идик-хеп аймааның өртээн айтыр болза, колдуунда 200-300 рубльден ыңай болуп турар. Даштыкы бүдүрүлгениң спортчу костюмун 1000 рубльге садып турду. А бичии оолдарның кроссовка идии — 90 рубль. Ону дерматин материалдан кылган. Уруглар ыяк тыртар ындыг идикти канчап кедирерил? Чамдык бараанарының кылган шынары чигдиниг. Нутрия кежинден дааараан бөрт — 500 рубль, эр улустуң унты идиктери —350 рубль.

КЫЛЫК—БАШ АЗАЗЫ

«Көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок» деп чоннуң үлегер домаа бар. Улуг назылыгларның хөй-хөй чугааларын, харын-даа чагыг сөстерин дыңнап чордум. Бистиң кырган-аваавыстың кажан-даа хорадап, эки-бак сөстер эдип, алгырып-кышкырып чорааның көрбээн мен. Ол хөлчок чугаакыр, чугаазы каткы-биле тудуш. Ажы-төлүнүң ажы-төлүн, харын-даа оларның ажы-төлүнүң төлдери оон бажынынга баар. Оларның аразында ыглагааннар, дедирлер, кылыктыглар дээш, кандыызын чок дээр. Улуг уруунуң оглу келгенде-ле, ол хөлчок чаптап, тадыладыр каттырар: «Бо-ла чүвем томааныыг, ынчалза-даа эпчок кылынганнарны «шага» каантар — деп органын дыңнаан мен. Сөөлүнде оозун Дүктүг-Ары деп шолалап алган. Оозу «Дүктүг-Ары!» — дээрге-ле. «А-а» — дээр. чогум адын атсыымас апарган.

— Улуг кылык баш азазы. Кажан, кала-даа кижилерге кылыктаныл, хорадап болбас. Бак сөс-биле эжин сөглевес. Бак сөстү баш ажыр октап, эки сөстү эдектеп алгаш чорунар — деп чагып чораан.

Ол кырган-аваавыс ам бистиң аравыста чок. Ол уйлап-човууртап, аарып-даа чорбаан. Бир чылын ол чаа каар оглунуң аалынга барган. Ийи хонгаш «чанайн, чоруйн» деп барган. Кежээ келир сүт сөөртүр машинага олуртуптарын аазааннар. Амданныг аъш-чем кылып, кырганны ашкарып-чемгергеннер.

— Кандаай чоор. Шаам үзүлгеш... Мыяга сыртыктан салып берем, уруум—деп кениинден дилээн. Кырган олла олчаан одунмайн барган. Сөөлүнде чоннуң чугаазы-ла ол: «Буянныг кижиниң өлүмү безин чыргалдыг». Өлүмде чыргал чүү боор. Чок болган кижиниң арткан улузунуң сеткилин чазаан чоннуң сөстери ыйнаан ол.

Кырган-авамның база бир чагыын сактып чоруур мен.

— А-а богда, оолдарым! Кажан-даа мези (ок-бижек) тудуп алгаш, эжинче арыылмас чоор. Өлүрейн-чидирейн деп сөс этпес. Аас айыылдыг. Ындыг кижилер сөөлү барып айыыл-халапка таваржыр, кижилер амы-тыынга чедер азы боду кижилер холундан баар чоор. Улуг кижилерни улуг деп, бичиилерин бичии деп хүндүлеп чорунар. Аас-дыл, алгыш-чогуш үндүрбейн чорууп силер.

Бодап чоруурга, дыка-ла шын чагыг. «Чөптүг сөстө буруу чок, чөремеде сөөк чок» деп чүве ол-дур ийин. Бурунгуларывыстын мындыг чагыы база бар: «Араганың үстүнге чам унер. Ону кандыг-даа кижи угбас чүве-дир. Араганы хүндүлел чеми деп өйлеп четтирип, чалбарып чорунар! Арага эки эжин-биле бактаптырып-даа боор, эптиг-бак даар хоозурадыр-даа болур. Оон кедерезе амы-тынынардан чарлып-даа болур силер. Алгыш-чогуш, өлүм-чидим, аас-дыл ышкаш хай-халап орт-биле домей өөскүп болур. Аныяк улус кичээнип, угаан-сарыылдыг чоруур чоор». Черле ынчаш бодап чоруурга, эртем-билиг чок-даа болза бурунгу кижилерниң мерген угааның магадаар мен.

Бодум башкы кижи болганымда бо үстүнде чагыглардан даянып алгаш, бодумнуң хайгааралдарымдан бодалдарымны ажыдып көрейн.

Чырык делегейге кижи боол бодарап келири улуг аас-кежик, а аазынга ол та чүү хире өөрүшкү үне... «Оглум, кызым омак-шоваа өссүн. Ажыл-агыйжы, мал-маганныг, эптиг-ээрлүг, ажы-төлдүг, чок деп чүве тургазын деп йөрээлди неңиң салыры чугаажок. Амгы үеде болза: «эртем-билиглиг, эрес-кежээ...» — дээш-ле баар-ла ыйнаан. Кижи кижи-ле болгай. Ол ындыр, коргар, хорадаар, мунгараар, өөрүүр, ынакшыыр. Кижиниң аажы-чаңындан, кижилерге хамаарылгазындан хөй чүүл хамааржыр. Кижилер сөглеп, эки-бак аажы-чаңын көргүзери ышкаш чаржынчыг, бужар чүве чок. Ажы-биле чугаалаарга, бис боттарывысты аарыг-човулаңга өөлежок аажывыс-биле таварыштырып чоруур бис. Бир эвес кижи бүрүзү хоран ышкаш аксы-биле сөглевес, бот-боттарын хүндүлежип, камгалажып, эптиг-чөптүг чугаалажып чоруур болзувусса, ынчан аарып чоруур кижилер саны эвээш турар. Сөс хамаанчок, кижиниң көрүжү безин дыка хөйнү сөглээр. Кадыг-ширин, хаваан дүйүп алган азы кижини кижи деп тооп көрбес, тураргак, эрге-дужаалзырак кижилерни безин көөрге кандыг ийик.

Ынчангаш кижиниң «эмчизи»—кижи. Эки аажы-чаңы-биле эптиг, чымчак сөзүң-биле кижилерни эмнеп чорууруң ол. Ынчан кижилер хей-аъттыг, өөрүшкүлүг болур. «Хөөкүйнү, кончуг-ла топтуг-томаанныг оол азы уруг, көрүжү безин чымчак, арнында хүлүмзүрүг чайнап чоруур. Акымайлаан, дунмамайлаан, аксы чымчак» — дээн чоннуң үнелел сөзүн хөй катап бодап чордум. Ындыг үнелел дээш чурттаар, ажылдаар, өөренир херек. Ынчангаш улуг кылыктан, багай аажы-чаңдан, улуг тура-сеткилден адырлып, чонунуң аразынга чоргаар чорза оон эки аллар турбас.

«Чонум чоорган, хөйүм хөйлен» деп чоннуң үлегер домаанда ханы утка кижилерниң мөзү-бүдүштүг, төрелзек, хүндүлээчел, биче сеткилдиг кижилерниң чоргаарланыышкынынга үнделеттингенин магат чок.

Эрендей ТЕЖИТ.
Кызыл район.

Күскү эжиндириишкин

Виктор КАРА-САЛДЫН фотозу.

ДААЙЫМ ЭЭП КЕЛБЭЭН

Тывага улусчу эрге-чагырга тиилээнниң соолунде, амгы демисели күштелген турган деп билип чоруур мен. 1938 чылда Сүт-Хөлге баштайгы школаны ажыткан турганы ол чүве. Ол школа амгы Кызыл-Тайга суурунуң адаа чарыынга, Ондар Дуаулакчы деп бай кижиниң бажыңынга ажыттынган. Үк бажың кончуг шевер кылдыр туттунган, дөрт ораал бажың чүве. Ону ынчан Улаан-Булуң деп адап турган.

Бир-ле хүн өөредилге доозулган соолунде, башкывыс бисти чыып алгаш, Хем-Белдиринде «контрлар» туттурган, Чүрмет-Дажы, Хемчик-оол, Данчай сугларның чуруктарын дужүрер, солуннарда, номнарда чуруктарын болгаш ат-сывын дөгере балаар деп айтышкын келген деп-ле мындыг. Бисте чүү боор, ол даалганы күүседири-биле класста аскан чуруктарны дужүрүп, солуннарда, номнарда чуруктарын болгаш аттарын балап чоруп турарывысты сактыр-дыр мен. Ол чылдардан эгелээш-ле, бүгү Тывага «контр» херек дээш истээр, сүрер чоруктуң нептерээни-ле илдең чүве.

Дөртен чылдарның эгезинде мээң авам хоочуран аарааш, орундан тура албас апарган. Ол шагда бараан-сараан база кончуг ховар, дайын база эгелей берген турган үези ол. Авамны азыраажыр дээш, өөредилгемни база ара каггаш турдум. Авамның аарыы улам-на дорайтап, аъш-чем чиевестеп, чүгле сарыг шай аартаар апарган. Ол сарыг шай садыг-магазиннерге-даа үнместээн. Ону садып, тып аар чер-даа чок турган үе чүве. Ачам мени таныыр даргаларының өг-бүлелеринден шай дилеттип, хүннүң-не суур кирер. Мээң кылыр ажылым колдуунда-ла аалдардан шай дилеңир ындыг мен.

Ынчап чораащ чамдык хүннерде ийи, бир хайындырым шайны дилеп-даа аптар, чамдыкта куруг-даа кээр-ле турдум.

Ындыг берге байдалга чурттап турувуста, авамның кады төрээн акызы Көк-Хелиң дээр даайымны база тудуп алгаш барган (чогум адын Иргит Санчы-Мижип дижир чүве).

«Дүн ортузунда улус келгеш, багай ашакты тудуп алгаш баардылар, аъдын безин ээртеп аар дээрге чөпшээревеңнер, чавыдак аъттыг чорутту. Ам кажа дедир ээп кээрил ол» дээш күүйүмнүң ишкиринип ыглап органын сактып келгеш, ам безин баарым ажып, кээргеп, даайымның үргүлчү-ле каттырып-каттырып, баштак чугаалар чугаалаары сагыжымга кирип кээр-дир.

— Бо «хамчыктыг аарыг» ам бистиң өдээвисте кирип келгени ол-дур, хуну кажан чүвел, мен база чоруур апарганым ол эвеспе — деп, ачам ооң соонда чугаалап каап орар апарган ийин.

Соолунде дамчыыр чугаалар дыңнаарывыска, даайым кадыг-берге аажылалга шыдашпайн, кара-бажыңга чыда-ла мөчээн дижир чораан.

Даайымның ажы-төлүнден ам кым-даа чок. Ийи кыстыг, чаңгыс оолдуг чурттап чораан улус чүве. Ийи кызы бичии турган-ла, мөчүп калганнар. Чаңгыс оглу Теве-Хаяга чурттап чорааш, база «кызыл-дустай» берген. Ам чүгле ооң уруглары ында чурттап чоруурлар.

Даайымның ажы-төлүнден, кады төрээн чүвелеринден арткан кижи чок болгаш бо херекти сүржүр кижи-даа чок, ол хөөкүйнүң ат-сураа-даа чок, мындыг чүве ийин бо.

Ол-ла чылдың кыжынында бир-ле хүн өгге олурувуста, даштын ыт ээре берген, үнүп кээримге, чаа кидис идиктиг, хураган кежи тонну аныяк кижи баглааште аъдын баглап тур. Ол кижини өгже үдеп кирипкеш, бодум улаштыр-ла инек өлээ аштаар дээш чорупкан мен.

Удаваанда ачам биеэги кижини эдертипкен мээң аштап турган кажаамче-ле кел чор. Мен улаштыр-ла үнгеш, чорупкан мен. А олар ында артып калдылар.

Элээн үе эрткенде, демги кижиниң шимээни аъттангаш чорупту, ачам будун сарыг шайны холдуунда кызыпкан бола кирип келди. Шай көрүп кааш, мен-даа амырай-ла бердим, аарыг чыткан авам безин караан хере көрүп келди.

— Мен-даа ат-ла болдум — дээш-ле ачам чугаазын эгеледи. — Бир ай хире болгаш чедип кээр мен, ынавыла бир «контр» кижи тыпкан турар сен деп даалга бээр боор чүве-дир. «Контр» кижиниң чүзүнден көрүп тывар боор чүвел? — деп айтырар дээш безин кортум. Чүве чугаалаар дээримге, үнүм сирилээр, хоржок болду. «Контр»-даа, «контр» эвес-даа кижилерни ылгап билбес кижи мен. Шай өртээнге бодум чоруур мен ыйнаан.

— Контр тывылбайн барза, шайын дедир бериптер сен ыйнаан, шыгжап каг ооңну — деп, авам чугаалаар болду.

Шынап-ла, харын, шайны ижеринден диттип чадап, элээн үр шыгжадылар-даа.

Ол шай берген кижи ол-ла хевээр келбейн барган, ачамның муңгараары база чоорту оожургай берген.

Шай тывылбас берге чылдарда аарыг чыткан хөөкүй авамга бичиилеп хайындырып берип турган, ооң-биле дыка үр азыраан бис ийин.

Аваа МОНГУШ.

«ХҮНЧҮГЕШТЕ»

Хөр-Тайга суурда «Хүнчүгеш» аттыг уруглар садигы беженолуттуг кылдыр туттунган. А херек кырында ында аддан хире чаштар турүп турар. Үштен алды хар чедир уруглар. Ону «Ишкин» совхоз бүгү талазы-биле хандырып база харылап турар.

Бо садик коллективиниң ниитизи-биле 17 башкы болгаш техниктиг ажылдакчылар хаара туттунган. Ында дузалал ажыл-агыйын база тургускан, дөрт хаван, элээн каш өшкүлер бар, оон ыңай картофель тарыыр шөлдүг. Хаваннарны саткаш, уруглар ойнаар дериг-херекселдер садып ап турар. Ынчалза-даа ол чүүлдер тывылбас болганындан ойнаарактар чыл келген тудум эвээжеп бар чылар.

Моон мурнунда совхоз саар инектерлиг турда, уруглар сүт, сметана болгаш ак чемнер-биле хандыртынган турган. Ам ол инектер чок, когу үзүлген, инектерни өскээр садыпкан, ооң уламындан сүт-биле хандырылга үзүлген. Инектерни чүү дээш сатканының чылдагааны орта билдинмес. Курган сүт барын бар, үргүлчү ону ажылгаары болдунмас, шынары чаа сагган сүтке четпес. Кыжын мун-не ажырбас, Чадаана хоорайның сүт заводундан ону ап болур. Сүт дугайында садик эргелекчизи Ирина Төмүр-ооловна Ооржак хомудап чугаалады. Маңаа хамаарыштыр «Ишкин» совхозтуң дирекциязы, ооң удуртукчулары боттуг хемчеглерни дарый ап чорутса эки.

«Хүнчүгештиң» ажылдакчылары суурнуң хөй-ниити ажылдарынга идепкейлиг киржип турар. Чаагайжылыга кыргылга дээш чижектиг ажылдарга бо-ла киришкен турары мактанчыг. Он тонна сигең белеткээр планныг онаалдазын күүседипкен.

Кыш удавас келир, садиктиң септелгези бо хүннерде дооступ турар. Ынчалза-даа одалга системазының септелгезин шуудадтавастаан. Культура бажыңындан чылыдылга хоорзаларын шээри арткан.

Карыма ТҮЛҮШ.

ДУГУРЖУЛГА ЁЗУГААР

Бежен чылдар эгезинде Кызыл-Дагга «Тиилелге» колхоз тургустунуп турган үеден бээр ону тудуп, тургузарынга күжүн, дерин үндүрүп келген хоочуннарны амдаа утпаан мен. Оларны бола сактып кээр мен.

Оларның бирээзинге чоокта чаа Тээли суурга ужураштым. Ол пенсияда болду. Аддан хар элээн ажа берген. Ынчалза-даа аңаа олурупшыдаваан. Ужурашканым Достай Салчак эжи Кылын-оол Делгер-биле кады согааш, бала, деспи кылырын сүмелешкеш, дугуржулга ёзугаар ажылдап кирипкеннер. А Дугар-оол Севээн ийи чүс хуна хүлээп алган. Хоочун ажылчын совхозунга боттуг дузазын ам-даа көргүспушаан.

Амгы хүннерде суур аажок өзүп, сайзыраан. Ам ооң бир кудумчузун асфальтылап каан. Бо хүннерде суурнуң ишчилери Кол-Сөөк болгаш Мажалык ынчаар мал чемиин белеткелин шалыпкын чорудуп турар.

Кан-оол ДЕЛГЕР.
Бай-Тайга районн.
Бай-Тал суур.

ЧАЯАН

Бот-тывынгыр композитор дугайында

Бир-ле дыштаныр хүнде радиодан тыва ырлар дыңнап олурдум. Солаан Базыр-оолдуң чаа ырызын дамчыдар деп диктор чарлаптарга, кичээнгейимни ынаар угландырыптым. Ынчанмайн канчаар, Тывада база бир сурагжыг композиторнуң чаа ырызын чүгле мен эвес, ырга ынак өске-даа кижилер та чежези-биле дыңнап, ону өөренип алыр дээш, карандаш, саазынын-даа сегирип алдылар ыйнаан. Ынчан мырыңай кайгап кагдым: парлалгага чоокта үнген мээң шүлүүмге аялганы ол чогаадып каан болган.

...Оон бээр барык дөртен чыл чеде берген. Чаа-Хөл ортумак школага өөрени берген мен. Өөредилге чылы эгелээр хүнде шугум чыскаалынга бешки классчылар аразында караа четпес оолду эскергеш, кайгай берген мен. Кончуг көрбес хирезинде, беш класс чедир канчап өөрени берген амытан боор деп сонуургап шаг болдум. Ооң өөренири мырыңай тергиин деп мээң чугаалааннар. Дөртку классчы Хорлуг-оол дээр оол-биле чаңгыс партага олурар кылып каан. Бешки классчыларже Хорлуг-оол үргүлчү маңнаар, ында эжи Солаан-биле ужуражып, школага кээрде, чоруурда, ойнаарда ону үргүлчү чедип чоруур. Солааннын чаңгыс классчы уругларында мээң эштерим база бар. Ынчангаш караа четпес оол-биле таныш апарган мен. Хорлуг-оол боду Солаан-биле алышкылар оолдары чораан. Хорлуг-оол чүгле чеди класс доозкаш, озал-ондактан барган деп соолунде дыңнаан мен.

Солааннын баяннаарын, хылдыг хөгжүм херекселдеринге илдик чок ойнап олурарын көргеш магадаар мен. Караа көзүлбес кижи канчап хөгжүм херекселдеринге ойнаар чоор деп бодаар мээң чөгенчиим ол ышкажыл. Солаан ойнай бээр, оолдар, уруглар ону үглеп алган дыңнап-ла тургулаар чүве болгай.

Ол чылын дөртку классты доозупкаш, өскээр чоруй баргаш, Чаа-Хөл школазынга медээжок баяннаар, математикага безин чүгле дөрт-бешке өөренир караа көзүлбес оол бар деп өөрүмге чугаалаарымга, черле бүзүревес чүве. Соолунде Солаан Базыр-оолдуң аялгалары Тывага диңмиттеги бээрге, харын олар ам-на менден чүү кижил, кандыг кижил деп магадап айтырар апарганнар.

Тывада сурагжаан ырларның автору Солаан Кыргысовичиниң назылал-төөгүзүн допчулаарга мындыг чүве ийин. Чаа-Хөлге чеди классты доозкаш, областың улус өөредилгезиниң килдизинче бижиишкин киирген. Хөгжүм сургуулунче чорударын ол дилээн. Ооң дилээн хандырып, Оренбургче караа четпестерниң Брайль системазы-биле бижик өөренип алырынче чоруткан. Анаа барык ийи чыл өөренгеш, Чаа-Хөлге чанып кээп, школага очулдурукчу-лап ажылдай берген. Ынчалза-даа ооң күзели чаңгыс — хөгжүм школазынга өөренири. 1960 чылда Курск хоорайда караа четпестерниң музыка школазынче кирген. Анаа чүгле үш чыл өөренгеш, кызыл дипломну-биле ону доозупкан. Сөөлгү ийи курсту хары угда доозкан. Оон бээр-ле ол школаларга башкылап, республикага болгулаан уран чүүл фестивальдарынга хөгжүм удекчизи болуп келген.

Солаан Кыргысович Үрбүн чурттуг Часкаабаа, Кыргыс Базыр-оолдарның дун оглу. 1935 чылда Чинге деп хемниң аксынга күзүн төрүттүнген. Оол [illegible] каң кадык төрүттүнген.

Карааны [illegible] уруглардан Солаан черле чыда калбас чораан. Тараа соктаарга, оларны өттүнүп бала тудуп алыр. Ужу-бажын дөстейтир соктуруп-даа турган, черле кезевес, ыяап-ла тараа соктаан турар. Аалдың уруглары ойнап чоруптарга, олардан чыда калбас. Даайының оглу Хорлуг-оол ону черле кагбас, кайнаар-даа чедип алгаш чоруптар. Бир катап эмдик моңгурга өөредип мунуп турганын ол ам-даа утпаан.

Солаан Кыргысовичиниң ада-иези оглунуң салым-чоруун башкарып каар дээш кедергей кызымак чорааны илдең. Солаан он ийи хар чеде бергенде, Чаа-Хөл школазының директору-биле бүдүү дугуржуп, ону ийиги класска олуртуп каан. Тоолдарны, дунмаларының школага өөренип алганы шүлүк, ырларын шиңгээдип ап, кандыг-даа чүүлдү дыңнап, сактып аптары кончуг. Чүгле бижипес боордан башка, аас-биле харыылаар эртемнерге торулбайн барган. Эртем-билигге өөредир дээш кедергей күженишкиниң үнген башкыларының дугайын ол бөгүн чылыы-биле сактып олурар чораан. Шаанда башкыларны ады, адазының ады-биле хүндүлеп адаар турган эвес. Анаа-ла «башкы» дээр турган. Ынчангаш композитор бөгүн баштайгы башкыларын ол үнии-биле адап олурар. Сиирин, Кертик, Бакаан. Башкыларының овур-хевирин аас-биле кедергей тода кылдыр чуруп олурар чораан. Ылангыя Бакаан башкызын черле онзалап демдеглээр. Чогум-на ооң ачызы-биле литература өөренип турган мен дээр. «Каң канчап катканыл» деп алдарлыг чогаалды аажок сонуургап, ооң маадырының тура-соруун бодунга үлегерлеп алган.

Амыдыралдың улуг оруунче киир чедип каан эш-өөрүн база чылыы-биле сактып чоруур. Түлүш Минчит-оол кино, концерт болган черже баарда, эжин кагбас. Чесген Ооржак Хойлакаа башкы сан эртемин шиңгээдип алырынга улуг дузаны көргүзерден аңгыда, эмчилерге база чедирип чораан. Орус дылды шиңгээдиринге доктор Шулуу Саттың дузазы улуг деп ол хүндүткел-биле сактып чоруур.

Салым-чаяан бар-даа болза, ону сайзырадып, башкарбаска, ол боду-ла сүг дег, шаагайнып келбес. Композиторнуң адазы Кыргыс Балчыр-оолович оглун хөгжүм чогаалының улуг оруунче киирип каан. Оглунга эки чүүлдерни кылыр дээш чүнү-даа харамнанмас, ону ажаар-тежээринден чалгааравас. Адашкылар бир чайның эгезинде, ыраажы куштарның үнү арга-арыг сыңмас кылдыр чиртиледип турар өйде кылаштажып чорааннар. Ачазы оглун төжек кырынга олуртуп кааш, суук тал диилеп, ырады кылаштай берген. Оон шоор долгап алгаш, ойнап көөрге — эткири аажок. Оглу база ону дыңнап олурган болган. Ачазының Чинге хемниң унундан долгап берген шоорун ол ойнап кирипкен. (Ол хүнден эгелээш, Солааннын хөгжүмге салымныы ажыттынган. Оглу шоорга хала чокка ойнаар боорга, дошпулуур тып берген. Оон-на аялгаларны аңаа ойнап, харын-даа чаа-чаа үннерни аңаа немеп ап турганын адазы кайын билирил аан. Чай боорга, шоор тыртар, бойдуста дириг амытаннарның үнүн дыңнап, амыдыралдың чажыттарын кулак-биле оол шиңгээдип ап келген.

Өттүнчек өөреничел. Солаан ада-иезиниң кылып турар ажылындан черле чыда калбас. Кажаа иштин аштаар, тараа соктаар, чүн ээрер дээш, ол чүнү кылбаан дээр. Амыдыралга чүткүл, күзел барда, кандыг-даа бергелер доктар болбас.

Солаан Кыргысович Базыр-оол бөгүн бистиң сурагжыг композиторларывыстың санынга киргени — ооң бодунуң амыдыралга чүткүлдүү-дүр. Уран чүүлдүң хоочуну, республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы бөгүн Кара-Хаактың музыка школазының башкызы.

Сарра КУУЛАР.

Доңчулал

ДАШТЫКЫДА

1991 чылдың август 19-21-де үймээнниң болгаш күрүне эргилдезиниң соолунде бистиң чуртувуста болуушкуннарны, өскерилгелерни, чаартылгаларны делегейниң барык бүгү чурттарында калбаа-биле чугаалажып, политиктиг болгаш күрүне ажылдакчылары аңаа хамаарыштыр янзы-бүрү бодалдарны илергейлеп, медеглелдерни кылып турар.

Францияның даштыкы херектер министри Ролан Дюма — ол чурттуң социалистиг партиязының кескү ажылдакчыларының бирээзи. Бистиң чуртувуста амгы болуушкуннарга, коммунизмге, коммунистерге хамаарыштыр ооң бодалы, туружу өске чурттарның күрүне болгаш политиктиг ажылдакчыларының бодалындан, туружундан илдеп өске болуп турар. Социалистиг идеяны, ССРЭ-де болгаш бүгү делегейде коммунистерни деткип, харын камгалап турарын Р. Дюма чоокта чаа Париж чоогунга социалистер мурнунга чүве чугаалааш база катап илергейлеп, мындыг медеглел кылган:

«Олар (коммунистер) шилип алыышкынны кылырда, частырыгны болдурупкан-даа болза, оларны буруудадып шыдавас мен».

Гитлержилер кажан Францияны эжелеп алган турган үеде, «Сени боолап каарынга, бирги ээлчегде коммунист болуру бүрүн четчир турган» деп турганын Ролан Дюма чугаалаан. Фашизмге удур демиселге француз коммунистер ол чурттуң социалистери-биле кады төөгүлүг болгаш алдарлыг рольду ойнааның ол онзалап демдеглээн. Ынчангаш француз компартияны «боолатканнарның партиязы» деп адай бергени таварылга эвес: гитлержи фашизмге удур демиселге бодунуң кежигүннерин эң-не хөйү-биле чидирген партия — ФКП. Ынчаарга фашизмге удур кадыг-дошкун тулчуушкуннарга, бодунуң Төрээн чурттунуң хосталгазын хамаарышпас чоруун камгалаар гитлеризмге базындырган Европаның улустарын хостаар дээш Волгадан Берлин чедир 3 миллион ажыг совет коммунистер амы-тынын бергенин бүгү кижи төрээгетен эки билир болгаш амгы база келир үениң салгалдары ол дугайында кажан-даа уттуп болбас ужурлуг.

Чаартылып, өскерлип турар амгы делегей амыдыралынга Американың Каттышкан Штаттарының рольунуң база олудунуң дугайында бодунуң бодалын, туружун Францияның даштыкы политиктиг ведомствозунуң удуртукчузу Ролан Дюма база ажы-биле илергейлээн. Раматюэль хоорайга (Бар департамент) Француз социалистиг партияның активчилериниң мурнунга чоокта чаа ол чүве чугаалаан болгаш «ССРЭ чидип бар чыдар амгы үеде Вашингтон делегейни ээлеп, чагырып эгелээн — Американың Каттышкан Штаттарынга удурланыр чурт ам чок болгаш Вашингтоннуң хөлелиишкиннери кызыгаар чок болу берген» деп медеглээн. Францияның даштыкы политиктиг ведомствозунуң удуртукчузунуң бодалын ёзугаар алырга, АКШ-тың тергиидели тургустунарының кыжаныышкыны делегейде тыптып келген (№ 166 «Советская Россия» солун, 1991 чылдың сентябрь 4).

1991 чылдың сентябрь 12-де совет радиозунуң эртенги медээзин ёзугаар алырга, Пентагон (АКШ-тың шериг ведомствозу) Прибалтика республикаларынга — Латвияга, Литвага, Эстонияга дуза көргүзерин, бирги ээлчегде оларның шериг күчүзүн тургузарынга идигни бээрин шиитпирлээн. А ол ышкаш Литвага, Латвияга, Эстонияга бодунуң элчиннерин томуйлааның Францияның чазаа чарлаан. Прибалтика республикаларынга француз элчиннер кылдыр чогум кымнарны — кайы дипломаттарны томуйлааның чазак медээзинде айытпаан.

Делегей парлалгазының болгаш массалыг информация чепсектериниң сөөлгү медээлерин ёзугаар алырга, Прибалтика республикаларының хамаарышпас чоруун делегейниң барык алдан чыгам күрүнелери хүлээп көрген.

Ынчангаш Латвия, Литва, Эстония амгы үеде ССРЭ-ниң составындан үнген деп санап болур. «ССРЭ-ниң составындан үнүп турар Прибалтика республикаларының болгаш ССРЭ-ниң аразынга моон соңгааргы харылзааларны таарыштыр шиитпирлээри Совет Эвилелиниң болгаш Эстонияның, Литваның, Латвияның амгы удуртукчуларының мурнунда туруп турар эң нарын айтырыгларның бирээзи болу берген. Бирги ээлчегде, Эвилел өнчүзүн канчаарыл. Прибалтика республикаларында чурттап турар үндезин националдыг эвес совет кижилер моон соңгаар каяа чурттаарыл деп нарын айтырыглар чайлаш чок тургустунар апаар деп. «Лондон таймс» солун бижээн.

1991 чылдың август 19-21 хүннеринде ССРЭ-ге күрүне эргилдезиниң үезинде, үймээн бастырган сөөлүнде байдалды канчаар көрүп турганынга хамаарыштыр АКШ-тың камгалал министри Ричард Чейниден америк Эн-би-си телекомпаниязының корреспондентизи мындыг айтырыг салган: «ССРЭ-ге үймээн үезинде Совет Чепсектиг Күштер чогум кандыг болганыл? Ол чурттуң 180 дивизияларының иштинден чүгле 15 хире дивизия үймээнчилерни деткээн-дир. Бистиң разведкавыс (АКШ-тың шериг разведказы—ред.) ол айтырыгны канчаар көрүп турар ирги?»

АКШ-тың камгалал министри мынчаар харыылаан: «ССРЭ-ге күрүне эргилдезиниң үезинде ядролуг боочепсектерни чазылдырып, ажыглап болуруның улуг кыжаныышкыны тыптын келген турган деп санап турар бис» (1991 чылдың сентябрьда үнген № 36 «За рубежом» солун). ССРЭ-ниң Шериг-Далай Күштериниң кол командылакчызы Чернявин, ССРЭ-ниң Шериг ужар чүүл күштериниң кол командылакчызы турган Шапошников ышкаш ындыг шериг начальниктери үймээнчилерни деткивээнин, ССРЭ-ниң камгалал министри турган Язовтуң дужаалынга чагыртпааның, ооң айтыышкыннарын күүседиринден ойталааның Ричард Чейни демдеглээн.

Бастынган үймээнниң болгаш күрүне эргилдезиниң уржуктарын узуткаар талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни ССРЭ-де ап чорудуп турар болганда, экономиктиг дузаламчыны Совет Эвилелинге дораан көргүзерин, садыг харылзааларын калбартырын Англияның «Куртольдз сентрал трейдинг» компаниязының директору Джефф Блэкберниң саналдааның «Файненшл таймс» солун бижээн. Совет Эвилелинге күрүне эргилдезиниң организакчылары бастырган дугайында медээни улуг өөрүшкү-биле уткааның англи херектитеннериниң өмүнээзинден Д. Блэкберн илергейлээн.

Совет Эвилелинде иштики политиктиг амгы нарын байдал болгаш экономиктиг бергедээшкиннер совет-индий харылзааларга таарымча чок салдарлыг болганын демдеглээр херек.

«Бизнес энд политикл обсервер» солунунуң дыңнатканын ёзугаар алырга, 1992 чылда ССРЭ-ниң болгаш Индияның аразынга садыглажылга дугайында протоколду дугуржур талазы-биле чугаалажыышкыннарны эгелээр хуусаазын соңгаарлаткан. Ол чугаалажыышкыннар бо неделяда Индияның найысылалы Дели хоорайга эгелээр ужурлуг турган. Келир чылың садыглажыр дугайында чугаалажыышкыннарны чорударының хуусаазын узаткан чорук кожа-хелбээ ийи күрүнелерниң аразынга бо чылың садыглажылгага база таарымча чок салдарлыг болур ийик деп, солун демдеглээн. Амгы чугаалажыышкыннарны соңгаарлатканының кол чылдагааны — ССРЭ-ден Индияга барааннар чорудуп бээрин эвээжеткени деп, түс черниң экономиктиг болгаш политиктиг тайылбырлакчылары демдеглеп турар.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязын тараткан дугайында медээни делегейниң коммунистиг болгаш ажылчын партияларының хөй нуруузу сеткил хомудаашкын-биле утканын массалыг информация чепсектериниң янзы-бүрү материалдары херечилеп турар.

«СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының албан-хүлээлгелеринден Михаил Горбачев боду хосталган дугайында медээни Европаның коммунистиг партиялары сеткил хомудаашкын-биле уткаан» деп, Франс Пресс агентилел дамчыткан. Француз Коммунистиг партияның Политбюро кежигүнү Жизель Моро аңаа холбаштыр мынча деп медеглээн: «Чиигине секретарь Горбачев ол шиитпирни хүлээп алырының бүдүүзүнде коммунизмге бердингенин бадыткаан турган. Ынчалзажок СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының эрге-хүлээлгелеринден ол боду хосталган-дыр. ФКП ышкаш, СЭКП бодунуң теориязын болгаш политиказын чаартпаан болганда, ол партияның келир үези дыка берге болур деп бодаар мен».

Испанияның Коммунистиг партиязының чиигине секретары Хулио Ангита мынча деп медеглээн: «Совет Эвилели авторитарлыг болгаш консервативтиг ёзу-чурумче кирип бар чыдар. Ол чорудулгада Михаил Горбачев политика талазы-биле туттурган кижи ышкаш болу берген. Политиктиг организацияны чаңгыс кижиниң шиитпири-биле эвес, а соң съездизиниң үезинде дужүрер ужурлуг». («За рубежом» сеткүүл, № 36, 1991 ч.).

«Үймээнчилер херек кырында Дэн Сяопиниң оруу-биле чоруурун шиитпирлээн турган-дыр: политиктиг диктатураны хевээр арттыргаш, экономиктиг реформаларны боттандырар болганнар. Ынчангаш олар СЭКП-ниң херек кырында хээржүдүкчүлери болганнар-дыр» деп, «Либерасьон» солун бижээн.

САЛЫМ-ЧОЛ-ХАЙГААРАЛДА

Французтуг херээжен Мари-Клод Адам онзагай аас-кежиктиг болган: хары утда алды уругну божаан. Ол дугайын парлалгага база бижээн. Ашаа чедир Мари-Клодтуң амыдыралынга ындыг өөрүнчүг болуушкун болбаан, ашаа чедир божуп-даа көрбээн. Чаңгыс шак иштинде хеп-хенертен ынчалдыр хөй уруглар ие болу берген.

Ол аас-кежиктиг болуушкун 1989 чылдың январь 14-түн дүн ортузунда болган. Ийистер ам омак-сергек өзүп турар. Сен-Пьер-Лез-Эльбеф хоорайжыгаштың эрге-чагыргазы хөй уруглар лыг аныяк өг-бүлени кичээнгей чок кагбайн турар.

ЧУРУКТА: Даниэль болгаш Мари-Клод боттарының хөй саңныг салгакчылары-биле.

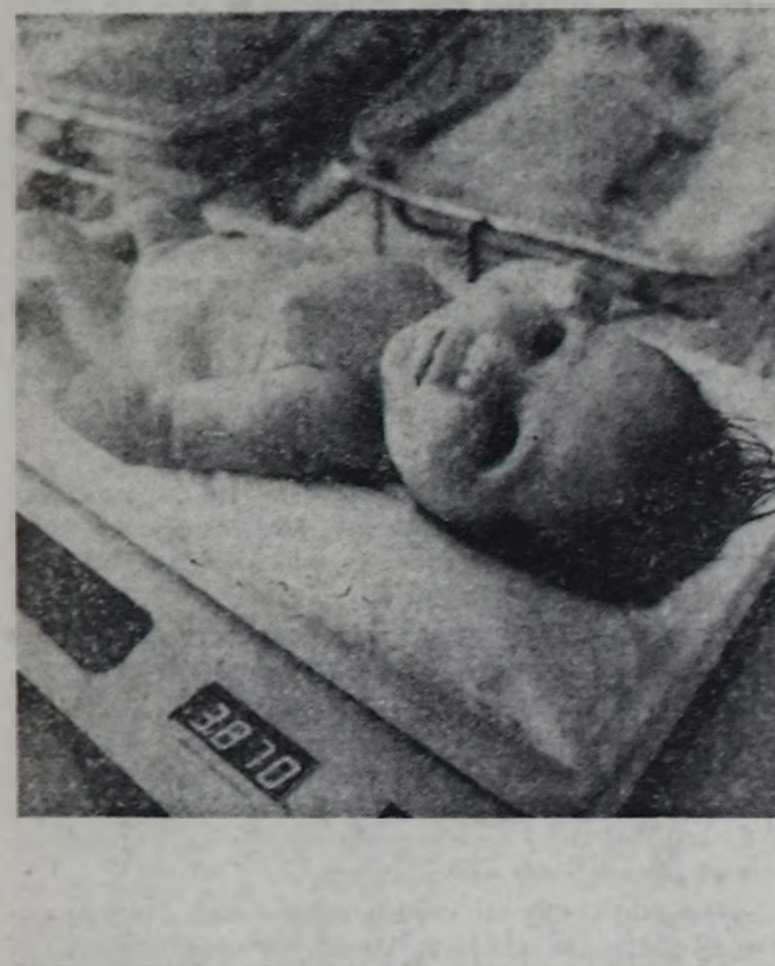

ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозунуң Ие-чаштың камгалаар талазы-биле төптүң чаа төрүттүнгеннериниң аарыг, аарыг эвезин шинчилээр салбырында чаштарның халдавырлыг аарыгларының аар хевирлерин тодарадыр болгаш эмнээр методтарын ажылдап кылып турар. Чаа методтарны ажыглаашының түңнелинде янзы-бүрү аарыглар лыг, четпес-дуду чамдык чаштар кадык-шыырак доругуп турар.

ЧУРУКТА: Бичии чаштың үндүр бижиириинге белеткеп турары. Ам ашаа эң эки эм — авазының эргелиг чассыдыы херек.

Мурнуу Африкадан келген доктор Марк Гильман Финляндияга практика эрттирип турган, алкоголизмниң болгаш ашаа доңей өске-даа чамдык байдалдарның эмнээриниге «хөглевир хей» дээр чүүлдү (азот ажыны дызын) ажыглаарын сүмелээн.

Эмнедикчиниң 20 минута иштинде эмнээр. Аарыг кижи сергедир хейнин иштинче кирер тынар.

Финляндияда хуу клиникаларның бирээзинге ол арганы 400 ажыг эмнеликчиге ажыглаан. Оларның 98 хуузу ук эмнээшкинниң аажок ажыктыын боттарынга экерип көргеннер.

ЧУРУКТА: Эмнээшкин үезинде.

СЭТА-ның фотолары.

Үш айтырыгга харыылар

«Назы-харым эвээш эвес — чеден хар ашкан. Ол үениң дургузунда мени чүнү көрбээн, чүнү билбээн дээр. Ынчалза-даа дыка хөй чүүлдер, баштай көөрге, билдингир хире-даа болза, херек кырында хынамчалыг сайгарып көөрге, дыка нарын, солун боор чүве. Оларның чамдыктарының дугайында үе-чергелерим, уруг-дарыымбиле-даа бо-ла чугаалажы бээр мен. Түңнелинде шуут будалып каарым-даа таварылгалар эвээш эвес, олар мээн сонуургалымны улам хайныктырар дивес силер бе. Ынчангаш бир кезек айтырыгларымга доктуг харыылардан берип, солуңга чырыдарын улуу-биле дилеп ор мен.

Ам дээрезинде ындыг айтырыгларны салып көрейи. Чамдык кижилер оларны көргеш, мени кочулаксаар-даа чадавас, Ынчалза-даа, шынап-ла, билбес чүвезин билбес мен деп, ашаа хей-ле билиирген чораан херээ чок деп болзаар мен ийин.

Ынчангаш баштайгы айтырыгларым:

а). Кыш кээрге, ижээп чыдып аар амытаннар бар-дыр, оларның ындыг улуг хууса дургузунда кадык-чеди ижээп чыдарының чажыды чүл, канчап черле аштап, дора өлүп калбас чүве ирги?

б). Куштарның, ыланның кускуннарының каш-каш чүс чыл чурттаар дээр, ол шын ирги бе?

в). Чашкаадай деп куш бар дээр, ол чүү ындыг куш ирги?»

Шак ындыг уткалыг чагааны бистиң редакцияже Чөөн-Хемчиктен 73 харлыг кырган чоруткан. Ат-бажыдаа бисте бар, ынчалза-даа оларны айыттааның дилээн кижи. Ону база билип болбайн аан. Биче сеткилдиг, хөйге көстүксевес, бодуун кижилер черле ындыг. А оон мынчага чедир ындыг сонуургак боор артканынга чүгле аддарган болур.

Кырганның айтырыгларынга харыылап бээрин республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң бойдус килдизиниң эргелекчизи К. Ш. Монгуштан дилээн бис.

ИЖЭЭР АМЫТАННАР

Дириг амытаннарның хүн бүрү амыдыралы бойдустуң аңгы-аңгы үелери, байдалдары-биле сырый дорт харылзаалыг. Кышкы соок, чиптер чем эвээш, харын-даа шуут чок болур үелерде дириг амытаннар, куштар янзы-бүрү аргалар-биле чайгаар-ла камгаланып, дириг артып каарының аргаларын дилээр, апаарлар. Шак ынчаар, кыштың соок үезинде адыг, морзук, өрге, тарбаган, алактаагы, чараа-чечен, часкы даан ышкаш дириг амытаннар ижээп, боттарының тускай оран-саваларынга (үңгүрлерге, ижээннерге) чыдыптар, бөрге үени ынчаар эрттирерлер. Ижээнге чыдып алырының мурнунда олар чайгы, күскү үелерде бир янзылыг белеткенип, семирип алырлар.

Адыг биле морзуктуң ижээй бээрин эртемденнер «улуг уйгу» деп адап алганнар. Кышкы үеде оларны дүвүредир болза, тура халчып, деңип чоруй баарлар. А өскелериниң ынчаар харыы чок болур, өлүг биле дириглиниң аразында деп болур. Чижээлээрге, өргениң чайгы үеде тыныжы бир минутада 100—300 чеде бээр болза, ижээнге чыдырда чүгле 1—15 болур, мага-бодунуң температуразы аңаа шимчеп чоруп турар үеде 35—39 градус изиг болза, ижээнге — 1—13-ле градус болур.

Ижээп чылар амытаннарның алды-чеди ай дургузунда чем чивейн чыдарын ол үеде оларның бичии-даа чем чивээн болгаш таарымчалыг үелерде чедер кылдыр семирип алганы-биле тайылбырлаар апаар. Ижээнге чыдырда оларның иштики органнары аажок оожум ажылдап, физиологтуг шимчээшкиннерге чарыгдалдар барык чок болганда, семирип алганы чаг, өскээр чугаалаарга, органнызге ол үеде эргежок чугула бүдүмелдер органнарга чедер хире-шаа-биле чарыгдаттынып турар. Оларның семирип ап, чаг курлавырлап аарынга таарымчалыг эвес чай, күс болганда, чедир семирип, чогуур бүдүмелдер курлавырлап албаан, чазый баан адыгларның кылаштажып, ра чоок-кавыда өске дириг амытаннарга, кижилерге безин айыылдыг апаарының ужуру-даа ол.

КУШТАРНЫҢ НАЗЫНЫ

Кандыг-даа куштарның назы-харын тодарадыры, каш чыл чурттаарын тодарадыры коңчуг нарын. Ынчалза-даа куштарга билзектер кедирип турган, оларның каа ужуп чедип турарын, каш чыл дургузунда билзектиг чораанын тодарадып болур. Эртемденнерниң хайгааралдарындан кускунуң 60—69 хар чедир чурттап болурун көрүп болур. Ынчалза-даа куштарның боттарының чурттаар ужурлуг назынынга чедир чурттаары аажок берге. Мында чылдагааннар-ла хөй: араатан куштарның, дириг амытаннарның халдаашкыннары, хову-шөлдерниң, ашаа олуртуң тарыыр үнүштерин хээкчилерге удур хоранаары, ышкаш бөөр шөлдүн чоруткан электри шугумнары дээш оон-даа өске. А кол-ла чүве — экологиялыг баксыраашы.

ЧАШКААДАЙ ДЕП КУШ

Чашкаадай — хекпештер бөлүүнге хамааржыр бичии куш. Ооң бот-боттарынга дөмейлешкек хевирлери бистиң чуртувуста чеди чедип турар. Чашкаадайның ол хевирлиг өске куштардан ылгалыр демдектери ындыг: бажының кыры, оргазы куу-зумаар, чалгыннары болгаш кудуруунуң ужу кара, кудуруунуң дозу маңган ак, өөр ...-куу, думчуу бичии болгаш чиңге, дорт.

Чашкаадай — ажык черниң хову кужу. Чылыг черлерге кыштаар, бистиңиге чазын ужуп кээр. Чиир чеми — ымыраа-сээк, курт-кымыскаяк, оларның чуургалары, бичежек ховаганнар, күскү үеде ховунуң бышкан каттары. Эдерде өрге-даа өттүнүп, өске-даа куштар үннери ышкаш элип болур. Уязын үңгүрлерге, хая-даштарның чарык черлеринге кылып аар.

Документилер хүлээп алыр ажыл уламчылавышаан

ЧЫТКАН ЧАЖЫТ АРХИВТЕР

Чуртка болган сүлчээ бастырган соон дарый ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев коммунистиг партияның ажыл-чорудулгазын түр соксаткан. Оон-биле чергелештир партия болгаш айыыл чок черлерниң архивтерин күрүне архивинче шилчидериниң ...ында шиитпир база үнген. Амгы үеде Тыва Республиканың күрүне архиви партия болгаш айыыл чок чер комитеттериниң чажыт чыткан архивтерин хүлээп алыры-биле өйлешкен. Күрархивтиң директору Билимаа Чыртак-ооловна Ширин-оолдан бистиң корреспондентивис дараазында чүүлдерни сонуургаан.

— Партия архиви-биле күрүне архивиниң ылгалы чүде ирги, Билимаа Чыртак-ооловна?

— Бистиң чурт 1985 чылдан бээр эде тургустунуушкунче кирген соонда чажыт байдалга турган күрүне архиви бээин демократия, ажык-чарлыг чоруктарның салдарындан эжиин чоңга ажыдып берип эгелээн. Ол чылдан эгелээш, бо хүннерге чедир кандыг-даа кижилер күрүне документилери-биле чоок таныжып ап болур апарган. Шынап-ла, Октябрь революциязының хамааты дайынының болгаш 30—40 чылдарның репрессия документилерин көрүп, таныжып, номчуп ап болур-дур.

Партия архивиниң ылгалын сонуургадыңар, але. Ийе, партия архиви шуут-ла хаалгылыг турган болгаш арткан-даа. Партия архивинге ажылдаар кижи бир-ле дугаарында партия кежигүнү турары албан. Ол ышкаш күрүнениң айыыл чок черниң органнарының чөпшээрели база херек. Ол кижиниң рескомнуң секретарының деткээзи биле база турар. Ол кижи архивке ажылдай берген таварылгада фондудан аңаа бербес чүүлдер база хөй болур. Кандыг-даа кижи журналист, төөгүчү-даа болза, үнерде ушта бижип алган документилерин көргүзер. Өске-даа чажыттар бар, коя ылгалы ол-дур.

— Партия рескомунуң болгаш Тываның айыыл чок чер комитединиң архивтерин силерниң эргежерже шилчиткен болгай. Ол документилерни канчаар хүлээп ап тур силер?

— Беш кижиден тургустунган тускай комиссияны тургускан. Ол кижилер архив талазы-биле эн дээре дээн специалистер. Даргазы мен болдум. Ол архивтер күрүне архивинден ылгалдыг болганындан берге байдалдары тургуузуп келир-дир. Айыыл чок черде хөй документилер бар деп бодаан бис. Ындыг эвес болду. ТАР үезиниң чамдык документилерин бээин биске бербейн баар-дыр. Ол дээрге төөгү документилери ышкажыл. Тывага партия архиви 1939 чылда тургустунган. Ынчалза-даа 1952 чылдан бээр партия, комсомол архивтерин партия архивинче дамчыткан турган. Ам катап эглип келгени ол-дур.

— Силерниң ажылыңар ам улгаткан-дыр аа. Партия архиви бодунуң ажылдакчылары-биле кады силерже шилчип келген болгай. Ажылдарынга таарымчалыг байдалдар тургустунган бе?

— Ам архив ажылдакчылары 30 ажа бердивис. Бирээ, партия архиви Политиктиг чырыдышкын бажыңында өрээлдери-биле болгаш архив шыгжаар черибиле шилчип келген болганда, оон чоогунда турар хос өрээлдерни немей бээрин Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинден дилеп турар бис. Оон ынай архив шыгжаар чер ол-шык, оазга системазы үрелген, бистиң дүрүмүвүске таарышпас чорду.

— Партия рескомунуң, хоорокомнарының, райкомнарның, парткомнарның амгы үеде хужааттынмаан документилерин, сейфтерде, столдарда чүү-хоорун каанчаар ужурлуг чүвел, база хүлээп алыр силер бе, Билимаа Чыртак-ооловна?

— Ол дээрге дыка улуг ажыл-дыр. Мен бодап көөрүмге, ол документилерни ээлери-биле кады сайгарып, номчуп, көрүп тургаш, төөгүге херектиг чүүлдерни ажыктыын барымдаалап шилип алыр болза эки. Улуг-ла ажык чок документилерни үндүр бижиир апаар. Хууда документилерни ээлери турган улустар боттары ап алыр ужурлуг. Амгы үеде партия райкомнары ...турбушаан. Райкүскомнарда архив ажылдакчылары партия райкомнарының айыыл чок черлериниң документилерин, дарый хүлээп алыр апаар. Төөгүге хамаарышкан бүгү-ле документилерни шыгжап, кадагалап, арттырып алыры бистиң кол сорулгавыс болуп артар. Документилер хүлээп алыр ажыл ам-даа уламчылавышаан.

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР алган.

ТАҢМА КЫЛДЫРТЫР ДИЗЕ...

Бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга таңма кылдыртыры база бир нарын айтырыгларның бирээзи. Ону Новосибирск, Иркутск дээн ышкаш хоорайларда тускай черлерге чагыдар, а кылыр хуусаазы узун, ай-айы-биле манаар.

Таңма, штамп аймаан дүрген кылдыртып алыр дизе, бистен ырак эвес Абакан хоорайга чеде берип болур. Ында «Хакасия» деп полиграфия бүдүрүлгезин эки шынарлыг таңма аймаан бо үени-биле алырга, алзом чыык өртек-биле кылып берип шаар. Адрези: 662600, Абакан хоорай, Щетинкин кудумчузу, 32, «Хакасия» полиграфия бүдүрүлгези.

Кино

СЕНТЯБРЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Враг» (2 сериялыг Индия) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мио, мой Мио» 9.00, 12.50, «Кортик» 11.00, «Сестрички Либерти» 14.50, 16.40, 18.30, 20 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Лапландские сказки» 14.20, «По закону джунглей» (2 сериялыг) 16.20, 19.00 шактарда.

Кызылда № 1 профтехучилищени доозкан дугайында 1988 чылдың июнь 26-да Мурад Мар-оолович Могедириниң адынга тывыскан № 648023 диплом читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ССРЭ-ге бир-ле дугаарында

5 СЕКУНДА ДУРГУЗУНДА 50000 РУБЛЬ

Сад-хөө байдалын экижидеринге барык куруг эвес ойнаашкын. «Блиц-Восток» деп лотереяның алды билединиң бирээзи-ле ойнаашкынныг болур. Оон иштинде чүс ойнап алыышкынга бирээзинге-ла 50000 рубль, беш чүске бирээзинге-ле —10 муң, беш муң ойнап алыышкынга бирээзинге-ле — 1000 рубль.

Ниитизи-биле 1 миллион 650 муң билеттер ойнап алыышкынга таваржыр. 10 рубль өртектиг лотерея билединг садып алгаш, 50 муң рубльди ойнап ап болур.

Билеттерни тарадырын РСФСР-ниң Ажаалга банкызының албан черлери боттандырып турар. Ойнаашкыннардан, биригээр чугаалаарга, лотерея билеттерин таратканындан кирген акшахөреңгилерни эмнелге сорулгаларынга — чоннуң кадыкшылып камгалаарынга чарыгдаар.

Аңчыларның чаңчыл, ёзулалдарындан

АДЫГГА ЙӨРЭЭЛ

Тыва аңчыларның чаңчыл, ёзулалдарында, йөрээл, сүзүглелдеринде бир черни кайы үеден бээр чоннуң бодунуң-на янзы-бүрү ат-сып тыпсып берип чорааны адыг дугайы өлеп турар. Адыгга хамаарышкан ол-ла бүгү тывызык, чечен-мерген, алызы барып, аңчы кижиниң төрээн бойдуска ынаан, бердингениң илереткен сөс-чугаазы дээрге чаңчыл, ёзулал, сүзүглел дээн ышкаш хевирлерге илереттинип келзе-келзе, чоорту-ла адыг олчалааның байырлаарынче шилчий бээн. Ындыг байырлалды тыва аңчыларның кол өөз болуп чораан Тожу аңчыларының сагыш-сеткилиниң хамыызындан сагып келген дээрзин ам төөгүге даянып, бадыткап болур бис. Ол дээрге кижи бойдус-ам мен, оларның ачы хыралга каны харылзаазы-дыр.

Адыг олчалап «чалап» алырының белеткелинге, ону ижээниниден «хүлээп» алганынга тураскааткан ол чагай чаңчылдардан ёзулалдар, алгаг-йөрээлдер, сагыызыннар, үрэп, дээп болбас хоруглалдар дээш, хөй янзы болуп артып калгылаан.

«Чер көрүп каан». Кажан аңчы черге чорааш келгенде (адыг аңнаар чер билип алыр дээш), аалдарда аңчылар аразынга «чер көрүп каан-дыр» деп чугаа болгапчок тыптып келир. Ук чугаа хөй янзы, тывызык ыткан дег, болгулаар. Чижээ, «Черинге барып кааш, эгген эвеспе», «Черин көргенде — часпас он», «Оозу черинче чалаан-дыр» дээш-ле баар. Ындыг чугаа чамдык кижилерге арай чажыт, билдинмес кылдыр дыңналыр-даа болза, аңчыларга билдингир. «Чажыдын тып билир, часканын элип билир» деп аңчылар чугаалажыр. Баажызын бергенде, тывызыын тыпканы ол-дур.

Ижээн көрүп кааш келген аңчы дээрге өөрүнге кончүг хүндүледир. Ону өг саны ижин быжыы-биле ашкарып-чемгерер, өрүк баштадырда тергиин дээн аът-хөлүн, ивичарызы мундурар.

30—40 чылдарның аңчыларындан ам дириг чурттап чорууурлар районда каш-ла санныг арткан. «Май 1» совхозта чурттап турар пенсионерлер Куку Допчутпан (75 харлыг) биле оон дуңмазы Бараан Шеригбен (72-лиг) алышкылар мону чугаалады:

— Аглап алганы хайыраканны ижээниниден ужулгаш, уйуп чыткан уу-биле черге салгаш, ол пеш бүдүү-биле азы дая-биле чаай туткулааш, дүгүнүн чылыпкан та лазынче улуг кылдыр турүп алгаш, ам алганып эгелээр чүве. Ооң ужуру болза, ол Ире аң, Улуг-Кара аң ол бээн, ам-даа ыяш-дажының аразында, кеш-дүгүн көзүлдүр чурттап чоруур дээн, хүнду сөс бергени ол боор чүве-дир.

Улуг-Кара аң, оо! Сен
ынчаар чыттың-на,
Улустар бис билдивис:
бажың-на ынаар...
Часпайн чыттың, Чаан,
эдиң чаагай-ла,
Чалбарганы, оххом! Чоннуң
бо тур бис!

деп чалбарыыр.

— Олчазын үлежири чүрүмнуг, аай-баштыг боор чүве — деп, алышкылар сактып чугаалап ордулар. — Сарыг-шөйүндүзүн үлежирде ону дем-ден кылдыр кескилээр, өг-бүлезинде кижизи хөй аңчы хөй кезекти, эвээш кижилиг — эвээш кезекти алыр. Ону «Үлеш шын, үлешке мөге турбас» дээр. Хайындырып чиирде ындыг ёзулалды сагып чораан бис. Өкпезиниң иштин козап каап каш, ынаар хайын куткаш, ам быжырар. Бажын паштан эккеш, эдин бичиилеп кескеш, олурган улуска хүн аайы-биле дескиндирер. Башка йөрээл, угаанга йөрээл дээри ол. Хемдип каапкан башты хөөлээш, кескүр хүндүткелдиг черге барып азып каар. Биске хайыракан кажан кезээде бараан болуп келген болгаш, угааныг бе жы бо-дур дээни ол. Дылын чара кеспейн хайындырар. Дыл дөзүнде чоруур куртун (болганчок курт бар болур) аныяк оол кижээ чиртир. «Дидим чор, эрес чор!» деп аңаа чугаалаар. Ол куртту ажырыптарга, улуг назылыг кижи солдуң төжү, чарның орта каккылааш, адыг өттүнүп, «Хөө-хөө!» деп каар. Чүрээ быжыг болзун дээри ол.

ЭДЕРТКЕНИ — ХЕРЭЭЖЕН АҢЧЫ

Мындыг база болгулаар: чамдык аңчылар аңнап чорууурда, аргалыг-ла болза, кадайын азы шыырак кыс уруун эдертип аарын бодаар. Херээжен кижи-биле кады аңнаарга, аң тыптыгыр, олча-кежиин четтиреры бүдүн гур болур дээштиң ындыг. «Эр кижээ бодаарга, херээжен кижи чымчак, топтуг, уруг-дарыын бодааш, аң менден кежик-чолун мурнай дилээр» — деп, Адыр Кежиг суурда 70 харлыг пенсионер Бараан Лажыртаның чугаазы ол. «Шаанда аңчы кижи черге чорааштыкыс анче боозун углай тудар херек чок, безин ол аңче көөрүнден коргар болчук ыйнаан олар» — деп. Ий суурда эң кырган, 81 харлыг Самзарай Ак чугаалап турган. Аңчының сеткил-хөөнү кандыг чораан-дыр? Кыс аңга, кыс кушка, черле ынчаш, чаш төлге шуут-ла тейлеп чорзувусса, буянывыс ол! Ону үреп болбас. Өгбелерниң «Үреве!» дээн хоруглалын сагыыр ужурлуг бис.

Ашак-кадай улус кандыг-бир аңдан таңды кежиин четтиргипкенде, черге-ле, одаг, паш чанынга, мынчаар ырлай каггылаптар:

Ашак кижи мен —
олур-ла,
Ооң кадайы мен —
олур-ла.
Оранным сен — бердиң-не.
Олчам болган —
омаам-на.
Оомну-ла утпас мең —
хайыраңны.
Ораным сен, утпас-даа
мен — чоогларыңны!

Аңчы ег-бүле-биле кады чаңгыс одагга өске бир кижи чораан болза, ол база-ла каттыжары албан апаар, оон бодунуң алгаг-йөрээлин бараалгадыптар. Черге чорда, аңчы чаңчыл ынчаар-ла улам быжыгар. Өргинниң кырынга чаазы немежир. Ол бир салгалдан өскезинче чайгылыш чок дамчып келген. Оон иле-демдектери бөгүн-даа көстүп турар.

Алексей НУГУУРАК.
Тожу район.

Телевидение

СЕНТЯБРЬ 1..

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Бис — белуджилер бис». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.20 Мультфильм. 9.35 «Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 10.20 «Илья». 1-ги, 2-ги фильмнер. 12.00 ТМА. 12.15—14.15 Хоккей. Канаданың кубогу дээш.

• • •

15.00 ТМА. 15.15 «Иван Павлов. «Шынын истеп тыпканы». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 16.20 Л. Бернстайн. Дивертисмент. 16.45 «Япониянже «Палладада база катап». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.15 «Биржалардан медээлер». 17.45 Блокнот. 17.50 Хоккей. Канаданың кубогу дээш. 20.05 «ВиД» көргүзүп тур. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «ВиД» көргүзүп тур. Чапсарда (23.30—01.05) — Техчапсар 02.15 ТМА. 02.30 Хоккей. Канаданың кубогу дээш. 04.30—05.05 Танцы, танцы, танцы.

ИИЙГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильмнер. 8.45 Концерт. 9.35 Адам Смиттиң акша-хөреңгизи. 10.15 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.45 Любовь Привина ырлаар. Россия ТВ-зиниң программазы. 11.00 Камера эрткен үени шинчилеп тур. «Сталинниң аппарадынга албан хаап турган мен». 12.05 «А. Рыбниковтуң подвалдары болгаш дээр-деңгерлери». 13.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 13.35—15.10 «Билдинмес херээжен». Уран-чечен телефильм.

• • •

16.45 Спортчу гимнастика. Делегей чемпионады. 17.45 «Карелия-брасс» ансамбль ойнаар.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Уругларга —фильм. 18.30 Медээлер. 18.40 Медээлер. 18.50 «Тыва ТВ чалап тур». 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуар чаштар!». 20.20 «Бистиң чалыы назынывыстың музыказы». 21.15 Спортчу программа. 21.45 «Хамаарылга чок тайылбыр». 22.00 «Бешки дугуй». Чапсарда — медээлер. 00.35 Волейбол. Европа чемпионады. 01.20—02.10 Футбол. ССРЭ чемпионады.

Солуңга үнмээн материалдарга редакция харыылавас, авторларынче дедир чорутпас. Солуңга парлаттынган материалдарның утказы дээш автор хоойлу ёзугаар харысалгалыг болур.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● оралакчызы 3-33-91; ● приемная 3-34-26; ● харысаалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-82, 3-36-25 ● ул... Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; ● экономика килдистери: үлетпур 3-34-49, 3-36-74; кадээ ажыл-агыйы 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-47; ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-13; ● медээлер болгаш спорт 3-41-23; чагаа килдизи 3-39-03; ● чурум 3-24-29; 3-31-93; ● корректорлар 3-31-19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Тыва республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга аралы. Тиражы 27007 экз.
Чагыг № 957.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 153 (14653) 1991 чылдың сентябрь 14, суббота ● Садар өртээ 20 көп.

ЧАГЫДЫЛГА–92: солун болгаш номчукчу

СОЛУНУВУС

Хүнның номчуур солунувус үнмейн баарга, дүвүреп турдувус. «Шын» солунну ырак-узак чайлагларда, хонаштарда малчыннар чаңгыс-даа номер эрттирбейн номчуур, солун келирин үргүлчү манап турарлар. Малчыннар аразынга үргүлчү чоруур болгаш пат-ла билир мен. «Шын» солунну парлаарын хоруп каан деп дыңнааш, сеткили дүвүреп, айтырып турганнар. Ынчанмайн канчаар, көдээ чоннуң номчуур чаңгыс солуну «Шын»-на болгай.

Солунувус катап үнүп келирге амырап, оон келир чылче чагыдылгазын дарый чорудуп эгеледивас. Черле ниитизи-биле көдээниң чурттакчы чону-даа, специалистер-даа солунувусту чылдың-на чагыдып алыр, сонуургап номчуур улус бис. «Шынның» арыннарынга көдээ ажыл-агый темаларынга чүүлдер хөй парлаттынып турар. Ол эки. Ынчалза-даа совхозтарның, колхозтарның экономиказында, чоннуң-даа амыдыралында чамдык чаа чүүлдерни ханы чырыдыпкайн турары бар. Көдээ специалистер-биле редакцияның харылзаазын ам-даа калбартыры күзенчиг. Мал, чер ажылының специалистери солун арнынга саналдоналывыс-даа салчып көрзүвүссе кандыг боор.

«Шын» солунну төөгүзү тыва чоннуң амыдыралы, хөгжүлдези-биле тудуш. Солунувустуң «Шын» деп ады кажан-даа читпес, хевээр артарын күзээр бис. «Шынга» шынын-на бижидим.

Чечек ООРЖАК.
«Алдан-Маадыр» совхозтуң кол зоотехниги.

ХЕВЭЭР АРТСЫН

Хензиг аныламдан Тываның улус өөредилгези-биле бүгү амыдыралымны холбап, аңаа бараан болуп ажылдап чораан кижи мен. Тыва улус үжүк-бижик билбес үеден бээр-ле школага башкылавышаан, чонну бижикке өөредип, культармейжилеп чордувус. Шыны херек, «Шын» солун чок турган болза, чоннуң караа кайы хире чырыырыл, культурага, бүгү-ле эки, чаа чүүлдерге канчап өөренирил? Алдан харны ушчок ажыр чурттай берген кырган башкы кижи мен ону чүрээмниң ханызындан сөглеп ор мен. «Шын»-биле кады бистер, улус өөредилгезиниң хоочуннары, культура, уран чүүл ажылдакчылары чонче үнүп, чонну өөредип, оларның-биле кезээде кады базып чоруп орган бис.

Партияның ажыл-чорудулгазын соксадырга, солунда буруу чүү боор. Ийе, партияның органы болуп турган-дыр, чеже-даа ынчаар ажылдап келген болза, ол кажан-даа чоннуң амыдыралының тереңинден уштунмаан, ону көргүзүп келген деп санаар мен. Мактанмас мен чон ортузунга хөй чылдарда ажылдап чораан хоочун башкыдыр мен, ам бүянныг дыштанылгамда ор мен. Солун чокта берге-дир, үнүп кээрге, шынап-ла, байырлал-биле дөмей-дир. Солунуң адын өскертпейн көрүңер. Солун «Шын» деп адын эдилеп чораащ, шыны херек, кандыг буруу кылганыл ынчаш?! Бүгү чүүлдерни сайгарып чугаалажып турар чамдык эштер хөлүн эрттирип бербейн, өйүн бодап чорза эки боор деп бодаар кижи-дир мен.

Адыла МАСКЫР.
Улус өөредилгезиниң хоочуну.
Тес-Хем район.

ТАЙЫЛБЫРЛАЗА

«Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарның үндүрүлгезин үзүктелдирип, хоруп турганы шын эвес, хоойлуга дүүшпес. Оон уламындан «Шын» солунуң 10 ажыг номерлерин бистер чагыкчылар албадывыс.

Хамааты кижиниң хуузунда акша-хөреңгизинге кым-даа дегбес, хоругдавас болгай. Мынчаар хоойлу хажыдыышкыны болдурган кижилерни илередип, чонга тайылбырлаар ужурлуг.

Донгак МИЖИТ.
Ак-Тал.

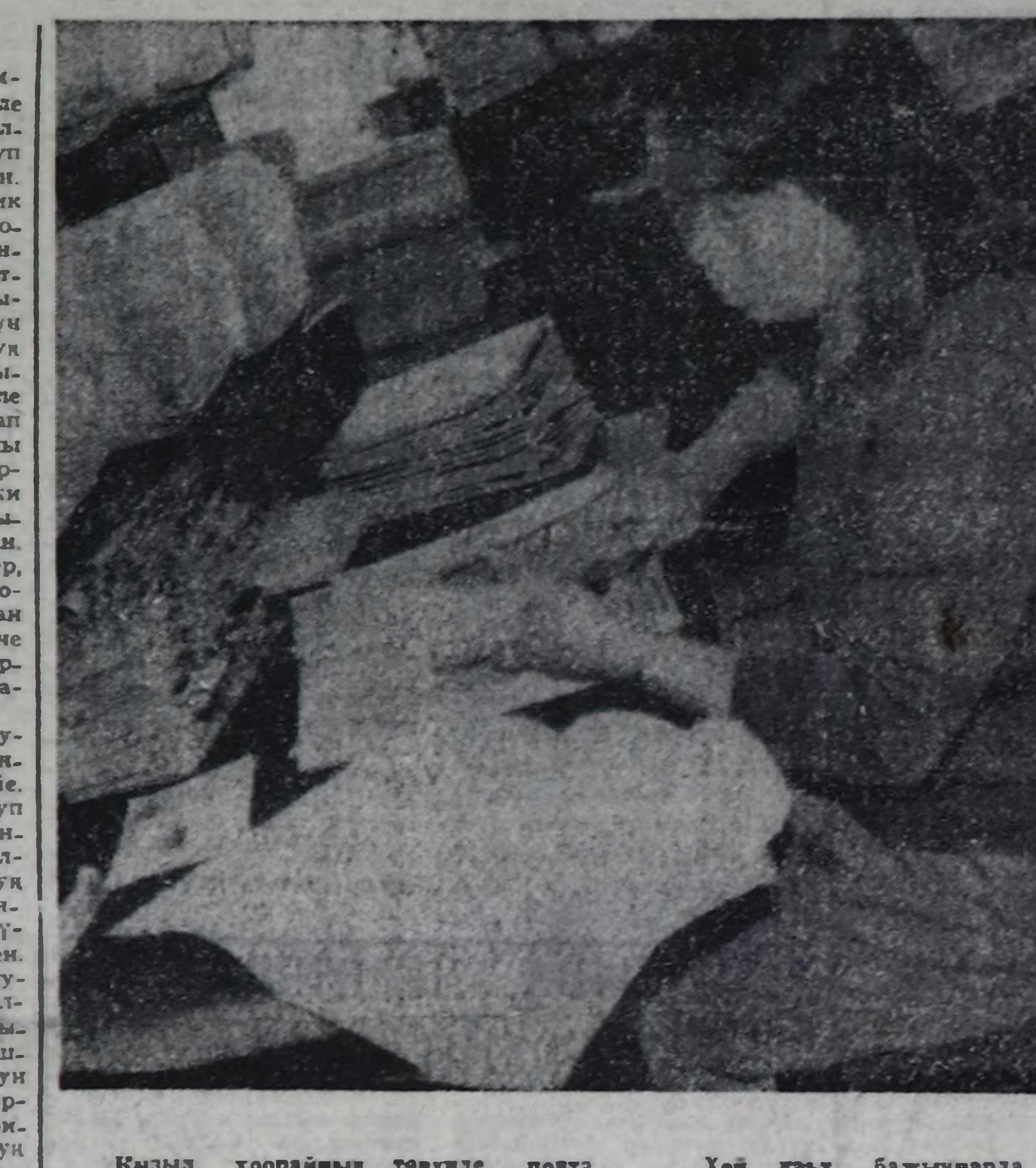

Кызыл хоорайның төвүнде почта чедирикчизи (чурукта) Маргарита Чомужук Тываның наймысылалында эртежик ажыл-ишчилериниң бирээзи. Ол солуннар, чагаалар, журналдар сорттаар, адрестер аайынче чыый салыр черинге эртенгиниң беш-алды шакта-ла келир.

Ончалап четчелеп алган хамык солуннарын ол хөй чурттакчылыг бажыңнарга база чедирер. Чагыкчыларның солуннарын дүрген чедирип бээр дээш кызып-ла турар.

«Шын» болгаш оон өске-даа солуннарны чагыдып алырынче чурттакчыларны ол суртаалдап, бижидилгелер кылырынга дузалап турар.

Хөй каът бажыңнарда чамдык ажылдакчылар, инженер-техниктиг ажылдакчылар «Шын» солунну чагыдып албайн келгенин, бир хөй каът бажыңдан ийи-үш-ле өг-бүле «Шынны» чагыткан болурун ол хомудаксап чугаалады. Бодунуң төрээн дылында үнүп турар солунну чыл санында чагыдып алыры тыва кижиге национал чоргаарал болурун өг-бүлелер бодаар ужурлуг.

— Ынчангаш «Шынны» чагыдып алдывар бе? — деп, хамаарышкан участогумнуң улузундан бо-ла айтыра бээр дир мен — деп, ол немеп карды.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

МАНАП ШАГ БОЛДУВУС

«Манай, манай малга чедер». Тыва өгбелер ажы-төлүнге ынчаар чагып чораан. «Шын» солуннуң чаа үндүрүлгезин ол-ла ады-биле үнүп келгиже дыка-ла сагыш-сеткилим муңчулган. Барык хүннүң-не харылзаа салбырынга чедип, диленип турдум. Бир-бир бодаарымга, угаан-медерелим ажып бар чытканзыг-даа. Бир-бирде улуг сагыш [illegible] рышкан [illegible], муңгаранчыг-даа болду.

Тываның чонунуң ниитилел-политиктиг солуну улус чонга кижизидикчи башкы болур. «Шын» солун катап үнүп келгенинге өг-бүлевис шуптувус бир демниг өөрүп тур бис.

«Шын» солуннуң уставын номчуксаар-дыр бис. Оон-биле холбаштыр сан-хөөзү, өнчү-хөреңгизи болгаш мал-маган тударынга номчукчу дузалажыр боладдыг. Ырак-сынмас-ла чүве болза, 1992 чылдың чазын уткуштур бир кодан малын-даа малдап болурунга белен бис. Деткиксээр изиг күзелим-дир ийин.

«Шын» мээң чарылбазым солунум дээрзин мяк-ла билдим. Үжен хире чыл иштинде номчуп өскен солунум ачы-хавыязы мээң хууда амыдыралымга чогаадыкчы оруку ажыткан. Кажан-даа «калы бис» деп үнүнге үнүнештим.

Моторк ТИРЧИН.
Ажылчын.

НОМЧУКЧУЛАРГА

«Шын» солунунуң чагыдылгазы чер-черлерде кидин түлүк уламчылап турар. Келир чылга чагыдылганы кыска хуусаа, октябрь төнчүзүнге чедир чорудар ужурга таварышкан бис. Ынчалза-даа бо үени чогумчалыг ажыглап, «Шынның» тиражын район бүрүзүнге эрткен чылгы деңнелден кудулатпазынга редакция идеген турар.

Солунувустуң чагыкчыларга чедирилгези колдуунда ажырбас чоруп турар. Ону бүгү районнарже аъткарып турар Кызылдың харылзаа белдирииниң чедирилге салбырының начальниги Тамара Доржуевна Чамзыдан сөөлгү хүннерде солуннарны канчаар чедирип турарын сонуургадым.

— Сентябрь 7-де «Шын» солунну республика типографиязы чедир бербээн 54 шарыгны (бир шарыгга 500 солун) бээр турган, чүгле 32 шарыгны бергени-биле чамдык районнар чедир албааны ол. (Редакция саазын чогундан солунну чедир парлаваан). Каа-Хем район (Сарыг-Сеп) ол хүннүң солуну чок арткан. Ынчан көдээ суурларже солуннар четпээн, чедишпейн барган. Чүгле район төптери Кызыл-Мажалыкче, Ак-Довуракче, Чадаанаже Сүт-Хөлче, Шагаан-Арыгже, Чаа-Хөлче, Хандагайтыже, Тоора-Хемче, Тээлиже, Мугур-Аксыче чоруткан бис — деп, Тамара Доржуевна тайылбырлаап, Аңда турувуста 08 шак 30-де бир машина чедип келди. Эрзиниң почтазын орайтап чорудуп турган сентябрь 13-те (автобааза машинаны озалдатканы-биле).

— Харылзаа черлиниң автобаазазы транспорт-биле колдуунда ажырбас хандырып турар. Эртенгиниң 5-7 шакка чедир районнарже почтаны чорудуптар. Типография солуннарны дүне 3 шакта эккээр турган, озалдадып бээри үргүлчү таваржыр. Чижээ, сентябрь 7-де 5 шакта — 2 шак иштинде, 10-да бир шак, 11-де база бир шак озалдадып берген. Августа 7 катап 2-3 шак озалдаткан. Чижээ, август 20-21 хүннеринде эртенгиниң 6 шакта солунну типографиядан эккелген — деп, Т. Д. Чамзы чугаалаан. Оон уламындан, типографияның озалдадып турарындан солуннуң чедирилгезинге саадалга ынчаар болу бээри база бар-дыр.

Моңгун-Тайга, Тожу районнарга, Кара-Хөл, Кунгуртуг суурларга почтаның чедирилгези агаар-бойдустуң байдалындан хамааржып, чамдык хүннерде саадап турары хомуданчыг.

Районнарның харылзаа белдирлери суурларже почтаны үезинде шалыпкын тарадырындан чагылгазын кижилер хүн санында саадалга чок алыры база хамааржыр болгай.

МАЛ ЧЕМИ: курлавырларывыс кандыгыл?

ТЕМП ШАЛЫПКЫН ЭВЕС

Тыва Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң сентябрь 11-де редакцияга берген медээзи ёзугаар алырга, мал чеминиң белеткелиниң планын республика ам чаа-ла бежен хуу чедире берген. Тодаргайлаарга, 94391 тонна бөдүүн сиген белеткеттинген. Бо сан-чурагай эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, оон 33047 тонна хөй. Ол артыкшыл кыш удур чоруп олурар көдээ ишчилерниң сагыш-сеткилин көдүрүп, хей-аът киириптип болур. Ажыл-агый ам колдуунда-ла сенаж болгаш кукуруза база сула ажаалдазынче кирген болганда хүн бүрүнүң немерези улам-на көвүдеп, курлавырны хөйү-биле тургузуп ап болурунуң магадылалын көргүзе берген. Сиген белеткээриниң планын ыраккы Мөңгүн-Тайга район күүседириниң кырында келген. Оларда 69 тонна сиген белеткээри арткан. Ынчалза-даа бо районнуң сиген чиилериниң ниити бүдүрер хемчээли улуг эвес: 1070 тонна. А оларга деңнээрге, Улуг-Хем биле Бии-Хем районнар ол-ла дараалашкаа-биле 21995 база 13844 тонна сиген белеткээр. Ындыг-даа болза бо районнарның көргүзүү багай эвес: олар планнарын 73-73 хуу чедир күүседип алгылаан. Барыын-Хемчик районда 8390 тонна сиген белеткеттинген. Ында план 60 хуу күүсеттинген. Сүт-Хөлчүлер 7325 тонна сигенин сарааттаан, план — 59 хуу болган.

Чөөн-Хемчик районнуң чамдык ажыл-агыйларының девискээринде оъг-сиген эки үнген турбуже, бо районда байдал ооҗум хевээр. Мону колхоз, совхозтарның ажыл-ишчилериниң бо чугула кампанияже эки организастап шыдаваандыы, кижи болгаш техника күжүн чөп ажыглап кирбээни, удурткучуларның шүшпен, олутпай чоруу кылдыр санаар апаар. Мал чемин белеткээриниң ажылын чугулага көрүп, оон темпизин шапкынчыдар хемчеглерни алырын райкүүскомнун Макар Донгак баштаан удуртукчуларынга, совхозтар директорларынга идегеп артывыс. Бо хире улуг хемчээлдиг район мынчага чедир 6072 тонна сиген кылып алгаш, планын 48-ле хуу чедирген.

А өске культураларның талазы-биле база-ла чер албаан.

Барыын-хемчикчилер планын 60 хуу күүседип алган. Ол районда 8390 тонна сиген сарааттаттынган. План күүселдезиниң талазы-биле Өвүр, Таңды, Бай-Тайга районнар база-ла чер албаан. Каа-Хем, Тес-Хем, Эрзин, Тожу районнар адактың соонда. Ону чүү дээрил? Оларны үргүлчү шүгүмчүлеп келген. Бо районнарның удуртукчулары Ч. Удумбара, К. Лапчы, К. Мон, К. Долгар амыдыралчы боттуг шүгүмчүлелден чүге чогумчалыг түңнел үндүрбейн турарыл?

Сенаж салырының планын чүгле Бии-Хем район күүсеткен. Ында 19747 тонна сенаж салдынган. План 148 хууга боттанган. Кызыл район сенаж салырының планын 91 хуу чедирип, 6210 тоннаны белеткээн. Барыын-Хемчик биле Каа-Хем районнар бо хоолулуг мал чемин белеткээриниң планын 71-72 хуу күүсеткилээн. Адактың соонда база-ла Эрзин биле Тожу. Олар планын 3-4 хуу чедирген. База-ла пат, чер албаан. Ынчалза-даа база бир өөрүнчүг медээ бар: Кызыл район витаминниг сиген далганы белеткээрин 116 хуу күүсеткен.

Республиканың районнары силос салыр ажылга элээн үс эрткен. Бо талазы-биле бедик көргүзүг Таңдыда: мында 50976 тонна силос салдынган. План — 72 хуу. Бии-Хем районда 10420, Каа-Хем — 24167, Улуг-Хем — 23434, Сүт-Хол — 4243, Тожу — 1625 тонна ногаан массаны кыш удур салып белеткеп алган. Мал чемиин белеткели республиканың бүгү колхоз, совхозтарында үргүлчүлеп турар.

Соок дүшту-ле, хойжу

УДУР СӨӨРТҮП ТУРГАШ...

Малчын кижи бүрүзүнге чылдың эң берге үези — кыш. Ниитиниң малын оон хүр-менди ажырар дээр болза-ла амгы чылдың үени ажыглап мал чемин курлап, кыштагда мал кажааларын, чурттаар оран-савазын септеп-селип алыр апаар. Оон башка шо-шо кылдыр хаарып келир соок кыжының улуг бергелерге таваржы бээр. Кышка удур белеткел чок чоруктуң бак уржуктарын билир кижилер ылангыя чайын, күзүн аңаа кайын орар деп. Ажыктыг, дузалыг чүвени кылып, бүдүрүп, тыптынып, курлап, магадылап алыр. Оон чамдык чижектерин Эрзин районда «Нарын» совхозтуң директору Б. Б. Кунгаа-биле сиген шөлдерин кезип, хойжуларынга ужуражып чораащ көрген бис. Тайга тыртым черлер болгаш Качыктың, Артыштыгның, Ак-Довурактың, Ак-Хемниң сигени багай эвес болур. Ынчангаш хойжулар колдуунда-ла аңаа сиген белеткээр. Чер аразы ырак болганы-биле чамдыктары хову сигени кезип, белеп алыр.

Баштай-ла хойжу Б. С. Нүрзетке дужа бердивис. Ол аньяк оолдар-биле кады бодунуң кыштаанда пресстеп каан хову сигенин автомашинадан дүжүрүп тур.

— Кыштаам бо-дур. Үүрмек септелгезин кылып алган мен. Ам кол ажылым бо: удур сөөртүп тургаш, сиген курлап ап тур мен. Мал чемин хөйнү-ле курлап албас болза, а кышкы үеде бергедей бээр болгай — деп, Бора Сендиевич чугаалааш, немеп каглы.— Көөрге-ле шала багай ышкаш көстүр. Кыжын мону, хову сигени-даа болза, мал аажок чиир чүве. Онаап кааны 4-5 тонна болдур эвеспе. Ол-даа ажырбас, күүседип алыр мен.

Ындыг харын. Соок дүштү-ле, хойжу дээр болза, олардан ам ындыг харыыны дыңнап болур. Аңаа кайын орар бис, [illegible] чүвени бүдүрүп алыр бис дээри ол.

Ол кыштагдан ырак эвесте, оруг хажыызында база бир хонашта, бир автомашина кестүп тур. Чеде бердивис. Таныштывыс. Хоочун хойжу, «Күш-ажылчы шылтарал дээш» деп медальдың эдилекчизи А. Ч. Хумбун болду. Ол чолаачы оол-биле кады тайга сигенин черже дүжүр октап тур. Чугаалаштывыс. Ол мынча диди:

— Хойжулап ажылдааш үжен чыл ажа бердивис. Мал чемин өг-бүлем-биле кады кылып тур мен. Качыкка чайладывыс. Эртен чылын сигенни хөйнү курлап алган мен. Артып калган. Дуу чыдары ол-дур. Бо кышка удур 10 ажыг тонна сигенни белеткеп алыр мен. Кезип алган сигеним ам-даа бар. Ону кыштаамга чедирип алыры арткан. Бээрледип алыр дээрге-ле машина-техника чок боор, ону оочурлаар, бо багай чүве-дир.

Ында, шынап-ла, ындыг. Кыштагларынга сиген чедирип алыр дээн малчыннар хөй. А техника чедишпес. Ынчалза-даа ону хире-шаа-биле боттандырып турар. А Аракчаа Чалзыпович хойнуң кажаазын кышка удур белеткеп алган, чурттаар бажыңы база белен, турлаанга чырык бар.

Аракчаа Чалзыпович чугаа кадында автолавканың кээр, келбезин база сагыжырды. Далганны үлештир берип турза-даа, үс болгаш макарон айлаа эккелбейн турарынга, хеп база пас үргүлчү-ле чок боорунга хомудап турду. Оон ол бодалынга хойжу К. И. Сергей база бурун каттышкан. Комбу Ивановичи-биле бистер оон дуңмазы, аньяк хойжу Махмуд Сергейниң өөнге дүштүвүс бергенде бис. Оон урутлары алдын үш кыштыг, үш оолдуг. Эртен чылын 100 хойдан-на ээн хураганны алган болза, бо чылын чер албаан. Кыш берге, час когурумнуг, соок болганы-биле көргүзүү кудуу болган. Оон кыштаа—Агылыкта, чайлаа—Деңгеликте. Үргүлчү төрүүр хой кадарып келген. Кыштагда кажаазы эрги. Чаа кажаа кылыр дээш туттаан. Ынчалза-даа машина-техника-биле хандырып, ыяшты сөөртүп бээр болза, эш-өөрүн эвилелдеп тургаш кажааны тудуп алырын ол чугаалап олурду. Кыштаанда бажыңныг, шала тудкан чуна бажыңныг. Оон эжин, сонгалары чок.

Комбу Ивановичиниң база бир дилээ бар. Ол хөй чылда хой кадарып келген, совхоз төвүнде бажыңы чок. Ажы-төлү школачылар. Бир бажыңны бээрин аазааш, ону өске кижиге берипкен. Хөй ажы-төлүг хойжунуң хомудалын чоокку үеде хандырар талазы-биле совхозтуң дирекциязы, ында профэвилел комители көөрүн идегеп арттаал.

Кышкы үеде Нарынның хойжуларынга бир берге чүве—олар. Кыштаглар чоокта. Ынчангаш мал одары кызыы. Малды үргүлчү карактавас, олар шөлүн шын таарыштырбас болза хоржок: мал катчы-даа берип болур. Ынчангаш малчын кадрларның харылзаа-хазын бедидери-биле төрүүр коданнарны төлептиг, мөзүлүг, ажылдаа билир кижилерге, а төрүвес коданнарны аньяк өг-бүлелерге хүлээткен. Дөрт кыштагга капитал септелге чорудуп, бирээзин чаа тудуп турар. Совхозта 85 хойжу турлааның 42-зинде электри чырыы бар. Артканнары бичии моторлар ажыглаар. Хойжулар кышка удур хире-шаа-биле белеткенип турар. Оларның ол ажылы үре-түңнелдиг болзай аан.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

Үнүп чыткан номерге келген дилег

«ДУЗАЛАП КӨРҮҢЕР»

Ажылга чаа-ла кээп турувуста, редакцияга хомудаан сеткили арнында иле көскү аньяк херээжен кижи келгеш, даразында чүүлдү биске чугаалап, дуза көргүзерин дилээн:

Хоорай адаанда дачалар чаңында № 1 автобус дүрүлгениң дузалал ажыл-агыйында бригадирлеп ажылдап турар мен. Чурттап турар бажыңым база ында. Бир чүүл сеткилимни дыка-ла хомудатты, милиция ажылдакчыларынга баарымга, мензэ дузалаар-даа хире эвес боорга, силерге келгеним бо. Дузалажып көрүңер. Ам херектиң ужуруп чугаалап берейн:

— Бажыңывыс Улуг-Хем эриинде сеп кыдыында. Ол сепке балыктаан, аңаа-даа дыштанган улус бо-ла келир. Бис оларга, олар биске кандыг-даа хамаарылга чок амыр-тайбың чурттап келдивис.

Дүүн база бир бөлүк келген—беш эр кижи, бир херээжен. Үш машиналыг: 81-62 ТВЛ дугаарлыг самосвал, 57-25 КЯ дээн кузовтуг УАЗ-452 болгаш 83-42 ТВЖ дугаарлыг хуу «Нива». Баштай оларның дугаарларынче кайын кичээнгей салыр ийик бис аан, соонда барып бижип ап чытканывыс ол-дур ийин.

Келген соонда үр болбаанда, оларның чугаа-соодуу дыңнып, шимээн-даажы элээн апарды, [illegible] тураалы илден. Ижиксээн улус ижер-ле ыйнаан дээш саташ-даа салбаан бис. Ынчалза-даа 16 шак чартык үезинде оларның талазындан хаван оглунуң кыпсынчыг кышкызы үнген. Чүү болган чүве ирги дээш ашаам ынаар чорупту. Элээн үр апаарга, соондан чеде бээримге, бистиң хуувуста хаван оглун олуруп каан чыдыр. Хомудаарым-даа аажок. Ашаам холдарында ханны безин чедир чуп албаан бир кижи-биле маргышкан тур. Соонда билдингени — «Суглак» совхозтуң кол инженери Олег Ершов болду.

Оон аксындан чүнү үнмес дээр: «Хаваныңарны мен өлүрүп кагдым, мени канчаар силер ынчаш? Орус, тыва эш-өөрүм-даа эндерик, оларга силерни өлүртүп, бажыңыңарны өрттеттирип-даа каап болур мен. Ынчангаш дыка кедерептурбаңар...»— дээш, кыжанмас-ла чүвези чок. Оларның маргыжынга кирип бергеш караамче-даа шаптырдым, көрүңер даан көк. (Караңгылаткан карак шилдерин уштуптарга, шынап-ла көк чораан—ред.).

Чадажып кааш кудээмни милицияже чоруттум. Ол удатпаанда машиналыг ийи КАИ ажылдакчызы эдертип алган келди. Оларның машиназын көрүп кааш самосвалдың чолаачызы дезерин оралдажып, кудээмниң чиик машиназын уу-таза үстүрүп каг часты. «Суглак» совхозтуң чолаачызы Александр Желтухин болганын оон билип алдывыс.

Оон соонда бистиң шуптувусту хоорайның иштики херектер килдизинге эккелген. Аңаа дежурныйлап орган майор Вадим Оськин биске дузалажыр хамаанчок, силер хоорайга хамаарышпас силер. Кызыл районнуң милициязынга барыңар, олар сайгарзын, мен-де силерниң херээңер чокка-ла он беш херек бар деп, дедирленип, химиренип шаг болду. Ынчап-ынчап дөрт дугаар каътта 70 дугаар өрээлде олурар Монгуш деп ажылдакчыже чоруткан. Ол мени байысаап, протоколду тургускаш, демги чурум үрекчилерин, үптекчилерни аан, безин байысаавады. Ынчап турувуста Кызыл районнуң иштики херектер килдизинден бир ажылдакчы чедип келген. О. Ершов-биле чугаалажып турарын көөрүмге, аажок өңнүк улус чораан. Ол кижи Монгушка келгеш, аңаа тыва дылга бир-ле чүве чугаалааш, демги мени байысааган протоколду катап-ла дежурныйга эккеп, оон-биле дугуржуп, сүмелешкениниң соонда чурум үрекчилерин аңаа-ла салып чорудар дей бээрге, негеп тургаш оларның эзирик, элээриниң дугайында экспертиза кылырын чедип алдым. Шупту ээрик болдулар. Ынчалза-даа оларның шуптузун оон соонда аңаа-ла салып чорудупкан. Хаван оглунуң сөөгү милицияда, ону хавырган дугайында протокол безин чок.

Ол-ла чоруп турувуста дүн ортузу чеде берген. Демгилерни салып чорудуптарга, биеэги-ле байырлап турган черинге катап келгеш аңаа хондулар. Септи кежилдир четкилер салып алган улус чораан. Ол дугайында КАИ-даа ажылдакчыларынга, шагдааларга-даа чугаалаарывыска, херекке албас болду. Ол база кайгамчык. Бойдус камгалаар органнарның ажылдакчыларын эккээрин-даа негеп турдум. Тоовайн бардылар.

Бо бүгүнүң чоруттунуп турарын көөрүмге, ук херекти бузуруп каап тар деп турары дыка көскү чорду. Мени даарта эртен Кызыл районнуң иштики херектер килдизинге кел, аңаа сайгарар бис дээр чораан. Чүге ындыг чүвел? Бистиң девискээривис хоорайга-ла хамааржыр болгай. Өөр-бөттерин камгалажып, херектерни мынчаар чажырып бузуруп турарга, кем-херек күүседикчилерни хөй боор турбайн канчаар. Мону черле мынчаар аңаа арттырбейн, солунга чырыдып тургаш эчизинге чедер бодаар дыр мен. Ынчангаш мээң дузалажып, мону чырыдып көрүңер.

Людмила ЕРОФЕЕВА.

Редакциядан: Ёзулуг хоорамчылалга, күчүлелге таварышкан хамаатының солундан дуза дилеп келген-дир. Херектиң сайгарылгазының эгелеп турарында арай чиизиничиг чүүлдер, шынап-ла, бар хире. Оон канчаар болганын ол хевээр. Чүнү-даа кезывайн немезейн чырыттывыс. Хоорайның корум-чурум камгалаар органнары хомудакчыга хойлу бүзүреп дузалап, чурум үрекчилеринге хамааржыштыр чедир шиитпирни хүлээп алырынга идегеп артывыс.

Келир чылдың «Шынын» чагыдып алырынче далажыңар, ону хүлээп алыры октябрь төнчүзүнде доостур

Даарта—Арга-арыг ажылдакчыларының хүнү

РЫНОК болгаш АМЫДЫРАЛ

КАМНЫГ БОЛУУЛ

Даарта Арга-арыг ажылдакчыларының хүнү. Арга-арыг — бистиң байлаавыс. ногаан» өннүүвүстү камгалап, ону өстүрүп сайзырадырынга төлептиг үлүүн киирип чоруур арга-арыг ажылдакчыларынга оларның байырлалын таварыштыр байыр чедирип, оларның ажыл-ижинге, амыдырал-чурттаалгазынга чедиишкиннерни күзеп тур бис. Рынок харылзааларынче шилчилге үезинде арга-арыг ажылдакчыларының мурнунда салдынган сорулга улуг-даа, харысаалгалыг-даа.

Тыва Республиканың арга-арыг ажылдакчылары боттарының чаңчыл болган байырлалын канчаар уткуп турарын солуннуң номчукчуларынга таныштырары-биле республиканың Арга-ыяш ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының кол инженери Виктор Васильевич ПЕРМИНОВКА элээн каш айтырыгларны салган бис. Ону моон адаанда парладывыс.

— Рынок харылзааларынче шилчилге-биле холбаштыр тудуг материалдарынга база одалгага ажыглаар ыяш чедишпейн турар болгай. Бо дугайты чүнү чугаалап болур силер, Виктор Васильевич?

— Садып турар айтырыгнар шын-дыр харын. Ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа хевири болур рынок харылзааларынче шилчип турар бо үеде тудуг материалдары кылдыр херегләэр ыяшка, ооң тура-к, одалга кылдыр ажыглаар ыяшка херегдел дыка улгаткан. Чурттуң өске регионнары-биле бараан-сараан-даа солчурда бо эң эптиг чүүл боол турар. Биригээр чугаалаарга, кол продукт боол турар. Амгы үеде ыяш херегленес-ле чер чок апарган. Ынчангаш ыяш белеткеп алыр дээн черлерниң саны база өскен. Ооң калында чаа тургустунгулаан кооперативтер болгаш биче бүдүрүлгелер дээр бүдүрүлгелер кандыг-ла-бир арга ажыглап турган, ыяш фондузу аптарын бодаар боордур.

— Силерниң кадагалап-карактап турар арга-арыгларыңардан чылда чеже кубометр продукцияны херегленикчилерге берип турар силер? Ону кым тодарадып бээр чүвел?

— Чылда 3 миллион кубометр продукция бээр кылдыр көрдүнген чүве. Ону төлевилел организациялары тодарадып турар. Шак мындыг таварылгада ыяш кезип алыр черлерни тускайлап үндүрүп бергеш, ыяш белеткелиниң хемчээлин улгаттырар апаар-дыр. Ындыг бе дээрге, Тываның онзагай бойдус байдалдары бойдус ка ынчаар кам-хайыра чок бооруун болдурбас ужурлуг. Анаа-ла Эвилелдиң ортумак деңнели-биле деңней көрүп санаашкыннар кылырынга бистер, Тываның арга-арыг ажылдакчылары удур бис. Бистиң санап турарывыс ёзугаар алыр болза, 400—500 муң кубометр ыяшты кезип алыр кылдыр чөпшээрел болур. Оода чадаарда 2000—2500 гектар черден ыяш кезип алыр дээр болза, орта чөпшээрежип болур бис. Шак бо таварылгада арга-арыгның долгандыр турар хүрээлели үрегдеттинмес болгаш бистиң биче-биче хемнеривис, дамырак сугларывыс согдуп, кургавас.

— Арга-арыгның байдалын көрүп тургаш, ыяш белеткелин чорудуп болбас чүве бе? Бо талазы-биле бодалыңар чүл?

— Бистиң бодап турарывыс база-ла ындыг ийин. Арга-арыгның байдалын көрүп тургаш, ыяш белеткеп болгу дег черлерни хуваар ужурлуг. Моон кол-ла чылдагааны—арга-арыг дугайында хоойлунуң чок боол турарында. Бо айтырыгларны чер-чер Советтери боттары шиитпирлээр кылдыр Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели айтышкын берип кээниңге бис таарзынмайн турар бис. Ыяш ажыл-агыйының ажылдакчылары бо ажылга албан киришкен турар ужурлуг. Арга-арыг талазы-биле тускай эртемниг специалистер ышкажыл бис. Чербинниң ыяш белеткээр пунктузу, республиканың Иштики херектер министерствозунуң бүдүрүлгезин тудутта херегләэр ыяш сөөртүрүнуң хемчээлин кызырганы-биле Тываның рынокче шилчилгезин бергедей бээр чадапчок.

— Ыяшты кезип белеткээр болгаш болбаазырадып кылыр техника болгаш технология кайы хире сайзыраан ыл? Мында чидириг бар боол турар бе?

— Мында элээн каражалыг боол турар бис. Техниканың болгаш технологияның ам-даа чедир сайзыраваанындан ыяш чиг эдин хөйнү чидирип турар бис. Ону белеткеп-даа турар, болбаазырадып-даа турар үеде чидиригдеривис улуг. Арга-ыяш ажыл-агыйының адыры сөөлгү 30 чылдарның дургузунда техника-даа, технология-даа талазы-биле ындыг-ла кончуг чаартынмаан. Шоолуг-ла өскерилген чүве чок. 50 чылдарның деңнелинде хевээр арткан бис дээр болзумза, ында кандыг-даа частырыг чок. Ынчангаш ыяш ажыл-агыйынга ажылдаар күзелдиг аныяктарның чок боол турарының чылдагааны-даа ында боор деп бодаар мен.

Интервью

— Кезип кааптан ыяштар артынчыларын болбаазырадыр талазы-биле кылып чорудуп турар ажылыңар дугайында чугаалап көрүңерем?

— Артынчыларны болбаазырадып кылыр дериг-херекселдер чок боол турар. Ооң ужун кескен ыяш артынчыларын колдуунда-ла октаар ужурга таваржып турар. Ыяш кескен черлерниң бөгү эртып каап, ол кавыйның девискээрин боктаалдырып турар. Үзүк чок өрт хып турар ужуру-даа ында. Бо хүннерде шак мындыг ажыл-агыйжы эвес чорук биле эптежир аргавыс чок апарган. Өскээр хөделбес болза хоржок деп чүвени билгеш, арга-ыяш комплекизин эде организастаар талазы-биле эге базымнарны кылып эгелей бердивис. Чогумна ынчангаш «Туран арга-ыяш» фирмада модуль база-ла эптеп тургускаш, станок дээш өске-даа дериг-херекселдерни тургузуп алдывыс. Каа-Хемниң ыяш ажыл-агый чериниң баазазынга паркет шала кылыр, ооң чоорту хирээнден артынчыларындан шала шывар плита кылыр чериң телевиделин доозуп турар. Маңаа ажыглаар дериг-херекселдерни белеткеп эгелей берген. Бо айтырыгларны чогумчалыг кылдыр шиитпирлээринге Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиң болгаш Экономика талазы-биле күрүне комитети биске улуг деткимчени көргүскен.

— Чоннуң херегдел бараннарын бүдүрер талазы-биле кылып чорудуп турар ажылыңар дугайында чүнү билип ап болурул?

— Бүдүрүлгелерниң материалдыг курлавырлар-биле хандырарының хөй чылдар иштинде чүрүмчүдүп кааш турган чүрүму сандарап, рынокче шилчилгениң берге байдалдарында республиканың ыяш ажыл-агыйлары чоннуң херегдел бараанналарын бүдүрер дээш оралдажыышкыннары кылып келген болгаш кылып-даа турар. Таңдының болгаш Кызылдың ыяш ажыл-агыйларының белеткеп кылганы балды сыы болгаш огородка ажыглаар дериг-херекселдер сыптары магазиннерде доктаамал бар боол турар болу берген. Бистиң хоочуннарывыс В. М. Шишковтуң, Ф. К. Горшковтуң кылганы доскаарлар, кухняга салыр херекселдери, сиилбип турган кылып каан кылыглары республиканың дыка хөй чурттакчыларының бажыңнарын каастап турарынга чоргаарланып чоруур бис. Олар бүдүрүп турар продукцияның шынарын экижидер, ооң ассортиментизин калбартыр дээш чогаадыкчы ажылдап турарлар.

— Профессионал байырлалыңарны демдеглеп турар-дыр силер. Бо буянныг ишке хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келген бүдүрүлгениң мурнакчыларын адап каары артык эвес боор.

— Ногаан өннүүвүстү камгалаар болгаш кадагалаар буянныг херекке бодунуң барык бүгү амыдыралын бараалгадып, кызымак ажылдап келген кижилер бисте хөй. Сут-Хөл лесничествозунуң лесниги Достай-оол Бадамбаевич Монгуш, Өвүрден Кызыл-оол Доңгакович Монгуш, Балгазындан Георгий Егорович Стариков, Белбей лесничествозундан Борис Иванович Борзенко дээш оон-даа хөй кижилерни адап болур мен. Тураниның ыяш ажыл-агыйында Г. Н. Маадының удуртуп турары бригаданың ыяш белеткекчилери планның онаалдазын доктаамал ажыр күүседип келген.

Пөш тооруу удавас республиканың садыгларынга кестүп кээр. Каа-Хем, Тожу болгаш өске-даа ыяш ажыл-агыйларындан дыка хөй бригадалар тооруқ белеткеп үнүпкен.

— Арга-арыгны катап өстүрери — силерниң ажыл-чорудулгаңарның кол өзээ болгай. Бо талазы-биле кылып турар ажылыңар кандыгыл?

— «Бир ыяшты кескеш, ийи ыяштан олуртуп каг» деп үлегер чугаа бар болгай. Ол биске дорт хамаарылгалыг. Бо чылын 600 гектар черге ыяш культураларын тарып олурткан. Ыяш кезип алыр черлерден чаа өзүп үнүп орар чаш ыяштарны камгалаар талазы-биле негелдени шыңгыыраткан бис. Тарып олуртур ыяш материалдарын өстүрери-биле комплекстиг үш ажыл-агый ажылдап турар. Чурттакчылыг суурларны, хоорайларны погаанчыдарынга ажыглаар ыяштарны база-ла өстүрүп турар. Политиктиг оюн-биле хандыкшааш, хоорай, суурларны ногаанчыдып чаагайжыдарынче чамдык удуртукчулар кичээнгей салбастай бергени хараадангыг-дыр. Ооң түңнелинде тарып олуртур ыяштарга херегдел эвээжээн, чаагайжыдылгага ажыглаар дээш тарып каан ыяштар эмин эртир үнгеш, шынарын чидирген. Ону октаар ужурга таварыштывыс. Бо чүл? Ажыл-агыйжы эвес чорук-тур. Ынчангаш арга-арыывыска камныг боол көрээли.

Манай-оол ОЮН интервьюну кылган.

ЭЗИМНЕРНИҢ ЭЭЛЕРИ

Арга-ыяшты камгалап, ону улам байлак кылдыр өстүрериңче сагыш салып чоруур улусту бо хүнде хөй-биле адап, оларның ажыл-ижин демдеглеп болур.

Бо чуруктарның бирээзинде арга-арыгны камгалаарының талазы-биле ажыл чорудар станцияның улуг инженери Салчак Камзат-ооловна Кара-Кыстың чуруун киирдивис. Ол 1963 чылда Сибирьниң технология институдун дооскаш, Барыын-Хемчиктиң ыяш ажыл-агыйынга, Каа-Хемге болгаш оон өске-даа черлерге ажылдап чораан. 1985 чылдан арга-арыглар камгалаар станциязында ажылдай берген. Ажылында мактадыг. Арга-дурзулгазы байлак инженер-дир.

Дараазында чурукта Владимир Ильич Титов 1967 чылдан Шуурмактың арга-арыг ажыл-агыйынга механиктеп, ооң удуртукчузунуң оралакчызы болуп, амгы үеде Тес-Хемде арга-арыг чериниң улуг механиинге ажылдап, машина-техниканы башкарып, калбак-калбак улуг эзимнерниң ээзи болуп, кызымак ажылдап чоруур.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

БИСТЕР ӨСКЕРИЛГЕН БИС

Август 19-21 хүннеринде болган күрүнениң эрге-чагырга эргилдезиниң үезинде Тывага анаа кымнар удурланганыл, кымнар хорүй берген чыткаңыл, кымнар эргилде кылган кижилерни деткиир хөөннүг турганыл деп чугаа бо-ла көдүрлүп кээп турар. Ындыг уткалыг материалдар «Деткимче», «Азия төвү» солуннарга хөй парлаттынган. Солуннарда чүүлдерни номчуп, кижилерниң чугаазын дыңнап, кижи боду база бодунуң шаа-биле ол хай-халаптыг болуушкуннарны сайгарар, оларның тыптып келген чылдагаанын дилээр боор чорду. Черле ынчаш Тываның чурттакчылары политиктиг, экономиктиг айтырыгларны канчаар шиитпирлеп турарынга боттарывыстың хамаарылгавысты илередир, турушту ээлээр үези келгенин эрге-чагырга эргилдези көргүсту.

Күрүне эргилдезиниң үнүп келген чылдагааны чүдел? Мен бодаарымга, политиктиг айтырыгларны күш-биле шиитпирлээр үлегерин ССРЭ-ниң мурнунда турган чазаа көргүскен. Грузияга, Прибалтика республикаларынга политиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге шеригни киириштирип, кымнар күш деген туржук? Москвага август 19-21 хүннерде ышкаш ол республикаларга кижилерни танк-биле бастырып, боолап өлүрүп турбаан бе? Өлүрүп турган. Ону кымнар үүлгедип кааның ССРЭ-ниң Президентизи, Күрүнениң Камгалал комитединиң даргазы М. С. Горбачев, ССРЭ-ниң иштики херектер министри турган Пуго дээш өске-даа бирги чергениң удуртукчулары билбес турду. А шынында олар билир турган чадавас. ССРЭ-ниң Президентизиниң ынчангы чайгылчак туружу оон бодунга чоок турган кижилерге эргилде организастаар арганы берген. Эргилде болган соонда кайда чүү боол турарын тода чугаалап эгелей берген бис. Бир эвес эргилде болбаан болза, шиитпирлээри мырыкай кес кырынга келген политиктиг болгаш экономиктиг айтырыглар ам-даа чидиг бижектиң бизинде, чиңге багның бажынга тураны чадавас. Ол айтырыгларны шиитпирлиг, дүрген шиитпирлеп эгелээринге күрүне эргилдези идиг бергени ол бе ынчаш? Бичии Тыва хамаанчок, төп безин ол хире шиитпир чок турушту турганы ол бе? Айтырыглар-ла хөй.

Демократтарның чугаазы-биле алырга, «Деткимче», «Азия төвү» солуннарны номчуурга, эргилде хүннеринде Тыва хорүп чыдыпкан аяның кылдыр билдинер. Ол хүннерде Тывага байдалдыг, ол-ла хүннерде көөрүн кызып, сайгарарын оралдажып, көрээлинер. Күрүне эргилдези эгелээрн билек, чүгле Тывада шериглер эвес, бүгү чуртта шериглерни бедиткен дайынны байдалче шилчиткен болгай. Тывада шериглерни командылап турар эштер, республиканың Иштики херектер министерствозунуң удуртукчулары Тываның хоорай суурларының кудумчуларынче шериглерни черле үндүрбес турган бис деп бо хүннерде аашкыннар чыгыы турар-дырлар. Бир эвес Тываның чону митингилеп, ажыл соксадып эгелээн болза, чүнүң-даа ужуру билдинмес ол хүннерде үстүнде харыысалгалыг эштер та кандыг шиитпирни хүлээп алыр турганнарыл? А бир эвес митингилер, ажыл соксадыышкыннары эгелээн болза, чүү болуп болур турганыл? Мынчаар сайгарып көөр болза, республиканың удуртулгазының ол хүннерде туружу элээн бодамчалыг болгандыр деп болур ышкажыл. Бир эвес ынчан Тывага «эзиг» болуушкуннар болган болза, бо хүннерде республикага байдал та кандыг янзылыг турар?

«Деткимче» солунга «Демократтыг Тыва» шимчээшкинниң идепкейлиг киржикчизи С. Байкын улус депутады П. Кара-Салдың адынга ажык чагааны парлаттынган. Россияның чазаан, демократтыг шимчээшкинни багай чүүлдерге чыпшыр тудкан деп депутатты автор буруудаткан. Багай чүүлдер төптен үнүп кээр апарган чүве-дир деп депутаттың чугаалааны ылап чүве харын. Күрүне эргилдези база төптен үнүп келбээн бе? Төптүң шын эвес хөделиишкиннеринден бот-догунмаан күрүне деп санаттынып турар Тыва Республиканы камгалаарының хоойлу-дүрүмүн ажылдап кылырының чугулазын саналдаар дээш, депутат ынчаар чугаалаан. Бир эвес ындыг хоойлу турар болза, нарын байдалдарда кандыг туружу ээлээри тодаргай болур ийик. Шак ындыг санал-биле бистиң депутаттарывыс РСФСР, ССРЭ деңнелинче-даа үнер болза, ажырбас хевирлиг.

Автономнуг республикаларның, крайларның, областарның эвилелдешкен республикаларда авааш санның улустарның эрге-ажыын камгалаарының айтырыгларын чугаалажып көөрүн Ортаакы Азия республикаларының удуртукчуларының кедурүп турары база анаа эвес. Кыргыс Республиканың Президентизи Акаев ол айтырыгны тургузуп эгелээн.

Август хүннеринде күрүне эргилдези-биле кады бистиң сеткил-сагыжывыска, угаан-медерелививске база эргилде болган. Бистер өскерилген бис. Амыдыралче, политикаже, төпче, боттарывысче бир янзы көөр апарган бис. Бистиң ол көрүжүвүсте эң үнелиг чүве кижиниң чаагай эрге-ажыы, ону камгалаары апарган болза — улам эки. Тываның ажылчы чону моон соңгаар улуг политиканың хоюткузу болбас боор бис. Кымның-даа талазындан чөптүг эвес чүүлдерге эптеш чок болуулунар.

Шаңгыр-оол СУВАН.
Журналист.

ТЫВА ЧЕМНЕРНИ ЭЛБЕДИП КӨРЗЕ

Тыва национал чемнерни чүгле тывалар боттарывыс эвес, өске-даа нацияның кижилери сонуургаар. Сүттен кылыр тыва ак чемнер: ааржы, ээжегей, чөкпек, саржаг, курут, бышталк дээш өске-даа чемнерни инек, хой, өшкү, бе, теве, сарлык сүдүнден кылырын билир бис. Тыва чемнерни чүзүн аайы-биле белеткеп кылыры хоорай чурттакчыларынга берге. Оларда мал эвээш. Малды ажаап-карактаары база бар. Инекти кадарар одар база чедишпес. Чадаана хоорайның бүдүрүлге, албан, организация черлери дүзээл ажыл-агыйын хогжүдер депле турар, а херек кырында каш чыл улаштыр бо ажыл боттанмайн келди.

Национал чемнерни дораан кылып болбазы билдингир. Чаңгыс хүнде болдунмас. Амгы бо үеде хоорай черде ийи-чаңгыс хой, өшкүлүг өрегелер ак чемнерни өскээр чарыгдавас дээрден башка, чүгле боттарынга кылып олурар. Малчыннар-даа болза чүгле боттарынга ийи-чаңгыс инээниң, хоюнуң сүдүнден ак чемни боралап алыр-ладыр. Ак чемнерге согажалаарда чиңге-тараа, арбай, ак-тараа далганын соктап, тыртып алыр сотааш, бала, дээрбе, деспи херек. Ол эт-севиивисти каш чылдар бурунгаар хереэ чок дээш бөкче үндүр октагылапкан бис. Чамдык аныяктарывыс ол чүүлдерни танывас-даа болуру магатчок.

Мээң бодап турарым болза, тыва аъш-чемнерни кылыр кооперативтерни дузалаар ажыл-агыйлааның органызастааш, оларга бүгү деткимчени көргүзер, ачаа аныяктарны хөйү-биле киириштирер. Мал ажылының өөредири ажыл-агый удуртукчуларының кичээнгейинге турар болгаш аныяктарның өөредири хүннүң чугула айтырыы деп бодаар мен.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ

ТООП КӨӨРҮ КҮЗЕНЧИГ

№ 23 «Шынга» хоочун бижикчи Адыг-Түлүш Бегзиниң «Буруу онаар үе келген» деп эгелиг материалын номчааш, ажаа дыка-ла чөпшээрежип, каттыжар кижи-дир мен. Ында бижип турары-биле алырга, амгы үениң чамдык аныяк өскениниң сөс-чугаазының болгаш бодун канчаар алдынып чоруурунуң дугайында кончуг-ла шын бижээн.

Мээң орта немексеп турар чүүлүм чүл дээрге, даай деп сөстү кайы хамаанчок кижилерге сөглеп чорбас, ол ыдыктыг сөс деп чүвени билип алыры чугула. Бодап-даа көрүңер даан, кижиниң иезиниң улуг акылары эң-не хүндүткелдиг улус-тур.

Ынчангаш аныяктарга чагыым, бо «даай» деп хүндүлүг сөстү хөй черге октап чорбайн, аваларыңарның акыларынга, оол дуңмаларынга өргүп чоруулуңар.

Сергей ООРЖАК.

ДАГДЫНЫКЧЫ СААНЧЫ

Эрткен-дүшкен кижилер Таңды эдээнде Чазы деп черни кончуг-ла чараш сынар. Ону Таңдының эң чараш черлериниң бирээзи дизе черле частыг чок боор. Чазы — С. К. Тока аттыг совхозтуң Кулузун сүт-бараан фермазының чайлаа. Чайның кончуг изиг хүннеринде бо чайлагже үнүп кээрге, сериини кончуг. Кайнаар-даа көөрге, чиңгир ногаан арга-арыг. Мында оът-сиген, чечек-чимис хөлбеңнээр. Бода малга дыка-ла таарышкан оран. Элегестиң саанчыларының әлбек сүттү саап ап турар чери ол.

Онаашкан ажыл-херээнге сагыш-сеткилинден бердинген, ак сеткилдиг малчыннар фермада арбын. Оларның бирээзинге Окумаа Успун-ооловна Монгуш хамаар-жыр. Ол саанчылап ажылдаандан бээр чээрби чыл чедип турар. Хоочун саанчының көргүзүглери чылдының бедик болуру чаңчыл болган. Окумаа Монгуш бо юбилейлиг чылдың бирги чартыында планныг даалгаларын 120 хуу боттандырган.

1991 чыл О. У. Монгуштуң амыдыралынга онзагай. Хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш база Тывага улусчу революцияның 70 чылы-биле холбаштыр ону Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаан.

Мен бо саанчының дугайында улуг үнелелди С. К. Тока аттыг совхозтуң директору Валентин Ооржактан, специалистерден болгаш Окумааның бодунуң эш-өөрүнден чылыг сөстерни дыңнадым. Окумаа Монгуш коллективтиң кежигүннерин уран чүүлче хаара тудуп турар. 1990 чылда ферманың уран талантылыглары Элегес суурнуң коллективтериниң аразынга болган уран чүүл көрүлдезинге идепкейлиг киришкеш, бирги черни төлептиг чаалап алган. Тывага улусчу революцияның 70 чылы оюнга тураркаалаан уран чүүл көрүлдезинге база эки киришкен.

О. У. Монгуш — аныяктарның дагдыныкчызы. Ол ажылдап келген чылдарында он ажыг аныяк саанчыларны белеткээн. Амгы үеде дүржүлгалыг ишчи аныяк кыстар Саяна Түлүштү, Ольга Сааяны саанчының мергежилинге өөредип турар.

Севээн ОЮН.

ҮНДЕЗИН ЧОК БУРУУДАТТЫРГАННАР

Эрткен чылын «Шын» солунга 1938 чылда ТАР-ның Улуг-Хем кожуунунуң Үрбүн, Хереме сумуларының араттарын үндезин чок черге Минусинск кара-бажыңынга хоругдап турган, оларның чамдыызы ээн келбээнниниң дугайында бижээн кижи мен.

Бо хүннерде 1938 чылда Үрбүн, Хереме сумуларының ССРЭ-ге туттурган араттарының дөргүл-төреллери «Мемориал» ниитилелинче хөй чагааларны бижип, ол улусту өске күрүне чүү дээш хоругдааныл, чамы келбээн улустар кажан, кайда чок болганыл деп айтырыгларны тургузуп турар. Ол чагааларның бирээзин Тураннан башкы Кежбу Меддерович Бүзек-оол бижээн.

«Мээң дуздан калып көөрүмерни улуу-биле дилеп олур мен. Мен ачамның арыг адын катап тургузуп, ажы-төлүмге чугаалап бээр дээш дилээш, тып чадап тур мен».

«Мемориал» ниитилели 1988 чылда репрессияга таварышкан Үрбүн, Хереме сумуларының араттарының дугайында документилерни тывары республика прокурорунуң, репрессия талазы-биле комиссияның даргазы Ч-Д. В. Ондарның мурнунга хөй удаа айтырыгны тургузуп келген. Бо улустарның чүгле ийиазының (Суруя биле Бази-оолдуң) херээн Тываның КАК-тың архивинден көөр аргалыг болган бис. Ол херекте чамдык материалдар Минусинскиге хамаарышкан турар болган. А өске араттарның дугайында кандыг-даа документилер чок болган.

«Мемориал» ниитилели КАК-че чагаалар бижээниниң түңнелинде КАК Красноярск край эргелелиниң оралакчы даргазы Н. М. Новоселевтуң ат салган 17.07. 91 ч. № 10/11—7170 документиниң чорутчан. Ук документиде 3-4 кижиниң херээ тывылбаан, а өскелерниң шуптузун долузу-биле бижээн. Чагааның утказын кыскаш-биле таныштырып көрейн.

1938 чылдың май 17-де Үрбүн, Хеременге чурттап турган Суруяны, июль 4-те Сат Хорлуг-оолду, июль 9-та Чиңгеге чурттап турган Баян-оол, Соян-оол база Үрбүнден Шиилиг-Карак, Алдын-оол Дыдыр-оол, Мундургу, Чап, Оюн-оол сугларны, июль 10-да Таржааны, августуң 30-де Танаалай, Өлчей, Оолакай, Хыртыңмай, Меддер, Тамдак суглар Ус-Аксы, Хереме, Саарал мичаалдыр чурттап турган араттарны НКВД-ның Усинск кызыгаар шериглери тудуп хоругдааш, Минусинск кара-бажыңынга суп каан. Оларга «Кызыгаар Ус районунга 1935-36 чылдарда ТАР база ССРЭ-ге удур тыва, орус, хакас чонунуң буруу үзелдиг бөлүүн организастап, контрреволюстут үймээн бөлүүн тургузуп кажан Япония биле ССРЭ аразынга дайын болу бээрге, боо-чепсектиг Японияга дузалажып, ТАР-да тургузуун чок кылыр деп турганнар» деп буруну онаан, «1939 чылдың февраль 25-те Дызыр-оол, ол-да чылдың май 26-да Алдын-оол биле Оюн-оол, июль 26-да Меддер, июль 4-те Өлчей база 1939 чылдың август 1-де Делгер-оол оларның өлгени-биле 1938 чылдың (39 чыл боор. авт.) декабрьның 19-та НКВД-ның Минусинскиниң оперсекторунуң байысаакчызы үстүнде улустарга хамаарыштыр кеземче херээн соксаткан» деп документиде айыткан.

1940 чылдың февраль 25-те Сибирьниң шериг трибуналы ук херекти катап истелге чорудары-биле эгиткен турган. 1940 чылдың май 5-те НКВД-ның Минусинск оперсекторуну доктаалы-биле дириг арткан тываларны, оларның бурузу чок дээш хостап үндүрген.

1970 чылда бо улустарның херээн катап хынаан. Ус районунуң девискээринге ол үеде кандыг-даа «контр» бөлүк турбааны илереэн. Ынчангаш Красноярск крайның прокурору 1970 чылдың февраль 19-та доктаалы-биле Үрбүн Кашпал «контрларның» херээн соксаткан, ам чүгле бистиң республиканың прокуратуразының, республиканың репрессия талазы-биле комиссиязының чедир ажылдаары арткан.

Кара-оол ООЛЧУГАШ,
«Мемориал» ниитилелиниң даргазының оралакчызы.

КАРА-ДАГТА КЫМНАР ЧУРТТАП ЧОРААНЫЛ?

Аллан-дургуннарның турлаа Кара-Даг тээгүде болгаш ыр-шоорда кирген алдаржый берген оран-на болгай. Ыяч-чангаш улусчу революция соонда ону кымнар ээлеп, чурттап артканын номчукчуларга сонуургадыр боладым. Тоогу кижилерден, чоңдан тургустунарын билир бис.

Кара-Даг мындыг кезектерден тургустунган: Улуг-Кара-Даг, Биче-Кара-Даг болгаш Хөрек-Даа. Боларның баарында долгандыр даглар хүрээлеп кезек делгем шөлдүг Оргу-Шөл дээр. Кара-Дагның артында Ак деп шапкын хем агып бадып чыдар. Кара-Даг кадыр бедик болганда, чүгле кыжын аалдар кыштаар. Кадар оъттуг болгаш, шээр малга дыка тааржыр даглар. Шаанда Оргу-Шөлге чылгы мал кара шаар кыштаар чер чүве. Мал оран дыр ийин. Кара-Дагта хар эрте чагганда, аалдар орай күстен эгелээш, эрте часка чедир кыштаглаар. Ам 30—40 чылдарда анаа кыштап турган аалдарның араттарын таныштырайн. Улуг-Кара-Дагның чыс бажында кыштагга Моңгуш Тодуманнай, оон баарынга эрте шагның улуг оолдарынга Моңгуш Кускунак, Моңгуш Хөлүгажын болгаш Куулар Хөмештей, Боражык алышкылар, дагның барыын талазында Кудук-Сайыр неделээнге Моңгуш Эът-Чиир, Моңгуш Үргүлээжик олар турганнар.

Биче-Кара-Дагның баарынга Аякай, Сотпа Мунзук Моңгуштар (алышкылар) оон чоон талазында Үнгүр-лүг-Баалыкка (дагның ужу) Моңгуш Сүтежик болгаш Улуг, Биче ийи Кара-Дагның аразында Чарык-Бажы деп кыштагга Моңгуш Бора-Баштыг, Моңгуш Бойдаа, Хөрекке Моңгуш Амашкын кыштап чораан нар. Ол аалдар оттулар ижин Ак-Хемниң арыннан бадып чүгүнде Ара-Аргадан ыяштап, аът, шарыларга чүдүрүп алыр турганнар. Ыяштан, чонак, баг аргамчы, хендиргэ, күдүрга, бурундук дээш кол эт-херекселдер турган.

Кара-Дагның ады бажынга кыштаар малчын арат Моңгуш Тодуманнай конгуг хөй хойлуг турган болган, ону улус кевей хойлуг Чалбек деп шолалаар чүве. Ол хөй ажы-төлдүг кижи Даг бажында ол ээлчег херек чок кижи уне албас, белен четпес-даа. Чүктүг шары пат боорга унеп, кадыр даг-ла болгай.

Биче-Кара-Даг баарынга Моңгуш Аякайның аалы хөй сарлыктарлыг турган. Селбер кара сарлыктар Кара-Дагның кадыр арга чарынынга мээстеринге-даа серте чок чурумалдар дег кыштаар. Ол база хөй малдыг аал турган. Тевелер-даа бар. Улуг-Кара-Дагның мурнунда Хөрек таанга кыштаар мээң ачам Моңгуш Амашкын (тоолчу) ол аалдарны өгүртүр тоолдап чоруур кижи. Ол хеде аал-аймак кежигүн хүндүлежип билирин эп-найыралдыын, чаагай чаңчылдарны сагып чораанын ам ырап сактып чоруур мен. Оон-сук-даа чок арага-даа, алгыш-чоргуш-даа кижи кээбес магалыг чүве ийин.

Амыр-менди солуур, бар-чогун айтыржыр шай-сукпуун ишкир чөн чораан. Арат ажыл-агыйлыг малчыннар деп билир мен. Бо кыштагларга мал чугаа, олуп-куруглуп-даа турганын чыдынаваан келбээн мен.

Час дужып кээрге Хемчикче кошуп кирипкен Хорум-Дагже кешкилеп кээр чаас чүве. Ынчан олар Хорум-Даг сумузунуң № 1 арбаны турган Моңгуштарның ол арбаның ол хөйнү ажыл-бижиктиг культуралыг кижилериниң бирээзи Моңгуш Аякай даргалап турган. Ол налык-чөргай оон баштап, биче сеткилдиг кижи чораан. Кажан Сүт-Хөл район тургустунуп, Аллан-Маадыр деп суму болгужа 1941 чылга чедир ол арбаны Аякай Моңгуш даргалап келген. Оон соңгу Адар-оол Моңгуш хөй чылдарда башкылап келген, бо хүннерде Чадаана хоорайда хүндүлүг дыштаныышкында чурттап турар.

Оон соонда салгалдан ададарның кыштагларын Кара-Даг бажынга Тодуманнай оглу Чаламба Моңгуш, Бора-Баштыг оглу Хүна Моңгуш болгаш Бойдаа оглу Эргекпен Моңгуш олар ээлеп чордулар. Олар ам бистиң аравыста чок.

Моңгуш Хүна, Моңгуш Эргекпен 1961 чылга чедир Хорум-Дагга турган колхозтуң хоочун малчыннары чораан. Кара-Дагга ешкү кадарчызы турган Моңгуш Хүнаның оолдары Адар-оол, Алексей алышкылар ам Межегейде, Шамбалыгта ажылдап, чурттап чоруурлар.

Мээң бо бижип турар чүүлүм болза, улусчу революцияның ачызында хостуг хөглээн малчын, тараачын улустуң арат ажыл-агыйлыг төөгүзү, кыш-ажылдыг кижилери-дир. Бо араттарның дагып чорааны Оргу-Шөл оваазын 70 чылдарда үреп узуткап кааныңга акым хомудал-биле чугаалап орар.

Бо 1991 чылдың январьда Оргу-Шөлдү эргип баарымга, Кара-Дагның баарында, Оргу-Шөлде «Аллан-Маадыр» совхозтуң хоочун хойжулары Моңгуш Кыдбан болгаш Моңгуш Ыдын-оол ийи аал кыштап түр. Оон өске кыштаглар ээн чыдырлар. Ара-Арга акы Хөректе хойжу-пенсионерлер Моңгуш Оттук, Моңгуш Бүкүү бар болдулар. Совхозтуң сураглыг хойжулары-дыр. Амгы үеде Кара-Дагны чурттап арткан хүндүлүг малчыннар ол. Оларның ажы-төлү малчыннар боор салгаарынга бүзүредим.

Осур-оол МОНГУШ.

Красноярск крайда Потапово деп суур бар. Ында элээн каш чүс кижи чурттап турар. Оон үндезин чурттакчылары — энецтер. Чаа национал политиканың баштарыкчыларының частырыы энецтерге аар уржуктарлыг болган: оларның ажы-төлүн нөгеп интернаттарже чорудуп турган. Ынчангаш энецтер бодунуң төрээн дылын, культуразын чидирген. Энецтер чоорту херек кырында чидип, бударай берген. Албанның тускай медээзин өзугаар алырга, оларның саны чүс бичии ажыг кижи арткан. Энецтерден аңгыда, Потапово суурда эвенкилер, долганнар база чурттап турар. Орустар, немецтер база бар. Оларны Сталин үеинде ынаар шөлүпкен турган. Оларның ажы-төлү эп-найыралдыг өзүп, чурттап турар. Энецтер аңнап, балыктап амыдырап чоруур.

ЧУРУКТАРДА: Потапово суурда; ол суурнуң чурттакчызы эвенк аңчы Владимир Купотапов.

Б. Гурининиң фотозу (СЭТА-ның фотохрониказы).

Телевидение

Понедельник

СЕНТЯБРЬ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 А. Платонов. «Чевенгур». Фильмниниң баштайгы көргүзүү. 12.00 ТМА. 12.15 «Садыг олуруу». Коммерция медээчизи. 12.30—13.00 Футбол допчулалы.

• • •

17.45 ТМА. 18.00 А. Платонов. «Чевенгур». Фильмниниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40—23.30 Спортчу телекежээ. Футбол допчулалы. Шыдыраа талазы-биле делегей чемпионунуң ады дээш кордакчыларның маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ (Топ телевидение) дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.35 Итали дыл. 9.05 Орус чугаа. 9.35 Адам Смиттиң акша-хөреңгизи. 10.15 «Орус культура дугайында беседалар». 1-ги дамчыдылга. 11.00 Телебиржа. 11.20 «Столица» журналдың таныштырылгазы. 12.45 Музыка коллекциязы.

• • •

ТТ дамчыдылгалары

13.00 «Кыш — хову сезону эвес». Уран-чечен телефильм. 14.10 С. Франк. Соната. 14.40—15.40 «Кым сен? Сен сен бе?». Телефильм.

• • •

КЫЗЫЛДАН

18.50 «Саятынчыгаш». Уруглларга дамчыдылга. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.00 Төгерик стол. 22.00 «Маадырлар чурту». Барымдаалыг фильм. 23.00 ТМА. 23.20 Политиктиг программа. 23.45 «Бешки дугуй». Уланчызы. 00.45 Реклама. 00.50—02.05 «Бешки дугуй».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Кыдыг-кызыгаар». 19.35—20.00 Реклама.

Вторник

СЕНТЯБРЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 И. Журина ырлаар. 9.15 «Ваня кадайын канчаар шилээнил». Мультфильм. 9.35 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 10.35 Ж.-П. Венцель. «Күскү хат». Телешии. 11.45 «Биржалардан медээлер». 12.00 ТМА. 12.15 Хоккей. Канаданың кубогу дээш. Төнчүзү. 14.15 «Телемикст». 15.00 Мультфильм. 15.15 «Сегиржип алыышкын» Уран-чечен телефильм, 1-ги сериязы. 16.20 «Чемпионнар-биле кады». 16.35 «Уруглларның музыка клуву». 17.20 «Тверь черге беш хүн». 17.50 «Тудугжу». Мультфильм. 18.00 Сонуургакчыларга. «Автор». 18.15 ТМА. 18.20 Политиктиг диалогтар. 19.00 Хоккей. Канаданың кубогу дээш. Төнчүзү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Ыры дугайында сактыышкын». 22.05 Епископ Василий Родзянко-биле беседалар. 3-кү дамчыдылга. 22.25 «Америк киноның арыннарын ёзугаар». 2-ги, 3-кү үндүрүлгелери. 23.15 — 23.30 ТМА.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Күскү балыктаашкын». Мультфильм. 8.30 Француз дыл. Бирги чылы. 9.00 Делегей рыногунче дүлгүүр. 9.30 Француз дыл. Ийиги чылы. 10.00 Авторлар программалары. А. Адоскина. В. А. Жуковский. 11.00 Найыралдажылышкын болгаш акы-дуңмалышкы чоруктуң фестивалы. 11.40 «К-2 көргүзүп тур». 12.10 «Кыш—уруглларның ынак өйнүү».

ТТ дамчыдылгалары

13.10—14.15 «Дөрт улуг хүн». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.50 Ч. Чарков. «Хакасия дугайында тоолчургу чугаа». 18.50 «Рынокче базымнар». «Арат ажыл-агыйынга деткимче херек». Интервью. «Буян» ансамбль болгаш оон келир үези». 19.15 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Тараачыннар айтырыы. «Удур туржуушкун». 1-ги дамчыдылга. 20.50 Е. Образцованың портредингэ эскиз. 21.45 Политкиндис. 22.30 «Ис». Барымдаалыг фильм. 23.00 Медээлер. 23.20 — 00.05 «Кинер-театр».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 Мультфильм. 18.15 «Бедиктениишь». Информастыг уран-чечен программа. 19.15 — 20.00 «Ыраккы Чоон чүк». Теледопчулал.

Среда

СЕНТЯБРЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Уруглларның музыка клуву». 9.50 «Элизабеттиң манавышаан». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11.05 «Хоочуң таныштарының өг-бүле хрониказы». Барымдаалыг телефильм. «Юля». 1-ги сериязы. 12.00 ТМА. 12.15 «Юля». Барымдаалыг телефильмниң 2-ги сериязы. 13.05—13.35 «Авам, ачам база мен».

• • •

16.20 «Сегиржип алыышкын». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.25 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 18.25 «Планета». 19.10 Сонуургакчыларга. 19.25. И.-С. Бах. № 6 концерт. 19.45 «Элизабеттиң манавышаан». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Улугларга мультфильм. 22.05 Футбол. УЕФА-ның кубогу дээш. 22.55—23.30 «Ут үндүрген корабльдерниң салым-чолу». Телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.25 Немец дыл. Бирги чылы. 8.55 «ТелеЭКО». 9.25 Немец дыл. Ийиги чылы. 9.55 Авторлар программалары. 11.00 Политкиндис. 11.45 «Ис». Барымдаалыг фильм. 12.15 «Орус чер мыдыктыг». Шүлүкчү Л. Петракова болгаш ыраажы Г. Синицына күүседирлер.

ТТ дамчыдылгалары

13.00—14.05 «Дөрт улуг хүн». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

• • •

18.10 Чарлаттынмаан аян-чорук. 15-ки дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

18.50 «Челер, маңнаар аъттар». Кызылда күрүне заводунуң аът азыраар черинден дамчыдылга. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50. Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.05 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Фил Донахьюнуң программазы. 21.25 Чогаалчы В. Ледковтуң чугаазы.

ТТ дамчыдылгалары

22.05 Концерт. 22.55—00.55 Футбол. Чапсарда (23.45) — Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.50 «Оттуушкун». Барымдаалыг фильм. 19.50 — 20.05 Россияның парламент медээчизи.

Четверг

СЕНТЯБРЬ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.00 «Өг-бүле аразынче кирер херээжен». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11.25 Чугуда репортаж. 11.45 ИХМ-ниң медээлери. 12.00 ТМА. 12.15 Футбол. Европа кубоктары дээш. 13.55 «Телемикст». 14.30 «Чажыт хайыра». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 15.45 И. Шакиров ырлаар. 16.15 Уруглларга — фильм. «Z» планета дугайында чайгы сактыышкын». 1-ги сериязы. 17.20 Сонуургакчыларга. 17.35 «...Он адды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 18.25 «Яблоко». Улуг кижилерге мультфильм. 18.30 ТМА. 18.45 Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 18.55 «Баржа ужудукчузу». 19.05 Футбол. Европа кубоктары дээш. 21.00 Информастыг программа. 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.55—23.30 «Өг-бүле аразынче кирер херээжен». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильмнер. 8.30 Испан дыл. Бирги чылы. 9.00 «Бурда моден» саналдап тур...» 9.30 Испан дыл. Ийиги чылы. 10.00 Ритмниг гимнастика. 10.30 А. Вампилов. «Ховуже көрүнген соңгаларлыг бажың». Телешии. 11.00 «Оттуушкун». Барымдаалыг фильм. 12.00 Музыка коллекциязы. 12.15 «Луж мугулдур».

ТТ дамчыдылгалары

13.00 — 14.05 «Салым-хууга чөрүштүр». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

• • •

17.55 «Бажың».

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга — фильм. 18.25 «Саян эдээнде кежээ». Уран-чечен хөгжүмнүг программа. 19.15 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Тараачыннар айтырыы. «Фермер дуржулга». 2-ги дамчыдылга. 20.50 Совет-швед найырал ниитилелиниң ачы-дуза акциязы. 21.10 «Бешки дугуй». 22.10 Реклама. 22.15 Медээлер. 22.35 — 23.50 «Бешки дугуй».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 «Прелестное суурнуң дугайында чаагай сактыышкын». 19.15 — 20.00 «Кыдыг-кызыгаар».

Пятница

СЕНТЯБРЬ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «...Он адды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 9.45 Инновация. 10.00 «Чаңгыс актернуң театры». 11.30 Мультфильм. 12.00 ТМА. 12.10 — 12.45 Футбол допчулалы.

• • •

15.00 «Чажыт хайыра». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.20 Биржалардан медээлер. 16.50 Уругларга — фильм. «Z» планета дугайында чайгы сактыышкыннар». 2-ги сериязы. 18.00 Футбол допчулалы. 18.30 ТМА. 18.35 Кижи болгаш хоойлу. 19.30 «Партнер». 20.00 «Чер — бистиң ниити өргээвис». Фотоконкурс. 20.05 «ВиД». 21.00 Информастыг программа. 21.55 — 23.30 «ВиД».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 9.20 «Никита Кожемяка». Мультфильм. 8.35 Англи дыл. Бирги чылы. 9.05 «Эрудиттерге сула шимчээшкин». 9.35 Англи дыл. Ийиги чылы. 10.05 Телерадиоконкурстуң лауреатлары ырлаар. 10.15 «Дириг амытаннар аймаа». 11.00 Билдинмес Россия. 12.25 Барымдаалыг фильм. 12.55 — 14.10 «Салым-хууга чөрүштүр». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

• • •

17.00 Делегей рыногунче дүлгүүр. 17.30 «Альбервилльче орукка».

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Камертон». Тываның чурукчуларының чогаадыкчы ажылының дугайында. 18.40 Медээлер. 18.50 Медээлер.

МОСКВАДАН

19.00 Россияның парламент медээчизи. 19.15 Эрги уттундурган чүүл. 19.45 «Чурукчунуң портреди». И. Кузнецов. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Тараачыннар айтырыы. 3-кү дамчыдылга. 20.50 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.35 «Катты бажы халаптыг». Уран-чечен фильм. 23.15 Медээлер. 23.35 — 00.20 Модельер авангардистерниң делегей фестивалы. Рига хоорай.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 — 19.00 Россияның парламент медээчизи.

Суббота

СЕНТЯБРЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Марина Капуро ырлаар. 6.55 «Илби-шидичилер школазы». Барымдаалыг фильм. 7.15 Мультфильмнер. 7.45 «Бичия када турувут». 8.00 Ритмниг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.45 «Озал-ондак чок шимчээшкин». 9.15 А. Островский. Фильм-шии. 11.25 Эртенги хөглүг программа. 11.55 «Хенек» айтырыы. Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.25 «Билдингир-даа бол, билдинмес». 12.40 «Музыка киоскизи». 13.30 Режиссёр М. Захаровтуң фильмнери. 15.00 ТМА. 15.15 «Үзел». «Публицист» студияның дискуссия клуву. 16.00 «Садко». Уран-чечен фильм. 17.40 «Москва Кремли». 18.10 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 13-кү сериязы. 18.35 «Ыры — 91». 19.30 «Лорна Дунн». Уран-чечен фильм (Великобритания). 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Аас-кежиктиг таварылга» Өг-бүле телевикторинаазы. 22.40 — 23.30 «Ынак эвес болзуңза, дыңнава».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Кадыкшыл». 8.50 «Спортту — бүгүдеге». 9.05 Режиссёр Д. Садырбаевтиң барымдаалыг фильмнери. 9.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 11.00 «Кадар он бир» видеоканал. 13.00 «Черния хевири». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 13.50 Уругларның чогаадыкчы коллективтериниң музыка фестивалы. 14.50 «Үгти-рига». Мультфильм. 15.05 «Аян-чорукчулар клуву». 16.05 «Москва триатлону». Делегей маргылдаалары. 16.50 «АТВ — брокер». 17.00 Россия чазаанда. 17.15 Озал-ондактыг болуушкуннарның изи-биле. 18.00 «Орган залында». 18.30 «Россия оттуп келир...» (Санкт-Петербург). 19.10 Мультфильмнер. 19.35 «Амыдыралга ур чарлыышкын». Маяковскийниң уруу Москвада. 20.20 Медээлер. 20.35 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.50 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.20 Уран-чечен фильм. 23.10 Медээлер. 23.30 — 00.10 Политиктиг программа.

Воскресенье

СЕНТЯБРЬ 22
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 «С» формула». 8.30 ТМА. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртка бараан болуушкун». 11.00 «Эртенги сылдыс». 12.00 «Аян-чорукчулар клуву». 13.00 Келделерге дамчыдылга. 14.00 «Пип дендек-биле». 1-ги кезээ. 15.00 ТМА. 15.15 «Пип дендек-биле». 2-ги кезээ. 15.45 «Чаа салгал шилип ап тур». 17.00 Делегей панорамазы. 17.45 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары» (Алжир). 17.50 А. Шнитке. Эрги стильниг сюита. 18.05 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 18.55 «Брэйн-ринг». Оолдар турнири. Одесса болгаш Муром командаларының ужурашкыжы. 19.30 «Сериалдан дүргүннээшкин». Уран-чечен фильм. (Чехословакия. 1982 чыл) 21.00 Информастыг программа. 21.40 — 23.20 Фильм-шииниң баштайгы көргүзүү. Автору — Т. Уильямс.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Зарядкаже чыскаалыңар! 8.15 Мультфильм. 8.25 «Дагларже селгүүстээшкин». 8.55 Ю. Вэоровтуң хореографтыг миниатюралары. 9.50 «Валаам». Барымдаалыг фильм. 10.00 Уругларга болгаш аалчыларга. 11.00 Ыдыктыг болгаш мөңге. 11.15 Билдинмес Россия. 12.15 Фил Донахьюнуң программазы. 13.05 «Бо эрги эрги лентадар». К. Шульженко. 13.35 Камгалал база хайырала (сагыш-сеткил экологиязының дугайында). 14.20 «Оон ынакшаан херээжени». Уран-чечен фильм (АКШ). 16.05 № 7 өрт. 16.50 Ч. Айтматов. «Хүн чүс чылдан-даа узаан.» Литваның Күрүнениң аныяктар театрының шиизи. (Чапсарда — Барымдаалыг фильм). 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Политиктиг программа. 21.45 «Жанр шилип алыры». Л. Филатов. 23.05 Медээлер. 23.25 — 00.25 «К-2 көргүзүп тур».

Бөмбүрзектиң судалы

ДҮШКҮҮРЛҮГ БАЙДАЛ

БЕЛГРАД. Югославияда дүшкүүрлүг байдал хевээр: Хорватияның болгаш Сербияның аразынга чепсектиг мөөрейлежиишкиннер амга чедир соксаваан. Сөөлгү медээлерни ёзугаар алырга, ийи талаларның аразынга аткылажыышкынна р н ы н түннелинде эрткен четверг хүнүнде ниитизи-биле 21 ажыг кижи өлүрткен. Хорватияның чепсектиг кижилери Югославияның улусчу армиязының кезектеринче 8 удаа халдаашкыннарны кылган. Сөөлгү үеде Хорватияның болгаш Сербияның девисхээринге ажылдаары даштыкы журналистерге безин дыка айыылдыг болу берген. Югославияның ийи республикаларының аразынга чепсектиг мөөрейлежиишкиннер эгелээнден бээр даштыкы 7 журналистер ис чок читкен азы өлүрткен. Оон ыштыңде совет телевидениезиниң ийи журналистери чоокта чаа ис чок читкен болгаш амга чедир тывылбаан.

Тус черниң болгаш даштыкының политиктиг хайгаарыкчыларының бодалын ёзугаар алырга, Югославияда тургустунган нерв-политиктиг дүшкүүрлүг байдалдың кол чылдагааны — Хорватияның удуртукчуларының национализм болгаш чарылдырыкчы политиказының түңнели. Хорватияның удуртукчулары Югославиядан аңгыланыр дээш херек кырында Сербияга база Югославияның улусчу армиязынга удур дайынны чорудуп, тайбың чонну өлүм-чидимге таваржыдып турар. Хорватияның камгалал министри Л. Бебич медеглел кылган. Мынча дээн: «Югославияның амгы чүс чылдың эгезинде тургузарынга Франция дузалаан болгай, а Югославияны тарадып дүжүреринге французтар ам дузалаар ужурлуг».

КАМГАЛАЛ МИНИСТРИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

СЕУЛ. Көрей Республиканың (Мурнуу Көрейниң — ред.) камгалал министри Ли Чон Гу даштыкы журналистер мурнунга чүве чугаалааш, медеглел кылган. Мурнуу Көрейниң шериг чарыгдалдарын моон мурнунда кедергей чажырып турган. Ам ол чарыгдалдарны чажырары албан эвес апарган деп министр демдеглээн. 1992 чылда Мурнуу Көрейниң шериг чарыгдалдарын 400 миллион доллар чедир көвүделирин шериг министри негеп турар. 1991 чылда республиканың шериг чарыгдалдары 150 миллион доллар болуп турарын Ли Чон Гу дыңнаткан.

ПЕРСИЯ МУГУЛДУРУНДА ДАЛАЙ ОРУУ

КАИР. Египет журналистерниң Персия мугулдурундан дыңнатканын ёзугаар алырга, Иранга удур дайын чорудулгазарының мурнуу чарында Персия мугулдурунда далай оруктарын — суднолар аргыжар далай оруктарын частыр миналар-биле дуглаан турган. Миналарны тывар, узуткаар болгаш суднолар аргыжарынга айыыл чок болдурар талазы-биле улуг ажылдарны сөөлгү эрткен дөрт ай дургузунда шалыпкын чорудуп туннелинде ында далай оруктарының 95 хуузу ам айыыл чок болган.

АДН АГЕНТИЛЕЛДИҢ ДЫҢНАДЫЫ

БЕРЛИН. АДН агентилелдиң дамчытканын ёзугаар алырга, ССРЭ-де «консервативтиг күштер» Германияның Социалистиг чаңгыс аай партиязының ТК-зының Чингине секретары, ам дүшкен Герман Демократтыг Республиканың Күрүне чөвүлелиниң Даргазы турган Эрих Хонеккерни Совет Эвилелинден чажыдыбиле Чилиже «чорудар» дээн. Э. Хонеккерниң уруу амгы үеде Чилиде чурттап турарын АДН агентилелдиң дыңнадыында айыткан.

АКШ-тың КҮРДЕПАРТАМЕНТИЗИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ВАШИНГТОН. Кубадан совет шериглерни 500 чепсекти болгаш шериг техниказын үнлүрүп алыр дугайында шиитпирни ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев хүлээп алган деп, АКШ-тың күрдепартаментизи дыңнаткан. Ындыг шиитпирни Совет Эвилелиниң дүрген хүлээп алырын америк администрациязы манаазын турган деп дыңнадыгда медеглээн. Совет шериглерниң Кубала турup турары ССРЭ-ге экономиктиг дузаламчыны АКШ-тың талазындан бээринге кол моондактарының бирээзи болуп келген деп, АКШ-тың күрдепартаментизиниң дыңнадыында айыткан.

СЕССИЯ УДАВАС АЖЫТТЫНАР

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының 46-гы сессиязы 1991 чылдың сентябрь 16-да, понедельник хүнүнде Нью-Йоркка ажыттынарын КНО-нуң Чингине секретары Перес де Куэльярның төлээлекчизи албан ёзузу-биле тускай чарлаан.

ЯПОН ЧАЗАКТЫҢ ШИИТПИРИ

ТОКИО. Шинчилекчилерниң тускай бөлүүн Совет Эвилелиниң Ыраккы Чоон чүгүнче чорудар дугайында шиитпирни Японияның чазаа хүлээп алганын Токионуң радиозу дыңнаткан. Шинчилекчилер бөлүүнүң кол сорулгазы: ССРЭ-ге гуманитарлыг дузаламчыны көргүзериниң айтырыын тодаргайлап көөрү.

СОВЕТ СОЛДАТТЫ ХОСТААНЫ

КАБУЛ. Кабул радиозузунуң дыңнатканын ёзугаар алырга, база бир совет солдатты афган үймээнчилерниң холундан хостаан. Намаз Аллояров 1967 чылдың апрель 1-де Узбек ССР-ниң Сурхандарья облазынга төрүттүнген. 1987 чылдың октябрь 4-те ол Афганистанның Саланг артының кырынга афган дээрбечилерге туттурган болгаш үймээнчилерниң холунга чоокка чедир туруп келген. Ону хостаан сөөлүнде Афганистанның даштыкы херектер министерствозу ол чурттуң найысылалында совет элчин черинин төлээлекчилеринге 1991 чылдың сентябрь 10-да солдатты дамчыткан [illegible].

МИНИСТРИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ДЕЛИ. Индияның камгалал министри Ш. Павар чурттуң парламентизиниң хуралынга медеглел кылган. Бодунуң бүгү кожалары-биле тайбың чурттаарын база оларның-биле харылзааларны экижидерин Индия күзеп турар деп министр чугаалаан. Совет Эвилелинге чоокку үеде келир дугайын министр дыңнаткан.

ИЙИ ЧҮРЕКТИҢ ЫРЫЗЫ

База бир салым-чаянныг кижи республика солуннарынга чогаалын парладып чоорааның түңнелинде 1972 чылда «Ногаан бүрүлер» деп шүлүктер чыындызын үндүрүп алган. Ооң соонда К. Фединниң чогаалдарының чыындызындан «Ленинниң чуруу» деп номну очулдурган. Амгы үеде ол республиканың иштики херектер министри боор ажылдап-даа турар болза, чогаал ажылын салбаан кижи — Владимир Бораевич Кара-Салдыр.

Владимир Бораевич ог-бүлелиг, ийи кыстыг. Ынчангаш сок «Кыстарымга» деп шүлүүнүң ыры болу бергени база таварылга эвес. Аңаа аялганы база салым-чаянныг бот-тывынгыр композитор Батый Кенеш чогааткан. Чаа ырыны өөренип алырыңарны күзевишаан, моон адаанда парладывыс.

КЫСТАРЫМГА

Сөзү **Владимир КАРА-САЛДЫНЫ.**
Аялгазы **Батый КЕНЕШТИҢ.**

Часкы шагның чечээ ышкаш кыстарлыг мен,
Чассыы кончуг, чаражы-даа, чажы кончуг.
Чадаганнап ырлап чоруур мээң ырым
Чаштарымга чагыг болзун, сургаал болзун.
Ханым болган, тыным болган, чолум болган
Кара-кара карактарлыг уругларым.
Кадыг, чиик-даа ажыл-ишке кежээ-шалып,
Кады чурттап, эптиг-демниг чоруңар-ла.
Аваңарның, ачаңарның эгелеп каан
Ажыл-херээ, бодалдары, күзели бар.
Удазынның ужуун салбайн, дыңзыг тудуп,
Уламчылап, угулзалап аргып кааңар.
Түрег, бертке торлуш дивес хостуг чурттаар
Чоннуг силер, чолдуг-холдуг, чоргаар силер
Дүдүскектиг бедик сыы дег күзелиңер
Чогумчалыг бүдүп чорзун, уругларым.

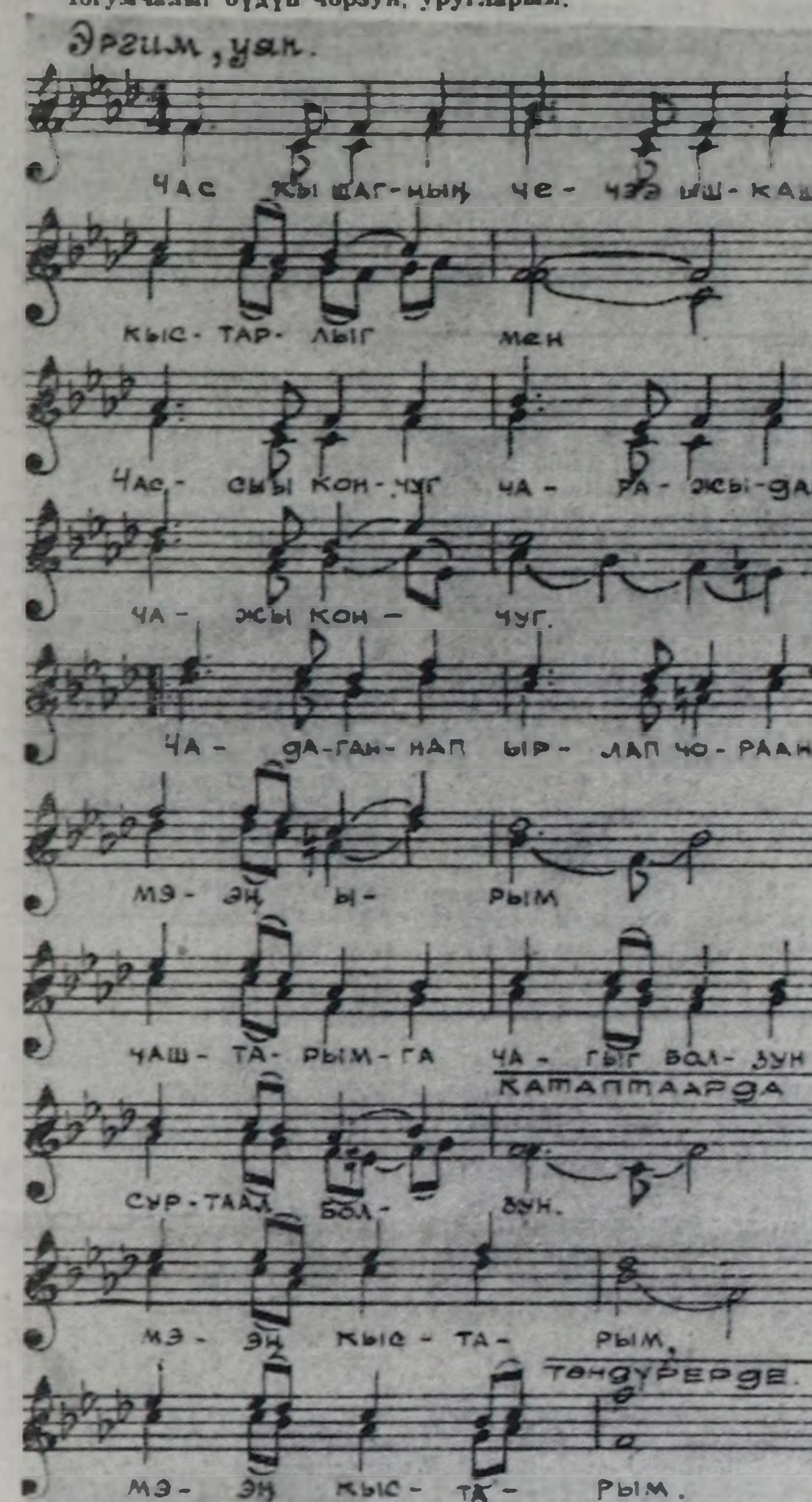

Кызылда педагогика институдунуң башкызы шүлүкчү **ГАЛИНА ИВАНОВНА ПРИНЦЕВАНЫҢ** бөлүк шүлүктерин **КАРА-ООЛ НАТПИЙ-ООЛДУҢ** очулгазы-биле силерге таныштырар-дыр бис.

ФЕВРАЛЬДЫҢ ДҮНҮ

Аккыр эччек хову каастаан,
Аяс дээрде айы хараан.
Хонуг хар-даа, орай дүн-даа
Хоюган куш ээни балаан,
Ожук, туман арга шуглаан,
Хараалчалап хем, суг дожаан,
Онзагай кыш шак бо каазын
Катаптаптар чараш сес чок —
Меңээ эң-не эргим үе
Февральдың дүнү чүве!

Шыдаа черде, хадыыр-сарыг,
Чымчак ховең, хүнге чайна.
Дээрбектелип ушкула даап.
Деңгел төнзе хонуп ал даап.
Шыдаа черде, хадыыр-сарыг,
Чырык, тода шырайлыг сен.
Аяар, бүс дег, чыглып-чыглып
Аргам шуглап амырат даап.

* * *

БООДАЛ ЧЕЧЕК

Частып, херлип, чиирбейленип,
Чаагай чыдын өгте чажып,
Боодал чечек январь айда
Бодараанын магададым.
Каржы салгын хаалалардан
Өрүмнелдир хаарып турда.

Каас, чараш боодал чечек
Өшпес от дег өгнү чылдып.
Кылын дошту буза тепсеп,
Кышкы харны чара чүткүп,
Апрельде тайгам чыдын
Айызадып келир чорду.

САГЛЫ ХЕМГЕ

Сайлык куштар чаржып чемнээн,
Саглы хемге дал-дүъш турда,
Эртең-барган чурттаалгамны
Эргий бодап базып чордум.
Шаанда маңаа эргим уруг
Чаактарым суйбап тура,
Кагбас мен дээн, утпас мен дээн
Харын сөзүн сактып чордум.
Чежемейни дуруялар
Черин кагташ чоруткан бол.
Саглы хемде уяп сестер
Чаңгыс мени маңнаанарзыг
Мону ылап бодап, сактып,
Бора талга чөленипкеш,
Аккан хемниң даажын дыңнап,
Амыр-менди солчуп турдум.

ДҮНЕЛЕРДЕ

Дүнелерде шүлүк бижээш,
Дүпчок ханы бодал бодааш,
Чаңгыс сени сактып кээр мен,
Чанымда дег көстүп кээр сен...
Ынакшылым ындыг күштүг
Ылап билген болуруңгай.

Моңгуш ДОРЖУ.

БУЯН БОЛГАШ ЧЫЛБЫГА

●Тоолчургу чугаа●

Кырган-ачам ирейниң тоолчургу бир мындыг чугаазын бичиимде дыңнаан мен.

Чаа-Хөл шалбаа, Буура деп борбак тей турар шагда Буян деп бурган ыыгуурлуг, улуг угаанныг кижи чурттап чораан. Ол мөңге назынныг дижир — деп, ирей чугаазын эгелээн.

Чырык өртемчейде бүгү кижилер боду ышкаш мөңге назынныг чурттазын дээш Буян аржаан кылып алган. Оозун кижилерге бээрин шиитпирлээн. Даштыгаа үнүп чорааш келир аразында демги аржаанны Чылбыга-Моос деп араатан ижипкеш, савазынга сидиктеп каан болган.

Чылбыганың сидиги безин оо-хоран: ону черже төгер болза, дириг амытаннар кырлыр, оът-сиген куртаар. Ынчангаш Буян боду чоогулапкан: ол мөңге назынныг. А кижилерниң болгаш өске-даа дириг амытаннарның ханныг болгаш өжээнниг дайзыны Чылбыганы чок кылырын Буян шиитпирлээш, белеткенип берген: ийи кулаш селемезин чидидип алган. Келеп турарга, Чылбыга чедип келгеш, өгде барган. Ооң үнер ажиин так дуглааш, өг дүндүүнге Буян манап олурупкан. Чылбыга дүндүктен ужугуп үнүп бар чорда, Буян ооң дал ортузун одура шаапкан. А бели чок Чылбыга үстүкү деңгерлерже, Курбустуг оранынче ужуп үне берген.

Чылбыганың бели база хоралыг. Ынчангаш ону Буян өрттедипкеш, хүлүн агаарже үрүпкен. Чылбыга белиниң хүлү ымыраа кылдыр хуула берген. Ынчангаш ымыраа кижини ызырарга, ындыг хоралыг, ажыыр, кижиир бооп-тур, оо.

Чылбыга-Моос дээрде мөңге чурттай берген. Кажан аштаанда Айны, Хүнү ол бүдүнге сыырыптар, ынчангаш Ай, Хүн тутттуруушкуну болу бээр. Чылбыганың бели чок, хос болганда, Ай, Хүн дөмей-ле уштунуп үне бээр.

Кижилерни мөңге назынның кылырынга Чылбыганың моондактап каанынга Буян дыка хомудап чоруур деп чоннуң шаандакы тоолу бар.

Д. ИРГИТ.

Аас чогаалының ужуу

Улустарның аас чогаалының Делегей чергелиг фестивалы июльдуң сөөлгү хүннеринде Кызыл хоорайга болуп эрткен болгай. Аңаа даг-алтайлар, хакастар, красноярскижилер, якуттар, буряттар болгаш өске-даа кожа-хелбээ акы-дуңма чурттарның төлээлери киришкен. Оларның аас чогаалдарының ажыктыг, үнелиг талаларын кызылчылар Культураның болгаш дыштанылганың паркында «Хүреш» стадионунга мага хандыр көрген.

Найыралчы ол байырлалга МАР-ның Увс, Завхан, Баян-Өлгий, Хубсугул аймактарының бот-тывынгыр артистери уран чүүлүн чонга бараалгаткан. Моон мурнунда Тывага аалдап чораан Моолдуң Баян-Өлгий аймакта Цэнгэл сумузунда тываларның «Ак-Хем» деп аас чогаал ансамблиниң көргүзүглери-биле көрүкчүлер база кетап ужурашкан.

Аас чогаалының байырлалдыг хүннеринде бистиң республиканың сурагжыг берген «Тыва», «Буланыгның эдиекизи», «Хемчик», «Мөңгүлектиң сыры» болгаш өске-даа аас чогаалдарының ансамбльдери аалчыларга катаптаттынмас уран талантызын бараалгадып, хөөмей-сыгыды-биле хөйнү кайгаткан болбайн канчаар. Ол байырлал чылыган бот-тывынгыр артистерниң бот-боттарын ханы билчип алырынга, культура ажылының талазы-биле арга-дуржулга солчурунга, найыралды быжыглаарынга улуг ужурдуг болган.

Сарыг-оол **КУУЛАР.**

ЧУРУКТА: моол өнүктерниң көргүзүү.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

СЕНТЯБРЬ 14

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 Концерт. 7.05 Мультфильм. 8.00 Ритмниг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.45 Концерт. 9.25 «Бурда моден» көргүзүп тур...» 9.55 Хоглуг программа. 10.25 «Кадыкшыл». 10.55 «Дириг амытаннар аймаа». 11.40 «Алдын дук»». 12.00 «Шүлүкчүнүң уруу». 12.30 Н. Гнатюк ырлаар. 13.15 «Партнер». 13.45 Режиссер М. Захаровтуң фильмнери. 15.00 ТМА. 15.15 Режиссер М. Захаровтуң фильмнери. 16.20 «Чер — бистиң ниити өргээвис». 16.25 «Гонг». 17.40 С. Рахманинов. «Чалым» деп симфониктиг фантазия. 17.55 Москва Кремли. «Күрүнениң мөңге ынакшылы». 2-ги фильм. 18.35 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 12-ги сериязы. 19.00 «Шүлүкчүнүң бажыңы». М. Волошин. 19.50 Улустуң аялгалары. 20.00 «Карибтиң чажыды». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Карибтиң чажыды». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 22.40 Неделя санында үнер «Семья» деп солуннуң хит-парады. 23.30 — 01.05 Техчапсар 01.25 Футбол. ССРЭ чемпионады. 02.15 «Клоун» Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 03.25—03.50 «А ынчан оюп хээлээн соңгалар турган...»

ИИЙГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Футбол. ССРЭ чемпионады. 9.05 Спортту — бүгү деге. 9.20 Мультфильм. 9.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 11.00 Россия ТВ-зиниң программазы. «Кадар он бир» видеоканал. 13.00 Теннис талазы-биле Францияның ажык чемпионадының дугайында. 13.45 «Черник хевири». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 14.40 Коллаж. 14.45 Спортчу гимнастика. Делегей чемпионады. 16.45 «Шилишкин». Уран-чечен телефильм. 18.00 Ыраажы болгаш композитор Евгений Мартынов. 18.50 «АТВ—брокер». Россия ТВ-зиниң программазы. 19.00 Барымдаалыг фильм. 19.45 Музыка коллекциязы. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удупар, чаштар!». 20.30 «Мергежилче орук». С. Прокофьев. 21.15 Барымдаалыг фильм. 21.45 «Столица» журналдың таныштырылгазы» 23.00 Медээлер. 23.20—00.40 «Рок-Саммер-91» фестиваль.

Нарын ортумак школазының 50 чылының байырлалы бо чылдың октябрь 5-те эртер. Школаның доозукчуларын, аңаа ажылдап чораан башкыларны байырлалче чалап тур бис.

Школа коллективи.

Кино

СЕНТЯБРЬ 14-те

«НАЙЫРАЛ»: «Враг» (2 сериялыг, Индия) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Киночыыды» 9.00, 12.20, «Операция и другие приключения Шурика» 10.30, 13.40, «Сестрички Либерти» 15.30, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «По закону джунглей» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

СЕНТЯБРЬ 15-те

«НАЙЫРАЛ»: «Враг» (2 сериялыг, Индия) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Киночыыды» 9.00, 12.20, «Операция и другие приключения Шурика» 10.30, 13.40, «Сестрички Либерти» 15.30, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Кортик» 12.00, «По закону джунглей» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

СЕНТЯБРЬ 16-да

«НАЙЫРАЛ»: «Восточный коридор или Ржет по...» (Казахфильм, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Чук и Гек» 9.00, 12.20, «Волчонок среди людей» 10.20, «Враг» (2 сериялыг, Индия) 13.50, 16.40, 19.30 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Обманщики» 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

Парлалга арыннарындан

АНЕКТОДТАР

Американнар Айга хонупкан деп медээ дыңнааш, Л. И. Брежнев Кремльге космонавтылар чалап алгаш, мындыг чугаа кылган:

— Американнар Айда чеде берген-дир. Оларны чыттыр ажар херек, ынчангаш силерни Хүнче салыр деп бодап тур бис.

Космонавтылар девидеп үнгеннер:

— Кандыг-даа даалганы күүседиринге белен бис... Ынчалза-даа аңаа өрттенип калбас бис бе?

— Чазакта мелегей кижилер олурар деп бодадыңар бе? Дүне ужар силер!

* * *

Леонид Ильич кабинединче Сусловту чалаан чүве-дир.

— Михаил Андреевич, мээң «Биче чер» деп номумну номчудуң бе? — деп айтырган.

— Ынчанмайн канчаар. Леонид Ильич, ол дээрге аныяктарның амыдыралынга үлегер болур ном-дур. Ону үш катап номчудум...

— Ону бодум база номчуп көөр болган кижи боор мен бе? — деп, баштыңчы боданган.

* * *

Өске оранга Брежнев биле Хрущёв ужуражы берген чүве-дир.

— Чиигине секретарь тургаш, чүнү тургузуп кагжык сен? — деп, Брежнев демгизинден айтырган.

— Чүнү-даа тургуспаан мен, а сен?

— Мен база куруг болгай мен.

— Ынчаарга ам ында чүну эле тургузуп турар улус боор?

ШЕКПЕН ИДИКТЕР

●Чечен чугаа●

«Эртежи кижи ээзерлиг аътка дужар» деп ачамның үргүлчү сагындырар чагыын барымдаалап, ол эртен эрестиим сүргей тура халып келдим. Иштин-даштын ажылданган, саап-сава кылган авамдан чыда калбайн мапнап-ла тур мен. Авам ынчан суму даргалап турган. Сыр кара дан бажында туруп алгаш, өг ажылын кылып дооскаш, уругларынга ажын-чемин белеткеп бергеш-ле, алды шак чедер-четпес чорда, конторазынче чоруптар. Колхоз тургузуушкунунуң үези, ажыл нарын, чымыштыг, аъттыг-чадаг хову турлаглары кезип, дүн-хүн чок ажылдавышаан, чеди-сес ажы-төлдү өстүрүп-кижизидип деп чүвениң ужур-уткасын ынчан кая билир ийик мен аан. Амыдырал оруу дедир акпас хем агымы-биле дөмей-ле...

Авам-биле ажылывыс дооскаш, эң-не чараш платьемни кеткеш, ужу-бажымны суг-биле чылбырты шаптап, өрүп-дырап алгаш, аяныым сүргей базып тур мен. Үениң чылбазы-даа кончуг. Крыша кырынче-ле халбактанып үндүм.

— Канчалдыр, чүве барааны көстү-дүр бе, эжим? — деп бистиң кудумчу уруглары, эштерим Галя, Люба, Валя суглар кыйгы салды.

— Чо-ок. Ам удатпас боор — деп чоргаарым кончуг. Таңды сынның бедиин чагырып апкан дег олур мен. Эштерим база чүвениң ужуруп билир болгаш кеткен арыг идик-хевин хириктирбес дээш ажаанзырап бажың чанында узун сандайда ёзулуу аажок саадап олурлар. Свердловск хоорайның юридиктиг институдунга өөренип турар угбам Өлчей дыштанылгазында келир дээн, хамык ужур ында чүве-дир ийин. Ол келирге, бистиң өг-бүлевиске эвес, бүдүн кудумчувуска байырлал болур турган. Сургуул-даа болза, угбам аалга черле куруг келбес чаңныг кижи, а меңээ «хеймерге» деп тускай белек эккеп бээр. Угбамны сагынганым-даа, белектерин көрүксээним-даа кончуг.

Ынчаар-ла кожайты олуруп турумда, авам дүштеп алыр дээш кел чораан боор, кайы ырактан алгырып-ла үнду:

— Кончуг доскел чокту! Ынчап оон чайлып, кемдепкергээри ол-дур, дүрген дүш!

— Чок, авай, черле андарылбас мен. Угбам автобус соңгазындан мени дораан көрүп каар кылдыр маңаа орайн — дидим.

— Кужур уруумну. Шак ам-даа эрте-дир. Харын кады чем белеткээли, бээр дүже халып кел, кызым — деп, авам эргеленчии кончуг оожум чугаалаарта, чассыг сеткилге четтиргеш дүжүп бердим. Шында-ла, хамык улус школада, авамның ажылы база бар, а угбам узун оруктан аштап кээр болза, канчаар деп бодал улам далаштырыпкан. Ол аразында авам бажында алгыра-дыр:

— Карак-ла бо, а бо шаланыс канчап барганы ол? Чүү чүве чылгап каапканы ол?

Ажылым дээш мактал манап турган кижи мен-не болгай мен. Хамык угбаларым школаже арлы бээрге, аяк-шынаамны чуп дооскаш ол-ла чылыг суумну шала чуур хумунче куткаш, чүй соп каан-на кижи болгай мен. Чаңгыс ок-биле ийи койгун адып деп чүве ол боор деп иштимде аажок-ла таарзынган мен. Авам мээң амыраан, өөрзэн арнымны көргеш, аажок каттырган, чула мактааш, бо удаада эмин эрттиринкен-дир сен деп чүвени тайылбырлап кагды.

— Эх сени, мезилдиң чогаадыкчы чаяаныныы соора ажыглаан-дыр сен, ай-ай-ай, кат чорук үндүрген-дир сен. Көрүп тур сен бе? — деп, мендеп улуг акым Женя кыжырып, үттеп-сурган шаг-ла болду эвеспе. Ынчап туруусуста өөренген угбаларым, Нина, Рита чедип келген соонда, маңгы-хуужуур, боова-боорзак быжырып, ша-даа четпээнде бажыңның иштидашты кыланайны берди.

— Автобус келди-ле, кайда бардың, эжим! — деп, даштын эштерим девидеп алгыржы берди. Шынап-ла, докпак көк автобустуң соонда доозуну бурулаар дөө-ле кед чор. Таптыг-ла бажың дужунга кээп доктаай бээрге, тыныжым тыртыпкан манап тур мен. Дүшкен улус аразындан шилгедек чиңге сынныг, чаражы кончуг кыс холда туткан чүгүн орук хажыызынга каап кааш, ынай-бээр көрүп тур оң. Угбам!! Нина, Рита, Женя доозавыс олча билинмес салчыптывыс. Улуэумдан чыда калбас дээш ужа-тура ыдып ор мен. Келген чүкту үлештир сегирип алгаш, бажынче далажыптывыс. Мен угбамның хол сумказын эгиннепкеш, найырдан чанып орган Золушка дег, өөрүшкүм кыгыгаар чок кыптыккан, бүдүү угбамның кылаштаарын өттүнүп, холундан четтинип алгаш, арнымда чүгле таңдаш дүмчүүм ийи үдү карарар, сынзып чор мен. Авам дуу-ла караан хүнден адыжы-биле дуй тудуп алган бараадап тур, эштерим бистиң херимивис чанында карактарында матаалал чайнаан, эле-хере сүйбаттынган турлар. А оолдар сонуургак дагаа оолдары дег, херим бажында салбайжы бертен, чылчырыктаан бир карактарын базып алган, хөглүг сүргей олуруп турлар.

— Ма, Хеймер, мындыг чараш идик кымда-даа чок, сен база ынчаар эки өөренир сен — дээш ак-ногаан шекпен сапыктарны угбам менче сунду. Шынап-ла, хрусталь идиктер кедипкен ышкаш болган мен. Шыны херек, ынчан үе бедүүн турган, шекпен идиктер хом идик-биле дөмей, а олар кайызы-даа ховар бараан турганы чугаажок. Угбамның эккелген конфет-чигирин эдектепкеш, эштеримче далажыптым. Чугаа-соодувус кидинтүлүк, сайзанактап, угбавысты бар-ла шаавыс-биле өттүнүп, шаанга киир ойнадывыс.

Чараш идикчигештеримни кедипкеш, школа баар шакты четтикпейн манап тур мен. Шууштур четтинчипкен эштерим дуу-ла өскеп орлар. Сумкам сегирип ал-ла уткуй үне халыдым. Сактырымга ужугуп орар ышкаш болдум, ийи карак идинимден-не салдыкпас! Класска кирип келгеш, самбыра чүлгүүр пөстү каш-лаа аппарып өттүрүп, самбыраны кылайтыр чүлгүп, чечектер суггарып, ажаанзырап-ла турар мен де. Чүве эскерер кижи-лаа чок. Оолдар классче кирген уругларны аай-дедир салбараннадыр чуук-тап, портфельдери-биле соккулажыг, доозун-довуракты буруладыр тенип халышкан, чамдык уруглар олардан түвексингеш, коридорда башкыны манап чалгаарап турлар. Мээң ал-ла сагыжым чараш идиктеримде.

«Башкы!» — дээн кыйгы соонда оолдар олуттарынче чүгле шывараш кынды. Магар Шагдыровна кирип кээрге, командылапкан чүве дег хары утда тура халышкаш, мендилештивис.

Кичээл эгелээн. Чараш ойнаараан көөргедиксээн бичии чаш дег, угбамның белээнче улузумнуң кичээнгейин хаара тудар аргазын дилевишаан мен. Партаның кыйыынче бир будумну үндүр базып алырымга, башкым «Шын олуруңар, уруглар» деп бо, ам канчаар, шылаан чүве дег кезе теп алгаш, чай кадында харап каап олур мен. Чанымга олурар оол мээң ынчап «мунчулуп» олурарымны эскерип кааш, хыйыртап каап олур ийик моң. Ындыг улусту «кошкактар» (багай өөреникчилер дээни ол) дээр. «Шыыракгарга» (эки өөреникчилер дээни) «кожуп» каар. Бир шыырак, бир кошкакты хүлээнип алыр, менчарлыг чөрүү бызаа четкен ышкаш, базым бүрүзүнде албадап кичээлдедип эгелээр сен. Багай демдек алыр болза — сээң буруун. «Катап соктаан» Ваня чогум менден улуг дузалаа херегтевес кижи. Бодаар, бижиир чижектерни эктим ажыр хараш, дүжүрүп бижип алыр «ынчангаш» дыка билиирге ве сен, уруг» деп четтиргенин илередип каар. Ындыг таварылгада болганчок сетиржип алыр бис. А бир эвес «катап соктаан кара парта» дептер болзунза ат болганың ол: мөге чудурукта ээзиниң күзелин саат чок боттандыра каап-тар. Ынчап олурувуста башкы бижиир онаалга берди.

«Будууң каям, уруг» деп, Ваня сымыраны-дыр, ыыт чок олур мен.

Ынчан «алдын будук», шынап-ла, алдын дег үнелиг турган. Будукту хоюдур чүүрүп алырга, ужуктер алдын-биле чайырлап каан ышкаш кыланайнып турар. Ындыг будук эптиле уругларга турар. Оолдар бистен ону ээрежип шагла боор. Экивис киргенде, «Че, харын, чаңгыс катап суктунар сен, оол, дыка соктавас сен, будуум шили ойлу бээр» — дээш демир-ужүү суктунар-суктунмас чорда-ла ушта соп алгаш, парта иштинче чажыра тудуп алгаш, оглун баскан дагаа дег олуруптар бис. Ол хайлыг алдын будукту быллаажыр дээш чеже содаалашпаан дээр. Идик-хевивис, парта, шала көк будук, ыы-сыы-биле оолдарның карак одуп кызаннадыр ном, портфель-биле улдап, канчанмас чүве дээр. Түннелинде, доозавыс хыйыр-кылчаа, хүл-биле парталарны дүрбүп шужүнейнип чыткылаар бис.

— Будууң каям дидим, уруг! — деп демгизинден дыңзыг ыттай-дыр. Бо удаада оон-биле маргыжар хөңнүм чок болган.

— Ындыг кижи будуктуг кээр-ле болгай, чалгаараар болзунза, дүнмаңга чуурдуп ал. Херектеннишкиниң халас эртирбедим.

— Шорун эвеспе, көргүзуптер мен, уруг — деп, кижим шуут кыжанып, косенди.

Ааспыраамдан аксым дес-пес, эпчок сөс дыңнап шыдавас бодум бо таварылгада ыыттавадым. Партадан чараш идиктеримни харап көргеш, кенен үемниң чывык өөрүшкүзүнге алзыпкан, сагыштаалап олур мен. Өөрүшкү сеткил ужуктапканда долгандыр бүгү чүве оон дүлгээзининге алзы бээр.

Хенертен будум аартап дээн соонда Ваня улдуңунда ол малгаш тапталган улуг-ла хөм саңык идиим мээң идиктерим кырынга салгаш, аай-дедир сегилепти. Карактарывыс уткужуп келди, хыы ханган ол көрүштен кежүй берген мен. Хайныкпап бодал-сеткилимниң дүргээ боскумну дуй сон келди, карактарымның көжегелээн чаштар меңдүнейни берди. Бо-ла-дыр, Шекпен идиктерим ам-на кедурүп, эскерип кагдылар. Хайыраан идиктер!

Раиса ТАМБА-СҮРҮН.
Москва хоорай.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● оралакчызы 3-33-91; ● приемная 3-34-26; ● харысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-82, 3-36-25; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; ● экономика килдистери: улетпур 3-34-49, 3-36-74; келээ ажыл-агыы 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-47; ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-41-23; чагаа килдизи 3-39-03; очулга 3-34-39; ● корректорлар 3-34-19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышын херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27097 экз.
Чагыг № 958.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 154 (14654) 1991 чылдың сентябрь 17, вторник ● Садар өртээ 20 ко[illegible]

Олар үжен ажыг чыл малчыннаан. «Чүгле теве кадарбаан мен ийин» деп, бир катап мээң ужуражы бергеш, өгнүң эр ээзи баштактанган чүве. А сөөлгү беш чылда олар чүгле төрүүр хой кадарып келген. Көргүзүглери-даа багай болуп көрбээн: кызымак болгаш шудургу ниитиң түңнели ол. Ылангыя бо чылын оларның көргүзүү дыка бедик болган. Дуржулгалыг малчын өг-бүле төрүүр 100 хойдан-на 150 хураганны камгалап алган. Хой бүрүзүнден дүк кыргып алырының планын база күүседипкен. Бо чедиишкинде бүдүн өг-бүлениң — Кончуй-оол Чамыяновичи биле Дүктүг-кыс Даваевна Оюннарның киирген үлүү улуг. Ада-иезинге уруглары база дузалажып турган. Олар Таңды районда «Коммунизмниң херели» совхозта ажылдап турарлар.

Кончуй-оол Чамыянович чоокта чаа республика Наадымынга киржип чораан. Ынчан ааа Тыва Республиканың алдарлыг малчыны хүндүлүг аттыг тывыскан. Өтбүле чайгы үеде хоюн эки семиртип алган. Кышка белеткелди чорудуп, боттарының күжү-биле сигенин кылып, сараартап алган.

ЧУРУКТА: Дүктүг-кыс биле Кончуй-оол Оюннар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Тараа турда, ырлап-даа болур

КҮСКҮ ХҮННЕРНИ ЧӨП АЖЫГЛААР

Барыын-Хемчиктиң хову-шөлдеринде күскү хову ажылдары уламчылавышаан. Бо хүннерде кол кичээнгейни дүжүт ажаалдазынче угландырып турар.

Бо районда 1210 га черде тараа культуразын кескен. Оон 1330 тонна тараа культураларын бастырып алган. Эң хөй — 560 га черни кестиргеш, оон 700 тонна дүжүттү алган «Барлык» совхоз бо ажылда мурнап турар. Мында 560 га черниң кестирген тараазын шуптузун бастырган дээни ол эвес, ынчангаш бо чүүлдү сан-түңнер-биле бир га черден ап турар ортумак дүжүттү үндүрбезин баш бурунгаар дилеп каар бодадым. «Шекпээр» совхоз 280 га черниң тараазын кестиргеш, 220 тонна тарааны шаңда урган. «Хемчик» — 270 гаһы кестирген, 280 тоннаны бастырып алган, «Дөң-Терезин» — 100 га черни кескен, 125 тонна тарааны шаңда уруп алган боол турар.

Ажыл-агый бүрүзүнде картофель ажаалдазы база эгелээн. Кожууңда бо хүннерде 10 га черден 80 тонна картофельди казып алган. Ынчангаш бо чугула «ийиги хлевивистиң» дүжүдү бо чылын ындыг-ла эки эвес боол турар. Ажыл-агыйлар аайыбиле «Барлык» 1 га черден 10 тонна, «Хемчик» 1 гадан 8, «Шекпээр» 8 гадан 62 тонна картофельди бо хүннерде ажаап алган.

Ногааны бо чылын 70 га черде ийи совхоз тарааан. Бо хүннерде олардан «Барлык» 10 га черден 28 тонна дүжүттү, а «Хемчик» ажаап четтикнени 1 га шөлүнден 1 тонна ногаа алган.

Районнуң хову-шөлдеринде мал чемнериниң белеткели уламчылап турар. Ажыл-агыйларда ниитизи-биле 8220 тонна сиген белеткеттинген. Ол ниити планның 59 хуузу болур. Ол-ла үеде 260 тонна витаминниг сиген далганы белеткеттинген, азы план чүгле 29 хууга четкен-дир. Сенаж салырында байдал чүгээр. Районда ам 1954 тонна сенаж салдынган, азы оон салыр планы 65 хууга күүсеттинген.

Кукурузаның кезилдези чаа, озалдап эгелээн. Бо чылын тарып алганы 1392 га шөлдүң 1000 газы кестинген, оон 4900 тонна ногаан массаны салып алган. Ынчангаш силос салырының планы чүгле 28 хуу күүсеттинип турар. Бир эвес арткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, ынчан 9100 тоннаны белеткеп апкан турган. Оон ап көөрге, бо чылын бо чугула ажылда хожудаашкын бар.

Ажыл-агыйлардан 3700 тонна сигенни кезип ап, планын 75 хуу күүседи берген «Барлык» мурнап чоруп турар. Бо-ла совхозта сенажты 1000 тоннаны салып ап, планын 100 хуу күүсеткен, витаминниг сиген далганын 80 тоннаны, силостуң ногаан массазын 1400 тоннаны белеткеп алган. «Хемчик» 1680 тонна сигенни, 260 тонна витаминниг сиген далганын, 105 тонна сенажты, 700 тонна силосту база белеткеп алгаш, эки ажылдаан. «Шекпээр» 800 тонна сигенни, 50 тонна витаминниг сиген далганын, 1700 тонна силосту белеткээн, а сенажты чаңгыс-даа тоннаны салбаан. «Дөң-Терезин» совхоз 1350 тонна сигенни, 1110 тонна силосту белеткеп алган. Чаа тургустунган «Аянгаты» совхоз амдыызында чүгле 690 тонна сиген кезип алган боол турар.

Районда ниити байдалды эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, сигенни ийи катап хөйнү алган боол турар. Ынчалза-даа витаминниг сиген далганы белеткээри, сенаж болгаш силос салыры хожудаашкынныг. Ынчангаш арткан күскү хүннерни чөп ажыглап, мал чеминиң белеткелинде болдунган хожудаашкынны болдунарыбиле кызырар дээш ажылдаар апаар.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

АМ-ДАА ХӨЙНҮ ТУДАРЛАР

«Тудугжу—бурунгу мергежил. Оон эки, шынарлыг кылган ажылының түңнели—салгакчыларга артып каар чаагай турасхаал ол.

Сүт-Хөл районнуң «Алдан-Маадыр» совхозта Солун-оол Уртун-оолович Монгушка ужуражып, ооң ажылдап турар черинге чедип, ол аныяк оолдарның ажыл-ижи-биле таныжып, оларның тудкан бажыңнарын көргеш, магададым.

Оон бээр каш чыл эрте берген. Ынчан «Алдан-Маадыр» совхозка директорлап турдум. Бир катап кабинедимге С. У. Монгуш кирип келди. Ол мээн-биле чугаалажып олура, тудуг кылыр дээш күзелин илереттн.

— Совхозка тудуг кылырыбиле сес аныяк эрни эвилелдеп алдым. Ажылдап кирипттер бодалыыс бар ийин — диди.

Аныяк оолдар-биле ынчан бистиң аразыска далаш чок чугаа болган. Оларның чаңдыктары чаа-ла шеригден халажып келген болгаш ажылдавайн турганнар. Ынчалза-даа оларның ачаларын билир мен: ажылга кызымак улус чүве. Чижээ, Солун-оол хоочун дарганның, а Михаил Монгуш колхоз тургузукчуларының бирээзи, тудугжу Бүкүүнүң оглу.

— Мөге-шыырак, тура-соруктуг аныяк эрлер совхозка херек. Совхозувуска тудугну силер тутпас болза, өске кымнар кылырыл, чедип келгеннер кончуг эки-дир. Өскээртен келген тудугжуларга чеже чаңныр, оларга чеже артык акша чарыгдаар бис — дидим.

Ынчан бот-боттарывысты удур-дедир деткиишкен бис. Бир тудугжу звено ынчаар тургустунган.

Шынап-ла, ооң мурнунда чылдарда, совхоз төвүнге ортумак школа, 25 автомашина кирер гараж, клуб, чамдык чурттаалга бажыңнарының тудугларын өскээртен келген тудугжуларга туттуруп турган мен. Олар ажылды дүргэн кылыр-даа болза, соок дүжери билек чана бээр турдулар. А кылган, бүдүрген ажылының шынары багай болур. Оларга чурттаар чер, аъш-чем база херек. Ынчангаш ылап-ла хандырар апаар.

Суур тудугжулары черле ажыктыг. Олар ажылды чылдың бүгү үезинде кылырлар. Ажылының шынары база эки болур. Багайтыр кылып каар болза, олардан кажан-даа айтырыптар болгай. Чорумал тудугжулар ышкаш чүве-ле бүрүзүн негеп турбастар.

Солун-оол Монгуштуң звенозу Ак-Даш суурга ийи аал чурттаар шлак бажың тудуп эгелээн. Өөрениэн, чаңчыкпаан ажылы черле ындыг. Ол бажыңны ийи ай ажыг үениң иштинде кылганнар. Аныяктарның ол звенову боттарының чазыгларын сөөлүнде эдип, аразында быжыг найыралды тургузуп, харысаалгазы бедиткен. Ооң түңнелинде чылдың-на планныг даалгаларын ажыр күүседип келген. Ажылчы турушту ынчаар өскерткен соонда, чаа чурттаалга бажыңнары көвүдээн, чаа кудумчулар немешкен.

Ам ол звенода 14 кижи ажылдап турар. Оларның аразында Михаил Монгуш, Олег Ооржак, Солун-оол Монгуш, Борис Ооржак, Павел Куулар, Орлан Монгуш болгаш өскелер-даа кызымак чоруу, төлептиг мөзү-бүдүжүбиле макталдыг, эрес-шалып иштилер. Бо чылын оларның кылып, бүдүрер ажылы хөй. Совхоз төвүнге эмнелге амбулаториязын, почта салбырын, ийи-ийи аал чурттаар дөрт бажыңны тудары көрдүнген.

Боттарының мурнунда салдынган сорулгаларны аныяк тудугжулар күүседип шыдаарлар. Оларның амгы бүдүнгүр, үре-түңнелдиг ажылхерээ ааа бадыткал болуп турар.

Хейнер-оол МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

РСФСР-ГЕ ПАРЛАЛГАНЫҢ ХОСТУУН КАМГАЛААР ТАЛАЗЫБИЛЕ ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

РСФСР-НИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

РСФСР-де парлалганың болгаш массалыг информацияның өске-даа чепсектериниң хостуг болурун улам ыңай быжыглаар сорулгабиле **доктаадырым болза:**

1. РСФСР-ниң Президентизиниң 1991 чылдың август 22-де үндүргени № 76 «Чуртта байдал дугайында чоңга болгаш делегейниң хөй-ниитизинге чедирип турары шын эвес медээлер талазы-биле СЭТА-ның, «Медээлер» информация агентилелиниң ажыл-чорудулгазының дугайында» Чарлыының «Правда», «Советская Россия», «Гласность», «Рабочая трибуна», «Московская правда» болгаш «Ленинское знамя» солуннарны үндүрериң түр доктаадыр талазы-биле кезектиг I пунктуну күш чок деп санаар.

Үстүнде айыттынган солуннар хамааржыпас парлалга чери кылдыр РСФСР-ниң Парлалга болгаш массалыг информация министерствозунга бүрүткеткенин кичээнгейге алыр.

2. РСФСР-ниң Парлалга болгаш массалыг информация министерствозу парлалганың хостуунуң принциптерин долу хемчээл-биле катап тургузарын база «Парлалга болгаш массалыг информацияның өскедаа чепсектериниң дугайында» ССРЭ Хоойлузун хажыдып турар организацияларга болгаш кижилерге хоойлу ёзугаар көрдүнген хемчеглерни алырын хандырар.

3. Парлалга болгаш массалыг информация дугайында РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң хоойлужудулгаларын сагып турарын контрольдаарын хандырар сорулгабиле РСФСР-ниң Парлалга болгаш массалыг информация министерствозунуң чанынга парлалганың болгаш массалыг информацияның хостуг болурун камгалаар талазы-биле Күрүне инспекциязын тургузар.

4. Рынок харылзааларынче шилчилге үезинде парлалга херээн болгаш массалыг информация чепсектерин камгалаар талазыбиле хемчеглерни РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели 10 хонук хуусаа дургузунда алыр болгаш бо Чарлыкка дүүштүр өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр.

5. Бо Чарлыкты ат салган хүнден эгелеп күштүг болдуруп киирер.

РСФСР-ниң Президентизи
Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1991 чылдың сентябрь 11.

ДЕЛЕГЕЙНИ ДЕСКИНДИР

БЕРЛИН

АРД Телекомпанияның тайылбыр медээзин ёзугаар алырга, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи Советтерниң төөгүзүнге кескү черни ээлээр. ССРЭ парламентизиниң чыыжы чедимишкинниг доостурунга, чогуур шиитпирлерни болгаш хоойлуларны база ССРЭ хамаатыларының эргелериниң болгаш хосталгаларының Декларациязын хүлээп алырынга Президент Михаил Горбачев улуг рольду ойнаан деп Телекомпанияның тайылбырында айыткан.

ПАРИЖ

Францияның коммунистиг партиязының Төп Комитединиң ээлчег чок пленуму болуп эрткен. Француз компартияның ТК-зының политбюро кежигүнү болгаш секретары Андре Лажуани пленумга илеткел кылган болгаш Совет Эвилелинге август болуушкуннарының дугайын тодаргай чугаалаан.

ССРЭ-ге август болуушкуннарының үезинде Француз компартияның удурткулгазының ээлээн туружун Францияда чаңгыс аай эвес көрүп турар. ФКП ТК-ның ээлчег чок ол онза пленумун ТК-ның политбюрозунуң шиитпирн-биле эвес, а ТК-ның политбюрозунуң чамдык кежигүннериниң нелгелдезин ёзугаар чыылдырган. Оларның аразында Шарль Фитерман француз компартияның политиказын болгаш тактиказын чаартырын негеп турар.

БРАЗИЛИА

Совет Эвилели ышкаш улуг күрүне тарап дүжер болза, делегей ниитилежилгезинге улуг когарал болур деп, Бразилияның даштыкы херектер министри Франциску Резек парлалга конференциязынга медеглээн. Ынчангаш Каттышкан Нациялар Организациязы ССРЭ-ге деткимчени көргүзер ужурлуг, деп ол чугаалаан.

РИМ

Совет Эвилелинге президент сонгулдалары болур үеде ССРЭ-ниң Президентизинге Михаил Горбачевтуң кандидатуразын деткиир мен деп, Италияның парламент кежигүнү Джовани Меделглээн. Совет Эвилели ышкаш, ындыг улуг күрүнениң тарап дүжерин канчап-даа болдуруп болбас деп, журналистерге ол чугаалаан.

ВАШИНГТОН

Американың Каттышкан Штаттарының күрүне с[illegible]кретары Бейкер ССРЭ-н[illegible] Күрүнениң айыыл чок ч[illegible] комитединге чоокта чаа б[illegible]рып чораанын, оон дарг[illegible]зы Вадим Бакатин-би[illegible] ужуражып чугаалашкан[illegible] «Вашингтон пост» сол[illegible] бижээн. «Американың т[illegible] разведка эргелели-би[illegible] ССРЭ-ниң айыыл чок чор[illegible] комитединиң кады ажы[illegible]дажырының дугайында ч[illegible]гаалаары амдызында эле[illegible] ынчалзажок АКШ-тың к[illegible]рүне секретарының Моск[illegible]га барып чораан үезин[illegible] КАК-ка киргени, оон уду[illegible]тукчузу-биле ужурашкан[illegible] черле ааа эвес» деп, сол[illegible] айыткан.

КАБУЛ

1992 чылдың январь[illegible] ден эгелеп Афганистан[illegible] удурланышкак күштер[illegible] шериг дузаламчызын со[illegible] садыр дугайында ССРЭ-ни[illegible] болгаш Американың Ка[illegible] тышкан Штаттарының[illegible] шиитпирин Афганиста[illegible]ның президентизи Надж[illegible]булла чүүлдүгзүнүүшкү[illegible] биле уткаан. Делегейн[illegible] ийи улуг күрүнелериниң[illegible] шиитпири Афганистан[illegible] хөй чылдар дургузунда у[illegible]гулчүлеп турар дайын[illegible] соксадыр арганы бээр дээ[illegible]зинге идегелди президе[illegible] илергейлээн.

БЕЛГРАД

Югославияда дүшкүүр[illegible] байдал хевээр артпышаа[illegible] Сербияның болгаш Хорв[illegible]тияның аразынга хан т[illegible]гүшкүннүг тулчуушкунн[illegible] үргүлчүлеп турар. ТАНК[illegible] агентилелдиң сөөлгү медэ[illegible]зин ёзугаар алырга, Се[illegible]бияның удуртулгазы Хорватияның халдаашкынн[illegible]рынга ойтур шавыышкынның бээр сорулга-биле 30 муң ополчен шериглер[illegible] тургускан болгаш Хорв[illegible]тияның чепсектиг күш[illegible]ринге удур дайын чор[illegible]дулгаларын Броз Титон[illegible] партизан дайынының та[illegible]тиказын ёзугаар Серби[illegible]ның хосталгазын болга[illegible] хамааржыпас чоруун ка[illegible]галаарын шиитпирлээн.

КАИР

Ливанга тайбыңны хә[illegible]лырар сорулгалыг Каттыш[illegible]кан Нациялар Организ[illegible]циязының күштеринче ха[illegible]даашкыннарны ол чурт[illegible] удаа-дараа кылып тура[illegible] Ындыг халдаашкыннарн[illegible] палестин партизаннарн[illegible] талазындан кылып тур[illegible] деп, Каирниң радиозу ды[illegible]наткан. Сөөлгү медээлер[illegible] ёзугаар алырга, КНО-н[illegible] күштериниң составынга к[illegible]рип турган 8 швед, 4 но[illegible]вег солдаттар өлүрткен.

ЧАА НОМЕРЛЕР

«ДЕТКИМЧЕ». Республиканың депутаттарының неделяда бир үнер солунунуң орус дылда үш дугаар номери үнген. РСФСР-ниң, Тыва Республиканың Дээди Советтериниң, чер-чер Советтериниң улус депутаттарының ажыл-чорудулгазының дугайында материалдарны парлап турар.

РСФСР-ниң составында республикаларга РСФСР-ниң Президентизиниң төлээлериниң дугайында Түр дүрүмнү бадылаар дугайында Россия Федерациязының Президентизи Б. Ельцинниң айтыышкынын база Түр дүрүмнү солунда берген. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козловтуң Тываның Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазын эде тургузуп, чаартырының дугайында болгаш өске-даа материалын ында парлаан.

«ЭНЕ СӨЗҮ». Тываның херээженнериниң солунунуң ээлчеглиг номеринде республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок тоску сессиязындан отчётту «Демократияның тиилелгелиг базымнары» деп эгениң адаанда берген. Ында ССРЭ Конституциязынга дүүшпес күрүне эргилдезиниң үезинде республикага политиктиг байдал кандыг болуп турганын шүгүмчүлеп бижээн.

50 МУҢ РУБЛЬ

«Спринт» хевирлиг ойнадыр «Блиц-Восток» деп лотереяга Кызыл-Мажалыктың бир чурттакчызыдыка улуг ойнаашкынны — 50 муң рубльди ойнадып алган. Ак-Довурактан Любовь Данилина база 1000 рубльди ойнадып аар аас-кежиктиг болган.

Барыын-Хемчик кожууннуң ажаалда банкызының салбырында болгаш оон филиалдарында «Спринт» хевирлиг ойнадыр «Блиц-Восток» деп лотерея билеттерин садып ойнадып турар. Ооң бо үндүрүлгезинде 30 рубльден 50000 рубль чедир ойнаашкыннарлыг 1655600 билеттер база «Билет Блиц-Восток» деп төлевейн катап ойнаар билет алыр билеттер база бар.

ЧЕХОСЛОВАКИЯГА БААР

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутаты Ш. Д. Ооржак эрткен воскресеньеде Москваже чорупкан. Найысылалга ол баргаш, бистиң республиканың ажыл-агыйын хөгжүдеринге база чоннуң амыдыралын экижидеринге хамааржышкан айтырыгларны шиитпирлээри-биле Россия Федерациязының чамдык министерстволарының, ведомстволарының удуртукчулары-биле ужуражыр.

Оон соонда «Диалог» ассоциациязының чалааныбиле Чехословакияның Брно хоорайга болур делегей делгелгезинге ол киржир. Анаа чоруп чорааш, чамдык даштыкы бүдүрүлгелерниң удуртукчулары-биле дугуржулгаларны кылыры көрдүнген.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельников ол делгелгеге база киржир.

ХООЧУННУҢ БОДАЛЫ

Новгород-Волынск хоорайда чурттап олурар херээжен хамааты Н. Чистова «Советская Россия» солунга чагаа бижээш, бодунуң хуула бодалдарын илергейлээн. Ол мынча деп бижээн:

«Мен ам 70 харлыг мен. Төрээн чуртумга — ССРЭ-ге кедергей ынак мен. Үш-дөрт чыл болгаш бир катап оон найысылалы Москва хоорайга барып турар мен. Мээн ынаар барып турарымның кол сорулгазы — Кызыл шөлдү, В. И. Ленинниң Мавзолейин болгаш төөгү музейин көөрү. Улуг угааныг ол кижиге тураскаалды чүгле совет кижилер эвес, харын даштыкыда хөй хамаатылар хүндүлеп турар болгай».

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизиниң сөөлүнде коргунчуг апарган деп, Н. Чистова бижээн. Бистиң чуртувустуң, оон хөй миллион чонунуң төөгүзүн үреп турар апарган деп, күш-ажылдың хоочуну санап турар. Ленинградтың мэри эш А. Собчактың Съездиге чугаазының сөөлүнде, В. И. Ленинниң мага-бодун өскээр аппаар деп турары — мээн улам-на коргунчуг болу берди деп, Н. Чистова ажыы-биле бижээн. Дээрги мэрлер чогум чүнү кылып, чүнү күзей бергени ол? — деп айтырыгны автор салган.

Чагыдылга-92

Чагыдылганың бүдүн чылда өртээ—25 рубль 10 көпеек, чартык чылда —12 рубль 55 көпеек, үш айда—6 рубль 28 көпеек.

Бистиң солунувусту чагыдып алыры-биле бо берген бланкыны демир-үжүк-биле тодаргай долдургаш (кандыг хуусаалыг чагыдары, өртээ, чурттап турар черинерниң индекизи, адрезинер, фамилиянар, инициалдарынар), почта салбырынга азы чагыдылга чорударынга төлээлеткен кижиге чагыдылга өртээ-биле хүлээдип бээрге четчир.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР
«Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету 54241 (индекс издания)

«ШЫН» Количество комплектов 1

на 1992 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда
(почтовый индекс) (адрес)

Кому
(фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

ПВ место литер

на газету 54241 (индекс издания)

«ШЫН»

Стоимость подписки руб. коп. Количество комплектов 1
переадресовки руб. коп.

на 1992 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда
(почтовый индекс) (адрес)

Кому
(фамилия, инициалы)

Келир чылдың «Шынын» чагыдып алырынче далажыңар, ону хүлээп алыры октябрь төнчүзүнде доостур

КӨДЭЭ СОВЕТ: депутаттар бөлүктери

КАЙЫЗЫ-ДАА СОРУЛГАЗЫН БИЛИР

Бай-Даг кодээ Советте 20 депутат соңгуткан. Оларның ажыл-чорудулгазын дээштиг боллурар сорулга-биле бөлүвүстүң шиитвиске ажылды канчаар организастаза эккил деп айтырыг тургустунуп турган. Аңгы-аңгы санал-оналдар чугаажок тургулаан. Кодээ Советтиң депутаттарын ийи бөлүкке үзер деп түңнелге келген бис. Кандыг бөлүктерил ол? Бирээзи — кодээ ажыл-агый, бойдус камгалалының айтырыгларының талазы-биле бөлүк. Ону зоотехник эртемниг депутат В. К. Чурук удуртуп турар. Бөлүкте он депутат бар. Өске бөлүкте база ынча депутат бактаап турар. Ону улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының, культура, садыг, харылзаа болгаш хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалының айтырыгларының талазы-биле депутаттар бөлүү кылдыр тургускан.

Мен маңаа оларның ажылының дугайын кылдынган чамдык чүүлдерге даянып чугаалап көрейн. Кодээ Советтиң кодээ ажыл-агый, бойдус камгалалының талазы-биле депутаттар бөлүү кылыр ужурлуг ажылдары биле кады хуралдарын база план ёзугаар эрттирип турар. Хуралдарның хүн айтырыгларының солун болгаш амыдыралчы, совхозтуң бүдүрүлге айтырыглары-биле дорт холбашкан. Бо дугайын чугаалап тура, дараазында чүүлдү демдеглексеп каары черле артык эвес: чүл дээрге — бөлүктүң кежигүннери болур депутаттар боттарының хуралдарынга идепкейлиг киржип, 90—100 хуу кылдыр чыглып турарлар. Айтырыг чүгле ооң-биле кызыгаарлаттынмас деп чүве билдиниг, тургустунуп турар айтырыгны ханы сайгарар сорулга-биле оларның санал-онал солчуп, сүмележип, ажылга идиглиг болгу дег бодалды албан үндүрүп келирин эскерип турар бис. Хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдезин чедип алырын чугулалап турарлар.

Совхоз тудуунда керээлиг ажылдарының күүселдези болгаш капитал септелге ажылдарының чорупturaрының дугайында айтырыгны депутаттар кичээнгейге ап, ажыл-агыйның кол проравы Василий Кунгаанның илеткелин сессияга дыңнаан. Чугаалажыры-биле белеткеп кииргеннер. Аңаа хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдезин хынаан. 25 автомашина кирер гараж тудуун, 500 тонна тараа шыгжаар шаң, совхоз төвүнде фельшер-акушер пунктузунуң болгаш уругларга сүт кудаазының тудуун совхоз 1990 чылда ажыглалга киирип шыдаваан. Ийи аал ишти чурттаар үш бажыңның салым-чолу база ындыг болган. Гараж, фельдшер-акушер пунктузунуң тудуунуң, ийи аал ишти чурттаар бир бажыңның телевизелиниң хажыткаңы-биле тудугларны ара соксаткан. Тудугда шак ындыг байдал дээш прорабты ажылындан халаан.

Совхоз тудуу бо чылын база ындыг-ла кескү эки-жидилгеки чедип албаан, ажыглалга киирттинмейн турар тудуглар бар.

Ажыл-агыйның сан-хөө, экономика ажылдарының байдалы кандыгыл дээрзин сайгарып көөрү-биле, совхозтуң кол бухгалтери О. В. Байырның дыңнадыын депутаттар бөлүүнүң хуралынга анализтээн болгаш ол талазы-биле боттуг түңнелдерни үндүрүп, сүмелерни берген. Чугаа элээн ханы болган, айтырыг чугула деп чүвени депутаттар билир, ынчангаш санал-оналдар эвээш эвес болган. Совхоз өске организациялар-биле өрелерни чогуур үезинде санажырын, алыр ужурлуг өрелерин дарый эгидип алырын дааскан. Ол сүмелерниң күүселдези ол талазы-биле харысаалгалыг кижилерден кончуг хамааржыр. Оон-биле кады база бир чугула айтырыг — кыштаглар септелгези, оларның белеткели кичээнгей чок артпайн турар. Чугаалап турарым сөөлгү бо айтырыг депутаттарның кичээнгейинге доктаамал турар.

Кодээ ажыл-агый, бойдус камгалалының талазы-биле депутаттар бөлүүнүң ажыл-чорудулгазында эки чүүлдер бар дээрзин черле демдеглексеп турар мен. Чайын база аңаа олурбааннар, совхозтуң № 1, 3 хойжу кооперативтерде хой кыргылдазының, семиртилгениң канчаар чорун турарын кичээнгейге ап турганнар. Бөлүк айда бир удаа чыглып, совхозта сезоннуг ажылдарның чорун турарының байдалын чугаалажып турар. Ажылдың ындыг хевири чамдык айтырыгларны кичээнгейниң төвүнге тургузарынга, демнежип шиитпир үндүрерин идиглиг боор турарын эскерип турар бис. Ынчаалдырге, кодээ черде эртип турар сезоннуг бүгү-ле ажылдар депутаттарның хайгааралында, кичээнгейинде.

Ийиги бөлүк — улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының, культура, садыг, харылзаа болгаш хөй-ниитиниң корум-чурумунуң камгалалының айтырыгларының талазы-биле депутаттар бөлүү. Харылзап турары адырларының аайы-биле депутаттар ында дөрт бөлүкте хуваттынган. Ооң ажылың депутат И. А. Мижидол черле багай эвес удуртуп турар. Оларның ажыл-чорудулгазында демдеглеп каар бир чүүл — сайгарып көөр, чугаалажыр деп турары айтырыгны бүгү талазы-биле анализтеп, янзы-бүрү санал-оналдарны барымдаалап чугаалажып турары. Шак ындыг чорук сессияга чугаалажыр айтырыгны эки белеткээр арганы берип турар.

Бай-Даг ортумак школазынга септелгени чоруткаының байдалының дугайында ооң директорунуң дыңнадыын кодээ Советтиң ээлчеглиг сессиязынга эрткен август айда чугаалашкан. Ук айтырыгны чугаалажып, тодаргай түңнелдерге келиринге депутаттар бөлүүнүң улуг биче эвес болган. Септелге ажылдарында чедир кылдынмаан чүүлдерни дарый доозарының тодаргай хуусаазын айыткан доктаалды белеткеп киирген болгаш кодээ Советтиң бюджединде артыкшылдыг акша бар болза, септелгеге дуза чедирип, үндүрүп бээр айтырыгны тургускан. Школаның корпустары туттунганындан бээр үр апарганындан, эргижирээн. Ону барымдаалааш, дараазында чылдарда септелгени дараалаштыр чорударыбиле смета-төлевилел документилерин тургузуп, акшаландырыышкынны ынчан көвүдеди көөрүн райкүүскомнуң улус өөредилге килдизинден дилеп турар бис.

Уруглар албан черлериниң, эмнелгениң, магазиннерниң келир кышка белеткелин, одаар чүүлдер-биле хандыртынганын депутаттар база хынап көрген болгаш немелде хемчеглерни алырын шиитпирлээн.

Кижилер-биле хүн бүрү дорт харылзажып, оларның негелде-херегледдерин кандырып турар черлер — эмнелге, харылзаа салбырының, уруглар ясли-садының, магазиннер удуртукчуларының чон мурнунга отчёттарын дыңнаарын организастап эрттиреринге бөлүктер кайызы-даа белеткенип турар.

Кодээ Советтиң депутаттарының соңгукчулар-биле харылзаазы багай эвес. Кылган ажылдарының отчёдун берип турарлар. Чон ынчан оларга дилеглерни немей киирип, айтырыгларны тургузуп турар. Кодээ Советтиң депутаттарынга ниитизи-биле 49 янзы-бүрү чагыг кирген турган, ооң 22-зи күүсеттинген, артканнары — акша-хөреңги, материалдыг чарыгдалдар-биле тудуш болгаш элээн саадап турар деп чүвени чугаалаар апаар.

Кодээ Совет хүн бүрүдеги ажыл-чорудулгазын үстүнде ийи бөлүкте бактаап кирген депутаттар дамчыштыр тургускан. Оларның ажылынга бистиң девискээривистен район Совединиң депутадынга соңгуткан депутаттарны киириштирип турар бис. Депутаттар ажылынга агитквартиралар активинге даянып турар.

Байыр-оол СЕВИЛБАА.
Бай-Даг кодээ Совединиң даргазы.
Эрзин район.

Рынок: шиитпирлээр айтырыглар

ЭМЧИ КАДРНЫҢ ӨРТЭЭ ЧЕЖЕЛ?

Ортумак школа дооскан азы келир чылын дооскар ажы-төлүг өг-бүлелер оолдар, кыстарын кайы өөредилге черлеринче кииреринин баш бурунгаар сүмележип эгелээр. Чамдыктары күзелдери-биле шилип алган ортумак азы дээди өөредилге черлеринче дужаап кирерин шиитпирлеп алырлар. Өг-бүлениң кежигүннери өөрениринин куээзн ажы-төлүнге дузаламчы акша-көпеекти бергеш, орук-суур эки чорун, шылгалдаларын чедиишкинниг дужаап алырын күзээш, үдеп чорудар. Шынап-ла чылдың ортаа айында Кызылдың төвүнге бөлүк-бөлүк аныяктар удаа-дараа көстүгүлеп келир. Бо дээрге демги боттарының күзелдерин ёзугаар эртем чедип алыксаан аныяктарывыс ол болур.

Ол келген доозукчуларның аразындан чүгле эмчиниң мергежилин шилип алганнарның дугайында маңаа доктаап көрейн. Эмчиниң мергежили белен эвес. Кончуг нарын. Кижиниң ол мергежилди чедип алырынга безин, дыка хөй чыл эртерин билир бис. Аарыг кижиниң организминде өскерилгелерни ханы билип ап, ону кан кадык кылдыр эмнеп, сегидери дээрге, амыр эвес ажыл. Ындыг болганда эмчи кижиге ханы билиг, бызыг туруш, буянныг сеткил — эңне чугула. Кандыг-даа кижиниң кезээде кан кадык чорууруң кым-даа магадылавас. Амыдыралга кандыг үүле-човулаң таварышпас деп. Бөгүн кадык орар, а ооң соонда хенертен аарып-аржып болгай. Мындыг байдалга келгеш, кижи чүгле эмчижже көрнүр апаар. Оларның дузазын көрбеске, ам кымга баарыл? Эмчиниң аны дузазын көрген аарыг-аржык кижилер кадыкшылы экжереп, чүгле оларга четтиргенин илередиксээр. Ынчанмас аргажок, кижилерге буянныг сеткилдиг чылыг-чымчак сөстерин сөннеп, кадыкшылын эгиткен эмчилерге кым өөрүшкүзүн бараалгатпас боор. Оларга бүзүревейн кымга бүзүрээрил? Эмчиниң мергежили, шынап-ла, бо хире харысаалгалыг.

Бистиң республиканың эмчи мергежилге өөренир аныяктары — колдуунда Сибирьниң институттарынга баар. Ол дээрге Иркутскиниң, Красноярскиниң, Томскиниң, Кемеровонуң, Барнаулдуң эмчи институттары болур. Бо адаттынган институттарга кадрлар белеткээри-биле кеерээлерни чарып турар. Иркутскиге—26. Красноярскиге—30. Томскиге—9. Кемеровога—10 дээди эртемниг эмчини белеткээрин дугурушкан.

Үстүнде адаттынган институттарже экзамен дужаап чоруткан аныяктарывыстың чамдыктары кирип шыдавайн барганнар. Ниитизи-биле 200 ажыг абитуриентиден чүгле 58 кижи кирериниң шылгалдазын эрткен. Өскелери бирги экзамен соонда-ла, аалынче дедир чанар ужурга таварышкан. Бо институттарже кирериниң негелделери аңгы-аңгы. Кемерово биле Алтайның институттарынга кирериниң куээзннерге эртем бүрүзүнге бижимел ажылдаар кылдырар. А чамдык институттар абитуриентилерден математиканы, физиканы кайы хире эки билирин хынай бээр. Ынчалзажок хөй кезиинде биология, химия эртемнерин дыл-ды чүү хире билиринин шылгалдаларын колдадыр. Школаларга немелде кичээлдерге, олимпиадаларга киржип турган, делгем билиглиг оолдар, кыстар бо шылгалдаларга бергедевес.

Чамдык абитуриентилерниң шылгалдага хамаарылгазы кончуг кошкак болгулаар. Эмчи институдунга кирериниң бир кол шылгалдазын химия эртемнге эртер. Ындыг турбуже, шылгалда үезинде белеткели кошкаандан ийикпе азы билиинин чегейинден өөренип эрткен программазының бедүүн чижектериниң формулазын безин бижип билбес таварылгалар бар. Чижээлээрге, Иркутскиден келген башкы чамдык абитуриентилерни кислоталар формулаларын бижиирин дилээрге, билбес болган. Шынап-ла, доозукчуларның билиг талазы-биле кошкак байдалы башкыларны дүвүретпес аргажок. Дээди азы ортумак өөредилге черлеринче өөренир уругларга школага химия, биология, математика, физика эртемнерин эки өөредири чугула. Бир эвес бо эртемнерни эки өөретпес болзувусса, шынап-ла, кадрлар айтырыын шиитпирлээри бергедежип орар.

Ам рынок харылзааларынче шилчип турарының үези. Бо чаа байдал улус өөредилгезиниң база оюп эртпээн. Институтка өөредир кадрларывыстың өртээн төлеп турар бис. Оларны өөредириниң кеерээзин чарган болгаш, төлээривис албан. Иркутскиге, Томскиге бир студент дээш 3 азы 6 муң рубль. Алтайга 15 муң рубль, а Кемеровога бир студентиниң өөредири дээш төлээри 61 муң рубль чеде бээр. Кераа езугаар бистиң министерство оларны өөредир акша-хөреңгини чылдың-на институтка чорудуп бээрин хүлээнип турар. Бир эвес студент институтту кааптар-даа болза, ол акшаны институт доскужете чедир министерство төлээр.

Эмчи институттарында өөренип турар студентилерниң аразында ийи-чаңгыс арага ижиптер, өөренмес, чурум үрээр, эш-өөрү-биле эпнайыралдыг эвес улус база бар. Бо чылын кыжын Красноярскиниң институдунга бөлүк арагалаашкын дээш 3 оол институттан үндүрткен.

Чамдык Красноярск, Кемерово, Барнаул ышкаш хоорайларда бистиң тыва өөреникчилерни хүндүлевес, оларны тооп көрбес, дора бодаар, өске регионнардан келген уруглар, оолдардан ылгаар чоруктар башкылар аразында бар боор турары кончуг багай. Бо дээрге солун, сеткүүлдерге Тывага националдар аразынга болган чөрүлдээлерни шын эвес, чаңгыс талалап, чүгле тыва улусту буруудадып, дора көрүп турган чүүлдериниң чангызы боор турар. Ынчангаш бистиң республиканың удуртукчулары бо байдалды шын тайылбырлап, чонун, эн ылаңгыя аныяктарны камгалаар болза эки. А аныяк кижи бүрүзү Тыва чурттуг улустуң адын баксыратпазын үргүлчү бодап чорууру күзенчиг.

Таисия ДАВАА.
Кадык камгалал министерствозунуң кадрлар килдизиниң эргелекчизи.

ҮЕ КЕЛГЕН

Үе шуут-ла үем берген,
маргыжыгда,
Үзелдерниң удурлашкан
хүрежинде,
Чөрүлдээлер аразында,
кыжаныгда,
Чөптүг шын шуут азар чыгаан,
халаптыг-ла!
Бүзүрелим кезээ меңге
чаалап алган,
Байгы күжүм мөөңнээштиң
соруум кирген,
Башкарыкчым,
улуг угаан эдилекчим,
Базындырган,
чоргаар чаның салыр сен бе?
Берге үе.
Болчуп келир чүве-даа чок,
Берзениншкеш ажылдаарын
кижи уткан,
Келир үе дугайында
күзел-бодал
Хендирбези сынган ыт дег,
шимчээр шаа чок.
Шаандакы чалбыыштыг сөс
улам чидип,
Шал-бул сөстер үглей бээрге,
эстир чыгаан.
Сени дээнде өлүрүндеи
кортпас төлүң
Черзиленген бурган сантыр,
чаржынчыын аар!
Үе келген. Чаа шагда
маргыжытдан,
Үзелдерниң удурланчак
месилиндеи,
Чөрүлдээлер аразында
кыжаныгдан
Чөптүг шынны уштур,
хостаар үе келген!

Эрес-оол ХАЯН.

ТУРАСКААЛДАР ЭЭНЗИРЭЭН

Улуг-Хем районнуң девискээринде төөгүлүг болуушкуннар болган черлер бар. Кызыл партизаннарның хостап турган чамдык черлеринде тураскаалдарны шаандала кылган турган. Чижээ, Шанчыг-Тей кырында тураскаал бар, ол хайгаарал чогундан үрелип турар. Оттук-Даш тулчуушкуну болган черге көргүзүг самбыразы турган болгай, ол ам шуут чок. Кижи бодап көөрге, ол тураскаалдарны чаартып, септээринче сагыш салыры чугула болуп турар. Ол дээрге — бистиң төөгүвүс мышкажыл. Ол тулчуушкуннарга киржип чораан кижилерниң ат, фамилиязын идереткеш, аңаа бижизе улам эки деп бодаар мен.

Эрзинге болган Тарлашкын тулчуушкунунга киришкеш, совет эрге-чагырга, чонунуң херээ дээш амы-тынын берген партизаннарга тураскаалды «Чаа орук» совхозтуң төвүнүң чанында кылганы таарымчалыг. Ол тураскаалды доктаамал хайгаарап, ажаап турар. Оон чаңгыс чонунуң байырлалдары үргүлчү болур, дыка таарымчалыг-дыр.

Улуг-Хем районнуң девискээринде ээп черде үрелип турар бо тураскаалды Шагаан-Арыг хоорай чоогу, улуг орук чаны ак дөңге тургусса. Ону ынчаар кылырынга районда акша бар деп бодаар мен. Бо талазы-биле чаңгыс мен-даа эвес, өске-даа эш-өөрлер хомудап чугаалап турар.

Бо саналды районнуң удуртукчулары өөренип көөр боор деп бүзүредим.

Доңгак МИЖИТ.

Чугаалажып көрээли

ТЫВА ДЫЛ НИИТИЛЕЛИН ТУРГУЗАР

Дыл болза кижиниң угаан-бодалының онзагай чаялгазы, чонунуң төөгүлүг дуржулгазы болур. Чээрби чылдарның төнчүзүнден эгелээш-ле чоокку үеге чедир-ле тыва улустуң амыдыралында, чанчылдарында болгаш культуразында дыка хөй эки чүүлдерни эргиниң артышкыны дээш хоругдап келген болгай. Тыва дыл ССРЭ-ге каттышканының соонда-даа чогуур хөгжүлдени албаан, орус дыл-биле деңнээн эвес байдалга таваржып келген. Тыва, орус 2 дылды билир ужурлуг чүве дээш, школаларга орус дылды колдады өөренип, тыва дылды өөредириниң шактарын дендии кызырган. Ооң түңнелинде чугаа культуразы баксыраан, тыва дылын шуут билбес азы багайты билир кижилер тыптып, орус, тыва сөстерни холуп чугаалаар чоруктар көвүдээн. Орус сөстүң дээн азы дазылын алгаш, аңаа тыва дылдың кожумактарын немеп чугаалаар чүүлдер чаңчыл апарган. Кайда-даа кескү агитация чүгле орус дыл кырында болу берген.

Тыва дыл күрүне дылы кылдыр 1991 чылдың март 2-ден эгелеп күштүг болуп эгелээн. Ук доктаалда күрүне дылын хөгжүдериниң программазын 1992 чылдың январь 1-ге чедир тургускан турарын айыткан. Ынчангаш школаларга тыва дылды болгаш литератураны өөредир шактарны көвүдедир, өөредилге программазын чаартыр, өөредилге номнарын аңаа дүүштүр эде тургузаар ажылдарны чорудары эргежок чугула апарган. Ынчангаш тыва дыл ниитилелин Кызылга болгаш районнарга тургузары кончуг чугула апарган. Ол ниитилелдер тыва дыл болгаш литература программаларын тургузар, чечен чогаал кежээлерин база дыл байырлалдарын эрттирер, эртем-практиктиг конференцияларны организастаар, бөлгүмнер, семинар өөредилгелерин чорудар ужурлуг. Оон аңгыда чогаалчылар, эртемденнер, аас чогаалының чыыкчылары болгаш күүседикчилери-биле ужуражылгаларны организастаары чугула.

Тыва чугаада тус-тус черлер аттарының адаттынганының дугайында хөй маргылдаалыг айтырыглар тыптып турар. Чурттакчылыг черлер, суурлар тыптып кээрлеле ук чериниң бай-байлаан, турган чериниң туружун барымдаалап адаар дээрзи тодаргай. Чижээлээрге, Ирбитей дээрге ирбиттиг чер дээн. Хандагайтыны моолдап буланныг дээн Чозаны—Шивиттиг, Улаатайны — Теректиг дээн-дир. Чүге ол моол аттарны ажыглай бергенил, шаанда моолдар ол черлерге чурттап чораан бе деп чүве билдинмес болуп турар. Чогум ук черлерниң байлаан көрүп көөрге, шын адаттынган байдалдыг болуп турар. Мындыг болганда ам тыважыды адаза кандыг деп? Мындыг хевирлиг аттыг черлер кайда-даа дыка хөй. Кижиниң чурттап чораан чери, чурту дээрге чонунуң төөгүзү, культуразы байлаа болур, бистиң национал чоргааралывыс болур ужурлуг. Моон ап көөрге холушкак чугаа дылды аажок бокталдырып турар.

Тыва республиканың байдалынга эртемнерни ханыладыр өөредир тус-тус школаларны тургузары берге боору чадавас. Ынчангаш тускай профильдиг, кайы-бир эртемнерни сонуургалы-биле азы талантызы-биле өөренир класстарны школа бүрүзүнге ажытса кандыгыл деп саналдыг мен. Ол чорук өөреникчилерниң эртемге сонуургалын бедидеринге, салым-чаяаның илередиринге дузалаар болгаш дээди, ортумак өөредилге черлеринче өөренип кирерин ге эки белеткел болур ужурлуг.

«РСФСР-ге өөредилгени хөгжүдериниң бирги чергелиг сорулгаларының дугайында» РСФСР-ниң Президентизиниң Чарлыында улус өөредилгезиниң черлеринге эт-хөренги, акша-төгерик-биле дузалаарын, башкыларның шалыын, студентилерниң стипендиязын өстүрерин айытканын деткип турар бис. Ол болза экономиканы рынокче шилчидип турар үеде чазактың өөредилге системазынга чаа сагыш салыышкыны болгаш деткимчези болур. Ону төлептиг ажыл-иш-биле харылаар ужурлуг бис.

Доңгак СЮНДЮП.
Өвүр районнуң Дус-Даг школазы. Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы.

ТУДУГЖУ

ЧУРУКТА: Кужугет Эрес-оол. Ооң бригадазы Кызыл хоорайның кедээзинде ээн шөлде тос каът бажыңның хаааларын салып кирипкен. 1992 чылдың чазынында ону доозар сорулганы салганнар.

— Материалдарны үзүктел чокка ап тур бис. Ынчангаш ажылывыс элээн шуудап тур — деп, ол хүлүмзүрбүшаан, чугаалады.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

ЧӨВҮЛЕЛДЕР

Ол талазы-биле бодал

1988 чылдан эгелеп школаларда тургустунуп эгелээн школа чөвүлелдеринге өөрүп, ону деткип, улуг сонуургал-биле хүлээп алдывыс. Аңаа башкыларның-даа, ада-иелерниң-даа база өөреникчилерниң бүзүрели, сонуурганы улуг болуп, улус өөредилгезиниң башкарылгазын ам-на демократчыдып, ооң бурунгаар хөгжүлдезинге улуг идигни бээр боор деп идегеп турганнар. Ынчалза-даа ийи, үш чылдың практиказындан алгаш көөрге, школа чөвүлелдерин тургузуп алыры белен-даа болза, ооң ажыл-чорудулгазынга бистиң баш бурунгаар белеткенип албаанывыстан бергелер тургустунуп кээрин амыдыралдан көрдүвүс. Кандыг бергедээшкиннери ол? Бирээде, школа директорларының, мурнунда чылдарда ышкаш, бүгү-ле айтырыгларны чааскаан шиитпирлээр эргезинден уштунуп чадап турарында болгаш оларның чөвүлелдиң ажылынче шоолуг кичээнгей салбайн турарында. Ийиде, акша-төгерик айтырыгларынга хамаарыштыр кандыг-даа эргелерни чөвүлелге бербейн турарында. Үште, школадан дашкаар албан черлериниң, организацияларның, оларның удурукчуларының ук чүүлге сонуургал, деткимче чогундан чөвүлелдиң ажылы чогуур деңнелге ажылдап шыдавайн турар. Өөреникчилерниң, ада-иелерниң киирип келген саналдары-биле школа чөвүлели чаа, солун планнарны, шиитпирлерни үндүрүп кээрге, оларның күүселдезиниң акшаландырылгазы айтырыгларын чүгле школа директору шиитпирлээр болу бээрге, ол хүлээп алдынган планнар чайгаар-ла күш чок апаар болгаш аңаа хөонзүрээшкиннер эгелээр. Ынчап кээрде, школада бүгү-ле эртип турар ажылдар, мурнуку чылдарда ышкаш, школа чөвүлелиниң кандыг-даа киржилгези, удуртулгазы чокка, чүгле ийи-чаңгыс аңаа сонуургалдыг башкыларның күжү, эгелээшкини-биле эртип турар хевээр.

Бистиң Бора-Тайга ортумак школазының өөредилге-кижизидилгелиг ажылдарынга мурнуку чылдарда өөреникчилерниң, ада-иелерниң чурттап турар черлериниң аайы-биле тургустунган «Назы-хар барымдаалавас отрядтар» деп отрядтарның, суур масштабтыг кылдыр тургузуп турганывыс «Координация чөвүлелдериниң» ажылы, эвээш-биче-даа бол, дузаны көргүзүп турган болза, школа чөвүлели тургузуп алганывыс-биле оларның ажылы соксаан. А тургузуп алганывыс чөвүлелдиң эге хуралынга элээн кижи сонуургап келзе-даа, үстүкде бижээним чылдагааннар-биле чөвүлелдиң кежигүннери часкы хар дег, чоорту чиде бергеннер. Ооң ажылындан чүү-даа үнмээн.

Кандыг школаларга чөвүлелдер чедиишкинниг ажылдап болурул? Кайы школаларда өөредилге-кижизидилгелиг ажылдарының чедиишкинниг болуру башкылар чүгле боттарының күжү-биле эвес, өөреникчилерниң, ада-иелерниң, хөй-ниити организацияларының дорт киржилгези-биле чедип алырын бодап ажылдап турар боллур. Чүгле ындыг школаларга чөвүлелдер чедиишкинниг ажылдап шыдаар деп бодаар мен.

Школа чөвүлелиниң даргазы кым болуруул? Школа директорунуң ону удуртуру албан бе?

Бир эвес чөвүлелдер удурукчузу школа директорлары болур болза, ооң кандыг-даа өскерлиишкин үнмес, кандыг-даа айтырыгны демократчы ёзу-биле шиитпирлээри болдунмас, чүгле ооң, школа директорунуң эрге-чагыргазы быжыглаанывыс ол болур. Ынчангаш чөвүлелдиң даргазынга школадан, класстан дашкаар ажылдар чорудар организатор азы ада-иелерниң, өөреникчилерниң ортузунда хүндүткелдиг, бүзүрелди чаалап алган арга-

Школа амыдыралы

дуржулгалыг, школага хөй чылдарда ажылдап келген башкылар удуртуп шыдаар деп бодап турар мен. Ынчангаш школаларда 5, 6 чыл дургузунда шиитпирлеп чадап турарывыс, аарыг болган айтырыгларывысты чугаалажып, кандыг-бир түңнелден үндүрзүвүссе кандыгыл?

Школаларда бо хүннерде шиитпирлеттинип чадап турар айтырыглар-ла хөй. Школа чөвүлелдериниң ажылдары, өөреникчилерниң сонуургалдары-биле тус-тус эртемнерни хандыр өөренир класстарны ажыдары, башкыларның шалың төлевири (бо хүннерде бисте кандыг ийик: эки-даа, багай-даа ажылдап турзуңза, өөреникчилерге билиг берип-даа, бербейн-даа турзуңза, хөй шактыг-ла болзуңза, хөй акшаны алыр сен), сөөлгү чылдарда ажылдары шуудавайн турар кабинет системазы, алды харлыглар, методкаттыжылышкынның ажылдары, школа уставы, өөреникчиниң сагып чорууру дүрүмнери дээш, кайызын ол дээр. Кайы школаларда кандыг айтырыглар чедиишкинниг шиитпирлеттинип турар боллур, ол школаларның баазазынга тус-тус бөлүктер аайы-биле семинарларны чоп организастап эрттирип болбас деп.

Үстүнде көдүрген кол айтырыым—школа чөвүлелиниң ажылынга хамаарыштыр силерниң бодалдарыңар, саналдарыңар чүл, башкылар, ада-иелер? Чаа өөредилге чылында кандыг лозуң-биле ажылдап киргенивис ол ам?

Алексей ХОВАЛЫГ.
Методист-башкы.

Сүт-Хөл район.

ФОТОФАКТ

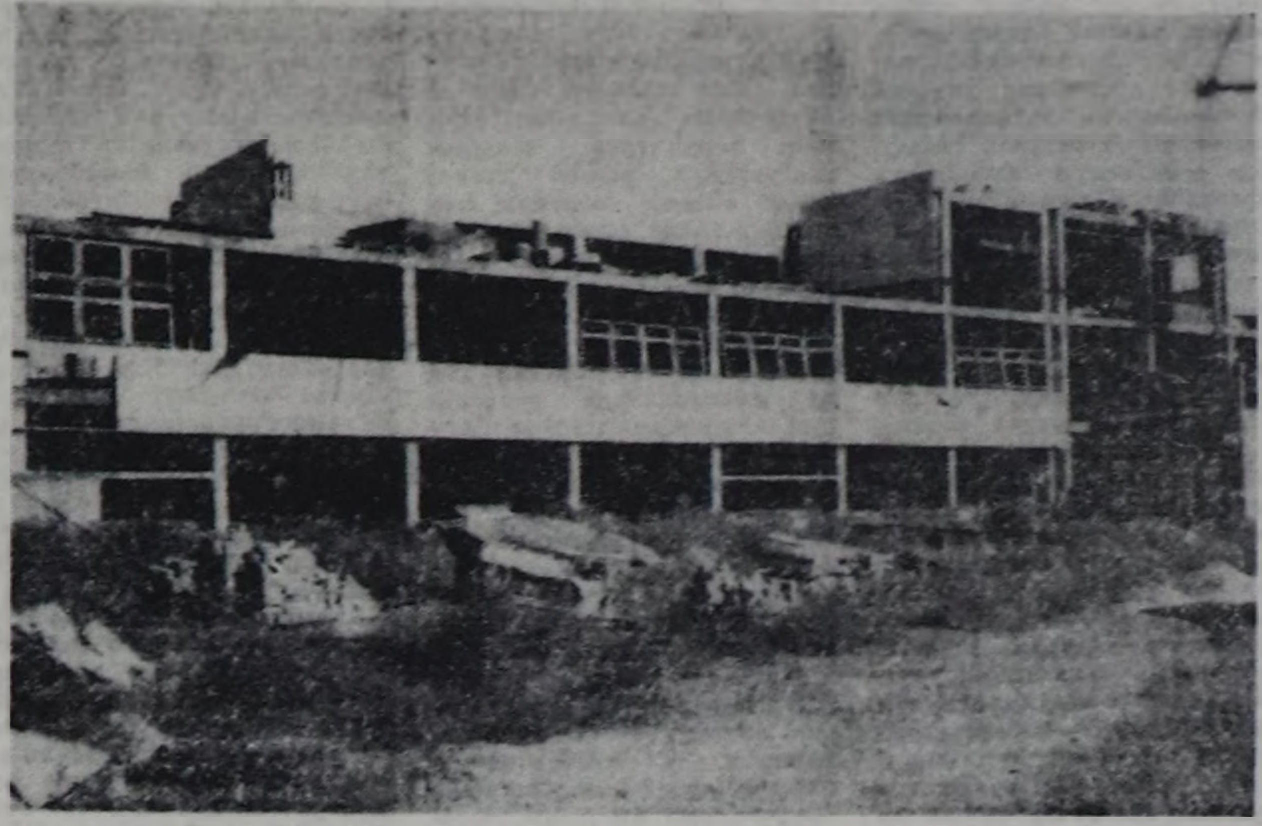

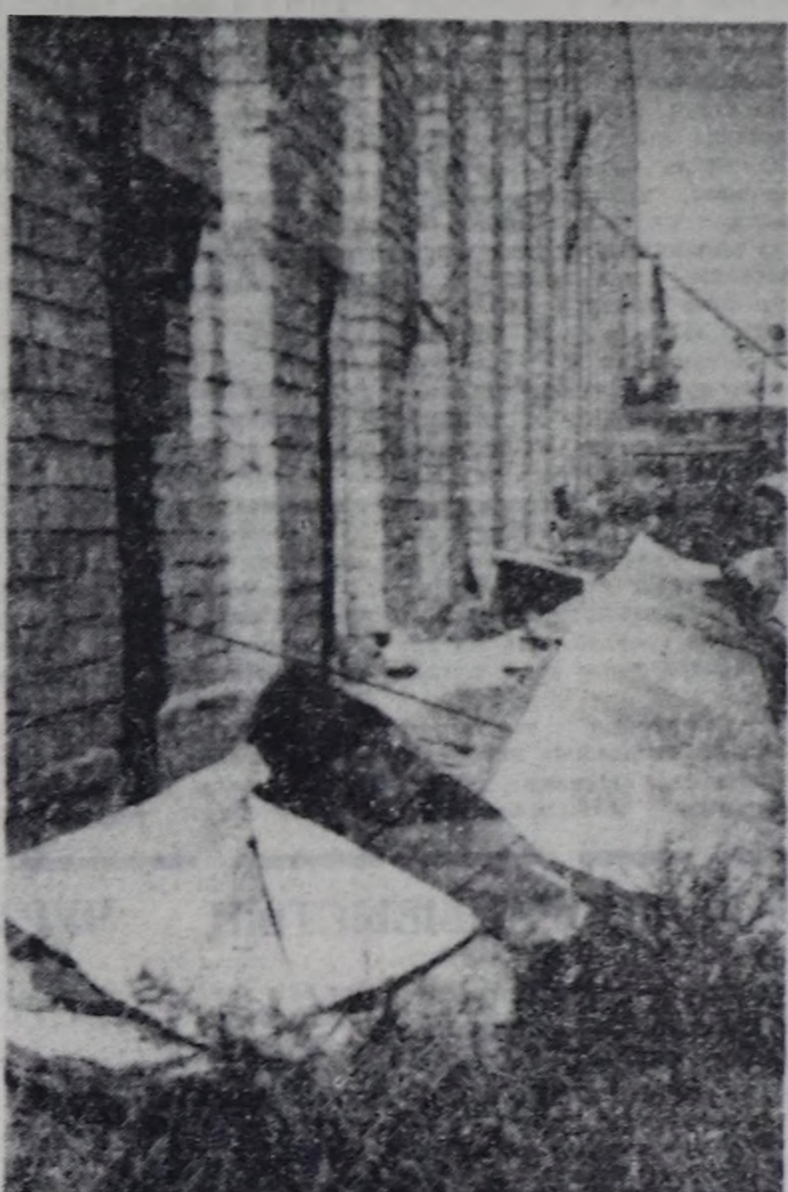

Үр туттунуп келген тудугларны «салдыг» тудуглар деп адай берген бис. Ындыг тудугларның бирээзи Кызылда типографияның чаа бажыңы. Ооң дугайында «Туттунуп турар тудуг» деп чугаалаарга, аажа эн чогу-ла кончуг. Шынында туттунмайн турар тудуг-дур ийин ол. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң капитал тудуг эргелелиниң чагыы-биле туттунуп турар тудугнуң даштыкы хевири шак-ла мындыг. Ону канчаар тудуп турарының дугайында чугаалажыр шаг болган. Ону ам катап таап-даа канчаар.

Эң үстүкү чурукта кээп дүжер четкен соңгалар, кайы хамаанчок октаткан чыдар тудуг материалдары-дыр. Ортааны чурукта иштин чылыглааш, даштын демирлеп каар кончуг ховар дээш чиик хана шывыглары-дыр. Адакы чурукта дээвиир чылыглаар материалдар-дыр. Оларның кайызын-даа Тываның иштинден тыппас бис. Бо материалдарны шуптузун Саян ажыр сөөртүп экеп турар.

Хөй тайылбырның херээ чүү боор. Типографияны кайы хире камналгалыг, кайы хире шынарлыг, кайы хире дүрген тудуп турары чуруктардан көскү-дүр.

Өхемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

Эртемденниң хайгааралы

«ӨЛДЕН АРТАР, ӨРТТЕН АРТПАС»

Арга-арыг—Чер бөмбүрзээниң ногаан «өкпези». Бойдуста болгаш кижи төрелгетенниң амыдыралында арга-арыгның ажык-дузазы кайгамчык улуг. Арга-арыг бойдустуң бүгү кезектериниң өзүлдезинге идепкейлиг киржип, атмосферада кислородтуң курлавырын долдуруп, Чер бөмбүрзээниң кислородтуг болгаш углеродтуг балансызын тудуп, бойдуста хөй-хөй химиктиг бүдүмелдерниң биологтуг эргилдезинге, атмосферада чылыгның солчуушкунунга салдарны четирип, хөгжүлде ел-шыкты болунга мөөңнеп, херзүнү үрелиишкинден камгалап, улуг-биче дириг амытаннарның турлаа боор, улус ажык-агыйынга янзы-бүрү чиг-атти — тудуг ыяжын, кат-чимисти, тооруктү, эм кылыр өзүмнерни, мөөгүлерни, чүкту, чечекти, чигдину хойу-биле берип турар.

Тыва чурту арга-ыяштыг Сибирь биле Төп Азияның элезиннелчек куруг ховуларының аразында чыдар девискээр болганда, бортаа арга-арыгның үнези, ажык-дузазы тергиин улуг. 1988 чылдың январь 1-де байдалдыг алырга, Тывада арга-арыгның шөлү 7 миллион 829 муң га азы оон девискээриниң 47 хуузун арга-арыг шыпкан. Бо шөлде бүгү ыяштың курлавыры 1 миллиард кубометр ажыг боор турар. Арга-арыгда ине бүрүлүг ыяштар (чыш, пөш, хады, шиви, чойган) колдаан. Оларның шөлү бүгү арга-арыгның шөлүнүң барык 93 хуузун (7400 муң га), ыяштың курлавырының 97 хуузун (1058 миллион кубометр) ээлеп турар. Ине бүрүлүг ыяштарның иштинде шиви-даа, курлавыр-даа талазы-биле дыт биле пөш колдап турар. Шиви, хады, чойганның шөлдери курлавырлары эвээш. Бүрүлүг ыяштар (хадың, терек, талдан) бүгү арга-арыгның шөлүнүң 7 хуузун, курлавырының 3 хуузун ээлеп турар.

Республиканың девискээринде арга-арыгтар дең эвес хуваалдынган. Тожу, Каа-Хем, Бии-Хем районнарының девискээрлериниң 45 хуузун, Таңды, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Тес-Хем районнарының 35 хуузун, Өвүр, Мөңгүн-Тайга районнарының шөлүнүң 15 хуузун арга-арыг шыпкан.

Ынчангаш арга-арыгның шөлүнүң ыяштың курлавырының талазы-биле Тыва чурту арга-ыяш-биле бай. Бир чылда ыяштың ортумак немелде өзүлдези 1.7 миллион кубометр, 1 гаа ниити курлавыры 150 кубометр. Республиканың бир чурттакчызынга 24 га хире арга-ыяштыг шөл, 3500 кубометр ажыг ыяш курлавыры оналжыр. Ол дээрге Даг-Алтай автономнуг, Кемерово болгаш Новосибирск областары-биле деңнээрге соң хөй боор турар. Ыяштың чылда немелде өзүлдезинге үнелеп алдээш санаан ыяш кезер шөлдер чыл дургузунда 3.3 миллион кубометр ыяшты кезип ап болур деп санаан. А херек кырында чылда ортумаа-биле 450-500 муң кубометр ыяшты кезип белеткеп турар бис, азы санап каан ыяш кезер шөлдүн чүгле 30-32 хире хуузун ажыглап турар бис. Кесчеч ыяштың барык 25-30 хуузу ыяш ажыглакчыларынга четпейн баар. Республиканың ыяштың кол белеткекчилери — Улуг-Хемниң, Ырбаның, Чербинниң ыяштыгпур ажыл-агыйлары, Шуурмактың ыяш белеткээр участогу, Иштики херектер министерствозу, Кураагроүлетпураилели. Олардан аңгыда 100 организациялар ыяшты боттары кезип, белеткеп ап турар.

Санап каан ыяш кезер шөлден бүгү ыяшты кеспейн, оон чүгле 50 хуузун безин ажыглаар болзувусса, биске кескен ыяш четчир. Ынчалза-даа Тываның арга-арыында кезер ыяш хөй дээш, арга-арыгның ыяжын кыргып-хыдып болбас. Чүге дээрге, ол арга-арыглар херзүнү камгалап, ел-шыкты мөөңнеп, ээиг кандаашкынны болдурбайн турар. Бир эвес төп, барыын, мурнуу районнарның бүгү арга-ыяжын тудугга херегээр ыяш херек дээш кезип кааптар болзувусса, ол районнарның девискээрлери арга-арыг чок куруг ховулар, тас даглар боор, хемнер биле хөлдерниң суглары соглуп каар. Тываның чоон кезээниң ыланғыя Тожунуң арга-арыгларын кыргып-хыдыыр болзувусса, орта элезин, сай, дөй аймаа Бии-Хемниң, Каа-Хемниң суг унуларын чоорту дуй алы бээр, а ол хамык үүрмек материалдар Саян электростанциязының хөөлбээн малгаш тулаа кылдыр шыне алыр. Оон түңнелинде ук станцияның хөөлбээ малгашбалар болгаш үүрмек материалдар-биле долдунар, станция ажыглалдан үнер. Ынчангаш Тывага ыяш белеткелин чүгле республиканың ыяш хереглээр ажыл-агыйларының негелделеринге дүүштүр кезип белеткээр, республикадан дашкаар үндүр сөөртпес, даштыкы чурттарның ховар бараанынарынга орнап, төтчеглеп болбас. Харын ыяштан продукцияны бүдүргеш, ону улуг өртек-үнеге чедирип алыры негеттинип турар.

«Өлден артар, өрттен артпас» деп тыва үлегер чугаа арга-арыгны камнаарынга дорт-ла хамаарышкан. Арга-арыгның шөлүнүң, ыяштың курлавырының эвээжеп турар кол чылдагааны — өрт. Шынап-ла, өрт болган соонда чүү-даа артпас болгай. Тывада час кургаг, доктаамал хаваскалыг, довураг-досаннуг шуурганнарлыг. Ынчангаш чазын өрт хөй боор турар. Өрттүң чылдагааннары — тарылга шөлдеринде хоорзаларны өрттедип турары, чамдык кижилерниң бойдуска, оон байлаанга харысалга чок хамаарылгазы, аңчыларның, балыкчыларның, туристерниң, экспедиция ажылдакчыларының өжүрбээн одаглары, чалныктар, чамдык кижилерниң дорт хоралакчы үүлгедии. Чүгле 1988-1991 чылдарда Тывага 934 өрт болган ол өрттер 24 муң га шөлдүг арга-арыгны чок кылган. Өрттү өжүрериниге чүс-чүс муң, миллион акша-хөреңги чарыгдаттынган, хөй-хөй кижилерни ажыл-агыйындан чарлыктырып, чепсек-техниканы өрт өжүрериинче хаара туткан. Аң-меңниң турлаглары, куштарның уялары, кат-чимистер, тооруктуг пөштер, үнелиг ыяштар өрттенгилээн. Оон түңнелинде ногаан «торгу тонну» тайгалар бүрүн баштыг «ныргаңнар» апаргылаан. Оон аңгыда Таңды-Уулаңың соңгу ийлериниң хемнери — Бүреннен эгелээш Барлыкка чедир суглары сыгап, соглуп уннары калын калган. Ол ышкаш Саян сыннарынтан, Таңды-Уулаңың Сенгиленниң мурнуу ийлеринден эгелеп аккан хемнерниң суглары база-ла сыгап, соглуп, дагаа «чадаг» кылаштап кеже баар апарган. Бойдуста бичии-даа артык чүве чок. Ооң бүгү кезектери бот-боттарының аразында илчирбе ышкаш тудуушкак, бойдустуң бир кезээн үреп, үзер болза, оон өске кезектери база үрелип, өскерли бээр дээрзин бо чижектер бадыткап турар.

Арга-арыгда кезер ыяштан, тооруктуг пөштен аңгыда кат-чимис, эм болур чиг эт (чук, чекпе, эм оъттар, чүлдү), мөөгүлер база хөй. Тываның арга-арыгларындан организациялар, кижилер хөй-хөй тонна хайыралдарны белеткеп чыып, аъш-чем, чиг эт кылдыр ажыглап турар. Ынчалза-даа бо бүгү байлакты чыып белеткеп турарывыста четпестер, аргачыг чүүлдер кедергей хөй. Чижээ, чамдык чазый-чилби кижилер кок-катты, честек-катты, кушкулаан болгаш өске-даа каттарны «комбайн» хаар демир шүүр-биле шүүрээр, чыжыргананы пөшту кескеш, кадын, тооруун алыр, мөөгүлерниң дазылын тура тыртып алыр боор-дур. Улуг-оъту, бести каскан черде аңдара октап каан ширпиктер чыдар, эм оъттарның когун үзе чулуп алгаш баар-дыр.

Бо хайгааралдар бойдустуң тайганың, арга-арыгның чайгаар бүткен корум-чурумун чазый-чилби, хоптак, даарта-соңгузу хүн, келир чылын маңаа катап келбес мен дээр, чүгле хүнүң бодаар кара баарлыг, бак сагыштыг кижилер үреп, самчыгдап, когун үзүп турар дээрзин тодаргай.

Бойдустуң, арга-арыгның байлаан шын ажыглаар, ону камгалап кадагалаар талазы-биле мээң бодалдарым мындыг: Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы бадыгаар тарылга шөлдеринде эрги хоорзаларны өрттедирин хоруур, барыын, төп, мурнуу районнарның девискээрлеринден тудуг ыяжын кезерин кызырар, чоон районнарга ыяш кезилдезин ажыл-агыйларының ыяш хереглээр негелдезинге дүүштүр кезип белеткээр, пөшту, хадыны чазарын шуут соксадыр, кескен ыяшты чоон дезүнден чиигге бажынга чедир ажыглаары-биле ыяш болбаакырылыр заводтарны артыкчы чок бүдүрүлгелерже шилчидер, боттары ыяш кезип белеткээр үүрмек бичии организацияларның санын кызыргаш, ыяш белеткээрин чүгле күчүлүг ыяш үлетпүр ажыл-агыйларынга мөөңнээр, тооруктаар, каттаар, мөөгүлээр дээн организацияларны, кижилерни ыяш ажыл-агыйларының чөпшээрели чокка арга-арыгже кирбес, «шүүр-комбайн»-биле кандыг-даа катты чыыры шуут хоругдаар, эм-оъттарны чуларын, белеткээрин, садарын чүгле ыяш ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжылышкынының чөпшээрели-биле чорудар, арга-арыгны, оон байлаан чөп ажыглаар, камнап кадагалаар сорулга-биле хөй-ниитини, бүгү чонну, школачыларны, шагдааларны, егерьлерни, аңныыр-тывыш ажылдакчыларын, удурукчуларны бо ажылче хаара тудар.

Бо ажылдарның чамдык кезиин республикада чорудуп турза-даа, оон үре-түңнели кончуг куду деңнелде туруп турар. Бо айыткан база мында айытпаан хемчеглерни демииг чорудуп, бойдусту, арга-арыгны камгалап, оон байлаан чөп ажыглаар болзувусса, Тываның арга-арыглары Чер бөмбүрзээниң «ногаан» өкпезиниң бир адыры кылдыр миллион-миллион чылдар дургузунда кижи ниитилелинге бараан боор артар.

Калзажык ШАКТАРЖИК.
География эртемнериниң кандидады.

Амыдыралывыс айтырыглары

БОТТАРЫВЫС КЫЛЗЫВЫССА КАНДЫГЫЛ?

Улус депутаттары бо дугайында чүнү бодап турарыл?

Тываның курорттарының келир үеде салым-чолун бодап, сактып чорууурлар бисте хөй. Олар дээрге ёзулуг төрээн чериниң харысалгалыг, төлептиг кижилери-дир. Шивилиг курорттуң чүгле телевилели дээш 50 муң акшага кереэ ёзугаар Москвада ажылдап турар. Ону тударынга та чеже миллион акша-хөреңги херек. Кажан курорт ажылдай бээрге оон орулгазы база-ла республика иштинден үне бээр. Бо 50 чылдар эвес-тир. Амгы үеде бистиң республикада дээди эртемниг кандыг гидрологтар, даг инженерлери, тудугжулар чок дээр. Канчап черле шакта чеже кубометр суг бээрин, канчаар изилерин, ойлаарын, канчаар дамчыдарын, канчаар тудуглары тудуп болурун билип, сайгарыптар кижилер чок чоор?

Мээңии-биле алырга, телевилел кылыр кижи сагынгыр, тывызык, шевер болгаш кылып турар ажылының аайы-биле дээди эртемниг болур ужурлуг. Ынчангаш Шивилиг аржаанын национал телевилел ёзугаар республика болуунуң холу-биле кылган болза деп хуумда бодалдарым мындыг. Баштайгы үеде курорттуң эмнеир черлерин кылгаш, чылдан чылче чоорту тудугларын кылза кандыгыл? Тыва ам бот-догуннаан республика. Оон аң-мең, чер, суу, казымал байлактары, арга-арыы, агаар делгемнери боттарывыстың болур ужурлуг.

Ындыг турбуже Дээди Советтиң Даргазы турган Ч.-Д. Б. Ондарның Тыва Республиканың Конституциязын тургузарынга өске холдарга 45 муң рубльге Москва-биле кереэ чарганынга кижи кайгаар. Шак мындыг, чонунга бүзүрел чок чорук чуртту кандыг байдалга чедирип болурул деп чүвени бо хүннерде Тываның ажыл-агыйындан көрүп тур бис.

ССРЭ-ниң хураалдынге киргенинден бээр 47 чыл иштинде бисти боттарывысты хандырыптар хире чиик-даа, аар-даа бүдүрүлгелер чок боор турары бурунгаар дептилгеден чыдып калганывысты херечилеп турар-дыр.

Түңнелинде чүнү чугаалап болурул? Конституцияда (РСФСР) айытканы — чер тус чериниң чурттакчыларының өнчүзү. Ону барымдаалааш, тодаргайлаарга, Бай-Тайганың Шивилиг аржааны «Кызыл-Даг» совхозтуң өнчүзү-дүр. Бир эвес Тыва Республиканың сан-хөөзү-биле Шивилигге курорт туттуруп алыр болзувусса, валюта-даа ажылдап болуру тодаргай.

Кол орулга республика, район, ол совхозтуң бюджединге кирер апаар ужурлуг. Азы ындыг эвес бе? Ол девискээрден соңгуттурган улус депутаттары бо дугайында чүнү бодап турарыл?

Республика профэвилелдериниң даргазы Ш. П. Кууларның Москвага телевилел дээш кереэ чарып, оон соонда ол курорт дээш бүгү орулганы өскээр чашканнаптары оон хуула херээ эвес ышкажыл. Бөдүүн кижилер чериниң ээлери, бис бодап турарывыска, амдызында ол телевилелден дарый ойталааш, Тыва Республиканың тускай билиглиг инженер-техниктиг ажылдакчыларынга идегелден көргүзүп. Шивилиг курорттуң дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязынга шиитпирлезе эки деп саналдыг мен.

С. Б.-Х. ООРЖАК.
Ишкин суур.

ДАМЧЫДЫЛГА КАТАП ЭГЕЛЭЭН

Барык ийи неделя дургузунда соксаан сөөлүнде «600 секунда» теледамчыдылга база катап эгелээн. Александр Невзоровтуң дамчыдылгазы ол удаада Совет Эвилелиниң Маршалы Ахромеевке тураскааткан. «Чуртта чогум чүү болганыл? Оон солдаттары чүге боттары өлүп турар апарганыл?» деп, айтырыгны А. Невзоров салган.

— Бистиң дамчыдылгавысты эгелээр дугайында шиитпир Санкт-Петербургтуң удуртулгазы солчур мурнунда-ла хүлээп алдынган — деп, А. Невзоров тайылбырлап чугаалаан. Ынчангаш дамчыдылганың соксап турганын база катап эгелээнин демократия тииңлелгези-биле холбаштырган херээ чок деп, ол демдеглээн.

(СЭТА).

Кадайларының бодалдары

БАШТАЙГЫ УЖУРАЖЫЫШКЫН СООНДА

«Анатолий Иванович Лукьяновту эмнелгеже шилчиткени соң кадыын дыка баксыраткан» — деп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң моон мурнунда турган даргазының кадайы медеглээн. Матросская Тишинада истелге изоляторундан сентябрь 11-де эмнелгеже ону шилчиткениң моон мурнунда дыннаткан болгай Людмила Дмитриевна Лукьянова СЭТА-ның корреспондентизи-биле ужурашкан.

— Анатолий Ивановичиниң буруудаткан соонда, сентябрь 5-тен 6-же дүне када бо бүгү эгелээн чүве — деп, Л. Лукьянова чугаалаан.

Россияның Кол прокурору В. Степанков болгаш ССРЭ-ниң иштики херектер министри В. Баранников субботада, сентябрь 7-де, ооң камеразынга чораанаар. Лукьяновтуң өчук бээриинден чүге ойталап турарын сонуургааннар. Элдеп чиктиг чүве чул ииже, оларның оон-биле ужуражылгазының соонда, истелге изоляторунга оон турарының байдалы өскерилген. Оон мурнунда ону аъш-чем-биле хандырып турганы багай эвес турда-ла. Анатолий Ивановичтиң кара-бажын баландаазынче шилчидипкен турган. А солагай холу болгаш солагай буду багай шимчээр апаарга, ону эмнелгеже шуут шилчидипкен чүве-дир.

— Эмнелгеде байдал кандыг-дыр?

— ИХМ-ниң төп госпитальында ону чыттырып кааптыр, ынчалдажок ол ам-даа хайгааралда-дыр.

— Силерниң-биле алырга, истелгеге өчук бээринден Лукьяновтуң ойталап турарының чылдагааны чүде деп бодаар силер?

— Анатолий Иванович Лукьянов бодун буруулуг мен деп санавайн турар. Харындаа хоругдаашкынны ону канчаар чоруткаанын хоойлуга дүүшпес деп ол санап турар. Ынчангаш хоойлуга дүүшпес ол чорукка хамаарылгалыг кижилер-биле чугаалажырындан ол ойталап турар.

«ОЛ АК СЕТКИЛДИГ КИЖИ»

ТФ-1 деп француз телекомпания эрткен неделяның средада, кежээ оон Москвада корреспондентизи Ю. Госсе ССРЭ-ниң моон мурнунда турган оралакчы президентизи Г. Янаевтиң кадайындан интервью алган деп дамчыткан. Роза Алексеевнаның сөзү-биле алырга, кургуне эргилдезин чорудар деп белеткеп турганының дугайында чүнү-даа ол билбес болган.

Оон бажыңынга беседалажып олурган журналиске ол дугайын чугаалаан. Август 19—21-де болган болуушкуннарны ол ниитизи-биле буруу шапкан. Мээң ашаам үймээнниң организакчызы болган дээрзинге черле бүзүрбес мен деп, Роза Алексеевна чугаалаан. Ол ак сеткилдиг кижи, ону канчап өскерликчи деп санаар чүвел, черле билбестир мен. Айыыл-халап дирелиип келген үеде бистиң чонувустуң эрге-ажыы дээш ол кижилер хөделгенмер, бодунуң үезинде декабристерниң хөделгени ышкаш, олар ынчалдыр хөделгеннер-дир. Кым өскерликчи болганын төөгү ам-даа көргүзе баар.

(СЭТА)

«ТОЯНЧЫ» АКТЁРЛАР ТЕАТРЫ

Кызылда «Бичии көрүкчүлер театры» чүгле бистиң республикада эвес, а оон дашкаар чогаадыкчы ат-сураа алган бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериниң бирээзи. Бо коллективтиң бир онзагай талазы — ында школачылар, эртемденнер, ажылчыннар дээш, янзы-бүрү мергежилдиг кижилерниң ойнап, сеткилиниң байлаан ажыдып ап турары. «Бичии көрүкчүлер театрын» А. Л. Чадамба удуртуп турар. Оон кызымак, чүткүлдүг тура-соруунуң ачызында бичии көрүкчүлерниң театры бергелерни шыдажып эртип, чаа шиилерни уругларга, улугларга бараалгадып, үр үе иштинде үзүктел чок ажылдап келген.

Чоокта чаа театр «Бомбүрээк, театр, уруглар» деп фестивальга киришкеш келген. «Бичии көрүкчүлер театрының» фестивальга канчаар киришкенин бистиң корреспондентивис Айлаана Леонидовнадан сонуургаан.

— Айлаана Леонидовна, Евпатория хоорайга эрткен ол фестивальга кайы хоорайларның, чурттарның театрлары киришкенил? Оларның чогаадыкчы ажылының деңнели кандыг болганыл?

— Бистиң киришкеш келген фестивалывыс улустар аразының фестивалы-дыр. Аңаа бистиң чурттувустуң Москва, Ереван, Ташкент, Киев дээш, улуг-улуг хоорайларындан, даштыкы чурттар Швеция, Чехословакия, Болгария, Великобритания, Америкадан профессионал болгаш бот-тывынгыр театрларның коллективтери киришкен. Фестивальдың ажыдыышкыны август 25-те Евпатория хоорайның төвүнде чаа театрга болган. Фестиваль үезинде хүнде шиилерни 11 чедир көргүзүп турду. Эң солун ажылдар Львов хоорайдан келген театрның «Дева Мария и дети Чернобыля» деп рок-опера, Иваново областың Кохма хоорайдан келген театрның артистериниң шаандагы Россияның аңгы-аңгы губернияларының янзы-бүрү хептерин көргүскени, Ташкент хоорайдан келген театрның «Чөөн чүктүң базаары» деп шиизи солун болган. «Чөөн чүктүң базаары» деп шиини «Муң болгаш чаңгыс дүне» тоолдарга болгаш Ходжа Насреддинниң дугайында улустуң каттырынчыг чугаааларынга үндезилеп тургускан чорду. Оон өске солун ажылдарга Новосибирск хоорайның «Дугуйжугаштар кырында театрының» көргүзүглерин, Американың теректен чазаан ойнаар-кыстар театрының пантомимазын хамаарыштырып болур. Бистиң театрывыс база бедик үнелелди алды. Тыва улустуң тоолдарынга үндезилеп тургускан «Кажар үгү» деп шиини бараалгаткан улус бис. Фестивальга эккелген шиилерни чогаадыкчы коллективтер театрга көргүзүп турганнар. Театр үш залдыг: грек зал амфитеатр хевирлиг кылдыр туттунган, оон ынай уруглар залы биле ниити зал бар. Шиилер көргүзүглери шупту ол залдарга болгулаан, чүгле бистиң коллектививис театрның даштында шөлге шиивисти кежээ көргүскен. Шөлдү янзы-бүрү өңнүг прожекторлар-биле чырыдыптарга, тыва хүрээниң девээлиизиниң мурнунга ойнаан шии ылап-ла тоолзуг ышкаш кылдыр көзүлдү. Ону чүгле чүс-чүс көрүкчүлер эвес, боттарывыс безин билип турдувус. Шөлге кежээ ойнааныывыс шиини улам каастаан деп бодаар мен. Бир эвес театрга көргүскен болза, «Кажар үгү» бир аңгы костур ийик.

Бистиң көргүскен шиивисти фестивальдың организастыг комитединиң кежигуннери дыка бедик үнелээн. Бичии уруглар театрларының бүгү-делегей шимчээшкининиң организастыг комитединиң даргазы немец Панайко бистиң шиивисти көргеш: ёзулуг-ла «тоянчы» актерлар театры-дыр» деп чугаалады.

— Силерниң театрыңар ылап-ла «тоянчы» актёрлар театры эвес ыйнаан, харын. Театрыңар бажың-балгатка четтинген бе?

— Ол немец бисти, душ болуп, «тоянчы актёрлар» деп адаан. Ону дыңнааш, арай муңгак каттырыштывыс-даа. Бис ылап-ла тоянчы актёрлар-ла болгай бис. «Бичии көрүкчүлер театры» тургустунуп келген үезинден-не Кызыл хоорайны бир кылдыр тояап, ол-бо черлерге кыстынып, турумчуп алыр хире бажың үндүрүп бээрин Кызыл хоорайның, Тываның эрге-чагыргазындан дилеп чадап каан бис. Бистиң Тыва Республикада уругларның кижизидилгезиниң дугайында канчаар сагыш салып турарының бир херечизи ол. А театр уругларга чүгле эки чүвени өөредир болгай. Амгы үеде партияның өнчү-хөреңгизин үлежип турар чүве-дир. Политиктиг чырыдыышкын бажыңының бир залын, эт-херексел, каасталга шыгжаар ийи-үш өрээл бээрин дилээн бис. Бистиң дилээвисти та канчаар шиитпирлээр чүве? Билбес бис.

«Тоянчы» актерлар театрлары амгы үеде чамдык чурттарда катап тургустунуп эгелээн чүве-дир. Чүге дээрге шөлдерге, кудумчуларга көргүзеринге таарыштыр тургускан шиилерни көрүкчүлер дыка сонуургаар апарган. Чамдык шиилерге көрүкчүлер киржип, оюн-тоглаа көргүскен ниити сценаларга киржип-даа болур апарган. «Тоянчы актерлар театры» деп оларны. Бис ышкаш оран-сава чок боорга, адаан эвес чүве-дир ийин.

— **Фестивальдан силерниң театрыңар шаңналдыг ээп келген деп дыңнадывыс.**

— Ийе. Фестивальдың дипломантызы болдувус. Ындыг бедик атка чүгле беш чогаадыкчы коллектив төптиг болган. Бирээзи бистиң театрывыс болганы боттарывыска дыка өөрүнчүг болду. Бистиң көрүкчүлеривис бистиң өөрүшкүвүстү үлежип турар.

Чалалгалар база алдывыс. 1992 чылда Болгарияга Бүгү-делегейниң театрлар фестивалы болур. Ынаар Болгария бисти чалаан. Литва база чалады. Бо ийи чурт бисти хандырарының чарыгдалдарын боттары үндүрерин аазаан чүве. Совет Эвилелиниң өске хөй театрлары база гастрольдап кээрин чалаан. Ол хоорайларже баар-барбазы чарыгдалдарны кым бодунга алырындан база хамааржыры чугаажок. Литваның төлээлери бистиң чедиишкинивиске дыка-ла амыраан: «Американнарны чаc ойтур кагдыңар аа!» деп мактап турдулар. Чүге дээрге американнарның ойнаар-кыстар театры бедик үнелелди алыр боор деп бодаал фестивальдың эгезинде көрүкчүлерниң-даа, киржикчилерниң-даа аразынга турган чүве.

Шиини көргүскен соонда көрүкчүлер бисти салбайн туруп берген. Тыва дугайында оларга чугаалап берип, бодувустуң чоннувустуң уран чүүлүнүң чамдык хевирлерин база көрүкчүлерге бараалгаттывыс. Шалык Начын сыгырткан, Энгил-оол Монгуш хомуска тыва аялгаларны дыка чараштыр ойнап берди. Чоннувустуң уран чүүлү чыылганнарны кайгаткан.

«Кажар үгү» деп шииниң сес-домаан чеченчидир ажылдап бээринге дузалашкан чогаалчы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының, филология эртемнериниң кандидады Зоя Борандаевна Чадамбаның, шииниң каастал-газын кылган чурукчу Шульганың, шииниң маадырларының костюмнерин даараан «Чечек» ательезиниң ажылдакчыларының улуг хуузу театрның бедик шаңналында бар. Ынчангаш «Бичии көрүкчүлер театрының» чедиишкини дээрге-ле бистиң шуптувустуң чедиишкинивис деп бодаар мен.

ЧУРУКТА: «Бичии көрүкчүлер театрының» бот-тывынгыр актёрлары.

Энгил-оол МОНГУШТУҢ фотозу.

Саналыңар бижип көрүңер

МУЗЕЙ АЙТЫРЫЫН ДАРЫЙ ШИИТПИРЛЕЗЕ

ССРЭ-де акы-дуңма болгаш орус улустарның культуразынга даянып алгаш, чоннуң сагыш-сеткилин көдүрүп, хей-аът киирип келир тыва культура уран чүүлдүң бүгү адырларын амгы рынок экономиказының үезинде сайзырадыры чугула айтырыгларның бирээзи. Ол талазы-биле сайзырал бисте бар. Тыва республиканы делегейге ат-сураглыг кылдыр чарлап келген ырының болгаш танцының «Саян», «Тыва» ансамбльдери, ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Оскал-оол удурткан тыва цирк бөлүү, республиканың ат-сураглыг ус-шеверлери делегей чергелиг хүндүткелди, макталды чымыштыг ажыл-иижи биле чедип алган.

Шынап-ла, уран чүүл, литература чоннуң арны, оон бөгүнгү, эртен, келир үезинде хөгжүлдезинге, салгалывыска суй-эртине белек болуп артар деп санап чоруур кижи мен. Тыва чон бөгүн хөй нация күрүне болуп, ында ажылдап турар янзы-бүрү нация кижилер-биле найыралдыг чурттап чоруур. Чоннуң амыдыралынга уран чүүл кайы хире идиглиг, дузалыг деп чүвени ырак Мексикага эрткен чылын чоруп тургаш, магадаан мен. Ол күрүнениң эң-не чараш тураскаалдарының бирээзи Хүннүң, Айның пирамидалары, оларның бедии Египетте Гиза чанында Хеопстуң пирамидаларындан дудавас. Оларның чанында янзы-бүрү шажынчы байырлалдар эрттирер пирамидалар база кайгамчык чараш костур. Бо улуг тураскаалдыг тудугларны (испан эжелекчилер Мексиканы чаалап алырының мурнунда-ла) 14—15 вектерде, ол черниң үндезин чурттакчылары индейлер тудуп тургузуп эгелээннер. 16 век үезинде испаннар чуртту эжелеп алгаш, оон байлаан, уран чүүлүн хоозурадып, үттеп, үндезин чурттакчыларын дорамчылаан болуп турар.

Ынчалза-даа амгы хүннерде мексиканнарның уран чүүлү шапкын сайзырап, бүгү чоннуң «караының» огу дег камгалалда киргенин магадап чордум. Мексиканың найысылалы 22 миллион чурттакчылыг Мехико хоорайда уран чүүлдүң янзы-бүрү музейлеринге киргеш, кижи магадап ханмас, оон экспонаттары чүрекке меңге артып, сеткилсагышка дириг артып калыр. Мехиконуң эң улуг музейи, Уран чүүлдүң хуулгаазын ордузу, национал архитектураның тураскаалы, ында чуруктардан аңгыда, чоннуң ус-шевер мастерлериниң ажылдары, фольклор ансамбльдери, танцычылар, ыраажылар тускай залдарлыг.

База бир кайгамчык музей — «Бойдус болгаш антропология». Ол музей 1865 чылда үндезилеттинген, амгы үеде турар чери «Чапультепек» деп бойдус парыгының иштинде. Бо кончуг чараш, улуг бажың 1960 чылдың эгезинде туттунуп тургустунган. Мында колдуунда эргиниң тураскаалдары, ацтектерниң (шаандакы индей чоннуң) алдын, мөңгүнден кылган дериг-херекселдерин делгээн. Бүгү делегейге билдингир мексикан монументалист-чурукчулар Давид Сикейрос, Диего Риберо, В. Ороскоңуң кылган ажылдары кайгамчык тураскаалдарның санынга кирип, мексикан күрүнениң хайгааралында турар. Шынап-ла, Давид Сикейростуң тудуп, чураан «Полифорум» деп иштии-даштыы, дээге каастаан бажыңын онзалап демдеглээр чугула. Ол ышкаш амгы президентиниң олурар ордузунда Диего Риберонуң «Мексикан революция» деп янзы-бүрү будуктардан сиилбип кылган фресказында шаандагы индей чурукчуларның арга-дуржулгазын ажыглап кылганы кайгамчык солун.

Бистер, совет чурукчулар, Мексикага аян-чорук кылып чоруп тургаш, дөрт штатты кезип, оон улуг хоорайлары болур: Гвадалахара, Гуанахуато, Абакулько, Керреторо болгаш өске-даа хоорайларга кирип, чараш черлерни магадааш, Тывада ындыг ховар черлер бар, ону камгалап, калагалаар талазы-биле ажылдарның оранчок кудузун иштимде бодап чораан мен.

Ол чорааш, сеткилге төрүттүнүп келген бодалдарымны «Шын» солуннуң номчукчулары-биле сүмележир күзелдиг мен. Бистиң Тыва республиканың «Алдан-Маадыр» чурт-шинчилел музейинде тыва чоннуң эрте бурунгу төөгүзү, кайгамчык уран чүүлүнүң ажылдары, ховар эртинелер шыгжамырда кадагалаттынган. Ында шыгжамырда чоннуң кылган ховар эртинелери Мексиканың ус-шеверлериниң, чурукчуларының ажылдарындан черле дудап калбас деп санаар мен.

Бистиң музейивисте чыдар ажылдарның хөй кезиин чон көөр аргазы чок, ында залдар чедишпес болганындан, олар чажыт шыгжагже кирип турар. База бир коргунчуг чүве болза, бо ыяш, кургаг хаг дег бажың кандыг-бир таварылга болуп өрттенир болза, тыва чон төөгү-даа, культура-даа чок артары хараадаңчыг. Ынчангаш партия рескомунуң бажыңын «Уран чүүлдүң каттышкан музейи» кылдыр шиитпирлээрин республиканың удуртулгазындан хөй санныг культура ажылдакчыларының омунээзинден дилеп турар мен, ону өскелер деткиир дээрзинге бүрүрелим улуг.

Черле бисте чүну-даа тоомчага албас хөөннер бар боор-дур. Кандыг-бир айтырыг, санал-даа көдүрерге, удуртукчу даргалар ону херекке албайн баар. Бо чылын Красноярск хоорайга «Социалистиг Сибирь» деп Сибирь чурукчуларының делгелгезин ажыттынган. Дугуржулга ёзугаар ол улуг делгелге биске эртер ужурлуг турган. Ол дугайын 1987 чылда-ла бистиң удуртукчуларывыска тургузуп турдувус. Ону деткээн, аазаан. Ынчалза-даа бүтпээн. Оон хараазында биске, Кызылга эртер турган улуг делгелге Красноярск хоорайга ийи удаа болуп турары ол-дур. Сентябрь 6-да ажыттынган ол делгелгеге Тываның ус-шеверлериниң болгаш чурукчуларының хөй санныг ажылдары кирген.

Тываның пайысылалы Кызылга делегей чергелиг конференциялар, уран чүүл көрүлделери эртип турар, ол эки. Оон калында Европа, Азия чурттарындан, харыдаа АКШ-тан, Англиядан безин хөй санныг аалчылар кээп турар болгай. Ынчангаш Тываның хөгжүм-шии театры, уран чүүлдүн музейи кудумчу кежилдир турар болза, чаңгыс черге аан, дыка-ла эки чүве дийин. Бо айтырыгны дарый шиитпирлеп көөрүнге хамаарыштыр бо чылдың сентябрь 12-де Тываның чурукчулары, ус-шеверлери хурал кылгаш, республиканың удуртулгазындан, бүгү тыва чондан партия рескомунуң бажыңын уран чүүл музейи кылырын негеп турар бис. Дамчыыр чугаалан алырга, партия рескомунуң бажыңын сул прокуратура черлеринге бээр деп турар. Ол канчап-даа таарышпас. Чараш, делгем, хөй өрээлдиг бажың улус байысаар чер апаарга кайын болур, оон орнунга уран чүүлдүң болгаш культураның төвү турары күзенчиг. Ол бистиң келир салгалывыска улуг белек болуп артпас чүве бе?

Оон ынай бир немеп каар бодалым болза республиканың удуртукчу даргалары культура ажылын ийиги черге кылдыр көөр хөөннер ам-даа уштунмайн турар ышкаш. Бо айтырыгны хаңы өөренип көргеш, дарый чептүү-биле шиитпирлээр чугула. Мээн бодалымны, саналымны номчукчулар деткиир боор дээрзинге идегеттим.

Саая САРЫГ-ООЛ,
Чурукчу.

(Бо чагааның гонорарын «Шын» солуннуң агар санынче шилчидерин дилеедим, автор).

«Шын» солуннуң агар саны ажыттынган. Тыва «Сопбанк» № 263-305 агар санче республиканың ажыл-ишчилериниң мурнундан бир-ле дугаарында сураглыг чурукчу Саая Сарыг-оол хууда 30 рубльди шилчиткен. Редакцияның сан-хөөзүн быжыглар, аңаа дузалаар күзелин илереткен авторга өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Уран чүүл, спорт

ЧАА КАТТЫЖЫЫШКЫН

Мооң мурнунда республикага Ушу федерациязы турган болгай. Кыска үениң дургузунда ол федерация дыка хөй ажылдарны кылган. Ол дугайында солуннарга хөйү-биле бижип келген. Ам ол федерацияны эде адаан. Ону Чөөн чүктүң уран чүүл хевирлери болгаш кадыкшылга системаларының Тыва каттыжыышкыны кылдыр эде адаан. Ам ол каттыжыышкынның кылып чоруткан болгаш мооң соңгаарты соругаларын силерге таныштырдывыс.

Сөөлгү үеде чүнү кылганыл? «Самбажык» клувун ажытканының соонда «Тыва» ансамбль-биле кээрзии чаргаш, бо чылдың февраль айда, Голландияга, Бельгияга, Германияга артистер Конгар-оол Ондар, Кайгал-оол Ховалыг, Геннадий Тумат олар чораннар.

Ол даштыкы күрүнелер бо каттыжыышкын-биле кээрзии чарып алган. Ам чонар-даштан, хөмлен болгаш демирден кылган суй-белектерни кылгаш, Голландияның «Парадокс». фирмазы-биле харылзааны тудуп, кылдынган херекселдерни садып эгелей берген.

«Тыва» ансамбльдиң киржикчилериниң сыгыт, хөөмей, каргыраазын пластинкаларда бижидип эгелээн. Ол пластинкаларны «Ээрлер чуртунуң тыва үннери» деп адаан. Ол ырларны үдээри-биле игил, хомус, бызаанчы дээн ышкаш хөгжүм херекселдерин ажыглаан.

Пластинкада бижиттинген ырлар янзы-бүрү. «Игилдиң ырызы», «Тооруктуг долгай Таңдым», «Чиң сөөртүкчүлериниң ыры», «Баян-Дугай ырызы», «Хомуска аялгалар», «Чес-Булуңум», «Өскүстүң ыры» дээн ышкаш шупту он ырларны бижиткен. Хомуска аялгаларны сөөскен, ыяш хомустарга күүселделерин база бижээн.

Ол бижидилгелер үнүп келген. Бирээзиниң өртээ амдызында 18—20 доллар. Бир долларны совет акшаже шилчидерге 35—40 рубль чеде бээр.

Июль айда Анатолий Куулар, Геннадий Тумат олар баштадыр Германияның Кельн хоорайга барып фестивальга киржип чораннар. Ол фестиваль хоорайының бир хүрээзиниң шөлүнге болуп эрткен. Чаа каттыжыышкынның мурнундан чоруткан артистер улаштыр Голландияга четкен.

Бо чылын «Моол аът ниитилелиниң» чалаан ёзугаар 6 кижи Моолдуң наадымынга киришкен. Аңаа аът чарыжын Баян-Уха деп ховуга эрттирген. Аңаа барган бистиң чыгыкчыларывыс аъттарны канчаар чарыштырарын сонуургааннар. Эрээлден Сергей Ынаалай, Тес-Хемден Роман Алдын-Херел, Бай-Тайгадан Владимир Салчак, Чөөн-Хемчиктен Алексей Монгуш, Кызылдан Борис Доңгак олар чораан. Ол бөлүктү чаа каттыжыышкынның даргазы В. С. Орус-оол удуртуп чораан, келген.

Арга-дуржулганы солушканының түңнелинде «Алдын Артель» компания-биле каттыжыышкын кээрзи чарган. Чылдың-на наадыммарда удур-дедир чалажыр болган.

Бо каттыжыышкын аът туризмин сайзырадыр талазы-биле чамдык ажылдарны кылып эгелей берген. Менеджерлерниң школазынга аңыяктарны өөредип турар. Бо чылын Ригага Вячеслав Даргат, Альберт Хапаак, Константин Монгуш, Светлана Оюн, Владимир Хүлер олар өөренгеш, келген. Ам-даа күзелдиг аңыяктарны өөредириин каттыжыышкын планнап турар. Бо хүннерде Канаданың Торонто хоорайда менеджерлер школазында ийи кижи өөренип турар. Олар сентябрь 15-тен октябрь 15-ке чедер. «Тере-Хөл» совхозтан Меңги Сонам биле ук каттыжыышкынның даргазы Владимир Орус-оол бир айның курузунда өөренип турар. Совет-канад каттыжыышкын бүдүрүлгезе черип тургузар болгаш ол талазы-биле ажыл чорудар. Ол курска 20 кижи өөренир. Ийи кижиниң өөредири-биле чаа каттыжыышкын 11 муң долларны шилчиткен.

Бо каттыжыышкын хөй-хөй угланыышкыннарлыг ажылдаар. Шимелде-каасталга уран чүүлдерни чонар-даштан, ыяштан, хөмден болгаш демирден кылыр. Тибет, кыдат, моол, тыва, индий чаңчылдарны сайзырадыр, чөөн чүктүң дайынчы уран чүүлдерин өөредир, национал хептерни даараар, музыкалыг фольклор уран чүүлдү сайзырадыр. «Чөөн чүк кукиязын» ажыдар, аңаа янзы-бүрү аъш-чемни белеткээр, «Тыва аът» ниитилелинге тыва уксаалыг аъттарны өстүрер, дериг-херекселдерни кылыр, тыва ээлерни чазап, дерииир болгаш оон-даа хөй ажылдарны чаа каттыжыышкын чорудар.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ХҮНДҮЛҮГ ЧАЗАК, ХООРАЙЫВЫСТЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫ

Дүрген эмчи дузазы чедирер станцияның ажылдакчылары, силер бүгүдеге һайтап, партия рескомунуң автобаазазы турган черниң бажыңнарын коллективке дамчыдып бээрин дилеп тур.

Амгы үеде станция капитал септелге херек болуп турар эрги бажыңда туруп турар. Санитар машиналары тургузар чылыг гаражтары вис шуут чок.

Чогуур таарымчалыг байдалдар чогу ажылдаар аргазынзаан кудуладып, ындыг болганда, келдиришкиннерни эки хандырар арганы бербейн турар.

«Дүрген дуза» дээрге медицинаның мурнуку шугумда турар албаны, дүрген ходелип, хемчег алыр албаныр, ооң эмчилери, фельдшерлери, чолаачылары сагыш-сеткили дүвүреп, аар ажылды кылып турарлар. Ынчангаш бистиң дузавыстың шыңнары ажылдаарының, амыдыраарының ядыы-түрегн байдалындан хамаарышпас болурун күзээр улус-тур бис.

Дүрген эмчи дузазы чедирер станцияның коллективи.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

«ЛЕНИН ЧОЛУН» ЧАГЫДАР СЕН БЕ?

«Ленин чолы» — хакас дылда үнүп турар Хакас Республиканың ниитилел-политиктиг солуну.

Солун бодунуң арыннарында республикада политиктиг, культура болгаш ажыл-агый-экономика амыдыралын калбаа-биле чырыдып, хакас улустуң культуразының, дылының, национал бот-медерелиниң өзүлдезиниң айтырыгларынче улуг кичээнгейни салып турар.

Солун уругларга «Хола шыргы» база аныяктарга «Чиит тус» деп солуннарны капсырылга кылдыр үндүрүп турар.

Акы-дуңма кожавыс Тывада бистиң дыка хөй чаңгыс чер-чурттугларывыс чурттап турарын билир бис. Олар бистиң солунувусту чагыдып алгаш, Хакасияда чүү болуп турарын кезээде билип ап болур.

«Ленин чолы» солунну Тываның кайы-даа девискээринден чагыдып ап болур. Ооң индекизи 52261, чылда чагыдылганың өртээ — 15 рубль, чартык чылда — 7 рубль 50 көпеек.

РЕДАКЦИЯДАН: хакас өңнүктеринерге бо чарлалды дамчыдып берип болур силер. Солуннуң чагыдылга өртээниң эвээш боор турар чылдагааны — чагыкчылары холчок эвээш санныг, ынчангаш колдуунда күрүне акшаландырыышкынында.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

СЕНТЯБРЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 И. Журина ырлаар. 9.15 «Ваня кадайын канчаар шилээнил». Мультфильм. 9.35 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 10.35 Ж.-П. Венцель. «Кускү хат». Телешии. 11.45 «Биржалардан медээлер». 12.00 ТМА. 12.15 Хоккей. Канаданың кубогу дээш. Төнчүзү. 14.15 «Телемикст» 15.00 Мультфильм. 15.15 «Сегиржип алыышкын» Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.20 «Чемпионнар-биле кады». 16.35 «Уругларның музыка клуву». 17.20 «Тверь черге беш хүн». 17.50 «Тудугжу». Мультфильм. 18.00 Сонуургактарга. «Автор». 18.15 ТМА. 19.00 Хоккей. Канаданың кубогу дээш. Төнчүзү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Ыры дугайында сактыышкын». 22.05 Епископ Василий Родзянко-биле беседалар. 3-кү дамчыдылга. 22.25 «Америк кинонуң арыннарын ёзугаар». 2-ги, 3-кү үндүрүлгелери. 23.15 — 23.30 ТМА.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Кускү балыктаашкын». Мультфильм. 8.30 Француз дыл. Бирги чылы. 9.00 Делегей рынокче дүлгүүр. 9.30 Француз дыл. Ийиги чылы. 10.00 Авторлар программалары. А. Алоскина. В. А. Жуковский. 11.00 Найыралдажылыышкын болгаш акы-дуңмалыышкы чорук-туң фестивалы. 11.40 «К-2 көргүзүп тур». 12.40 «Кыш — уругларның ынак өйнүү».

ТТ дамчыдылгалары

13.10—14.15 «Дөрт улуг-хүн». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Политиктиг диалогтар.

17.50 Ч. Чарков. «Хакасия дугайында тоолчургу чугаа». 18.50 «Рынокче базымнар». «Арат ажыл-агыйынга деткимче херек». Интервью. «Буян» ансамбль болгаш ооң келир үези». 19.15 «Экивенер!» Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар чаштар!». 20.30 Тараачыннар айтырыы. «Удур туржуушкун». 1-ги дамчыдылга. 20.50 Е. Образцованың портредиңге эскиз. 21.45 Политкилдис. 22.30 «Ис». Барымдаалыг фильм. 23.00 Медээлер. 23.20 — 00.05 «Кинер-театр»

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 Мультфильм. 18.15 «Бедиктенниш». Информастыг уран-чечен программа. 19.15 — 20.00 «Ыраккы Чөөн чүк». Теледопчулал.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 17-зи

«НАЙЫРАЛ»: «Восточный коридор или Рэкет по...» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Фантазеры» 9.00, 12.20, «Ян на барже» 10.20, «Враг», 13.50, 16.40, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Обманщики» 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

Солунга үнмээн материалдарга редакция харылавас, авторларынче дедир чорутпас. Солунга парлаттынган материалдарның утказы дээш автор хоойлу ёзугаар харысалгалыг болур.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● оралакчызы 3-33-91; ● приемная 3-34-26; ● харысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-82, 3-36-25; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; ● экономика килдистери: үлетпүр 3-34-49, 3-36-74; кодээ ажыл-агыйы 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-47; ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-41-23; чагаа килдизи 3-39-03; өчүлга 3-34-39; 3-34-93; ● корректорлар 3-34-19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27097 экз.
Чагыг № 950.

мешод

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнүп эгелээн

№ 155 (14655) 1991 чылдың сентябрь 18, среда ● Садар өртээ 20 кеп.

Хүннүң айтырыы—мал чеминиң белеткели

ЧАРТЫЫН ЧЕДИРЗЕ-ДАА...

Бистиң Барыын-Хемчик кожууннуң ажыл-агыйларында мал чемнериниң белеткелин колдуунда хөй кезиин турум составтыг, үр чылдарда ажылдап келген механизастаан бригадалар, звенолар кылып турарлар. Оларның бирээзинге «Барлык» совхозтуң Аксы-Барлыкта тургустунганындан бээр ам 15 чыл болуп турар сигенчи бригада хамааржыр. Бо механизастаан сигенчи бригаданы ол үениң иштинде үзүк чокка Көк-оол Бочукович Саая билдилиг удуртуп келген.

Бо чылын хөй чылдыг 1600 тонна сиген белеткээр планын бригада сентябрь 5-те 100 хуу кылдыр күүсеткеш, совхозунга хүлээткен. Ол сиген колдуунда салбырның бүгү малының чиир сигени болур, ынаа хову бригадазының база малчыннарның боттарының белеткеп алганы ээзээш-биче сигени немежир. Эрткен 1990 чылда бо бригада 1700 тонна сигенни белеткеп, салбырының малының кыжын чиир сигенин четчири-биле хандырып шыдааның демдеглээри база артык эвес боор.

Кожуунга хөй-ниитиниң малының кыштаглаашкынынга чылдың-на таварыжып турар бергедээшкиннерни бригада хынамчалыбиле кичээнгейге ап турар. Олар боттарынга бижиглээн 620 га шөлүнүң ажыглалын экижидер дээш чемишчидилгени, суггарылганы өй-шаанда, четчири-биле чорудар дээш кызып ажылдап турарлар. Ындыг турбуже, Барлык хем дажып чыдырда безин суггарылга чери Аксы-Барлыктың суггарылга шөлдеринче чүгле ийи арык суг бадырып турарлар. Ынчангаш часкы суггарылганы чедиштир чорударынга безин хөй үе үнер. А ужуру болза, сиген шөлдерин үш удаа чедиштир суггарар ужурлуг. Ынчангаш бригаданың суггатчылары эвээш суун чедиштирер дээш чай дургузунда үзүктелиишкин чокка суггат ажылын кылып турарлар. Чемишчидилге айтырыы база эки шиитпирлеттинмейн турар. Ийи чыл бурунгаар ол сиген шөлдеринге 80 тонна минералдыг чемишчидилгени төккен. А органиктиг чемишчидилге болур өдектии эрткен чылын 50 тоннаны тöп, тараткан.

Сигенчи бригадада 7 тракторну бүгү азар, сөөртүр дериг-херекселдери-биле быжыглаан. Суггатчылар болгаш механизаторлар — 11 кижи бригадада доктаамал ажылдап турар. Кышкы үеде бригада мал чеминиң шын хуваалдазын, чедирилгезин харылап, техниказын септеп, белеткеп ап турар. Бригадир Көк-оол Саарын өске, Кызыл-оол Моңгуш, Виктор Хомушку, Хеймер-оол Канчыыр-оол, Борис Күжүгет ышкаш ажылынга бердинген мурнакчылар ында ажылдап турар. Оларның шалыпчы күш-ажылының ачызында бо сигенчи бригада бо чайын мал чеминиң белеткекчилериниң кожуунга чарлаан социалистиг чарыжынга ийи удаа бирги, бир катап ийиги черни ээлээн. Бригаданы ам республика иштиниң социалистиг чарыжының тиилекчилеринге киирген. Олар ооң кол шаңналдарының бирээзин алыр чадавас-ла.

— Малчыннарга-ла хөй мал чеми белеткеп бээр дээш ажылдап турар улустур бис. А оларның талазындан ону малга чиртири, саа бастырары черле дендээн чүве-дир бо — деп, Көк-оол Бочукович чугаалап турар. — Мал чеми үнүп чыдар шөлдү, ажаап каан мал чемин малга са бастырар, чиртир малчыннар-биле, хуу кижилер-биле дээштиг ажылды көдээ Совет-даа (Б. С.-С. Күжүгет), салбыр баштаар черидаа (К. К.-Т. Попуң-оол) чорутпайн турар.

Бо хүннерде мал чеминиң белеткели хире-шаабиле уламчылавышаан, белеткеттинген мал чемин чаңгыс черже сөөртүп, сарааттап, ону кажаалаар ажыл чорып турар.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
Барыын-Хемчик район.

Х О Й Ж У

«Чодураа» Тес-Хем районда ковей малы-биле, элбек сүдүбиле сурагжый берген совхоз. Шуурмактың чурумалдыг арга-эзиннерлиг делгемнерин-де чиңгир ногаан аңнарны кежилдир инектер, хойлар шыва алы берген чоруур.

Ол совхозтуң Хараал-Тей сүт-бараан фермазының саанчылары эрткен чылдарда чеже тонна сүттү саггаш, дужааганыл? Чеже малды күрүне планынче киргенил? Ол бүгү продукция бүдүрүлгезинче бөдүүн ажылчыннарның, малчыннарның күш-ажылчы үлүүн киирип турарын эргилдир бодап көөр бис.

Экономика хөгжүлдезиниң үезинде хамык продукцияны берип турар бөдүүн ишчиниң бирээзи, төлептиг малчын Санчат Көгел-оолду мында чурукта киирген. Санчат Сундуй чээрби чыл ажыг үеде мал кадарып өстүрүп, төрээн черинде ажыл-агыйның хөгжүлдезинге күш-ажылчы үлүүн киирип келген. Олар бо чайын сес чүс ажыг хойну кадарып, кадар оъттуг делгемнерге семирткен.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Тараа турда, ырлап-даа болур

ШАҢНАРДА ЧЫТПЫШААН

Агаар-бойдустуң байдалы сөөлгү хүннерде баксырап, үргүлчү бүргеп, суггур чаъзын чаггаш туруп берген. Харын-даа даглар баштарында хар дүжүпкен. Эртен, кежээ шык, соогу шору апарган. Байдал ындыг турза-даа, көдээ ишчилер өстүрүп алганы тараа культураларын ажаап алырын соксатпайн турарлар. Чамдык черлерде чыттыр кестирерин уламчылап турар. Чер-черде дорт ажаап алышкынының темпизи ындыг-ла шалыпкын эвес апарган. Шак ындыг байдалдарга Улуг-Хем районнуң тараажылары база таваржып турар. Бистиң корреспондентивис Шаңгыр-оол Доржу районда АҮК даргазы В. В. Хангаевке телефон дамчыштыр айтырыглар салган.

—Тарааны кезер, бастырарының айтырыында берге чүве чок ийин—деп, Валентин Васильевич чугаалааш, уламчылаан. — Колхоз, совхозтарда комбайннар ажылдап турар. Чамдыкта таваржы бээр артык кезектер айтырыын боттарывыс ажып эртип тур бис. Ажыл-агыйлар аяс хүннерни ажыглап, ажаалданы бурунгаарладып бар чоруур. Ам районда 1913 гектар черниң тараазын кестирген. Ону шуптузун бастырып дооскан. Ындыг болганда комбайннар башкарыкчылары-даа, ажаалдада хаара туттунган өске-даа кижилер анаа кайын орар деп, оларны ажылдап турар кылдыр билир херек. Оларның ажылдап турары черле багай эвес. Улуг үүлени олар кылып турар болганда ынча дээр апаар.

Тарааны ховудан шаңче, шаңдан шыгжамырже сөөртүрүнге хамаарышкан айтырыгга дүүштүр ооң бодалы мындыг болган: шөлден кескеш, бастырган тараа шаңнарда мөөңнелип чыдар. Чылдагааны — автотранспорттуң чедишпези. Бо чугула ажыл. Ону боттандырарынга биске амдаа 10 машина херек. Тываның автотранспортунуң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чуък сөөртүлгезиниң талазы-биле килдизиниң начальниги В. Я. Головский бистиң районнуң колхоз, совхозтарынче автотранспорт чорударын уттуп алганы ол ийикпе, шуут сураг ийин. Бодап-даа көрүнер: «Ак-Тал» совхозтуң шаңында—200, «Күш-ажылдың хостуунда» — 100, «Ак-Туругда» — 50, Түлүш Кечил-оол аттыг совхозта 50 ажыг-ажыг тонна тараа сайгартынмайн чытпышаан. Удурдедир деткимче черле херек дээрзин уттпайн чорау-вусса чүл. Ылаңгыя тараа ажаап алышкыны ышкаш чугула кампания үезинде бир-ле чүвеге бир-ле сылдаг тып, ону соңгаарлатпайн көрээлинер.

Үстүнде бодалга каттышпышаан мындыг түңнелден кылыыл: тараа барда, даарталап турбайн, совхозтарга дуза чедирер ужурлуг бүдүрүлгелер керээлиг, керээ чок-даа болза, тараа ажаалдазынга киржири черле албан. Ылаңгыя автотранспорт бүдүрүлгелери анаа киришпейн баар болза, дүжүт хар адаанче кире берип болур хире апарган.

КҮЗЕЛ ТУРДА ҮҮЛЕ БҮДЕР

Дөртен чылдар бурунгаар Улуг-Хемге мурнакчы ажыл-агый турган Арыскан ам совхоз кылдыр эле тургустунуп, тускайлаң ажыл-агый апарган. Чон ам сорук кирнишкинниг ажылдап турар. Ындыг-даа болза, чаа совхозтуң амыдыралында чамдык шаптараазыннар бергелер бар-дыр. Мал-маганывысты янзы-бүрү аарыглардан адырып алыр дээш чуп тур бис. Көрүп алгаш чарбыттынып олурар эвес дээш, демир коошпада былгап, чуп тур бис. Дилиг материалдары база чедишпес, оон-моон кавырактанып алыр-дыр бис. Артык кезектер чогундан күжүвүстү амга чедир долузу-биле ажыглавайн келдивис. Чайдан тура сиген кезер машиналарга үш бис, ийи шатун, оон ынай бир сиген кезер машина алдывыс.

Чаа тургустунган совхозувус дээш кызымак ажылдап, бо хүннерге чедир 1240 тонна сигенни белеткеп алдывыс. Ам-даа 1000 тоннаны немей кылып алыр сорулгалыг бис. Шыны-биле чугаалаарга, Хүлер-оол Савырның бригадазында ийи «Беларусьту» үндүр бижээнден бээр 5-6 чыл четкен. Оон соонда чүнү-даа албаан. Кезер шөлдеривис ам-даа хөй. Артык кезектер алыр, ону чопшээредир черге баарга, ону «ҮТКА 25 чылы» совхозче берген бис, оон алыпар» дээр-дир. Арысканчылар аңгы ажыл-агыйлыг деп чүвени угаап бодаар болза эки.

Тарааны ам кезип эгелей бердивис. Шанда 302 тонна тараа дүжүрүнген. Баштайгы дүжүт дээш күрүне-биле санашкаш, оон артканынга чонувуска ачы-дуза чедирер сорулгалыг бис. Малчыннар-биле хуралдааш, салбыр турда түңнелдерни үндүргеш, ам чаа сорулгаларны салган бис. Күзел турда үүле бүдер сөглээн сөс — керткен ыяш.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ,
«Арыскан» совхозтуң директору.

ГЕКТАРДАН - НА 12–13 ЦЕНТНЕР

Улуг-Хемде «Ак-Туруг» совхозтуң тараажылары бо чылдың дүжүт ажаалдазынче орайтап кирзе-даа, бо хүннерде багай эвес ажылдап турар. Комбайннарның чамдык кезектери үрелип-даа турар болза, механизаторлар шалыпкын чоруун көргүзүп келген. Чижээлээрге, хоочун комбайнер Смирнов Беган бо хүннерге чедир 120 ажыг тонна тарааны бастырган. Ында ажылдап турар арендатор тараажылар Владимир Херел, Виктор Сирин олар тус-тузунда 120 тоннадан эвээш эвес тарааны ажаап алганнар. Оларның бир гектар шөлден ап турар дүжүдү ортумаа-биле 12-13 центнер болуп турар. Бо дээрге чүгле районда эвес, харын республикада багай эвес көргүзүг болуп турар. Дүжүттү шөлден шаңче сөөртүрүнге чолаачылар Артём Шойзан-оол, Вячеслав Ховалыг болгаш оон-даа өскелер мурнап турар.

(Бистиң корр).

Инвестицияларны Тыва Республикага киириштирер дугайында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң № 316 ДОКТААЛЫ

Девискээрлер арасының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциациязының дузазы-биле республиканың улус ажыл-агыйын хөгжүдеринге инвестицияларны — узун хуусаалыг капитал салыышкыннарын киириштирип ажыглаар дугайында саналдар Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге кирген. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаадыры болза:

1. Инвестицияларның даштыкы, эвилел болгаш өскедаа хевирлерин Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын шиитпирлээринге киириштирер дугайында девискээрлер арасының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциациязының инициативазын деткиир.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели, министерстволар, ведомстволар, ассоциациялар биче бүдүрүлгелерни, акционерлиг ниитилелдерни, концерннерни, саарылга структураларын тургузарынга идигни бээр, оларны күш-ажыл курлавырлары-биле, чиг эт, электроэнергия болгаш чылыдылга-биле хандырар.

2. Дараазында айтырыгларны өөренип көөрүн девискээрлер арасының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциациязынга саналдаар:

— «Тыва кобальт» болгаш В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттарның бүдүрүлге артынчыларын дагын болбаазырадып кылыры. Ховар металлдар, минералдыг чиг эт бар черлерни «Тыва кобальт» комбинаттың амгы күчүзү-биле болгаш хемүр-даш тывыжының немелде бүдүрүлгелерин тургузары-биле шиңгээдип алырының аргазын өөренип көөр;

— республика типографиязының бажыңының тудуун үргүлчүлеп чорудар, полиграфия дериг-херекселдерин эттээр болгаш ажыглалга киирер аргазының дугайында;

— чазанылга кылымларын бүдүрүп үндүрер, ыяш артынчыларын болбаазырадып кылыр бүдүрүлгени Тураа лесхозунуң баазазынга тургузар дугайында.

3. «Тыва» акционер ниитилелди тургузар дугайында саналды деткиир. Продукцияны доктаадып тургузар болгаш анаа чөпшээрелди бээр талазы-биле «Тыва» акционер ниитилелге деткимчени көргүзер. Эм оът-сигеннерни, тоорукту болгаш бойдустуң өске-даа байлаг кежиин белеткээр база болбаазырадып кылыр талазы-биле бүдүрүлгени Тываның ыяш ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны-биле кады тургузар.

4. Барааннар орнажылгазынга үндезилеп чонуң херегелел бараанарын болгаш продуктуларны республикага экпээринге хамаарышкан керээлерни организастаар база чарар талазы-биле ажылды чорударын девискээрлер арасының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциациязының Тыва Республикада төлээ черниң удуртукчузу эш Э. Х. Ооржакка сүмелээр.

5. Дараазында чүүлдерге идигни бээрин девискээрлер арасының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциациядан дилээр:

— Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелинге полиграфияның бичежек дериг-херекселдерин чорудуп бээринге;

— Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг банкызын организастаарынга, даштыкының болгаш эвилелдиң саарылга банкыларының салбырларын тургузарынга;

— садыглажылга болгаш саарылга ажыл-чорудулгазының талазы-биле кадрларны белеткээринге база оларның мергежилин дагын бедидеринге.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи Ш. КУУЛАР.

Кызыл хоорай, 1991 чылдың сентябрь 10.

САНАЛЫМ КИИРИП ТУР МЕН

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы албан дужаалга кандидатураларны алап эгелээн болгаш Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутаты К. А. Бичелдейниң кандидатуразын саналдап тур мен. Ол дугайын Хову-Аксы суурнуң чурттакчылары-биле база чугаалаштым, кол нуруузу деткип турарынга дыка таарзындым.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга тыва чоннуң үндезин аажы-чаңын, культуразын, социал-экономиктиг амыдыралда нарын болуушкуннарны иштинден билир, орус, тыва ийи дылды эки билир, чоннуң идегелин чаалап алган К. А. Бичелдейниң соңгуурун амыдырал негеп турар.

Тывавыстың делгем девискээринге ниитилел-политиктиг, социал-экономиктиг, культура-массалыг, өөредилге-кижизидилгелиг, шажын-чүдүлгелиг, тыва күрүн дылдыг, хуу өнчү-хөреңгилиг, уган-сарыылдыг чон биле маңнайы-соруу тудуш ындыг кижи болза, К. А. Бичелдей болур. Чогум-на ындыг болганда, эштиг Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга саналдап турар мен.

Оюн КОРОДА,
Хову-Аксы ортумак школазының башкызы. Таңды район.

Чагыдылга-92

Чагыдылганың бүдүн чылда өртээ—25 рубль 10 көпеек, чартык чылда —12 рубль 55 көпеек, үш айда—6 рубль 28 көпеек.

Бистиң солунувусту чагыдып алыры-биле бо берген бланканы демир-үжүк-биле тодаргай долдургаш (кандыг хуусаалыг чагыдары, өртээ, чурттап турар черинерниң индекизи, адрезинер, фамилиянар, инициалдарынар), почта салбырынга азы чагыдылга чорударынга төлээлеткен кижиге чагыдылга өртээ-биле хүлээдип бээрге четчир.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР
«Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету 54241 (индекс издания)

«ШЫН» Количество комплектов 1

на 1992 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

П В место литер

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

на газету 54241 (индекс издания)

«ШЫН»

Стоимость подписки руб. коп. переадресовки руб. коп. Количество комплектов 1

на 1992 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

Соңгукчулар-биле ужуражылгаларның түңнели

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутады Ш. Д. Ооржак Эрзин районнуң соңгукчулары-биле ужуражып, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң байдалы-биле таныжып чораан. Ооң түңнелинде агроүлетпүрде, бүдүрүлгелерде, садыг, тудуг организацияларында, улус өөредилгези культура эмнелге албан черлеринде болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларында четпестерни болгаш чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларны илереткен. Ол ышкаш депутат-биле ужуражылгалар үезинде соңгукчулар, удуртукчулар, тускай эртемниглер районнуң улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында четпестерни эдеринге, чоннуң амыдырал хандырылгазын экижидеринге хамаарышкан саналдарны, сүмелерни киирип, дилеглерни кылган. Ылаңгыя районнуң совхозтарында көдээ ажыл-агый техникалары чедишпес, артык кезектер чок болуп турар. Тудугда кадрлар эвээш, оон уламындан тудуг ажылы оожум темпилиг. Ажылчы чонну үлетпүр болгаш аъш-чем бараанары-биле хандырып турарында четпестерниң эвээш эвезинден негелде, хомудал хөй болган Улус өөредилгезинде, кадык камгалалында, культурада болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларында четпестер бар болган. Оларны амыдыралга боттандырары-биле хемчеглерниң планын Министрлер Чөвүлели ажылдап кылган, ону күүседир харыысалгалыг удуртукчуларны бижыглаан, хуусаазын айыткан.

Ол хемчеглерде айыткан ажылдарны күүседир ужурлуг республиканың министерстволарының база ведомстволарының удуртукчуларның хуралы Министрлер Чөвүлелиниң хуралдаар залынга болуп эрткен. Ону Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак удуртуп эрттирген.

Хемчеглерде айыткан ажылдарны күүседир четпестерни эдер харыысалгалыг удуртукчуларның дыңнадыгларын хуралга дыңнаан. Республиканың агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы И. Г. Лавриненко, Тыва Республиканың улус өөредилге министри Н. С. Конгар, респотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы З. А. Шишигина, культура министриниң бирги оралакчызы Н. Л. Верхотурова болгаш өскелер-даа дыңнадыглар кылгаш, айыткан хемчеглерни күүседирин, четпестерни кыска хуусаада эдерин бүзүреткен.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары В. Л. Парунин, В. П. Болбат хуралга чүве чугаалаан.

Хуралга Эрзин райкүүскомунуң даргазы К. А. Моңгуш киржип, саналын берген.

Ш. Д. Ооржак хуралды түңнеп чүве чугаалааш, Эрзин районнуң онзагай байдалдарын өөренип көргеш, оон социал-экономиктиг хөгжүлдезин экижидеринче доктаамал кичээнгейни салырын чугулалап айыткан.

Келир чылдың «Шынын» чагыдып алырынче далажыңар, ону хүлээп алыры октябрь төнчүзүнде доостур

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАА КОНСТИТУЦИЯЗЫ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

Коституцияга (Үндезин ди; Хоойлуга) башкартынар ниитилел харылзааларын калбартыры ышкаш, ындыг онзагай чүүлдерниң бар болурун республиканың чаа Конституциязының төлевилелиниң баш бурунгаар сайгарылгазы херечилеп турар, ынчангаш амгы Конституция бижимелиниң өскерилге бүрүзүнде эгелерниң болгаш чүүлдерниң саны көвүдеп турар.

Кыйгырыг шинчилиг ниити чүүлдерни Конституциядан моон соңгаар уштуру эргежок чугула. Үндезин Хоойлу болза дорт болгаш тодаргай юридиктиг доктарлыг болгаш херек кырында ажыл-чорудулганың актызы болган турар ужурлуг.

Кол чугула ниитилел харылзааларны үндезин Хоойлунуң кол чүүлдери, а арткаңнары — хүн бүрүнүң хоойлужудулга болгаш өске-даа таарыштыр башкарылга чурумунуң чүүлү болган турары күзенчиг. Ону ынчаар кылыры Конституцияны моон соңгаар үргүлчү өскертир ужурга таваржыр чоруктан чайладырынга эргежок чугула, ынчаар үргүлчү сну өскертир чорук Үндезин Хоойлунуң кол негелделериниң бирээзинге —оон быжыг туруштуг болурунга чөрүшкек болуп турарын амыдырал бадыткап көргүскен.

Совет Конституцияны хоойлуга үндезилеп, чогаадып келгениниң дуржулгазынга, а ол ышкаш дашты кы чурттарның ындыг дуржулгазынга даянмышаан, республиканың чаа Үндезин Хоойлузунуң төлевилелин сайтарып көөрге, оон тургузуу амгы күштүг Конституциядан ылгалдыг болгаш оон бөлүктери, кезектери таарыштыр мөөннеттинген хевирлиг. Ынчаарга ол бөлүктерниң болгаш кезектерниң саны кызырылган турар ужурлуг.

Ам хүлээп алдынар чаа Конституцияның ниити тургузуун түңнеттинген шингибиле алырга, дараазында бөлүктерден тургустунар:

1. Преамбула (ниити эге кезээ);
2. Ниити чүүлдери;
3. Кижиниң болгаш хамаатының кол эргелери, хосталгалары болгаш хүлээлгелери;
4. Тыва Республика — бүрүн эргелиг (суверенниг) демократтыг күрүне;
5. Күрүне эрге-чагыргазының организастаары;
6. Республиканың бюдже-
7. Республика Конституциязын сагыырының магадылалдары.

Кижиниң болгаш күрүнениң харылзааларын таарыштырып башкарарынче, кижиниң хостуун болгаш камгалалдыын хандырарынче эң чугула кичээңгей Конституцияга көрдүнген турар ужурлуг. Кижи эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң бөлүүнге кирер чүүлдер Кижи эргелериниң Бүгү-ниити декларациязынга (1948 ч.), чурттуң (ССРЭ-ниң) делегей хүлээлгелеринге, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинге (1991 ч.) хүлээп алдынган кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының Декларациязынга дүүшкен турар ужурлуг.

Республиканың амгы күштүг Конституциязы эрге-чагырга чонга хамааржып турарын чарлаан. Ынчалзажок республиканың күрүне амыдыралының айтырыгларын чоннуң дорт киржирин хандырар боттуг аргаларының тодаргай магадылалдарының норма-чижээ доктааттынмаан.

Күрүне-эрге-хоойлу харылзааларының субъектизи (дорт киржикчизи) кылдыр чонну тодаргай быжыглаары — чаа Конституцияның эң чугула доктаадылга чүүлү болур. Оон-биле холбаштыр чоннуң бүрүн эргезин хандырары республиканың чонунуң киржилгези чокка республиканың кандыг-даа органнары Тыва Республиканың эң чугула айтырыгларын шиитпирлеп болбас кылдыр шыңгыы база чайгылыш чок магадылалдарны ылаптыг хандырарын негеп турар. Ынчангаш референдумнуң кол өзээ болур ужурлуг айтырыгларның данзызын чогаадыры чүүлдүг болур ийик. Референдум өзээ дараазында айтырыглардан тургустунган туруп болур:

1) Конституцияны хүлээп алыры болгаш аңаа өскерилгелерни киирери;

2) Девискээрге хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээри;

3) Республиканың өнчүзү;

4) Хоралыг чүүлдерлиг объектилерни тургузары, тударлы база ажыглаары.

Бистиң республиканың хөй националдыг чону болгаш оон дээди эрге-чагыргазы республиканың башкарылгазында айтырыгларны шиитпирлеп боттандырарының дорту-биле киржир субъектилери болур ужурлуг.

Республиканың эрге-хүлээлгелериниң дорт боттандырар субъект кылдыр чонну Конституция ёзугаар дорту-биле быжыглаары суверенниг күрүне —чаартынар Федеративтиг Эвилелдиң кежигүнү болур республиканың чаа бүдүжүн тургузарының эң чугула үндезини болур ийик.

Чаа Конституция төлевилелиниң төөгүлүг онзагай чүүлү чүдел дизе, Тыва бодунуң төөгүлүг хөгжүлдезиниң чылдарында ТАР-ның үе-чадазында 3 конституцияларны (1921, 1924, 1932 ч. ч.) болгаш республиканың совет хөгжүлдезиниң үе-чадазында Тыва АССР-ниң Конституциязын (1978 ч.) хүлээп ап келгенинде болур.

Тыва Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында республиканың Дээди Совединиң сессиязынга 1990 чылдың декабрь 14-те хүлээп алдынган Декларация чаа Конституция (Үндезин Хоойлу) төлевилелиниң кол үндезини болуп турар.

Эвилелдиң болгаш республикаларның амгы күштүг конституциялары совет ниитилелдиң байдалының дугайында соора билиишкиннерни илергейлеп, сайзыраңгай социализм дээр концепцияны барымдаалап турар болганда, хөй тавагылгаларда ниитилел харылзааларынга дүүшпес болгаш оларны дээштиг таарыштырар аргазы чок болу берген. Ынчангаш чаа Конституция болза республиканың социал-экономиктиг болгаш политиктиг амыдыралында ниитилел хөгжүлдезиниң чедип алдынган деңнелинге даянган турар ужурлуг.

Кандыг-бир конституцияны хоолгалаар чоруктан шиитпирлиг ойталаары чугула. Конституцияның тургузуу болгаш утка-шынары тыва улустуң национал факторларын, төөгүлүг хөгжүлдезиниң онзагай чүүлдерин, амыдыралының тургустунган байдалын, чаңчылдарын, амыдырал-чурталгазын болгаш культуразын бүрүн барымдаалап көрген турар ужурлуг. Чер-черниң бот-башкарылгазының шаандан бээр чаңчыл болуп келген структуралары (кожууннарны, сумуларны, арбаннарны) катап тургузар дугайында айтырыгны, кажан Конституция төлевилелин ажылдап [illegible] көөрү чүүлдүг деп санаар мен. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Улуг Хурал деп адаар дугайында бистиң республиканың хөй-ниитизиниң кезии база саналдап турар. Күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарын тургузуп организастаарынга хамаарыштыр шилип алыышкынын чурумун ёзугаар ол саналды Үндезин Хоойлу төлевилелин ажылдап кылырда, өөренип көөрү чүүлдүг болур.

Эмин эрттир идеологияжылдар чоруктан Конституцияны хостаары көрдүнүп турар. Ынчалзажок социалистиг идеалдарга база үнелиг чүүлдерге хамаарыштыр шуут-ла ойталаашкынны кылыры шын эвес болгу дег. Республиканың чонунуң социалистиг шилип алыышкынынга дүүштүр ооң суверенитединче болгаш херек кырында боттуг бот-башкарылгазынче бирги черлерниң чугула кичээңгейин чаа Конституция угландырган турар ужурлуг.

Эвилелдиң чаа Керээзинге болгаш РСФСР-ниң деңнелинге —Федералдыг чаа керээге үндезилээш, суверенниг күрүнелерниң Эвилелин тургузары — конститусчу чогуур институттарның бүгү системазын үндезини-биле өскертип чаартыры негеттинип келген. Республикаларның суверенниг бүрүн эргелерин төптен өршээл манавайн (суверенниг республикалар ындыг өршээлди хереглевейн турар) катап эгидип бээри, бот-башкартынарының боттуг аргаларын бүгү нацияларга болгаш ээлээш санныг аймак улустарга тыпсыры, күрүне каттыжылгышкынынче сонуургалды деткиири — төөгү талазы-биле чайлаш чок чорук. Федерацияны болгаш Эвилелди хевээр арттырарының эргежок чугула негелдези-дир.

Тыва Республиканың суверенитеттиг бүрүн эргезиниң утка-шынарын, ону камгалаарының механизмин тодаргайлаан принциптерни болгаш норма-чижектерни, Федералдыг болгаш Эвилел керээлеринге деп эргелиглер-биле бир демей ооң киржилгезин Конституция төлевилелинге тодаргай айтыры негеттинип турар. Ынчаарга «Төлээлеттирген эрге-хүлээлгелер» принцивин делгеренгейи-биле айтыры чугула, күрүне болуп турар Тыва ол принципке дүүштүр бодунуң Конституциязының болгаш хоойлуларының дээди эргелиин доктаадып айтыр эргелиг. Эвилелге болгаш РСФСР-ге Тыва Республикадан эки тура-биле төлээлеттирген эрге-хүлээлгелерниң хемчээлинге оларның хоойлулары бодунуң ээлчээнде республиканың девискээринге хоойлу талазы-биле дээди күштүг болурун хевээр арттырар.

Политиктиг болгаш эрге-хоойлулуг документ болур Конституция күрүне органнарының системазын болгаш чаңгыс аай бүдүн күрүне механизминиң кезектери болур, оларның аразында кол харылзааларны тодаргайлаар чурумнарны чаңчыл ёзугаар таарыштыр доктаадып турар. Күрүне органнарының янзы-бүрү адырларын тодаргайлаан аңгы-аңгы бөлүктер турар. Чер-черниң бот-башкарылгазын тускайлаң структура болуп айыттынган болур.

Кижиң эргелерин шиитпирлээрин ниитилелге чаа ёзу-биле көөрү республиканың хоойлужудулгазын кижиниң болгаш хамаатының эргелериниң дугайында делегей пактылары-биле, Венаның түңнел документизи, Париж хартиязы-биле, кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының бисте чоокта чаа хүлээп алдынган декларациязы-биле дүүштүрериниң эргежок чугулазы республиканың чаа Конституциязын ажылдап кылырда, барымдаалаттынган турар. «Кижи-ниитилел-күрүне» харылзааларын хоойлу ёзугаар таарыштырары чаа ёзу-биле көрдүнген турар ужурлуг. Хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарының конституциялыг магадылалдарын база механизмин ажылдап кылыры, дүрүм чок ёзу-биле кара туразында кандыг-даа ажылаашкыннардан оларны камгалаарын, хоойлу мурнунга хамаатыларның бир демей деп болурун быжыглап айтыры чугула.

Тыва Арат Республиканың Конституциязын өөренип көөрге, ол үениң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың аппарады, ылаңгыя район болгаш республика деңнелинге амгы байдалдарда ышкаш, мынчаар үргүндүр аартаваан турган.

Тываның хөгжүлдезиниң төөгү талазы-биле дуржулгазынга даянып база күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың системазын удуртурун эптиг болдурар, политиктиг авторитетти бедидер, суверенниг республикаларның Эвилелиниң составынга күрүнелер-биле экономиктиг харылзааларны калбартып экижидер сорулга-биле Тыва Республикага президент эрге-чагыргазының институдун доктаадып тургузары Конституция төлевилелинге көрдүнген турар.

Тыва Республиканың Конституциязын ажылдап кылыры амгы үеде доостур чыгаан.

Президентиниң эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң кол угланыышкыннарын допчулап айтыры артык эвес. Президент хоойлужудулга, күүсекчи болгаш контроль эрге-чагыргазының баштыңы. Тыва Республиканың чүгле Дээди Хуралының мурнунга ол харыысалгалыг болгаш аңаа отчёттуг болур.

Дотация дээр немелде акша бериишкинин негээр карылгалыг экономикадан уштунуп үнер, орулгалыг быжыг экономиканы республикага тургузар дээш дээди албан-дужаалдыг ол кижиге, республиканың баштыңынга ниитилел амыдыралының амгы кризистиг берге байдалдарының үезинде эрге-хоойлулуг болгаш политиктиг бүрүн эргелерни тыпсыры көрдүнүп турар.

Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелин хамаатыларның чугаалажып көөрүнге удавас киирер болгаш элээн үе эрткен соолунде Тываның баштайгы Президентизин бүгү чоннуң бадылаашкыны-биле соңгуур. Ол дээрге, республиканың чонунуң төөгүзүнде политиктиг болгаш эрге-хоойлулуг бурунгаар чугула база бир базым болур. Ол чорудулганың үезинде партийжи албадаашкын турбас дээрзин тодаргай билип турар бис. Ындыг албадаашкыннар хоойлуга чөрүшкек кыйгырыгларны кылбышаан, чонну хөй чүүлдерге хамаарыштыр төөредип келген.

Николай ОНДАР.
Тыва Республиканың Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш эрге-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы.

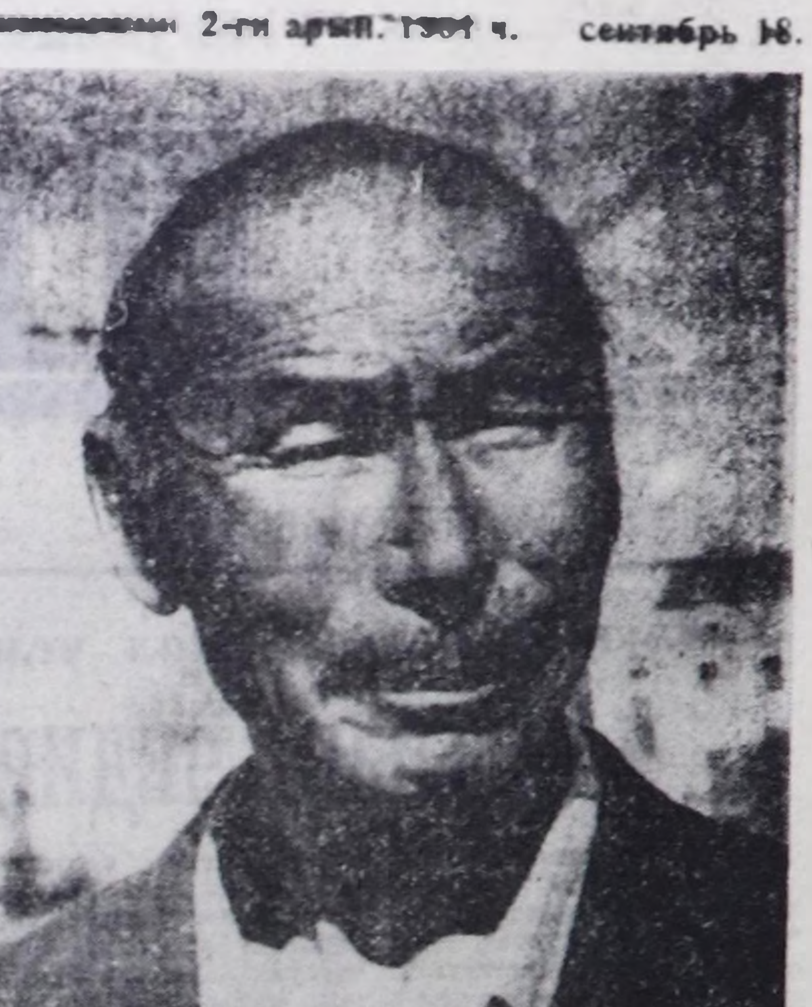

Садар Григорьевич Чудаан-оол мал ажылынга чээрби ажыг чыл болган. Ол амгы үеде Улуг-Хем районнуң «Эйлиг-Хем» совхозта ангор өшкү кадарып турар. Анылакдан тура ажылга шыдыккан, кызымак болгаш чүткүлдүг кижи бо чылын төрүүр 100 өшкүден-не ол хире анайны камгалап ап шыдаан.
Дуржулгалыг малчын Серлиг-Бажы деп черге чайлаан. Өшкүлерин семиртип алган. Кыштаан белеткеп, септелгезин кылган. Садар Григорьевич он ажыг тонна сигенни белеткеп алган. Ону немей чылыгын уламчылап турар.
ЧУРУКТА: С. Г. ЧУДААН-ООЛ.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧҮНҮ-ДАА ХАРАМНАНМАЙН ЧОРААН

Күш-ажылдың хоочуну Серээ Кара-оолович Саая Мөңгүн-Тайга районнуң «Мөген-Бүрен» совхозунга хүндүлүг кижилерниң бирээзи боор чораан. ТАР-ның мурнакчы малчыны турган.

1941 чыл—ТАР-ның 20 чылын төлептиг күш-ажыл-биле уткуур дээш кижи бүрүзүнүң Тыва Арат Республиканың нам-чазааның үндүрген доктаал-шиитпирин күүседир дээш кызымак ажылдап турган үези. Байырлалга Тываның малының баш санын ийи сая чедирер деп турган ол үеде С. К. Саяның өстүрген малы мындыг турган: малының ниити саны—985 баш, тодаргайлаарга, сарлык чеден ийи, чылгы мал чээрби бир, ээр мал сес чүс тозан ийи баш.

Ол чылдың июньда акы-дунма ССРЭ-же фашистиг Германия оор ёзу-биле халдаан. Дайынның кадыг-дошкун үелезин чүктеп эгелээн совет чонга эки туралың дузаламчызын көргүзериин тыва чоннуң хүлээнгениниң дугайында ТАРН ТК-ның кыйгырыын ол ханызы-биле медереп билип, эки тура дузаламчы херээнге идепкейлиг киржип эгелээн. Ынчангаш Серээ Кара-оолович 1941 чылдан 1945 чылга чедир беш чүс алды баш хойну, чүс тозан үш өшкүнү, чээрби чеди сарлыкты болгаш он дөрт чүгүрүк аътты, чүс бежен килограмм саржагны, хөй дүктү, алгы-кештиі маадырлыг Кызыл Шеригге белек кылдыр чорудкан.

1942 чылда бүгү кожууннарның мурнакчы малчыннарының Кызылга болган хуралынга Серээ Кара-оолович база киришкеш, Барыын-Хемчиктиң Хөндергей чурттуг Начын-Бораны чарышче кыйгырыгаш, фашист ээлекчилер-биле маадырлыг тулчуп турар совет шеригге болгаш акы-дунма совет чонга дузаламчы кылдыр ынчангы акша-биле ийи муң бежен рубльди салган.

Мурнакчы малчынны Төрээн чуртунуң ёзулуг патриоду болгаш интернационалчызы деп санааш, 1942 чылда ТАР-ның Күш-ажыл ордени-биле шаңнаан.

Оон хөрээнге үстүнге шаңналдарга немей «Тиилелгениң 30 чыл ою деп медаль», «ТАР-ның мурнакчы малчыны» деп херек демдээ чайнап чораан.

Ам оон боду бистиң аравыста чок-даа болза, чаңгыс чер-чурттуглары ону утпайн чоруурлар.

Аваа МОНГУШ.

КАГДЫНГАН ТУРЛАГ

Бойдус чурумалы онзагай чараш черде туттунган, ынчалза-даа оът-сиген дүй үнген улуг, делгем бажыы барааны көргеш, номчукчу чүү деп бодаар ирги? Оон иштинче кире бергеш сонуурган көөр болзуңарза, ындыг бирээзинде 16 дөрбелчин метр шөлдүг удуур, дыштаныр үш өрээлдерлиг. Чем кылыр, чемненир, аъш-чем шыгжаар черлери база бар. Ол бүгү тудуг-суурну долгандыр херимнеп каан, Электриктиттинген. Баскетбол, волейбол ойнаар шөлдер база бар. Бо бүдүнүң турар чери тергиин таарымчалыг: артындан бедик даглар-биле хүрээлеттен, мурнунда дамырак суг агып чыдар. Оон эриктеринде чыжырганалыг арыг. Сиген кезер болгаш мурнунда чылдарда капустаның, огурецтиң, помидорнуң, картофельдиң чаагай дүжүдүн ажаап ап турган суггаттыг шөлдер. Ааа 1984, 1985, 1986 чылдарда ажылдап турган өөреникчилерниң бүдүрүлге бригадазы 1 га шөлден 120 центнер капустаны, 90 центнер картофельди болгаш оон-даа өске ногааның багай эвес дүжүдүн ажаап ап районнуң школаларының бүдүрүлге бригадаларының аразынга чарлап туттан социалистиг чарышка ийи, үш чыл улаштыр бирги черни ап, шаңнадып, мактадып, өөреникчи бүрүзү ээзэ эвес акша-төгерикти ажылдап ап турду. Ол ышкаш чыл санында-ла өөреникчилер хол-биле кескен 50—60 тонна эки шынарлыг сигенни совхозунга саваттап берип келди. Ол чылдарда өөреникчилерниң ук бригадазын удуртуп турган болгаш, байдалды эки билир мен. А ам канчап баргаанын ол?!

Бора-Тайга ортумак школазының администрациязының, ында профэвилел, хөй-ниити организацияларының олутпайн, шүушпейн, ажыл-агыйжы эвес чоруу-биле 1989 чылдан эгелеп өөреникчилерниң «Өөрүшкү» бүдүрүлге бригадазы дүшкен, оран-савазын оът-сиген дүй үнген, чурт ээзиирээн Алыкеак-чикеек кижилер бажыының сонга, хаалгазын уштуп ап, тойлаглап турар.

Алексей ХОВАЛЫГ.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

Эки кижилер дугайында

КӨЖЭЭ ДЕП БАЙЛАК ЧЕРДЕ

Чамдык кижилер малчыннарның ажылын чиик көөр болгай. «Эртен үндүр сүрүпкеш, кежээ боле хавырып алыр, ол-ла» дижирлер безин бар. Ол ындыг эвес. Малчыннар дег берге, чымыштыг ажылдыг кижилер кайда боор. Хой оолдап турар үеде хырнын тоттур аъш-чем чиири безин уттундура бээр чуве-ле болгай. Төрүүр хойну, чаш хураганнарны дүне безин доктаамал хайгаарап көөр баскылажы бээр ийне дээш бөкперлешкен чаш хураганнарны коптарар, доңа бээр ийне дээш кажаа ниитиниң чылыын хайгаарап көөр дээн ышкаш оон-даа өске, чүнү чок дээр...

Республиканың улус ажыл-агыйының кол адыры— мал ажылы. Чонну эът сүт, дук-биле хандырып, республиканың экономиктиг байдалын быжыглап, оон хөгжүлдезинге хөй кужун, эрин индүрүп чорур кижилер база-ла малчыннар болгай.

Шак ындыг кежээ, торасоруктуг малчыннарга Маадыр-оол Лопсанович Ооржакты чоргаарал-биле хамаарыштырып болур. Сүт-Хөл районнуң «Алдын-Маадыр» совхозтуң Оргу-Шөл хойжу бригадазында хойжулап ажылдап чоруур.

Бо Оргу-Шөл бригадазынга Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры деп бедик атты Ооржак Дажы-Намчал, алдарлыг малчыннар деп хүндүлүг атты Серен Ооржак, Доржу Ооржак алышкылар, Оттук Моңгуш алганнар. Оон аңгыда эшерүнүң хүндүткелин чаалап алган, чылдың-на бедик көрүзүкчүлерни ап келген хойжулар Куртугбей Ондар, Ирина Моңгуш, Назын-оол Ооржак, Маадыр-оол Моңгуш Социал Моңгушту болгаш өскелери-даа элээн болур.

Маадыр-оол Ооржакты даштындан көөрге, чыткан хөй тургуспас, чымчак сиген сый баспас ышкаш көстүр. Бодүүн болгаш оожум мөзү-бүдүштүг, далаш чок чугаалыг бо малчын кандыг-даа ажылды кыла бергенде, оозун ыяап-ла эчизинге чедирер. 1980 чылдан бээр төрүүр хойдан 100 башка онаапштыр 95-тен 110 чедир хураганны ап, ук черниң тыва уксаалыг хоюндан 1,2-1,5 кг дүктү кыргып ап келген. Чыл санында келир кышка ыяк эки белеткенип, сиген, ширбиижин, өдек-кыштаан бодунуң күжү-биле кылып алыр чаңчылдыг. Оон чурттап орар бажыңы хоорай улузундан ылгалбас: телевизорлуг, арыг-силиг, кодан девискээринде бүгү-ле чүүлдер турум-чыскаалдыг.

Бо дуржулгалыг малчынның чайлаар чайлаа—Көжээ. Ол дээрге бойдустуң каас, чараш булуңу, оъттуг сиртиниг, суглуг, аң-мениниг, балык-байлаңныг, тооруктуг, кат-чимистиг байлак оран-на болгай. Мен Көжээни Тере-Хөлдүң кезек девискээрлеринге демейлээр мен. Чер-оранда безин демей черлер тургулаар. Көжээ долгандыр ээзим аргалыг даглар-биле кажаалангаг элээн каш хемнерлиг, турар чери ыйгыл иштинде болгаш, хат белен хадывас, чылыг, ыжык. Оът-сиген, чечек-чимис ай-бес май айдыг ортан үезинде безин четчелениир уңуп келир. Ол ойде малчын аал-оранын каапкаш, хоюн сүргеш, Кежээм кайы сен дээш бо тааннаг чоруптар. Чартыы эрте бергенде өг-бүлезин эккеп алыр. Ээн чыткан арга-ээзимниң ыржымын ажыл-иштиң шимээн-даажы кезек када үрептер.

Көжээже белен-селен малчыннар көжериинге тура чок. Совхоз төвү-биле аргыжарынга орук арааы ырак, 110 км ажыг. Орук-чирик база белен эвес, арт-сын ажар. Ооң-биле кады ээзим чер болгаш тайганың ээзи адыг-биле байлак. Ынчангаш чамдык малчыннарның ынаар көшпес—бир чылдагааны ол. Эрткен чылын хойжу Куртугбай Ондарының коданынга улуг иргек кирип келген. Баштай өг-бүлениң ээлери кожазында Шөйбээдей Ооржактың көк бугазы деп бодаан. Аваангыр малчын дораан хемчег алгаш, кел дивээн аалчыны ужуруп каан. Чаъс чаай бээр болза өлче дүгүйлүг чүве углавас, чүгле илчирбелиг трактор чедер.

Көжээ ишти делгем-не. Оон шээр малдын чээрби ажыг коданнарын, муң ажыг чылгыны, мыйыстыг бода малды чайладып болур. Совхозтуң Манчүрек деп чайлаанда дыка хөй коданнар кожа-кожа хонуп алган, олар белчиир хунаажып орбайн Көжээ, Ак бажы Баян-Кол ышкаш черлерже көже берзе деп бодаар мен. Көжээге чайлаан мал биле Манчүрекке чайлаан малдың деңгилдези аңгы-ла болгай.

Кызыл-Мажалыкка, Кызылга эът комбинаттары чок турда Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарның ажыл-агыйларындан сүрген малды Көжээ баазазынга хүлээп алыр турган. Ол үеде Көжээниң мал хүлээп алыр баазазының эргелекчизинге Алдын-Диштиг деп шолалыг орус ашак ажылдап турган. Ол хөй чыл ажылдаан Көжээде баазаның турган черинде чоон дыт-биле кылган улуг бажыы ам-даа тураскаал апарган турар.

Ол үеде оор-сук деп чүве тыппайн-ла болгай. Ам болза хуваап аппаар ыйнаан. Муң-муң баш малды хүлээп алгаш, сүрүкчүлерниң документилерин белеткээш, керээни чаргаш, Абаканче чорудуптар чүве-ле болгай. Мал сүрерингэ бистиң черден чаңгыс чер-чурттуглары Калдар-оол Ооржак, Дупчун Ооржак идепкейлиг киржип чораанаар. Сөөлүнде барып, олар Абакан-Калдар Абакан-Дупчуң деп шола ат четкени аңаа бир чүве эвес болдур ийин. Ол үеде уптээшкин деп чүве бар эвес. Бодүүн ашактар малын дужаагаш, деңзи акшазын алгаш, шоодайлап алгаш кээп турган үе-ле болгай.

Хойжу Маадыр-оол Ооржак бодунуң чурттап турган черинин девискээринге бойдус камгалалын чорудар талазы-биле боттуг хемчеглерни ап келгенин айтыры артык эвес. Моон мурнунда Көжээниң аң-мениң өлүрер, балык-байлаңын шуужээр кат-чимизин төгү базып чыдыр машиналарлыг, мотоциклдерлиг чиижек хоптак төтчеглекчилер хөй турган. Ол бүгү малчынның сагыш-сеткилин дүвүредип чораан. Төтчеглекчилер-биле демисел чорудар кезек бөлүктү-даа тургузуп турган. Оларның кара туразынын да үлгедииниң дугайында чидиг айтырыгны республика, район, совхоз удуртукчуларынга каш удаа тургузуп турган, күзелин боттандырган. Ам малчынның сагыш-сеткили оожум. Ол черлерге чүгле чеппиэрелдиг ийи-чаңгыс кижилер кээр апарган. Ам Көжээде аң-мең-даа, балык-байлаң-даа, кат-чимис-даа арыкка кезүлдүр көвүдээн. А балыын совхозтуң балыкчылары тудкаш, совхозка херээ ёзугаар дужаап турар апарганы өөрүнчүг. Хойжунуң шиитпирлиг негелдези-биле Кургаг-Алыр деп черде бичии хемчигеш умунда хөй чүүр черниң ажылын соксадып, өске кургаг ховуда чаа ваннаны туткаш, ажыглап турар апарган.

Ам сөөлгү үеде Маадыр-оол Ооржактың сагыш-сеткилин өске чүүл дүвүреди берген. Ол дээрге Уру аржааны апарган. Шаг-төөгүден бээр тывалар, ылаңгыя Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарның ажыл-ишчилери демнежип алгаш, аржаанынга дыштанып ап, аарыг кижилер, ылаңгыя өкпе, баар, ижин-шөйүндү, чем ишпестээн кижилер аңаа киргеш, сегип турган. Ында ам заповедникти тургускан. Заповедниктиң ажылдакчылары аржааннап келген улустан арага, таакпы, акша-төгерик негээр апарган. Бербес болзуңза, дедир чандырарынга чеде бээр. Ук заповедниктиң контроль, чагырга чок апарганын бо чылын хойжу Уру аржааңынга чорааш, көрген, билген. Черле ынчаш бо Уру аржааның республика чергелиг кербес болза, хоржок хире апарган.

«Хойлуг кижи—каас, инектиг кижи—тодуг» деп үлегер чугаа чиге шынын сөглээн. Малчынның кодазында бодунуң хуузунда үжен шаа мыйыстыг бода малы база чүс ажыг шээр малы бар.

Малчын өг-бүле Тывага улусчу революциязының 70 чыл оюн база «Наадым-91»-ни төлептиг күш-ажылчы белектерлиг уткаан. Төрүүр 100 хойдан 106 хураганны, бир тыва хойдан 1,5 кг дүктү алган. Малчын боду Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии база Тыва агроүлетпүр эвилелиниң өмүнээзинден майгын-биле шаңнаткан.

Хеймер-оол МОНГУШ.

САЛБЫР КОМАНДИРИ

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Михаил (Монгуш) Белекпенович Сундуй бистиң аравыска ажылдап, чурттап чораан болза, бо хүннерде 71 харлаар турган ийик. ТАР-ның, оон соонда область, Тыва АССР апарган үелерде-даа, бодунуң чонунга бараан болуп, бар-ла арга-билиин, улус чонунуң эрге-ажыы дээш берип чораан биче сеткилдиг кижилерниң бирээзи. Тыва чоннуң үлегер чугаазында аъттың мурнуу буттарының баскан истерин соңгу даваннары чандыр баспас дээр. Шынап-ла, Михаил Белекпенович үстүнде чугаалааным чоннуң үлегер чугаазынга чогум-на хүүшкек чораан кижи. Ол адазының мурнакчы үезин, сээк чоруун уламчылаан. Оон адазы Монгуш Белекпен Хомду дайынның киржикчизи. 1930 чылдарның эгезинде Чөөн-Хемчик кожууннда Ийменин Теректиг-Аксынга тургустунган Карл Маркс аттыг колхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи.

Ынчан Михаил Белекпен тыва бижикти улуг улустан дудак чок өөренип алган. Моон-биле чергелештир Ийме эге чада школазын тергиин өөредилгелиг дооскаш, ол-ла үелерде Чадаанага органзастаан мал эмчилериниң үш ай хуусаалыг түр курузун дооскан.

А ол 1936 чылда ТАРЭ кежигүнүнге кирген. Күш-ажылчы баштайгы базымын 1938 чылда Ийме сумузунга мал эмчизи болуп ажылдааындан эгелээн. Тывылбас, ховар тускай эртемниг кижи болуп турган үе-дир.

Фашистиг Германия ССРЭже оор ёзу-биле халдаан турда, аревэчи Михаил Сундуй араттың революстуг аъттыг шериинин хүрээлениинге, Тываның шериг ламызының, ТАР-ның нам, чазааның баштыңчыларынга эки тура ёзу-биле шериг херээн эрттирер дугайында билдиришкиннерни каш удаа бижип турган, бодунуң күзел-соруун чедип алган.

Дайынчы белеткелдерге болгаш политиктиг өөредилгелерге чүгле ханы билиин көргүскен, сагылга-чурум талазы-биле үлегерлиг аныяк солдатты 1942 чылда ТАРН кежигүнүнге киирип алган. Ол-ла чылын анаа сержант эрге тывыскаш, ону салбыр командиринге депшиткен. Михаил (Монгуш) Сундуй шериинин нарын техникаларын шиңгээдири-биле чергелештир, ол полктуң уран чүүл көргүзүглеринге идепкейлиг киржип турган. Ынчангы кады шериг албаны эрттирип турганы эштери Оюн Ензак, Оюн Дажый-оол, Салчак Анаң-оол болгаш өскелер-даа аъттыг шериг полугунуң шылгараан күш-культуржулары болуп, эң ылаңгыя селеме-биле хаак кезер, кара-буга арта калыыр, турникке көргүзүглер күүседир, хаак маргылдаадарынга ол ышкаш акробатиканың янзы-бүрү нарын көргүзүглерин кылырынга кезээде-ле мурнуку одуругнуң солдады чораан. Ону ТАРЭ Төп Комитединиң Хүндүлел бижии-биле шаңнааны таварылга эвес. 1943 чылдың сентябрьда Тываның эки турачылары капитан Түлүш Кечил-оолдуң командазы-биле Ада-чурттуң Улуг дайынынче улуг лейтенант Саттың командылааны үшкү взводтуң бирги салбырының командири Михаил Сундуй база аъттанган.

Ровно областың хоорай, суурларын, чурттакчы чонун фашистерниң кара аспаандан хостаар дээш 1944 чылдың январь-февральда болган немец-фашистер-биле калыг-дошкун тулчуушкуннарның үезинде Михаил Сундуй бауудуг-ла эрес-дидим, туруштуг командир болуп, бодунуң салбырын билдилиг командылап турган.

Дайзынның чакпыыл огу эки турачының база оюп эрттээн. Ровно чоогунга болган бир иштиг тулчуушкун үезинде ол аар балыглаткан. Шериг госпитальынга эмнедип ужурга таварышкан-даа. Сезээн соонда ол бодунуң өөрү-биле кады фашистерни чылча шапчыры-биле дайынчы оруун уламчылаан.

Солдат кезээде солдат дижир бис. Шынап-ла, бо сөстерде ханы утка бар. Ону амыдырал бадыткап чоруур-даа.

Ол 1944 чылда диириг арткан өөрү-биле фронтудан ээп келген. Михаил Сундуй бодунуң хуула амыр-дыжын бодавайн, тайбыңның күш-ажыл фронтузунче база-ла эки турачы, сээктиг чоруун көргүзүп ажылдап кирипкен. Тодаргайлаарга, 1947—50 чылдарда Новосибирскиниң юридиктиг институдун бот-өөредилге-биле дооскан соонда, ол Эрзин, Тес-Хем, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик районнарның прокурорунга ажылдап чораан.

А 1955 чылда ону «Буянгаар» колхозтуң даргазының бирги оралакчызынга чоруткан. Ынчангы кожуданга турган «Буянгаар» колхоз бо үелерниң дургузунда бүгү талалыг сайзырап келзе-келзе, ам «Найырал» совхоз болуп, чүгле Улуг-Хем районда эвес, а харын республикада ат-сураглыг улуг ажыл-агыйларның бирээзи апарган. Мында Михаил Сундуйнуң киирген үлүг-хуузу эвээш эвес. Маңаа ыраазында каш чижектер бадыткап болур. Ол Кызылдың № 1 кедээ ажыл-агыйның профессионал-техниктиг училищезин база дооскан. Оон соонда колхоз-совхозтарга кол инженерлеп, механиктеп, комбайнерлеп, трактористеп, чолаачылап ажылдап чораан.

Чурук тырттырарының мергежилин ханызы-биле шиңгээдип алган. Михаил Белекпенович Сундуй бо хүннерде бистиң аравыста чок деп үстүнде чугаалаан болгай мен. Ол Алдан-Маадыр аттыг музейге эртем ажылдакчызы, фото-чурукчу болуп ажылдап турган чылдарында эгээртиимес үнелиг чүүлдерни кылган. Тывадан дайынче чоруткан орус, тыва болгаш өске-даа нация кижилериниң чуруктары, бижик-документилерни, эт-херекселдерин чыып, делгээриниң талазы-биле, музейниң улуг эртем ажылдакчызы, чогаалчы, төөгү эртемнериниң кандидады, РСФСР, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Монгуш Кенин-Лопсаң-биле демнежип алгаш, улуг ажылдарны кылганнар. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочунунуң тыва чонга арттырып кааны элеп-төнмес үнелиг белээ «Эки турачы аъттыг эскадрон» деп ному. Автор беш чыл иштинде материалдарны чыып, республиканың бүгү районнарын кезип, эки турачы эш-өөрлери-биле ужуражышкыннарны кылгылаан. А Украинаның тыва эки турачыларының немец-фашистер-биле демисежип турганы хоорай, суурларынга Михаил Белекпенович Сундуй ийи удаа чораан.

Бо каш одуругларның автору Михаил Белекпенович-биле республиканың Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге чаңгыс кабинетке үр эвес үениң иштинде кады ажылдаар аргалыг болган. Бодунга-даа, кады ажылдап турар эш-өөрүнге-даа бир демей негелделиг, улуг-биче кижилерни хүндүлээр, кижилер-биле чугаалажып билир кижи болду. Ажылдың кидин түлүк үезинде хөй чугаага дыка-ла хөнүү чогуң эскерген мен. Моон-биле чергелештир оон баштак-хөглүүн база айтып каайн. Мен бот дугайты оон-биле кады ажылдап турган үемде хөйну билип алганымны чугаалаар ужурлуг мен. Оларның өг-бүлезинге каш удаа чораан мен.

Барык-ла 50 чыл иштинде кады чурттап келгени Светлана Даржаевна Доруймаа ийи оол, ийи кыстың иези анаа дыка-ла дузалаар чораан. Михаил Белекпенович караның шилин чүлгүп-чүлгүп кедипкеш, хол-биле бижээн материалдарын номчуп бээрге, Светлана Даржаевна бижик машиназынга парлааш олуруптар. Парлап дооскан соонда, арын бүрүзүн катап-катап шуудуп көөрлер. А оон соонда чыскаай салыр чорааннар. Моон алгаш көөрге-ле, хоочуннарның боттарының ажылынга кайы хире харысалгалыг кижи доран-на эскерип каар.

Тываның эки турачыларының дугайында ийи-үш номчугаштар, аңгы-аңгы кижилер дугайында очерктер, чурумалдар, корреспонденциялар-даа солуннарга эвээш эвес үнгүлээнин номчукчулар билир боор. Мырыңай чоокта чаа, тодаргайлаарга, Чаа чылдың бүдүүзүнде, Тывага ажылдап, чурттап чораан Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Василий Петрович Пивоваровтуң «Эки турачылар» деп ному база чырыкче үнду. Ол дээш авторга улуу-биле четтиргенивисти илередир ужурлуг бис. Ынчалзажок мээң хуумда бодалым-биле алырга, тыва эки турачылар дугайында чырыкче үнгүлээн номнарның эң-не үнелии «Эки турачы аъттыг эскадрон» деп бодаар мен. Кол үндезини чүл?

Бирээде, эки турачы аъттыг эскадронунуң командирлерин, дайынчыларының дугайында авторнуң тергиин эки билири. Боду оларның чамдыктары-биле кады Тываның араттың революстуг аъттыг полугунга шериг албаны эрттирип турган. Ийиде, автор ук номну бижиир дээш барык-ла 20 чыл иштинде материалдарны чыып келген. Үште, фронтучу өөрү-биле, оларның дөргүл-төреддери, эң ылаңгыя фронтудан ээп келбейн барган эштерниң дугайында ханы хөй-хөй дилээшкиннерни чоруткан. Дөртте, Тываның партия болгаш күрүне архивиниң, ол ышкаш республиканың Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде кадагалаттынып чыдар материалдарга, фото-чуруктарга даянган. Беште, автор анаа бөдүүн солдат. Ынчалзажок номда кирип турар аңгы-аңгы кижилерниң дугайында чаңгыс аайлашкак, чаңгыс хепке куттунган эвес, а харын кижи бүрүзүнге аңгы-аңгы характеристиканы берген. База бир демдеглезе чогуур чүүл, дайынчы бүрүзүнүң дайынче баарының мурнунда кым, кала, чүнү ажылдап чорааның кыска-даа бол тодаразын бижээнинде. Ол чорук номну улам-на шынар киирип турар деп бодаар мен.

Ыраккы Украинаның Ровно облазының Деражно суурунуң ажылчы чоннары немец-фашистерниң холундан хостааннарның бирээзи Михаил Белекпенович Сундуйну ам-даа утпайн, анаа Деражно суурнуң хүндүлүг хамаатызы деп атты тывыскан турган.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

Кижи—бойдустуң төлү

ТАРЫС АРЖААНЫ: камгалалы болгаш ажыглалы

Төрээн Тывавыста кандыг онзагай булуннар, бойдустан бээду бүткен хуулгаазын эм шынарлыг аржааннар чок дээр. Оларның бирээзинге Тарыс аржааны хамааржыр.

Кожазында Тере-Хөлдүң база оон арай ырак Эрзинниң арат чону ам-даа ол аржаанче аътка чүдүртүнүп алгаш, дөгерип чиир хой малын сүрүп алгаш, 1-2 хонуп чедип турарлар. А Тываның өске кожууннарында чурттап турарлар ынаар чүгле самолет-биле чедип болурлар.

Кызылдан «АН-2» самолет-биле бир шак ажыр Каа-Хемниң өрү ужуткаш, Тере-Хөлдүң калбак эзимнерлиг тайгаларын, улуг-биче хөлдерин эрттир ужуткаш база бир хөлүгүр кара тайга баарында чаттылган эң-баазын чечек ышкаш майгын-хоорайга чыпшыр чеде бээр оргу шыктан бүткен аэродромга самолет хонуптар. Сероводородтуг, радонгут изиг аржаан Тарыс ол.

Эртен эрте, агаар аяс-даа, бүргег-даа хүнде, аржааның майгын-хоорайының чаны кезээде чиик туман-биле шуттанып алган турар. Изиг аржааның суунуң серини агаарга бусталып, туманче хуулуп турары ол.

Тарыстың изиг аржаанында оларның черден үнүп чыдарының, аңгы-аңгы аарыгларга тааржырының аайы-биле 15 казанак бажыңнарны тудуп, оон иштин ол аржааннарга эштип, саартынып кирери-биле дерээн.

Мында кирер, чиңнедир аржааннардан аңгыда, ижер аржааннар хөй. Баш, чүрек аарыгларынга, ижин-баар аарыынга ижер аржааннар бар. Аржаан бажында кижи арны ышкаш черде «карактардан» үнүп чыдар аржааннар-биле карактарны чуур, «думчуктан» үнген аржаан-биле думчукту, «аастан» үнген аржаан-биле аас, боостаа иштин чаар.

Тарыс аржааны алдан чылдарның эгезинде хаап каапкан, анаа кижилер кирерин хоруп каан турган үе база турган. Оон соонда келген үеде анаа курорт тудар дээш тудуг материалдары октап, бир корпустуң хаалаларын бетондан кудуп доозуп каан, ынаш диилдирер черниң тавааан салып, белеткеп каан турган Тере-хөлчүлерниң шиитпирлиг удурланышкыны-биле база республиканың өске-даа черлеринден хөй улустуң ол бодал чок шиитпирни буруу шаап үнгени-биле ол тудугну харыдаа соксатканы чаагаан болган. Оон башка магалыг ол аржаанывысты ам та канчаар үреп алган турар бис.

Тарыстың бо онзагай аржааның оон бойдустан бүткени олчаан ынчаар ажыглаарын уламчылап, аржааннап келгеннериниң хандырылгазын экижидеринче кичээнгей салырын Кызыл районун Совединиң болгаш Кунгуртуг кедээ Совединиң күүскомнары бодаар ужурлуг. Бо аржаанга июль 22-де чеде бээривиске, анаа ортумаа-биле 300 хире улуг-биче майгын турган. Ынчангаш ынчаан аржаанга эвээш дээрге-ле 1000 хире кижи турган-дыр. А аржааннааннарны ынаар самолет-биле чедирери болгаш оон алыры август эгезинге чедир үргүлчүлээн. Ынча хөй кижиниң чаңгыс чайгы сезонда безин бойдуска чедирип турар хоразы дыка ылдыг кестүп турар. Бистиң Бай-Тайгада Шивилиг аржааның бай-тайгажыларның холга алганы ышкаш, Тарыс аржааның Тере-хөлчүлер база холга ап, бичии кооперативти чүге ажылап болбазыл.

Аржааннан бергениарының ховар эм оъттарны кайы хамаанчок туруп, чулуп ап турарын көрдүм. Оларның чаңгызында-даа ындыг эм оъттар чыырының чепшээрели чок-ла болгай. Хемнерде, хөлдерде хөй балыкты кызыгаар шериинни. Экспедицияларның вертолеттары-биле келген кижилер тетчеглекчи бау-биле кезүлдүр өлүрүп турар-дыр. Ындыг тетчеглекчилерге удур дээштиг хемчеглер алдынмайн турар.

Бо аржаанга кирип, эмнениин алыр байдалдарны тургузуп хөй казанак бажыңнарны тудуп кааны дээш, тере-хөлчүлерге өөрүп четтиргенивисти илередир ужурлуг бис. Оон-биле кады ол аржаанга ол чериниң чурттакчыларындан чүгле көөр ойнап, акша чыып аар дээш көөп турар улуг-даа, бичии-даа кижилер бар көөрүн көөрү эпчок чорду. Аржааннап келген улуска янзы-бүрү «дузазын» саналдап, арага дилеп ижип алгаш, эпчок чүүлдер кылыр аныяк кижилер база бар чорду. Чаңгыс сөс-биле шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар-ла хөй.

Тарыс ышкаш үнелиг аржааннарны ындыктыг-биле камгалаар, ол ачы-авыралдыг, сээктүг аржаан черге тейлээр, анаа аарыгларывыс-биле кады мээу-шыңнарывыс, арын-нүүрүвүс арыглаттынар ужурлуг. Бо улуг аржааны албан-биле айтырып сурагланып чорааш, анаа 1903 чылдың август 31-де орус аян-чорукчу, эртемден Ф. Я. Коннуң чорааны таварылга эвес-ле болгай. Ол бодунуң ынчангы Урянхай крайга чорааның «Экспедиция в Сойоттю» деп номунга бижээн. Бо-ла аржаанга Тыва Арат Республиканың тургузукчуларының бирээзи, бодунуң үезиниң лепшинээлиг кижизи чораан Буян-Бадыргы ноянның кирип, ону үнелеп, хүндүлеп, чүлүп чорааны бир кырган сактып, чугаалап олурду.

Улуг, биче Тарыстарның чиигге кара суу «АН-2»-ниң чалгыннарының алдаанда чыдып каап, чоорту хилиин ногаан даглар артынче ажытталы берди. Мээң бодалдарымда ол чер дугайында чаа одуруглар төрүттүнген.

Сергелең чиик чаңа бергеш, чайлыг өйде
Сени сактып, катап көөрүн бодаар боор мен.
Өршээ Тарыс! Хайыракан, Аржаан ээзи!
Өргүүлелдиң чылыг сөзүн хүлээп ап көр.

Чкалов ШАНДЫЫНЧЫ.

КЫМ КЫМНЫ КАНЧААРЫЛ?

ТЮМЕНЬ ОБЛАСТЬ. Эът бүдүрерин көвүдедир сорулга-биле хаван азыраар кажааларны кооператорлар Нижневартовск хоорайның мырыңай чанында тудкан. Хаван кажаалары чурттагла бажыңнарының барык чанында болганда, оларның бөгү, чыды аажок. Ынчангаш ол кажааларны өскээр көжүрер азы узүткаар дугайында дилегни чурттакчылар эрге-чагырга органнарынга киирген. Ынчалзажок эъш-чем продуктулары аңгы бо үеде бүгү чонга херек болгай. Ынчангаш хаван ажаакчылары, хаваннар ол-ла черлеринде хевээр турбушаан.

ЧУРУКТА: хаваннарга чоокшулаары ындыг-ла белен эвес—оларны улуг ыттар камгалап турар.

А. ШУКИННИН фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

БҮДҮРҮКЧҮЛҮҮ БЕДЭЭН

Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозтуң мал чеми белеткээр звенозу долу бот-орулга-чарылгалыг кержээже шилчээн. Мал чемин ниитизи-биле 3400 тоннаны белеткээр. Звено мурнуку чылдарга бодаарга, тракторларны, кожут машиналарын эки ажыглап, бүдүрүкчүлүүн улам бедиткен.

Ам бо хүннерде 745 тонна сигенни кезип, бөлгеш, сараттаан.

Участок бүрүзүнде ажыл-хайнышкыныг. Эртине Кыргыс биле Хүлер-оол Түлүшке ужуражы бээривиске, чергелешкек ийи чал дүргектерниң аайы-биле сиген тырып боодалдаап турлар. Оларның чанында кестинген сигенни Сулейман Тюлюш прессчилерге шалыпкын белеткеп берип турду.

Сиген кезикчилери Тюлюш Аллай-оол, Мирон Тумат эки ажылдыг. Олар шупту ажылдың тенчү түннелин дээш иженип турар.

Найгын-оол ДАМДЫН.

Бөмбүрзектиң судалы

ДЕЛЕГЕЙ АМЫДЫРАЛЫНДА ЧУГУЛА БОЛУУШКУН

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының бо чылгы 46-гы сессиязы — делегей амыдыралында эң чугула болуушкуннарның бирээзи. ССРЭ делегациязы-биле чергелештир КНО-нуң Кол Ассамблеязының 46-гы сессиязының ажылынга Украинаның, Белоруссияның делегациялары база киржир.

Каттышкан Нациялар Организациязының кежигүнүнге Латвияны, Литваны, Эстонияны хүлээп алырын КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлели сүмелээн.

СЕТКИЛ ДҮВҮРЭЭШКИНИ-БИЛЕ

БЕЛГРАД. Сербияның болгаш Хорватияның аразынга дайын чорудулгаларының үезинде ында болуушкуннарны чырыдары-биле совет телевидениениң корреспондентилери Виктор Ногин болгаш Геннадий Куриной олар ынаар барган турган. Олар ис чок читкен сөөлүүде чартык ай ажыг үе эрткен. Оларның салым-чолу амга чедир билдинмес. Совет кижилер болгаш ол журналистерниң төреллери сеткил дүвүрээшкини-биле сөөлгү медээлерни Югославиядан манап турар.

КЛЕРКТИҢ МЕДЭГЛЕЛИ

ПРЕТОРИЯ. Мурнуу Африка Республиканга күчүлээшкинни соксадыр дээш республиканың чазаа, бүгү эрге-чагыргалары болдунар бүгү-ле хемчеглерни ап келген болгаш ол сорулганы чедип алырынга моон соңгаар күжениишкиннерни харамнанмас деп, оон президентизи Фредерик де Клерк медеглээн. Чуртка күчүлээшкинниң болгаш күчүлээшкинниң кеделиишкиннерни соксадыр дугайында дугуржулга бо чылдың сентябрь 14-те чедип алдынган. Маргылдаалыг бүгү айтырыгларны чүгле тайбың арга-биле шиитпирлээр сорулга салдынган.

КОММУНИСТЕРГЕ БОЛГАШ СОЦИАЛИСТЕРГЕ ХАМААРЫШПАС

НЬЮ-ЙОРК. Американың Каттышкан Штаттарында кедергей барыын үзелдиг фашист организацияның «Джон Бэрч ниитилелиниң» удуртукчузу Джон Макманус медеглел кылгаш, коммунистерге болгаш социалистерге хамааарышпас дыка өжээтен кыжанышкын кылган. «ССРЭ-ге болгаш Чөөн Европа чурттарынга чаңгыс-даа коммунист азы социалист бар турда, демиселивисти соксатпас бис. ССРЭ-де болгаш Чөөн Европада коммунистер политиктиг улуг аштырышкынга таварышкан. Социалистер — база коммунистер-дир. Оларның ылгалы — коммунистер далаш-биле хөделир улус» деп, Д. Макманус чугаалаан.

КАДЫГ ХЕМЧЕГ

БАГДАД. Эът аймааның өртектериниң үстүкү хемчээлин Иракттың эрге-чагыргалары доктааткан. Чуртта акша үнезиниң кудулаашкыны 700 хуу четкен болгаш эът аймаан садар кижилер ол продуктуларны өртээн сөөлгү үеде кедергей улгаттырган. Эрге-чагыргаларның доктааткан өртектеринден эът өртээн бедиткен кижилерни кезээ харысалгазынга киирип турар.

ДЭЭРБЕЧИЛЕР ХУРАЛЫ

КАБУЛ. Афган дээрбечилер командирлериниң чөвүлел хуралы Хост хоорайының чоогунга болган. Газни, Гардез хоорайларже улуг хемчээлдиг шавар халдаашкыннарны чоокку үеде эгелээр дугайында айтырыгны анаа чугаалажып көрген. Афганистанның төп чазааның шериг командылалы дээрбечилерниң ол шавар халдаашкыннарынга удур белеткелди база эгелей берген деп, Вахтар агентилел дыңнаткан. Акы-дунма өлүржүр хан төгүүшкүннүг дайынны соксадыр талазы-биле президент Наджибулла чазааның ап чорудуп турар хемчеглери бергедээшкиннерге таваржып турар.

ГЕННАДИЙ УДОВЕНКОНУҢ МЕДЭГЛЕЛИ

ВАШИНГТОН. Каттышкан Нациялар Организациязында Украинаның доктаамал төлээлекчизи Геннадий Удовенконуң медеглелин «Вашингтон пост» солун парлаан. Украина бот-тускайлаан даштыкы политиканы КНО-нуң системазынга моон соңгаар чорудар апаар деп, доктаамал төлээлекчи парлалга конференциязынга чугаалаан. Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының 46-гы сессиязынга ол делгеренгей чүве чугаалаар болгаш Украинаның даштыкы политиказының кол углаышкыннарын тайылбырлаар бодап турар.

ТУСКАЙ МЕДАЛЬ ЧОГААТКАН

БОНН. Бо чылдың августа ССРЭ-ге үймээнниң бастырганынга тураскааткан чаа медальды Германияда чогааткаш, шуткуп кууткан. Медальдың кол арнында ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң болгаш РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцинниң портрет чуруктарын сиилбип кылган.

ВЕЛИКОБРИТАНИЯДАН СӨӨЛГҮ МЕДЭЭ

ЛОНДОН. «Би-би-си» радионуң дамчыдылгазының ёзугаар алырга, ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң болгаш Германияның даштыкы керектер министри Геншерниң аразынга дугуржулга чедип алдынган байдалдыг. Ол дугуржулга ёзугаар эрге-чагыргалар Германияның Социалистиг чаңгыс аай партиязының ТК-зының Чиңгине секретары, дүшкен Герман Демократтыг Республиканың Күрүне чөвүлелиниң Даргазы турган Эрих Хонеккерни Германияже чорударын шиитпирлээн деп радио дамчыдылгазында айыткан. Хонеккерни Германияже чорудар хуусаазы амдызында доктааттынмаан деп дыңнадыгда демдеглээн.

АКШ-ТЫ БУРУУДАТКАН

САН-ФРАНЦИСКО. Грузияның президентизи Звиад Гамсахурдия Американың Каттышкан Штаттарын буруудадып, медеглел кылганы «Вашингтон пост» солуннуң корреспондентизи дыңнаткан. «Молотов — Риббентропнуң пактызы ышкаш ындыг сүлчээге Каттышкан Штаттар амгы үеде киржип, Грузияның хамаарышпас чоруун хүлээп көрбейн турар» деп, Гамсахурдия медеглээн. Грузияның хамаарышпас чоруун хүлээп көрбезиниң күсели-биле АКШ чаа дүжүп бериишкиннерни ССРЭ-ден алыр бодап турар-дыр деп Гамсахурдия чугаалаан. Совет Эвилелиниң чаа керээзинге Грузия кажан-даа каттышпас деп, ол медеглээн.

ЧАА ШАВАР ХАЛДААШКЫН

МЕХИКО. Сальвадорнуң чазак шериглеринге удур улуг хемчээлдиг чаа шавар халдаашкыннарны чурттуң департаментилериниң хөй нуруузунга удавас эгелээр дугайында Сальвадорнуң партизаннар командылалы чарлаан. Фарабундо Марти аттыг национал хосталга фронтузунуң медеглелинде айытканын ёзугаар алырга, партизаннарның чаа шавар халдаашкыны Сальвадорнуң президентизи Альфредо Кристианиниң экономиктиг политиказынга удур углаткан. А президентиниң амгы үеде экономиктиг политиказы күрүне бүдүрүлгелериниң хууда хуужудаарынче углаткан.

БУРУН ДАЙЫНЧЫ БАЙДАЛЧЕ ШИЛЧИТКЕН

ПЕКИН. Чурттуң найысылалында шериг округунуң бүгү шериглерин дайынчы байдалче шилчиткен. Кыдат найысылалдан 100 километр черге эртем эторниктиң дан бажында улуг шериг өөредилгези болган. Чурттуң партия, күрүне болгаш шериг удуртукчулары ол өөредилгениң үезинде анаа турган. Даштыкы информация агентилелдериниң медээзин ёзугаар алырга, кыдат найысылалдың шериг округунуң шериглерин дайынчы байдалга киирген ниниң кол чылдагааннары — ССРЭ-де сөөлгү болуушкуннар.

КУБАНЫҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ АМ БОЛУР СЪЕЗДИЗИ

Кубаның Компартиязының ТК-зының харысалгалыг ажылдакчыларының бирээзиниң дыңнадыын ёзугаар алырга, партияның ам чыылдырар съездин барык хааглыг байдалга болуп эртер. Чурттуң болгаш партияның иштики амыдыралының айтырыгларын анаа чугаалажып көөр. Ынчангаш даштыкы аалчыларны болгаш корреспондентилерин Кубаның Компартиязының съездизинге чалавас дээн.

СОМАЛИДЕН МЕДЭЭ

МОГАДИШО. Чурттуң найысылалынга чоокта чаа аттылажышкыннарының түннелинде муң хире кижи өлүрткен болгаш балыглаткан. Сомалиниң каттышкан конгрезиниң янзы-бүрү бөлүктериниң аразынга чөрүлдээниң түннелинде аттылажышкыннар эгелээн. Ол тулчуушкуннарга чурттуң парламентизиниң удуртукчузу генерал Мохамед Фаррах Айдидтиң шериглери киржип үнген. Президент Али Махди Мохамедтиң шериглерин колдуунда чылча шаапкан.

(ПАРЛАЛГА ДАМЧЫЛАЛЫ).

Саналдар, бодалдар, үнелел

ЧАА ФАКУЛЬТЕТ БОЛГАЙ-ЛА

Август эгезинде чүве. Новосибирскиден туристчи бөлүк-биле «Мөңгүлек» аалчылар бажыңының чанынга чедер дээш автобуска олурупкаш, ээрик кезек тыва оолдарның өөдежок чаннап чорууруң көргеш, дыка-ла чогендим. Редакцияже чагаа бижиир деп бодап алганымның чылдагааны даа ында.

Автобус доктаар черден аалчылар бажыңынга чедир безин, каш базым черге анаа чорбас, ол-бо дээр, дуңмалары дег кыс уругларга шорлур, чегенчиин канчаар. Новосибирскиге беш хонгаш, ээрик кижи-даа көрбес дивис, чаның келгеш, ындыг чүүлдерге таварыштывис.

Аалчылар бажыңынга оон ажылдакчыларындан база-ла ээлдек-эвилен таптыг сөс-даа дыңнавады бергеш. Улгады берген кижилер даштын хостуг чаннап чоруур аныяктардан дээредевес апаарга, дыка-ла берге, хомуданчыг боор чорду. Каржы тажыгаары коргунчуг, хомуданчыг-даа. Ынчангаш амыдырал ол кежээ мээң өөреникчилеримге бодунуң чамдык таларын көргүстү. Шак ындыг байдалда уругларга үлегер дугайында чүнү чугаалап болурул? Кымдан үлегер алырыл? Чаңчаттынып олурар улуг угбалардан бе, ээрик чаннап чоруур акылардан бе?

Мораль дугайында ол темага хейну бижип чугаалажып келдивис. Кем-херек түлеңнеглерин шеглээр дээш канчаар ындыг ажылдар кылдынып турарын база бо-ла чугаалап баар бис. Ынчалзажок сагыш-сеткил иштики культура кижизидилгезинче кичээңгейни улгаттырар болзувусса эки деп бодаар мен. Оон айтырыгга ниити-даа болур ыйнаан мындыг чүүлдү өөренип көрзе чүл: республиканың Политиктиг чырыдыышкын бажыны турган бажыңы Кызылдың башкы институдунга теегу болгаш Зелгейниң культуразы деп чаа факультет ажылдапы-биле [illegible]. Ол 10-дан хөй эвес санныг студентилерлиг 6-7 бөлүктерлиг болур. Музыка, чурууртуң танцыга черле ынчаш уран чүүлге сундулуг абитуриентилерни районнардан, школалардан шилип чыыр. Кедээге ажылдаар специалистерни белеткээриниң бир аргазы ол деп бодаар мен. Ол студентилерни кады ажылдажылга педагогиказының мурнакчы аргаларын ажыглап тургаш, чаа деңнелге белеткээр. Башкылар башкылаар арга-дуржулгазы бедик билиглиг лекторлар бисте бар болгай. Оон аңгыда, эртем-шинчилел институдунуң эртемденнери, музей ажылдакчылары тыва чаңчылдарны, тыва культураның билиглерин башкылап өөредиринден ойталавас боор.

Сагыш-сеткил кижизидикчилерин иштинн бедик культураның эдилекчилери болур интеллигент башкыларны белеткээр айтырыгны черле өөренип көрзе чүл? Белен эвес деп чүве чугаажок билдиингир. Баазаны, өөредилге программаларын, планнарын белеткээш, соңгаарлатпайн ажытса деп күзел бар. Өске кижилер та чүү деп хүлээп көөр, ол — мээң саналым-дыр.

Ниити культуравыстың деңнелиниң чавызындан, сагыш-сеткил кижизидилгезинче сагыш салбайн турарывыстан эскерип көрүнер даан, улуг-биче-даа кижилер кайы хире каржы-хажагай апарган-дыр.

Ольга ДАМЧАЙ
Турап хоорай

НААДЫМ: хууда бодалдарым

ТУКТУ ДОЛГАНДЫР

Наадымның ниитизи-биле солун, сагыш-сеткил көдүрлүүшкүннүг, корум-чурумнуг эки эртгенин өөрүп демдеглээри чугула.

Хүреш эртип турда, октаан мөгелер Тыва Республиканың күрүне тугун хүн аай дескиндир дежээш, баштайгы оваг соонда мөгейип, айдыс ап турары, чаа чүүл болду. Ужуруун билбейн чамдык мөгелер тукту хүн дедир дескиннери-даа турду-ла, ону моон соңгаар катаптавас боор.

Мөгелерни чарлап турары эки-даа болза, чаңгыс кижи четтикпейн турар. Ийи дугаар микрофонну мөге кыйгырарынга тургускаш, өскезин хүрешти чоруп турарын тайылбырлаан болза, оон-даа чедингир билип ап болур турган. Бо удаада чүгле адын, районун адап четтигер болду.

АЪТ ЧАРЫЖЫ

Чүгүрүк аът кайда-даа бар. Аъттың маңы оон ажаалдазында. Бистиң районнуң узак маннаар аъттары бо чылын республика Наадымынга эки көргүзүглүг болганы таварылга эвес. Бо аъттар совхозтарга тус-тузунда эрткен шилиндек аъттар болгай, аъттарны чарышка белеткеп, уйгу-чыдын чок ажаап, карактап турган ажылдың түңнели ол болган.

Маргылдааны организастааны арай четпес болду. Чамдык аъттар озалдаан, оон түңнелинде дагын салырга, чер албайн бардылар. Аъттар кажан чаржып үнүпкенде орук ыдыында машиналар кончуг хөй чоруп турду. Бо черле чурумга таарышпас. КАИ биле «дүрген дуза»-ла чаржалажып чоруп боор ыйнаан азы кино, телевидениеге тырттырар машина. Орук кыдыынга аъттыг улустар доора шаап кирип, шаптык база каттылар, оон түңнелинде Сергей Ынаалайның аъды эпчок баскаш, сиир хап, аскаан болгай.

Аъттар маңнап кээрге, сонуургаан чон үглей бээр, чүү-даа көзүлбес, ындыг болганда аът «тыныжын ажыдып» аарга тускай чер азы шаараш кажааже кирип, чоңга сонуургатса эки. Бо таварылгада шаңнал тыпсыры-даа берге, моол өңнүктерниң йөрээли-даа дыңналбас чорду.

Шаңналга кирген аъттарның саны эвээш болган деп бодаар мен, ону черле өөренип көрүп, көвүдедир болза эки.

Эрткен аъттың шаңналы шоолуг эвес болганын чон чугаалажып турду. Ону эде көрбес болза, «чоокка чованыг, ыракка ыядынчыг» болганывыс-ла ол боор. Шүүлген мөге-биле деңнээр саналдыг мен. Аът мунары — спорттуң эң-не берге, айыылдыг хевири болгай, ынчангаш аът мунукчулары оолдарны моон соңгаар деткип, шаңналды эде көөрүнге идегедим. Өске районнардан экеп чарыштырган аъттарның баг, сооду таарышпаанындан маңнап шыдаваан деп бодаар мен. Ийнде, аъттарны колдуунда чүдүрүп келген болгай, олар дыш албаан, чамдык аъттарны машинага хөй кылдыр чүдүрүп келгенинден даван-даяан басчып, аскап кемдээни-даа бар. Чүдүрген аътка 2-3 хонук дыш ылап-ла херек. Эрте келген аъттарны дыштандырары чугула.

Аътты канчаар соодар чурумнугул? Хүнде каш суггарары? Бо бүгү айтырыгны билип алырын сонуургаарлар чаа тургустунган «Тыва аът» ниитилелинге каттыжып, арга-дуржулгадан солчур арга бар-дыр.

Аътка сонуургалдыглар келир чылдагы Наадымга аъттарны өгбелеривистиң арга-дуржулгазы-биле белеткеп алыр болза эки.

Сергей ЧЫРГАЛ.

Бо чагааның гонорарын «Шын» солунга арттырдым.

КАНЧААР ДЕВИИРИЛ

Тыва хүрештиң бир кол көрүштүг талазы мөгелерниң девиири болгай. Шаандан бээр чараш девиир мөгени ээрге дөмейлеп чораан. «Девиири — ээр-ледир аа!» дээр, магадаар болгай бис. «Ээрниң девиири» деп өңнүг кино-даа бар ышкажыгай. Ынчангаш тыва мөгениң девиири ээр куштуң чоргаар ужарынга чүүлдеш. Чараш девиири-биле сураглажып, «Чыраа-Кара» деп шола атка четкен ТАР мөгези Доңгак Балчый-оолдуң девиирин магадап чораан мен. Шынап-ла, ээр-ле!

Моол хүреш тыва национал хүрешке чоок. Ынчалза-даа ийи аңгы күрүнениң, ийи аңгы нация чоннуң мөгелерин таптыг оваарып, хайгаарап, сайгарар болза, аразында ылгалдар бар. Моол мөгелерниң девиири тоолда Хаан-Хереги куштуң ужарынга дөмейлешкек, далаш чок, холдарын карбаннатпас, чайбас, холдарының адыш иштиталазы куду, улуг-эргектери херли берген болур. Моол мөгелер улуг магаботтуг болгаш, девиирде-даа, хүрежип тургаш-даа далашпас, чоргаар кылдыр сагындырар.

Алдан чылдар ортан үезинде спорттуң национал хевирлериниң республика спартакиадазынга Моолдуң Убса-Нур аймаандан аймак начыннары Серен-Дорж, Түмен-Өлзий болгаш он чеди харлыг аныяк мөге Сухээ кээп, Тыва черге бир-ле дугаар хүрешкен. Лар дезигинге Эрзин чурттуг Борис Шоолай Түмен-Өлзийни тепкеш, ийи холун чер даяндырган. Спартакиаданың тулган чемпиону дээш алдан дөртке Улуг-Хемниң мөгези Биче-оол Моңгул-оол Сухээни октаан боордан башка, моолдарга оон өске таварышкан бистиң мөгелеривис шупту ша-даа четтпейн октаткылаан чүве.

Оон соонда-ла тыва мөгелер моол мөгелерниң девиирин кызып өттүнүп эгелээн. Ында багай чүү боор! Ынчалза-даа тыва мөгелерниң девиирин көөрге, моол-даа, тыва-даа девиирге шоолуг чоокшулашпас, «хайнак» апарып-тыр. Мен бодум хуумда аңаа таарзынмас, сонуургавас, чамдык утка чок девиир мөгелерни көргеш, ыдып, човай бээр кижи-дир мен.

Тыва хүрештиң национал утка-шынарын чидирбейн, өске чоннуң мөгелериниң девиирин өттүнмейн, бодунуң хүрежин сайзырадып, чараш хүрежирин күзенчиг ышкаш. Шаанда хүрежип, азы көрүкчү боол чораан улуг назылыг кижилер амгы аныяк мөгелерге ажыктыг сүмезин ам-даа бээр боор. Тыва хүреш бистиң национал чоргааралывыс болгай.

Март КЫРЛЫГ-КАРА,
Алдан чылдар эгезиниң мөгези.
Улуг-Хем район.

Шеригден чагаа

ДАДЫГЫЫШКЫН ШКОЛАЗЫ

1987 чылдан бээр комсомол кежигүнү мен. 1989 чылда он классты дооскаш, совхозумнуң тудуг бригадазынга ажылдап тургаш, 1990 чылдың июнь 13-те шериг херээ эрттирери-биле өскен-төрээн черим Овүрнүң Чаа-Суурдан аъттаныптым. Ам Якут-Саха ССР-ниң Сангара суурда Тывадан чааскаан келдим. Шериг өөрүм, командирлерим байырлыг байдалга уткуп алды. Мында аңгы-аңгы националдыг ... п-найыралдыг, сагылга-турумнуг чурттап тур бис. Чамдык шериг хүлээлгезин эрттирген эштеривистиң аал-оранынче үдеп-даа турар-дыр бис. Шериг бистиң ыдыктыг хүлээлгевис деп чүвени билип, медереп, амыдыралдың берге оруктарын ажып эртип, политиканы база экономиканы чүгээр сайгарып өөрени-даа бээр чорду. Кол чүүл — шериг житкен спортту эки шингээдип алыры чугула деп билдим. Баштай шериг-даа чоргур хевнум чок турду. Мындыг эвес, шериг кижиге дыка улуг дузаны кадар деп чүүлдү ам билдим. Ам бодап көөрүмге, районнарның шериг комиссариаттары аныяктар аразынга тайылбыр ажылдары чорутпас, ада-иелерге арга-сүме бербейн, аразында харылзаа чок ажылдап турар деп бодаар-дыр мен. Ынчангаш оларның чедир кылбайн турар ажылдарын экижидер дугайында республиканың шериг комиссариады, хөй-ниити организацияларын дуза чедирер боор деп идегээр мен.

Ильдар АЖЫ.
Якут-Саха ССР.

БИШКЕКТЕН КЕЛГЕН БАЛЕТ АРТИСТЕРИ

Тыва республиканың Культура министерствозунуң чалааны ёзугаар Кыргызстанда Бишкек хоорайның хореография училищезиниң сургуулдары баштайгы көргүзүү — «Щелкунчик» дээр орус улустуң тоолун балет кылдыр тургусканын республиканың хөгжүм-шии театрынга кызылчыларга байырлыг байдалга көргүскен. Келир үениң балет артистериниң аразында тыва сургуулдар база бар. Ында чеди кижиниң аразындан Айдысмаа Ондар, Саяна Даваа, Чечена Аскирова болгаш өскелерде «Щелкунчик» дээр балеттиң кол-кол рольдарын ойнап күүседип турар. Чүгле танцы-самның кужу-биле кижилерниң овур-хевирин тургузары ындыг-ла амыр эвес. Ынчалза-даа олар күүселделерин чараш, көрүштүг кылдыр ойнап шыдааннар.

Бишкектиң хореография училищезин дооскаш, «Саян», «Аян» ыры-танцы ансамбльдеринде, республиканың хөгжүм-шии театрында болгаш культура-чырдыдышкын черлеринде ажылдап чоруур танцычылар, культура ажылдакчылары кайы хөй. Олар Тывага балет, танцы уран чүүлүн сайзырадырынга төлептиг үлүүн киирип чоруур. Келир үениң балет артистери, 75 сургуул уран талантызын Таңды районнуң Бай-Хаакка, Бии-Хемниң Туран хоорайга база көргүскен. Ол районнарның удуртукчулары бичии балет артистерин чылыы-биле уткуп ап, дириг чечектерни концерт үезинде тыпсып турган.

Ол ышкаш балет артистери Кызыл хоорайга Хоочуннар бажыңынга, школа-интернатка, «Малютка» дээр өскүс уруглар бажыңынга ачы-дуза көргүзериниң концерттерин база бараалгаткан. Олар бичии уругларга, кырган-ачаларынга, кырган-аваларынга, өөреникчилерге Бишкектен садып алган уруглар хептерин, ногаа-чемистерин, ойнаарактарын белекке туткулп, боттарының уран талантызын сөңнеп турган. Өөреникчилерин болгаш сургуулдарны Бишкектиң хореография училищезиниң директору, Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Айтай Райкановна Шукурбекова удуртуп чораан. Келир үениң балет артистери сентябрь 15-те сөөлгү концертин Кызылга көргүскеш, хоорайның төөгүлүг болгаш турасказлыг черлеринче аян-чорукту кылган. Хореография школазынга өөредикчи-биле 6 кижини районнардан шилип алган.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: «Щелкунчик» деп балет көргүзүглеринден.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

ХҮНДҮЛҮГ ЧАЗАК, ХООРАЙЫВЫСТЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫ

Дүрген эмчи дузазы чедирер станцияның ажылдакчылары силер бүгүдеге ыйтап, партия рескомунуң автобаазазы турган черниң бажыңнарын коллективке дамчыдып бээрин дилеп тур.

Амгы үеде станция капитал септелге херек болуп турар эрги бажыңда туруп турар. Санитар машиналары тургузар чылыг гараждарывыс шуут чок.

Чогуур таарымчалыг байдалдар чогу ажылдаар аргашинээни кудуладып, ындыг болганда, келдириишкиннерни эки хандырар арганы бербейн турар.

«Дүрген дуза» дээрге медицинаның мурнуку шугумда турар албаны, дүрген херелип, хемчег алыр албандыр, оон эмчилери, фельдшерлери, чолаачылары сагыш-сеткили дүвүреп, аар ажылды кылып турарлар. Ынчангаш бистиң дуаавыстың шынары ажылдаарының, амыдыраарының ядыы-түрегни байдалындан хамаарышпас болурун күзээр улус-тур бис.

Дүрген эмчи дузазы чедирер станцияның коллективи.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

СЕНТЯБРЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Уругларның музыка клуву». 9.50 «Элизабетти манавышаан». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11.05 «Хоочун таныштарның өг-бүле хрониказы». Барымдаалыг телефильм. «Юля». 1-ги сериязы. 12.00 ТМА. 12.15 «Юля». Барымдаалыг телефильмниң 2-ги сериязы. 13.05—13.35 «Авам, ачам база мен».

• • •

16.20 «Сегиржип алышкын». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.25 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 18.25 «Планета». 19.10 Сонуургакчыларга. 19.25. И.-С. Бах. № 6 концерт. 19.45 «Элизабетти манавышаан». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Улугларга мультфильм. 22.05 Футбол. УЕФА-ның кубогу дээш. 22.55—23.30 «Уттундурган корабльдерниң салым-чолу». Телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.25 Немец дыл. Бирги чылы. 8.55 «ТелеЭКО». 9.25 Немец дыл. Ийиги чылы. 9.55 Авторлар программалары. 11.00 Политкиддис. 11.45 «Ис». Барымдаалыг фильм. 12.15 «Орус чер ыдыктыгы». Шүлүкчү Л. Петракова болгаш ыраажы Г. Синицына күүседирлер.

ТТ дамчыдылгалары

13.00—14.05 «Дерт улуг хүн». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

• • •

18.10 Чарлаттынмаан аян-чорук. 15-ки дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

18.50 «Челер, маңнаар аъттар». Кызылда күрүне заводунуң аът азыраар черинден дамчыдылга. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50. Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.05 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг улунар, чаштар!». 20.35 Фил Донахьюнуң программазы. 21.25 Чогаалчы В. Ледковтуң чугаазы.

ТТ дамчыдылгалары

22.05 Концерт. 22.55—00.55 Футбол. Чапсарда (23.45) — Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.50 «Оттуушкун». Барымдаалыг фильм. 19.50 — 20.05 Россияның парламент медээчизи.

Ажылче чалап тур

«Кызылтехснабдыг» фирма даргазында кадрларны чалап турар: шыырак билиглиг экономист, кадрлар килдизиниң начальниги, бухгалтерлер, склад килдизиниң инженери, диспетчер, чүдүрүкчүлер, септекчи слесарьлар, шак барымдаалап ажылдаар чүдүрүкчүлер, токарь, албан черниң бажыңнарының арыглакчылары.

Квартал болгаш чыл түңнелдерин барымдаалап акша шаңналдарын тыпсыр. Фирманың эргезинде магазин, медпункт, буфет бар. Ажылче албан черниң автобустары чедирер.

Фирманың адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 17, автобус доктаар чер № 19 магазин, ынаар 2, 10 дугаар автобустар баар.

ФИРМАНЫҢ КАДРЛАР КИЛДИЗИ.

• • •

Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң таңмазы читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

• • •

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң мыш болбаазырадып кылыр бүдүрүлгези бажыңнар, чунар-бажыңнар болгаш херимнер ыяжының белен материалдарын садып турар.

Телефону 4-17-12.

• • •

Бөлүк бүрүзүнге 120—150 рубль төлевирлиг путевкаларның штаттан дашкаар тарадыкчылары болуп ажылдаарынче туризмниң «Спутник» Тыва салбыры чурттакчыларны чалап турар.

• • •

Кызылдың № 2 ясли-садынга кижизидикчилерниң дузалакчылары, сантехниктер, күш-культура инструктору, хөгжүм башкызы, кастелянша дарый херегленип турар. Кээр чери: Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, бажың № 50.

• • •

Аныяктарның «Спутник» делегей туризминиң Тыва салбыры «Шоптур» деп программалыг турисчи путевкаларны садып алырынче республиканың чурттакчыларын чалап турар. Ол программа ёзугаар даразында черлерге баар:

София—Стамбул: бо чылдың октябрь 16—22-де;
Будапешт хоорайга: октябрь 12—15, ноябрь 24—27-де;
Барыын Берлин болгаш Чөөн Берлин: декабрь 12—16-да.

«Шоптур» программаның чоокку үеде путевкалары ол-дур!

Ол черлерге баарын күзээннерниң документилерин кылыры ам чиигээн: анкета доллурар, даштыкы паспортка 4 фото-чуруг херек.

«Тыва «Спутниктиң» адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың № 46, Политиктиг чырыдышкын бажыңы, кабинет № 16, телефону 3-40-20.

Эки путевкаларны садып алгаш, чогумчалыг дыштаныры «Спутник» силерге күзеп тур, эргим хамаатылар!

Кино

СЕНТЯБРЬ 18-те

«НАЙЫРАЛ»: «Восточный коридор или Рэкет по...» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Золотой ключик» 9.00, 12.30, «Ян на барже» 10.40, «Враг» 14.20, 17.10, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мистер» Индия (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

АНЫЯКТАРГА ҮЛЕГЕР БОЛУР

Сүт-Хөл баар оруктап Хемчиктиң көвүрүүн кешкен кижилерниң кичээнгейин хаара туда бээр, ханы утказыларлыг чараш чурумалдыг улус эскерип каар. Ооң кол утказы чонну, төрээн чурттунга, ооң каас-чараш бойдузунга, дириг амытаннарынга хумагалыг болуруунче болгаш делегейге быжыг тайбыңны камгалаарынче кыйгырган. Хүн херели чайнап турар бөмбүрзекти адыш иштинде хүрээлеткеш, тайбыңның көге-бугаларын база сиилбип каан. Ооң үстүнде хая кырында сыын биле мыйгакты дириг чүве-биле домей кылдыр шүткүп кылган. Үскүлежип ойнаап те биле чуным хаяларның эң-не бедиинде көстүр. Ооң автору Кызыл-оол Коңгарович Моңгуш-биле чугаалажырга, ол төрээн чуртунга, чонунга чоргааралын илергейлээп ажылдарын ам-даа уламчылаарын бодап чоруур кижи болду. «Сүт-Хөлдү шаандан тура-ла мөгелер чурту дижир болгай. Шынап-ла, Сарыглар Семис-оол, Сүүр-оол Ондар ышкаш республика чергелиг маргылдааларга хөй удаа шүүлген мөгелер амдызында чок бол-дур ийин. Сүт-Хөл мөгелеринге алдар кылдыр Хылдыг-Үзүктүң арт кырынга хүрешкен мөгелерниң овур-хевирин база кылыр бодап турар мен» — деп, ол чугаалай-дыр.

Бурунгу тываларның спортчу маргылдааларының база бир нептерецгей хевири даш көдүрери турган дижир болгай. Спорттуң ол кагдынган чугула хевириниң «диргизикчилериниң» бирээзи К. К. Моңгуш деп, Сүт-Хөлдүң чону чугаалажып турганын база дыңнаан мен. Ол каш чылдар бурунгаар районнуң спортчуларын эвилелдеп алгаш, шаанда Сүт-Хөлдүң бүгү Тывага сурагжаан мөгелери чораан Шойданның, Даржыктың дээш оон-даа өскелериниң көдүрүп чораан даштарын Чес-Булун деп черде белүп чыгташ, деңзизин үндүрүп тодаргайлаан диштилер. Ам ол даштарны оон моон келген спортчулар сонуургап көрүп, кужун шенеп, көдүрүп турарлар. Ооң боду база спортка ынак, аллан дерттүң чиирин Хуглап чоруур Сүт-Хөлдүң алдар-аттыг мөгелериниң бирээзи болдур ийин.

К. К. Моңгуштуң чаңгыс чер-чурттуглары ооң уран чүүлге мергежилдиин, кызымак салым-чаяанныын база ыагадаарлар. Бажыңынга кире бээрге, тыва хөгжүм херекселдериң делгеп салып каан турар. Ооң таварышкаанын-на алгаш ойнай бээр кижи болду. Ону мен бодум караам-биле көрүп, кулаам-биле дыңнап бүзүрээн мен.

Бо чылын районга болуп эрткен өг-бүле концерттериниң кеңнүлдезинге оларның өг-бүлези эң-не дээрези боол шылгараан. «Моолче чоруур эргени чаалап ап, кожаларының Наадымынга барып, салантызын көргүскеш келгеннер. Оларның концертин Сүт-Хөлдүң Улуг-Дергүн (Шаараш) аржаанының дыштаныкчылары дыка сонуурганнар. Ыыңгыя өг-бүлениң уругларының эң бичези беш харлыг бичии Иделгелдиң ачазының баянга үделгези-биле ырлаан ырларын болгаш танцыларын, ооң бодунуң күүселдези-биле ырлаан ырларын, сыгыт, хөөмейин көрүкчүлер үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыннары-биле үнелээннер.

Олар өг-бүлезинде алды уруглуг. Уругларының келир үези дээш ада-иезиниң кызымаккай сагыш салыышкыны дыка улуг. Уругларын келир үениң малчыннары кылдыр белеткеп өөредир дээш чаа өгнү дерип, белеткеп алганын база чугаалап ордулар.

Кызыл-оол Коңгарович-биле чугаалажып орарга, чурттуң ажыл, амыдыралында тургустунуп келген бергелерге камаарыштыр, оран-чуртунуң арга-ыяш, аңмениниң камгалалындан эгелээш, өскен-төрээн совхозу кылып чораанын ону бичиизинден таныыр, билир кижилер сактып чугаалажып чоруурлар.

«Кижи болуру чажындан, аът болуру кулунундан» дижир болгай. Мен Кызыл-оол бичии оолчугаш турда, оон ада-иези-биле кады-кожа ажылдап, чурттап чорааш, ооң чажындан тура-ла, кижизиг мөзү-шынарын, эрес-шоваалааның эскерип, «Бо-даа өзүп келгеш, ада-иезин азырап, арат чонуга дузагын көргүзер төлептиглерниң бирээзи боол болур-дур» дээрзинге бүзүреп, оон амыдырал-чурттаалгазын сонуургай бергенимниң ужур-чылдагааны ында чүве ийин. Амгы үениң аныяк кижилериниң шуптузунуң мөзү-шынары ындыг болур болза, магалдыг кербезикпе.

Бо бедүүн аныяк кижиниң важы-чаңы, амыдырал-чурттаалгазы болгаш ажыл-ишке хандыкшылы, кижизиг овур-хевири амгы салгалдың аныяктарынга үлегер-чижек боор ирги бе дээш бижип орарым бо ийин.

Аваа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● оралакчылары 3-33-91; 3-34-17; ● приемная 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-26-25; 3-34-17; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; 3-41-23; ● экономика килдистери: үлетпүр 3-34-49, 3-36-74; кодээ ажыл-агый 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-47; ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-26-92; 3-41-23; чагаа 3-39-03; очулга 3-34-39; 3-34-93; ● корректорлар 3-34-19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн баргаша 2-32-78.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аамалы. Тиражы 27097 экз. Чагыг № 960.

Аъш-чем аймаа арбын-на болзунам!

КУСКУ ХОВУ АЖЫЛДАРЫ: КУЖЕНИИШКИННЕР БОЛГАШ ДУВУРЭЭЗИННЕР

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 156 (14656) 1991 чылдың сентябрь 19, четверг ● Садар өртээ 20 коп.

Шагның берге үелеринде чамдык кырган кижилерни дыңнап орарга, мынча дижир: «Хырны тодуг, акти-ле будүн болза, ажырбас чоор». Бистиң ниитилеливистиң экономиказының сандаргай байдалын сайгара бодап, соолгу үеде садыг-магазиннерде аъш-чем аймаа ховар костүр, колдуунда-ла курут чыгыы баартактарны кайгап, бер-даа болза, ону садып алыр өртектерниң оскенинге тулуштур салыптар кошкул-херецги курлап албаан болгаш, улуг улустуң ол сөстери угаан-сагышка бо-ла кире дүжер-дир. Амыдырал хүн бүрү берге-деп-даа орар болза, ийи билекти сывырныпкаш, ижин-хырнын дүптеп алыр аъш-чем аймаан боттарывыс ажаап, бүдүрүп алыр апаар бис. Ындыг үүже, курлавыр тургузуп алырының үези ам келгени бо ышкажыл. Артында-ла, бурган өршээп, бо чылын хову-шөлдерге тараан картофель, ногаавыс-даа, тараа культуралары-даа багай эвес үнген. Чер-черде эки дүжүттү берип, харын ажаалданы дүргедедиринче далаштыра берди. Шынап-ла ындыг: чүгле районнар айыы-биле алырга безин эки. Ылангыя Улуг-Хем, Сүт-Хөл, Таңды, Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Чөөн-Хемчик районнар бир гектардан-на 10,2-ден 13,3 центнер чедир тарааны ажаап ап, шаңнарда чедиргилээн. А ниити республика гектар бүрүзүнден-не 11,2 центнер дүжүттү ап турарын Тыва Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң сентябрь 16-да редакцияга берген медээзинде айтып турар. Бир-тээ, республика масштабы-биле ол хире дүжүттү ап турар болганда, чамдык колхоз, совхозтарга хамаарыштыр алыр болза, оон ыракта хөй деп чүве билдингир.

Ол-ла медээ ёзугаар республикада байдал кандыгыл? Республиканың ажыл-агыйлары ниитизи-биле 27239 гектар черниң тараазын кестирген. Оон 21783 гектарын бастырган. Ол дээрге, кезип алза чогуур тарааның 18 хуузу-дур. Бо хүннерде Барыын-Хемчик районнуң тараажылары шалыпкын ажылдап турар. Ажааза чогуур тараазының 35 хуузун кескен. А шупту кескен шөлү 1610 гектар. Таңдының ажыл-ишчилери ажаалданы база-ла шуудады берген. Ында кестинген шөл хемчээли улуг: 10157 гектар. Оларга соолгу хүннерниң чаъс-чайыы шаптыктаан. Ынчангаш бастырган тараазының хемчээли чер албаан: 6085 гектар. А соң кадында эң-не хөй тараа шөлдүг район ол болгай.

Үстүнде районнуң адаанда — Бии-Хем. Оон тараажылары 22065 гектарның дүжүдүн ажаар. Кылыр ажыл улуг. Дүжүт база эки. Олар 5340 гектарның тараазын бастырып алган. Күүседилиниң хуузу — 24. А өске — Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Каа-Хем, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга районнар дүжүт ажаалдазының пландарын 13-25 хуу чедир күүседип алгылаан. Өске районнарга деңнээрге, Кызыл районнуң ишчилери чер албаан. Ында 140 гектар черниң тараазын кескен. Ол дээрге, ниити планның чүгле чаңгыс хуузу болуп турар. Мынчага чедир Эрзин район тараа ажаалдазынче кирбээн. Синоптиктерниң сакап турарын ёзугаар алырга, бо айның тончузунде ол хар иштик черлерге дүжүптер чыгыы. Ындыг болганда тараа ажаалдазының айтырыын хүнниң даартаже соңгаарладып, чылдырган хереэ бар бе?

Тараа, картофель, ногаа

Хүнүнде эвес, а чыл дургузунда тодуг-догаа орар деп бодаар болза, кым-даа — улуг-даа, бичии-даа кижи бүрүзү дүжүт ажаалдазынга кандыг-даа чылдагаан чокка киржир болза, өөрүшкү-маңнайлыг, өлчей-кежиктиг-даа болур бис. Ынчан, шынап-ла, тараа турда тодуг-ла мен, таңдым турда байлак-ла мен деп, ырлап чоруур апаар бис. Хырны тодуг-ла болза, ажырбас деп чүве ол ышкажыл.

Колхоз, совхозтарда картофель ажаалдазы база эгелей берген. Ол бистиң ийиги хлевивис-дир. База-ла ажыктыг, эки чем: республика 1946 гектардан картофель ажаар. Сентябрь 16-га чедир оон 228 гектарын ажааган. Алдынган дүжүт 1500 тонна болган. Таңды район — 449, Улуг-Хем — 247, Каа-Хем — 232, Кызыл район — 230, Барыын-Хемчик — 165 тонна картофельди шыгжамырынче уруп алырынга белеткээн. Үш район — Бай-Тайга, Тес-Хем, Эрзин бо культураның ажаалдазынче кирбээн.

Республика бо чылын 462 гектардан ногаа ажаап алыр. Ажааганы шоолуг эвес: 62 ле гектар. Оон чыып алган ногаазы 515 тонна. Тараа, картофель, ногаа дүжүдү бо чылын эки болганда, эктивис элээн элеп-даа эгелээн бол, хырывыс аштатпас арга бисте бар-дыр. Ынчангаш бистиң амыдыралывыска чугула бо үш культураның ажаалдазының темпизин кошкатпайн, эчизинге чедирзивисте кандыгыл, ынчаш?

Долчуладыы Шаңгыр-оол ДОРЖУ белеткээн.

МАЛЧЫННАР-СИГЕНЧИЛЕР

Таңды сыннарының эдектеринде шынааларының чаагай үнген сигенин кезерин, ону кургадып, сараттап алырын Салчак Тока аттыг совхозтуң малчыннары чайынна бодап, аңаа белеткедди чорудуп, кадыырларын сыптап, белеткеп ап турган. Дуржулгалыг, мурнакчы хойжу Степан Балчыр база ол ажылче эртежик-ле кирипкен.

Эртен хүннерде курган сигенни удур бөлүп, хөлээнеп ап турганнар. Дөрт-беш хүнүң дургузунда олар он тонна чедир белеткеп апканнар. «Чээрби тоннаны белеткеп албааже, хоржок». Ажыл-ижинге кызымак хойжунуң ол сөзү база күүсеттинген.

Чуруукта: хойжу Степан Балчыр дузалакчызы Оюн Орлан-биле кыжын хойларга, хураганнарга бээр сигенни белеткеп ап турган үези.

Өземчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

Арыскандан медээлер

ЭГЕЛЕЙ БЕРГЕН

«Арыскан» совхоз 1000 га черде тараа культураларының ажаалдазын эгелей берген. Комбайнёрлар Борис Чаңгы, Михаил Кошкендей өске эш-өөрүн мурнап турар. Чаа дүжүттү шөлден шаңче соортуруунга чолаачылар Александр Куулар, Сандык-Доржу Агбаан олар шалыпкын ажылдап турар. Шаңда бо хүннерде 300 тонна ажыг тарааны дүжүрген.

БОТТАРЫ ШИИТПИРЛЭЭН

Чурумалдыг Кызыл-Туруг бээрынга совхозтуң малчыннары чыылгаш, хуралдаан. Аңаа 1991-1992 чылдарда кыштаглаашкынга белеткел ажылдарының дугайында шыңгыы чугаа болган. Мооң мурнунда совхоз салбыр тургаш, 100 хойга онаашдыр чүгле 25-ле хураган алган турган. Ынчангаш ындыг чорукту болдурбас дээш малчыннар айтырыгны шыңгыы тургускан. Кол зоотехник М. Норбу, кол мал эмчизи Д. Сарыкай, малчыннар Ш. Дере, О. Сенчай-оол, А. Сенди олар ол талазы-биле боттарының саналдарынга тодаргай айтып турганнар.

Кыштаглаашкынга белеткел ажылдарын октябрь 1-ге доозар деп шиитпирлээн.

ПИЛОРАМА БОЛЗА

Мээң харым алдан ийи. Харык-шинээм бичии-даа суларавайн. Кара чажымдан өскен черим Арыскан. Күш-ажылчы салым-чолум техника-биле холбашкан. Тускай мергежилим чок-даа болза, кандыг-даа инженер-механик-биле деңге чижип болур мен. Арыскан, Арыг-Үзүү, Иштии-Хем суурларда халчып турар чиик машиналарны ээлеринге доктаамал дузалажып, кылчып берип чордум. Он-он метр дурттуг бажыңны туткаш, олуруптум. Арысканның хөгжүлдези дээш амдаа ажылдаар мен. Билир-ле бир эртемим — пилорамщик. Хүүле, Кожай-Бажы бистиң Арыскандан ырак эвес. Ыяш ораны черлер-ле болгай. Дөрт оглум-биле пилорамага ажылдааш турупта болзумза, суурнуң хөгжүлдезинге улуг дузаны көргүзүп болур мен. Чаа пилорама болган болза... Совхоз оон-биле сеарлып болур ийик. Чогуур черлер бистиң совхозка дузалажыр боор дээш идегеп, мону «Шынче» бижидим.

Алексей САРЖАТ-ООЛ.

Арыскан суур.

ШТАБ ЧУГААЛАШКАН

Кыштаглаашкынга уткуштур малга четчир, шынарлыг чемнерни белеткээр база дүжүттүг болгаш картофельди районда бо хүннерде ажаап ап турарының талазы-биле чугааны штабка чугаалашкан.

Ол дугайында АҮК чөвүлелиниң даргазы В. Хангаев дыңнадыг кылган. Хуралга киришкен совхозтар директорлары боттарының ажыл-агыйларында күскү дүжүт ажаалдазының талазы-биле санал-бодалдарын тодаргайы-биле киирген нер. Ажыл-агыйларда күскү хову ажылдары шуудай-даа берген болза, бо хүннерде кывар-чаар материалдар, артык кезектер дыка чедишпейн турарындан саадаашкыннар болуп турар дээрзин аңаа айыткан. Бо талазы-биле «Арыскан», «Чааты» совхозтарда элээн бергедээшкинниг-даа болза, ол ажыл-агыйлар күрүнеге баштайгы дүжүдүн берип эгелей бергеннер. Ындыг-даа болза «чыда өлүр чылан эвес»: бүгү аргаларны ажыглаар апаар деп штаб кежигүннери дугурушкаш, дүжүт ажаалдазынче бүгү күштү углаарын шиитпирлээн.

(Бистиң корр.)

«РСФСР-ДЕ АТ КЫРЫНДА ХУУЖУДУЛГА АГАР САННАР БОЛГАШ САЛЫЫШКЫННАР ДУГАЙЫНДА» РСФСР-НИҢ ХООЙЛУЗУН ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕВИСКЭЭРИНГЕ БОТТАНДЫРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ № 170 ДОКТААЛЫ

«РСФСР-де ат кырында хуужудулга агар саннар болгаш салыышкыннар дугайында». РСФСР-ниң Хоойлузу хүлээп алдынганы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Ат кырында хуужудулга агар саннарын ажыдар эргелиг хамаатыларның далзызын тургузарын болгаш ынчап ийер 1991 чылдың декабрь 25-ке чедир хандырарын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге, улус депутаттарының Кызыл хоорай болгаш районнар Советтеринге, оларның күсекчи органнарынга, Тыва Республиканың улус депутаттарының кодээ болгаш суур Советтеринге дагзыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай, 1991 чылдың сентябрь 11.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИ БОЛГАШ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ «ТУВИНСКАЯ ПРАВДА» СОЛУННУҢ ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ КЫЛДЫР ЧАРЛААР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ БОЛГАШ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ № 165 ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Дээди Соведин, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелин болгаш журналистер коллективин «Тувинская правда» солуннуң тургузукчулары кылдыр чарлаар.

2. Тургузукчу кураанын төлевилелин чүүлдүг деп санаар.

3. Тыва Республиканың Дээди Совединиң өмүнээзинден Тургузукчу кураагге ат салырын Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы эш М. С. Козловка, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң өмүнээзинден ат салырын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы эш В. В. Содунамга дагзыр.

4. «Тувинская правда» солуннуң редакциязының уставын бадылаар.

5. Редакция коллективиниң санал кииргип келгенинге үндезилээш, «Тувинская правда» солуннуң редакторунга эш Анатолий Григорьевич Богдановскийни бадылаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. СОДУНАМ.

Кызыл хоорай, 1991 чылдың сентябрь 11.

МЕДЕГЛЕЛ

Бистиң солуннуң сентябрь 7-деги 148 дугаар үндүрүлгезинге «Эрзин дугайында» деп эгелиг кыска медээниң үгенин номчукчулар сактып турлар боор. Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң удуртукчулары-биле журналистерниң, чогаалчыларның база өске-даа чогаадыкчы интеллигенцияның төлээлери-биле ужуражылгазының үезинде Эрзин районнуң чурттакчыларының районун Тыва Республиканың составындан үндүрер дугайында шиитпир хүлээп алганының, аңаа хамаарыштыр республиканың удуртукчуларының тайылбыры кандыг болурунуң дугайында айтырыг салдынганын ук медээге дыңнаткан турган.

Дүүн чаа редакцияга ук чүүлге хамаарыштыр улус депутаттарының Эрзин район Совединиң президиумунуң медеглели келген. Ону моон адаанда парладывыс.

«Улус депутаттарының район Соведи, оон президиуму болгаш күүсекчи комитеди ниитилел амыдыралын демократтыдар, ажык-чарлыг чорукту калбартыр база районну рынок экономиказынче шилчидер талазы-биле хемчеглерни ап, кижилерниң боттарының үзел-бодалдарын болгаш санал-оналдарын хостуг илергейлээрин деткип, ажыл-чорудулгага идиг бээр бодалдарны база саналдарны ажыглап, хүндүлеп көрүп турар. Ооң-биле чергелештир чамдык кижилерниң демократияны, ажык-чарлыг чорукту ажыглааш, үш-үдүрүм мерге, бадыткал чок чүүлдерни чоннуң өмүнээзинден чугаалаар чоруктар-биле эптешпезинисти илередип, районнуң чонунуң негелдезин барымдаалап, дараазында медегелди Тыва Республиканың бүгү чонунга, Дээди Совединге, Министрлер Чөвүлелинге район Совединиң президиуму кылып тур.

1. Эрзин районнуң чурттакчы чонунуң Тыва Республиканың составындан үнер дугайында шиитпир хүлээп алган дугайында үндезин чок чүүлдү бодап тып, Тыва Республиканың удуртукчуларынга ужуражылга үезинде Сергей Баирниң тургузуп турганың буруу шаап, Эрзин район, оон арат чону тергиин Тыва Республиказындан, оон хөй национальдыг чонунда аңгыланып, башкаланырын база-даа, бодаваайн-даа турарын медеглеп тур. Шок ындыг үндезин чок чүүлдер демократияны калбартырынга-даа, чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидеринге-даа идиг бербес, а кижилер аразынга харылзааларга, районнуң социал-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлээринге шаптык чедирер деп санап тур бис.

2. Эрзин районнуң чурттакчы чонунуң өмүнээзинден кандыг-даа айтырыгларны республиканың дээди удуртур органнарының мурнун тургузар эргени С. Баирга улус депутаттарының район Соведи-даа, оон президиуму-даа бербээн.

3. Районнуң чурттакчы чонун мугулдеп, меге чугааны республикага тараткан дээш С. Баирниң бодунуң буруузун солун дамчыштыр Эрзин районнуң чонунга миннирин негеп тур бис. Бо негелдени күүсетпес болза, эрге-хоойлу органнарынга айтырыгны тургузарын район Совединиң президиуму дыңнадып тур.

Район Совединиң даргазы К. МОН».

ЧАРТЫЫ ЧЕДИРЗЕ-ДАА

Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң сентябрь 16-да берген медээлери ёзугаар алырга, республика малга сиген белеткээриниң планын 54 хуу күүсеткен азы сан-чурагайлар-биле көргүзерге 186 муң 544 тонна сиген кылыр тургаш, бо хүннерге чедир 99 муң 828 тонналы бүдүрүп кылган. Темп эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, элээн шалыпкын болуп турар.

Районнардан алгаш көөрге, амдызында Мөңгүн-Тайга район планының 90 ажыг хуузун боттандырган. Оларның белеткээр планы 1070 тонна, ам кылганы 1001 тонна болуп турар. Республикада эң хөй мал чеми белеткээр районнарның бирээзи — Бии-Хемниң сигенчилери бирги черде чоруп турар деп болур. Ук районнуң ажыл-ишчилери планының барык 80 хуузун күүседип апкан. Бо талазы-биле ажыл өвүржүлерде база багай эвес чоруп турар. Олар амга чедир 6800 тонна хире сигенни белеткээш планын 70 хуудан ажыра берген. Эң улуг районнарывыс Улуг-Хем, Таңды сиген белеткээр планының тус-тузунда 60 хуудан ажыра берген. Каа-Хем биле Тес-Хем районнар планының чүгле 40 хуузун боттандырган. Сиген белеткелиниң медээлеринге моон мурнунда шүгүмчүледип келген Тожу болгаш Эрзин районнар ам-даа чер албайн, «хамыктың кудуруунда» чорупла турар. Кыш дүжеринге чедир оранчок эвээш үе арткан. Арткан үүле-херекти ам сентябрь тончузунге чедир бүдүрүп албас болзуусса, он айда соок дүжүп болур. Чүге дизе республика девискээринге ам безин ийи катап хар чагган дээрзин сагындырып каары артык эвес.

Республика сенаж кылырының планын 67 хуу күүседип-даа алган болза, витаминниг сиген далганы белеткээринге хожудап турарын сан-фактылар бадыткап турар, азы чүгле 41 хуу күүсеттинген. А силос салырының көргүзүү амдызында 48 хуу. А эрткен чылдың бо үезинде ону 33 хуу күүсеткен турган. Бо ажылдар Таңды болгаш Кызыл районнарда багай эвес тургустунган. Ындыг-даа болза Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем районнар мал чеминиң чугула бо культуразын белеткээрин оранчок шүшпең чорудуп турарын саннар айтып турар. Мал чемин белеткээриниң хуусаазы эвээжеп турда, ону чүгле 16-17 хуу белеткеп алырга, карачалдаа дүүшпес.

Сигенчилер, тараажылар. Үе кыскалап, соок келди. Малга четчир саныыт, шынарлыг чемни дүрген белеткеп, дүжүттү кыска үеде чидирбт чокка ажаап алыр дээш бүгү күштү углаар дыраалыңар!

Долчуладыы Виктор КАРА-САЛ белеткээн.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ХҮННЕРИНДЕН

Болуушкуннар, фактылар

«ЧУРТТАЛГА БАЖЫҢНАРЫНЫҢ ФОНДУЗУН ХУУЖУДАР ДУГАЙЫНДА» РСФСР-НИҢ ХООЙЛУЗУН ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА БОТТАНДЫРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ № 173 ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели республикага чуртталга бажыңнарын хуужударының чурумун болгаш негелделерин «РСФСР-ниң чуртталга бажыңнарының фондузун хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр бир ай хуусаада тодаргайлап доктаадыр болгаш аңаа холбаштыр чонну тодаргай информация-биле чогуур үезинде хандырар.

2. Хамаатыларның өнчүзү кылдыр халас дамчыдып бээр чуртталга бажыңнарының ниити чуртталга шөлүнүң хемчээли бир кижиге онаашдыр 18 дөрбелчин метр, өг-бүлеге 9 дөрбелчин метр немелделиг болурун доктаадыр.

Чуртталга бажыңнарының фондузунуң ажыглал шынарын, өг-бүлениң составын, оон материалдыг байдалын, ниити күш-ажыл стажын бажыңны эгидилге чокка кожүргени-биле холбаштыр квартираны алганын болгаш өске-даа чүүлдерни барымдаалап көрбүшээн, «РСФСР-де чуртталга бажыңнарының фондузун хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 13 чүүлүнге дүүштүр хамаатыларның өнчүзү кылдыр халас дамчыдып бээр чуртталга бажыңнарының хемчээлин улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтери улгаттырып болур эргелиг.

3. Улус депутаттарының районнар Кызыл хоорай Советтери хамаатыларның өнчүзү кылдыр дамчыдып бээр квартиралың ниити өртээн тодаргайлаар сорулга-биле улус депутаттары, профэвилел организацияларының, күш-ажылчы коллективтериниң, сай-гээ органнарының, банкыларның төлээлекчилери, а ол ышкаш чуртталга бажыңнарын садып алыр хамаатылар киржир хамаарышпас комиссияларны соңгаарладыышкын чокка тургузар.

Бодунуң өнчүзү кылдыр чуртталга бажыңнарын садып алыр дугайында хамаатыларның билдириишкиннерин чугаалажып көөрде, «РСФСР-де чуртталга бажыңнарының фондузун хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун болгаш бо доктаалды Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели чогуур дүрүмнү бадылагыже чедир удуртулга болдурар.

4. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Садыг, херылзаа коммунал-амыдырал болгаш чоңга өске-даа ачы-дуза талазы-биле комиссиязы «РСФСР-де чуртталга бажыңнарының фондузун хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң болгаш бо доктаалдың күүселдезинге контрольду тургузар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай, 1991 чылдың сентябрь 11.

«БҮДҮРҮЛГЕЛЕР БОЛГАШ ТЫВЫНГЫР-КЫЛЫНГЫР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГА ДУГАЙЫНДА» РСФСР-НИҢ ХООЙЛУЗУН ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕВИСКЭЭРИНГЕ БОТТАНДЫРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ № 172 ДОКТААЛЫ

«Бүдүрүлгелер болгаш тывынгыр-кылынгыр ажыл-чорудулга дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу хүлээп алдынганы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Дараазында чүүлдерни боттандырарын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге дагзыр:

— чазактың хүлээп алган нормативтиг актыларын «Бүдүрүлгелер болгаш тывынгыр-кылынгыр ажыл-чорудулга дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга ийи ай хуусаада чүүлдештир дүүштүрер.

— «Бүдүрүлгелер болгаш тывынгыр-кылынгыр ажыл-чорудулга дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга чөрүшкек Тыва Республиканың министерстволарының, күрүне комитеттериниң болгаш ведомстволарының нормативтиг актыларын оларның эде көөрүн база күш чок болдурарын, а ол ышкаш ССР Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң чазактарының, министерстволарының, күрүне комитеттериниң, ведомстволарының нормативтиг актыларын ажыглаарын соксадырын ийи ай хуусаада боттандырып хандырар;

— Тыва Республиканың девискээринде бар күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң болгаш каттыжыышкыннарының бүгү хевирлериниң, оон ыңгында эртем бүдүрүлге каттыжыышкыннарының ассоциацияларының болгаш өскелериниң-даа статузун Хоойлуга дүүштүр доктаадыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай, 1991 чылдың сентябрь 11.

Саналдар, сүмелер, бодалдар

ТУК. СҮЛДЕ. ГИМН.

Тыва Республиканың Тугун, Сүлдезин база Гимнизин чогаадыр, доктаадып дүрүмчүлер талазы-биле конкурс чарлаттынган болгай.

Ам чогаалыкчы ажылдакчылар оларның дээвилелдерни кылып турар, харын-даа чамдыктары ол ажылды организастаар, түңнээр комиссияга боттарының ажылдарын кииргилээн. Ук комиссияның баштайгы хуралдары болгулааның, аңаа чаңгыс-даа ажыл хүлээп алдынмааның (Күрүне шаңналынга хамаарыштыр база), ол ышкаш оларны хүлээп ап, түңнээрининң хуусаазын чыл төнчүзүнче көжүргенин парлалга органнарын дамчыштыр билип алган бис. Мынчап кээрде чогаалчыларның, чурукчуларның, композиторларның үре-түңнелдиг ажылдаарынга үе ам-даа бар деп болур. Оон-биле кады үе кызагдадып келген деп база чугаалаар апаар.

Тук, сүлде, гимн — бот-догуннаан, хамааржылпас кандыг-даа күрүнеге турар ужурлуг. Ол ышкаш олар түс-түс хоорайларга, хөй-ниити организацияларынга, харын-даа аңгы-аңгы төрел аймактарга шаанда тургулааның төөгүден билир бис. Тыва бот-догуннаан азы суверенитеттиг республика апарган болгай. Ынчангаш аңаа ол үш символиканың турары чугаажок. Олар бистиң күрүнени өскелерден онзаландырып, олардан ылгалдыг болдурар апаар.

Бо үштүг чогаадырынга бүгү хамаатыларның идепкейлиг киржири, боттарының саналоналын бээри чугула. Маңаа хамыктың мурнунда чогаадыкчы ажылдакчыларның ролю кымдан-даа артык дээрзи черле билдингир. Бо талазы-биле кижи бүрүзүнүң бодалы кайын чаңгыс аай болур чүве деп, аңгы-аңгы апаары маргыш чок. Бир эвес менден сээн саналың чүл деп айтырар болза, мынчаар харыылаар ийик мен.

БИРЭЭДЕ, тук дугайы. ТАР үезинде кызыл пөстүң ортузунда ТАР-ның сүлдезин чуруп, өң-баазын удазыннар-биле сырып дээрап каап тук турган чүве. Тыва Республиканың тугун база ол хевирлиг кылып алза эки боор деп бодаар мен. А пөстүң өңүнүң дугайында сүмележир апаар. Бистиң Тываны кайда-даа ак-көк хемнерниң чурту деп адай бергениң билир бис. Ынчангаш Тыва Республиканың Тугун ак-көк өңнүг пөстен кылгаш, оон ортузунга ам базылап алырывыс сүлдени чуруур (сырып дааараар) деп, бодум хуумда ындыг саналдыг мен. Ол ышкаш тывалар Богда бурганга— сарыг шажынга чүдүп турар болганда, ак-көк пөстүң ортузунга азы кыдыынга сарыг пөстен хаажыны азы дилиндекти кылып каары чугула тур боор. Ол ышкаш туктуң эриннерин алдын-сарыг салбактар-биле кевстаарын кайын уттур деп бис.

ИЙИДЕ, сүлде дугайы. Маңаа чурукчуларның бедик мергежили, фантазиязы негеттинер. Оларда ындыг шынар бар болгаш четчир. Олар боттарының төлевилелдерин киирип эккел, Алдан-маадыр аттыг музейге делгедилер. Солун ажылдар бар чорду. Хүнү кээрге, комиссия оларның эң экизин шилип алыр апаар.

Мээң сеткилимге кирбес-ле чүве: авторлар-чурукчулар сүлдеге хөй-ле чүүлдер (мал-маган, аң-мең, үнүштер) тырыжып, хөй-ле өңнер киирерин оралдажып турар хире-дир. Ооң черле амы-ы бар бе? ТАР-ның сүлдези турган болгай. Ону музейде делгеп кааны турарын аңаа барып турар кижилер билир. Мугур-мугур баштарлыг беш-адырның ортузунда тыва черин девискээрин кииргеш, ону кежилдир чөөн чүкче углай аъттыг арат хап орар кылдыр чуруп каан сүлде-ле болгай. Бодууп болгаш тодаргай. Мен бодаарымга, Тываның онзагай байдалы ында онза тодазы-биле илереттинген.

Сүлде база өске күрүнелерниң сүлделеринден онзалакыр бир янзы хевирлиг, утказыг турза эки ыйнаан. ССРЭ-ниң эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларының сүлделери (олар дыңнадыында өскертинмээн) барык чаңгыс аай, бот-боттарындан ылгаттынмас турган-на болгай. Ам бистер өскелерни хоолгалап чыткан херээвис чок. Ынчангаш ТАР-ның сүлдезин хевээр арттырып алза кандыгыл деп саналдыг мен. Бичии-бачыы эдилгелер туруп болбайн аан. Бир кезек үеде ТАР сүлдезинде чөөн чүкче угландыр халдып орар аъттыг кижини көрүп алгаш, чамдык «угааныг» кижилер чүге ындаар кериңү берген силер, кыдаттарны сакты бердинер бе, японнарже сагыш сала бердинер бе? деп, тываларны буруудадыр янзылыг хөөннер, чугаалар үнүп тургулаан. Ол дээрге мелегей кижилерниң мелегей сөстери-дир. Чүү-даа чүве, ылангыя дириг бойдус хамыктың мурнунда хүнге чүдүүр, ооң үнер чүгүнче көрүүр. Моон алырга, баштайгы сүлдени кылып турган кижилер дыка угаанныг турган деп билир херек.

ҮШТЕ, гимн дугайы. Ийе, гимнниң сөзүнүң болгаш музыказының дугайында чугаа комиссияга болган деп дыңнаан бис. Ынчаарга ында чеже авторлардан чеже сөс киргенил, чеже музыкантылар киржип турарыл дээрзиниң дугайында медээни кым-даа дыңнатпаан. Оон ангыда, кирген чогаалдарның чаңгызы-даа хүлээп алдынмаан деп база билир бис. А авторлар моон соңгаар чүнү канчаарын билбес. Чүге дээрге оларның кирген чогаалдарында чүү четпес болганыл, кымга чүү таарышпайн барганыл, бир эвес, шынап-ла, чогаалдар таарышпас болган болза, ам чүү чүвеже кол кичээнгейни угландырза экил дээрзиниң дугайын кым-даа билбес. Оларны комиссия чыгбаан, консультация-сүме катпаан. Мен бодаарымга, шүлүкчүлер биле композиторлар чүнү канчаарын-даа дайын тыппайн, маңаа олурупкан хире. Тыва Республиканың адын өскерткени шын. Оон-биле холбаштыр эдиглер үнүп болур. Ынчалза-даа ында кижи бергедээр чүве чок, чаңгыс «совет» деп сөстү ап кааптар, ол-ла. Ону кадыыры харын-даа авторларының ажылын чиигеткен деп бодаар мен.

Тук биле сүлдеге бодаарга, гимн чогаадыры дыка нарын тур боор, чүге дээрге гимн — күрүнениң символу кылдыр хүлээп алдынар, байырымныг ыры. Ындыг болганда ооң сөстериниң утказы политика-биле холбажыр, а ындыг сөстер тып ыры ындыг-ла амыр эвес. Ийи талазында, Тыва Республика чеже-даа суверенитедин чарлап алган болза, ССРЭ-ниң база РСФСР-ниң составында хевээр. Азы Тываны чагырар ийи үстүкү чер бар. Ол дугайын уттур аргавыс чок. Үш талазында, Тывада чүгле тывалар эвес, хөй-хөй аймак-сөөк улустарның төлээлекчилери чурттап турар болгай. Бо байдал авторларны боданыры албан. Олар ол хамаатыларның сеткилин хомудадыр эргези чок. Бо бүгүнүң чылдыгганын чогаалдарның авторлары, шынап-ла, таарыжыр сөстерин, музыканы дилээр ужурга таваржыр.

Кижи бүрүзү баштыг. Гимн чогаадырынга киржип турар кижилерге бодунуң сүмелерин сыгаары болдунмас. Ол ажылды кылырынга олардан чүү негеттинерин турарын олар мендей дора эвес билип турар. Ынчалза-даа кижи бүрүзү бодунуң бодалдарын, саналдарын чугаалаар эргелиг. Мээң бодап турарым-биле алырга, мындыг чүүлдерни авторлар бодазаc болза хоржок хевирлиг.

Бирээде, гимн болза Тыва Республиканың гимнизи. Бирээ, гимн тыва чурт-биле, ында чурттап турар кижилер-биле, ылангыя тываларның ады-биле холбашкан, оларга тураскааттынып турар болгаа, аңаа национал чоргааралдың сөстери черле турар апаар. Маңаа Саян, Таңды ышкаш Тываның адын алгыдып турар чер аттарын адап болбайн аан, ынчалза-даа түс черинин бойдузун көргүскен, ооң чараш үнүштерин, элбек байлааң мактаан сөстер таарышпас деп бодаар мен, чүге дээрге, ынчаарывыска чүгле чурттуң даштыкы чурумалы апаар.

Ийиде, эрги төөгүвүсче хая көрүнмес болзувусса, база хоржок хире. Ол чүл дээрге, шаанда бижип чаңныкканывыс ышкаш, Ленинниң, коммунистиг партияның ачызында аас-кежиктиг бис деп бижиир дээрн ол эвес, азы шаанда түреп чораан бис, аштап чораан бис, ыштыг кара өгге өскен бис деп бижиир дээрн-даа эвес, чүвениң шыын көргүзериң оралдажыр. Чижээлээрге, Октябрь революциязы бардыр. Тыва Арат Республика чүнүң ачызында тургустунганыл деп айтырыг үнүп кээр болза, чүү деп харыылаар бис. Бодаарыжы, Октябрьның ачызында деп харыы дыңналыр боор. Чүвениң шыны-даа ол апаар. Гимнниң сөзүглелинге ол дугайын кандыг-бир арга-биле көргүзери черле чайгаар негеттинип келги дег-дир. А ону канчаар көргүзерин чогаалчылар боданыр апаар.

Үште, Тыва Республиканың даарта хүнү келир үези деп чүве бар. Бистиң чуртувуска кандыг ниитилел тургустунар ужурлуг? Демократтыг күрүнени тургузуп, хөгжүдер апаар бис ыйнаан. Ону кылырынга бистиң республикада чурттап турар өске сөөк улустарның төлээлекчилери-биле даа, Россияның болгаш Совет Эвилелиниң хөй национал улустары-биле-даа, ол ышкаш даштыкы-даа чурттарның улустары-биле-даа демнежири, деткижери, эптиг чурттаары херек. Чаңгыс сөс-биле, улустарның найыралының дугайында сөстерни уттуп болбас.

Тыва Республиканың гимнизиниң дугайында бодум хуумда бодалдарым кысказы-биле ындыг.

Ам комиссияның ажылынга хамаарыштыр каш сөс. Парлалга органнарының дыңнадып турарын алырга, гимн чогаадырынга киржир туралыг чогаалчы биле композитор эштежип алзын деп турар. Оон аңгыда, сөзүн очулдуруп экелзин деп турар. Чоң билир болгай, бистиң тыва чогаалчыларда тыва дылдан орус дылче шүлүк очулдуруптар кижи барык чок. Мынчап кээрде, бо негеддени боттандырары болдунмас. Чүгле одуругларның утказын очулдуруп (подстрочник) болур. Ол-даа ажылды чүгле конкурсту түңнээш, эң эки дээн сөстерге кылдырып болур. Келген сөстериниң шүлтүзүнга ындыг ажыл кылдырган ажы чок, хөй-ле артык ажыл, артык шүүдел үнер. Ынчаарга чогаалчы биле композитор демнежип ажылдап болбайн аан. Чаңгыс сеске каш-даа композитор аялга бижип болур.

Конкурс чажыт. Чогаалдарның авторларының шын атсывын комиссия кежигүннеринден амдызында билбейн тур боор. Мен бодаарымга, комиссияда ам безин ээзэш эвес чогаалдар келген, шилиишкин кылыр арга бар. Ынчангаш гимн сөстерин моон ынай чажырып, шоочалап алгаш чыткан херээ чок. Моон соңгаар ажык болдурар. Чеже-даа хөй чогаалдар келген болза, түңнелинде чаңгыс чогаалчының (ийи-даа автор турул болур) сөзү, чаңгыс композиторнуң аялгазы гимн апаар. Бирээ, ындыг болганда, ам комиссия хуралдааш, аңаа тускай эртемниглерни, литература болгаш музыка талазы-биле шыырак билиглиг кижилерни калбаа-биле кииришкеш, шилиишкинни кылыр апаар. Бир эвес сөзү-даа, аялгазы-даа таарыжыр гимн бар болза, ол-ла ыйнаан, ону бадылап каар. Бир эвес ындыг эвес болза, хөй эвес эдиглер негеттинер, алыс черле гимн боор болур ийи-үш (аргалыг-ла болза чаңгыс болза эки) гимн сөстерин шилээш, авторларынга эгидер болза, ажыктыг ирги бе деп бодаар-дыр мен. Ол хуралга бүгү авторларны олуруштурары база чугула тур боор. Мындыг арга-биле Тыва Республиканың Гимнизин чогаадып ап болур. Бо удаада дарый кылып ап болур чүгени каш-каш ... соңгаарлатыр чаңчылывыстан уштунуп ап көрээлиңер.

Салим СҮРҮҢ-ООЛ.
Тываның улустуң чогаалчызы.

Советтер: дузалал ажыл-агыйы

АСКЫР ДАГАА АЛГЫЗЫНДАН...

Рынокче шилчээн тудум ажыл-агый бүрүзү, хуу кижилер тускай санаашкынны кылып эгелээн. Кайы хирени бүдүрер сен, ол хирени бодунга шиңгээдип алыр сен. Рынок экономиказының бир кол сорулгазы ол апарган. Чурттаар дээр болзунза эки ажылда.

Хамааты кижи бүрүзүнүң хуу чурттакчыздан чурттуң экономиказы бызыгар. Бо талазы-биле Эрзин кодээ Советиниң кылып чорудуп турар ажылын номчукчуларга таныштырарга мындыг. Ол суурнуң чурттакчылары күрүнеге эътти 32 тонназы, сүттү 3, дүктү 10 тонназы дужаар хүлээлгелиг. Дүктүң болгаш сүттүң планнары чартык чылда-ла күүсеттинге берген. Ам чыл төнчүзүнге чедир эът планын күүседири арткан.

Суурнуң чурттакчы чону национал аъш-чемни чонга садары-биле планны тургускан. Чартык чылда безин муң рубльге тыва аъш-чемни кылып саткан. Далган, тараазы боттары соктап, садып турар. Саржаг бүдүрерин чүс хуу күүсеткен. Чоннуң херегцел бараалнарын чылда 20 муң рубльге бүдүрер тургаш, ам безин 15 муң рубль кылдыр күүсеткен.

Эрзин кодээ Соведи чоң ортузунга дузалал ажыл-агый чорударын ам-даа уламчылап турар. Күзелдиг хамаатылар-биле керээни чарып алган. Хамаатылар Идам Бузуя, Оюн Ямаранза, Чыжай Окчаа болгаш өскелер-даа далган, тараа соктап, садар талазы-биле керээлерни чарган.

Түс черге тараа тарыыры берге-даа болза, үстүнде ады үнген кижилер боттары тараа, далганны тып тыныып ап турар.

Кодээ Совет биче бүдүрүлге черин тургузуп, аңаа алгы-кеш эттээрин, оон идик-хеп даараарын бодап турар. Ол айтырыгны бүт кырынга тургузарының дугайында чугааны чорудуп эгелей берген.

Суурда ниитизи-биле 840 өреге бар. Чурттакчы чонунуң саны 3229 кижи. Мал-маганныг 526 өреге тудуп турар. Малы чок 200 ажыг өреге бар. Бо чылдың эгезинде кодээ Советтиң бот-илеткейи-биле аскыр болгаш кыс дагааларны чурттакчы чонга саткан. Ам суурнуң ужу-кыдыында эгиир дагааларының алгызы чаңгыланыр. Аалчыгар бажыңынга удуп чыткаш, бодум безин эртенгиниң дөрт шак турда, соңга дужунда алгырган аскыр дагааның алгызындан оттуп келдим. Ол бүгүнү сонуургааш, кодээ Советке чеде бергеним ол.

Амгы үеде суурда 1346 бода, 2688 шээр мал, 118 аът, 91 бора-тоолай, 36 хаван, 890 дагаа бар. Дагаалыг улус садыгдан чуурга сатпас. Кожаларынга-даа берип орар. Бо хире хөй мал-маганны суур черге тударга, оларның оъттап белчиирынга берге болбас тыш аргазы чок. Бо талазы-биле айтырыгны Эрзин кодээ Совединиң даргазының оралакчызы Михаил Дугержапович Баллир мынчаар чугаалады.

— Мал чемин белеткеп алыры берге. Даглыг, сайлыг чер чүве. Суурнуң мону талазы хову. Хем талазында арга-арыг. Сиген кезип белеткеп алыр чер чок. Чер бызаажып чоруп турар бис. Ленин аттыг совхоз болунуң черин бээр эвес. Суурга мал тудары берге. Кызымак кижилер боттары сиген-ширбиилди белеткеп ап турарлар. Бис оларга чер бээр дээш безин хоржок тур бис. Боттарывыстың черивис чок.

Суурнуң чонунга мал тударын берге деп чүвени билген мен. Ол хиреде-ле кызымак кижилер чайгы үеде боттары малды тудуп, инээн саап ижип, анай, хураганын өстүрүп турар. Кышкы үелерде малчын төрелдеринге чедирип берип, оларга сиген-ширбиилди белеткежип берип турар. Мынчаар бот-боттарын деткижип чурттаарга, төрел улустарга ажыктыг болбайн канчаар.

Оон аңгыда суурда тудугнуң болгаш чер ажылдыг кооперативтер база тургустунган. Соолгу үеде тудуг-суур хөгжээн. Кижилер хуу бажыңнарын мырыңай ийи каът кылдыр тудуп турар апарган. Ынчалза-даа бо хүннерде ол ажыл ара соксаан. Чылдагааны чаңгыс: тудуг материалдары чедишпес. Бажың кыжалаар дээрге, шифер чок. Шала маңгалары чедишпес. Туүйбүнүң бараа-ны-даа кезүлбес. Материалдар талазы-биле байдал берге.

Кодээ Совет болунуң шылаар шаа-биле чурттакчы чоннуң амыдырал-чурттал-газы дээш аажок сагыш салып турар. Материал чедишпес болганда ону хандырып шыдавас.

Мал-маган туттпайн турар өрегелерни малдандырар дээш совхозтар удуртукчуларынга барып, мал садып алыры-биле дугуржулгаларны кылып турар. Келир чылын чамдык өрегелер мал бажы туда бээринге кодээ Совет бүзүрелдиг.

Кодээ Советтиң ажылынга депутаттар белүү улуг дузазын көргүзүп турар. Бөлүк бүрүзү тускай планныг. Ол езугаар ажылды чорудуп турары солун. Оон бир чижээнге мону чугаалап каары артык эвес. Чайгы дыштаныр хүннерде суурнуң иштинге садып алыкчылар боттары школачылар идик-хевин солушкан.

Чамдык кижилерниң уруглары садып алган формалары улуглуг-бичелиг болган. Оларны солуур талазы-биле ажылга депутаттар бөлүктери идепкейлиг киришкен. Ынчан чоннуң сеткили ханган.

Депутаттар бөлүктеринден Тамара Чамыяның, Джемма Симчитмааның, Зоя Соянның удурткан бөлүктери ажылынга макталдыг. Бөлүктер эки ажылдаарга, Советтиң ажылы көстүп келир.

Эрзин кодээ Соведи хамаатыларның хууда ажыл-агыйын хөгжүдүп, оон алган продуктуларны күрүнеге садар талазы-биле шимченгир ажылдап турар деп чүвени билген боор силер, номчукчу.

Ынчангаш, силерниң суурда байдал кандыгыл? Ол дугайында номчукчуларга таныштырып көрүңерем. Чоннуң амыдырал-чурттал-газы дээш силерниң кодээ Совединер кандыг ажыл чорудуп турарыл? Огородтуг болгаш дачалыг кижилер хөй бе? Оларның дуржулгазын база солчуп болур силер.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

БОККА «ТУТТУРГАН»

Кодээ Совет болунуң турар девискээрин бүрүн харыылаар эргелиг. Чурттакчы чоннуң негелделериң күүседир, оларга хуу мал тударынга дузалажыр, күрүне планнарының күүселдезинге чонну киириштирер, суурну чаагайжыдарынга кижи күжүн ажыглаар, кудумчуларны болгаш оруктарны арыглап аштаарын хайгаараар дээш, кандыг ажылдарны кылбас дээр.

Тес-Хем районнуң суурларын кезип чораш, оларны долгандыр боттарының төккен боктары тулуп чиг бергенин бо-ла эскерер мен. Боктан «бүткен» суурларывыс хөй. Чамдык чурттакчылар боттарының хериминериниң иштинде боктарны арыглап аштаап, албан-биле бугалар уннарынга азы оңгар черлерже төгерин бодаар. Долгандыр турар бойдуска хоралыг деп чүвеня билбестер.

Суурларда чурттап турар депутаттар сессияларга болгаш хуралдарга бойдус камгалалының талазы-биле айтырыгларны кедүрүп-ле турар. А херек кырында боттарының кылыпкан ажылдары көзүлбес.

Кажан депутаттың кандидадынга дээшидип турда, хөй аазаашкыннарны кылыр, экологияны камгалаар талазы-биле тускай программаларынга айтып алган болур. Сөөлүнде ол аазаашкыннары куруг калыр. Ооң ужурундан суурларда бок төгер черлерни чурумчутпаан. Кодээ Советтер болгаш чаагайжыдылга талазы-биле доктаамал комиссиялар боттарының хуралдарынга ол айтырыгже кошкак кичээнгей салып турар.

Берт-Даг суурнуң кыдыын долгандыр боктарны төп каан. Өг бүрүзү бок төгер черлиг апарган. Ол талазы-биле кодээ Совет кандыг-даа хемчег албайн турар. Суурже кирер орук аксында боктарны көөр болза, ында чок-ла чүве чок. Хемчур-даш хүлү, консерва лаазалары, янзы-бүрү арага шилдери, идик-хеп аймаа-даа бар.

Ук совхозтуң директору Виктор Довуу транспорт-биле өй-шаанда хандырбас болганындан, чурттакчыларның богу көвүдей бээр. Ооң түңнелинде суур чоогунга төгер ужурга таваржып турар. Ужуру болза бок төгер черлерни кодээ Совет айтып бээр болгаш санэпидстанцияның эмчилеры-биле дугуржуп алыр ужурлуг.

Шуурмактың ыяш ажыл-агый пунктузу (директору Шыжаа Мажаа), Тес-Хемниң ыяш ажыл-агый чери (директору Кок Бадарчы) долгандыр турар хүрээлелди камгалаар хамаанчок, боктарын девискээрин долгандыр төккүлеп алган. Ону аштап арыглаар талазы-биле кандыг-даа хемчег албайн турарын кижи кайгаар. Шак мындыг удуртукчулар кодээ Советтерниң болгаш районда бойдус камгалал комитединиң негелделерин күүсетпейн турар. Шуурмак суурга Кызыл— Эрзин оруунуң аксынга төктүнген бокту улуг албадаашкын-биле арыглаан болгай.

Чыргаланды болгаш У. Шынаа суурларда байдал база багай. Ол суурларны долгандыр бок тудуп чиг берген. Ону та кажан аштадып арыгладыр чүве ийик. Кодээ Совет даргаларынга чугаалап-даа шаг болган.

Долгандыр турар бойдусту камгалавас болзувусса, янзы-бүрү халдавырлыг аарыглар-даа тыптып болур. Ол бүгүнү болдурбазы-биле районда санэпидстанция база улуг дузазы көргүссе чогуур.

Долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле кодээ Советтер шоолуг кичээнгей салбайн турар деп чүве мыя моон-на илдендир.

Дерме ДОРЖУ.
Тес-Хем районнуң бойдус камгалалының талазы-биле комитединиң даргазы.

Муң-муң калбак солуннарны агылап ылгаар, почта дажыглаар улуска ылгап бээр Саян артындан топ солуннарны дүне база эккээр. Ону Любовь Моңгуш эштери-биле манаар. Сарыг өңнүг сагыжын шоодайларны ол хүне чежени-даа дажыглаар. Киирип салыр. Төп «Правда», «Известия» дээш, оон өске-даа солуннар бо-ла болгай. ажылчын уруг Любаның чамында аан. Кызылдың типографиязынга ерээн, парлаан солуннар база кылын чүъктер болу берген келир. Тыва республиканың мында харылзаа ажылдакчылары Тамара Чамза, Светлана Оюн, Анастасия Чүлдүм база оон өске-даа ажылдакчыларның холдарын дамчып эрткен солуннар, журналдар, чагаалар ыракта Моңгүн-Тайганың, Тожунуң малчыннарынга ол-ла хүнде чеде бээр. Солуннарның номчукчулары эң-не солун болушкуннарны, чүүлдерни чүгле солун дамчыштыр номчуп, билип алырлар.

ХООЧУННУҢ ДҮВҮРЕЛИ

Тожу — чараш-ла оран. «Тожуну көрбээн кижи Тываны көрбээни ол» деп, чоннуң чугаалажып турары-даа чип. Ооң арыг агаар-бойдузу, аң-меңи, балык-байланы, кат-чимизи маңаа келген кижи бүрүзүн кайгадыр. Тоолзуг чараш Тожуга даштыкы чурттардан туристер безин барык бүдүн чайны өттүр улай-улай кээп, сеткил ханды дыштаныпалгаш, төрээн чуртунче хөглүг, омак чаңгылай бээри чаңчыл болган. Бо дугайында Тожуда «Мей 1» совхозтуң хоочун ивижизи Хүнзүрге Дувугашович Ак мынчаар чоргаар хөөреп орду:

— Мээн төрээн черим — Тожу. Чеден алды чыл дургузунда маңаа хөй-ле туристерни, экспедиция ажылдакчыларын көрүп келдим. Оларның-биле сагыш-сеткил киир хөөрежирге солун-на болдур ийин. Олардан хөйнү билип ап келдим. Ындыг эш-өөрнүң белекке берген эдилелдери, чурук хөрүү менде эвээш эвес. Оларны кадагалап, шыгжап чоруур мен. Мээң шак ындыг эш-өөрүм аразында орустар, украиннер, осетиннер, казактар, немецтер, поляктар, чехтер, венгрлер болгаш оон-даа өске кымнарны чок дээр ону. Оларның-биле кады тырттырган чуруктарым-даа бар. Мен бодаарымга, делегейде найырал дег күштүг чүве чок. Мени бедүүн ивижи кижини, дыка хүндүлээрлер, а мен бокка-сокка орустаар-даа болзумза, олар дораан-на мээң сеткил-сагыжымны, бодалымны билип каап тар чордулар. «Эки кижээ эш хөй» деп, тыва улустуң үлегер чугаазы дыка шын деп бодаар мен. Кандыг-даа национал кижилер мээн-биле танышкан соонда, мээң турлаг-хонажымны черле чандыр баспас, ону оюп эртип шыдавас, албан-на кире душкеш, сүттүг саарыг шайымны аартап, чугаа-соодун сала бээрге иштимде дыка-ла өөрүүр мен ийин — дээш, кылын альбомну стол кырынга сала тыртып кааш, аякта сүттүг шайын аартай берди. Альбомну ажа бээримге, ында чыпшыртынган чуруктарга кыска тайылбырларны берип орду. Дыка-ла эргижирээн чуруктарда кижилерниң ат-баштарын ам-даа уттпааны, каяа, чүнү кылып турда тырттырганын, оон соонда чүү болганын хөөреп орда, солун-на чораан.

Хоочуннуң чурттап орар бажыңы Найырал кудумчузунда бир дугаарлыг бажың. Ол ону 1953 чылда-ла тудуглуу эш-өөрү-биле тудуп алган. Чүге дээрге ол чүгле ивижи эвес, бедик арга-дуржулгалыг тудугжу-ла болгай. Үндезин тожуларның аразындан тудугжунуң мергежилин эң-не баштай шиңгээдип алганнарының бирээзи. Район төвү Тоора-Хемге эмнелгени, аъш-чем магазинин, школаны, интернатты, аптеканы болгаш хөй-хөй чуртталга бажыңнарын тудушкан. 1953 чылдан эгелеп төрээн суурну Ийге тудуг ажылын башкарып, эвээш эвес тудугжуларны өөредип белеткээн.

Ол кажан-даа үеден чыда калбас, бирээни кылган, бодаан чоруур. Ивижилерниң ажыл-ижинге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын ол мынчаар илередип олурду:

— Иви малды ажаап, өстүрүп алыры ындыг-ла амыр эвес болдур ийин. Чалгаа, ажылга тура-сорүу чок, бодунге болгаш кады ажылдап турар эш-өөрүнге негелде чок кижи аңаа ажылдап-даа шыдавас. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, шуптузу чаңгызы дээш, чаңгызы шуптузу дээш ажылдаар болза, чүгле ынчан чедиишкинниг боор болур. Ону арай эргижирээн деп мени арай шоодуксаарлар-даа турар чадавас. Ынчалза-даа чүвениң шыны ындыг болганда, оон өскээр канчаар чугаалаар боор.

Оон соонда арай хемудай аарак мынчаар чугаалайдыр:

— Чеден чылдарның эгези, ортаа үезинде «Мей 1» совхозтуң ивилериниң саны 11700 ажып турду. Ынчан иви кадарып турган болгаш ону эки билир-ле болгай мен. Ажылдың хевири база-ла бо хевээр. Адыг, бөрү ол чылдарда база-ла удаа-дараа ивилерже халдап турду, а ынчан бистер эки боолар-биле хандыртынган болгаш, иви малче халдаан араатаннарны дораан узуткап турдувус. Ам бо хүннерде ивижилерниң хандырылгазы кончуг багай. Оларга эки боолар бербес, адыгга бөрүге удур демисежир боо-моңгу чок. Күрүне малын кызыл хол-биле камгалаар деп чүвени удуртуп баштап орар даргалар билип турар чүве ирги бе, азы ол ивижилерни шуут-ла тоомнага албастазаны ол чүве бе. Бо айтырыг меңээ огт-а билдинмейн турар. Иви малдың аъдар-гап естүрүп алыр чүве болза, оон үнези дыка улуг деп чүвени билбес даргалар ирги бе? Боо-моңгу чок иви кадарып турда, адыг, бөрү халдай бээр, кадарчы кижи ивилерин каапкаш, дүргенне дезер-ле-дир. Оон башка кижини база-ла чип каапкай. Дириг кижээ амы-тын херек чүве ыйнаан бо. Кадарчыларны боо-моңгу-биле эки хандырбас болза, иви малдың баш саны черле өспес. Чылдан чылче когарал улуг болур.

Мен бодаарымга, база бир четпес чүве чүл дээрге, иви малдың турлаг-хонаштарын ой-шаанда солуваcтай бээр ивижилер барында. Чайгы үеде чаңгыс черге үр үе дургузунда турлагжып чыдып бээрге, иви мал аарыыр чүве болдур ийин. Аргалыг-ла болза турлагларны үр болбайн солуп турарга, иви мал аарывас, а артында-ла сергек, семис боор чүве-ле болгай. Иви кадарчызы кижи ивилериниң соондан чыда калбас, үргүлчү кады чоруур, чаңгыс-даа хонук иштинде бошка салып болбас. Анаа-ла сула, хостуг салыптар болза, олар чоорту аңчыйй бээр, оранчок ырак черденне кижиден дезер апаар. Оон соонда куудайларга (черлик ивилерге) сүг каттыжа бээр болза, оларны тывары берге . .

Хоочун малчын оон-даа өске чүүлдерни чугаалап орду. Кол-ла чүве — ниитиниң херээ дээш оон сагыш сарып чорууруң эки билдим. Кижи бүрүзү мындыг болза, ажыл-херек-даа бүдүп турбайн канчаар деп бодап ордум.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

Рынок болгаш амыдырал

АРЕНДАГА БЕРИП ЭГЕЛЭЭР

Рынок экономиказынче шилчилге үезинде ыяш ажыл-агыйында база-ла чаартылгалар эгелээн. Ыяш ажыл-агыйын чорударының чаа хевиринче чурттуң болгаш бистиң республиканың арга-ыяш ажыл-агыйы шилчип турар. Үлетпүрге хамаарышкан ажыл-чорудулгадан ыяш ажыл-агыйын ангылаар айтырыг бо хүннерде шиитпирлеттинип турар. Бо айтырыг талазы-биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң туружу база-ла ындыг. Моон соңгаар арга-арыг курлавырларын башкарар болгаш ажыглаар талазы-биле бүгү-ле айтырыгларны ыяш ажыл-агыйының специалистери шиитпирлээр апаар.

Арга-арыг — бистиң байлаавыс. Кижиниң ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгазын Ада-чурттуң арга-ыяш эртемиинге үндезилеп чорудар ужурлуг бис. Чүүн-баазын ведомстволар харыылаар кылдыр арга-арыгны тускайлап каарга, оон эки чүү-даа үнмээн, харын хоозуралга чедирген дээр болза, частырыг чок. Бистиң республиканың чижээнден безин алгаш көөрге, арга-арыгны хумагалыг, комплекстиг ажыглаары рынок экономиказынче шилчилгениң үе-чадазында экономиктиг ажыы канчаар-даа аажок улуг боор турар.

Моон эки талазы чүл? Ыяш ажыл-агыйын комплекстиг башкарарга, аңнымыр-тывыш ажылын чорударда, арга-арыгны камгалап кадагалаарда, арга-арыгны катап өстүреринге база даштыкы болгаш иштики туризмни организастаарынга, биология талазы-биле техниктиг хемчеглерни ап чорударынга, республиканың хоорай, суурларын чаагайжыдып, ногааннаарынга эптиг боор турар. Ооң кадында кат-чимистиг ыяш өстүрер плантацияларны тургузуп, арга-ыяш. чайгаар үнүп турар кат, мөөгү, пөш тооруу, эм оъттар үрезиннери белеткээрде база эптиг. Арга-арыгның чөрлик өзүп үнүп турар продуктуларын база болбаазырадып кылгаш, Ыянгыя пөш тооруу үнген черлерге ажылды комплекстиг чорударынче кол кичээнгей угланган турар ужурлуг. Черле ынчаш, арга-арыгның сезоннар аайы-биле бээр байлак-кежиктерин долузу-биле ажаап алырының, харын база тус черге арыглап, болбаазырадырының ажылдарын база комплекстиг организастаарының талазы-биле улуг ажылдарны чорудар ужурлуг. Чижээ, моон мурнунда үелерде арга-арыгның чүгле тооруун эвес, харын база кат-чимизин, мөөгүлерин, аң-меңнерин кайы хамаанчок кижилер, ол хамаанчок организациялар баш миннип, оларны чөптүг ажаап ап, ажыглаарының оруунга дыка төтчеглеп, самчыгдап турганын билир бис. Рынок харылзаазының үезинде бо талазы-биле ажылды организастап чорударының бистиң мурнувуска чаа-чаа сорулгалар салып турар. Ыяш ажыл-агыйын рынок харылзааларынга дүүштүр чорударының үезинде арга-ыяш кара-чаңгыс ээлиг болур ужурлуг. Чүгле ол чаңгыс ээ—бистиң болза, арга-ыяш ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжышкыны арга-ыяш талазы-биле хөй адырлыг бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын башкарып чорудар ужурлуг.

Ол бүгүнү түңнелинде рынок харылзааларының үезинде ыяш ажыл-агыйы ыяш курлавырларын садып-сайгарарының күзели-биле хандыртынар апаары билдингир. Чижээ, ыяшты хереглекчилерге янзы-бүрү хевирлиг садарының өртектери, күрүнеге, оон ангыда организацияларга, бүдүрүлгелерге чедирген ачы-дуза өртек-хөлезилери оларның алыр орулгаларының бир үндезини-дир. Ооң ачызы-биле ыяш ажыл-агыйларының материал-техниктиг баазазы улам быжыгып, сайзыраары билдиниир болгай.

Рынок харылзааларының негелделеринге дүүштүр кылыр бир чаа чүүл болза, 1992 чылдан эгелээш ыяшты төжек санап, тус-тузунда садарынче шилчиири болгаш өртээн улгаттырары болур. Ынчангаш ынчаар садып сайгарарындан кирер орулга дыка улгадыр. Ниити РСФСР-ниң девискээринге оон түңү 5 миллиард рубль чедер. Ооң түңнелинде ыяш ажыл-агыйын башкарып чорударынга моон соңгаар 3,7 миллиард рубль негеттинер, оон артканы — РСФСР-ниң бюджединге кирер ужурлуг.

Ыяш ажыл-агыйынга рынок харылзааларынче шилчээниниң соонда арга-ыяшты арендага бээри эгелээр ужурлуг. Рынок системазының үезинде арга-арыг ниитизи-биле күрүнениң өнчүзү боор, а ону аңгы-аңгы бүдүрүлгелер янзы-бүрү өнчү болдурган таварыгда, олар арга-арыг курлавырларын ажыглаан турup болур. Ындыг черлерге күрүне бүдүрүлгелери, кооперативтер, тараачын (арат) ажыл-агыйлары хамааржыр.

Арга-арыг курлавырларын арендалаарының кол утказы болгаш ону ажыктыг кылдыр ажыглаары-даа ниит талазын тодаргайлаарга, арга-арыг курлавырларын өнчүге алган ыяш ажыл-агыйының болгаш ындыг курлавырларның ажыглакчызының сонуургалдарындан кол хамааржыр апаарын айтыр херек.

Арга-арыг арендазып 1992 чылдың январь айдан эгелеп чөпшээрээр.

Арга-арыг өнчүзүнүң ээзиниң оларны ажыглаары-биле арендага бээр сорулгазы чогум чүү болурул?

Ооң кол-ла сорулгазы — арга-арыг курлавырларының катап тургузары-биле аренда төлевирни алыры болгаш арга-арыг курлавырларын катап тургузуп, ыяш олурттуругга ооң ажыглакчыларын киириштирери болур. Ынчаарга арендатор чүгле ол девискээриниң арга-ыяжын ажыглаар эвес, харын база ооң аң-меңин, кат-чимизин, эмтаан от-сигеннерин, балык-байлаңын камгалап, өстүрер болгаш күрүнеге дужаар, ол бүгүден орулганы алыр ужурлуг.

Арга-арыг ажыглакчылары боттарының ээлчээнде ону ажыглаар эргени боттуу-биле алыр болгаш боттарының бүдүрүлге программазын тодарадып тургузарда, аренда бериикчизинден хамаарылга чок болур. Ындыг программазынга олар чогум кандыг ажылдарны база кайы хирени кылырын тус-тузунда айтыр. Ооң-биле кады арендаторлар боттарының орулгаларын чылып, тургузар эргелиг.

Бир эвес үстүнде айыттынган негелделерге талаларның сонуургалдары чедип алдынмас болза, арендаының механизми ажык чок болуру билдингир.

Бо талазы-биле ажыл кедилиг болгаш үре-түңнелдиг болзун дээш, ыяш ажыл-агыйының ажылдакчызы — специалистер арендага бээр арга-арыг девискээрин ыяк көрүп тургаш шилип, кызыгаарлаарынга онза сонуургалдыг болур ужурлуг.

Ыяш ажыл-агыйының специалистериниң бар күжүн шын хуваары, чаа байдалдарга ажылдаарынга аныяк күштерни өөредири, рынок экономиказынче ыяш ажыл-агыйларын шалыпкын шилчидери —хүннүң чүгула сорулгазы боор турар.

Толуя БАРААН.
Тыва арга-арыг ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының кол лесничийи.

Номерден номерже

СТАЛИН КАНЧААР ӨЛГЕНИЛ?

● **Номдан үзүндүлер** ●

Даштыкыда чурттап турар төөгүчү-чогаалчының номунуң «Новый мир» сеткүүлге (1991, № 5) үнген үзүндүзүн тыва номчукчуга сонуургадыры-биле кызыра очулдурдувус. Мону солуннуң элээн хөй номерлеринге парлаар. Бо чылдың төнчүзүнде, келир чылын мындыг хевирлиг солун, кижи бүрүзүнүң белен-не тыппазы чүүлдерни база үндүрер бис.

АВТОРДАН

Совет партократияның шыпшык бединге кемниг кым гениңге — Сталин биле Берияга —сынчыр чер чок турган. Кажан-бир шагда бирээзинге өскези чайлап бээр азы кеңээ демисежип чыткаш, калыр ужурлуг апарган. Ол кым болуушкун барык-ла хары угда болган.

Сталин бодун шынчы кижилер-биле хүрээледип алган, ол шынчы чорук ниитилел идеалдарынга дайынмаан, а улам-на өрүлеп дептиирипиниң күзелинге чалгынманган. Кижи бүрүзү Сталин дээш демисежип турган, чүге дээрге Сталин — эрге-чагырга-дыр. Ынчалзажок үк кижилер аная удур каттыжа бербезин дээш оларның аразынга көөр хөөн чок чорукту Сталин тарып турган. Ындыг тактика аная черле ажыктыг: бодунуң хардаачыларының иштинден кайы-бир кижини «арылдырыптар» дей берген болза, ол чамдыктарның ховун ажыглап, өскелери хей-аът кирип, ушкулери мыт чок чөпшээрежип турда кылыр кижи-дир.

Сөөлгү чылдарда оон эң эки, эң өөрениичел сургуулдарының бирээзи — Берия башкызын ажып эгелээн.

Сталинчи сөөлгү Политбюронуң кежигүн бүрүзү бодунуң өлүмү-биле мөчээн азы мөчүүр болза, ол дээрге оларның боттарының өлүрүп алганы кижизиниң — Берияның ачы-хавызы болур. Ежов үезиниинден артык «улуг арыглаашкын» болбайн барганы, чекистерниң огуудан чус-чус муң кижилер амызындан чарылбааны, миллионнар концлагерьлерге хоругдаттырбааны база-ла Берияда хеп болур. Ол дээрге ооң сорулгазы турбаан, ол өске арга чок болганындан ынчап барган.

Сталин бодунуң «эрги гвардиязын» (молотовчуларны) узуткаар деп шиитпирлээш, «аныяк гвардияга» ыңаныш сала бергенде, ол келизин бодаан улуг планны Берия эң баштай билип каан: Политбюронуң шупту кежигүннерин 20 болгаш 30 чылдарның майыы-биле чок кылыр — «эрги гвардияны» «аныяк гвардияның» дузазы-биле, а «аныяк гвардияны» «дөпшидип үндүргеннериниң» дузазы-биле. Ынчалзажок Сталин бо удаада алдапкан: ам ону дескиндир 20 чылдарның идея чок мугулайлары эвес, 30 чылдарның чазаткан бүгү дег политикчигештери эвес, а оон бодунуң-на өөредип өстүрүп алган кижилери турган. ССРЭ-ниң улустарының сас-кежики болуп. Сталин Берияга удур киленнеп эгелээн үеде Бурган ооң медерелин алгаш барган.

Сталинге Берияның бажы херек апарган. А Берия оозун чүгле Сталинниң бодунуң бажын алгаш, камгалап ап болур үе келген.

Ынчангаш бергезиниң талазы-биле чижеглээр чүүл чок нарын, ынчаммыже күүсеткениниң аргазын көөрге чайынманчак ол сулчээзин Берия Сталинге удур организастаан. Политиктиг өлүрүүшкүннер организастаар талазы-биле Сталинге деңнежир кижи чок турган, а бо сулчээниң организакчызы ону ашкан.

Түңнелинде Сталинге турган эрге-чагырга Берияга келгени билдингир. Ам Политбюро кежигүннериниң бажын Берия билир, ынчап баарга оларын оон эрге-чагыргазын хунаап алыр деп шиитпирлээн. Хрущев баштаан ийиги — кортуунуң талазы-биле чижеглээр чүүл чок сулчээни. Берияга удур сулчээни кылган. ол дээрге кол нуруузунда кара сагыштыг дуюкаа өлүрүүшкүн болган. Сөөлүнде Хрущевтуң бодунга удур сулчээ база-ла ындыг болган, чүгле ыыгал — ону дириг арттырып каан.

Сталин сулчээ түңнелинде өлген деп үзе түңнелге келдим. Өлүр ужурлуг турганнар «өлүм чокту» чок кылган, чүге дээрге боттары дириг артар ужурлуг...

А. АВТОРХАНОВ.

Грузияның большевик чаалап алыкчыларының бирээзи Буду Мдиванииң — Лениниң сурукчузуң база Сталинниң дайзыныы — 1937 чылда боолап каар дээш аппар чыдырда, ол Метех шивээзиниң коридорун сыымас кылдыр алгырган: «Дантоннуң соондан Робеспьер барганын Сталин утпазын!» Сталин оон соонда грузин Дантонуң баш удур өттүр көрген күзели бүтпезин дээш хөйнү кылган. Дайын мурнунда ол сорулгазын чедиишкининиг күүсеткен-даа. Робеспьер Конвентиниң чамдык бөлүктерин шаажылааш, Конвентиниң бодун хумагалап турган, ынчалзажок Конвент оон бодун шаажылап каан. Диктатор-терригилекчи Сталин оон угаангыр кылган: большевиктиг Конвентиниң дузазы-биле кедергей хувискаалчы гебертистерни (троцкистерни) база барыын оппортунист дантонистерни (бухаринчилерни) айлап каапкаш, Сталин адак сөөлүнде аная согур-биле демей бердинген турган Конвентиниң — 1934 чылдың Политбюрозун шаажылаан. Сталин бодунуң хууда айыыл чок чоруун камгалаанда дайзыныниң дээвес турган — ол дайзыны болу берип болурларны (бөлүктерни, ангыларны, харын-даа улус чоннарны) узуткаар турган, кажан олар шынар-ла, дайзынныр апаарга, оларны чок кылыры берге, харын-даа болдунмас апаар деп ол санап турган...

ПОЛИТБЮРО БИЛЕ СТАЛИН АРАЗЫНДА ЧӨРҮЛДЭЭЛЕР

Бир эвес чечектир чугаалаар чүве болза, Сталин дабын сөөлүнде чылдарда чуртту шуурганныг далайга дыдык хемени чалгыларже хеме угланнар хемежи ышкаш башкарган. Ооң иштинде олурганнар — ТК кежигүннери — самдыкта хеме дүвүнде чыпкан сугну үндүр эжип, чамдыкта хемениң бир чарыындан өскезинче ол чайылбазын дээш, сырлып турган, а шиитпирлиг хемежи оозу халыптаалы бербезин дээш үк пассажирлерни чаңгыс-чаңгыстап дужур октап чораан. Сөөлгү үш чыл иштинде та чежени үндүр октаан чүве — «Ленинград херээ», «сионистер херээ», «Грузия херээ», «Москва херээ» база эгелээн. Ынчан сталинчи хемениң арткан кижилерин далай дүвүнче дүлүптер турган. Пассажирлер боттары дараазында кымны дужур октаарын хемежиге айтып берип турганнар, оон-даа эдеп чүзе — бо хемежи кажан-на ийик оларның шуптузун дужур кааптар деп чүвени кижи бүрүзү билир турганы ыс.

Ол байдалдарда эң-не эки арга 20 чылдарның «дуржулгазы»-биле шуптузун — «эрги гвардейжилерни»-даа, «аныяк гвардейжилерни»-даа чок кылыры чүгула деп түңнелге Сталин келген.

Берия биле Маленков Сталинниң чажыт бодалдарын тып өөренип алган болгаш ооң кедизиниңдеги пландарын билип каан. Ынчан Сталинниң шуут болдунмас деп санап турган чүвези боттары берген: Берия биле Маленковтуң эгелекчи саналын ёзугаар Политбюро кежигүннери оларны камгалаар ужурлуг чөпшээрежилге, дугуржулга кылып, Сталинниң күзелдеринге удур камгаланыр эвилелдиң тургузуп алкан. Ооң түңнелинде 1952 чылдың августа ВКП(б)-ниң пленумун эрттирер болгаш анаа партияның съездизин чыылдырары доктаадыр деп Политбюро шиитпир хүлээп алган.

Партияның ужур эдертип күштүг болуп турган уставын ёзугаар оон съездилерин үш чылда бирден ээзш эвес удаа чыыдарар ужурлуг. Сөөлгү съезд дайын мурнунда, 1939 чылдың мартта болган. Сталин ынчаардагы совет мегепарламентиге соңгулдаларны ай-шаанда эрттирери-биле күзелдиг чөпшээрежип тура, партияның ээлчеглиг съездизинге чаа ТК-ның соңгуурунга шууттала удур болуп келген. Ынчангаш съезд чыылдырарының дөрттен хей хуусааны эрте берген. ТК-ның пленумун бежин беш чыл ажыр чыылдырбаан.

«Өөренникчилери» устав барымдаалааш, оон чааскаан төөгүндээн чагыргазын казып кааптарындан Сталин коргуп турган дээрден өске мында маадыгаан тывары берге боор. Ындыг сөзүг черле үндезинниг.

«Ленинград херээниң» соонда ол партияның аппараадынга база полицияга контролюн чидирип эгелээн, а Маленковтуң болгаш Берияның ында салдары кедурулуп орган.

Ийиги «улуг арыглаашкынны» кылбаан шаанда кандыг-даа съездини Сталин кызыраан — бо чүүлге чигзинер арга чок (XVIII съездиниң база-ла баштайгы «улуг арыглаашкынның» соонда 1939 чылда, чыылдырган болгай).

Съездиниң чыылдырарының база оон хүн айтырыгларының дугайында чөрлелге ТК-ның чингине секретары — Сталин чааскаан ат салган. Ону мурнунда-ла ынчаар кылып турган. Эң-не кайгамчык чүве — кажан-даа турup көрбээн мындыг факт болган: сталинчи чагырганың чылдарында бир-ле дугаар ТК-ның политиктиг отчёдун Сталин эвес, Маленков кылган. Чүү болганыл? Азы-ла болза Сталин дараан, азы ол бодунуң шилип алганы «дужулге ээлээр салгакчызынга» илеткел кылырын өжегээр дааскан бе? Сөөлүнде билгенивис ол ындыг эвес болган. Сталин кадык турган, «маргылдаалыг» чүүлдер бижип орган съездиге олурожуп, харын-даа съезд дооскун турда кыска чүве чугаалаан. Сталин «салгакчызын» шилиэзэн—ол айыылдыг дээрзин билген.

Өске ийи догаашпырыг артып каар-дыр: оон кузеезиниң съездиге Сталин илеткел кылырынга ойталаан азы ол үеде Сталинниң хөй-хөй практиктиг саналдары болгаш хемчеглерин деткивейн баар апарган Политбюро илеткел кылырын Маленковка, съездиниң ажылдарын Молотовка, хоорын — Ворошиловка дааскан деп.

Партийжи эрге-ажыктарны барымдаалааш, кандыг-бир тодаргай майыкты эдерер ужурлуг турган Хрущев шын чүвениң чамдыг кезиин болгаачок-ла мегe-биле хаажылаар кижи-дир, Молотовка база Ворошиловка даалгаларны Сталин берген деп бисти бузуредирин ол оралдашкан. Ынчалзажок ол оозу-биле болуп-на бүрүү шаап турар.

Херек кырында болза, ол-ла Хрущевтуң XX съездиге чугаазындан мындыг чүүлдү билген бис: XIX съезд соонда чаа ТК-ның бирги организастыг пленумунга Сталин Молотовту Американың, а Ворошиловту Англияның ажыктыг кылдыр шивишкиниңээн деп буруудаткан, оларның еврей кадайлары ындыг буруудадышкынныы-биле Лубянканың подвалдарында олурup турган.

Шпион-шивишкиннер деп съезд сөөлүнде буруудадыр деп турган кажыларниге Сталин ындыг хүндүткелди бээр турган бе? Оларны Сталин эвес, Политбюро сүмелээн дээрзи моон билдингир. Ол дээрге үстүнде чугаалааныывыс «төөгүлүг чөпшээрежилге»-дир, а оларны узуткаарындан Маленков — Берия баштаан аппарат камгалап алган.

Сталинниң хөделиишкинниери, кемниг үүлгедиглери дөрт сорулгага чагырткан, бузуренчиг, шыңгыы принципиалдыг. Угаалы солуу кижилер дег хевертен чүнү-даа билбейн баар, оон соонда аажок сагынгыртыышкын аапар чүве ында турбаан. Ол төрүмелинден өлүрүкчү эвес, паранойяк аарыг база эвес. Сталин дээрге бодунуң сорулгазын чедип аар дээш кемниг аргалар ажыглап хөделип турган политик-тир. Политиктиг эртем биле кем-херек уран аргазының эдептиг холумаа ол кижээ турган. Бодунуң бак үүлгедиглерин ол доктаамал кылып чорган: он сес харлыында Тифлистиң шажын семинариязынга бодунуң марксисчи бөлүүн жандармнарга саткан, чээрби сес харлыында акша дээрбедээшкиннииң үезинде Тифлиске Эривань шелүүге кижилер өлүрерин удурткан, ужен сес харлыында түтүргган «ак гвардейжилерни» Царицынга массалыы-биле боолаарын болу дөрт командылаан, дертен сес харлыында тараачыннарны хыдырынга белеткелди эгелээн, оон дужаалы ёзугаар чекистер 1937-1938 чылдарда миллион-миллион буруу чок кижилерни өлүрүп турда ол бежен сестиг турган. Ол чедениг апарган турда ол кандыг-даа суд чокка ТК-ның он ажыг кежигүннерин, бодунуң эң чоок дузалакчыларын, боолаткан ааскан. Ам ол арткан нарже дижин шалый берген.

Хрущевтуң чугаалааны мышкаш, тенек аарыг хеделиишкин бе? Чок, шуут ындыг эвес. Баш удур кайгамчык өттүр көрүүшкүннүг тодаргай сорулганы салган, тодаргай сорулганы агартган хеделиишкиннер-дир ол. Бир эвес Сталин 1952 чылдың Политбюрозун узуткап шыдааскан болза, ол оон-даа үр чурттаар турган боор, а Сталинге удур партияның XX съезд төөгүге кажан-даа турбас турган.

Партияның XIX съездизи болур дей берген үеде Сталин делегей болгаш иштики политиканың эң чугула айтырыгларының талазы-биле Политбюронуң өске кежигүннеринден долузу-биле хоорук апарган.

Термоядролуг чепсек тыптып келгениниң түңнелинде делегей политиказынга база дипломатиязынга үзелзин революция болганын ол мырыңай эскербейн барган. Потсдам конференциязынга президент Трумэн Сталинге американнар чүүлдээр чүүл чок чепсекти — атомнуг бомбаны чогаадып апкан деп дыңнадырга, ол чугааны өскертип, агаар-бойдус дугайынче апарган дижир.

Сөөлүнде, Берияны совет атомнуг комиссия даргазынга томуйлап кааш, Сталин тайбын политиканы чорударынче, сода чедларда совет бомба бүткүже чедир, сагыш салбаан. Харын мырыңай сыр дедир, делегейге улуг конзистерни өжегээр, мырыңай чөнгээлиг бау-биле үнүүрген: эвилелчилер аразында бүгү дугуржулгаларга чөрүштүр Чөөн Европа чурттарын залаш-биле большевикчиткен, Иоап Азербайджанны хунаап аарын оралдашкан, өлүглер девискээринге шериг баазалар дугайында Туркаяга негелде кылган, Туркияның арыын болгаш грузин черлерин эгидер дээш совет арменнар болгаш грузиннер шимчээшкинин организастаан, Грецияга хамааты дайынын организастаан, Совет Эвилелинге Ливияны бээр дугайында Италиядан негээн, Берлинни будзэлээн, корей дайынынга кирджилге.

Атомнуг бомбалыг апаргаш Сталин делегей-биле кандыг дылга чугаалажыксап турганыч даал бодап болур.

Сталин биле Политбюронуң аразынга үндезин чөрүлдээ чогум-на тайбын политиканың дугайында айтырыг тала тыптып келген. Политбюро Барыын талаңг туружу-биле демей болдаллыг термоядролуг чепсек бар апарганда дайын түңнели чүгле кижи төрелгетениниң болу болдунуу амызынга чедир болур. Ынчангаш империализм үезинде делегей дайынныг шуут чайлап чок. Ол ышкаш ол дайыннарның бузундуларынга делегейниң коммунистиг революциязы болур дээн Лениниң кол дүрүмүн Политбюро эде көрген. Политбюро мындыг барымдааны база илеп үндүрген: делегейниң социалистиг системазы болгаш бүгү делегейге тайбын дээш калбак массаларның демисели аа дайыннарны болдурбайн барып болур.

Бо талазы-биле баштай партийжи документилерниң кыраза XX съездиге сталинчи Политбюро мынчаар демдеглээн: «Бүгү делегейниң миллион-миллион кижилери мындыг айтырыгны салып турарлар: чаа дайын чайлаш чок боор бе, келер делегей хаңныг ийи делегей дайынын көрген кижи төрелгетен чыкызынче база таварыыр бе? Империализм бар турда дайын чайлаш чок деп марксистиг-ленинчи дүрүм бар... Ынчалзажок амгы үеде байдал чылдагааны-биле өскерилген. Дайын шуут-ла чайлаш чок деп болбас. Империалистерниң дайын өскүстерин боолдурбайн бээр ёзулуг аргалар, дүрүмнүг күштүг ниитилел болгаш политиктиг күштер ам бар». (Үк съездиниң отчёдундан).

(Уланчылыг).

Бөмбүрзектиң суудалы

СЕССИЯЗЫ АЖЫТТЫНГАН

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нациялар Организациязының 46-гы сессиязы эрткен вторник хүнүнде КНО-нуң штаб-квартиразында ажыттынган. КНО-нуң кежигүннеринге чаа күрүнелерни киирип алыры-биле холбаштыр делегей ниитилелдиглиезиниң кежигүннериниң ниити саны 1991 чылда 166 чедер.

КНО-нуң Кол Ассамблеязының амгы сессиязынга делегейниң 22 чурттарының күрүне баштыңнары, 11 чурттарның чазактар баштыңнары болгаш хөй күрүнелерниң даштыкы херектер министрлери чедип келген. Сессияга санал бээри-биле 158 кижи ат бижиткен.

Сессияның хүн чурумунга 145 айтырыгларны киирген. Ооң иштинде кол айтырыглар: ядролуг чепсектиң шенелделерин соксадыры, стратегтиг ядролуг чепсекти улам ыңай кызырары, химиктиг болгаш бактериялыг чепсектерни хоруурy, күрүнелерниң шериг бюджеттерин кызырары. Персия мугулдурунга чепсектиг чөрүлдээлерге — Ирак агрессиязынга удур хөй националдыг күрүнелерниң чоруткан дайынынга, оон аар уржуктарынга холбаштыр айтырыг амгы үеле чидии-биле тургустунуп келген. Ол дайынның үезинде Ирактың болгаш Кувейттиниң база Сауд Аравияның девискээринге хөй хоорайлар үрелип, ында нефть баазалары өрттенип, далайже хөй нефть продуктуларының киргени, агаар-бойдустуң хирленгени-биле холбаштыр делегейниң ол районунга агаар-бойдустуң экологтуг таарымчалыг байдалының катап тургустунарынга амдаа чээрби ажыг чылдар болгаш хөй миллиард акша-хереглер негеттинер деп, специалистер санап турар. Ынчангаш делегейниң кайы-даа районунга боо-чепсекти садып, нептередирин шыңгыы хоруур дугайында айтырыгны Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының 46-гы сессиязынга тодаргай чугаалажып көөр деп турар.

Афганистанның удурланышкак күштеринге боо-чепсекти бээрин 1992 чылдың эгезинден соңгаар соксадыр дугайында Американың Каттышкан Штаттарының болгаш Совет Эвилелиниң кады хүлээп алган шиитпиринге КНО-нуң хөй кежигүннери күрүнелерниң делегацияларны байыр чедирген. Делегейниң ийи улуг күрүнелериниң — ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың ол шиитпири Афганистанда акы-дуңма өлүржүр хан төгүүшкүнүнүг болгаш үрегдекчи дайынны соксадырынга улуг идиглиг болур дээрзинге идегелди Афганистанның делегациязы илергейлээн.

Каттышкан Нациялар Организациязының кол сорулгазы — тайбын болганда, делегейниң янзы-бүрү девискээрлеринде меселлежиишкиннери, чөрүлдээлерни, маргылдааларны соксадырынче, тайбын арга-биле таарыштыр шиитпирлээринге КНО-нуң Кол Ассамблеязының амгы сессиязы угланыдырар. Эң чугула чөрүлдээлиг черлер: Чоокку Чөөн чүк, Афганистан, Төп Америка, Кипр, Камбоджа, Барыын Сахара. Делегейниң бо девискээрлеринде дайын чорудулгаларын болгаш өске-даа чөрүлдээлерни соксадыры — КНО-нуң амгы үеде эң чугула сорулгаларының бирээзи.

Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле Чөвүлел хуралдың Түңнел актызынга дүүштүр кижи эргелерин камгалаар талазы-биле Москвага чоокта чаа болган чөвүлел хуралдың ажылынга киришкен күрүне болгаш хөй-нииити ажылдакчылары бодунуң чурттарының делегацияларының составынга кирипшпишаан, КНО-нуң Кол Ассамблеязының 46-гы сессиязынга саналдарны киирип, чүве чугаалаар деп турар.

МОСКВА. Моон мурнунда чарлаттынмаан беш документилерни ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруу комитединиң даргазы В. Бакатин Швецияның ССРЭ-де элчини Карл Отто Эрьянге КАК-тың архивтеринден дамчыдып берген. Ол документилер швед дипломат Рауль Валленбергтиң салым-чолунга хамаарылгалыг.

Документилерни дамчыдып бергени дээш В. Бакатинге өөрүп четтиргишкинниң швед элчин илергейлээн. Валленбергтиң херээн тодаргайлап истээр талазы-биле тускай комиссия чоокку үеде ажылдап эгелээрин, үк документилерни өөренип көөрүн элчин дыңнаткан. Комиссия составынга совет болгаш швед специалистер кирер.

Рауль Валленберг — швед дипломат. 1912 чылда төрүттүнген. Бодунуң чуртунуң эң бай өг-бүлелериниң бирээзинге ол хамааржып турган. Делегейниң ийиги дайынының төнчүзүнде Будапештиге ол ажылдап тургаш, 20 муң чыгам кижилерниң, оларның аразында хөй еврейлерниң амы-тынын немец-фашистерден камгалаан. Будапешт хоорайны 1945 чылдың эгезинде совет шериглер таварып турда, Р. Валленберг читкен. Ооң өлгениниң үези билдинмес. Албаның тускай медээлерин ёзугаар алырга, 1947 чылдың июльда Москваның Лубянск кара-бажыңынга чүрээ баксырааш, өлген.

ЧУРУКТА: документилерни швед элчинге дамчыдып берип турары.

Н. МАЛЫШЕВТИҢ фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

СЫЛДЫСТАР КӨРГҮЗҮҮ: СЕНТЯБРЬ

Сылдыстар көргүзүүн (гороскопту) бистиң чуртувуста массалыг информация чепсектери калбаа-биле парлап турар апарган. Айда, неделяда, кайы хүнде кымга чедиишкин келирил, азы чүге таваржып болурул дээн ышкаш сагындырыглар ында хөйү-биле кирип турар. Ол сагындырыглар чүс хуу дүгжүр дээрзинге идеген болбас. Ынчалза-даа кижи төрелгетенниң хөй-хөй чылдарда кылып келген хайгааралының түңнели ол дээрзин база өөренип көөр болза эки.

Сылдыстар көргүзүүн айлар аайы-биле парлап турар черлер хөй. Оларның үлегерин эдерип, сентябрь айда кандыг болурун бөгүн таныштырдывыс. Бодунга хамаарыштыр кандыг болурун билип алыксаар кижи демдектер адаанда скобкаларда бижиттинген саннарны баштай көөр, төрүттүнген хүнүн дүүштүр тып алыр. Апрель 3-те төрүттүнген кижи дижик, скобкада 21.3—20.4 дээн саннарда айыттынган демдекке таваржыр. Ол дээрге март 21-ден апрель 20-ге чедир үеде төрүттүнген кижилерниң демдээ-дир.

Инек, демдектерге хамаарыштыр. Үстүнде адаттынган демдекти орус дылда Овен деп адаан, ону эрги чыл санаашкынның барымдаалап тургаш, тывалап Инек деп адаан бис. Үе-шаакка таарыштырганывыс ол. Өске демдектер аттарын база тывазынче шилчиткен. Мындыг көргүзүгнү ай санында үндүрер бис, демдектерниң аттары өскерилбес, ол хевээр болур.

Бо — сентябрь ай. Ооң арткан хонуктары ниитизи-биле кандыг болурул? Сылдыстарның көргүзүп турары-биле алырга, бо айда амыдырал эмижип болгу дег. Чогум агаар-бойдус таарымчалыг эвес черлерге серемчилел чеоле артык эвес. Хат-шуурган-даа, довап-даа кээп болур. Техника айызаан башкарып чорууралрга озалдыг хүннер — 17-ден 25-ке чедир деп турар. Бүдүрүлге черлеринге өрт-халап үнүп болур. 23-тен. 24-че дүне чаа Ай үнүп келир.

ИНЕК

(21.3—20.4)

Коллективке ажыл-херек багай эвес болур, чогаадыкчы идепкейлиер бедик. 25-тиң соонда даргалар-биле шыныгы аас былаажырыңар чадавас. Ынакшылга чогумчалыг үр эрте берген. 7—15 хүннер. Ажыл-херекчи харылзаалар 25-ке чедир үстүп болур. 20, 23, 29 хүннерде аайлажып, а 22, 25 хүннерде аайлашпайн барып болур.

ПАР

(21.4—21.5)

Силерниң дыштанырыңарга дыка таарымчалыг ай бо. Ажылдаар черлерде өөрүнер-биле аас былаажыптарының айыылы база бар. Сан-хөө байдалыңар камналгалыг болурун негээр. Чогаадыкчы ажыл кылып турар кижилерге бо эң тергиин ай-дыр. 21, 25, 30 хүннерде силерге аайлажыр, а 20, 27 хүннерде планнарыңар үстүп болур.

ТООЛАЙ

(22.5—21.6)

Өг-бүлелериңиң ажыл-агыйы дээш дыка-ла сагыш салыр силер. чамдыкта каш хонук бир чер-даа барып чадавас силер. Бо айда бичии уругларыңарже кичээнгейлиг болуңар, олар тенектенгеш, бир чүвеге таваржып болур. 19, 24, 28 хүннерде аайлажыр. 20, 23, 30 хүннерде сеткилиңер хомудап болур.

УЛУ

(22.6—23.7)

Бо айда орулгаңар элбек болур, ажыл-херекчи харылзааңар база калбарар. Кыска хуусаалыг чорууруңар хөй. Ада-иөнер-биле харылзаага чоруулдаалер туруп кээп болур. 22, 25, 26, 28, 30 хүннерде аайлажыр. 21, 23, 24, 27 хүннерде харын чогумчалыг эвес апарып магат.

ЧЫЛАН

(24.7—23.8)

Хууда ажыл-херээңер-даа, сан-хөө байдалыңар-даа экижиир. Чүге-даа хамаарыштыр алыр болза, дыка чогумчалыг ай. Ынчалза-даа ажыл-агыйга аваа хүннерде кичээнгейлиг болуңар. Ылаңгыя 23-ке чедир оваарымча херек. 23, 28 хүннерде аайлажыр, 27-де силерге шаптык таваржыр чадавас.

АЪТ

(24.8—23.9).

Чогаадыкчы улуг планнарыңар, чамдык соруглгаларыңар күүсеттинер. 23-ке чедир кадыыңарны эки хайгаараңар. Ол-ла үе дургузунда кармаңыңарда акша-хереңгиңер оорлай бербезин, ону бодаза чогуур. 19, 24, 28 хүннер силерге чогумчалыг, 20, 23, 30 хүннерде аайлашпайн барып болур.

ХОЙ

(24.9—23.10).

Силер бо айда шөлээлээн болзуңарза, кончуг эки. Ынчалза-даа чамдык ажыл-херектер бүтпейн барып болур. Эмнелгеде чыдар чоок кижинерге-даа хүнүя баар. Ажылга дүрген кылыр даалга-даа алыр чадавас силер. 25-тиң хүнүнге чедир чайыңар чок болур. 21, 25, 30 хүннерде аайлажыр, 20, 27 хүннерде хомудап чадавас силер.

САРБАШКЫН

(24.10—22.11).

Ажылыңарда байдал чогумчалыг. Эш-өөрүнер-биле аралажып эдержиринер хөй болур. А куш-шыдалыңарның немежири — дагын-даа тура соок дег апаар. 25-ке чедир кадыыңарны камнаңыңар. Бүгү-ле чүүлдерге оваарымчалыг болуңар, бо айда орук-транспорт озал-ондаа коргуг. 21, 23, 29 хүннерде кылыр дээн чүүлдериңер бүттүнер. 20, 21, 27, 30 хүннерде аайлашпайн барып болур.

ДАГАА

(23.11—21.12).

Ажылыңарга чедиишкиниг болур силер. Ырак оруктче аъттанырыңар чадавас. 25-тиң соонда эш-өөрүнер-биле аас былаажырыңар магат. Оларның бирээзи-биле алгышканыңар соонда, силерниң ниити амыдыралыңарга салдар чедип болур. 23-ке чедир хөй чарыглал үндүрүп чадавас силер. 30-ның хүнү чогумчалыг болур, а 26, 28, 29 хүннерде соругга күүсеттинмейн баар.

ЫТ

(22.12—20.1).

Ырак оруктче чорупкар арга сентябрь айда тыптып кээр. Албан ажылыңга депшиир кижилерге делгем орук бо айда ажыттынар. Ажылдаар черинерге оваарымчалыг боор көрүнер. 25-ке четир кемлеп чадавас силер. 21, 23, 25, 28 хүннерде кылган ажылыңар бүдер. 20, 22, 26 хүннерде бүтпейн барып болур.

ХАВАН

(22.1—19.2).

Хенертен акша-тегериикке четтиниип болур силер. Ынчалза-даа ол өөрүшкүнү муңгарал солувас кылдыр. 25-ке чедир оваарымчалыг болуңар. Черле ынчаш бо айда ырак орук баарда, серемчилелдиг-ле боор көрүнер, ылаңгыя орук-транспорт озал-ондаандан кичээнмес болза, хоржок. Өглениир деп турар болзуңарза, даалажыңар. Саазын-документилериңер аайлаар апарзыңарза, таарымчалыг ай бо. 22, 2 хүннер силерге чогумчалыг, а 24, 28 хүннер харын таарымча чок боор.

КҮСКЕ

(20.2—20.3).

Хамык ажыл-херек организастаарыңга чогумчалыг ай бо. Арага-ла ишпес болзуңарза, чедиишкиннер ылап келир. 25-ке чедир аас-дылга таваржып болур силер. Кайы хамаанчок улус-биле чоокшулашпаңар. Кадыыңар дугайын үргүлчү бодаңар. 19, 20, 22, 27 хүннер силерге эки. 21, 24, 28 арай таарымча чок.

Чадаг-тергелиг туристер

«ХАРААЧЫГАЙЛАРЖЕ» КЫМ КӨРНҮРҮЛ?

Бо чайын Владимир Биче-оолдуң удурткан, Тываның профсоюзтарының спорт ниитилели, Моол республиканың Баян-Ульгий аймак-биле чадаг-тергелиг туристерниң «Хараачыгайлар» клувунуң 10 спортчузу Сенгил сумузунга чедер дугайында дугуржулганы кылган турган.

1991 чылдың август 9-та Кызылдан тергелеривис мунгаш, аъттаныптывыс.

Шагаан-Арыгның чурттакчылары-биле кысказы-биле ужуражып, чедер черивис. салдынган соруглгавыс дугайында таныштыргаш, улаштыр Чөөн-Хемчикче кирип. Чадаанага бичии тыныш оожургадып, доктаадывыс.

Кожа-хелбээ ийи чурт аразында найыралды быжыглап, спортуң чаа-чаа хевирлерин сайзырадырының дугайында бисти чоруткан ниитилелдиң ажылдакчыларының тодаргай ажылының дугайында чонга чугаалап чордувус.

Өвүрнүң төөү Хандагайты суурга кээривиске, «кызыгаарда силерни моолдар уткуп чедип келген, манап тур» деп, сыр танывазывыс эр чугаалады. Дораан-на кызыгаар кайыы сен дээш «чыдыптывыс». Өөрүнчүг-даа, хомуданчыг-даа. Хомуданчыг болганы чүл дээрге, күжүр өөнүктеривис аай-ледир чорууруңга 800 км черге хей-ле бензин «өрттедип» каапкан. Чогум ужуражып, бир шак хире чугаалаштывыс. Чамзырың (моол дарганың ады) халактап шаг болду. Бо бүгүнүң чылдагаазы — кызыгаар бөлүүнүң Кызылда баштаар черн бисте чөпшээрел бербейн барганында. Өске документ-бадылергейлер шупту өй-шаанда дүрүм ёзугаар кылдынган турган. «Ажырбас, келир чылын черле чер-чуртувуска тергелиг аалдажып чедер бис» деп, боттарывысты оожуктургаш, байырлажып тарадывыс.

Олар чуртунче, а бис — курлавыр оруувусче. Тодаргайлаарга, Сагды — Мугур-Аксы деп чаа орук тудуунче углаптывыс. Орук берге, ынчалза-даа кызыгаар кешпейн, ырак чыдар бичии Мөген-Бүрен чедип, сагыжывыста арткан Сенгил сумузунуң уунче оода бараадап көрүпкеш, чагаарланып чордувус.

Көөрге-ле чартык-чанагаш, «думаа-халан» чаш чүвелер маңнажып турар, херек кырында биске деңнээрге (аян-чоруктуң киржикчилеринге) оранчок дадыккан, чер-чурту-биле тудуш, ажылдың үнезин билир. маадырлар дег өзүп олурарын база эскердивис.

Шак мынчалдыр черивистиң каас-чаражын көрүп, чонувустуң урут-дарыг кижизидилгезинге эгээртинмес байлак аргаларын барын магадап танышкаш, сес айның 26-да Кызылга ээп келдивис.

Ниитизи-биле он чеди хонук иштинде бир муң ажыг километр орукту эртип, чурувус Тываның мурнуу-барыын талазында маадырлыг малчыннар, сарлыкчыларга чедип, өске-даа ажыл-ишчи чонга ужураштывыс. Тываларда, күзээр болза, баш-меделелдиг угаан-сарыылдыг чырык, күштүг күзелдиг оолдар, кыстар бар дээрзин бо аян-чоруктуң киржикчилери, тергечи студентилер көргүскен боор деп идегээр-дир мен.

Туризмни сайзырадыры — чоннуң кадыкшылы, аныяктарга кижизидилге. Удуртукчулар дузалажыр ужурлуг.

ңып кээр дээнивис ол.

Орук дургаар бисти чалгынналдырып, хей-аъдывысты көдүрүп чораан чүве — хүндүлээчел тыва чонувус. «Бо та чүү деп черден келген хөөкүйлер чүве деп турдувус, па, тыва уругларывыс силер бе?!» деп белиинеп чоруй, паш-савазын изидип, аъш-чемин делгей-ле бээр. Орай дүне-даа ыт-кушту ээртип чедип келир турдувус. Дөр долу ажы-төлүн улам тырый чыттыргылааш, биске база удуур черни белеткеп бээр чорду. «Чонум чоорганым» деп ханы утказыг, мерген чугааны бодувус билип, чор-

Чадаг-тергелиг туристерниң «Хараачыгайлар» клуву 1989 чылдың октябрьда тургустунган. 1991 чылдың май 13-те чаа дүрүм-негелде ёзугаар республиканың Юстиция яамызынга бүрүткедип алган (республика иштинге эргелиг клуб кылдыр). Даргазы — Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда салбырының студентизи Вячеслав Севек. Дыка дииниттелип турар чедиишкиннери чок-даа бол, эрткен чылын Бүгү-эвилел маргылдаазынга үшкү черин алган бис, аныяктарны хаара тудуп ажылдап турар клубка республиканың удуртулгазы мыннчага бажың (өрээл) тып берип чадап каан. Ажы-биле чугаалаарга, улуг даргалар мегелеп-ле турар.

Тудуг тудар акша-хөреңгидаа чок, бар-даа турган болза, шупту студент улус чылган клуб өөредилгезинден чайхос ажыглап ажылдаар. Түскай мергежилдиг удуртукчулар чокта тудуг кылыры берге хевирлиг. Белен клуб «Ровесникти» хаар деп баарга, биске берипткнер деп дилээривиске, «бээр» деп чөпшээрээн турган. Чай эрткен, ам ол «Ровесник» база өскээр «чоруй» барган хевирлиг. Аныяктарга «сагыш човаашкынның» кандызын бис херек кырында көрүп тур бис. Сонуургалының аайы-биле клуб тургузуп ап, чыглыр өрээлдер тып алыры дыка берге-дир. Бистиң бо айтырыгларывысче көрнүр даргалар тыптыр ирги бе?

Оюн-оол САТ.
Аян-чоруктуң удуртукчузу, Кызылда уран чүүл училищезиниң башкызы.

ЧУРУКТАРДА: авторнуң аян-чорук үезинде чураан чуруктары.

73 харлыг Борбак-оол Иргит.

65 харлыг Лопсаң-оол Салчак.

Уттундурган ёзулал соонда

ТУГУВУС ЧОК БОЛГАН

Шаг-шаанда бистиң өгбелеривис күрүне кызыгаарынга чара алзыпканда, төрел чон катап ужуражырының аргазын дилеп «Агар сандан ыяш» деп ханы утказыг улусчу байырлалын эрттирип чораанын чүгле сөөлгү чылдарда билип, катап тургузуп эгелээнивис — үениң негелдези ол.

«Найырал-Найрамдал» деп бижип каан ийи калбак шуугайны чыл санында, айнып чаазында катап ужураштырып, тудуштургаш, оон база катап чарлып, ужурашкыже калагалап чоруур ужурлуг. Келир чылын Тес-Хем районнуң кызыгаарынга мындыг ёзулал болуп эртер. Ооң соонда — Эрзин районга.

Бурунгу өгбелеривистиң сагып, байырлап чораан «Агар сандан ыяш байырлалы» бо чылын сентябрьда Моол — Тыва кызыгаарының аразында оваа чанынга эгелээн. Кайыдаа таланың төлээлери овааны долгандыр чыскаалыптарга, моол лама-башкылар ыдыктыг номун номчуп, мөргүлүн эрттирип, санын салып турда, көөрге көрүштүг-даа, утказыг болгаш өөредиглигдаа. Боттарывыстың тыва ламаларывысты чалап алырывыс кай, тыва телевидениениң ажылдакчылары чоп көзүлбезил деп хомудап турдувус.

Ак аъш-чем туткан ак-көк кадактарлыг моол-тыва кыстар ырлажып тургаш, делегацияның удуртукчуларынга сөңнээр, оон соонда аъш-чемниң дээжизин оваа кыдыынга салып, ында турган чонга чедиштир үлеп бердилер.

Баштайгы хүнүнүң кежээзинде Тыва Республиканың боттывыңгыр артистериниң концерти-биле чыылган чон сонуургап танышканнар. Стадион иштинге Давст суурнуң, Өвүрнүң ажыл-ишчи чону, аныяктары кончуг соок хат хадып, микрофон ажылдавайн баарга-даа, концерт төнгүже чедир таравайн турдулар.

Уран чүүл училищезиниң өөреникчизи Мерген Монгуштуң моол, тыва ырыларын улусчу чогаадылганың хоочуну Хунаштаар-оол Ооржактың, бичии дөмейжи Айдаш Седип-оолдуң, республиканың Улусчу чогаадылга төвүнүң ажылдакчылары Зинаида Ондарның, Зоя Монгуштуң, Зинаида Донгактың, Клара Монгуштуң ырыларын, Хандагайтының танцы бөлүүнүң самнаан ойнаарын магадап сонуургадылар. Концерт төнүп турда Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттары Ю. Слободчиков, В. Коновалов олар «Катюшаны» ырлажып үнүп кээрге, бүгү чон деңге ырлажып үилу...

Ийи дугаар хүнде моол өнүүктериниң Лхасурэнниң удурткан концерти база солун болду. Ооң соонда аът чарыжының киржикчилерин чон мурнунга база көргүзүп, стадион иштинге долгандырар боор чорду. Моол аът мунукчулары национал тугун көдүрүп алган, чоргаары кончуг, а бистиң... Бисти ыяшта кызыл пөс баглап алган болдулар. Национал тыва тугувусту албаан болдувус.

Хүреш үезинде база-ла моол тук чаасхаан чоргаар киискип турду. Моол мөгелер октаан санында-ла тукту дескиндир девип эрткеш, оон чанында олурар кырганнардан аяк хымыс ижер, ааржы-курут чегтирер, чажар боор чорду. 120 мөгениң хүрежин көөрге, сүрлүг-даа, чараш-даа. Хүреш үезинде көрүкчүлер арга-сүме айтып алгырарга, ажынар-хорадаар улус чораан. Бистиң көрүкчүлер кайы хамаанчок күскүннаар, мөгелерин одап-сургаар багай чанчылдыг улус-ла болгай бис деп боданып ордум.

«Чарыш аъды келди» дээн соонда, хамык көрүкчүлер мөгелерни каапкаш, ховуже буртла дидилер. Аът чарыжын кончуг сонуургаар улус-тур деп билдим. Артыы калган бичии кысчыгаштар, оолдар бистиң чолаачыларывысты дилеп, ону көрээлинер деп пат болду. Аът чарыжынга моол, тыва киржикчилер хөй кирипкен.

Чеже-даа хоруглалдыг турза, чон аразынга садыг-наймаа база бүдүү киткен-ле турду. Моол чон «таакпы», «саван» айтырар, а бистиң улузувус янзы-бүрү пөс-тааавы сонуургаар. Моол, совет акшаларны бирээ — ийиге орнаарга, канчап-даа шын эвес-ле болгай. Оода бирээ — үш кылдыр солужар турган. Чурум үрээн кижилер кызыгаарга дөмей-ле алзыптар, торгадыр, хемчегге онаажыр чорду.

Бо бүгүнү көре тура-ла, моол-совет кижилер ынчаар эмчок байдалга таваржып турда-ла, мону удуртукчулар өөренип көрбейн турары харааданчыг чорду. Чамдык күрүнелер ийи чон аразынга тускай ярмарка-садыгны чорударын чөпшээрел каан боор-дур. Оон кезерезе, Эрзин, Овүр, Мөңгүн-Тайга районнарын тускай экономикалыг, Моол-биле садыг-харылзаалар тудар зоналар кылдыр чарлаза кандыгыл?

База бир хомуданчыг болган чүве — бистиң 25 ажыг бот-тывыңгыр артистеривис Давст суурнуң школазының шалазынга удуп-чыдып, орта аъш-чем ишпээн-не болгай. Бистиң талавыска ынчаар хүлээп алыр болза, та кайы хире шуугаазын үнер чүве. Оон ыңай Өвүрнүң автолавказы өске чуртка чеде берген, чүгле боттарының улузунга чүве садарга, эмчок боор чүве чорду. Өске чон хомудап артып калды.

«Агар сандан ыяштың» сценарийин, арга-дуржулгазын кызыгаар районнарже белеткеп чорудар деп шиитпирлеп алдывыс. Ол мындыг ёзулалдарны чүгле моол-совет кызыгаарга эвес, а алтайлар, хакастар, буряттар — Красноярск край-биле база эрттирер болза кандыгыл? Бо талазы-биле номчукчуларның бодалын сонуургадывыс.

Сергей УРАН-САЙ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

СЕНТЯБРЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.00 «Өг-бүле аразынче кирер херээжен». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11.25 Чугула репортаж. 11.45 НХМ-ниң медээлери. 12.00 ТМА. 12.15 Футбол. Европа кубоктары дээш. 13.55 «Телемикстэ». 14.30 «Чажыт хайыра». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 15.45 И. Шакиров ырлаар. 16.15 Уругларга — фильм. «Z» планета дугайында чайгы сактыышкын». 1-ги сериязы. 17.20 Сонуургактарга. 17.35 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 18.25 «Яблоко». Улуг кижилерге мультфильм. 18.30 ТМА. 18.45 Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 18.55 «Биржа ужудукчузу». 19.05 Футбол. Европа кубоктары дээш. 21.00 Информастыг программа. 21.40 НХМ-ниң медээлери. 21.55—23.30 «Өг-бүле аразынче кирер херээжен». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильмнер. 8.30 Испан дыл. Бирги чылы. 9.00 «Бурда моден» саналдап тур...» 9.30 Испан дыл. Ийиги чылы. 10.00 Ритмниг гимнастика. 10.30 А. Вампилов. «Ховуже көрүнгеп соңгаларлыг бажын». Телешпи. 11.00 «Оттуушкун». Барымдаалыг фильм. 12.00 Музыка коллекциязы. 12.15 «Луж мугулдур».

ТТ дамчыдылгалары

13.00 — 14.05 «Салым-хууга чөрүштүр». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

...

17.55 «Бажын».

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга — фильм. 18.25 «Саян эдээнде кежээ». Уран-чечен хөгжүмнүг программа. 19.15 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Тараачыннар айтырыы. «Фермер дуржулга». 2-ги дамчыдылга. 20.50 Совет-швед найырал ниитилелиниң ачы-дуза акциязы. 21.10 «Бешкин дугуй». 22.10 Реклама. 22.15 Медээлер. 22.35 — 23.50 «Бешкин дугуй».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.15 «Прелестное суурнун дугайында чаагай сактыышкын». 19.15 — 20.00 «Кыдыг-кызыгаар».

...

«Кызылтехопсадыг» фирма даразында кадрларны чалап турар: шыырак билиглиг экономист, кадрлар килдизиниң начальниги, бухгалтерлер, склад килдизиниң инженери, диспетчер, чүдүрүкчүлер, септекчи слесарьлар, шак барымдаалап ажылдаар чүдүрүкчүлер, токарь, албан чериниң бажыңнарының арыглакчылары.

Квартал болгаш чыл түңнелдерин барымдаалап акша шаңналдарын тыпсыр. Фирманың эргезинде магазин, медпункт, буфет бар. Ажылче албан чериниң автобустары чедирер.

Фирманың адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 17, автобус доктаар чер № 19 магазин, ынаар 2, 10 дугаар автобустар баар.

ФИРМАНЫҢ КАДРЛАР КИЛДИЗИ.

...

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң ыяш болбаазырадып кылыр бүдүрүлгези бажыңнар, чунар-бажыңнар болгаш хериммер ыяжының белен материалдарын садып турар.

Телефону 4-17-12.

БАЖЫҢНЫ БЭЭР

Улуг-Хемде Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң директоу үк ажыл-агыйга малчынная, дузалакчылап ажылдаар күзелдиг кижилерни ажылче чалап тур. Келгеннерге чаа хевирниң чурттаглга бажыңнарын совхоз төвү Хайыракан суурга дораан бээр.

Республиканың кайы-даа булуңунда чурттап турар кижи күзелин илередир болза, совхоз бодунуң күзели-биле көжүрүп алыр.

Айтырыгны совхозтуң дирекциязынга, кадрлар килдизинге тургузар.

Кино

СЕНТЯБРЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Восточный коридор или Рэкет по...» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Доктор Айболит» 9.00, 12.30, «Школьный призрак» 10.40, «Враг» 14.20, 17.10, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сестрички Либерти» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (ужаткан) шактарда.

Солунга үнмээн материалдарга редакция харыылавас, авторларынче дедир чорутпас. Солунга парлаттынган материалдарның утказы дээш автор хоойлу ёзугаар харысалгалыг болур.

Авторларның саналдары, бодалдары болгаш шугумчулелдери редакцияныы-биле дүүшпейн-даа турар болза, ону дөмей-ле парлаар.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● оралакчылары 3-33-91; 3-34-17; ● приемная 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-25; 3-34-17; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; 3-41-23; ● экономика килдистери: үлетпүр 3-34-49, 3-36-71; кодээ ажыл-агыйы 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-47; ● үлус өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-26-82; 3-41-23; чагаа 3-39-03; очулга 3-34-39; 3-34-93; ● корректорлар 3-34-19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Тыва республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.

Хемчээли 2 парлалга аймы. Тиражы 27097 экз.

Чагыг № 961.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 157 (14657) 1991 чылдың сентябрь 20, пятница ● Садар өртээ 20 коп.

Мал чеминиң белеткели: чер-черден медээлер

СИГЕН КУРЛАВЫРЫ ЧЕТЧИР

Малдың кол чеми сиген болгай. Ону белеткээринче «Ишкин» совхозтуң ажылчылары кол кичээнгейни салган. Сиген белеткээр механизастаттынган звеноларның, бригадаларның, хол-биле сиген кезер бөлүктериниң күжү-биле бо хоолулуг мал чемин совхоз белеткеп турар. Кызымак ажылдың ачызында ишкинчилер сиген белеткээр планын чоокку хүннерде күүседипкен болгаш, амгы үеде пландан ажыр сиген курлавырын тургузуп эгелээн. Сөөлгү медээ ёзугаар алырга, «Ишкин» совхозтуң сигенчилери сентябрь айның 10 хүнүнде планын 120 хуу ажыр күүсеткен боор турар. 1030 тонна сиген белеткээр турган, 1236 тонна чедирген. Бо хүннерге чедир пландан ажыр сиген курлавыры улам көвүдээри чугаажок. Келир кыжын совхозтуң малын хүр ажыраларының бир магадылалы ол ажыл-агыйда тургустунган деп бүзүрелдиг чугаалап болур.

ҮШ КАТАП АЖЫР КҮҮСЕТКЕН

«Сүт-Хөл» совхозтуң малчыны К. С.-К. Ооржак бо чайын 25 тонна сигенни бодунуң күжү-биле курлавырлап алыр деп шиитпирлээн. Ынчангаш малчын тура-соруктуг ажылдап кирипкен. Сентябрь айның ортан үезинге чедир ол 90 тонна эки шынарлыг сигенни белеткеп ап шыдаан. Ол дээрге планнап алганындан барык үш харын мырыңай дөрт катап хөй сигенни белеткээн-дир.

ФЕРМА — 134 ТОННАНЫ

Чөөн-Хемчик районнуң «Чыраа-Бажы» совхозтуң «Шык-Бажы» сүт-бараан фермазының коллективи сентябрь айның 10-га чедир бодунуң күжү-биле 134 тонна сигенни белеткээн. Пландан ажыр 34 тонна сигенни курлавырлап алганы ол. Хүлээнип алганын ёзугаар алыр болза, олар 100 тонна сиген белеткээр турган. Мал чеминиң белеткелин ферманың ажылчылары уламчылавышаан.

ШАҢНАЛЫ — АВТОБУС

Бора-Тайга ортумак школазының коллективи «Сүмбер-Уула» колхозка 300 тонна багай эвес шынарлыг сигенни белеткеп берген. Сиген белеткелинге школаның башкылары, ажылчыннары, өөреникчилери идепкейлиг киришкен. Пландан ажыр 50 тонна сигенни олар кезип сарааттаан.

Школаның совхозка көргүскен дузазы дээрге-ле оларның аразында сырый кады ажылдажылганың түңнели боору чугаажок. Мал чеминге идепкейлиг киржилгези, күжениишкинниг ажылы дээш школаның коллективинге шаңнал кылдыр Тываның Агроүлетпүр эвилели автобусту тускайлап бээр деп шиитпирлээн.

«Шынның» медээлер килдизи.

ТАРАА СААРЛЫП ЭГЕЛЭЭН

Тараа, тараа... Ол барда, ырлап-даа болур деп чугаалажыр бис. Тандың районнуң ховуларынга чорупчорааш, каш-даа удаа ындыг чугааларны дыңнаан мен.

Шынап-ла, тараа барда, харын-даа хомустап-даа, бызаанчылап-даа, ыглдеп, чадаганнап-даа болур. Тандының Балгазын шөлдериниң тараазы чаагай болур чер. Межегейде Оңгар-Хову бүгү тывага кызун-не сурагжып эгелээр-ле болгай. Чөөн-Хемчикте Чыраа-Бажының, Шеминиң, Сүт-Хөлде Алдан-Маадырның, Бора-Тайганың чаагай үнген дүжүдүн мактап, бижип турдувус.

— Бо чылын тараазы чаагай болган черлер элээн хөй. Чөөн-Хемчикте Чыраа-Бажының тараазы чаагай болган-дыр, бо кызыл-тасты оон эккелдим—деп, чолаачы Б. Күжүгет Кызылдың тараа сайгарар баазазынга келгеш, хөөреп турду.

Анаа тараа дажыглаан улуг-улуг машиналар кээп-ле тур. Кижиниң сеткилинге өөрүнчүг-даа болду. Улуг-Хемден Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң чаагай дүжүдү ажыл-агыйның төвүнде шаңда дүжүп турарын база-ла анаа келген (чурукта) чолаачы Николай Сүрүң-оолович Кызыл-оол чугаалады. Ол кожуглуг машиназынга чээрби тонна кызыл-тасты чедирип келди.

Тарааны хүлээп ап, ону арыглап, кургадыр черниң лаборантызы Татьяна Николаевна Денисова машинада тарааның дүжүнден алгаш, бичии дензиге эккеп урупкаш, дүжүттүң шынарын, өл-шыгын хынаарынче кирди.

Эрткен хүннерде сайгарылга баазазынга «Суглак», «Россия», «Революцияның чалбыыжы», «Чааты», «Күш-ажылдың хостуу» совхозтардан чаагай тараа кирген.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу, сөзү.

Тараачын (арат) ажыл-агыйы

ИЗИГ КҮЗЕЛ ТУРДА-ЛА...

Ам кайда-даа — район бүрүзүнде, колхоз, совхозтар саның тараачын (арат) ажыл-агыйының дугайында чугаа чоорту хөнүн кел чыдар. Оларның саны көвүдеп турар. Ажылды боттары башкарып шыдаар, бергелерге белен торулбас, быжыг тура-соруктуг, шиитпирлиг болгаш дидим хеделип билир кижилер районнуң чер тургузуун таарыштырар килдистеринче билдириишкиннерин киргеш, оон соонда улус депутаттарының район, суур Советтеринге бүрүткедип ап турар. Эрзин районда шак ынчаар бүрүткеттирген 17 кижи бар. Кижи бүрүзүнүң ажыл-агыйлар, бүдүрүкчи коллективтер-биле керээзин база өске-даа документилерин Тыва Республиканың тараачын ажыл-агый дугайында Хоойлузунга дүүштүр кошкан, быжыглаан. Оларны көрдүм, номчудум.

Чоокта чаа ол районга чорааш, оларның үжү-биле райпланның килдизинге душ болуп ужуражы берген мен. Олар шупту-ла аныяк, мөге-шыырак эрлер болган. Шак ындыг аныяк кижилер үениң байдалы-биле ажылдаар дээн изиг күзелин илередип турда, оларны деткивейн баар удуртукчу турар болза, ынчыг болгаш чегенчиг чүве-ле-дир кылдыр бодап орумда, ол оолдарның чамдыктарының чугаалаары анаа удурланышкак утканы доораан-на тургуза берген. Чижээ, Ленин аттыг совхозтан Аркадий Баларчыны ап көрээл. Ол кереэни үш чыл хуусаалыг чаргаш, 40 муң рубльди чээлиге алган. Амдызында 50 гектар шөлдүг. Ынчалза-даа ында бо чылын чүнү-даа кылбаан. Совхозтуң талазындан техниканы берип турар. Анаа эвес, а хөлезилеп ап турары билдингир-ле болгай. Оларны шуут садып алырының дугайында айтырыгны ам-даа шиитпирлеваан, а садар-сатпазы билдинмес. Бир-тээ, техника оон бодунуң долу эргезинче кирбээн болганда, бир-ле кончуг эки хүн анаа дуза көргүзеринден совхозтуң удуртукчулары ойталап каап база болур-дур. Ынчан ол сотка олурар ышкажыл, техника чокта кандыг үүле-иш бүдүртүвер, кылдынар деп. Берге апаар-дыр. Оон ыңай ол совхозтан 300 баш брактаан хураганнар алыр, ажаар бодап турар. «Бир эвес садарын чөпшээрээр болза» деп, ол чугаалады. А сатпайн, чылдырып туруп бээр болза, ынчан канчаарыл? База-ла чиг, сезиниг айтырыг-дыр-ла.

Виктор Серенин даштындан көөрге-ле иле кижи болду: орлан-шоваа, өде-чара хире аан. Ол амдызында өг-бүлези-биле Эрзин суурда улуг хаваннар өстүрүп, хайгаарап турар. Даараазында чылда Тес унунда алганы 100 гектар шөлдүг черинче чорүй баар. Кереэни он чылда чаргаш, 100 муң рубль чээлиге алган. Чоорту сеялка, андазын тып, садып алган. Хаваннар чемгерери-биле ол шөлүнге тараа тарыыр, картофель олуртур бодап турар. Оон бир бергедеп турар чүвези — шимчээр техниказы чогу. Трактор садып алыр дээш чадашкан. Черле өде-чара кижи болгаш, оон четпээн чери, айтырыг тургуспаан даргазы чок деп болур. Тус чер органнарының удуртукчуларындан дуза дилеп, ажыл-агыйлар директорларынга дилег кылып чадашкаш, техника дилеп, Новосибирск хоорайга четкен. Түңнел чок болган. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельниковка, республикада тараачын ажыл-агыйлар ассоциациязының даргазы Д. Б. Шожатка айтырыгны тургускан. Эрги-ле хевээр чай-биле олар дуза-даа катпаан, оочурда кижи хөй, маңнар дээн. «Эйлиг-Хем» совхозка баргаш, удуртукчулар-биле дугуржулга кылган. Олар муң-не садар бис дээн. Кажан садары база билдинмес, дугай херек болуп арткан. А бо ийи аныяк кижиге бодаарга, Нарында Валерий Шоюнчап 1 машиналыг, 1 «Беларусь» тракторлуг, а Ленин аттыг совхозта Геннадий Кыныраада база ындыг: хөлгелери бар. Геннадий дагаалары, тоолайларны азырап, хой, өшкүнү кадарып турар. Ол садып алганы черинде суланы тарып алган. Оон күш-ажылының түңнели бо чылдың төнчүзүнде, келир чылын костү бээр.

Үстүнде аныяк кижилерниң чамдыктарының ажылы чүгээр шуудай бергени эки-дир. А ам-даа эки башкарлып чадап турар улусту канчаарыл? Таптаашкын чылдарында пат-ла чаңчыгып калганывыс ышкаш, кым-даа айтырыг тургузарга-ла, бир удуртукчу өскезинче чая каап, оларны ыттан эрттирип орар, мындыг ышкажыл. Бистиң бо чегей, ядыы амыдыралывыска бир-ле эки, чаа чүүл көстүп кээрге-ле, ол чүге деткимче чок артып каар апарды бо. Колдуунда-ла аныяк кижилер ону сегирип алгаш, бурунгаарладыр дээн изиг күзелин илередип турда-ла, бир-ле бюрократсыг удуртукчунуң хөрээнге үскеш, оон ыңай күш четпейн баар-дыр, ужуру чүл? Ажыы-биле чугаалаарга, тараачын ажыл-агыйы бистиң республикада баштайгы базымнарын чаа-ла эгелээн, ынчангаш оон кежигүннери кижилерге бүгү талалыг деткимче, дуза амдызында эргежок чугула болуп турар. Бир-тээ, оларның бүдүрген продукциязының кандыг-бир кезии бистиң ниити столувустуң кырынга кээр болганда, бо ажылче чер-черде улус депутаттарының Советтери, оларның күүскомнары улуг сонуургалдыг болуру албан дээрзин угаадыр бодаваан тур мен. Чүге дээрге тараачын ажыл-агыйны ангы-ангы өг-бүле, азы бир бөлүк кижилер чорудар кылдыр юридиктиг бүрүн эргелер берген органнар ол ышкажыл.

Тараачын ажыл-агыйының кежигүннериниң ажыл-херээн делгемчиди сайгара көөр болза, ында чугаалажыр, шиитпирлээр айтырыглар хөй, олар чүгле Эрзинде эвес, а өске-даа районнарда тургустунуп, амыдыралга ботталып чадап турар деп билир мен. Ынчангаш тараачын ажыл-агыйынга сонуургалдыг кижи бүрүзү бодалдарын, сүмелерин «Шын» солунче бижип, амгы рынокче шилчилге үезиниң бо бир чугула айтырыының хажыызынга арттас боор деп идегеп артым.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр).

АЖЫК-ЧАРЛЫГ ЧОРУКТУҢ ОРУУНДА ШАПТАРААЗЫННАР?

● Тыва Республиканың Журналистер эвилелиниң медегели ●

Ажык-чарлыг чорукту кызагдаар дээн тодаргай оралдажыышкыннар Тываның ажылчы чонунуң амыдыралынче ханылап кирген, хүнүң үнер солуннарның чогумчалыг ажыл-чорудулгазынга шаптыктаар дээн чүткүлдер республиканың журналистериниң ханы дүвүрелин болдуруп турар. Ол чүүлдерниң бадыткалы — мурнунда партийжип турган «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарны катап үндүрери-биле холбашкан дыка хөй айтырыгларны шиитпирлээрин узамдыктырып келгени. Республиканың массалыг информация чепсектерин бүгү чурт-биле харылзаштырып турган телетайп барык ай дургузунда ажылдаваан. Редакцияларның телефонун үзүп каан турган. Чаа үнген «Деткимче» солун типографияда «Тувинская правданың» үндүрүлгезин хандырып турган участокту ээлеп алган. Амгы үеде «Тувинская правда» солунну неделяда үштен хөй үнмезин деп турар. Ол дээрге номчукчуларның, ук солуннуң чагыдыкчыларының эрге-ажыктарын кызагдап турары ол.

Журналистерни болгаш номчукчуларны аныяктар парлалтазының салым-хуузу дүвүредип турар. Чазын болгаш чай эгезинде «Молодёжь Тувы» солуннарның номчукчулары ол солунун албайн келген. Аныяктарның аажок хүндүлеп номчууру «Тываның аныяктары» солун кажан катап үнүп эгелээри билдинмес кылдыр доктаай берген.

Ол бүгүнүң чылдагааны билдингир — редакцияларда солун үндүрер акша-хөреңги чок. Солуннуң тургузукчузу болур комсомолдуң республика комитети акша чогундан олурупкан, ынчангаш оон деткимчезинге идегел чок.

Республиканың аныяк номчукчулары боттарының солуннарын алыр ужурлуг деп билип турар бис. Бистиң амыдыралывыстың нарын болгаш берге агымнарын оолдар болгаш кыстар ук солуннардан билип алыр, амыдыралга орууну тодарадыр ужурлуг. «Тываның аныяктарының» 25 муң чагыдыкчызын, «Молодёжь Тувының» муң-муң номчукчуларын медээ алыр, а солуннуң ажылдакчыларының чогаалдыкчы ажылдаар эргезинден казыры хоойлуга дүүшпес деп санап турар бис.

Рынок харылзааларынче шилчилге үезинде чурттап артар дээн ышкаш нарын сорулганы шиитпирлээринге дузаны аныяктар солуннарынга көргүзеринче улус ажыл-агыйының ангы-ангы адырларының күш-ажылчы коллективтерин, совхозтарны кыйгырып тур бис. Ол ышкаш республиканың профэвилел органнары аныяктар солуннарының берге байдалын өөренип көөр дээрзинге идегеп тур бис.

Тыва Республиканың Журналистер эвилелиниң баштаар черинин президиуму.
1991 чылдың сентябрь 17.

ХУРАЛ БОЛГАН

Вторник санында болуп эрттер «Демократтыг Россия — Демократтыг Тыва» деп шимчээшкинниң киржикчилериниң чанчыл болган ужуражылга хуралы болган. Кежээ 18 шак соонда Кызылдың улус депутаттарының хоорай Совединиң хуралдаар залынга чыглып келгеш, бүгү Россияда, бүгү Тывада болуп турар болуушкуннарга хамаарыштыр медеглежип чугаалашкаш, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының кандидатуразын (коргакчызын) шилип, анаа Тываның демократтыг шимчээшкининиң өмүнээзинден РСФСР-ниң база Тыва Республиканың улус депутады К. А. Бичелдейни депшидип үндүрер дугайында хоорай Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиков саналды киирген. Чыылганнар чаңгыс үн-биле чөпшээрешкеннер. Чүгле А. С. Шумов (казактар ниитилелиниң төлээзи) удурлангаш, «эш Бичелдей Улусчу фронт деп ындыктыг херекти эгелеп алгаш ара каапкан кижи» — деп тайылбырлады.

Ю. П. Слободчиков Кызыл хоорайда Иштики херектер министерствозунуң эзиритер сергедир бажыңын хоорайның кылдыр шилчиттиргеш оон ажылының уун өскертирин медеглээн. Чижээлээрге, кудумчуга улуг эзирик чораан кижини бажыңынга шагдаалар чедирерге, оон өг-бүлези торгаал өртек-биле санаажыр апаар.

Ол ышкаш бичии суртуулдарның автобустарга хаалгыз чорууруунуң аргазын хоорай Совединиң депутаттары өөренип турарын база чугаалады.

«Деткимче», «Центр Азии» солуннарның аас кырынга үндүрүлгезин чон мурнунга эрттирерин бо олуругларның автору сүмелээн.

Сергей БАИР

ХУУДА САНАЛЫМ-ДЫР

Улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район болгаш Чадаана хоорай Советтериниң каттышкан сессиязынга Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты чажыт бадылаашкын-биле депшиткенин «Шын» солунга чоокта чаа чырыткан болгай. Санал шын болбайн аан. Ынчалза-даа анаа хамаарыштыр бодумнуң хууда бодалымны номчукчулар-биле үлежир бодай-дыр мен.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының ажылы аажок бедик харыысалгалыг, нарын-берге албан-хүлээлге деп билир мен. Ону Ш. Д. Ооржак күүседип шыдап-даа турар деп санаар апаар. Ону оон ажылдап эгелээниниң соонда хүлээп алдынган шиитпирлер-биле-даа херечилеп болур. Чижээлээрге, ыраккы Тожу районда ажылдап, чурттап чоруур ивижилерниң амыдырал-чуртталга з ы н-га, ажыл-ижинге хамаарыштыр республиканың девискээринге кастыыга алдын-мөңгүнүн ажыглаарының дугайында болгаш өске-даа чугула шиитпирлер хүлээп алдынган болгай. Рынок харылзааларынче шилчилге талазы-биле база оон туружу быжыг, чайгылыш чок деп санаар мен.

Ынчангаш Ш. Д. Ооржакты ол албан-дужаалынга ам-даа ажылдаарын күзээр, мындыг кижи-ле-дир мен. Дээди Советтиң Даргазының албан-дужаалы бедик болбайн аан. Ынчалза-даа анаа ажылдаакы дег кижилер тыпты бээр боор ийин он. Тыва Республиканың болгаш РСФСР-ниң улус депутады К. А. Бичелдей чүге ажылдап шыдавас деп?

Оон аажы-чаңында, үзел-бодалдарында арай таарымча чок чүвелер бар болза, депутаттар сессияда оларны ажыт-чажыт чокта айтып, эттинип алырын негээйлер-ле.

Доңгак МИЖИТ.
Күш-ажылдың хоочуну.

УЖУРАШКАШ КЕЛГЕН

Тыва Республиканың улус депутады Баир Санчы Улуг-Хем райондан депшиттирген дээрзин номчукчулар билир. Ол республиканың садыг-харылзаштырылга компаниязының чиигине директору болуп ажылдап турар.

Чоокта чаа депутат бодунуң соңгукчулары-биле ужуражып, эрткен үеде кылган ажылдарының талазы-биле отчёдун берип, Торгалыг суурга чораш келген. Оон бо удаада чораан кол сорулгазы — ук суурда чаа школа тудуун дүргедедири. Чүге дизе школаның тудуу ийи чыл дургузунда шоолуг немешпээн. Чылдагааны —тудуг кадрларның болгаш материалдарның чедишпезинде. Бо айтырыг талазы-биле Баир Түлүшевич бодунуң тодаргай саналдарын болгаш сүмелерин бергеш, школаның тудуун чоокку үеде доозар дээш өске бүдүрүлгелер-биле керээге ат салган.

(Бистиң корр.).

ЧАА МАГАЗИН

Республика рынок харылзааларынче кирип турар бо үеде чаа-чаа кооперативтер, биче бүдүрүлгелер болгаш садыг-коммерция четкилери улам немежип турар апарганы чоң эскерип турар.

Кызылдың Октябрьская кудумчузунда база бир чаа магазин немешкен. Ону «Стимул» деп адаан. Ук садыгны «Найырал» ассоциациязы үндезилеп тургускан. Чүге дизе «Найырал» ассоциациязы дыка хөй бүдүрүлгелер-биле харылзаалыг, оон бодунуң тускай бүдүрүлгелери база бар. Ынчангаш ук магазин чоннуң херегле бараанналындан аңгыда, хамаатыларның анаа садар кылдыр киирген барааннарын база сайгарып турар. Ынчангаш «Стимул» коммерциялыг магазин болуп турар дээрзин айтып каары артык эвес.

Чамдык хамаатылар боттарында бар чаа барааннарны анаа дужаап болур. Ону магазинге дужааган соонда, өртээн чүгле сайгарып, саткан соонда алыр дээрзин сагындырып каалы. Ында эр, херээжен улустуң даштыкы хептери, идиктер, радио-музыка, косметика барааннары болгаш чуртка, даштыкыга бүдүргени янзы-бүрү хевирниң шактарын садып ап болур.

«Стимулче» баар дээн кижи болза, Октябрьская кудумчузунуң 10 дугаар бажыңынга чеде берип болур.

(Бистиң корр.).

ЧУРТТА БОЛУУШКУННАР

МОСКВА. Найысылалдың элээн каш районнарының чурттакчылары Моссоветтиң бажыңының чанынга эрткен вторник хүнүнде чыылгаш, митинг кылган. Битцевскиниң ыяш парыгын камгалаалдыг чер кылдыр чарлаар дугайында Москваның Мурнуу-Барыын округунуң соңгукчулары тускай дилегни Моссоветке киргенден бээр тос айлар эрткен. Ыяш парыгын камгалаар дугайында шиитпирни Моссовет амга чедир хүлээп албаан ужурунда ол девискээрде янзы-бүрү тудуглар үргүлчүлеп парыкты үрегдеп турар. Бо айтырыг талазы-биле чогуур шиитпирни дүрген хүлээп алырын митингиниң киржикчилери Моссоветтен шыгтыы негээн.

СТАВРОПОЛЬ. Крайның колхозтары болгаш совхозтары бо чылын чигир свёклазының чаагай дүжүдүн өстүрген. Ында чигир свёклазын болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелер кедээ ажыл-агыйның бо чугула чиг эдин хүлээп ап эгелээн. Ынчалзажок крайда чаңгыс-даа чигир заводун эрткен чылдарда чаартпаан: хөй завод дериг-херекселдери эргижирээн. Ынчангаш крайга база бир чигир заводун дүрген дериг кылыр сорулга салдынган.

БЕЛГОРОД. Областың Алексеевск районунда «Маяк» колхозтуң девискээринге чаа суггарылга системазын бо чылын ажыглалга киирген чорук мал чемнери культураларның бедик дүжүдүн хандырган. 400 гектар шөлдүг суг-биле четчир кылдыр суггарган түңнелинде келир кышка бүрүн четчир мал чемнери колхозта белеткеттинген. Чаа суггарылга системазы чүгле дүжүт алыр шөлдерни эвес, харын фермаларның мал одарын база суггарган.

КАЗАНЬ. Сураглыг чурукчулар Николай болгаш Святослав Рерихтерниң чурук делгелгезин Татарстан Республиканың найысылалы Казань хоорайда ажыткан. Ол делгелгени «Ийи океаннарның чажыт кыйгызы» деп адаан. Алдарлыг чурукчу ийи адашкыларның ангы-ангы чылдарда күүсеткен чуруглар уран чүүлүнүң 40 ажыг улуг чуруктарын делгелгеде киирген болгаш хөй муң көрүкчүлерге бараалгаткан.

БУХАРА. Туркменияда Небет-Даг чурттуг ийи кижи меге акша парлап турган черинге туттурган. Олар чажыт фабриказынга 10 рубль үнелиг 7000 рубль түңнүг меге акшаны парлаан.

ДОНДА РОСТОВ. Арага аймаан бүдүрер чажыт заводту Күрүнениң айыыл чок чорук комитеделиниң область эргелелиниң ажылдакчылары илереткен. Чажыт заводка ол үеде кым-даа турбаан. 700 шил водканы, 400 литр спиртти хавырган. Заводтуң ээлери кылдыр каразынышкын-биле Азербайджан чурттуг ийи кижини тудуп хоругдаан.

(ПАРЛАЛГАДАН).

КҮРҮНЕ ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ КЛУВУ

ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелиниң хуралы болган. Күрүне чөвүлелиниң хуралынга дараазында айтырыгларны чугаалажып көрген: аъш-чем хандырылгазының байдалы болгаш ону 1991-1992 чылдарда ажыглаар дугайы; чуртта эртем-шинчилел ажылдарының байдалы болгаш шилчиишкинниг үе-чадада эртем-шинчилелдерни деткиир дугайы; ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелиниң чанында эрге-хоойлу комиссиязының дугайында Дүрүмнүң төлевилели; ССРЭ-ниң кызыгаар шериглериниң дугайында ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелиниң; улус өөредилгезиниң талазы-биле республикалар аразының комитедин организастаар дугайы; Эвилел деңнелинде бойдус камгалаар органнарының системазын сайзырангайжыдар дугайы; иштики херектер органнарының бодунуң составының материалдыг хандырылгазының дугайы.

Бо айтырыглардан аңгыда, чурттуң атом-энергетиктиг комплексизин эргелеп-башкарар дугайында Мурнуу Осетияда байдал дугайында, совет немецтерниң херектериниң талазы-биле комитеттиң ССРЭ Президентизиниң чанынга тургузар дугайында айтырыгларны ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелиниң хуралынга база чугаалажып көрген. Бо бүгү айтырыглар талазы-биле чогуур шиитпирлерни болгаш сүмелерни хүлээп алган.

Россияның, Украинаның, Белоруссияның, Азербайджанның, Армениянын, Кыргызстанның, Таджикистанның, Туркменияның, Узбекистанның удуртукчулары ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелиниң хуралынга киришкен.

(СЭТА).

ХУВА-ЧАРНЫҢ КАДАРЧЫЗЫ

Тожу районнуң «Май 1» совхозта кегү-шыгы салгын зайы-биле хөлбенейнип чыдар Хува-Чар фермазы бо-ла болгай. Оон туруш байдалы бода малды өстүреринге дыка-ла таарымчалыг оран. Бо ферма тургустунганындан бээр үжен тос чыл чедип турар.

Ынаа хоочун кадарчы Сарыг-оол Саныевич Даржаа үжен алды чыл дургузунда чонунга мактаалдыг ажылдап келгеч. Ону билбес кижи «Май 1» совхозта хамаанчок, Тожу районда барык чок дизе, черле хөөрем эвес. Хүлээнген ажыл-херээнге ээ-харысалгалыг, кады ажылдап, чурттап турары эш-өөрү-биле эп-найыралдыг, биче сеткилдиг аныяктарның дагдыныкчызы Сарыг-оол Саныевич шак бо ажылдап келген чылдарында кадарган малын чидирип көрбээн. Ол дээш бодунуң чангыс чер-чурттугларының бүзүрелин аныяк чораан чылдарында-ла чаалап алган. Төрээн совхозунга эки көргүзүглерин чедип ап, администрацияның, районнуң күүсекчи комитединиң хүндүлел бижиктери-биле шаңнадып келген.

Бо хүннерде Хува-Чар фермазында 70 инек бар. Олар шупту семис болгаш шырак, сүткүрүнүң талазы-биле ылгалып, саанчы бүрүзү бир инектен-не хүнде 7 литр эки шынарлыг сүттү саап ап турар. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, инектерни өй-шаанда суггарар, эки оъттуг черлерге одарладып кадарарга, хөй сүттү бээр дээрзин Сарыг-оол Саныевич билир. Ынчангаш Хува-Чар фермазының саанчыларының эки түңнелдиг ажылдаажы, чедиишкиннери шак бо хоочун кадарчының ак сеткилдиг, үре-түңнелдиг кызымаккай чоруундан база хамааржыры чугаажок.

Кызыл-оол ТАБУРАК

РЫНОК болгаш АМЫДЫРАЛ

КЫЗЫЛДЫҢ МАГАЗИННЕРИНДЕ БОЛГАШ БАЗААРДА

Чажыргаш канчаар, тывалар ногаа аймаанга арай-ла тоомча чок, ону аъш-чемге арбыдадыр ажыглавас чизе чиир, чивезе, чивес чон-на болгай бис. Ынчалза-даа ногаа аймаан тарып өстүрүп, дузап, үүжелеп ап өөренип бар чор бис. Эң ылангыя Кызыл хоорайның чурттакчылары дачаларынга ногаа аймаан арбыны-биле тарып өстүрүп, кышка удур үүжелеп ап, ажы-төлүнге янзы-бүрү витаминнер-биле байлак помидорларны, огурецтерни, морковьту дээш өске-даа ногаа аймаан чемге холуп берип турар. Ынчанмас арга-даа чок, чүгле чаглыг эът дайнаар мен дээр арга чок, аъш-чем кызыдаан шаг-дыр бо. Дачалыг огородтуг кижилер боттарының өстүрүп алганы ногаазының дүжүдүн ажаап алыр болза, аъш-чемге немерелиг болур-ла ыйнаан. А бо дача, огород чок кижилер өртээ аар-даа болза, ногаа аймааң базаардан, магазиннерден садып алыр апаар. Кызылдың аъш-чем садыының магазиннеринде чонга ногаа аймаан канчаар садып турарыл?

Мурнуку чылдарда Кызылдың аъш-чем садыы республиканың ногаа өстүрүп турар совхозтары-биле керээни баш бурунгаар чарып ап, найысылалдың чурттакчыларынга ногаа аймаан садып турган болза, бо чылын чүгле «Кара-Хаак» база «Кызыл» совхозтар-биле ындыг керээни чарган. Кызылдың аъш-чем садыы арткан совхозтар-биле керээлерни чарбаан. Ооң чылдагааны? Совхозтарның хөй кезии керээде хүлээлгелерни күүсетпейн, ногаа аймаан чылдынна эвээшти өстүрүп турганы. Керээлерде айыттынган хүлээлгелерин күүсетпээни дээш совхозтарга кандыг-даа харыысалга онаар арга тывылбас болган. Частың орай дүшкени, күстүң эрте келгени дээш совхозтарның агартынар-ла чылдагааннары хөй ам артында оларның сувуразын таңмалар-биле шынзыдып каан боор. Совхозтарның өстүрген ногаазын садып-саарар талазы-биле Кызылдың аъш-чем садыының талазындан мырыңай кылап-тас турган дээр болза, шын эвес апаар. Садыг ажылдакчыларының чедир кылбаан чүүлдери турганы чугаажок.

«Кара-Хаак» биле «Кызыл» — ногаа аймаа өстүреринге таарыштыр организастаттынган ажыл-агыйлар. Оларның биле керээ чарып алыры черле элээн бүзүрелдиг. Керээде айыттынган негелделерниң чамдызын күүсетпейн барза-даа, эң ылангыя күскү үеде ногаа аймаа биле Кызыл хоорайны четчири-биле хандырып турар. Огурец, капуста магазиннерде бо хүннерде бар. Оларны дузап, кыжын, чазын чиири-биле шыгжап алыр дээн кижилер болза, четчири-биле садып ап болур. Капустаның шынары эки. А помидор, огурецтиң шынары хууда кижилерниң садып турары ногаа аймаанга деңнээрге, шоолуг-ла эвес, ынчалза-даа эки ногаа аймаан шилип ап болур. «Кара-Хаак», «Кызыл» совхозтардан эккеп турар ногаадан аңгыда, Саян артындан ажыр сөөртүп эккелген арбузту, дыняны, помидорну база садып турар.

Чоокку хүннерге чедир хууда кижилерниң садып турган ногаазының өртээ аажок аар турган. Амгы үеде Кызылдың магазиннеринде дыня, арбуз, помидор дээш өске-даа ногаа аймааның тыптып келгени-биле холбаштыр хууда кижилер ногаазының өртээн чиигедир ужурга таварышканнар. Амгы үеде помидорнуң магазинде өртээ 1 килограммда 6 рубль 58 көпеек. Ынчап кээрге, хууда кижилер помидорнуң өртээн 5 рубль чедир чиигедир ужурга таварышкан. Садып алыкчыларның чамдызы өртектерни хайгаарап көрбейн турар. Дыняның магазинде өртээ килограммда 55-ле көпеек, ынчалза-даа олар ону эскербейн базаардан барып, 1 килограмм дыняны 4 рубль-биле садып турар болдулар. А капуста өртээ магазиннерде безин аңгы-аңгы. «Кызыл» агрофирманың магазининдең ону 1 килограммы 1 рубль-биле садып ап болур. А оон чанында № 26 аъш-чем магазинде 1 килограмм капустаның өртээ 1 рубль 55 көпеек.

Өртектер чүге аңгы-аңгы боор турарыл? Оларның деннели колдуунда ногаа аймаа өстүрүп турар ажыл-агыйлар-биле садып алыкчының канчаар дугуржуп алырындан хамааржыр. Мырыңай халас чыгыы арбузту «Рассвет» деп чаа совхозтан садып ап болур деп медээ редакцияга келген. Ол совхозтуң ажылчыннары арбузту 1 килограммда 30-50 көпеек дээш ховуда садып турар. Бир эвес машина-балгаттыг болзуңарза, оон барып садып ап болур силер. Бо чаа совхоз ажыл-ишчи харылзааларны ам-даа таптыг тургузуп четтикпээн болгаш, ногаа аймааң, картофельди кандыг-даа документилер чок магазиннерге дужаап кээп турганын Кызылдың аъш-чем садыының ажылдакчылары чугаалап турдулар.

«Кара-Хаак» совхоз бо чылын ниитизи-биле Кызылдың аъш-чем садыының магазиннеринге 1500 тонна капустаны, 50 тонна огурецти, 15 тонна морковьту, 15 тонна свекланы, а «Кызыл» совхоз 25 тонна капустаны, 30 тонна помидорну дужаар ужурлуг. «Кара-Хаак» совхоз огурец, морковь, помидор дужаар хүлээлгезин күүседип шыдаар, шыдавазы билдинмес. Помидор, огурецтер, капуста аймаан дузааш, улам аар өртекке кыжын, чазын садар чадавас.

Ногаа совхозтары биле Кызылдың аъш-чем садыының тургусканы «Шөл — магазин» деп харылзааларының боттанып турары ындыг-ла эки эвес, ынчалза-даа Кызылдың аъш-чем садыының удуртукчуларының бирээзиниң чугаазы-биле алырга, кызылчыларны бо хүннерде ногаа аймаа-биле четчири-биле хандырып турар.

Ногаа аймаа бо чылын хирелиг үнген. Күскү үеде кезек када ногаа аймааның өртээ бадар-даа болза, кышкы, эң ылангыя часкы, чайгы үелерде катап дыка бедидир өзер чадавас. Чүгле бо хүннү бодавайн, өг-бүле бүрүзү баш бурунгаар ногаа аймаан шыдаар шаа-биле үүжелеп алыр болза, оларның боттарынга-ла эки болур ийик.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ЧУРУКТА: арендатор базаарда ногаазын садып тур. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ХЕНЗИГБЕЙНИ «МАРА» ДЕП АДААР

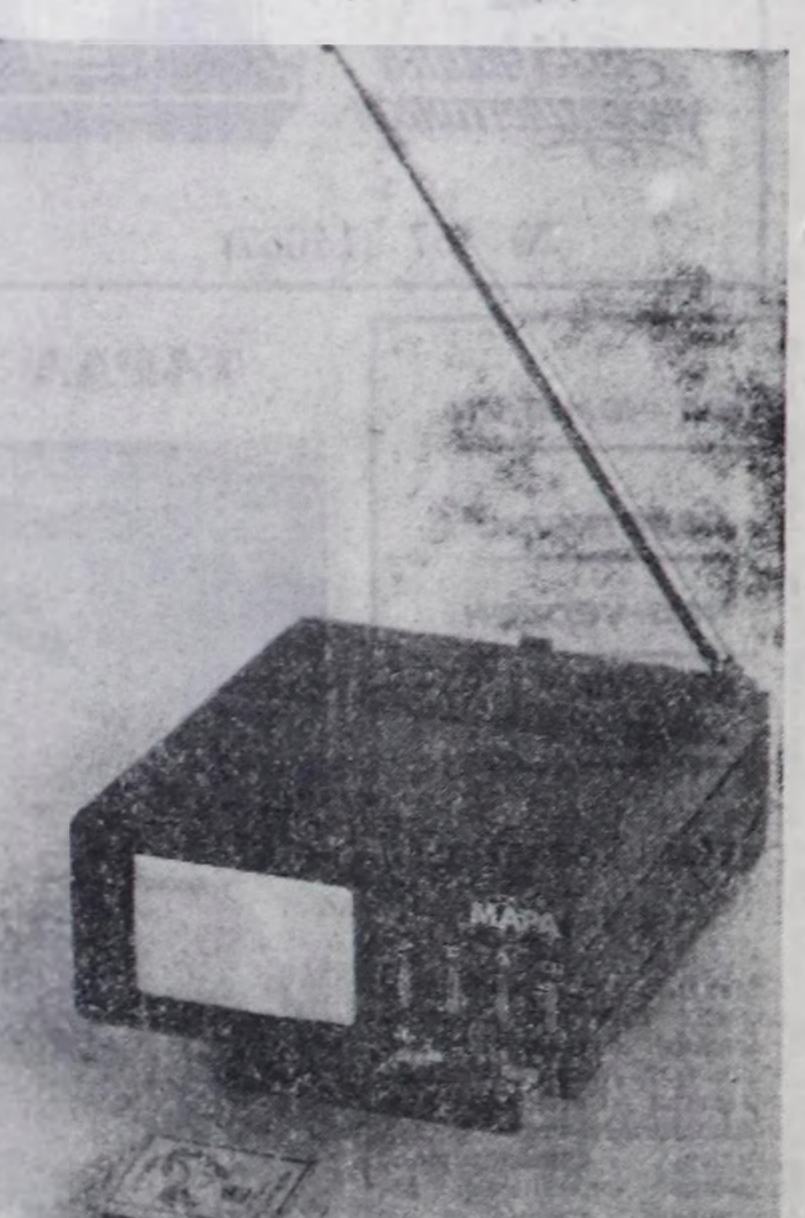

БЕЛОРУС ССР. Минскиниң «Калибр» заводу чуртта эң бичии хемчээлдиг оң чок телевизорну бүдүрүп үндүрген. Ол хензиг телевизорну «Мара» («Күзел») деп адаан. Ол үш программага дамчыдылганы хүлээп алыр. Ооң экранының шаваштыр хемчээли чүгле сес сантиметр. Телевизорну чүгле электри четкизинге эвес, а харын автомашинага база кожуп ап болур. Автомашинага ону таакпы кыпсыр черге таарыштыр кожарын көрүп каан.

Бүдүрүлге ол телевизорларны бо чылда безин ай санында 500-түү үндүрүп болур ийик. Ынчалзажок Украинаның, Литваның, Арменияның аңаа ажыглаар кезектер бээр бүдүрүлгелери шаптыктап туруп берген.

ЧУРУКТА: «Мара» деп телевизор.

В. ВИТЧЕНКОНУҢ фотозу. (Балта—СЭТА

ДАЙЫН ХООЧУНУНУҢ КҮЗЕЛИ

Найысылал Кызылга келгеш, Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурттуушкунчулел музейинге моорлап келир кырганнар бар. Оларның чугаа-соодунда кандыг-даа номнарда бижиттинмээн ырлар, тоолдар болгаш бурунгу төөгүлер бар. Төп музейге 25 чыл ажыр ажылдааш, тыва кырганнарны башкыларым кылдыр хүндүлээр апарган мен. Бо чылдың сентябрь 12-де Хөндергей чурттуг кырган-биле чугаалаштым. Ону Монгуш Дагбаевич Биче-оол дээр, тыва чонунуң база бир чоргаарланыры оглу, эки турачы дайынчы. Ада-чурттуң Улуг дайынының бирги чергениң инвалиди. Баштай чеди шөйүндүзүн үзе аттырыпкаш, Киев хоорайга бир ай ажыр эмнеткеш, сегий берген. Оон база катап тулчуп киргеш, бир чиккээн чуура аттыргаш, ийи ай ажыр шериг эмчизинге чыткаш, бертик-межел апарган.

Биче-оол акыйдан баштай тоолчургу чугаалар бижип ап ордум. Дыка үр хөөрешкен бис. Сактырымга хоочун дайынчының хөрээниң иштинде бир-ле чүве бар ышкаш болду.

— Аныяктарга чүү кончуг херек ирги? — депкен мен.

— Бир кончуг күзээр чүвем болза, аныяктар бодунуң алдарлыг кижилерин билгей турар ужурлуг, төөгү ол-дур. Тыва эки турачыларның чуруктуг номун үндүрер. Дайынчы бүрүзүнүң фото-чуруу болгаш оон төрүттүнген чери, алызы, өлген чылы база дириг арткан дайынчыларның чурттап турар черин тодарадыр. Фото-чуруктуг болгаш ээзэш өстүг ном херек. Чуруу тывылбаан дайынчыларны радио болгаш солун дамчыштыр чарлааш, ха-дуңмазындан, көргүл-төрелгинден, эш-өөрүнден тывары оралдажыр. Назыным улгаткан. Каяа-даа бээрынга аныяктар меңээ дайынчы эш-өөрүмнүң алыш-сывын айтырар боор чүве-дир. Дайын шөлүнге өлүрткен эш-өөрүмнүң алыш-шырайын көрүп олар мен, ол хиреле ... тыва эки турачыларның алыш-сывын ... фото-чуруктуг альбом ... чүзээр ... -дир мен.

Бижип алган Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

Амыдыралывыс айтырыглары

АКША-ТӨГЕРИК ЧЕТЧИР БОЛЗА...

Кызылчылар болгаш хоорайның аалчылары ооң төвүнде турар базаарның делгиирлерин сонуургап көөрүн садыглаашкын кылырда бир оюп болбас оруук кылдыр санаарлар. Маңаа чеже кижи келбес дээрил, ылангыя чылыг үелерде. Моон мурнунда чылдарда базаарның садыгжылары дээрге кол нургулайында боттарының өстүрүп алган ногаазын, кат-чимизин садып олурар кырган-авалар турган болгай. Ам мында кандыг-даа барааннарны садып алыкчыларга саналдап олурар эр, херээжен, кырган чалыы дээш, язы-сөөгү кандыг-даа кижилер бар апарган. Олар аңгы-аңгы. Бодунуп кызыл кужу-биле чылыгга ынак ногаа, кат-чимисти чаш уруг-биле дөмей шуглап, чымчактап, ажаап-хайгаарап өстүрүп алган кырган кижи-биле бүдүрүлгениң продукциязын ийи-үш хөл ажылдыр улуг өртекке садып-саарып олурар мөге-шыырак назын болгаш күш өйүнде кижини канчал деңнээр.

Акша кымга-даа херек. А кырган-авалар хөөкүйлерниң пенсиязы амыдыралга четчир эвес, ону база бодаза эки. «Өртээ хөлүн эрттир улуг-дур» деп хыйлангылаар садып алыкчылар база бар болгай. Шынап-ла, бистерге, чиик өртектерге өөренип калган улуска, бо чаа өртектерге чаңчыгары дыка-ла берге үүле болуп-тур ийин. Энир чылын чаа-ла помидорнуң бир килде өртээ 1-2 рубль болуп турган, ам —8 рубль. Базаарга кылаштап тургаш, ногаа садыкчылары кырган-авалар-биле чугаалашкыладым.

— Өртек улуг дээр, силер бодаарыңарга бо адап алган өртектериңер аар бе азы чиик бе?

— Бурган өршээзинде, бо ногааларны өстүрерин амыр деп бодаар сен бе, уруукум. Оорга-моюн аарыыр, чүстер ыстаар —кырыырга, кыпсынчыг деп чүвең бо-ла ыйнаан. Ынчап аарып-аржып, ыстап-шылап тургаш, бүдүрүп кылып алган ажылдың өртээн чиик, аар дээри-даа берге-дир. Акша-төгерик четчир болза, маңаа-даа мынчап олурбас чүве-дир ийин.

— Маңаа олуруп хүнзээрин мен-не дыш деп чугаалап диттикпес-тир мен. База берге үүле-дир ле. А ынчаарга силер продукцияларны Кызылдың комиссия садыгларынга чүге дужаавас силер?

— Ол садыгларга бистиң арай деп өстүрүп алган дүжүдүвүстү көпеек хемчээлдиг чиик өртек-биле хүлээп алыр. А оон коорге, мында өртээ дөмей-ле улуг боор чорду чоп.

Мээң чугаалашканым Г. П. Ромашенко, Т. Р. Рябова, К. В. Теплякова болгаш өскелерниң-даа садып олурар ногаа, чимизинде нитрат, пестицид болгаш өске-даа «химия» бар чадавас деп каразыышкын кымга-даа туруп болур. Ол дугайында айтырарымга, олар химия ажыглавайн турарын аашкынып, шынзылгазын база меңээ көргүстүлер. Рынок девискээринде «Кызылдың эът-сүт контроль станциязының» лабораториязы ажылдап турар. Чонга саналдаар продукция бүрүзүнүң шынарын лаборантылар тускай хемчээкчилери-биле тодарадып бээр. Ол-даа болза сагышка эки-дир. Оон башка өртээ улуг боорунуң кырындан, «химиялыг» продуктулар садып чип турар бис деп чигзинери таан берге ышкажыл. Химия чок деп кырган-авалар меңээ база бүзүредип пат болдулар. Садыгжы барааның каяа бактаар ийик.

Кызылдың базаарынга чоруп турарга, ооң девискээриниң чударгайы кижини кайгадыр. Бир яблоко садып алгаш, ону чуй тыртып алыр чер тывылбас сен. Чаъс чааптарга, баартактар баарынга суг-шалбаа хөлдени бээр.

Черле ээ деп чүве бар базаар бе бо? — деп айтырыымны ооң директору Г. А. Воронинага салдым.

— Мурнунда Респотребсоюзка хамааржып турган рынок болгай. Ам ону хоорайже шилчидип турар деп чугаа бар. Азы өскээр чугаалаарга, рыноктуң моон соңгааргы ээзи хоорккүүском болур. Ооң чанында садыг бажыңы тургустунуп турар чүве эвеспе. Ол ам бисти харыылаар болу бээри ол-дур. Базаарны чаагайжыдар планнары эки-ле улус чорду, дуглаглыг рынок кылыр сагыштыг, суг дамчыдылгазын чорудар, арыгланыр бажыңнарны кылыр, өске-даа чүүлдерни аазап турар.

Бир эвес рынокту ынчаар бодап, планнап турары дег кылып алза, онза-ла. Хоорайның чон хөй чыглыр чери аян-көрүштүг, арыг-шевер турарга, кымга-даа эки. Арыг-силиг черни улус бокталдырарындан безин чалданыр апаар болгай. Базаарның девискээринге янзы-бүрү склатарны, соодулга камераларын болгаш өске-даа ачы-дуза чедирериниң черлерин тудуп алыр болза, ооң ажыглалы дээш эвээш эвес акша-төгерикти ажылдап ап болур. Акша тып алырының ол хире аргалары турда, ону херексевейн турары дээрге, чалгаа болгаш сус чок чорук-тур. Ээ чок деп чүвениң хайы ол-дур ийин.

Амдыызында садыглап турар чер дээш 2 рубль, а чечек садарының туружу дээш 4 рубль ап турар. Рынок харылзааларының үезинде ол дээрге чаржынчыг көпеектер ышкажыл. Кырган-аваларның ол каш көпеез-биле рынокту канчап чаагайжыдып сайзырадырыл?

Саат садып олурар кырган-авайга келгеш, ооң бир хүнде кайы хире орулгалыг болуп турарын сонуургадым.

— Эки хүннерде 50-60 рубль чеде бээр, а кол кезиинде 30-40 рубль болур. Чүгле 117 рубль пенсиялыг мен, ажы-төл база чок. Ынчангаш-ла мында мынчап турар кижи-дир мен ийин.

— А саатты тайгадан силерге кым хооруп эккеп берип турарыл?

— Мында таныырым кижи бар, ол эккээр. Орулганың чартыын аңаа бээр мен.

Базаарга саат ышкаш үүрмек чүүлдерден эгелээш, чүү-даа турар болза, эки дээрзинге силер база мээн-биле чөпшээрежир боор силер. Кандыг-чүү-даа болза, бай болгаш чараш базаарга кылаштап чорууру, солун ыйнаан.

Надежда ЭРГЕП.

КОРТПАҢАР

Моон мурнунда «Молодежь Тувы» солунга Улуг-Хемге Ак-Туругуг суурдан ырак эвесте турар Кара-Суг аржаанында хоралыг чүүлдер болгаш радиация бар дугайында эдүл үнген турган. Аңаа үндээн-лээш, Тыва Республиканың хамааты камгалалының штавының төлээлери, Тываның геология эргелелиниң специалистери, Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозунуң кол специалистери, республиканың химижидилгениң төлевилел-шинчилел станциязының радиологтары болгаш өске-даа харыысалгалыг ажылдакчылар Кара-Суг аржаанынга четкеш, тускай күрүне хыналдазын чорутган.

Бирээде, Кара-Суг аржаанында радиоактивтиг бүдүмелдер бар. Ынчалза-даа ооң кужу кижилерге, мал-маганга, дириг амытаннарга, сугга, оът-сигенге, агаарга кандыг-даа хора чок. Ийиде ол чүүлге хамаарыштыр Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели чоокта чаа тускай доктаалды хүлээп алган болгаш ону боттандырар ажылдар эгелээн. Кара-Суг аржаанында улуг эвес черниң участогун демдеглээн. Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозу «Ак-Туруг» совхозтуң бүгү малчыннарын болгаш суурнуң чонунга долу медицина хыналдазын кылыр.

Кара-Суг аржааны айыыл чок, оон кортпаңар!

ЧОННУҢ СОЛУНУ

«Шын» солунну мен ам бежен ажыг чыл дургузунда чагыдып ап, үзүктел, чок, номчуп келген, ындыг кижи мен. Чүгле номчукчу, чагыдыкчы эвес, харын-даа «Шын» солунунуң ажыл-ишчи коллективинге барык чээрби чыл ажылдап, журналистеп келген мен. Ынчангаш мени бо солун-биле «дазыл дамырым» тудуш апарган кижи дээр болза, черле хөөредиг болбас. Чүге дээрге мээң баштайгы рассказтарым-даа, очерктерим-даа «Шынга» чырык көрүп, ооң арыннарын дамчыштыр чонга четкен. Ооң ужурундан «Шынның» мен бодумунуң солунум кылдыр санаар кижи мен.

«Шын» солун бодунуң үнүп эгелээн баштайгы хүнүнден бээр-ле, бүгү шынны чонга чедирип, тарадып чарлап, чаа амыдырал дээш демиселге улусту кыйгырып, мобилизастап, четпестерни ершээл чогу-биле сойгалап, бүгү-ле эки чүүлдерни, арга-дуржулганы нептередип келген болгай. Ынчангаш чон бо солунга кончуг ынак, ону хүннүң-не четтикпейн манап турар. «Шын» ёзулуг-ла чоннуң солуну болу берген. Харын-даа бо солунуң адын бо чаа үеде өскертип, «Араттың шыны» деп адаар болза, чогуур болгу дег. Моон мурнунда партия рескомунуң органы болуп, партократтарның удуртулгазы-биле ажылдаар ужурга таварышып турза-даа, «Шын» черле ынчаш чүвениң алыс шынын чонга чедирип, чоннуң «Шыны» болуп келген болгай.

Августа болган чазык эргилдезиниң соонда, партияның ажыл-чорудулгазын соксаткан соонда «Шынны» кезек үеде хаапканы, үндүрбейн турганы мени кончуг дүвүредип турган. Ам харын ынак солунувус катап үнүп келгенинге улуу-биле өөрүп тур бис. «Шын» солун ёзулуг-ла чоннуң хамааржыпас оон тура-соруун илередип, араттың шыны апарганда ону тыва черде өреге бүрүзү чүс хуу чагыдып алыр, оон арыннарынга үжел-бодалын, күзел-соруун илередир ужурлуг. Ам чоннуң солуну апарган «Шынның» чагыкчылары чүс муңдан эвээш эвес болур боор деп идегеп олур мен. Кижи бүрүзү ынак солунувусту ыяап ла чагыдып алыылынар, акша-хереңги-даа талазы-биле ону деткиилинер, эргим номчукчулар! «Шынны» өреге бүрүзү чагыдып алырынче кыйгырдым.

Куулар АРАКЧАА.
Күш-ажылдың хоочуну, журналист.

Көдээниң кижилери

САЛГАКЧЫ

Акша кымга-даа херек. А кызымак, кежээ кижи болдур ийин. Кыштың чыккылама соогу, чайның изии, хат-шуурган аңаа шаптык, моондак болбас, орта торулбас-даа. Хүндүс-даа, дүне-даа ниитиниң малы дээш доктаамал сагыш салып чоруур мурнакчы малчыннарның бирээзи —деп, каш-даа кижи меңээ чугаалаан чүве.

Кымыл ол? Ындыг айтырыг дораан-на тургустунуп келири чеп. Ол болза Өвүр районда «Эртинелиг» совхозтуң сарлык кадарчызы, Тыва Республиканың улус депутады Найырал Осур-оолович Тумат-тыр.

Ооң күш-ажылчы намдары мал ажылындан эгелээн ада-иезиниң соон салгаан төлептиг ишчи болган. Үжен чыгыы чылдарның дургузунда ниитиниң малын кадарып келгеш, чангыс-даа катап багай ажылдаан сөс деп даргаларынга, тускай эртемниглеринге кончуудун, чемеледип көрбээн. Даандырган ажыл-херекти ак сеткилдиг күүседип, билиин, мергежилин, күжүн совхозтуң малының баш санын өстүреринче, продуктулуун бедидеринче угландырып келген. Ооң уламындан бердинген планныг онвалдаларны доктаамал ажыр боттандырып чоруур.

Бергелерге торулбас, эрес-кежээ, ажыл-ишчи малчын болурга каш чыл мурнунда «Кызыл тук» совхозтан чеден сарлыкты садып алгаш, ону кадарар даалгазы совхозтуң дирекциязы Туматка бээрге ону күзелдии-биле хүлээп алгаш, бөгүнге чедир чедиишкинниг ажылдап чоруур.

— Бистиң черге сарлыкты моон мурнунда азырап, өстүрбейн чорааныңдан баштайгы чылдарда оларны кадарарының, ажаарының, төлүн алырының бедүүн билиглерин безин билбес турган бис. Ынчангаш «Кызыл тук» ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтарның сарлык кадарчыларының ажыл-ижи-биле таныжып, арга-дуржулгазын өөренип ап, ажылывыска ажыглаан бис—деп, мурнакчы малчын чугаалап орар. — Сарлыктың одарын, суггадын шын таарыштырып, кадарар боордан башка, азырал деп чүве билбес, артык чарыгдал шоолуг үндүрбес, кончуг ажыктыг мал-дыр. Бистиң черниң агаар-бойдузунга, одар-бел чиириңге дыка таарыжыр, ынчангаш ооң баш санын көвүдедир сорулганы салгаш ажылдап турар бис.

Совхоз дирекциязының көргүскен идегелин ажыл-херекке бадыткаары-биле Найырал Осур-оолович сарлык кадарып келген чылдарында база-ла эки ажылдаанындан чыл бүрүде төрүүр сарлык бызаазындан бызааны менди доруктуруп ап келген. Эки көргүзүглерлиг болуп турганындан республика болгаш район чемпиону атты каш удаа чедип алган. Ол чүгле ажыл-агыйда эвес, Өвүрнүң, республиканың дуржулгалыг сарлык кадарчыларының бирээзи болу берген.

Эки көргүзүглерни чыл бүрүде канчап чедип ап турарын малчындан сонуургап айтырарга, мынчаар харыылаар.

— Эки ажылдаары дээрге-ле кижиниң бодундан хамааржыр дег санап чоруур мен. Харыысалгалыг ажылды хүлээп алган болганда орта бүгү сеткилинден бердинер, ээ-харыысалгалыг, сагыш човангыр болур. Ынчан малчын кижи хүлээлгезин эки күүседип шыдаар көргүзүглер экижиир.

Шынап-ла, ындыг. Ылангыя малдың кадады, суггады, одары, онча менди турары, төлүн менди доруктурары дээш дүн-хүн чокка сагыш салбас, ажылдавас чүве болза, салдынган сорулганы чедип алыры берге болуру билдингир.

Н. О. Тумат сарлыктарының одарын чылдың дөрт эргелдезинге онзагай байдалдарын барымдаалап тургаш, чогумчалыг таарыштырып, эки семиртип, эдержилгезин чөптүг организастап турар малчын болду. Эң-не чымыштыг ажыл— сарлыктарның төрүүр үези. Ынчан оларны аал кодаанынга чоокшулладып алгаш, дүн-хүн чок хайгааралга тургузар. Удавас төрүүр болгаш долгады бергеннерин шуут-ла туда кадарар, оон башка чамдыктары өөрүнден чарлып, кажыг чоруткаш, ээн черге төрүп алгаш, озал-ондакка таваржып болурун малчын дуржулгазындан көрген. Сарлык бызаазы чажында кончуг доңуучал, ынчангаш чылыглаар ажаар, ону чеди хире хонук хайгааралга тургузар, оон иези-биле кады салыптар. Допчузу-биле алырга, сарлык кадарчызы шак мынчаар ажылдап тургаш, малының чаш төлүн менди доруктуруп турар-дыр.

Малчын кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенир чаңчылдыг. Бодунуң кужу-биле он тонна хире сигенни кескеш, белүп алган.

Төлептиг малчын Найырал Осур-ооловичиниң чаңгыс чер-чурттуглары Тыва Республиканың улус депутадынга соңгуп ап, бедүүн ишчиге улуг идегелди көргүскен. Амгы үеде улус депутады болуру хүндүлүг болгаш харыысалгалыг ол кончуг эки билир. Ынчангаш соңгукчуларның чагыгларын, негелделерин күүседир, совхозтуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дээш бодундан хамааржыр чүүлдерни кылып турар. Тыва Республиканың Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазынга идепкейлиг киржип келген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ОРУК ИЗЕП ЧОРУУР

Экии, хүндүлүг «Шын» солуннуң редакциязы, оон күш-ажылчы коллективи! Бистиң тыва чонувустуң чырык күзели «Шын» солуннуң база катап чырыкче үнүп эгелээнинге байыр чедирбишаан, сеткилимниң хамызындан каш сөстү сөглексе-дим. Мацаа коллективтиң бодунуң кужениишкиниң чүткүлү, деткимче болганы чугаажок.

Акты, шынны айтыр солуң чокта, шынап-ла, бистерге, малчыннарга дыка берге чорду. Дески чүве кайдал, шаптараашкыннар, моондактар амыдыралга дөмей-ле таваржы бээр. Шыны-биле чугаалаарга, эрткен үе-даа, келир үе-даа төөгүнүң аэны болуп артар. болурдаа, Ынчангаш «Шын» солунувусту төөгүнүң оруунуң изекчизи деп санаар мен.

Бот хууда «Эрбек» совхозта бөлүүн малчын мен. Ынак солунум база катап үнүп кээрге, өөрүп тур мен. Солунувусту малчыннар дадагалзал чокка чагыдып алыр бис.

Каакай ХҮРЕН-ООЛ.
Бии-Хем районн.

ТӨӨГҮВҮСТҮ ХҮНДҮЛЭЭЛ

Бо чылдың июль 10-да үнген «Шында» «Уругларга судур» деп материалды номчааш, аңаа хамаарыштыр бодумнуң бодалымны бижип ор мен. Бир талазында, Христиан шажынының библиязын уруглар билип алыр эки-дир. ынчалза-даа бистиң урут-дарывыс келир үеде ада-өгбениң чаңчылын, сагылгазын билбейн артып каары арай чиктиг-дир.

Бис Богда бурганга чүдүүр болгай бис. Судур номнарын моол, кыдат дамчыштыр айтырып, чонга тайылбырлаза кандыг деп чоокта чаа Бурятияга Тибеттен Далай-Лама чорду. Улусчу медицинаның ажыы аажок болгай. Ынчангаш бо айтырыгже сагыш салза деп бодааш, «Шын» солунче чагаа бижип ор мен. Шажын-чүдүлгевисти, төөгүвүстү хүндүлеп көрзүвүссе.

Б. ДОСПАН-ООЛ.
Архангельск область.

Чуруктарының альбому

Күрүнениң литература музейи совет культура фондузунуң студиязы-биле кады Надя Рушеваның, Михаил Булгаковтуң «Мастер болгаш Маргарита» романының портреттери база сценаралары» деп чуруктар альбомун кылып үндүрген.

Үндүрүлгениң тургузукчузу — музейниң ажылдакчызы Лев Шилов. Сураглыг чурукчунуң чогаалдарының альбомун он муң экземпляр тиражтыг кылдыр үндүрген.

Татьяна АНДРЕЕВА.
Москва хоорай.

Номчукчунуң саналы

БОТТАРЫВЫС ЧИГИРИВИС

Тываның чигир заводу бо бо чылдың бедик дүжүдүн хүлээп ап, чигир бүдүрериниң хемчээлин улгаттырган...

Мындыг медээни кажан бир номчуур боор мен деп, хоочун башкы күзеп олур мен. Ам дээрезинде мээң ол күзелим хөөремиккей чүве ышкаш кылдыр сагындырары чадавас. Ындыг күзелим куруг, хоозун черге төрүттүнмээн. Тываның амыдыралын эки билиримден, төрээн черивиске чүнү тудуп, кылып ап болурун сайгара бодап чоруурумдан мээң күзелим, саналым үнген.

Малга чем кылдыр бээрибиле бежен чылдар үезинде Тываның колхозтарынга чигир свекладан албадап, чагырып дужаар өзу-биле тарыдып турган чүве. Ынчан Арыскан школазының участогунга свекла тараан бис. Эки ажаарга, үнери-даа дендии чораан. Дүжүдүн ажаап турган хемирип көөрге, аас иштинге чигирзиш деп турар.

Чигир свекламын Тывага хөйү-биле тарып өстүрүп болур. Бок сигенден аштап, чемишчидип суггарып турар болза, свекла бедик дүжүттү бээр үнүш-тур. Ону ажаарда база орайтады даа ажаап ап болур.

Чигир свекламын Тывага тарып өстүрүп болур чүве болганда чигир свеклазының кандыг-кандыг сорттары тус черге бедик дүжүттү берип болур деп арга-дуржулганы кылып, эң эки сорттарын шилип ап болур ышкажыл. Хууда кижилер свекланы дачаларда, огородтарда тарып, бедик дүжүттү ап, ону аъш-чемге ажыглап турар. Ынчангаш ол дуржулгалар чедиишкинниг боор болур деп идегел бар.

Бир эвес чигир свеклазын Тывага хөй-биле тарып, оон бедик дүжүттү ап болур чүве болза, баштайгы үеде чигир свеклазын аъш-чемге, мал чеминге ажыглап, республикадан үндүр-даа садып болгай. Чигир кылырынга ажыглаар сорттуг свеклаларны дуржулга өзугаар шилип алган, оларны Тывага тарып өстүрүп болур деп түңнелдүнген соонда республикага чигир заводун тудуп ап болур-дур бис.

Мээң бо саналымны Тываның Агропромнуң эвилелиниң удуртукчулары, тускай эртемниглер өөренип көөр чүве ирги? Албатының адаандан өрү үндүрген бодалы бо-лур.

Корода ОЮН.
Хову-Аксы суур.

ДҮВҮРЕНЧИГ МЕДЭЭ

Республика найысылалының чурттакчыларының аразында хоорайның чылыг бээр төвүнүң келир кышка белеткелиниң талазы-биле чигзиниишкинниг чугаалар сөөлгү үеде дыргын тараан. Ол черле таварылга эвес. Бистиң солуннуң арнынга котёлдар хайгааралының инспектору эш В Тупышевтиң сентябрь оң бирниң хүнүнде үнген чүүлү ону база бадыткап турар. Автор бодунуң чүүлүнге чоруткан хынаалдалардан көзүлген четпестерни айтып, келир кыжын хоорайның чуртталга бажыңнарын болгаш бүдүрүлгелерин чылыг-биле хандырары улуг бергелерге таваржыры чайлаш чогун бижээн болгай. ЧЭТ-тиң болгаш чылыг энергорайонунуң-даа удуртукчуларының аазап турары-биле алырга, белеткел ажылдары чоруттунуп турар, байдалды экижидип шыдаар аргалар бар.

Ынчалза-даа ЧЭТ-тиң 11-15 дугаар котёлдарының септелгези ам-даа доозулбааның бистиң корреспондентивис дыңнаткан. Хүн келген тудум-на эмнелгелерде, уруглар садиктеринде, школаларда болгаш чурттаглга бажыңнарында байдал бергедеп, улам соок кел чыдар. Одалга сезонунуң эгелээр үези шуут келген. А чылыг ам-даа бердинмээн, чок!

ЧЭТ-тиң удуртукчуларының аазаашкынының херек кырында кандыг боор турарын кызылчылар боттарының карак-биле бүзүреп көрүп турарлар. Чурукта Кызылдың чөөн талазында, «Восток» доктаамының кавызында, чылыг дамчыдар хоолайларның ушта каскаш, ону септевейн, ара каалканың көргүскен. Ажылды мынчаар кылыр болза, кызылчыларның чигзиниишкини үндезинниг-дир.

Топча МОНГУШ.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Номерден номерже

А. АВТОРХАНОВ.

СТАЛИН КАНЧААР ӨЛГЕНИЛ?

● Номдан үзүндүлер ●

(Уланчызы. Эгези № 56 «Шында»).

А Сталин мынча деп чорушкен: «Амгы үеде тайбыңны камгалап, делегейниң чаа-дайынынга удур туржуп турар улус чонунуң күчүлүг күштери өзүп тыптып келгенде, империализм дайыннарны чайлаш чок тывылдырып турар деп. Лениниң тезизин эргижирээн деп чугаалап турарлар-дыр. Ол шын эвес... Дайыннарның чайлаш чогун болдурбас дээр болза, империализмни узуткаар херек» (Сталинниң «ССРЭ-ге социализмниң экономиктиг айтырыглары» деп номундан). Сталинниң чугаалап турары адын адаваан кижилер дээрге-ле («чугаалап турарлар») чогум-на оон Политбюрозунуң кежигүннери-дир. Сталин XIX съездиге олар-биле мынчаар маргышканы ол.

Ленин империализм үезинде дайыннарның чайлаш чогунуң дугайында бижип-даа турган болза, бир янзы өскерилгени база киирип турган, а оозу баштай чугаалаан тезизин — империализм дээрге ирип, өлүп бар чыдар капитализмниң сөөлгү чадазы дээнин — колдуунда күш чок болдуруп турар: капитализм империализм үе-чаазында, оон мурнундаазындан дүрген хөгжүүр.

Делегейниң ийиги дайынының соонда ол бадыткаашкын күш чок деп, Сталин санаан. Соң бижээни: «Лениниң ол тезизи... ам-даа күштүг артып турар деп бадыткап болур бе? Мен бодаарымга, ынча деп бадыткап болбас хире. Делегейниң ийиги дайынчы-биле холбашкан чаа байдалдар тыптып келгенде ук тезисти күш чок болган деп санаар херек (база-ла ында).

Моон алыр болза, барыын экономика болгаш техника оон ыңай хөгжүп шыдавас, капитализм шуут үзе ирээни ол ышкажыл.

Ол-ла ажылынга Сталин мынчаар бижээн: «...капиталистиг бүдүрүүшкүннүң сорулгазы — арыг орулга тып алыры... Социалистиг бүдүрүүшкүннүң сорулгазы —арыг орулга эвес, а кижи, оон херегледери» (база ында).

Кижи дугайында Сталинниң ындыг «сагыш салыышкынының» ачызында совет бүдүрүлгелерниң 50 хуузу орулга чок ажылдап турган. Хрущев ол байдалдан аңаа тура-сорук деген важылааш үнер бодааш, күш четпейн барган. Чүвени оон мун-не боттуу-биле көрген Косыгин биле Брежнев ТК-ның сентябрь (1965) пленумунуң шиитпиринге мындыг чүүлдү киирген: «...арыг орулга, өртек, шаңнал, кредит дээн ышкаш эң чугула экономиктиг быралары ажыглаарын экижидер».

Политбюронуң хөй кезии машина-трактор станцияларының бүгү техниказын колхозтарга бериптер болза эки деп санап турганнар, а Сталинниң бижээни бо: «МТС-терни колхозтарга садар деп саналдап турарлар... төөгүнү дедирлендирер деп оралдажып кордап турар-дыр... ол чорук коммунизмче чоокшулатпас, харын оон ырадыр аппаар» (үстүнде адааныбыс ажылда).

Сталинниң соонда келген удуртулга МТС-терин дүжүргеш, оларның техниказын колхозтарга берген.

Сталин мынчаар бижип турган: «...колхозтарның өнчүзүн национализастаар... дээн санал шуут шын эвес, ону канчап-даа хүлээп болбас» (база-ла ында).

Сталинниң ону бижээнинин соонда таптыг-ла бир чыл болганда ТК-ның сентябрь (1953) пленуму болган, колхозтарны национализастаары — күрүнеже ш. тчилерин эгелээн, колхозтарның хөй кезии совхозтар апарган болгаш олар «бүгү улустуң» өнчүзү апарган. Сталин биле Политбюронуң аразында маргылдаалыг айтырыгларның чүгле кезиин мында киирдивис, оларны партдокументилерден белени-биле тып ап болур. Колдуунда билдинмейн турган чөрүлдээлер база бар болдур ийин.

Иштики политикага хамаарыштыр ындыг чүүл болза партияга, армияга база күрүне аппарадынга чаа «улуг арыглаашкынны» чорударын болгаш Грузияның үлегери-биле эвилеедешкен болгаш автономнуг бүгү республикаларга «буржуаз националистерден» массалыг арыглаашкынны кылырын Сталинниң негээни болур. Грузияның соонда Украина кирер ужурлуг турган.

Делегей политиказынга хамаарыштыр Сталин биле Политбюронуң аразында кол чөрүлдээ болза «тайбың кожа-хелбээ догуннаашкын» талазы-биле болган. Сталинниң өөреникчилерин болгаш сурукчуларын социализмниң болгаш капитализмниң «тайбың кожа-хелбээ догуннаашкыны», Ленинниң-биле алырга, совет даштыкы политиканың «чингине шугуму» деп санап турганнар. Сталин болза мындыг хевирлиг харылап турган: «кожа-хелбээ догуннаашкын» деп лозуңну американ империализминиң идеологтары бодап тыпкан, ол дээрге социалистиг лагерьге удур делегейниң ушку дайынын белеткээрин чаап-чажырган чүүл-дүр.

Херек кырында Сталин, Ленин-биле чөпшээрежип, совет даштыкы политиканың «чингине шугуму» болза делегейниң пролетар революциязынче угланышкын болур, а «кожа-хелбээ догуннаашкын» дээрге Лениниң безин билбес турганы сөс түр деп, Сталин демдеглээн.

Сталинниң өске бир айтышкыны ССРЭ-ге багай, харын-даа хоралыг салдарлыг болган: делегейниң ийиги дайынының соолунде колонияларда улус мырыңай хостанбаан, чүгле колониализмниң хевири солушкан, бо-ла бүгү Нерулар болгаш Сукорналар барыын империялар хелезилеп алган чагырыкчылары-дыр деп, ол чадып санап турган. Сталинниң сурукчулары болгаш өөреникчилери ындыг угланышкын хосталып турар колонияларның иштинде кирип, оларны совет салдарының уунче эй тыртып, мурнуку чагырыкчыларынга удур оларны тургузарынга Совет Эвилелинге шаптыктаар деп санап турганнар.

* * *

Ам XIX съездиден чүгле фактыларны ап көрээл.

Бир ындыг чугула фактыны демдеглеедивис — съездиниң бир «шпионнуң» (Молотовтуң) ажытканы, өске «шпионнуң» (Ворошиловтуң) ону хагганы.

Хенертен болган ийиги чүүл: сталинчи бүгү чамчылды хажыдып, съездиниң президиумунга Политбюронуң үш кежигүнүн сонгуваан — Микоянны (ийи оглу генералдар, кара-бажыңда орар), Андреевти (еврей кадайы кара-бажыңда) база Косыгинни (ждановчулар херээнге холбашкан).

База бир чүүл: Политбюро кежигүннерин черге аайы-биле адаарында «мингрель херээниң» соонда үшкү черге быжыы-биле турган Берия (Молотов биле Маленковтуң соонда) Булганинниң безин соонда бешки черде барган. Октябрь 5-те съездиниң эртеңги хуралының протоколунда ындыг.

Ынчалза-даа Берия «кулак дажы» неген алган. Ол съездиге эң-не хөй чүве чугаалаан. Ол чугаа чүгле хөй эвес, ол чидиг, политика талазы-биле шынарлыг, «бүзүренчиг» болган.

Шын харын, Берияның чугаазы өскелерниң-биле дөмей, Сталинни дээрже үндүр мактаан чугаа болган. Ынчалза-даа ол тускай сорулгалыг чугаа: Сталинниң өндүр чаагайын демдеглеп, аңаа шынчызын дангыраглап тура. Берия кол нурууазында Сталинге удур бүдүү чүүлдү сеглээн, ол партияны Сталинниң мурнунга салган: «Совет улустуң дайынга улуг тиилелгезиниң хөй-аът киирикчизи болгаш организакчызы эш Сталинниң удурткан Коммунистиг партия болган». Оон мурнунда бүгү солуннарга, сеткүүлдерге, номнарга «хөй-аът киирикчи болгаш организакчы» Сталин болу деп бижип келген. а партия ында-кайда бир черде кандыг-ла бир чүүлдү кылып турган хире. Ону Берия соора чугаалаваанын бо за катап эллээртип, чугаазын мынчаар доскан: «Марксизм-ленинизмниң теориязы-биле чепсегленген Коммунистиг партия...», чүгле оон соонда «эш Сталинниң удуртулгазы-биле» деп киирип каан.

Өске бир чүүл харын-даа чоңгаалыгзымаар. Берия таарымча чок үеде, ындыг болганда, коңчуг диди мн-биле партияның национал политиказының эң чугула айтырыгларын сагындырган: партияның национал политиказынын соора базарының янзы бүрү айыылдары бар, олар мындыг чурум-било адаттынар — бирги черде «улуг күрүнезирек шовинизм» (ындыг болганда, орус шовинизм) айыылы, ийиги черде «буржуаз национализм» (ындыг болганда, тус черниң национализми) айыылы, үшкү черде «буржуаз космополитизм» (ындыг болганда «сионизм» болгаш өске-даа «измнер») айыылы туруп турар.

Сталинден болгаш Политбюро кежигүннеринден өске, съезд киржикчилери мында Берия Сталин-биле шуут дорт маргыжып турарын билбээн деп диди мн-биле чугаалап болур. Сталин болза ССРЭ-ге кол-ла айыылдыг чүүлдер буржуаз национализм, сионизм база космополитизм деп санап, а улуг күрүнезирек орус шовинизм чок дээр турган.

Мындыг эскериг база солун: чугаазының хөй кезиинде Берия национал политика база ССРЭ-ниң национал республикаларының дугайын төөгүп тура, ол Грузия, грузин «буржуаз националистер» дугайында сөс безин этпээн. А оон чуртташтары — мингрельдер Тбилисиниң, Сухуминиң Батуминиң кара-бажыңнарынга сынмастап турган-на болгай... Оларны Берия камгалап шыдавас турган, ынчалза-даа ол оларны буруу шаппаан эвеспе. А чогум «буржуаз национализмге» удур Сталинниң мынчаңгы кампаниязы ону мынчаар кылырын неген турган болгай.

(Уланчылыг).

«САМБАЖЫКТЫҢ» СОГУННАРЫ

Ча аларынга Тыва Республиканың бирги чери дээш «Самбажыктың согуннары» ажык маргылдаа средада Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионда эгелээн.

Маргылдааның кол судьязы В. Н. Намчыл-оолга бистиң корреспондентивис ужурашкаш, аңаа дараазында айтырыгларны салган.

— Вячеслав Монгушевич, «Самбажыктың согуннары» деп маргылдааны эртирери сөөлгү үеде чаңчыл болгай-дыр. Бо удаада мында чеже кижи кайыын-кайыын келгенил?

— Мында 64 спортчу киржип турар. Оларның аразында Красноярскиден, Улан-Удэден, Шарыповодан болгаш Аскизтен. Кызылдан база Тандының Дүрген суурдан шилиндек ча адыкчылары киржип келген. Бо маргылдаага чурттуң өске-даа черлеринден спортчулар киржип болур эргелиг.

— Мында киржип турар спортчуларның мергежил талазы-биле шынары кайы хире болуп турарыл?

— Бо маргылдаада делегей чергелиг бир мастер, ССРЭ-ниң спорт мастерлери дөрт кижи, артканнары — хөй кезии — спорт мастеринге кандидаттар болуп турар. Чүге дизе бо маргылдаага тиилээн ча адыкчылары ССРЭ-ниң спорт мастери атты ап болур. Ону тыпсыр эргени бо удаада биске ССРЭ-ниң Күш культура болгаш спорт комитеди чөпшээрээн.

— Бистиң делегей чергелиг спорт мастеривис Елена Тутатчикованың дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Елена бо чайын ССРЭ кубогу дээш улуг маргылдааның бирги чадазынга киришкеш, ону уламчылаар эргени чаалап алган. Ол улуг маргылдаага Кызыл чурттуг кыс Баяна Бойбу база эки киришкеш келген. Бистиң ча адыкчыларывыс бо чылын ССРЭ-ниң хамаарышпас профэвилелдериниң, Казах ССР-ниң болгаш Россияның бирги чери дээш эрткен чемпионаттарга багай эвес түңнелдиг болган.

— Бистиң спортчуларывыстан мапза ССРЭ-ниң спорт мастери ат чедип ап болур аңныктар хөй бе?

— Бисте өзүп орар, мергежип турар спортчулар эвээш эвес. Ол талазы-биле маргылдааның түңнелдери көргүзе бээр. Оон доостуру воскресеньеде.

— Четтирдивис, Вячеслав Монгушевич!

Виктор КАРА-САЛ беседалашкан.

«ХӨГЛҮГ ХЭЭЛЕРДЕ»

Магазиннерден хеп садып кедери барык болдунмастаан, садып алыр чүве шуут чок. Таваржып-ла кижи таваржып болур садыг-магазиннерден хол куруг үнүп турар бис. Бергедээн. Мындыг байдалда херээжен кижи бүрүзү аргалыг-ла болза, аргып, дааранып билир болза эки. Эрги-даа болза улуг, биче хемчээлдиг хепти эде, өскээр даарап алыры ажыктыг болу берген үе-дир бо. Арга-ла херек апарган.

Кызыл-Мажалык суурда Культура ордузунда аргып өөренирин күзээннерге бөлгүм ажыттынган. Ону «Хөглүг хээлер» деп адаан. Ында бо хүннерде 30 ажыг кижи артырының уран аргаларын шиңгээдип ап, өөренип турар. Угбаларының, аваларының аразында бөлгүмде үстүкү класстарның өөреникчилери база бар.

Бегыт-оол БАЙКАРА.
Ак-Довурак хоорай.

ДЕТКИМЧЕ ФОНДУЗУНГА

Соңгу далайжы—3-кү рангының капитаны Сергей Хилов бодун мурнуку хевээр коммунист мен деп санавышаан, партия дадывырын «Правда» солунну деткииринин фондузунга моон сопгаар киирерин шиитпирлээн. Далайжы офицер коммунист С. Хиловтуң үлегерин өзугаар Москва чурттуг С. Конева болгаш төөгү эртемнериниң доктору В. Логинов олар боттарының партия дадывырларын «Правда» солунну деткииринин фондузунче шилчилип эгелээн.

(«Правда» солундан).

Бөмбүрзектиң судалы

АКШ АРТАР

ВАШИНГТОН. ССРЭ-ниң шериглерин Кубадан үндүрер дээнинге харыы кылдыр АКШ-тың шериг албанының төлээлекчизи олар боттарының Гуантанамода шериг-далай баазазын үндүрбес деп бодап турарын медеглээн.

Пентагонуң төлээзи «ол бааза Кубада совет шериглерниң турганындан үсчок артык рольдуг боол келген» деп медеглээн. Оол-биле кады ол бааза ол чоок-кавыда американ шериг-далай күштеринге белеткелдиң улуг төвү база материал-техниктиг хандырылганың пунктузу болур.

СОЛЖЕНИЦЫН: «РОССИЯГА ЧАНЫП КЭЭР МЕН»

НЬЮ-ЙОРК. Делегейде сураглыг орус чогаалчы, литература талазы-биле Нобель шаңналының лауреады, амгы үеде АКШ-та чурттап турар Александр Солженицын АП информация агентилелинге интервьюзунга тергээн чериинче ээп чана бериш болурун медеглээн. «Мен Россияже ээп чана бээримге кандыг-даа чигзиниг чок мен. Чана бээр мен деп шагда-ла чугаалап турган мен, ол туружумну өскертпээн мен. Мен мааза кезээ-мөңгеде артып калыксавас мен» — деп, чогаалчы дыыткан.

72 харлыг А. Солженицын Совет Эвилелинде демократтыг шимчээшкин аңаа удур ооң мурнунда шамнаан бүгү буруудадышкынарны ап октаптар дээрзинге бүзүреп турар. Ол ССРЭ-ден 1974 чылда үнүп чоруткан. Ам дээрезинде төрээн черинче ээп чанары дээш кандыг-даа албан хуунуң хемчеглерин албаанын, аңаа удур Төрээн чурттуң өскерликчизи дээн буруудадышкынны дүжүргениниң дугайында менде медээлер чок деп, ол айыткан.

«ЮМАНИТЕНИҢ» БАЙЫРЛАЛЫ

ПАРИЖ. Ында Курнёв паркта француз коммунистерниң солуну «Юманитениң» байырлалы ажыттынган. Байырлалда делегейниң бүгү чурттарының коммунистиг болгаш чөөн үзелдиг хөй санның солуннарының төлээлекчилери киржип турар. Ол ышкаш национал-хосталгалыг шимчээшкиннерниң төлээлери аалдап чеде берген.

Байырлалда «Правда» солунуң павильону база бар. Солуннуң делегациязын «Правданың» редакторы Г. Селезнев баштап барган. Сентябрь 16-да массалыг политиктиг митинг соонда байырлал доозулган. Аңаа ФКП-ниң Чингине секретары Ж. Марше чүве чугаалаан.

ЧАСТЫРЫГ КЫЛГАННАР КАБУЛ. Бо чылдың чазынында моджахедтерниң эжелеп алганы Хост деп афган можунуң боттарынга каттыштырып алыр талазы биле семээшкинни пакистан шериг бөлүктер кылган. Ол дугайын чоокта чаа үймээнчилерниң бир бөлүүнүң радиостанциязы дыңнаткан.

Август ортан үезинде дээди эрге-дужааглыг пакистан шериг кижилер моджахедтер отрядының дайынчы офицерлерин шайлалгага чалаан. Оларга оон соонда Хост можуну Пакистанның штады кылдыр чарлап турар документиге ат салырын дилээннер. Шайлалга ындыг хевирже кирерге, афганнар удурланган. Чогуш-содаа үнген, оон соонда харын мырыңай аткылажып эгелээн. Өлгеннер балыглатканнар база бар деп, ол радиостанция дыңнаткан.

ҮЕ ДҮПТЕГИЗИ ДЕГ САДЫГЛАЖЫЫШКЫН

Ийи чурттуң аразынга дорт садыг харылзаазын тургусканының соонда Тайвань Совет Эвилели-биле эң улуг хемчээлдиг бир дугаар садыг керээзин чарган. ССРЭ-ге ол 200 миллион американ доллар хемчээлдиг херетлел барааннарын чорудар. Оон орнунга чиг эт алыр.

Иркутск областан Тайвань чаа алюминийин, нефтини, ыяшты болгаш өске-даа материалдарны чорудар. Оон орнунга консервалаан аъш-чем продуктуларын, идик-хепти алыр. Ол садыг дүтүржүлгезин кылган тайвань фирманың удуртукчуларының бирээзиниң медеглээни-биле алырга, садыглажыышкынны чүгле партнер солчулгазының (барааннарны акша чокка дорт солчуру) үндезининге чорудар. Чүге дээрге совет тала хостуг сайгарлыр валютага бергедеп турар. Тайвань херенгитеннер Чөөн Сибирьге аъш-чем продуктулары бүдүрер элээн каш кады ажылдаар бүдүрүлгелерни тургузарын, совет талага көдээ ажыл-агыйның технологиязының талазы-биле дуза көргүзерин бодап турар.

(Солуннардан).

АТКЫЛАЖЫЫШКЫН, ХАН ТӨГҮҮШКҮНҮ УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Югославияның бүгү девискээринде байдал дүшкүүрлүг, нарын боон артыпаан. Чурттуң аңгы-аңгы кезектеринде аткылажыышкын, хан төгүүшкүнү уламчылап турар.—

ЧУРУКТА: бо хүннерде хорбат-серб кызыгаарда мындыг.

СЭТА-ның фотохроникалы.

ПЛЫН 4-ку арып. 1991 ч. сентябрь 20.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХАМААТЫ КАМГАЛАЛЫНЫҢ ШТАВЫ

Тыва Республиканың болгаш Кызыл хоорайның чурттакчы чонунга хамаатыкамгалалының талазы-биле сүмелер

Тыва Республиканың хүндүлүг чурттакчылары!

Бо сүмелерде бойдус халаптарының, озал-ондактарның болгаш өске-даа айыылдыг бодуушкуннар үезинде чурттакчы чонуң чүнү кайчаптарының чурумнары болгаш хөделиишкиннерни бердинген. Ынчангаш силерни бис моон адаанда сүмелерни өөренип алырынарны диледивис, олар силер берге байдалга таваржы берзинерзе, чүнү кайчаарынга дузалаар.

Силерни сонуургадып турар немелде медээлерниң дараазында адрестерден ап болур силер:

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХАМААТЫ КАМГАЛАЛ ШТАВЫ, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 30, телефону 2-40-35. КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ХАМААТЫ КАМГАЛАЛ ШТАВЫ, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 40 а, телефону 3-40-60.

Тыва Республиканың болгаш Кызыл хоорайның девискээринге тургустунуп кээп болур онзагай байдалдар

1. БҮДҮРҮЛГЕ ОЗАЛ-ОНДАА:

— соодукчу тургузугларның болгаш аммиак шыгжаан саваларның аммиакты хенертен дашкаар үндүрери: Кызылга, Чадаанага, Кызыл-Мажалыкка боол болур. Ол ышкаш аммиактың агаарже хенертен үнери ону автотранспорт-биле сөөртүп турда Абакан—Кызыл—Кызыл-Мажалык аразынга боол болур;

— улус ажыл-агыйының объектилеринге, албан черлеринге, организацияларга, чурттарга бажыңнарынга өрт;

— чылыг хандырылгазының шугумнарынга чылдың соок үелеринде озал-ондактар.

2. БОЙДУС ХАЛАПТАРЫ:

— чер шимчээшкини — чер картының хенертен чылганындан азы үзүлгенинден чер кырының болгаш иштиниң чайганыры болгаш иттинери;

— үер — дыка улуг девискээрни кыска хуусаада сугнуң шыва алыры;

— шуурган — халаптыг улуг күштүг база үр үеде уламчылаар.

— арга-арыг өрттери.

ОНЗАГАЙ БАЙДАЛДАРНЫҢ ТУРГУСТУНУП БОЛУР АПЫЫЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДЫҢНАДЫП БОЛУР СИЛЕР:

Республиканың хамааты камгалалы: телефону: 2-40-66;

Кызыл хоорайның хамааты камгалал штавы, телефону: 3-40-60.

Айыыл-халаптарның кол хевириниң характеристиказы:

Айыыл-халаптың хевири — хоралыг бүдүмелдерни үндүр октаары — АММИАК. Характеристиказы — өң чок, тускай чыттыг, харлыктырар газ. Сугга эки эстир. Савадан агаарже үнүп турда, ышталыр. Ону киир тынарга, айыылдыг, аммиак мөөңнелген тудум өлүмге безин чедирип болур. Ооң бузу тыныш органнарын, каракты, кешти ажыдып, хораннаар.

Айыыл-халаптың хевири — ЧЕР ШИМЧЭЭШКИНИ. Чер шимчээшкинининиң эң айыылдыг талазы — хенертен болуру. Чер шимчээшкинининиң күжүн он ийи баллдыг система-биле тодарадыр. 7 баллдыг болгаш оон улуг баллдыг чер шимчээшкинин күштүг, үргедекчи деп көөр. 10 болгаш оон өрү баллдыг чер шимчээшкинин айыыл-халаптыг деп көөр. Чер шимчээшкини комплекстиг халаптарга хамааржыр. Ол бирги чергелиг база ийи чергелиг салдарлыг. Бирги чергелиг салдарынга черниң бодунуң шимчээшкини, ооң хараазы-биле бажыңнар болгаш өске-даа тудуглар бүстүп дүжүп болур. Ийиги чергелиг салдарынга көшке бадары, өрттер, үер боол болуру.

Тыва Республиканың девискээринге 9 балл чедир күштүг чер шимчээшкини боол болур.

Айыыл-халаптың хевири — ҮЕР. Характеристиказы — үерлерниң хөй кезиниң кол чылдагааны болза, улуг чаъстар, харның дүрген эриири болур. Көшке батканының болгаш даг породаларының батканының түңнелинде болур үерлер база онзагай айыылдыг. Үерлер оруктарны, бажың-балгаттарны, электри дамчыдылгазының шугумнарын үрээр, кижилерниң, дириг амытаннарның, көдээ ажыл-агый үңүштериниң өлүп-хораарынга чедирер.

Айыыл-халаптың хевири — АРГА-АРЫГ ӨРТТЕРИ. Характеристиказы — каан үеде хөрлээлээн арга-арыг өрттери дыка улуг девискээрлерни шыва алыр болгаш улус ажыл-агыйынга улуг когаралды чедирер.

Өрттерни чер кырының база ыяш бажының деп ылгап болур. Чер кырының өрттери хөрзүн кырыбиле тарап, чадаң үңүштерни, чаш ыяштарны шыва алыр, ынчалзажок дүрген тарай албас — ооң нептерээринiң дүргени — шакта 6 километр хире.

Ыяш бажының өрттери — улуг ыяштарның унубпле тараар болгаш улуг от калбаа-биле шыва ап чоруй баар, ооң тараарының дүргени шакта 5—25 километр чедер.

ХАМААТЫ КАМГАЛАЛЫНЫҢ МЕДЭЭЛЕРИ БАЗА ОЛАРНЫ: БАРЫМДААЛАП ХӨДЕЛИРИ, ОЛ МЕДЭЭЛЕРНИ ЧУРТТАКЧЫ ЧОНГА ЧЕДИРЕРИНИҢ ЧУРУМУ

Дыңнадырының кол аргазы — күрүненiң проводтуг база радио, телевидение дамчыдылгазының четкизин ажыглап, медээлерни аас-биле дыңнадыры. Чурттакчы чонуң кичээнгейин хаара тударыбиле аас медээзин дыңнадырының мурнунда сирена медээзин алгыртыр.

1. **Медээниң хевири — Химиктиг айыылдыг объектиде озал-ондак.** Медээлери. — Кичээнгейлиг дыңнаңар! ХК штавы чугаалап тур. Хамаатылар, бөгүн агаарже аммиак бустары үнген, озал-ондак болган. Химиктиг хораннаашкынының девискээринде черлер кирген.

Чурттакчы чонуң хөделиишкиннери — Озал-ондак дугайында медээни дыңнааш, ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар «КД» марканың үлетпүр противогазтарын доп-дораан кедер.

Бажыңнарга соңгаларны болгаш форточкаларны дарый хаар, чылдар херекселдерни, газты өжүрер, суугуларга от салбас.

Дыңнаан медээ дугайында кожаларынарга дыңнадынар.

Үлетпүр противогазтары чок таварылгада тыныш органнарын камгалаары-биле өл пөстү азы идик-хептиң дүктүг азы хөвеңниг кезектерин ажыглаар.

Газ хорапналыышкынныг девискээр дугайында болгаш оортан үнүп чоруурунуң уг-шинiниң дугайын силерге хамааты камгалалының төлээлекчилери азы милиция ажылдакчылары айтып бээр.

2. **Медээниң хевири — Ус.** Медээлери. — Кичээнгейлиг дыңнаңар! ХК штавы чугаалап тур. Хемде суг деңнелиниң улгатканы-биле холбаштыр девискээрлерде бажыңнарны суг хөме ап болур.

Чурттакчы чонуң хөделиишкиннери — Суг адаанга барып болур девискээрниң чурттакчылары эт-севин, документилерин, үнелиг чүүлдерни, аъш-чем продуктуларын чыып алгаш, газты, электри энергиязын үскеш, оортан үнүп турар кижилерни бүрүткеп база чыып, өскээр чорударынга белеткеп турар черге чыглыр ужурлуг (чыглыр болгаш кижилерни өскээр чорудары-биле белеткеп турар черни ХК-ның аас-биле дыңнадыынга айтыр).

Дыңнаан медээңерни кожаларынарга дыңнадынар, дарыг болгаш кырган кижилерге дузалаңар. Кичээнгейлиг болунар, девидеп дүвүреңер. ХК штавының дыңнадыгларын кичээнгейлиг дыңнаң турунар.

3. **Медээниң хевири. — Чер шимчээшкини. Медээлери. — Кичээнгейлиг дыңнаңар! ХК штавы чугаалап тур. Чер шимчээшкини болур чадавазыбиле эргежок чугула камгалал хемчеглерни алыңар.**

Чурттакчы чонуң хөделиишкиннери — газты, чугну, электри энергиязын дуглаар, печкаларда отту өжүрер херек, эргежок чугула эт-херекселдерни, документилерни, аъш-чем продуктуларын алгаш, кудумчуже үнер.

Дыка дүвүревейн, долгандыр турар өске кижилерни аймаарадып, коргудуп, дүвүредп бээр чүүлдер кылбаңар.

Дыңнаан медээңер дугайында кожаларынарга дамчыдынар. Бажың-балгат, тудуглар база электри шугумнарындан озалааш черге турунар.

Чер шимчээшкинининиң үезинде иштики эжик чоогунче эргин адаанга азы азыг чоогунче турарын кызыдынар. Соңгалардан кээп дүжер улуг чүүлдерден ырак болуру чугула.

ДАРААЗЫНДА ЧҮҮЛДЕРНИ БИЛИП, КАЙДААЗЫН БИЖИП АЛЫҢАР:

1. Силериниң хоргадап чаштыр черинер (адрези)
— чурттап турар черинер аайы-биле _____
— ажылдап турар черинер аайы-биле _____
2. Хууда камгалалдың чепсектерин алыр чер (адрези)
— чурттап турар черинер аайы-биле _____
— ажылдап турар черинер аайы-биле _____
3. Силерни өскээр кежүрер ужурлуг чер болгаш ооң телефону _____
_____
4. Силериниң өскээр көжүп чедер ужурлуг черинер
тайбың үеде _____
дайын үезинде _____
5. Эң чоокку эмчи пунктузу (адрези, телефону) _____
6. Корум-чурум камгалалының эң чоокку пунктузу _____

БО БҮГҮ МЕДЭЭЛЕРНИ СИЛЕР АЖЫЛДАП ТУРАРЫНАР БҮДҮРҮЛГЕНИҢ ХАМААТЫ КАМГАЛАЛЫНЫҢ АЗЫ ЧУРТТАП ТУРАР ЧЕРИНЕРНИҢ БҮДҮРҮЛГЕ-АЖЫГЛАЛ ЭРГЕЛЕЛИНИҢ ХАМААТЫ КАМГАЛАЛ НАЧАЛЬНИГИНДЕН АП БОЛУР СИЛЕР.

Моон адаанда хос черлерни кайы-бир озал-ондактыг байдал тургустунуп келген таварылгада чүнү кылыр ужурлуун бижип ап болурунга арттырган. Хамааты камгалалының кичээлдеринге киржип тура, бо сүмелерни бижип ап болур силер.

ӨРТ БОЛГАНДА _____

ШУУРГАН БОЛГАНДА _____

УЛУГ СООК ДҮШКЕНДЕ _____

ДОҢАТ БОЛГАНДА _____

ХАЛДАВЫРЛЫГ АПЫЫЛДЫГ ААРЫГЛАР ТЫПТЫ БЕРГЕНДЕ _____

КОММУНАЛ АЖЫЛ-АГЫЙ, ЭНЕРГЕТИКА ЧЕТКИЛЕРИНГЕ ОЗАЛ-ОНДАК БОЛГАНДА _____

ХҮНДҮЛҮГ ХАМААТЫЛАР!

Бо сүмелерден силерниң номчаан база ында бижип алган чүүлдериңер силерге болгаш чоок кижилеринерге ажыктыг апарып болур. Силериниң амы-тыныңарны, кадыңнарны камгалаарынга дузалаар.

Мында кирген чүүлдерни херекке албайн барып болбас, сүмелерни бодунга кезээде ап чорза эки. Ында кирген медээлер, сан-түңнер эргижиревээн турарынче база сагыш салынар.

Тыва Республиканың хамааты камгалалының штавы.

Кино

СЕНТЯБРЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «День зарплаты» (ГДР) 9.40, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 (кинопанорама) 19.30 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Спаса и Нели» 9.00, 12.20, «Раз, два—горюне беда» 10.30, «Враг» 13.50, 16.40, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Украденное счастье» 14.20, «Сестрички Либерти» 16.20 (узаткан), 19.00 (узаткан) шактарда.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солунның редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● оралакчылары 3-33-91; 3-34-17; ● приемная 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● политилел.политиктиг 3-36-25; 3-34-17; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; 3-41-23; ● экономика килдистери: үлетпүр 3-34-49, 3-36-74;, көдээ ажыл-агый 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-47; ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-36-82; 3-41-23; чагаа 3-39-03; очулга 3-34-39; 3-34-93; ● корректорлар 3-34-19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.

Хемчээли 2 парлалга амнаы. Тиражы 27097 экз.

Чагыг № 962.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнүп эгелээн

№ 158 (14658) 1991 чылдың сентябрь 21, суббота ● Садар өртээ 20 кеп.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының ажылының дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Сентябрь 19-та РСФСР-ниң Советтер бажыңынга РСФСР-ниң Дээди Совединиң дөрткү сессиязы бодунуң ажылын Нациялдар Совединиң болгаш Республика Совединиң каттышкан хуралы-биле эгелээн. Сессияны Дээди Советтиң Даргазының хүлээлгезин күүседип турар Р. И. Хасбулатов ажыткан.

Чугаалажып көргениниң соонда, хуралдың дараазында хүн чуруму бадылаттынган:

— РСФСР-де социал-экономиктиг байдал дугайында.

— РСФСР-ниң бюджединиң тос айларда күүселдезиниң болгаш республика бюджединиң 1991 чылдың дөрткү кварталда күүселдезиниң талазы-биле баш удур санажыышкыннар дугайында.

— Москва хоорайның эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының эрге-хоойлу статузунуң дугайында.

Сессияның нийти хүн чуруму палаталарның дараазындагы каттышкан хуралынга сентябрь 20-де бадылаарын шиитпирлээн.

Бирги айтырыг талазы-биле илеткелди РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы О. И. Лобов, ийиги айтырыг талазы-биле — РСФСР-ниң саң-хөө министри И. Н. Лазарев кылган. Илеткелдер талазы-биле санал-оналдар солчулгазынга РСФСР-ниң 20 хире улус депутаттары киришкен.

«РСФСР-де социал-экономиктиг байдал дугайында» доктаалды хүлээп алырын дараазында каттышкан хуралче шилчиткен.

Оон соонда депутаттар «Москва хоорайның эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының эрге-хоойлу статузунуң дугайында» айтырыгны чугаалажырынче кирген. «Улус депутаттарының Москва хоорай Совединиң 1991 чылдың январь 19-тагы доктаалын күүседир дугайында» доктаалды хүлээп алган. Аңаа дүүштүр Дээди Совет РСФСР-ниң Президентизинге «улус депутаттарының Москва хоорай Совединиң адаттынган шиитпирлериниң күүселдезин хандырарын» даалгырган. Сессия ажылын дүүн уламчылаан.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң парлалга албаны.

«КАНЧАП БАРГАН СИЛЕР, ЭРГИМНЕР?»

Август 25-тен бистиң солуннарывысты хаап каапканы-биле кады биске чурт иштинде болгаш даштыкыда болуушкуннар дугайын дамчыдып бээр албан хуунуң кол чери—СЭТА-ның телетайп шугумун база хагган. Бистиң солунувус катап үнүп эгелээш, ындыг медээлерни чүгле өске солун-сеткүүлдерден шилип ап, номчукчуларга бараалгадып келген. Телетайпты чүгле дүүн, барык бир ай болгаш, катап ажыткан. Москвадан медээлерни биске Новосибирскиде телетайп шугумун дамчыштыр бээр. Оларның дүүн харылзаа ажыттынары билек, бир дугаар дамчыткан чылыг одуругларын тайылбыр чокка номчукчуларга сонуургаттывыс:

«Эргимнер, канчап черле мындыг үр үе иштинде чиде бердинер? Силер дээш бис дыка-ла дүвүреп, сагыш аарып келдивис. Силерниинде чүү чүве болу берген чүвел? Ам кайы хире үр ажылдаар силер, азы силерни база катап хаап кааптар бе?»

85 ЦЕНТНЕР БОЛГАН

Чаа тургустунган «Арыскан» совхоз бо чылын 5 гектар черге картофель олурткан. Ону чидириг чок ажаап алыры-биле шеф органнзастаан. Аңаа Арыскан суурнуң чону идепкейлиг киришкен. Бир гектардан 85 центнер дүжүттү ажаап алган.

Ажаап алдынган картофельден 25 тоннаны үрезинге ажыглаар кылдыр уруп алган. 5 тоннаны үрүглар албан черлеринче. 3.5 тоннаны школачыларга чемге ажыглаар кылдыр чүдүрүп чоруткан.

Арыскан школазының, суурда харылзаа салбырының база совхоз конторазының коллективтери картофель ажаалдазынга идепкейлиг киришкен. Чолаачы С.-Д. Агбаан, механизатор Кызыл-оол Норбу ажаалтынган картофельди сөөртүрүнге кызымак ажылдаан.

Күдер-оол СЕРИН.
Совхозта агроном.

«РСФСР-ниң КП-зиниң рескомунуң Кызыл хоорайның девискээринде эт-хөреңгизиниң дугайында» улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң президиумунуң 1991 чылдың сентябрь 6-да № 108 шиитпирин күш чок болдурар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ № 176 ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

«РСФСР-ниң КП-зиниң рескомунуң Кызыл хоорайның девискээринде эт-хөреңгизиниң дугайында» улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң президиумунуң 1991 чылдың сентябрь 6-да шиитпирин РСФСР-ниң КП-зиниң республика комитединиң шимчевес болгаш шимчээр эт-хөреңгизин ажыглаар болгаш баш билир эргези улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунга бээр дугайында кезээн «РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тыва Республиканың девискээринде эт-хөреңгизиниң дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң 1991 чылдың сентябрь 5-те доктаалын ёзугаар РСФСР-ниң КП-зиниң республика комитединиң Тыва Республика девискээринде шимчевес болгаш шимчээр эт-хөреңгизин ажыглаар болгаш баш билир эрге Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге хамааржыр, ынчангаш ук ол доктаалга чөрүшкек боор турары-биле күш чок болдурар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың сентябрь 19.

«ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ РЕФЕРЕНДУМУНУҢ ДУГАЙЫНДА» ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУНУҢ ТӨЛЕВИЛЕЛИНИҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ № 167 ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

1. Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сагылгазы болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссияның киирип келгени «Тыва Республиканың референдумунуң дугайында» Хоойлу төлевилелин чүүлдүг деп көөр болгаш ону чоннуң чугаалажып көөрүнче киирер.

2. «Тыва Республиканың референдумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелин «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарының редакциялары парлаан турар.

3. Улус депутаттарының район болгаш Кызыл хоорай Советтери «Тыва Республиканың референдумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелин сессияларга чугаалажыр, чугаалажыышкын үезинде кирген саналдарны болгаш эдилгелерни ниитилештирип түннээрин органзастаар. «Тыва Республиканың референдумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелин чугаалажып көргениниң түңнелдерин Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунче 1991 чылдың октябрь 1-ге чедир киирер.

4. «Тыва Республиканың референдумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелин Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының онгу сессиязынга чугаалажып көөр кылдыр киирер.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың сентябрь 11.

«ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ РЕФЕРЕНДУМУНУҢ ДУГАЙЫНДА» ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Төлевилел

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сагылгазы болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязы төлевилелди чугаалажып көөрүнге киирген

I эге

Нийти чүүлдери

1 чүүл. Тыва Республиканың референдуму деп билиишкин

Тыва Республиканың референдуму (республика референдуму) — республиканың күрүне болгаш ниитилел амыдыралының эң чугула айтырыгларының талазы-биле бүгү чоннуң бадылаашкыны-дыр. Республика референдумунуң хүлээп алган шиитпирлери юридиктиг дээди хоойлу күштүг болгаш кандыг-бир бадыткаашкынны херегелевес база Тыва Республиканың бүгү девискээринге ажыглаттынары албан болур.

РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң эргелеп башкарылгазынга кирген айтырыглар, күрүне бюджедин өскертир дугайында, үндүрүглер дугайында, хөй-нииттиниң корум-чурумун, хамаатыларның кадыкшылын болгаш айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле онза хемчеглер дугайында айтырыглар референдумга кирген туруп болбас.

2 чүүл. Тыва Республиканың хамаатыларының референдумга киржир эргези

Тыва Республиканың 18 хар четкен хамаатылары референдумга киржир эргелиг. Эмнелге албан черлеринде доктаамал эмнедип турар угааны четпес аарыг болгаш харысалга меделеп билбезин суд хүлээп көрген хамаатылар, а ол ышкаш суд шииткелин ёзугаар хосталга казыыр черлерде турар кижилер референдумга киришпес.

Ызыгуурундан, социал болгаш эт-хөреңги байдалындан, сөөк-язы болгаш национал хамаарылгазындан, эр, херээжениинден, эртем-билиинден, дылындан, шажын-чүдүлгеге хамаарылгазындан, политиктиг болгаш өске-даа үзел-бодалдарындан, түс черде чурттап турар үезинден, ажыл-ижиниң хевиринден болгаш шинчизинден хамаарыштыр референдумга хамаатыларның киржир эргезинге дорту-биле азы кыйыы өске чылдак-биле кандыг-даа кызыгаарлаашкыннар кылыры хоруглуг.

3 чүүл. Референдумну чорударының нийти принциптери

Референдумга хамаатылар дорту-биле боттары киржир. Референдумга киржири хостуг болур.

Референдумга бадылаашкынны чажыды-биле боттандырар, хамаатыларның күзел-соруун илергейлээринге контрольду болдурбас.

Тыва Республиканың хамаатылары бодунуң доктаамал азы түр кааз чурттап турар черинин аайы-биле деп эргелиг тизмезиннер ёзугаар референдумга киржир. Хамаатылар бүрүзү чангыс бадылаашкынныг болур.

4 чүүл. Республика референдумунуң дугайында хоойлужудулга болгаш ону сагыырынга контроль

Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр референдумну белеткээрин база эрттирерин бо Хоойлу-биле, Тыва Республиканың өске-даа хоойлужудулга актылары-биле таарыштырар.

Референдум дугайында хоойлужудулганы сагыырынга контрольду Тыва Республиканың Дээди Соведи, улус депутаттарының чер-чер Советтери, референдум эрттирер талазы-биле комиссиялар, прокуратура органнары боттандырар. Референдум дугайында хоойлужудулганы сагыырын контрольдаарынга күш-ажылчы коллективтерниң, массалыг информация чепсектериниң, политиктиг партияларның, профэвилелдерниң, хөй-нииттиниң өске-даа организацияларының төлээлекчилери киржир эргелиг.

5 чүүл. Референдумга хамаарышкан агитация

Референдумну чарлаар дугайында санал дээш азы аңаа удур, референдумга киирген хоойлу азы шиитпир төлевилели дээш азы аңаа удур моондак чокка агитация кылыр эргени Тыва Республика политиктиг партияларга, профэвилелдерге, хөй-нииттиниң өске-даа организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге болгаш Тыва Республиканың хамаатыларынга магадылап турар.

Айыттынган кижилер болгаш организациялар агитацияны чорударынга бодунуң хуузунда хөреңгилерин ажыглап болур.

Бадылаашкын хүнүнде агитация чорудары хоруглуг.

6 чүүл. Референдумну белеткээрде болгаш эрттирерде ажык-чарлыг чорук

Референдумну органнзастаарынга болгаш эрттирерингe киржир күрүне болгаш хөй-нииити органнарының ажыл-чорудулгазын ажык-биле болгаш ажык-чарлыг боттандырар.

Референдумга хамаарышкан бүгү шиитпирлерни, а ол ышкаш референдумга киирген хоойлуларның азы өске-даа шиитпирлериниң төлевилелдерин хамаарышкан органнар оларны хүлээп алган үеден соңгаар чеди хонук дургузунда массалыг информация чепсектери парлаар.

Референдумну белеткээриниң болгаш эрттирериниң чорудулгазын массалыг информация чепсектери чырыдар, референдум-биле холбаалыг бүгү хуралдарга болгаш чөвүлел хуралдарга оларның төлээлекчилериниң моондак чок олуржуруу, чогуур информацияны алырын магадылаар.

Республика референдумунуң комиссиязы бодунуң составының дугайында, турар чериниң болгаш ажылдаар үе-шагының дугайында, бадылаашкын эрттирер участоктарны тургусканы дугайында, референдумга киржир эргелиг хамаатыларның даңзызының дугайында чонга чогуур үезинде дыңнадып чарлаар.

Референдум комиссияларының хуралдарынга, а ол ышкаш бадылаашкын үезинде база бадылаашкын чорудар участоктарга бадылаашкыннарны санап турда, референдум түңнелдерин тодарадып турар үеде политиктиг болгаш хөй-нииттиниң өске-даа организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң, хамаатылар хуралдарының, а ол ышкаш массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери олуржур эргелиг. Комиссиялар хуралдарынга азы бадылаашкын эрттирер участоктарга олуржур кижилер оларны чоруткан организацияларның хуралдарының протоколдарындан шыгзыткан үшта бижилгелиг, азы оларның эрге-хүлээлгелерин бадыткаан өске-даа документилиг болур ужурлуг.

7 чүүл. Референдумну кандыг дылга чорудары

Күрүне органнарының референдум эрттирерингe хамаарышкан бүгү шиитпирлерни: референдумга киирген хоойлунуң азы өске-даа шиитпирниң бижимелин, бадылаашкын бюллетеньнерин, референдум түңнелдериниң дугайында протоколдарны болгаш медээлерни, а ол ышкаш оларга хамаарыштыр хүлээп алдынган шиитпирни Тыва болгаш орус дылдар кырынга парлаар.

8 чүүл. Референдумнуң материалдыг хандырылгазы

Референдумну чарлаар дугайында шиитпир хүлээп алдынган үеден соңгаар ону белеткээри база эрттирери-биле холбашкан чарыгдалдарны республика (ТР) бюджединиң күзели-биле үндүрер.

Референдумну белеткээринге болгаш эрттирерингe эргежок чугула бажыңнарны, дериг-херекселдерни бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар, күрүне болгаш хөй-нииити органнары референдум комиссияларының эргезинге бээр. Бажыңнар болгаш дериг-херекселдер хөлезизин референдум комиссиялары төлээр.

II эге

Тыва Республиканың референдумун чарлаары

9 чүүл. Референдум чарлаар эрге

Референдум дугайында шиитпирни хүлээп алыр эрге Тыва Республиканың Дээди Совединге, сессиялар аразында үеде Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунга хамааржыр.

Референдумну эрттирер дугайында шиитпирни Тыва Республиканың Дээди Соведи бодунуң инициативазы-биле, а ол ышкаш бо Хоойлунуң 10 чүүлүнге айыткан кижилерниң негелдезин ёзугаар хүлээп алыр.

10 чүүл. Тыва Республиканың референдумун албан-биле эрттирери

Тыва Республиканың Дээди Соведи азы оон Президиуму дараазында негелдени ёзугаар референдумну чарлаар хүлээлгелиг:

— референдумга киржир эргелиг 10 муңдан эвээш эвес хамаатыларының;

— Тыва Республиканың улус депутаттарының нийти санының үштүң бирээзинден эвээш эвес кезиниң негээни-биле.

Референдум эрттирериниң инициативазы күрүне болгаш хөй-нийти органнарындан, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларының коллективтеринден, а ол ышкаш Тыва Республиканың түс-түс хамаатыларындан база кылдынган туруп болур. Бо таварылгада ындыг инициатива референдум чарлаар органнары болгаш референдум негээр эргелиг кижилерни дамчыштыр боттанган туруп болур.

11 чүүл. Тыва Республиканың улус депутаттарының референдум негээр эргезин боттандырары

Референдум эрттирер дугайында шиитпир Тыва Республиканың улус депутаттарының нийти санының үштүң бирээзинден эвээш эвес кезиниң негээни ёзугаар Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязынга ат барымдаалап бадылаарының аргазы-биле азы Тыва Республиканың улус депутаттарының ат салыышкыннарын чыыр арга-биле хүлээп алдынган туруп болур. Референдум эрттирер дугайында негелдениң адаанга Тыва Республиканың улус депутаттарының салган аттарын Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму бүзүредип бадыткаар.

12 чүүл. Тыва Республиканың хамаатыларының референдум негээр эргезин боттандырары

Референдум эрттирер дугайында негелдениң адаанга ат салыышкыннарын чыырынга инициатива эргези референдумга киржир эргелиг Тыва Республиканың хамааты бүрүзүнге азы хамаатылар бөлүүнге хамааржыр. Ат салыышкыннарын чыыр бодунуң эргезин Тыва Республиканың хамаатылары эки тура-биле болгаш бот-тускайлаң боттандырар.

Бо Хоойлунуң негеделеринге дүүштүр Тыва Республиканың хамаатыларындан тургустунар референдумнуң инициативтиг бөлүктери ат салыышкыннарын органзастаар болгаш боттандырар.

13 чүүл. Референдумнуң инициативтиг бөлүүнүң тургустунары

Референдум эрттирериниң эргежок чугулазының дугайында айтырыгны шиитпирлээр сорулга-биле хамаатыларның инициативазы ёзугаар Тыва Республиканың хамаатыларының хуралдарын чыылдырып эрттирер.

Хуралдар эрттирериниң эгелекчилери хуралды эрттирер черниң болгаш үе-шагының дугайында улус депутаттарының Совединге он хонуктан орай эвесте дыңнадыр хүлээлгелиг.

Тыва Республиканың референдумга киржир эргелиг 150-ден эвээш эвес хамаатылары олуржуп турда, хурал шиитпир үндүрер эргелиг болур.

Хурал эгелээр мурнунда ооң киржикчилерин бүрүткеп даңзылаар. Хуралдың президиумун хурал соңгуур, референдум эрттирериниң эргежок чугулазын, а ол ышкаш референдумга киирер кылдыр саналдаан шиитпир төлевилелиниң бижимелин чугаалажып көөр.

Референдум эрттирериниң эргежок чугулазының дугайында шиитпир хүлээп алдынган болгаш референдумга киирер текст бадылаттынган таварылгада референдумнуң инициативтиг бөлүүн 10 кижиден эвээш эвес составтыг кылдыр хурал ажык азы чажыт бадылаашкын-биле соңгуур болгаш ат салыышкыннарын органзастаарын аңаа дагзыр.

14 чүүл. Инициативтиг бөлүктү бүрүткээри

Хуралдың болур-чогуур кылдыр тургустунган протоколун ооң киржикчилерин бүрүткеп даңзылаан дугайында медээлер-биле болгаш соңгуттурган инициативтиг бөлүктүң даңзызын инициативтиг ол бөлүктү бүрүткээр кылдыр хурал эрттирген черниң аайы-биле улус депутаттарының район азы хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң президиумунга дамчыдып бээр. Референдумга киирер кылдыр саналдаан шиитпирниң бижимелин, референдум дугайында хоойлужудулганы сагыыр болгаш ат чыылдазын шын кылыры дээш харысалгалыг болур талазы-биле инициативтиг бөлүктүң кежигүннериниң бижимел хүлээлгезин протоколга кожар.

Хуралдың протоколун болгаш аңаа хамаарышкан капсырылгаларны алган үеден соңгаар ийи неделядан орай эвесте бүрүткээр дугайында күүсекчи комитеттиң президиумунуң азы күүсекчи комитеттиң шиитпири хүлээп алдынган турар ужурлуг.

Бо Хоойлунуң негелделеринге дүүштүр хуралды эрттирген болза, инициативтиг бөлүктү бүрүткээринден ойталаашкынны болдуруп болбас.

Хуралды эрттиргениниң шынныын хынаан соонда президиум азы күүсекчи комитет инициативтиг бөлүктүң төлээлекчилеринге бөлүктү бүрүткээн дугайында херечилелди болгаш ооң кежигүннеринге чогуур шынзылганы тыпсыр. Инициативтиг бөлүктү бүрүткээн дугайында шиитпир хүлээп алган соонда, президиум азы күүсекчи комитет херечилелди болгаш шынзылганы үш хонук хуусаа дургузунда бээр.

Инициативтиг бөлүктү соңгаан дугайында материалдарны киирген үеден эгелээш ийи неделя эрткен соонда, инициативтиг бөлүктү бүрүткээн дугайында айтырыг талазы-биле шиитпирни президиум азы күүсекчи комитет үндүрбээн болза, ук бөлүктү бүрүткеттинген деп санаар. Бо таварылгада инициативтиг бөлүктүң кежигүннеринге бүрүткээн херечилелди болгаш шынзылганы күрүне нотариузу доддурар болгаш тыпсыр, ол күүсекчи комитетче киирип турган документилерниң хоолгазын үндезин болдурар. Херечилелди болгаш шынзылганы бергени дээш күрүне каайлызын күүсекчи комитеттен тыртар.

Бүрүткээринден ойталаан таварылгада соңуургалдыг кижилер бүрүткээринден ойталаан улус депутаттарының чер-чер Совединиң турар черинде районнуң (хоорайның) улус судунга хомудал киирер.

Инициативтиг бөлүктерни бүрүткеп турар үеде оларга дугаарны болгаш атты тыпсыр, инициативтиг бөлүктүң тургустунган чериниң күүсекчи комитединиң чогуур ады база кирер. Ол медээлерни референдум талазы-биле ат чыыр саазын бүрүзүнге, а ол ышкаш инициативтиг бөлүктерден үнүп турар өске-даа документилерге айыттынган турар ужурлуг.

Референдум бүрүзүнге тургустунар инициативтиг бөлүктерниң нийти санын кызыгаарлавас. Үш болгаш оон-даа хөй инициативтиг бөлүктерниң шиитпирин ёзугаар референдумнуң дүүштүрүкчү инициативтиг бөлүүн тургузуп болур.

Бүрүткеттинген инициативтиг бөлүктерниң дугайында сан-медээлерни Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунче инициативтиг бөлүктер тургустунган Советтерниң президиумнарынче азы күүсекчи комитеттеринче киирер.

15 чүүл. Референдумнуң инициативтиг бөлүктериниң ат салыышкынын чыырының чоруу болгаш хуусаазы

Бүрүткээн дугайында херечилелди алган соонда референдумнуң инициативтиг бөлүү референдум эрттирер дугайында негелде киирген хуудустарга ат салыышкынының шаптараазын чокка органзастаар болгаш боттандырар эргелиг.

Ук референдум талазы-биле эң баштай тургустунган инициативтиг бөлүктү бүрүткээн дугайында херечилел берген хүнден эгелеп үш ай хуусаадан эрттирбейн референдум эрттирер талазы-биле ат салыышкынын чыыр.

Бир эвес ол хуусаа дургузунда Тыва Республиканың хамаатыларының ат салганы чогуур санга чедир чыгдынмаан болза, ат салыышкынның чыырын соксадыр. Олла айтырыг талазы-биле референдум эрттирер дугайында негелде тургузарын бир чыл эрткенде чепшээрээр.

16 чүүл. Референдумнуң ат салыр хуудузу

Референдум эрттирер дугайында Тыва Республиканың хамаатыларының адын салдырып чыыр хуудустарга (ат салыышкынының хуудустарынга) референдумга киирер айтырыглар, азы киирер хоойлунуң азы өске-даа шиитпирниң төлевилелиниң (хоойлу азы өске шиитпир төлевилелиниң бүрүн сөзүглели-биле таныжар арганы хандырбышаан) кол утказын, а ол ышкаш чогуур инициативтиг бөлүктүң долу адын киирер.

Референдум эрттирер дугайында негелдени деткээн Тыва Республиканың хамаатызы ат салыышкын хуудузунга ат салыр, аңаа фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген ай, хүнүн, чурттап турар черин, бодунуң паспортунуң азы ону солуур документизиниң дугаарын, сериязын болгаш ат салган хүнүн айтыр.

Ат салыышкын хуудузун инициативтиг бөлүктүң даргазы болгаш ооң кежигүннериниң бирээзи бадыткап, ат салыр.

Ат салыышкын хуудузу бүрүзүнге инициативтиг бөлүктүң даргазы болгаш кежигүнүнүң бирээзи ат салып бадыткаары-биле чергелештир бадыткаттынган ат салыышкыннарының нийти санының дугайында демдеглелди база кылыр. Инициативтиг бөлүктүң кежигүннериниң бадыткап салган аттарын инициативтиг бөлүктү бүрүткээн черде улус депутаттарының чер-чер Совединиң азы күүсекчи комитеттиң таңмазы-биле бадыткаар.

17 чүүл. Референдум негээр эргени боттандырары

Ат салыышкынының чыырын дооскан соонда инициативтиг бөлүк түңнел протокол тургузар, аңаа инициативтиг бөлүктү бүрүткээн ай, хүнү, ат салыышкынын чыырын дооскан хүнү, чыгдынган аттарның саны болгаш ат салган хуудустарны шыгжаары-биле хүлээткен улус депутаттарының Советтериниң адын айтыр. Референдум эрттирер дугайында негелде-биле кады түңнел протоколду Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунче чорудар.

Ат салган хуудустарны инициативтиг бөлүктү бүрүткээн улус депутаттарының Совединге шыгжаар кылдыр акт ёзугаар хүлээдир болгаш референдум шиитпирин парлаан соонда ийи ай дургузунда шыгжаттынып чыдар.

Референдум эрттирер дугайында негелдени Тыва Республиканың Дээди Совединче адрестээр болгаш референдумнуң чүге эргежок чугула боор турарын үндезилеп айтыр, айтырыгларны азы референдумга саналдап турар хоойлу азы өске шиитпир төлевилелин киирер.

Кирген материалдарны Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму бүрүткээр болгаш ында кирген медээлерни ниитилештирер.

Эргежок чугула апарган таварылгада Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму кирген документилерниң шынга дүгжүрүн кезек-кезектеп азы долузу-биле хынаарын улус депутаттарының түс-түс Советтеринге дагзып болур. Ук хыналданы ийи неделя иштинде кылыр ужурлуг. Референдум эрттирер дугайында негелдеге ат салган кижилерни хыналда үезинде кыйгыртып болбас. Хыналданың түңнелин болур чогуур кылдыр долдургаш Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунче үш хонук хуусаа дургузунда чорудар.

Ат салган хуудустарга чангыс хамааты ийи азы оон хөй катап ат салган болза, оон салган адын барымдаалавас.

Референдум эрттирер айтырыг талазы-биле кирген материалдарны Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму түңнел үндүрер кылдыр Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаамал комиссиязынче чорудуп болур.

Комиссияның түңнелин Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунче дамчыдар. Ол референдум эрттирер дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Совединиң өөлчеглиг азы чоокку сессияларының хүн айтырыынга киирерин хандырар.

Түңнелдерниң чуруму ёзугаар бадыткаан хоолгаларын, а ол ышкаш референдум эрттирер дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Совединге чугаалажыр үениң дугайында медээни референдумнуң инициативтиг бөлүүнче дораан чорудар.

(Төнчүзү 2-ги арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Т... эзи 1-ги арында).

рын, а ол ышкаш референдум эрттирер дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Соведиинге чугаалажыр үениң дугайында медээни референдумнуң инициативтиг бөлүүнче дораан чорудар.

18 чүүл. Референдум эрттирер дугайында негелде ёзугаар шиитпир хүлээп алыры

Референдум эрттирер дугайында негелде ёзугаар Тыва Республиканың Дээди Соведи дараазында шиитпирлерниң бирээзин хүлээп алыр эргелиг:

а) референдумну эрттирер дугайында, ону эрттирер ай, хүнү болгаш эрттиририн хандырар хемчеглер дугайында;

б) референдум эгелекчилери бо Хоойлуну хажыткан таварылгада референдум эрттирер дугайында негелдени хүлээп албас дугайында;

в) референдум эрттирер дугайында негелдеде саналдаттынган хоойлуну азы өске шиитпирни референдум эрттирбейн хүлээп алыр дугайында.

Тыва Республиканың Дээди Соведи кирген материалдарны хүлээп алыр болгаш ол талазы-биле шиитпирлерни референдум эрттирер дугайында негелде кирген хүнден эгелеп бир ай хуусаа дургузунда хүлээп алыр.

Хүлээп алдынган шиитпирни үш хонук хуусаа иштинде массалыг информация чепсектеринге парлаар. Референдум эрттирер дугайында доктаалды парлаан соонда, он хонук хуусаа иштинде референдумга чугаалажыры-биле киирер хоойлунуң азы өске шиитпирниң төлевилелин парлаар.

19 чүүл. Референдумну эрттирер хуусаа

Ону эрттирер дугайында доктаалды хүлээп алган хүнден эгелеп бир ай четпээнде азы дөрт ай эрте бергенде референдум эрттирип болбас.

Бир эвес чоокку ийи айда өске референдум азы Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларын эрттиририн көрген болза, референдумну эрттирер деп чарлаан орган ол хуусааны узадып болур.

III эге

Референдумга белеткел

20 чүүл. Республика референдумун эрттирер талазы-биле комиссиялар

Республика референдумун белеткээри болгаш эрттирери-биле дараазында комиссияларны тургузар:

а) республика референдумунуң Төп комиссиязы;

б) республика референдумунуң округ комиссиялары;

в) республика референдумунуң участок комиссиялары.

Референдум комиссиялары тургустунган үезинден эгелеп бүрүн эргелерлиг болур болгаш референдум түңнелдерин парлаан үеден соңгаар бир ай болгаш оон бүрүн эргелери дужер.

21 чүүл. Референдум комиссияларын тургузары

Тыва Республиканың Дээди Соведи азы оон Президиуму референдум эрттирер дугайында шиитпирни хүлээп албышаан, референдумнуң Төп комиссиязын тургузар. Ону тургузуп тура улус депутаттарының район, хоорай (республика чагыргалыг) Советтериниң президиумнарының, хөй-нийти организацияларының республика органнарының, а ол ышкаш референдумнуң инициативтиг бөлүктериниң саналдарын барымдаалаар.

Референдумнуң округ комиссияларын улус депутаттарының район, хоорай (республика чагыргалыг) Советтери азы оларның президиумнары округта турар хөй-нийти организацияларының, күш-ажылчы коллективтериниң болгаш референдумнуң инициативтиг бөлүктериниң саналын ёзугаар тургузар. Референдум эрттирер дугайында доктаал парлаттынган хүнден эгелеп бир неделя дургузунда округ комиссияларын тургузар.

Референдумнуң участок комиссияларын улус депутаттарының район, хоорай Советтери азы оларның президиумнары референдум эрттирер дугайында доктаал парлаттынган хүнден эгелеп үш неделя дургузунда тургузар, оларның девискээринде хөй-нийти организацияларының, күш-ажылчы коллективтериниң, референдумнуң инициативчи бөлүктериниң, а ол ышкаш 150 кижиден эвээш эвес санныг хамаатылар хуралдарының саналдарын барымдаалаар.

Референдум комиссиязының составының, оларның ажылдаар черлериниң болгаш үезиниң, телефоннарының, бадылаашкын эрттирер черлериниң болгаш референдумга белеткелди база ону эрттирерин чогумчалыг чорударынга ужур-дузалыг өске-даа чүүлдерниң дугайында чурттакчы чонга массалыг информация чепсектерин дамчыштыр азы өске-даа арга-биле референдумнуң Төп база округ комиссиялары дыңнадыр.

22 чүүл. Республика референдумунуң Төп комиссиязының бүрүн эргелери

Республика референдумунуң Төп комиссиязы бо Хоойлуну Тыва Республиканың бүгү девискээринге шыңгыы сагыырын хандырар, Хоойлуну тайылбырлаары эргежок чугула апарганда, Тыва Республиканың Дээди Совединден дилег кылыр;

референдум округтарын тургузар;

референдумнуң округ комиссияларының ажыл-чорудулгазын организастаар;

референдумнуң округ комиссияларынга акша-хөреңгиин хуваар;

референдум комиссияларын оран-сава, транспорт, харылзаа-биле хандырганын контрольдаар болгаш референдумнуң материал-техниктиг хандырылгазының өске-даа айтырыгларын чугаалажып көөр;

референдум бюллетеньнериниң, референдум киржикчилериниң даңзызының, референдум комиссияларының хуралдарының протоколдарының, референдумнуң өске-даа документилериниң майыктарын, бадылаашкын хааржактарының, референдум комиссияларының таңмаларының хевирлерин, референдум документациязын шыгжаарының чурумун доктаадып тургузар;

бюллетеньнерин белеткээрин болгаш оларнын-биле референдумнуң участок комиссияларын хандырарын боттандырар.

Тыва Республиканың министерстволарының болгаш ведомстволарының, өске-даа күрүне база хөй-нийти органнарының референдумну белеткээриниң болгаш эрттирериниң айтырыгларының талазы-биле дыңнадыгларын сайгарып чугаалажыр;

референдумну эрттиргениниң түңнелдерин Тыва Республика талазы-биле нийти түңнеп үндүрер;

референдумнуң түңнелдерин тодарадып доктаадыр, бодунуң ажыл-чорудулгазының болгаш референдумнуң түңнелдериниң дугайында дыңнадыгларны парлалгага үндүрер, телевидение, радио база оон-даа өске аргалар-биле дыңнадып, чырыдар;

референдум комиссияларының шиитпирлеринге болгаш ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан бил-дириишкиннерин база хомудалдарын сайгарып чугаалажыр;

бо Хоойлу болгаш Тыва Республиканың өске-даа хоойлуларын-биле көрдүнген оон аңгы бүрүн эргелерин боттандырар.

23 чүүл. Республика референдумунуң округ комиссиязының бүрүн эргелери

Республика референдумунуң округ комиссиязы:

референдумнуң участок комиссияларының ажыл-чорудулгазын организастаар;

улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларының удуртукчуларының референдумну белеткээриниң болгаш эрттирериниң айтырыгларының талазы-биле дыңнадыгларын сайгарып чугаалажыр;

референдумнуң киржикчилериниң даңзызын тургузарының болгаш оларны бүгүдеге таныжары-биле үндүрериниң өй-шаанда база шын болурун контрольдаар;

референдум материалдарын өй-шаанда парлаарын хандырар;

референдумче үндүрген Хоойлунуң болгаш өске-даа шиитпирниң ужур-утказын тайылбырлаарынче угланган ужуражылгаларны, лекцияларны база өске-даа хемчеглерни организастаарынга дуза чедирер;

округта референдум түңнелдерин тодарадыр, оларны референдумнуң Төп комиссиязынга дамчыдып бээр, референдум түңнелдерин парлалгага үндүрер;

референдумнуң участок комиссияларының шиитпирлеринге база ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан бил-дириишкиннерин болгаш хомудалдарын сайгарар болгаш оларның талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыр;

округтуң девискээринге бо Хоойлунуң шыңгыы сагыттынган турарын хандырар;

бо Хоойлуга дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерин боттандырар.

24 чүүл. Республика референдумунуң участок комиссиязының бүрүн эргелери

Республика референдумунуң участок комиссиязы:

референдумнуң участок талазы-биле киржикчилериниң даңзызын тургузар;

референдумнуң киржикчилериниң даңзызы-биле хамаатыларны таныштырар, даңзыларда чазыглар дугайында бил-дириишкиннерин хүлээп аар болгаш сайгарып көөр база оларга чогуур өскерилгелерни киирер дугайында айтырыгны шиитпирлээр;

бадылаашкын чорудар черлерин белеткээрин болгаш оларны чогуур деңнелге дериирин хандырар;

референдум эрттирер хүнде участокка бадылаашкын чорударын организастаар;

бадылаашкыннар санаашкынын чорудар болгаш бадылаашкын түңнелдерин тодарадыр;

референдумну белеткээриниң болгаш эрттирериниң айтырыгларының талазы-биле бил-дириишкиннерин база хомудалдарны сайгарып чугаалажыр болгаш оларның талазы-биле эргежок чугула шиитпирлерни хүлээп алыр;

бо Хоойлу-биле көрдүнген өске-даа бүрүн эргелерин боттандырар.

25 чүүл. Республика референдумунуң округтары болгаш участоктары

Тыва Республиканың район бүрүзүнүң болгаш Кызыл хоорайның девискээри референдумнуң аңгы округу болур.

Округтуң девискээри участоктар болуп үлеттинер. Референдумнуң участоктарын улус депутаттарының район, Кызыл хоорай Советтери азы оларның президиумнары референдумнуң округ комиссиялары-биле дүтүржүлгә ёзугаар тургузар.

Тыва Республиканың амгы чыыжының улус депутаттарын соңгууру-биле тургустунган соңгулда участоктарының девискээрлери-биле референдумнуң участоктарының девискээрлери дүгжүп болур.

Эмнелгелерге, санаторийлерге болгаш дыштанылга бажыңнарынга, шериг кезектеринге база чедери берге районнарга референдум округтарынга оларның турар черлериниң аайы-биле кирер референдум участоктарын тургузуп болур.

Референдумнуң участок бүрүзү бадылаашкын хааржактарын дииселээр, бадылаашкын хааржактарын ажыдар болгаш үнер санаар үеде участок комиссиязының кежигүннери, политиктиг база өске-даа хөй-нийти организацияларының, массалыг шимчээшкиннериниң, күш-ажылчы коллективтериниң, хамаатылар хуралдарының, оон-биле кады массалыг информация чепсектериниң төлээлери шупту хостуг кире бээр орап-сэвалыг болур ужурлуг. Ол документация шыгжаар сейф, бажың иштиниң дерии, ук участокка бадылаар ужурлуг хамаатыларның даңзызы болгаш референдум талазы-биле өске-даа медээ, дыңнадыглар азар самбыралар, чажыт бадылаашкын чорудар кабиналар болгаш хааржактар-биле дериттинген болур ужурлуг. Участок бүрүзү дажыглап чедирип тургаш бадылаашкын чорудар бирден хөй хааржактарлыг болбас.

Бадылаашкын чорудар черже кирер болгаш үнер эжиктер аңгы болур ужурлуг, олар бадылаашкын кылган кижи бүрүзү ыяап-ла чажыт бадылаашкын чорудар кабиназы эрткен турар ужурлуг кылдыр шак ынчаар тургустунган болур.

Чажыт бадылаашкын чорудар кабиналар бичии столдар, референдумче үндүрген шиитпирниң төлевилелиниң бижимелин аскан самбыралар, оон-биле кады авторучкалар-биле дериттинген болур ужурлуг. Карандаштар ажыглаарын болдурбас.

26 чүүл. Референдум комиссияларының ажылын организастаары

Республика референдумунуң комиссиялары боттарының бирги хуралдарын оларны тургусканының соонда үш хонуктан орай эвес үеде эрттирген турар ужурлуг. Референдум комиссияларының хуралдары, бир эвес оларга комиссияларның составының үштүң ийизинден эвээш эвес кезии киржип турар болза, бүрүн эргелиг болур. Оон шиитпири-биле чөпшээрешпээн комиссия кежигүннери боттарының онзагай бодалын илередип болур эргелиг, оон бижимел хевирин комиссияның хуралының протоколунга кожар. Айыттынган документилерниң чогуур ёзу-биле бадылаттынган хоолгаларын оларны сонуургаан кижилер негээрге, дорзан бээр.

Комиссияның бодунуң бүрүн эргелериниң хемчээлинге хүлээп алдынган шиитпирлерин бүгү-ле күрүне болгаш хөй-нийти органнары, организациялар болгаш албан-дужаалдыг кижилер албан күүседир ужурлуг.

Участок азы округ комиссияларының шиитпирлеринге болгаш ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр хомудалдарны референдум комиссиязынга азы сонуургалдыг кижиниң шилип алганын ёзугаар ук комиссияның турар чериниң аайы-биле улус судунга киирип болур, хомудал киирген соонда ийи неделя дургузунда шиитпир хүлээп алдынар ужурлуг.

Референдум комиссиязының кежигүнүн, оон даргазын, дарганың оралакчызын, секретарын киириштир, оон шиитпири ёзугаар референдум белеткээр болгаш эрттирер үеде бүдүрүлге азы албан хүлээлгелеринден, референдум эрттирерингe үндүртүнген акша-хөреңгиниң күсели-биле ортумак ажыл төлевирин арттырбышаан, хостап болур.

Күрүне болгаш хөй-нийти органнары база организациялар, албан-дужаалдыг кижилер референдум комиссияларынга оларның боттарының бүрүн эргелерин боттандырарынга дуза көргүзер, оларның ажылынга эргежок чугула дыңнадыгларны болгаш материалдарны бээр хүлээлгелиг. Референдум комиссиялары референдумну белеткээри болгаш эрттирери-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле күрүнениң база хөй-нийти органнарынга болгаш организацияларга, албан-дужаалдыг кижилерге чедип болур эргелиг, олар салдынган айтырыгны сайгарып көргеш, үш хонуктан орай эвес үе дургузунда комиссияга харыы бээр хүлээлгелиглер.

Референдум комиссиязының даргазы, дарганың оралакчызы, секретары азы кежигүнү комиссияга албан-хүлээлгелеринден хууда бил-дириишкинни азы хөй-нийти организациязының, күш-ажылчы коллективтиң, референдумнуң инициативтиг бөлүүнүң, хөй-нийти бот-башкарылга органының, чурттап турар чериниң аайы-биле хамаатылар хуралының болгаш шериг кезектериниң аайы-биле шериг албанныгларының дилээн ёзугаар хостаттырып болур. Референдум комиссиязының составынга чаа төлээни дептиндери болгаш бадылаары бо Хоойлунуң доктааткаан чурум ёзугаар чорудтунар.

27 чүүл. Референдумга киржип болур эргелиг хамаатыларның даңзылары

Референдумга киржип болур эргелиг хамаатыларның даңзызын референдумнуң участок комиссиязы референдумнуң участок бүрүзүнге тургузар болгаш оон төлээзи азы секретары анаа ат салыр.

Даңзылар улус депутаттарының тус чер Совединиң күүсекчи комитединиң киирген барымдааларының үндезининге тургустунар. Шериг кезээнге тургустунган референдум участогунуң талазы-биле даңзы шериг кезээниң командириниң киирген барымдааларының үндезининге тургустунар.

Даңзыны тургузуп турар үеде ук участоктуң девискээринде доктаамал азы түр чурттап турар, референдумга киржип болур эргелиг бүгү хамаатылар даңзыга киртинер. Шериг кезектеринде чурттавайн турар шериг албанныглар даңзыга чурттап турар чериниң аайы-биле нийти чурум ёзугаар кииртинер. Референдумга киржип болур эргелиг хамааты бүрүзү чаңгыс даңзыдан хөй даңзыга кииртинген туруп болбас.

Даңзыларны бүгүдеге таныштырары-биле референдумнуң участок комиссиязының бажыңынга референдумга чедир бир айдан орай эвес үеде азар, оон-биле кады хамаатыларга өске-даа аргалар-биле чедиртинер.

Хамааты бүрүзү даңзыга киирбээнинин, шын эвес киргениниң азы даңзыдан үндүргениниң талазы-биле, оон-биле кады даңзыда кылдынган чазыглар дээш хомудал киирер эргелиг. Даңзыда чазыглар дугайында бил-дириишкинни референдумнуң участок комиссиязы ийи хонуктан үр эвес үе дургузунда, а референдум эгелээриниң мурнунда болгаш ону эрттирип турар хүнде соңгаарладыышкын чок сайгарар, чогуур эдилгелерни киирер, чок-ла болза, хомудал киирген кижиге хомудалды хүлээп албааның дугайында барымдаалыг харыыны бээр ужурлуг. Ол шиитпирниң дугайында хомудалды район (хоорай) улус судунга референдум эгелээринге чедир беш хонуктан орай эвес үе дургузунда киирип болур. Район (хоорай) судунуң шиитпири үзе түңнээн шиитпир болур. Судтуң шиитпирин ёзугаар даңзыга эдилгени участок комиссиязы соңгаарладыышкын чок дарый киирер.

28 чүүл. Бадылаашкын бюллетени

Бадылаашкын бюллетенинге референдумга салдынган айтырыгның бижилгези азы шиитпирниң төлевилели болгаш бадылап турар кижиниң күзел-сорук илерелиниң хевирлери: «ийе» болгаш «удур» кииртинген болур.

Референдумга элээн каш шилилгениң шиитпирлер төлевилелдерин киирген таварылгаларда олар шупту чаңгыс бюллетеньге киртинер, дараа ёзугаар дугаарлаттынган, бот-боттарындан доора шыйыглар-биле аңгылаттынган турар болгаш аңгы-аңгы бадылаттынар.

Аңгы-аңгы шиитпирлерниң төлевилелдериниң талазы-биле, оон-биле кады Тыва Республиканың референдумун тус чер референдуму-биле чаңгыс хүнде эрттирер апарган таварылгаларда референдумга кииртинген бүгү төлевилелдер оңүнүң аайы-биле аңгы-аңгы бюллетеньнерге парлаттынар, аңгы болгаш бот-боттарындан хамаарылга чок бадылаттынар.

Бадылаар бюллетеньнерниң хевирин болгаш бижээн чүүлдерин референдумнуң Төп комиссиязы референдумнуң болурунга чедир 30 хонуктан орай эвес хуусаада бадылаар.

Округ комиссиялары бадылаар бюллетеньнер-биле участок комиссияларын референдум болур хүнге чедир 15 хонуктан орай эвес хуусаада хандырар.

IV эге

Референдумну эрттирери

29 чүүл. Референдумну эрттирериниң үези

Бүгү участоктарга бадылаашкынны тус черниң-биле 7-ден 22 шакка чедир чорудар. Участок комиссиязы бадылаашкынның шак-үезиниң дугайын референдумга чедир 15 хонуктан орай эвес турда хамаатыларга дыңнадыр.

Бир эвес даңзыда киирген бүгү хамаатылар шуптузу бадылапкан болза, эмнелгелерде тургустунган участоктарга бадылаашкынны 22 шактан эрте дооскан туруп болур.

30 чүүл. Хуусаадан эрте бадылаашкын

Бир эвес референдумга киржир эргелиг болгаш даңзыда кииртинген хамааты референдумнуң болур хүнүнге чедир 15 хонуктан эвээш үе арткан турда, Тыва Республиканың девискээринден үнүп чорууру-биле холбаштыр референдумга киржир арга чок апарганын билип каанда, ол референдумнуң участок комиссиязындан бадылаашкын бюллетенин алыр эргелиг. Бюллетеньни алырының үезинде референдумга киржир эргелиг кижилерниң даңзызынга ол адын салыр.

Хамааты бюллетеньни долдурганының соонда, ону чагаа хавынга сугар, бадылаашкын чажыт болганда, хырбалгаш, комиссияның таңмазын базар.

31 чүүл. Өскээр чорууруну шынзылгазы

Бир эвес референдумга киржир эргелиглерниң даңзызынга кииртинген хамааты бадылаашкын болур участок турар бажыңга референдум болур хүн каап шыдаар аргазы чок дээрзин 30 хонуктан эвээш үениң иштинде билген таварылгага туруп келзе, референдумнуң участок комиссиязындан оон үнүп чорутканының шынзылгазын алыр эргелиг болгаш ол дугайын бадылаашкын даңзызынга чогуур демдеглели кылыр. Үнүп чорутканының шынзылгазын алганын хамаатының холунуң үжүү-биле бадыткаар.

Тыва Республиканың хамаатызы турган черинден үнүп чорутканының шынзылгазын көргүскенде, Тыва Республиканың девискээринде кайы-даа участокка бадылаашкынның немелде даңзызынга кииртинген турар ужурлуг.

32 чүүл. Референдум болур хүнде бадылаары

Референдумну эрттирер хүнде участок комиссиязының даргазы бадылаашкынга чедир чартык шак арткаанда комиссия кежигүннериниң, политиктиг болгаш хөй-нийти организацияларының, массалыг шимчээшкиннериниң, күш-ажылчы коллективтериниң, хамаатылар чыыштарының а ол ышкаш массалыг информация черлериниң төлээлекчилери көрүп турда, бадылаашкын хааржактарында кандыг-бир чүүлдер суктунмаан бе дээрзин хынаан соонда, оларны хаггаш дииселээр.

Бадылаашкын бюллетеньнерин паспортту азы хамаатының бодун шынзыктырган өске-даа документини көргүзерге, референдум киржикчилериниң даңзыларын ёзугаар тыпсыр. Хамааты бюллетеньни алырының үезинде даңзыда бодунуң фамилиязының дужунга адын салыр.

Референдумга киржир эргелиг хамаатыларның чөптүг чылдагааннар-биле бадылаар участокка чедер аргазы чок апарган таварылгада, оларның бижимел бил-дириишкини барда участок комиссиязы ындыг хамаатыларның турар черлеринге хөй-нийтиниң хайгааракчылары көрүп турда, бадылаашкынны организастаарын комиссияның ийи кежигүнүнге дагзыр.

Хамаатылар бюллетеньнерни чажыт бадылаашкынның кабиназынга боттары долдурар. Ону кылып шыдавас хамааты болза участок комиссиязының кежигүнү азы хөй-нийтиниң хайгааракчызы эвес өске кижини бодунуң туралааны-биле кабиназе чалаар эргелиг. Хамаатыларның хуусаадан эрте долдурганы болгаш участокка кадагалаттынып чыткан бюллетеньнерни участок комиссиязының даргазы оон өске кежигүннери база хөй-нийтиниң хайгааракчылары көрүп турар үеде нийти бадылаашкынның болурунуң мурнуу чарыында бадылаашкын хааржаанче сугар. Ол үеде чагаа хавының бүдүн-бүдүн эвезин, ында комиссияның таңмазының барын болгаш бадылаашкын даңзыларында демдеглелдер-биле чагаа хаптарының санының дүүшкээн хынаар.

Референдумнуң киржикчизи кижи бадылаашкынга киирткен айтырыг талазы-биле бодунуң күзел-сорууну илередири-биле бюллетеньде «ийе» азы «удур» дээн харыыларның бирээзин балаар.

Бир эвес хары угда элээн каш референдумнарны эрттирип турар болза, бадылакчылар оларның тус бүрүзүнде бюллетеньнерин долдурар.

33 чүүл. Бадылаашкыннарны санаары

Участок даргазының бадылаашкынның доозулганының дугайын медеглеп чарлааның соонда, участок комиссиязы бадылаашкын хааржактарын ажыдар. Бадылаашкын хааржактарын ажыдарының мурнунда участок комиссиязы бүгү-ле ажыглаттынмаан бюллетеньнерни санааш, күш чок болдургаш, оон дугайында протоколду тургузар.

Бадылаашкын даңзыларынга, оон-биле кады немелде даңзыларга үндезилээш, хуусаа бетинде бадылаар дугайында берген бил-дириишкиннерин болгаш бажыңга бадылаар дугайында дыңнадыгларын барымдаалап көрбүшаан, комиссия алдынган бюллетеньнерниң нийти санын санап тодарадыр. Ол үеде бюллетеньнер санын бажыңга бадылаарының дугайында диләэн бижимел бил-дириишкиннерниң саны-биле тулгаштырып хынаар. Бадылаашкын бюллетеньнериниң хааржактарында бар болган бюллетеньнерниң санын ёзугаар комиссияның тодарадыр чүүлдери болза:

бадылаашкынга киришкен хамаатылар саны;

референдумга киирген шиитпирлерни хүлээп алыры дээш берген бадылаашкыннарның саны;

удур бадылаашкыннарның саны;

күш чок деп санаттынган бюллетеньнерниң саны.

Харыыларның чаңгызын-даа балаваан, азы ийилдирзин балаан бюллетеньнерни, а ол ышкаш бадылаттынмаан хевирлиг бюллетеньнерни күш чок деп санаар. Бир эвес бюллетень чиигзиниглиг болгаш таварылга туруп кээр болза, участок комиссиязы ындыг таварылгаларның санын протоколга айыткаш; шиитпир хүлээп алыр.

Бадылаашкыннарның түңнелдерин бадылаашкын участогу бүрүзүнге тус-тус үндүрүп санаар. Бир эвес бадылаашкынга хары угда элээн каш айтырыгны салган, азы бирден хөй референдумну чоруткан болза, оларның кайызынга-даа бадылаашкын санаашкынын тус-тус кылыр.

34 чүүл. Бадылаашкынның түңнелдериниң талазы-биле протокол

Бадылаашкыннарны санаашкынының түңнелдерин участок комиссиязының хуралынга чугаалажып көргеш, ийи хоолгалыг тургускан протоколга айтыр.

Протоколду будуктуг азы шариктиг демир-үжүктер-биле долдурар, аңаа участок комиссиязының бүгү кежигүннери ат салыр болгаш таңма-биле шынзыктырар. Бир эвес элээн каш референдумну чоруткан болза, оларның шуптузунга тус-тус протоколду тургузар.

Протоколдуң бирги хоолгазын округ комиссиязынга чедирер, ийигизин — участок комиссиязынга кадагалап арттырар.

Округ комиссиязы участок комиссияларының протоколдарынга үндезилээш, алдынган түңнелдерни нийтилештирер, оларны хынаар болгаш чугаалажып көргениниң соонда, түңнел протоколдуң ийи хоолгазын тургузуп, ат салгаш, таңма-биле шынзыктырар, оларның бирээзин референдумнуң Төп комиссиязынче чорудар азы өске арга-биле дамчыдар.

Референдумнуң округ болгаш участок комиссиялары бадылаашкыннарны санааның соонда, протоколдарның хоолгаларын болгаш бюллетеньнерни, оон иштинде күш чок болган бюллетеньнерни дииселеп хаггаш, улус депутаттарының чогуур Советтеринге дужаар болгаш аңаа оларны ийи ай иштинде кадагалаар, а оон соонда ол үениң иштинде референдумнуң түңнелдеринге удурланыышкын үнмес болза, узуткаар.

V эге

Референдумнуң түңнелдерин үндүрери

35 чүүл. Референдумнуң түңнелдерин санаары

Референдумнуң Төп комиссиязының бүгү округ комиссияларының протоколдарынга үндезилээш, тодарадыр чүүлдери болза:

референдумга киржир эргелиг хамаатыларның саны;

бюллетеньнер алган хамаатылар саны;

бадылаашкынга киришкен хамаатылар саны;

референдумга киирген шиитпирниң төлевилелин чүүлдүг дээш берген бадылаашкыннар саны;

удур бадылаашкыннар саны;

күш чок деп көрген бюллетеньнер саны.

Бир эвес Тыва Республиканың референдумга киржир эргелиг хамаатыларының чартык кезиинден эвээжи бадылаашкынга киришкен болза, референдумну боттанмаан кылдыр санаар. Мындыг таварылгада ол-ла айтырыг талазы-биле референдумну ийи чылдан эвээш эвес үениң иштинде катап ... туруп болур.

Бир эвес референдумга киришкен хамаатыларның чартык кезиинден хөйү оларны чүүлдүгзүнүп бадылаан болза, референдумга киирген айтырыглар талазы-биле шиитпир хүлээп алдынган деп санаттынар.

Бир эвес Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алырының, өскертириниң болгаш немелде киирериниң айтырыгларының талазы-биле референдумну чорударының үезинде Тыва Республиканың референдумунга киржир деп даңзыларга киирген хамаатыларының чартык кезиинден хөйү оларны хүлээп алыры дээш бадылаан болза, шиитпир хүлээп алдынган деп санаттынар.

Бир эвес референдумга шиитпирлерниң шилилгелиг хевирлерин киирген болгаш оларның чаңгызы-даа эргежок чугула санныг бадылаашкыннарны албаан болза, оларның шупту хевирлерин хүлээп албаан деп санаар болгаш оларны бир чылдан эвээш эвес үениң иштинде референдумга база катап киирип болур.

Бир эвес бо Хоойлу референдумнуң эртип турарының үезинде азы бадылаашкыннар санаарының үезинде хажыттынган болгаш ол чорук бадылаашкыннарның санынга салдар чедирген болза, референдумнуң түңнелдери күш чок кылдыр санаттынган туруп болур. Ындыг хажыдыышкыннарны илереткен таварылгаларда референдумнуң түңнелдеринге холбаштыр Тыва Республиканың Дээди судунга хомудал киирген туруп болур.

36 чүүл. Референдумга хүлээп алдынган шиитпирни чарлаары болгаш күштүг кылдыр киирери

Референдумнуң түңнелдерин референдумнуң Төп комиссиязы бадылаашкынның доозулган хүнүнүң соонда он хонуктан орай эвес үениң иштинде массалыг информация чепсектерин дамчыштыр Тыва Республиканың чурттакчыларынга дыңнадыр.

Кандыг-бир округ азы участок талазы-биле бадылаашкыннарның түңнелдерин күш чок деп көрген таварылга туруп келзе, референдумнуң Төп комиссиязы ол округта азы участокка ийи неделя иштинде катап бадылаашкыннарны чорударын референдумнуң чогуур комиссиязынга дагзыр эргелиг. Референдумнуң Төп комиссиязының шиитпирлеринге хамаарышкан хомудалды Тыва Республиканың Дээди судунга оларны хүлээп алган хүнден эгелээш, бир неделяның иштинде киирген туруп болур.

Референдумга хүлээп алган шиитпирни референдумга киирген айтырыг талазы-биле соолгу бадылаашкынны чоруткан хүнден эгелээш, чеди хонуктан орай эвес үениң иштинде чарлаар болгаш, бир эвес референдумнуң бодунуң шиитпиринге оон өске хуусаа айыттынмаан болза, оон чарлаттынган хүнүнде-ле күштүг бооп эгелээр.

37 чүүл. Референдумга хүлээп алдынган шиитпирни өскертири болгаш күш чок болдурары

Референдумнуң хүлээп алганы шиитпирлерин чүгле референдум-биле өскерткен азы күш чок болдуруп болур.

VI эге

Референдум дугайында хоойлужудулганы үрээни дээш харысалга

38 чүүл. Референдум дугайында хоойлужудулганы үрээни дээш харысалга

Тыва Республиканың хамаатызының азы Тыва Республиканың бөлүк хамаатыларының референдумга киржир, агитация чорудар эргелерин хостуг-биле ажыглаарынга күш-биле, арга-мэге, кыжаныг азы хээли-биле шаптыктаан кижилерге, а ол ышкаш референдумнуң документилеринге мөге чүүлдерни кылган, ат салыр хуудустарга мөге бижимелдерни киирген, бадылаашкыннарны кара өжегээр шын эвес санаан, бадылаашкынның чажыт болур чорууу үрээн референдумнуң инициативчи бөлүктериниң болгаш комиссияларының кежигүннеринге, күрүне азы хөй-нийти органнарының, организацияларының албан-дужаалдыг кижилеринге күштүг бооп турар хоойлужудулганы ёзугаар кеземче азы административтиг харысалганы онаар.

ЭКОНОМИКТИГ ҮНДЕЗИН РЕФОРМАЛАР ХЕРЕК

МОСКВА, сентябрь 19. (СЭТА-ның парламент корреспондентилери). «Хүлээп ап, кылдынып турар хемчеглер туразжок, республиканың экономиказында байдалды экижидип быжыктырары ам дээрезинде бүтпейн турар». Россия парламентизиниң ол хүн ажыттынган сессиязының хуралынга РСФСР-ниң премьер-министриниң бирги оралакчызы Олег Лобовтуң кылган илеткелиинде бердинген өөрүшкүлүг эвес үнелел ындыг.

Үлетпүр болгаш кедээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрериниң кызырлыышкыны уламчылавышаан, национал орулга кызырлыбышаан, херелгел рыногунда байдал нарыыдап турар, акша үнезиниң кудулаары хевээр артпышаан. Россияның девискээрлериниң хөй кезиинде аъш-чем продуктуларын бүдүрери кызырылган. Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга база улуг үлетпүр төптеринге продуктуларны чедир бербейн турар.

Күскү хову ажылдарының темпизи мурнуку чылдарнынга бодаарга бедик. Беш миллион гектар шөлдүг тараа культураларының 85 хуузу ажааттынган, күзүн чажар тараа культураларын эрткен чылдыындан бүдүн чартык катап хөйнү тараан. Ынчалзажок бо чылын кедээ ажыл-агыйның нийти продукциязы баштайгы санаашкыннардан алырга, 10 миллиард рубльге кызырлыр. Тарааның болгаш мал чемнериниң чедишпезиниң айтырыын шиитпирлээр талазы-биле хемчеглерни чазак ап турар.

Кел чыдар кыш улуг дүвүрээзинни болдуруп турар. Хөмүр-даш база нефть тывыжы, ону чорудуп бээри, газ тывыжының темпилери улам кызырлып кел чыдар. Энергетика күчүлерин ажыглалга киирери, бар дериг-херекселдерни септээри озалдап турар деп, О. Лобов айыткан. Бүдүрүлгелерниң барык үштүң бир кезии керээлиг хүлээлгелерин күүсетпээн, нефть болгаш хөмүр-даш тывыжы 11 хуу кызырылган.

Чуртталга фондузун, инженер четкилерин, энергия база чылыг бээр черлерни кышка белеткээр талазы-биле немелде хемчеглерни чазак ап чорудуп турар.

Чазактың чоокку үеде күжениишкиннери РСФСР-ниң чазааның экономиканы экижидип быжыглаар болгаш рынокче шилчилге талазы-биле программазын хажык чок күүседиринче, дүжүт ажаалдазын доозарынче болгаш ону бүрүн кадагалап, болбаазырадып алырынче көрдүнген хемчеглерни боттандырарынче угланган турар ужурлуг деп, О. Лобов санаан.

Номерден номерже

А. АВТОРХАНОВ.

СТАЛИН КАНЧААР ӨЛГЕНИЛ?

● Номдан үзүндүлер ●

(Уланчызы. Эгези №№ 156, 157 «Шында»).

СТАЛИННИҢ ТӨӨГҮЛҮГ АШТЫРЫЫШКЫНЫ

Сталинни билип алыры берге, чүгле ооң политика-психологтуг делегейинче сиңнигип көөрүн оралдашкаш, ССРЭ-ниң байдалын болгаш ооң ынай хөгжүүрүн ооң канчаар билип турганын бодап тура ооң ужуруп тып болур. Ынчан бис совет тергиидекчи диктаторнуң хөделиишкиннеринден ооң кандыг-ла-бир чүвелен коргуп-сестип, дескелеп турганын эвес, кырган кижиниң эдепсимээр аажы-чаңын база могадыгларын эвес, а ол системаның үндезилекчизиниң сывыш чок шутумун, ооң чаптыс аай бүдүн болурунуң эптерей бээри дээш барымдаалыг-биле сагыш човап турганын, ооң өөреникчилериниң болгаш сурукчуларының сезиг чок чадагайы дээш кедергей сагыш сыраарап чорааның, даартагы хүнге чөгенгеп ооң муңчулуушкунун билип каар бис. ССРЭ-ниң келир үези дээш сагыш сыралын илередип, өөреникчилеринге Сталинниң чугаалаан состерин XX съездиге номчуп демдеглеп турган болгай: «Силер чаа төрүттүнген моортай оолдар дег, согурлар-дыр силер; мен чогумда та чүү болур?»

Сталин хаагтыг ниитилелге тергиидээринге кедергей таарышкан кижи-дир. Ындыг ниитилелдиң үр чурттаары эргижирээн кадрларны үргүлчү арыглаарындан, бюрократтарны үргүлчү немеп турарындан хамааржыр.

Партияның «чиигине шугуму» бодунуң тодаргайы-биле, өскелерге күш четтирбези-биле база чагырыкчы ёзузу-биле күштүг. Ында «бодаар» деп сөс чок, «хөделир» деп бүгүдеге билдингир болгаш бүгүдениң хүлээп алганы сөс турган. «Бодаар» дээрге чүгле Сталинниң хереэ, «хөделир» дээрге бүгү партияның сорулгазы. Ынчангаш «корум-чурум» кедергей эки, башкарары база белен. Дайын «чиигине шугумну» будалдырган. Дайынны, Волгадан Эльбага чедир дайынны эрткен кижилер өске апарганнар.

«Сталин дайын үезинде чүгле ийи чазыг кылган, ол дээрге Иванга Европаны база Европага Иванны көргүскени болган» деп барын талада шоодукчу-дузакчыларның чугаалаанынга Сталин иштинде чөпшээрежип турган. Совет кижилер хосталганын болгаш социал чөптүг чоруктуң халдавырын аалдарынче эккелгеннер: «Германияда мал бисте кижилерден дээре чурттап турар», «Американ солдаттың шоколады бистиң солдаттың картошказындан хөй», «Барын талада президентилер болгаш министрлер бодүүн кижилер, а бисте дээп болбас бурганнар». Ынчангаш философтап туруп берген ол «аарыг чонну» дайын мурнунуң байдалынче эгидер херек; халдавыр базар эм херек, чаа, дузалыг ханнаашкын херек. Эртежик эмнээн тудум, ол дүрген экирир.

Бо чүвени партияның үстүнде турарлар черле билип чадап турарлар. Олар барын тала-биле харылзажылга-чугаа эгелээр («кожа-хелбээ чурттаар») чыгыы, иштики экономиктиг («Маршаллдың планын хүлээп алыр бе азы албас бе» деп чайгылыышкыннар) болгаш даштыкы садыг (ажыл-агый-техника талазы-биле кооперация дугайында саналдар) айтырыгларын шиитпирлээрде, ооң дузалаачы дилээр чыгыы, а ону кылыр дээш эң ындыктыг чүүлче — даштыкы садыг монополиязынче семеп халдаарынга белеңнер-дир, бизнес ажылдазын дээш демир көжегени бичия ажыдып бээр деп турарлар. А ол дээрге «чиигине шугумнуң» бүрээларының эгези ышкажыл. Даштыкы хуу бүдүрүлгечилериниң аайы-биле ССРЭ-же Барын чүктүң хайлазырыпын муп-муң, сая-сая чаа микробтары хөме кээр. Демир көжеге ойбак алаар, өске харылзажылга-чугаа эгелээр, чон биле чазактың аразында ол ындыг чугааны барын тала деткиир, хөөктүрер. Туруп көрбээн, кажан-даа эттинмес чүве болур: чон эрткен үезин сонуургап, келир үе дугайын чугаалажы бээр. Чаа Радищевтер, Белинскийлер, Герценнер тыптып кээр. Орус чурту угаан-бодал шимчээшкининче кирер, ооң оруска удур кыдыг черлер, ооң дарый эдеринчи чурттар кириптер. Бир эвес эрги, шылгаттынган «чиигине шугумче» ээлбес болза, келир үе ындыг болур деп Сталин бодап турган.

Ындыг бодал черле шын турган, херектерниң ынчал баарын Сталин дөртеңбежен харлыг турган болза, болдурбайн барып шыдаар, а ооң назыны чеден ашкан; өске ындыг Сталин Политбюрога турбаан, чогум ындыглар чүс-чүс чылдарда чаңгыс төрүттүнер болгай. Сталинниң кырааны-биле ёзу-чурумнуң чөнээни капсырлажы берген. Ындыг ёзу-чурумнуң назынын кезип эмнеп турганы эвес (ол шыдашпайн баар), а эмтан-биле эмнеп турганы, узадып болур. Политика дылынга чугаалаар болза, ол дээрге чону-биле болгаш даштыкы делегей-биле «кожа-хелбээ чурттаарын» бир янзы оожум «таарыштыраары» турган. Сталин ындыг «чурттанганы» болдурбас деп шуут шиитпирлеп алган, ооң өөреникчилери аңаа удурланмас деп соора билип турган. XIX съездиге соңгуткан ТК-ның бирги организастыг пленуму ол ындыг эвес дээрзин көргүскен.

Партияның бижиттинмээн чаңчылын ёзугаар чаа ТК-ның организастыг пленуму съезд ажылдап турда-ла болур, түңнелдери (Политбюрону, Секретариатты база Чиигине секретарьны соңгааны) съездиниң сөөлгү хуралынга дыңнадыр. Ол дүрүм эң-не баштай ынчан хажыттынган. Чаа ТК-ның пленуму XIX съезд хаглынган соонда ийи хонгаңда, тодаргайлаарга, 1952 чылдың октябрь 16-да болган. Кичээңгейлиг көрген кижиге ол элдеп чүүл ТК-ның күүсекчи органнарын тургузарынга бергедээшкиннер-биле холбашкан деп билдинип кээр. XIX съездиниң ажылчын хуралдарын өжегээр чыгы тоовайн келген Сталин (он сес хуралдың чүгле ийизинге — баштайгызынга болгаш сөөлгүзүнге — ол каш-ла минута иштинде олурушкан) ТК-ның пленумунга кедергей идепкейлиг болган. ТК-ны болгаш ооң күүсекчи органнарын организастаарының чаа схемазын Сталин ажылдап кылып алган турган. Ол ТК-ның кежигүн болгаш кандидат составын ийи катап көвүдедирин XIX съездиге саналдаан: ТК-ның 125 кежигүннерин база 111 кандидаттарын соңгаан. Ам келгеш, ТК-ның пленумунга мындыг санал киирген: Президиумнуң (Политбюронуң) кежигүн составынга 25 кижини, кандидат составынга 11 кижини соңгуур. Оон-биле Сталин эрги Политбюродан шоолуг-ла шынчы эвес сурукчуларын партияның область чагыргаларындан эрү чүткүп турар «кур-черижилер»-биле холуп эгелээни ол. «Адамын геннийинден» база ооң күзел-соруунуң ыдыктыынындан эдерэп калган партийжи «кур-черижилер» «шынчы эвестерин» узуткаарының чепсээ болу бээр ужурлуг турган. Олар ындыг рольдуг болу бээрин та билдиннер, та билбезиннер — ол хамаан чок. А Политбюронуң эрги кежигүннери Сталинниң сорулгазы ындыг деп билгеннер. Ынчангаш ол планны үзер дээш ынчан хемчеглерни алганнар. Кандыг хемчеглерил — оларны дараазында көре бээр бис. Амдызында XX съездиге ТК-ның өмүнээзинден Хрущевтуң кылган илеткелин мааа кирээл: «Сталин Политбюронуң эрги кежигүннерин шуптузун чок кылыр деп турган хире. Политбюро кежигүннерин чаа улус-биле солуур херек деп, ол үргүлчү чугаалап турган».

Президиумнуң (Политбюронуң) составын көвүдедир дээниниң ужуру мындыг: «XIX съезд соонда Төп Комитеттиң Президиумунга 25 кижи соңгуур дээн ооң саналы Политбюродан эрги кежигүннерни шуптузун чайладырынче, аңаа эвээш дуржулгалыг, Сталинни үргүлчү мактап, хүндүлеп турар кижилерни кииреринче утланган турган. Келир үеде Политбюронуң эрги кежигүннерин узуткаар бодап турган деп даап билип болур...» (XX съездиниң хаагтыг хуралынга Н. С. Хрущевтуң илеткелинден).

Сталинни канчап доктаадырыл? Политбюронуң эрги кежигүннери бо айтырыгны амдызында тургуспааннар. Ынчалзажок Сталин бодунуң аажылалдары-биле оларны олче чыгап келген.

Эрги Политбюро Сталинден аңгыда 10 кежигүннүг турган. ТК-ның чаа Президиумун соңгуп турда, Сталин 10 кежигүннүң 6-зын ынаар киириксевээн. Харын мырынай Сталинче хол көдүрериниң орнунга чекистерниң огунга чушкуузун эки тура-биле дөгеп бээринге белен кижилерни — Молотовту, Ворошиловту, Кагановичини, Андреевти киирбээн. Өске ийизиниң (Микоян, Косыгин) дугайында ындыг бүзүрел-биле чугаалаары берге болбайн.

Ол хире бердинген, аалдарлыг сурукчуларын Сталин чүге ынчанганыл?

Үе эртер, төөгүчүлер ол үениң ТК-зының архивтерин көргеш, ук айтырыгга харыылаптар. Кезээде чугаакыр Хрущев ол дугайын ыттаавайн барганы хомуданчыг. Ол чүгле мынча дээн:

«Сталин канчаар-даа аажок карасывычал болган. Ворошилов англи агент турган деп мугулай, каттырынчыг бодалдыг апарган... Ворошиловтуң бажыңынга чуну чугаалажып турарын дыңнаар тускай херексел безин эптеп каан турган. Кара чааскаан шиитпирлээш, Сталин Политбюрога ажылдаарындан база бир кижини — Андрей Андреевич Андреевти чайлаткан. Ол дээрге кайы хамаанчок аажылалдың эңне сүглүк чок илерелиниң бирээзи болган. XIX съезд соонда ТК-ның бирги пленумунга Сталин Вячеслав Михайлович Молотов биле Анастас Иванович Микоян оларга характеристика берип тура, бистиң партиявыстың ол ийи хоочун ажылдакчылары кандыг-ла-бир шуут-ла шынзыттынмаан үүлгедиглер кылып, буруулуг болганын чугаалаашын сактып көрээл. Бир эвес [Сталин] чагыргага амдаа каш ай арткан турган болза, [эш]тер Молотов биле Микоян бо бегүнгү съездиге чүве чугаалаар арга чок турган турар чадавас боор». (База ында).

Американың Ловзовский биле Молотова баштаан «сионист шпионнарының» дугайында суд соонда сионист сүлчээчилер бүгү-ле булуңнарда бар кылдыр Сталинге сагындырып турган. Ооңуу-биле алыр болза, коммунист, коммунист эвес-даа болза еврей бүрүзү, харын-даа ооң эрткеш, еврей кадайлыг орус коммунист баштың бүрүзү ындыг сүлчээчи болур апарган. Еврей кырган-авалар, кырган-ачалар, оларның уругларының уругларын безин ынаар кирер. Чижээ, Хрущевтуң салгалдарында еврей келиг оол бар. Берияның авазы грузин еврей, Маленковтуң уруу еврей ашактыг деп тодарадып турган.

Сталин Политбюро кежигүннерин хензиг-даа чүве арттырбайн сайгара бээрге, мындыг чүүл илерээн-дир: Политбюронуң 11 кежигүнүнүң 5-и еврей төрелдерлиг (Молотов, Маленков, Ворошилов, Хрущев, Андреев), бирээзи боду еврей (Каганович), бирээзи «чартык еврей» (Берия), ийизи «ленинград мафиязы»-биле холбаалыг (Косыгин биле Микоян; Микоянның оглу Кузнецовтуң уруун алган), чүгле чаңгыс кижи арыг болган — ялым чок Булганин.

Берия дугайында Сталин пленумга чуну-даа чугаалаваан, аңаа Сталин чүнү белеткеп турарын кым-даа билбээн.

XIX съездиге «Грузия херээ» дээш Берия бодун агартып алган, ынчалза-даа Сталин аңаа бүзүревээн.

Прагада болгаш Варшавада ук чурттарның коммунист баштыңнарынга удур (Тито-биле үскүлежиишкин үезинде оларны Берия шуут боду камгалап каан) ийи политиктиг ийи суд, а ол ышкаш Болгарияда болгаш Венгрияда Берияның деткип турары титожуларга удур суд белеткеттинип турган. Берияның камгалап кааны баштыңнар «сионистер» апарган: Чехословакияның компартиязының ТК-зының чиигине секретары Сланский (еврей) биле Польшаның компартиязының ТК-зының чиигине секретары Гомулка (еврей кадайлыг). Ынчангаш, Американың, ССРЭ-ниң база Чөөн Европаның сионистериниң коммунистерге удур делегей сүлчээзи ынчаар тургустуна бергени ол (Сталин мында шуут-ла Гитлерниң майы-биле хөделип турар, ол база-ла үргүлчү «делегей еврейлериниң сүлчээзиниң» дугайын чугаалап турган болгай.

Еврей сүлчээ дугайында чүүлдүң база төрел-дөргүлдүң каш-каш салгалдарын сүрүп истээр чоруктуң тоо чогу мырынай элдеп. Сталин боду база-ла еврей төрелдерлиг турган болгай (аңаа алдаржыдып адаан Иосифтиң — Сталинниң оглунуң оглунуң талазындан).

Сталинниң Берияга удур ол майгыышкынынга Л. П. Берияның намдарының автору мындыг хөй уткалыг одуругларны тураскааткан: «Берияның турушкаарынга удур шаап халдаашкынның баштайгы одун Чехословакияже ажыткан. Ында эрге-чагырганың кол черлерин ооң эвилелчилери ээлеп алган турган... Аңаа арыглаашкын үезинде Берияның кижилери когарап үнген. Дүжүметтерни шивишкиннээн, саботажтаан, үрегдекчи ажыл чоруткан, күрүнезинге өскерилген дээш тудуп хоругдаан.

(Уланчылыг).

Телевидение

Понедельник

СЕНТЯБРЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Чаа салгал шилип ап тур». 10.20 «Марюс». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 11.25 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның улустарының притчалары. «Мусаны шенеп көргени» (Алжир). 11.30 Футбол допчулалы. 12.00 ТМА. 12.20—12.35 «Садыг одуруу». Коммерция медээчизи.

• • •

15.00 «Он алды хоорайдан келген он алды кыстар». Уран-чечен телефильм (Венгрия, 1984 чыл). 16.10 «Харыңар ашкан болза...» 16.55 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 17.55 «Блокнот». 18.00 «Рынок: шилиишкин үези». 18.30 ТМА. 18.45 «Садыг одуруу». 19.00 Күртелерадионуң Парлалга төвүнге ужуражыышкын. 19.20 Футбол допчулалы. 19.50 «Марюс». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Кара болгаш Ортаакы чер далайлар бассейниниң чурттарының улустарының Фольклор болгаш этнография талазы-биле Бирги делегей фестивальдан. Ажыдыышкыны (23.30-ден 01.00-га чедир техчапсар). 01.55 ТМА. 02.10 «Бөлүк кижилерниң каапкан бурганы». А. А. Фет. 03.15—04.25 «Марюс». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

11.00 Чогаалчы Василий Ледков. 11.30 Биржа информациязының каналы. 12.00 Спортчу программа. 12.30 Хөглүг программа.

ТТ дамчыдылгалары

13.00 «Хажыызынга хайгааракчы боорун күзевес мен». Уран-чечен телефильм. 14.05 Концерт. 14.55—15.45 «Гимназистер». Телефильм.

• • •

17.10 Харылзаа-шуулган. 17.40 Музыкалыг телеабонемент.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Мээн суурум—мээң салым-чолум». «Хорум-Даг» колхозтан дамчыдылга. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Сөс дилеп тур мен. 20.45 «Кыдыг-кызыгаар». 21.35 База катап Бабурина дугайында. 21.55 «Бешки дугуй». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 «Бешки дугуй» (уланчызы).

ТТ дамчыдылгалары

00.20 Улуг кижилерге мультфильм. 00.40 Джаз портреттер. 01.50—03.10 Хоккей. ССРЭ чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Соңгу Курилдер». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.55 Билдинмес Россия. 19.55 — 20.00 Реклама.

Вторник

СЕНТЯБРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Уругларга дамчыдылга (Француз дыл кичээли). 10.00 — 11.05 «Марюс». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы.

• • •

14.30 «Телемикст». 15.15 «Кудуушкун». Уран-чечен телефильм. 16.20 «Горница» ансамбльдиң көргүзүү. 16.35 Россия тараачыннарының салым-чолунуң дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.05 Цирк. 17.40 Чемпионнар-биле кады. 17.55 «Уругларның музыка клуву» 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 «Үе-чада». 19.30 Сонуургактарга. 19.45 Поэзия минуталары. 19.50 «Марюс». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Павел». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 23.30—01.00 Техчапсар. 01.00 ТМА. 01.15 Биржалардан медээлер. 01.30 Епископ В. Родзянко-биле беседалар. 5-ки дамчыдылга. 01.50 — 02.55 «Марюс». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 Француз дыл. Бирги чылы. 9.00 Француз дыл. Ийиги чылы. 9.30 Автор программалары. 10.30 Инновация төвүн тургузар дугайында дамчыдылга. 11.00 Театр семинарында. 11.35 Камера эрткен үени шинчилеп тур. «Зубр-биле кады». Барымдаалыг фильм.

ТТ дамчыдылгалары

13.00 «Кыс бичии дуңмазы». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.05 Ритмниг гимнастика. 14.35 —15.25 Музыкалыг телеабонемент.

• • •

17.00 «Черниң хевири». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү (Япония). 2-ги сериязы. 17.50 «Ырының уланчызы». 18.20 Коллаж. 18.25 Мультфильм. 18.35 Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү.

КЫЗЫЛДАН

18.55 «Айтырыглар болгаш харыылар». 19.15 «Экивенер!» Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Камера эрткен үени шинчилеп тур. Барымдаалыг фильм. 21.50 Баскетбол. ССРЭ-ниң чемпионады. 22.25 «СЭКП. Амыдырал болгаш салым-чол». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.30 Теннис. Делегей маргылдаазы. 23.35 «Сугда музыка». 2-ги дамчыдылга.

ТТ дамчыдылгалары

00.35—02.15 Футбол. ССРЭ-ниң болгаш Венгрияның чыынды командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Мультфильм. 19.15 «Ыраккы Чөөн чүк». Теледопчулал. 20.00—20.15 Медээлер.

Среда

СЕНТЯБРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Чемпионнар-биле кады. 9.20 «Уругларның музыка клуву». 9.50—11.30 «Павел». Телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары.

• • •

15.05 Барымдаалыг фильм. 15.15 «Далайның ишчилери». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.20 Солистер квартеди ойнаар. 16.40 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 17.40 «Блокнот». 17.45 «Планета». 18.30 ТМА. 18.45 Мультфильм. 18.55 «Гидронавтылар». Барымдаалыг фильм. 19.15 «Мэри Дизрниң буурап дүшкени» (АКШ). 21.00 Информастыг программа. 21.40 Кинопанорама». 22.55—23.30 Музыканың келир үези.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 8.45 Немец дыл. Бирги чылы. 9.15 Эрудиттерге сула шимчээшкин. 9.45 Немец дыл. Ийиги чылы. 10.15 «Дириг амытаннар аймаа». 11.00 «СЭКП. Амыдырал болгаш салым-чол». 11.30 Камера эрткен үени шинчилеп тур. Барымдаалыг фильм. 12.30 «Скоморошина» ансамбль.

ТТ дамчыдылгалары

13.00—14.05 «Кыс бичии дуңмазы». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

• • •

17.10 Беседина ырлаар. 17.30 «Дуступ дагларның салым-хуузу». Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.55 Композитор Д. Шостаковичиниң төрүттүнгенинден хүнүнден бээр 85 чылынга. № 7 симфония. 19.10 Россияның парламент медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.25 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 «Дервиш-91». (Эвилел конвойларының 50 чыл оон Мурманскиге болгаш Архангельскиге байырлап эрттирериниң дугайында). 21.00 Фил Донахьюнуң программазы. 21.50 Ретушь чокка. 23.00 Медээлер. 23.20 Теннис. Делегей маргылдаазы. 23.35 Вологодскиге ужуражылгалар.

ТТ дамчыдылгалары

00.20—00.55 Гандбол. ССРЭ чемпионады.

Четверг

СЕНТЯБРЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.00 Футбол. Европа чемпионады. 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30— 13.00 Ажылгыр чарылгачы.

• • •

14.30 «Телемикст». 15.15 «Далайның ишчилери». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.20 Мультфильмнер. 16.50 «Биржа ужудукчузу». 17.00 Концерт. 17.15 Барымдаалыг фильм. 17.40 «Блокнот». 17.45 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 18.30 ТМА. 18.45 Депшииринниң аргалары». 19.00 Футбол. Европа чемпионады. 21.00 Информастыг программа. 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.55 — 23.30 «Эфирде музыка». 1-ги, 2-ги кезектери.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Испан дыл. Бирги чылы. 8.45 Испан дыл. Ийиги чылы. 9.15 Э. Билютин студиязының чурукчулары. 9.40 Орус литература дугайында беседалар. 2-ги дамчыдылга. 10.30 Ритмниг гимнастика. 11.00 Ретушь чокка. 12.10 Камера эрткен үени шинчилеп тур. Барымдаалыг фильм.

ТТ дамчыдылгалары

13.35 —14.40 «Дагларга үр чаңгы». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.55 «Иракилий Андронников. Эстрадага бир-ле дугаар». 18.00 И. Журина ырлаар. 18.15 «Сергей Абрамчук: майор болбаан капитан».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.15 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 «Кыдыг-кызыгаар». 21.15 «Кортук болбаан салгал». 21.55 Бешки дугуй». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Теннис. Делегей маргылдаазы. 23.35 — 00.35 «Бешки дугуй» (уланчызы).

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00—20.00 «Визит карточказы». 3-кү дамчыдылга.

Пятница

СЕНТЯБРЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Инновация». 9.15 Мультфильм. 9.35 «Мэри Дизрниң буурап дүшкени. Уран-чечен фильм. 11.15 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 12.00—12.15 ТМА.

• • •

15.00 Л. Николаева ырлаар. 15.15 «Далайның ишчилери». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.25 «Тиилекчилер». 17.25 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.55 Биржалардан медээлер. 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 «Кижи болгаш хоойлу». 19.30 «Партнер». 20.00 «ВиД» көргүзүп тур. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «ВиД» көргүзүп тур. 23.30—01.00 Техчапсар. 02.25 — 02.40 ТМА.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.00 Фестиваль. 9.35 Англи дыл. «АКШ-тың өг-бүле альбому». 10.05 Авторлар программалары. 2-ги дамчыдылга. 11.00 «К-2» көргүзүп тур. 12.00 «Бистиң корреспондентивис дамчыдып тур...» (Репортажтар болгаш очерктер). 12.15 А. Розенбаумнуң ырлары.

ТТ дамчыдылгалары

13.00 — 14.10 «Дагларда үр чаңгы». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

• • •

16.30 «Аян-чорукчуларның клуву». 17.30 «Баянистер В. Гайдуков болгаш С. Ларионовтуң дуэти силерге ойнап бээр». 17.45 «Алиса». Культура талазы-биле Европа журналы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 19.00 Медээлер. 19.10 Медээлер. 19.15 «Тыва ТВ чалап тур». Уран-чечен публицистиг программа». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 «Аркадий Фомичиниң комитеди». Уран-чечен фильм. 21.25 Хамаарылга чок тайылбыр. 21.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.25 Барымдаалыг фильм. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Теннис. Делегей маргылдаазы. 23.35 «Өскелерге дөмейлешпес кижи». Телециклдиң баштайгы көргүзүү. 00.35 А. Шнитке. Эрги стильдиг сюита. 00.50 Футбол. ССРЭ чемпионады. 01.40 — 02.40 Баскетбол. ССРЭ чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 Баскетбол. ССРЭ чемпионады. Чапсарда — Россияның парламент медээчизи. 20.00 — 20.15 Медээлер.

Суббота

СЕНТЯБРЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Ритмниг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.50 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.20 «Кадыкшыл». 9.50 «Дириг амытаннар аймаа». 11.35 Хөглүг программа. 11.05 «Ону силер шыдаар силер». 11.50 «Улуг Америкада». 12.20 Режиссёр А. Белинскийниң фильмнери. 13.30 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 14.15 «Сухово-Кобылинниң херээ». Хөй сериялыг телефильм-биле таныштырылга. 15.00 ТМА. 15.10 Россия чогаалчыларының съездизиниң дугайында. 15.40 «Угун салгаан херээжен». Уран-чечен фильм. 17.25 «Овур-хевир». 18.25 «...Москва Кремли». 4-кү фильм. 19.00 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 14-кү сериязы. 19.25 «Херээжен хеп даарактызы». Уран-чечен фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Ретро» студия. 22.40 Аар атлетика. Делегей чемпионады. 23.30 — 00.55 Техчапсар. 00.55 «Европа кадар». 01.55 «Астра» көргүзүп тур. 02.55 — 04.20 «Херээжен хеп даарактызы». Уран-чечен фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Чоннуң чаңчылдарының катап тургустунарының дугайында дамчыдылга. 9.00 Барымдаалыг фильм. 10.05 «Амыдыралга үр чарлыышкын». Вл. Маяковскийниң уруу Москвада. 10.50 Барымдаалыг фильм. 11.00 «Кадар он бир». 13.00 «Товстоноговтуң театры... Товстоногов чокта...» 14.30 Уран-чечен фильм. 16.10 Барымдаалыг фильм. 16.40 «Пост-Монтре-91» фестиваль. 1-ги дамчыдылга. 18.10 Конкурстуг программа. 18.55 Россияның чазаанда. 19.10 Медээлер. 19.25 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 20.10 Россияның телетеатры. 20.50 «Джаз-тайм». 21.50 М. Жванецкий. Шилиттинген чогаалдары. 23.00 Теннис. Делегей маргылдаазы. 23.35 Марина Капуро ырлаар. 00.00 — 00.50 Футбол. ССРЭ чемпионады.

Воскресенье

СЕНТЯБРЬ 29

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Ритмниг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.55 «Спортлото» тиражы. 9.10 Бистиң садывыс. 9.25 «Эртен эрте». 10.10 «Ада-чуртка бараан болуушкун». 11.10 «Эртенги сылдыс». 12.10 «Аян-чорукчулар клуву». 13.30 «Кедээден дамчыдылга». 14.10 «Экономика агентилери». 15.30 ТМА. 15.45 «Чер — бистиң ниити өргээвис». Фотоконкурс. 15.50 «Рок-урок». 16.50 «Павловтуң аннаашкыны». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.20 «Делегей панорамазы». 18.05 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның улустарының притчалары». «Хүннер болгаш дүннер канчап тывылганыл» (Конго). 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 19.00 В. Леонтьев ырлаар. 19.40 «Сухово-Кобылинниң херээ». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги фильм. «Сезиглелде арттырган» 1-ги сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Брэйн ринг». Амыдырал маргылдаазы. 22.30 — 23.55 Техчапсар. 23.55 — 01.25 Спортчу телекежээ.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Зарядкаже, чыскаалыңар! 8.15 Мультфильм. 8.25 Коллаж. 8.30 «Байкал дугайында симфония» 9.50 Мультфильм. 10.40 Барымдаалыг фильм. 11.10 Фил Донахьюнуң программазы. 12.00 Теннис. Делегей маргылдаазы. 13.00 «Мастерлерниң кичээлдери». С. Прокофьев. 13.45 «Кезенек». 14.15 Барымдаалыг фильм. 16.05 Телешии. 17.00 Россияның мөчээн камгалакчыларынга тураскаадыг. 17.30 Грибоедовка тураскааткан байырлал (Хмелита). 18.15 Музыка коллекциязы. 18.40 «Сөс дилеп тур мен». Мюнхенден келген лама Николай Артёмов. 18.55 «Козьма Минин. Салым-чолга хамаарыштыр сөөлгү сөс». 19.10 «Фольклор хевирлери. Билдинмес культуралар». 20.00 Медээлер. 20.15 «К-2» көргүзүп тур». 21.00 В. Артемьев. Реквием. 22.40 Барымдаалыг фильм. 22.55 Реклама. 23.00 — 23.20 Медээлер.

КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

● Амгы үеде Тыва Республикада 3 дээди (филиалдары-биле кады), 6 тускай ортумак өөредилге черлери ажылдап турар.

● Ниити билиг школаларының саны 159, оларда 63 муң хире өөреникчи, 11 профтехучилищеде 3.3 муң ажыг сургуул өөренип турар.

● 1990 чылда ном үндүрер чер 52 номну 471 муң кезекке парлаан. Республикада амгы үеде 10 солунну хары утла 100684 муң кезек кылдыр парлап турар.

● Рынокче шилчилге үезинде бистиң республикада ассоциациялар, акционер ниитилелдер, кооперативтер, биче бүдүрүлгелер, хуу бүдүрүлгелер хөй-биле тыптып келген.

● Шупту 8 ассоциация бүрүткеттинген. Оон иштинде Кызыл хоорайда 7 ассоциация, Улуг-Хемде «Найырал» ассоциация ажылдап турар.

● 7 акционер ниитилел саналтынып турар. Кызыл хоорайда — 3, Кызыл районда — 3, Каа-Хем районда — 1.

● 22 ажыл-агый, бүдүрүлге, организация, амыдырал хандырылга чери долузу-биле арендаже шилчээн. Оларның аразында 8 совхоз, 4 тудуг организациязы, 2 үлетпүр, 4 амыдырал хандырылга бүдүрүлгелери бар.

● Биче 115 бүдүрүлге бүрүткеттинген, оон иштинде ажыл-чорудулгазын эгелээн биче 22 бүдүрүлгеде 477 кижи ажылдап турар.

● Бүрүткеттинген 413 кооперативтерден 329-у ажыл-чорудулгалыг, ында 6606 кижи (дакпырлааннар-биле кады) ажылдап турар.

● Хууда ажыл-чорудулгазының талазы-биле 15 кижи бүрүткеттинген ажылдап турар.

Та бүзүреңер, та бүзүревеңер

КЫРГАН-АВАМ ТООЛДАРЫ

Кырган-авамның чогум адын билбес мен. Ону авыйланда-ла «Хемчик кадай» дээр турган. Чогум чурту Адар-Тош, Бора-Булак, Шаңчылар дээр чүве. 70-80 харлыг апарганда, ону «Кыргыс кадай» дижи берген. Ында база-ла чылдагаан бар. Кыргыс ашакка барган, үр чылда аңаа шыдыр, ак өглүг, азыраан малдыг, ажы-төлдүг чурттап келгеш, ол шола атка чедингени чугаажок.

Кырган-ачам «Шөйбек ирей», база-ла шола ады-дыр. Кырган-авам-биле 60 чыл кады чурттааш, 80 харлап турганш, «кызыл-дустаан» соонда, кырган-авам уругдарының ажы-төлүн азыражып, аравыска ажык, солун чаңын чаңнап, үр-ле чурттааш, 104 харлыг турган, Таңды районнуң Элегести мөчээн.

Бо хире узун назылыг болганда, ооң көрбээн чүвези, көдүрбээн хензээ чок болбайн аан. Дыка-ла солун тоол-чургу чугааларын дыңнаан мен, уттавааннарымны силерге дамчыдып көрейн.

САННЫГ-ХАЯ

Бистиң черде Санныг-Хая деп чараш, чурумалдыг даг бар. Ону чүге ынчаар адааның кырган-авам мынчаар тайылбырлаар чүве: «Эзир—эң-не эрес, дидим, күштүг куш. Куштуң хааны —эзир. Ол уязынга, оолдарынга кончуг ынак. Ооң уязы кезээде арыг, кургаг болур. Оолдары чуургадан күш боол частып кээрге-ле, уядан ушчок ыраккы дүжер кылдыр «ичеледип, пакаладып» өөредип аар. Эзиржигештерниң салган «саңы» хаяларже чаштааш, кургап чиде бээр. Эзир төрүүр ол хаяларны «Саңныг-Хая» дээни ол» дээр чүве.

КОДУР-ӨШКҮ

Бир-ле байның аалынга кодур өшкү бар апарган. Өске малга ооң кодуру чыпшынмазын дээш, ол өшкүнү эң-не бедик хаяларлыг дагга аппартып каапкан.

Хөөкүй өшкү чай, кыш чок чыдар меңги харлар чылгап, чериниң оът-сигени-биле эмненип, чемненип чораан. Эр анай төрүп алган. Чыл эрткенде, оларның хөглүг, чоргаары аажок апарган. Каш чыл эрткенде, оларның саны көвүдээн. Те, чуңма деп черлик өшкүлер чаңгыс кодур өшкүден ынчаар өскен чүве-дир, а ол дагны оон бээр-ле «Кодур-Өшкү» дээр апарган деп кырган-авам тоолдап берген.

ХААРЖАК

Хендергеде Ак-Тал суурнуң бир километр четпес чоогунда «Хааржак» деп даг бар. Шаанда ол чоокка бай кыдат турумчуп, чонну бастып, дарлап, аар өлүк-үндүт-биле хоозурадып чораан. Чон аңаа удур демисел кылыр деп барган. Корткан кыдат аал-бажың, ажы-төлүн каггаш, алдын-мөңгүнүн хааржакка суккаш, колдуктапкаш, ол дагже дезипкен. Ол дагның ортузунга үнүп бар чыдырда, улус көрүп кааш, сүргеш чыдыпкан. Кыдат даг кырынга бир көзүлгеш, черже-даа киргени билдинмес, дээрже-даа үнгени билдинмес, сураг барган. Ары-албаты дагның арты-иштин диле, арга-бажын санап турул дилээш, чүнү-даа тыппаан.

Оода хааржаан тывар дээш калбак даш адаа, кара үңгүр-даа арттырбааннар. Кижи бүрүзү-ле «Хааржакты мен не тыпкан болзумза» деп бодаар апарган. Ол дагны оон бээр «Хааржак» дээр, а ол черниң чурттакчылары— малын хараан кадарчы-даа, маңаа келген аалчы-даа, оран-чурт эргип-кезээн турисчи-даа ол-бо талазынче көрдүнүп, биеэги хааржакты бо-ла сактырлар.

КУЙЛУГ-ДАГ

Хендергеде дедир аастыг куй ырактан-на карара берген көстүп турар. Шагшаанда куйну Соржу-Башкы деп лама кылдыртып алгаш, аңаа ном-судурун ажып, чонга бараан болуп, чурттап орган.

Аңаа херектиг адап-сурап четкен кижи бүрүзү бир кошгуя кжер суг, одаар ыяш чүъктеп алгаш, ынаар үнер чораан. Башкыны аргажок аалынга аппарыксаан кижилер ону холга кодуруп алгаш, ол кадырны бадар турган. Дагның ады «Куйлуг-Даг» боор артып калган, ооң баары-биле эрткен-дүшкен чон олче көрүнмейн барбас деп, кырган-авам тоожуур чүве.

ИЕ ЧҮРЭЭ

Үш оолдуг бот-ие чурттап чораан. Оолдарын өстүрүп, бүт кырынга тургузар дээш, ол уйгу-дыш-даа бодавас турган. Ийи улуг оглу ажыл-ишчи, авазының сөзүлүг дузалакчылары боол өзүп келген, а хеймер оглу чалгаа, чассыг, чүнү күзей-дир ону кылыр: оорлаар, мегелээр, үен-даян эр боол-тур. Ынчалза-даа ава ол оглунга кымдан-даа артык ынак.

Бир-ле катап ол авазын эттеп, өлүрүп каар мен деп кыжанганын кожалары дыңнап кааш, четкилеп келген: «Үнүңер, дөмей-ле өлүрүп каар мен!» —деп, ол калчаалыг алгырган. Кым-даа үнмээн. Чон аңаа бүзүревээн. Ооң авазын ойтур октааш, херээн чара кескеш, өрү шурап, ханы тектүп турган мезиниң чүрээн ушта сон келген. Шупту улус ооң «маадырлыг чоруун» көрзүн дээш, тура халып оргаш, күстүктүр кээп дүшкен. Ханныг чүрек довуракта шимчеп чыткан. «Ой, оглум, тура халы! Аарышкылыг болду бе?» деп, чүрек оожум чугаалаан, ынчалза-даа аңаа турган шупту улус ону дыңнаан.

— Аваларны камнаңар, кээргеп, хүндүлеп чоруңар. Ооң ажы-төлүнге ынакшылының күштүү кызыгаар чок. Ол ынакшылдың эгези, төнчүзү-даа турбас, төлү дээш ие кижи кызыл тынын харамнанмас — дээш, кырган-авам тоолун доозарга үр-ле ыыт чок олурар бис.

Раиса ЧУДАК.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

СЕНТЯБРЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Марина Капуро ырлаар. 6.55 «Илби-шиидичилер школазы». Барымдаалыг фильм. 7.15 Мульт-фильмнер. 7.45 «Бичии када турувут». 8.00 Ритмниг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.45 «Озал-ондак чок шимчээшкин». 9.15 А. Островскийн. Фильм-шии. 11.25 Эртенги хөглүг программа. 11.55 «Хонек» айтырыы. Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.25 «Билдинмир-даа бол, билдинмес». 12.40 «Музыка киоскизи». 13.30 Режиссер М. Захаровтуң фильмнери. 15.00 ТМА. 15.15 «Үзел». «Публицист» студияның дискуссия клуву. 16.00 «Садко». Уран-чечен фильм. 17.40 «Москва Кремли». 18.10 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 13-кү сериязы. 18.35 «Ыры — 91». 19.30 «Лорна Дунн». Уран-чечен фильм (Великобритания). 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Аас-кежиктиг таварылга». Өг-бүле телевикторинаазы. 22.40 — 23.30 «Ынак эвес болзуңза, дыңнава».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Кадыкшыл». 8.50 «Спортту — бүгүдеге». 9.05 Режиссер Д. Садырбаевтиң барымдаалыг фильмнери. 9.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 11.00 «Кадар он бир» видеоканал. 13.00 «Чернин хевири». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 13.50 Уругларның чогаадыкчы коллективтериниң музыка фестивалы. 14.50 «К..тириг». Мультфильм. 15.05 «Аян-чорукчулар клуву». 16.05 «Москва триатлону». Делегей маргылдаалары. 16.50 «АТВ — брокер». 17.00 Россия чазаанда. 17.15 Озал-ондактыг болуушкуннарның изи-биле. 18.00 «Орган залында». 18.30 «Россия оттуп келир...» (Санкт-Петербург). 19.10 Мультфильмнер. 19.35 «Амыдыралга үр чарлыышкын» Маяковскийниң уруу Москвада. 20.20 Медээлер. 20.35 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.50 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.20 Уран-чечен фильм. 23.10 Медээлер. 23.30 — 00.10 Политиктиг программа.

Кооперативтиң 2 өрээлдиг квартиразын орнаарын саналдап турар. Ооң өртээн бүрүн төлээн, нийти шолу 47 дөрбелчин метр, кухнязы делгем —8,2 дөрбелчин метр. Ол квартираны «Жигули-09» деп чаа автомобильге орнаар. Квартираны автомашинага орнаар кижиниң телефону 3-19-81.

• • •

Хуузунда күш-ажыл кылырын чөпшээрээр № 805001 квитанцияның (патентиниң) читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаарын Кызыл районнуң күрүнениң үндүрүг инспекциязы дыңнадып тур.

• • •

Анатолий Тарасович Кузнецовтуң адынга Кызылдың № 1 ортумак профтехучилищезиниң 1979 чылдың май 10-да тывысканы үшкү класстың тракторист-машинизиниң ВР сериялыг № 075039 шынзылгазы читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Кино

СЕНТЯБРЬ 21-де

«НАЙЫРАЛ»: «День зарплаты» 9.40, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Тайна жителей Луны» 9.00, 12.30, «Чудесный лес» 10.40, «Восточный коридор или Рэкет по...» 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

СЕНТЯБРЬ 22-де

«НАЙЫРАЛ»: «День зарплаты» 9.40, 11.30, «Сезар и Розали» (Франция) 13.30 (премьера), «Бассейн» (Франция-Италия) 15.50 (премьера), «Честь семьи Пиппи» (АКШ, 2 сериялыг) 18.30 (премьера).

«ПИОНЕР»: «Тайна жителей Луны» 9.00, 12.30, «Чудесный лес» 10.40, «Восточный коридор или Рэкет по...» 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

СЕНТЯБРЬ 23-те

«НАЙЫРАЛ»: «Сезар и Розали» (Франция) 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Транти-Ванти» 9.00, 10.10, «Дичок» 12.00, «Восточный коридор или Рэкет по...» 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

ХЮИ КАН, ВЬЕТНАМ ШҮЛҮКЧҮ

БУЙВОЛ-ШАРЫМ

● СОНЕТ ●

Кижи сыртык, дөжек салгаш, шутланып аар,
Кужур буйвол хат, соок дивес, черге хонар.
Чаъста-чарда дидирээрге, кээргээштиң,
Саваң дөжеп, ээтпе кылып бээр-ле-дир мен.
Адыгуузун сыртык, дөжек ажы билбес,
Аңаа ынчаар, доңуп-доңап, дүнүн чарар.
Шоолуг-даа азырал чок хөөкүйүмге
Шоодай ишти сиген болза, ол-ла чүве.
Чыргал, тамчык көрбес малга ол-даа хоомай,
Чылыг-чымчак өдек харын чыдын ийин!..
Таптыг удуп, дыштаныып ал, буйвол-шарым,
Даарта өл-шык хөрзүн чарып чоруптар бис.
Малгаш, тулаа сузуп чораш, алыс барып,
Макпалчыңга хоочу тыптып, канчаар болдуң?..

«Современная вьетнамская поэзия» деп шүлүктер чыындызындан Салчак МОЛДУРГА очулдурган.

АЗЫРАП КААН АВАМ ОЛ-ДУР

Сөзү Мадон МОНГУШТУУ.
Аялгазы Виктор МОНГУШТУУ.

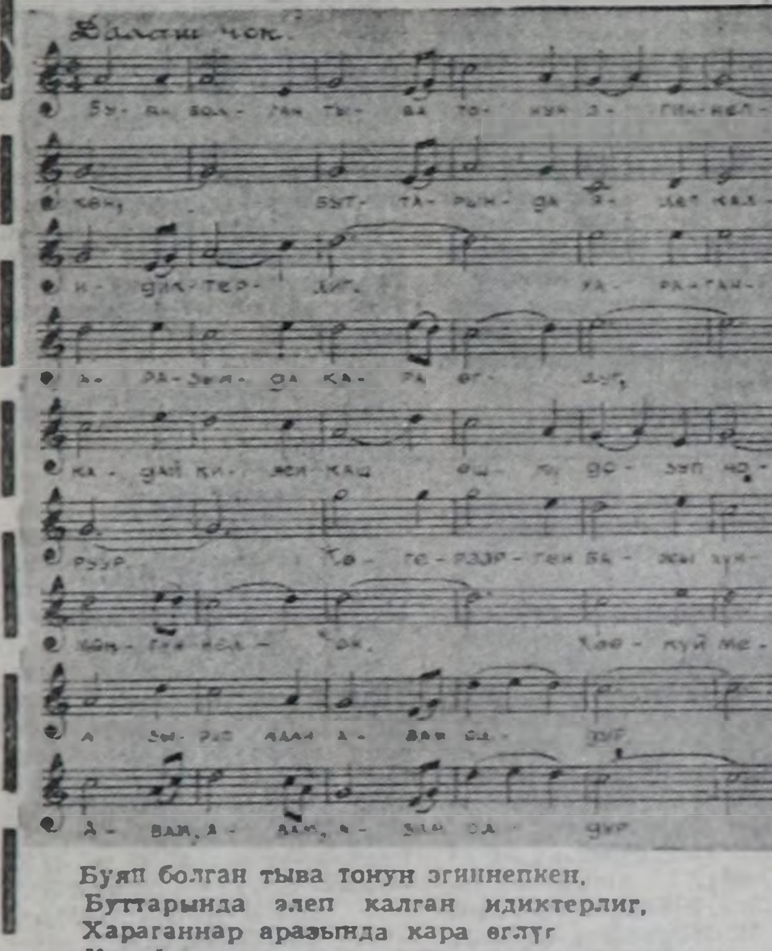

Буяң болган тыва тонун эгиннепкен,
Буттарында элеп калган идиктерлиг,
Хараганнар аразында кара өглүг
Кадай кижи каш өшкү дозуп чоруур.
Кожумаа:
Кегерээрген бажы хүнге мөңгүннелген
Хөөкүй мени азырап каан авам ол-дур.

Эртенниң-не сүттүг шайын өрү чажар,
Эртken чону өгну ойбас—шайлап алыр.
Баалыктан оглу, кызын хараанзыг-даа,
Башкы сылдыс үнгүжеге манап орар.
Кожумаа.
Быжындыдан ойбак тонну чамап дааран,
Былгаар уннуг бопук идик дүптеп орар.
Кызыл сөөскен даңзазында таакпы тиккен,
Кылыр ишке шалып-кежээ —алгы уштаан.
Кожумаа.
Кенни уруг дыштаны бээр аразында
Хензиг чашты аадып ырлаар өпей ырлыг,
Төлдериниң төлүн ажаап, өлчей кылган,
Дөспес чүрээ оларны дээш дыңзыг соккан.

(Нотазы Нурзат МЕРГЕН-ООЛ чураан).

ТАҢДЫ КЕЖИИ

— Ужа, ужа, оглукум—деп,
Ушпа кырган уткужуп кээр.
Артынчаамны дүжүргештиң,
Аңның эъдин кезип бээр мен.
— Төш, төш, оглукум—деп,
Деңгүр баштыг кырган
келир.
Даалыныымны дүжүргештиң,
Тавак ишти эътти бээр мен.
Дайнам-даа бол, өргүн чоңга
Таңды кежиин үлеп чор мен.
Аңчы, малчын салгал уктуг
Ада-өгбем чаңчылы-дыр.

Биче-оол САТ.
Сүт-Хөл суур.

ШОЛА

Чогум адын адавайн,
Шолалаарга, экизи чүл?
Овур-хевир сурап сөглээш,
Оон чүнү чедип аарыл?
Ады ийи болур болза,
Артыктааш чоор—харын эки.
Ады ийи болурунун
Ажыы-даа чок шоодут-дур.
Кайгамчыктыг уран-шевер,
Хавылалыг, маадырлыг
Ажыл-иш дээш шолалатса,
Алдар болур артары чеп.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем.

КҮШ-АЖЫЛ

Техника сайзыраштың
Дээрде, черде диңмирээн
бол,
Ийи холдап кылыр ажыл
Ие-чуртта кайы көвей.
Бети дизе, бажын таваан
Берзенипкеш казар-дыр бис.
Хүүрек, лом, кирза сапык
Хүреш, ишке киржир өөрүн.
Адыштарын суглангызын
Ажыг черге деже шашкаш,
Карак суу дег дамдыларны
Кайгап алган тургулаар сен.
Кижи биле ажыл ийи
Хини тудуш—төрелдешкек.
Делгемнерниң сырын-хады,
Дерлиг ботту сеңнерет-ле.

Моңгуш ДОРЖУ.
Кызыл хоорай.

Хемчик бажы, Шыпдазын ынчаар чурттап чоруур аңчы уктуг Өскүс дээр ашак чайлаанга орган. Ооң кады турар каш өглериндеи аңгыда чоокка кавызында аалдар база хөй. Бир хүн Өскүс ирейниң өөнге сумунуң солун дажыкчызы Сумбаа чортуп чедип келгеш:

— Силерге оглуңардан телеграмма бижик келген-дир, ирем — деп чугаалааш, сумказын ужеп-ужеп, адыш тавaа ышкаш бичии ак саазынны уштуп экелгеш, ашакка тутсуп берген.

Өскүс ашак Сумбааның чугаалап турган чугаазының утказын билип чадап ора:

— Тыырама деп кандаай бижик чүвел ол, оглум?—деп, ылавылап айтырган.

Сумбаа ашактың мурнунга кончуг кижи боол билиирген:

— Телеграмма дээрге болза дүрген бижик дээн утказыг чүве-дир ийин, ирем. Аңаа чагаа ышкаш, хөй-хөй сөс-домактар шөйүп бижип турбас, чүгле кыска-кыска онза чугула херектиг сөстерни сиирип бижээн боор чүве— деп тайылбырлаан.

— Ынчаарга ол дүрген бижиинде чүнү бижээн-дир, номчуп берем, оглум — деп, Өскүс дилээн.

Сумбаа телеграмманы дедир ап алгаш:

— «Ачай! Мен өөредилгемни эки дооступ. Чеди айны сеел-зүредир чеде бээр мен. Оглуң Өлзейден» — деп, арай деп тургаш, үжүглеп номчуп берген.

Өскүс ашак ам кээп, чүвениң ужур-утказын билип ап, «Ам-на оглум келир дээн-дир» деп амырап, өөрүп чугаалаан.

— Оглуңар кайда өөренип турар чүвел, ирем?—деп Сумбаа сонуургап айтырган.

— Ук хоорайның адын адай албас кижи чоржу.. мен. Чүү-даа болза, Ленин баштының ады бажында барын ылап-ла билир мен. Оглум ол хоорайда өөренип турар кижи чүве — дээн.

Сумбаа ор.с хоорайлар адын билир хамаанчок, ужукбижикке чаа өөренип ап чоруур эр-ле болгай.

— Ленин хоорай-дыр аа, ирем — деп, Сумбаа даап чугаалаан.

— Ындыг-ла боор оң, оглум — де.., Өскүс ашак чөпшээрежип орган.

— Мен-даа чоруптайн. Амдаа хөй аалдарга барып солун, чага.. тарадыр кижи болдур мен ийин, ирем. Оглуңну эки уткуп хүлээп алыр сен— деп, Сумбаа чугаалааш, аъдын мунгаш, чортуп чоруптаан.

Өскүс ашак Ленинград хоорайда театр сургуулунда өөренип турар оглундан телеграмма алгаш, хөлчок-ла өөрээн. «Удавас оглум доозуп чедип келир дээн-дир» деп, өөнге кирген, караанга көзүлген кижилерге-ле хөөрээр апарган. Оглунуң келир дээн хонуктуссаазы-даа келген.

Өскүс ашак бир хүн өөнден үнүп келгеш, «Чүден чүү-даа болу бээр чадавас» дээш, ынай-бээр хайгаарал кылып көрүп тургулаан. Ол-ла ынчап турда, мырыңай өөнден ырак эвес черде көк торгу тоннуг, кара шляпа бөрттүг, ак салдыг ашак кижи сырыналдыр ырлагылап, өгже углай кылаштап кел чыткан көрген. Кел чыткан ашакты көрүп турарга, бо черниң кижизи эвес, кошгус танывазы кижи болган. Өскүс ашак өөнче дүрген-не кире халааш, одун чүшкүрген кижи боол орган.

Өгнүң эжии ажыттынган соонда, ашак кижи кирип келгеш:

— Экии, экивеңер! — деп мендилээш, чүък баарынга барып сөгелей олуруп алган.

— Экии, силер экивеңер! — дей хааржаш, Өскүс ашак хөнекте шайын суугу кырынга салып каан.

— Силерниң бо черде онза солун чүү турул тур? Малмаган хүр-мендиl бе? — деп, келген кижи айтырбышаан, Өскүс ашакче даңзазын сунган.

Өскүс ашак даңзаны ап чыда:

— Ындыг кончуг солун чүве-даа чок, мал-маган хүрмендиl-ле ийин. Болар кайы черден келген ирги? — деп, Өскүс ашак таакпылап ора, айтырган.

— Мен-даа Барыын кожуундан келген мен ийин. Үнге-ле элээн каш хона бердим. Мында мээң таныш-көрүш эшөөрүмге херектиг чораан кижи мен — деп, ашак эттии кончуг чугаалап орган.

Өскүс ашак харыы даңзазын сунуп ора:

— Болар-даа ырактан келген-дир—деп чугаалааш, ашакты хүндүлеп ёзу-биле шайладып орган.

Ийи ашак ынчаар ужуражып, таныжып, чугаалажып,

АРТИСТ

Чечен чугаа

хөлчок-даа хөөрешкеннер. Келген ашак хөөреп, чугаалап олурда, кара халап хөглүг, баштак кижи боол тур.

Ашак ынчап хөөреп олура:

— Таныш-көрүштерден биниң чүве чооглай каалкан кижи-ле болгай мен. Силерде суксун чаңдыра каантар хире чүве тур ирги бе?—деп, ажыы биле дилеп, карактарын чивеңнедип ора, айтырган.

Өскүс ашак оглунга белеткеп алган арагазын көгээржикке куткаш, орнунуң бажынга чажыра сип кааның сактып келгеш, «Чилбилээн эзирик ашак ону көрзе кайын салдынар» деп чүвени бодап келгеш, оозунче бүдүү хыйыртап каан:

— Мен хөөкүйде, багай ашакта, ындыг чүве кана турар дээр силер. Бар болза, шыдаттынмас, куда-ла бээр кижи-ле болгай мен.

Шыдап-ла, Өскүс ирей кижилерден ыт ишпес ажыг арага хамаанчок, оон үнелиг чүвени харамнанып чорбаан кижи-ле болгай. Бо удаада ырак черден келген ашактан арагазын кызыды-ла харамнанган. Чүвениң ужур-чөвү-ле ынчаар таарышкан боор оң.

Ак салдыг ашак оожум туруп келгеш:

— Ажырбас-ажырбас, ыңган. Чаңгыс хүн бо эвес, бир үеде таваржы-ла бээр мен ыйнаан — деп чугаалааш, үнгеш чорупкан.

Өскүс ашак өөнге ол-бо амгелеттиниц олурда, даштын кожа өглериниң уруглары «Артистер келген, артистер келген!» деп алгыржып, маңнажып турганын дыңнааш, ашактың чүрээ тиккиледир соп, «Ам-на оглум келгендир» деп бодап келгеш, өөнден үнүп келгеш ынай-бээр көргүлээн. Чүү-даа билдиртпээн. Бистиң уруг-дарыг-ла маңнажып, ойнап турар мындыг. Маңнап эртип бар чыткан оолду доктаадыр каапкаш: «Артистер келгендир бе, оглум?»—деп, Өскүс ашак айтырган.

— Ийе, артистер келген деп чарлап турар чүве-дир деп, оол харыылаган.

— Кайда келген дээр-дир, оглум?

— Суму төвүнде дээр чорду.

— Аңаа оюн-тоглаазын көргүзер дээн бе, оглум?

— Ийе.

Өскүс ашактың сагыш-сеткили элээн дүвүреп, ооң бодал-сагыжындан оглу үнместээн. Кижи черле төрүп алган төлүнге кончуг болбайн канчаар. Кежээ дүжүп чорда Өскүс ашактың өөнге машина-балгаттыг танывазы аныяк оолдар келгеш:

— Силерниң Кызылдан келген артистерниң солун концертин көөрү-биле чалап чор бис, ирем — дишкен.

— Хүндүлеп, чалап турда барбаска кайын таарыжыр, оолдарым — дээш, ашак оларны шайладып шаг болган. Оолдар ашакты машинага олуртуп алгаш, суму төвүнче хапкан.

Суму төвүнде кызыл-булуңга чедип келирге, улуг-биче кижилер ону чык доллур олурупкан болган. Өскүс ашак бичии чай аразында келген артистерни көрүп, оглун ол-бо дилеп турарга, оглу көзүлбес болган. Бай-Тайга чурттуг артистер база бар, олардан оглунуң дугайын айтырар дээш дидинмээн. Келген кырганнарны эң мурнуку одуругга олуртуп каан. Өскүс ашак оларның аразынга барып олуруп алган.

Концерт-даа эгелээн. Концерттиң башкарыкчызы кончут-даа аныяк оол. Боду хөглүг, баштак, чүве чугаалап турда, чечен-мерген деп чүвези мырыңай кайгамчык болган. Концерт хөйнүң ырызы-биле эгелээн. Чаңгыс аай кааас, чараш тоннарлыг, чаңгыс үе-черге оолдар, кыстар аянныг чараш ырлажы бээрге, магалыын чүге дегнээр боор. Көрүкчүлер магадап, таалап көрүп олурганнар.

Адактың соолунде чарлакчы оол үнүп келгеш, «Бай-Тайга» деп тыва улустуң ырызын артист...» деп чугаалай каапкаш, ол-бо бажын суйбап, элээн боданып тура: — Ырлаар артистиң ат-сывын уткан-дыр мен. Черле сактып чададым. Ынчалза-даа артисти чалаардыр — деп чугаалааш, адыжын часкай каапкан.

Көрүкчүлер каттыржып, хөглеп, адыш часкап турган. Өскүс ашак чоннаада каткыжы боду маңаа база хөлчок каттырып орда, сценага көк тоннуг, кара шляпалыг, ак салдыг ашак кижи оожум кылаштап үнүп келгенин көргеш, танып кааш, аксын аазадыпкан. Ылап-ла, канчаар-даа көөрге, бертен оон өөнге кээп чораан ашак-тыр деп чүвени бүдүү бодап, эldепсинип пат болган. Ак салдыг ашак сегел салын суйбавышаан, узун сууксөг үну-биле бадырыпкан.

Барып-барып бады келген
Бажы бедик Бай-ла-Тайгам.
Баарынайдан малдар
оъттаан
Байлактыг-ла Бай-ла-Тайгам.

Ооң үраңчыг үнү көрүкчүлерниң эът-чүрээнче сиңнигип кирип, таалапчыы кончуг болган.

Адактың соонда ашак ырызын кударанчыг аян-биле ырлап доозупкаш, көрүкчүлерже бергин уштуп, ёзулааш, бажын көдүрүп кээрге, хып дээш аныяк эр боол хуула берген. Көрүкчүлер адыш часкаар хамаанчок, кайгай берген, ыыттанмээн-даа читкен. Өскүс ашак оглун танып кааш, олурганы черинден тура халааш, «Мээң оглум ышкажыл, мээң оглум-дур» деп чугаалаттынмышаан, сценада оглунга халып чеде бергеш, куспактапкан. Көрүкчүлер адашкыларга байыр чедирип, часкап турда чүгле диңмирээр чүве.

«Артист кижи алды чаңны чаңнаар, алды катап хуулар» деп чугаа ооң үндезинниинге чадавас боор. Тывызымы дыт бажынче үнду, тоолум дош адаанче кирди. Тывызыктың бээжызын номчукчу боду айтырыг чокка тып алыр боор деп бүзүреп артым. Бистиң Тывада ындыг ат-сураглыг, Төрээн чуртун, төрээн чонун алгап ырлап чоруур артист бар ийин. Кым деп бодаар силер?..

Делгер САЛЧАК.

ОТТУГ-ЫЯШ ХЕРЕК ЧОК

АКШ-та оттуг-ыяш херек чок янчыыр таакпыны садып эгелээн. Сигаретаның таакпылыг бажында кывар бүдүмелди чыпшырып каан. Ындыг сигаретаны кыпсыр дизе, ооң хавынга таакпының ужун шагарга четчир, ның иштии-хырның көрүп тургаш, оорларны чазыг чокка илередип, тывар аргалыгын херек кырында бадыткап турар.

БҮДҮҮ БИЛИР КИЖИ

Заир дээр чурттуң Дилоло хоорайының чоогунда арыг иштинде суурж утааш бар. Ында Нотуар Ларандо деп карап көрнүр, илби-шиндилиг кылдыр алдаржаан, элдепейлиг кижи чурттап турар. Ол черге оорлаткан малды азы читкен кижилерни Ларандонуң тыппайн барган таварылгазы черле турбаан. Ынчанташ ол оон өске-даа дилег кылган кижилерден черле ойталавас болгаш ыяап-ла дузалаар чаңчылдыг. Чижээ ол бүдүү билир кижи азырал малдарының иштии-хырнын көрүп тургаш, оорларны чазыг чокка илередип, тывар аргалыгын херек кырында бадыткап турар.

ХУУЛГААЗЫННЫГ КЫДАТ ЭМЧИ

Хубэй дээр кыдат можунуң чурттакчызы Го Чжуань — кодээ башкы. Ынчалза-даа ол башкы кылдыр эвес, а балыг эмнээр сымыраачы боол ат-сураа үнген. Мырыңай чоокта чаа Го Чжуаньның дүн ортузунда чалап алгаш барган: бир тараачын кижи боо огун уштуп тургаш, эктинче балыгланган болган. Ол башкы балыгланган кижиге маңнап четкеш, аңаа турган кижилерни шуптузун үндүр ойладыпкаш, балыг кижиниң эктиниң кырынга ийи адыжын салгаш, балыгже дорт көргеш, сымыраныл эгелээн. Барык үш шак болганда, хан төктүүшкүнү шуут соксаан, ынчаарга алды шак эрткенде, балыг көзүлдүр-ле дуглаңып эгелээн. Балыг 13 шак болганда шуут экирип, хаглы берген. Хуулгаазынныг эмчи ол үеде шарыышкыны-даа, хөвенни болгаш йодту-даа ажыглаваан.

УЛУГ НАЗЫЛЫГЛАР СУУРУ

Кыдатта Ляонин дээр суурну ынчаар адап турарыдаа чөптүг. Ол суурнуң чурттакчыларындан 80 хардан куду назылыг тургаш, мэчээн кижилер дыка ховар. Ооң чурттакчылары чиңге аарыг, рак, туберкулёз, саргарар аарыг азы авитаминоз дээн ышкаш аарыгларны шуут билбестер. Узун назылаарының чажыды ол черниң чурттакчыларының хаңында минералдыг бүдүмелдерниң дыка байлак холужуушкуннарында боол турарын эртемден эмчилер шинчилеп тыпкан. Ол девискээрниң кудуктарының суунда янзы-бүрү минералдар хөй болганындан, делегейде алдаржаан аржаан-суглардан безин артык ачы-дузалыг, эм-таң боол турар. Ынчаар минералдыг болу берген сүт кижиниң организминден мөңгүн суу, коргулчун болгаш фенол дээн ышкаш, хоралыг бүдүмелдерни арыглап үндүрерингe дыка таарымчалыг боол турар. Ынчангаш чүс хар чедир чурттаар дээр болзуңарза, ол кыдат суурже көжүп болур силер. Ол баштактаныышкын ышкажыл, эргим номчукчу.

ЧҮГЛЕ ЭМ ОЪТТАР ИЖЕР

Соңгу Рейн-Вестфалия дээр черниң Бохольт хоорайында Каролина Мессбауэрниң хары ам 83. Ынчалзадаа ол 50 хар хире аныяк кылдыр көстүр. Ол бодунуң аныяксыг арын-шырайлыг боол турарын кажан-даа эм-таң ажыглап, ишпээнибиле холбаштыр көрүп турар. Ол бодунуң үр чурттаан үезинде ховар эвес аарып чораан-даа болза, чүгле эм оъттар-биле эмненип келген. Ол ындыг чаңчылын ам-даа шыңгызы-биле сагып турар. Каролина кофени болгаш шайны черле ишпес болгаш эртенниң-не ыт-казын азы инек-караан хайындырыгаш, изии-биле аартап ижер чаңчылдыг.

ЭҢ УЛУГ НАЗЫЛЫГ АДА

Шотландия чурттуг Ян Макмастер дээрзи Гиннестиң рекордтар дептеринге эң улуг назылыг ада болган дээш кирген. Ян 83 харлыг турда ооң эп сеңигү уруу төрүттүнген. Янның ийиги кадайы болур Венда — 40 харлыг турган. Ооң баштайгы кадайындан төрүттүнген уруу база-ла ол хире харлыг. База-ла Гиннестиң дептеринде кирген рекордту өзүгаар алырга, эң улуг назылыг ава Рув Элио Кистлер болган. Ол америк херээжен 57 харлыг турган. Сюзанн дээр кызын божаан. Ол таварылгалар 1956 чылдың ноябрь айда болгулаан.

БОК ТӨГЕР ЧЕРЖЕ ОКТАП ТУРАР

АКШ-ка чыл санында-ла бок чыыр черже 7 миллион автомобильди, 100 миллион автомобиль дугуйларын, 20 миллион тонна саазынны, 28 миллиард шил савалар ны болгаш 48 миллиард консерва лаазаларын аппарып топ турар.

(Солуннардан алган).

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● оралакчылары 3-33-91; 3-34-17; ●приемная 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-25; 3-34-17. ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; 3-41-23; ● экономика килдистери: үлетпүр 3-34-49, 3-36-74;, көдээ ажыл-агыйы 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-47; ● улус өөредилгеболгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-36-82; 3-41-23; чагаа 3-39-03; очулга 3-34-39; 3-34-93; ● корректорлар 3-34-19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.

Хемчээли 2 парлалга аммазы. Тиражы 27097 экз.

Чагыг № 963.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 159 (14659) 1991 чылдың сентябрь 24, вторник ● Садар өртээ 20 көп.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Совединиң чаа составының сессиязын чыылдырар дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

«Шилчилге үе-чадазында ССР Эвилелиниң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелел башкарылгазының органнарының дугайында» 1991 чылдың сентябрь 5-тери ССРЭ Хоойлузунга дүүштүр база республикаларның саналдарын барымдаалап көргеш, доктаадырым болза:

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Совединиң чаа составының сессиязының бирги хуралын 1991 чылдың октябрь 8-те Москва хоорайга эрттирерин доктаадыр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль.
1991 чылдың сентябрь 21.

ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелиниң чанынга Шериг реформазын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле комитетти тургузар дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1. ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелиниң чанынга Шериг реформазын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле комитетти тургузар.
2. ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелиниң чанында Шериг реформазын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле комитеттиң даргазынга армия генералы Константин Иванович Кобецти томуйлаар.
3. Комитеттиң бүрүн эргелериниң, организастыг структуразының база материал-техниктиг хандырылгазының дугайында саналдарын кирип кээрин ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелиниң чанында Шериг реформазының белеткелиниң болгаш эрттирериниң талазы-биле комитеттиң даргазынга дагзыр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль.
1991 чылдың сентябрь 21.

ССРЭ Президентизиниң чанынга Политиктиг консультативтиг чөвүлелди тургузар дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ АЙТЫЫШКЫНЫ

ССРЭ Президентизиниң чанынга Политиктиг консультативтиг чөвүлелди тургузар.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль.
1991 чылдың сентябрь 21.

«ҮЗҮКТЕЛ ЧОК КЭЭП ТУРАР»

Шаг-шаа-биле турбас дыжир болгай. Шынап-ла, ындыг-дыр: үениң өскерилгени-биле кады экономиктиг хоозуралдың түңнелинде бистиң амыдыралывыста хөлегелиг талалар хөй апарган. Ол дугайын кижилер ажыт-чажыт чогу-биле бижип турар. Солуннар ону калбаа-биле чырыдып, чоңга дыңнадып турар. Ылангыя күскү дүжүт ажаалдазының үезинде безин удурланышкак туруштар тыптып, тургустуна бээр апарган. «Көдээ ишчилерниң херээ чүл, тараазын, картофелин, ногаазын боттары ажаап-ла алыр ыйнаан. Оларга дузалашкан херээ чүү боор» дээн хөөннер бар. Ындыг бодалдарны чамдык анаала алгыжы, микрофон тудуп алгаш, чоннуң өмүнээзинден бодунуң чайгылчак, будалчак күзелин илередиксээр ийи-чаңгыс улустан дыңнааш, хөмүрүм өжүп, хөңнүм карарып каар чорду. Шак-ла ындыг бодалга алыскаш, чамдык автотранспорт бүдүрүлгелериниң удуртукчулары машина-техника-биле колхоз, совхозтарны чогуур үезинде эки хандырбайн баар, оларга боттуг дуза чедирбейн, ара соксап, азы үзүктелдирип туруп бээр таварылгалар база бар. Дүжүт дээрге бистиң чемивис, бистиң ниити кужувус-биле бүдүрүп, ажаап алырывыс херээвис-тир. Ону кылырда сен, мен деп турган херээ чүү боор. Кызылдың тараа сайгарар баазазында тарааның өлшыгын хынаар лабораторияның даштында чаңгыс-даа машина көзүлбес боорга, бажынга ындыг бодалдар кирип чораан.

Шагда болза амыр чүве-ле болгай. Колхоз, совхозтарга үстүкү черлерден дужаап каар: дүжүт ажаар хуусаа бо, оон эрттирбес сен, күрүнеге дужаар тараа хемчээли бо, ажырыпсынза ат-алдарга, орден-хавыяага чедер сен деп каар. Ынчап каарга, бүгү күш олче мөөннелир, шупту чон олче хаара туттунар. Тараа сөөртген машиналар база ындыг: тараа сайгарар пунктулар, баазаларже үзүк чок, дүн-хүн дивес шууржуп келир. Ам ындыг чүве кайда боор. Тус-тус кижилер, бүдүн-бүдүн коллективтер, ажыл-агыйлар бодунуң думчуу бодап ажылдаар, аргалыг-ла болза, бодунуң карманын баштай дортейтир долдуруп алырын кызылар мындыг. Че харын, оларны шоодуп, кыжырып канчаар, ол дээрге кижилерниң арын-нүүрү-дүр. Оон ыңай бодунуң бүдүрген продукциязын коллектив бүрүзү боду баш миннип чарыгдаар, ажыглаар болу берген. Ынчангаш план күүседири хоойлу эвес апарган. Ам колхоз, совхозтар бүдүрген продукциязының үндүрүүнге оршаштыр тараа дужаар база күрүнеге чүгы күүседир болу бергенин баазада улуг дензилекчи Е. А. Паршина тайылбырлады. Ынчангаш бо чылын чүгле Кызылдың тараа сайгарар баазазынга колхоз, совхозтардан ниитизи-биле 20 муң хире тонна тараа кирер.

Бо баазага чүгле дөрт девискээрниң — Таңды, Улуг-Хем, Каа-Хем, Кызыл районнарының колхоз, совхозтарындан тараа кирер. А Бии-Хем район бодунуң пунктузунда тараазын уруп турар. Ону дыңнаткаш, Елена Алексеевна мындыг немелде кылды: сөөлгү хүннерде агаар-бойдус экижип, аас хүннер турупканы-биле ажыл-агыйлардан кээр машиналар үзүктелбейн турар. Ажылывыс ийи ээлчеглиг. Эртен сес шактан эгелээш, дүне 12 шакка чедир ажылдап тур бис. Амдыызында «Чааты» совхозтан 324, «Сукпактан» — 140, «Арыг-Бажындан» — 75, «Революцияның чалбыыжындан» — 420, Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтан 51 тонна кызыл-тас кирген. Оон ыңай «Күш-ажылдың хостуу» совхозтан 103, «Ак-Талдан» — 11 тонна арбайны, «Россиядан»— 379 тонна сула хүлээп алдывыс.

Тараа бо чылын кайда-даа эки үнген. Ынчангаш чамдык колхоз, совхозтарның удуртукчулары, тускай эртемниглери ажаап алганы дүжүдүнүң артыкшылын хуу кижилерге садып-саарарын база бодап турар. Ол черле эки-дир. Кижилер тарааны соктап-даа чигейлер-ле, мал-маганын-даа, дагаа-кужун-даа чемгергейле. Тараадан алыр дүжүт көвей болган тудум, өскээр чугаалаарга, оон тараа хүлээп алыр пунктуларже, күрүне шыгжамырынче кирери эндерилген тудум, кижилер-даа тодуг-догаа болур, ажыл-агыйлар-даа акша-көпеектиг апаар. Ынчангаш ону чидирип чокка ажаап алгаш, четчири-биле курлап, шыгжап алыр херек.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

Тараа турда, ырлап-даа болур

ЧУРУКТА: Чадаананың чолаачызы Буян Кужугет эрткен хүннерде Чөөн-Хемчикте Чыраа-Бажының күскү дүжүдүн Кызылга бир дугаарында эккелген. Эрестиг чолаачы он тонна эки шынарлыг кызыл-тасты сайгарылга баазазының дензизинге дензилеткеш, ында делгем шаңга токкен.

— Бо чылын Чыраа-Бажының тараазы чагай болган-дыр. Аңаа өөрүшкүм хайнып, ыры-шоорлуг халдып ордум—деп, чолаачы Буян чугаалап турду.

Ол Кызылдан чанарда орук кылырынга ажыглаар чуурган сай чүдүрүп алырын дыңнатты. Ынчангаш ырак орукка ооң машиназы курут чорбас. Чыраа-Бажының дүжүдүн Кызылче шалыпкын чедирерин ол ам-даа уламчылаар.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Россия парламентизиниң сессиязындан

МОСКВА, сентябрь 20. (СЭТА-ның парламент корр.) РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязы кризиске удур программаны болгаш Россияның көдээзин катап тургузарының программазын боттандырар талазы-биле Россияның чазааның ажыл-чорудулгазын чедимче чок деп санаан.

«РСФСР-де социал-экономиктиг байдал дугайында» хүлээп алдынган докладта Россия Президентизинге РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хуу составын «РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездилериниң болгаш Дээди Совединиң хоойлуларының болгаш доктаалдарының күүселдезин хандырбайн турар удуртукчуларны эрге-дужаалдарындан чайладыр сорулга-биле» эде көөрүн саналдаан.

РСФСР-ниң Президентизинден эгелээш, тус чер администрацияларының удуртукчуларынга чедир — хоойлу-жудулга болгаш күүсекчи бүгү күрүне органнарынга күүсекчи эрге-чагырга органнарын хевирлеп тургузарын Чаа чыл байырлалынга чедир доозарын болгаш оларның дээштиг ажылдаарынга байдалдарны хандырарын дааскан.

Президентилерниң Даг-Карабахта чоруп турары

СТЕПАНАКЕРТ, сентябрь 22. (СЭТА-ның тускай корреспондентилери). Ол хүн Москваның-биле 8.30 шакта Гянджиден Степанакертте шериг вертолеттарга Борис Ельцин, Нурсултан Назарбаев болгаш Аяз Муталибов олар чеде берген. Россияның, Казахстанның база Азербайджанның президентилерин болгаш оларны үдеп чоруур кижилерни аэропортка Даг-Карабахтың Онза байдал чарлаан девискээрниң командатуразының удуртукчулары, албанның өске-даа кижилери уткаан. Оларны он-он муң кижилерниң уткуп турган Степанакертке келген дораан аалчылар төлевилеттинген программаны күүседиринче кирипкен.

«Бис чүгле чаңгыс сорулгалыг келген бис. Хан төгүүшкүнү соксазын, кижилер тайбың, чаагай чурттазын, ажылдазын дээш бүгү чүвени кылыр бис. Чөрүлдээниң уламчылаарын күзеп турар кижилерге «Болзун» деп чугаалар үе келген»—деп, Борис Ельцин шөлге ужурашкан үезинде медеглээн.

Азербайджанның Компартиязының обкому турган бажыңда ДКАО-нуң оргкомитединге чораан соонда, аалчылар улус депутаттарының область Совединиң күүсекчи комитединге барган. Аңаа Россияның, Казахстанның президентилери, Даг-Карабахтың удуртукчулары, армян ниитилежилгениң төлээлекчилери киришкен чугаалажыышкыннар болган.

Истелге шенелдези чоруп турар

МОСКВА, (СЭТА-ның корр.). Август 19-21-де күрүне эргилдезиниң дугайында херекти чорудуп турар истелге бөлүүнүң чамдык кезии ССРЭ Президентизиниң дачазы турар Форосту чеде берген. Бо неделяның төнчүзүнге чедир аңаа уламчылаар хире ажылының үезинде ол бөлүктүң киржикчилери журналистер-биле ужурашпас.

Ооң мурнунда дыңнатканы дег, Фороска истелге шенелде эрттирер: эргилде хүннериниң болуушкуннарын катап тургузар, ССРЭ Президентизин болгаш ооң камгалалын аңгылап хоорарын канчаар кылганың, харылзааны канчаар үскенин сайгарып көөр.

Дүжүт-91

БААЗАДА — КУРУГ

Кызылда ногаа баазазынга бо хүннерде чеде бээр болзуңарза, пат-ла кайгап каар силер. «Таптаашкын» үезиниң чылдарында картофель, капуста, огурец дээш өске-даа ногаа аймааның эгээртинмес кылдыр сагындырыы чорааны шыгжаг чери мырыңай куп-куруг. Бети-ле дизе, мээң аңаа чорааным сентябрь 19-туң хүнүнде ындыг чорду.

Республиканың шупту совхозтарының бо чылын тарып өстүрген картофели, капустазы, огурези, помидору та кайда шыгжаттынган чүве ирги? Ам дээрезинде бо баазадан өске, ногаа шыгжаар бааза туттунмаан-на ышкаш чүве болгай. А ногаа баазазынга шыгжаар дүжүт барла хире. Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң медээлерин ёзугаар алыр болза, сентябрь 16-га чедир 1500 тонна картофельди ажааган. А картофель бистиң «ийиги хлевивис» дээр-ле болгай. Совхозтар 1500 тонна «хлебти» канчапканнарыл?

Баазаның аңмаарларын кезип, иштин бакылап көргүледим. 5-6 машина чүгү хире морковьту көдээ ажыл-агый техникуму-биле башкы училищезиниң сургуулдары эки-экилеп кирип төп турлар. Картофель шыгжаар аңмаарлар мырыңай куруг болду. Чүгле № 7 аңмаарда чаңгыс машина хире картофельди хөрзүн-биле катай эккеп төп каан чыдыр. Ону көргеш, кижиниң сагыжы дүвүрей бээр чорду. Бүдүн Кызыл хоорайның чурттакчылары чаңгыс-ла борбак машина чүгү картофель-биле канчап кыш ажар улус боор бис?. Таан кайынам! Немей сөөртүп эккээрлер ыйнаан.

Ногаа аймаан Кызылдың ногаа баазазынга курлавырлап алыр ажылдың кандыг чоруп турары-биле элээн чоок таныжарын кызып көрээлинер. План ёзугаар алыр болза, бо күзүн 1660 тонна картофельди, 90 тонна морковьту, 89 тонна согуннаны дээш өске-даа ногаа аймааның шору дээн курлавырын тургузар ужурлуг. Ол дээрге бети дээрге, уруглар садиктеринге, эмнелгелерге, хөй-ниитиниң чемненилге черлеринге кирер чем-дир. Эвээш-биче-даа болза, ол келир часка чедир четчир ужурлуг. Бир эвес картофельди алыр болза, сентябрь 18-ке чедир баазага 60 тонна картофельди дужааган. Ооң барык шуптузун бичии уруглар садиктеринче, магазиннерже дээш картофель херегләэн черлерже чоруткан. Саазын кырында баазада кирген деп санаттынза-даа, ол картофель аъш-чемге барганыр ийин. «Бо дээрге сентябрь 11-ден тура кирген картофельдиң ниити дензизи-дир. Мурнуку чылдарда чаңгыс хүнде 100 тонна чыгыы картофельди хүлээп ап турган болдур бис ийин» деп, баазаның ажылдакчылары хомудаксап чугаалап турдулар.

Ногаа аймаа болбаазырадып шыгжаар цех баазада бар. Амгы үеде ында баазага кирген хөй эвес ногаа аймаан дузап турар. Бо чылын ногаа аймаан эрткен чылдыындан эвээшти дузаар деп шиитпирлээн. Ооң чылдагааны, бир талазында, ногаа аймааның эвээжи, өске талазында, эрткен чылын дузаан ногаа аймааның чамдыызын садып-саарып шыдавайн барган чүве-дир. Чижээлээрге, 30 тонна хире дузаан капустаны үндүр бижиир ужурга таварышкан. Садып алыкчылар тывылбаан деп чылдагаан арай чигзиничиг ышкаш кылдыр сагындырды. Кызылдың ногаа баазазынга дузаап ногаа аймааның амданы ындыг-ла эки эвес деп чүве бистерге, садып алыкчыларга, шагдан тура билдингир-ле болгай. Садып алыкчыларның тывылбайн барганының чылдагааны ол-даа боору чадавас. Дузаан ногаа аймааның шынарын экижидер сорулга-биле бо чылын цех доскаарлардан аңгыда, ону 3 литрниң шилдеринге база дузаар деп шиитпирлээн. Бир эвес ооң шынары шыгжамырга чыда баксыравас болза, келир чылын шилдерге ногаа аймаа дузаарын көвүдедир. Бо күзүн 1900 килограмм ногаан помидорну, 6 тонна арбузту, 168—180 тонна капустаны дээш өске-даа ногаа аймаан дузап алырын планнаан. Планнаттынганың ёзугаар хемчээлдиг ногаа аймаан дузап аптар деп бүзүрел цехтиң ажылдакчыларында чок болду.

Ногаа аймаан шалыпкын ажаап, курлавырлап алыр талазы-биле оперативтиг штаб тургустунган, ону республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин удуртуп турар, ол штаб хүннүң-не кежээкиниң 5 шак үезинде баазага хуралдап турар деп медээ биске келген. Баазага мээң чорааным хүнде ногаа аймаан дүрген ажаап алыр дээн ажылдың барааны аңаа билдиртпес чорду. Ногаа аймаа чүдүрген машиналар-даа көзүлбес, а аңмаарлар курут дээрзин үстүнде-ле бижидим. Республиканың үнү чок уруглар школазының башкызы келди. Баазага кирер ужурлуг картофельдин ховудан барып казып алыр дээш школаның башкылары, өөреникчилери чорупкан, а баазаның талазындан ону чөпшээрээн документ херек чүве-дир. Ол документини кылып бээр кижи бир шак хире үе иштинде баазага ту[illegible] баазаның ажылдакчыларының арызындан тывылбады. Мен чоргужемге чедир ол башкы баазаның даргазын манап олуруп калды. Та канчангаш? Оперативтиг штаб ажылдап турар черде безин оперативтиг ажылдың кандыг байдалдының чижээ бо-дур. Ону көргеш, кижиниң сагыжынга мындыг бодал кирер чорду.

Мурнуку чылдарда ногаа баазазынга ногаа аймаан эндере курлавырлап ап турган. Ынчалза-даа ооң шынары баксыравас кылдыр кадагалап шыдавайн келген. Эрткен чылын суг болза, хөй картофельди баксырадып, ону үндүр бижип, чиик өртек-биле кызылчыларга саткан. Баксыраан картофельди баазаның девискээринге эрткен чазын контейнер контейнери-биле аңмаарлардан үндүрүп каан турду. Кртофель херегләэн кижилер чүгээр шынарлыг картофельди шилип алган-даа, а хөй кезии үндүр бижиттинген.

Бир талазында, бо күзүн баазага ногаа аймааның кирбейн турары, алызы барып, эки боору-даа чадавас. Багай ажаар болза, дөмей-ле үрелип каар болгай. Ооң орнунга совхозтар, колхозтар өстүрген дүжүдүн боттары хереглекчилерге садып артканын, бир эвес шыдаар болза, эки шынарлыг кылдыр шыгжап ап, кышкы, часкы, чайгы үелерде чоңга саткай-ла. Бо хүннерде хоорай, суурларның чурттакчылары совхозтар-биле дугуржуп ап, картофельди шелден казып турар-дырлар. Бир эвес ногаа аймаан бүдүрүп турар ажыл-агыйлар боттарының бүдүрген продукциязын боттары садып-саарып, кадагалап шыдаптар чүве болза, ногаа баазазының херээ бар бе?

Ынчалза-даа Кызылдың ногаа баазазының аңмаарларының бо күзүн куруг турары дыка-ла дүвүренчиг-дир.

Шаңгыр-оол МОНГУШ («Шынның» корр.).

«Тыва Республикада өнчү дугайында» Тыва Республиканың хоойлу төлевилелиниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ № 171 ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң кирип келгени «Тыва Республикада өнчү дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелин чүүлдүг деп санаар болгаш ону чоннуң чугаалажып көөрүнге киирип, «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.
2. Улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтери «Тыва Республикада өнчү дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелин сессияларынга чугаалажып көөр.
3. Үлетпүр, архитектура, тудуг болгаш транспорт талазы-биле комиссия кирген саналдарны болгаш сүмелерни түңнештиреринин 1991 чылдың октябрь 1-ге чедир хуусаада организастаар.
4. «Тыва Республикада өнчү дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелин Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының оңгу сессиязынга чугаалажып көөр кылдыр киирер.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.
Кызыл хоорай, 1991 чылдың сентябрь 11.

УЛУС СУДЬЯЛАРЫНЫҢ НЕГЕЛДЕЗИ

Бо хүннерде Кызыл хоорайның улус судунга янзы-бүрү айтырыгларлыг келген кижилерниң хөй кезии айтырыын шиитпирлетпейн дедир ээп чоруп турарлар. Чүге дээрге хоорай судунуң улус судьялары бо чылдың сентябрь 19-тан эгелеп бүгү айтырыглар талазы-биле хамаатылар хүлээп алырын, хамаатыларның негелде херектерин болгаш административтиг хемчеглер онзарының талазы-биле херектерни сайгарып көөрүн түр соксадыр дугайында шиитпирни хүлээп алганнар.

Оларның кол негелдези — РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцинниң улус судтарының материалдыг байдалын экижидер талазы-биле сентябрь 3-теги айтыышкынынга дүүштүр РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң турган бажыңын Кызыл хоорайның улус судунга дамчыдып бээриниң дугайында шиитпирин Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң азы Дээди Совединиң хүлээп алыры. Ындыг шиитпир хүлээп алдынмаан шаанда улус судьялары айыттынган херектер талазы-биле ажыл чорутпас.

Улус судьяларының ындыг негелдени тургузуп келгени үндезинниг болбайн чадап. Оларның ажылдаарынга эп бөдүүн безин таарымчалыг байдалдарның амгы ажылдап орар бажыңында чогу шын-на болгай.

(Бистиң корр.).

«Шын» солуннуң редакциязынга

1991 чылдың сентябрь 19-та, № 156 «Шын» солуннуң бирги арнынга Эрзин район Совединиң президиумунуң медегелелинге харыыны бээрин (кызырбайн, өскертпейн) чөпшээреп көрүңер.

Тыва Республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак-биле журналистер ужуражып турар үеде, өске журналистер-биле бир деңге, айтырыглар салып турганым шын. ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү болганымда, кандыг-даа айтырыгны салырын кым-даа хоруваан. Үймээн көдүрген Янаевтиң бөлүүнге безин журналистер кандыг-даа айыылдыг айтырыгларны салып турган болгай. Аңаа мен «үндезин чок чүүл бодап тып» турбаан мен. Удуртукчу кижиге ийи айтырыг салдым:

«Массалыг информация, солун, сеткүүл үнместей берген-де республикада кандыг-даа айыылдыг хоп-чип, дидир-дидир» тарап турар-дыр. Эрзин районнуң улус депутаттарының чыыжынга ук район Тываның девискээринден үнериниң дугайында айтырыг салдынып турган-дыр. Ындыг информация силерде бар бе, дарга?»

Ийиги айтырыг тыва радионуң дамчыдылгаларынга хамаарышкан турган.

Бодум хуумда бо айтырыгны база үндезин чок, өскээр тайылбырлаттына берген, дамчыыр чугаа деп бодап турар мен.

Солун, сеткүүлге, радио, теледамчыдылгаларга бо айтырыгны чырыдып биживвээн мен. Хоп-меге чугааны сойгалаар дээш чазак баштыңчызындан улуг эвес хурал үезинде айтырыгны салгаш, харыызын алган мен.

Бо айтырыгны улам өскээр-дүп, демократтыг шимчээшкинче арат чонну ыдалап турар чүткүлдүг партократ чораан янганнарның политиктиг семээшкиннерин чон шын билип алыр боор деп идегедим.

Ук айтырыгны шарыладатазы-биле, реакциялыг күштерге чеңиш болбазы-биле, хөй хамаарышкыннерге таварышкан Эрзинниң ажылчы чонунуң мурнунга бодумнуң буруумну миннип, ындыг хоп-меге чүүлдерни илдавылап хыкап алгаш, удуртукчу эштерге айтырыгларны салырын [illegible] тур мен.

Хүндүлгел-биле Б[illegible]ыр оглу Сергей, ССРЭ-ниң Журналистер Эвилелиниң кежигүнү.

БУРУУ ЧОКТАРГА МӨҢГЕ ТУРАСКААЛ

Үндезин-барымдаа чокка 30-40 база 50 чылдар эгезинде массалыг репрессияга таварышкаш, өлүрткен актыг кижилерге тураскаалды Кызылга тургузар дугайында доктаалды Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели эрткен чылын хүлээп алган.

Орта үндезилээш, найысылалга кандыг хевирлиг утка-шынарны илереткен тураскаал кылырының талазы-биле конкурсту республикага чарлаан. Аңаа чурукчулар, скульпторлар идепкейлиг киришкен. Конкурска кирген ажылдарны жюриге көрген. Ооң кежигүннериниң составынга Тыва Республиканың Культура министерствозунуң, Архитекторлар, Чурукчулар эвилелдериниң, «Мемориал» эки тура ниитилелиниң, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүседикчи комитединиң төлээлекчилери кирген. Тураскаалдың төлевилелдерин жюри кежигүннери бүгү талалыг, ханы сайгарып, чугаалажып көрген түңнелинде, Тыва Республиканың чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, скульптор Т. Ч. Ондарның жюриге киирген ажылын конкурстуң тиилекчизи кылдыр санааш, орта үндезилээш, тураскаалды кылырын дугурушкан.

Тураскаалдың төлевилелиниң автору Товарищтай Чадамбаевичиге ужурашкаш, ол кандыг утканы илередип турарын сонуургап айтырган мен.

— Конкурска тураскаалдың ийи хевириниң төлевилелин киирген кижи мен. Ооң бирээзин — турар кижилиг эскизти хүлээп ап, аңаа багай эвес үнелелди берген — деп, ол чугаалады. — Ында тыва кижиниң овур-хевирин көргүскен: тыва тоннуг, кадыг иликтиг, дөңгүр баштыг. Ооң арын-шырайында, чуруктарында репрессияга таварышкан кижиниң дидимин, чаныш-сыныш чогун, дүжүп бербээнин, актыг шын кажан-даа тиилээринге бүзүрелин, каржы-дерзин үүлгедигге удур килеңин көргүскен. Ооң аңгыда, кижиниң амыдыралының үндезини бойдус, чер-биле тудуш сырый харылзаалыын ында база көргүзүп турарын автор демдегледи. Тураскаалды шуткуп куткаш тургузуптарга, ооң дөрт талазындан (мурнундан, артындан, хажыызындан) көөрге, үстүнде айыткан овур-хевир өскерилбес илереп турар кылдыр ону чогааткан.

Тураскаалдың бедии 3,5 метр болур. Москвага төлевилелди РСФСР-ниң Культура министерствозунуң эксперт чөвүлелиниң кежигүннеринге көргүзүп, ёзулуг шыгыы шылгалданы ол эрткен. Сайгарылга соонда тускай эртемниглер ажылга эки үнелелди берген болгаш ону кылырын чөпшээрээн. Оон-биле черглештир чамдык сүмелерни, саналдарны авторга берген, ону эде кылган болгаш ам-даа ажылдап турар. Чоокку хүннерде Т. Ч. Ондар Москвага баргаш, тураскаалдың төлевилелин шуут кылып доозар.

Ооң соонда Москвада Мытищиниң уран шуткулга бүдүрүлгезинге тураскаалды хүлерден шуткуп кударлы көрдүнген.

Тураскаалды кылып доосгаш, ону тургузуп каарга, ооң чанынга плиталарга актыг черге өлүрткеннерниң фамилиязын, адын, адазының адын алдын үжүктер-биле бижип каар.

Тураскаал Кызыл хоорайның кайы кудумчузунга турары амдызында үзе шиитпирлеттинмээн. Ооң девискээри кайы хире черни ээлээрин, ону канчаар каастап шимээрин архитекторлар ажылдап кылып турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Төлевилел

«ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА ӨНЧҮ ДУГАЙЫНДА»

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

1 бөлүк

Ниити чүүлдер

1 чүүл. Тыва Республикада өнчү дугайында хоойлужудулга

1. Тыва Республиканың девискээринге өнчү харылзааларын республиканың социал-экономиктиг структуразының төөгүлүг болгаш национал онзагай чүүлдерин барымдаалаан бо Хоойлу-биле, а ол ышкаш Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, улус депутаттарының чер-черде хоорайлар болгаш районнар Советтериниң бо Хоойлуга үндезилээш, боттарының эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге үндүрген актылары-биле таарыштырар.

Эрге-чагырганың болгаш эргелел башкарылганың күрүне органнарының, экономиктиг харылзааларның киржикчилериниң болгаш өске-даа кижилерниң Тыва Республиканың күрүне суверенитединге база экономиктиг эрге-ажыктарынга черүшкек бүгү хөделиишкиннери хоруглуг болгаш күш чок деп санаттынар.

2. Өнчү дугайында ССР Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң хоойлужудулгазы Тыва Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияда көрдүнген чурум ёзугаар Тыва Республиканың девискээринге ажыглаттынар.

3. Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарынга өнчү эргезин боттандырарының онзагай чүүлдерин ССР Эвилелиниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың тускай хоойлужудулгазы-биле тодаргайлаар.

4. Чогаадылгаларны, ажыдышкыннарны, эртемниң, литератураның, уран чүүлдуң чогаалдарын болгаш интеллектуалдыг өнчүнүң өске-даа объектилерин тургузар база ажыглаар талазы-биле харылзааларны ССР Эвилелиниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың тускай хоойлужудулгазы-биле таарыштырар.

2 чүүл. Өнчү эргези

1. Тыва Республикада өнчү эргези РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларында көрдүнген чурум болгаш негелделер ёзугаар тургустунар. Тыва Республикада өнчү эргезин хоойлу хүлээп көрүп база камгалап турар.

2. Өнчү ээзи анаа хамаарышкан эт-хөреңгиниң бодунуң канчаар көргени-биле эдилээр, ажыглаар болгаш эргелеп башкарар.

Өнчү ээзи бодунуң эт-хөреңгизин хоойлуга чөрүшкек эвес кылдыр канчаар-даа ажыглаар эргелиг. Хоойлу-биле хоруваан кандыг-даа ажыл-агый азы өске-даа ажыл-чорудулганы боттандырарынга эт-хөреңгизин ол ажыглаар эргелиг.

3. Эт-хөреңги болза хуу, күрүне, муниципалитет өнчүзүнге, а ол ышкаш хөй-нийти каттыжыышкыннарының (организацияларының) өнчүзүнге туруп болур.

Өнчү эргезин боттандырарда, эт-хөреңгиниң хуу, күрүне, муниципалитет өнчүзүнде база хөй-нийти каттыжыышкыннарының (организацияларының) өнчүзү болуп турарын барымдаалап, кандыг-даа хевирлиг кызыгаарлаашкыннарны азы артык эргелерни күрүнениң доктаадырын болдурбас.

4. Чер, ооң байлаа, суглар, үнүш болгаш дириг амытаннар, бүдүрүлгелер, эт-хөреңги комплекстери, продуктулуг база ажылга ажыглаар мал, бажыңнар, дериишкиннер, чиг эт, материалдар, акша, үнелиг саазыннар, бүдүрүлгениң херекселдери, социал, культура болгаш өске-даа ужур-дузалыг эт-хөреңгилер, а ол ышкаш интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы күш-ажылдың продуктулары өнчү эргезиниң чүүлдери болур.

5. Тыва Республиканың девискээринде болгаш ортан дашкаар черлерде турар эт-хөреңгиге өнчү эргезин өнчү ээзиниң турар черинден хамаарылга чокка хоойлу камгалаар.

6. Эт-хөреңгиниң ажыл-агыйга болгаш өске-даа талазы ажыглаанының түңнелдери (продукция болгаш орулгалар), бир эвес хоойлу ёзугаар азы өнчү ээзиниң өске кижи-биле керээзинде бир янзы ооң өскээр көрдүнмээн болза, ук эт-хөреңгиниң ээзинге хамааржыр.

7. Хоойлуда көрдүнген негелделерге болгаш хемчээлдерге дүүшкен таварылгаларда өнчү ээзиниң эт-хөреңгизин өске кижилерниң чартык-чамдызын ажыглаарын болдурар хүлээлгени өнчү ээзинге онааган туруп болур.

8. Өнчү эргезин боттандырары өске кижилерниң эргелерин болгаш хоойлу-биле камгалап турар эрге-ажыктарын үреп болбас ужурлуг.

Бодунуң тергиидекчи азы өске-даа артык байдалын соора ажыглаанының, ажылгыр-тывынгыр чорукту ак сеткилдиг эвес арга-методтарын (ак сеткилдиг эвес аданнажылганы) ажыглаанының, өске кижилерниң эргелерин болгаш хоойлу-нуң камгалааны эрге-ажыктарын кызагдаткан өске-даа хөделиишкиннерни кылганының уржуунда өнчү ээзиниң чедирген когаралын өскелерге долу хемчээлдиг эгидер.

Хамаатыларның кадыкшылынга болгаш долгандыр турар бойдуска когарал чедирериниң баш бурунгаар болдурбазының хемчээлдерин өнчү ээзи бодунуң эргезин боттандырарда, ап чорудар хүлээлгелиг.

9. Өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң хөгжүүрүнге эргежок чугула байдалдарны Тыва Республика тургузар болгаш дең эргелерни база камгалалды оларга хандырар.

3 чүүл. Өнчү ээлериниң эт-хөреңгилерин каттыштырары

1. Хуу, күрүне, муниципалитет өнчүзүнде болгаш хөй-нийти каттыжыышкыннарының (организацияларының) өнчүзүнде турар эт-хөреңгилерни, бир эвес хоойлуда бир янзы ооң өскээр көрдүнмээн болза, каттыштырып болур.

2. Элээн каш кижилерниң иштинден кижи бүрүзү тодаргай үлүглүг (өнчү үлүү) азы үлүг тодаргайлаашкыны чокка (каттышкан өнчү) хары угда элээн каш кижилерниң нийти (коллективтиг) өнчүзүнүң эргезинге эт-хөреңги хамаарышкан туруп болур. Нийти өнчүде турар эт-хөреңгиниң ээлээрин, ажыглаарын, башкарып эргелээрин бүгү өнчү ээлериниң дугуржулгазын ёзугаар боттандырар, а ындыг дугуржулга чокта кайы-даа өнчү ээзиниң негээни-биле суд, күрүне арбитражы азы маргылканнарның шилээни суд доктаадыр.

3. Үлүг-хуулуг нийти өнчүнүң киржикчизи бодунуң үлүүн аңгылап алыр, а каттышкан нийти өнчүнүң киржикчизи бодунуң үлүүн тодаргайлаар болгаш аңгылап алыр эргелиг.

4. Нийти өнчүде үлүг-хууну өске кижиге садарда, нийти үлүг-хуулуг өнчүнүң арткан киржикчилери РСФСР-ниң, Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле база юридиктиг черниң уставы-биле көрдүнген чурумун болгаш негелделерин ёзугаар сайгартынар үлүг-хууну садып алырынга артык эргелиг болур.

4 чүүл. Күш-ажыл болгаш өнчү

1. Күш-ажыл кылыр шыдаар бодунуң аргаларын ажыглаарының шуут бүрүн эргези хамаатыга кижиге хамааржыр.

Ол эргени хамааты кижи бот-тускайлаң азы күш-ажыл керээзинге үндезилеп боттандырар.

2. Өнчү ээзи кижи ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулганы боттандырарының үезинде анаа хамааржыр өнчүге эргезин ээлээриниң талазы-биле оларның күш-ажылын ажыглаарының дугайында хамаатылар-биле керээлер чарар эргелиг. Күштүг боор турар хоойлу ёзугаар ооң күш-ажылын ажыглааныныиң түңнелинде алган орулганың үлүүн ол алыр эргелиг.

Хамааты кижи өнчү ээзиниң чөпшээрээниниң ёзугаар бүдүрүлгениң, өске-даа ажыл-агый организациязынга, тараачын азы ооң хөлезилеттиниң ажылдап турары ооң-даа аңгы ажыл-агый черинге акша азы өске-даа салыышкынны киирер, ындыг бүдүрүлгениң (организацияның) азы ажыл-агыйның арыг киирилдезиниң (орулгазының) чамдык кезиин салыышкынның хире-чергези-биле алыр эргелиг.

Хамаатының күш-ажылын анаа үндезилээш ажыглап турары өнчү хевиринден хамаарылга чокка анаа ооң хууда күш-ажылдыг салыышкынынга дүүштүр төлевирни болгаш күш-ажылдың өске-даа негелделерин магадылаар, а ол ышкаш күштүг боор турар хоойлужудулгала болгаш күш-ажылдыг керээде көрдүнген өске-даа социал-экономиктиг магадылалдарны баш удур бээр.

5 чүүл. Эт-сеп эргелери

1. Хоойлу-биле доктааткан таварылгаларда, а ол ышкаш өнчү ээзиниң көргенин ёзугаар кылган таварылгаларда ол эргелерни хоойлуда азы өнчү ээзиниң баш удур көрген эргелерин ажыглап турар өске-даа кижилер өнчү ээзи-биле бир дөмей кылдыр ол кижилерниң эргелерин камгалаарын магадылаарын хандырбышаан, олар ооң өнчү-хөреңгизин ээлээр, ажыглаар болгаш баш миннир эргелиг.

2. Өнчү ээзи кижи бодунга хамаарышкан эт-хөреңгиниң ооң бодунуң тургузуп алганы бүдүрүлгеге ажыл-агыйны долузу-биле башкарып чорудар эргелиг кылдыр бижыглап болур.

Ол бүдүрүлге чери анаа бижыглаан эт-хөреңгиниң ажыл-агыйны чорударынга долузу-биле ажыглаар эргени боттандырбышаан, айыттынган эт-хөреңгиниң ээлээр, ажыглаар болгаш баш миннир, анаа хамаарыштыр кандыг-даа хөделиишкиннерни хоойлуга черүшпес кылдыр чорудар. Бир эвес хоойлужудулга актыларында азы өнчүнүң ээзи-биле бүдүрүлгениң керээзинге ооң өскээр көрдүнмээн болза, өнчү ээзиниң эргезиниң дугайында дүрүмнерни ажыл-агыйны долузу-биле чорударының эргезин ажыглаар.

Өнчү ээзи азы өнчү ээзиниң бодунуң эт-хөреңгизин углап-башкарар эргени бергени кижилер хоойлуну болгаш бүдүрүлгениң тургузукчу документилерин ёзугаар бүдүрүлгени тургузарының база ооң ажыл-чорудулгазының эчис сорулгаларын тодарадырының, ону эде организастаарының болгаш узуткаарының-даа айтырыгларын шиитпирлээр, анаа бүзүреттирген эт-хөреңгиниң долу ажыглаттынарынга болгаш бүдүн-бүрүн болурунга контрольду боттандырып чорудар.

Өнчү ээзи бодунуң бүдүрүлге чери-биле керээзинде көрдүнген хемчээл-биле бүдүрүлге черинге дамчыдып бергени эт-хөреңгизин ажыглаанындан алдынган арыг орулганың кезик-чамдызын алыр эргелиг. Ындыг үлүгнү тодарадырының үезинде болу берген маргылдааларны суд, күрүне арбитражы азы судка өске үшкү кижи үзе шиитпирлээр.

3. Өнчү ээзиниң акша-хөреңгизиниң күсели-биле акшаландыртынып турар күрүне азы өске-даа албан черлеринге өнчү ээзиниң бижыглааны эт-хөреңги бодунуң ажыл-чорудулгазының эчис сорулгаларын, өнчү ээзиниң даалгаларынга болгаш эт-хөреңгиниң ажыглалынга дүүштүр хоойлу ёзугаар доктааткан хемчээлдерге оларны ажыглаарының болгаш баш миннириниң эргелерин ажыглап турар ол албан чериниң шалыпкын башкарылгазынга турар ужурлуг.

Албан черлеринге эт-хөреңгизин бижыглаан өнчү ээлери ол эт-хөреңгини РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазында ооң өскээр айтып, доктаатпаан болза, дедир алыр азы ооң бодунуң тургусканы өске-даа юридиктиг черлериниң аразынга эде хуваар эргелиг.

4. Өнчү ээзиниң чөпшээрешкенин ёзугаар тывынгыр ажыл-ишчи чорудулгаларны боттандырып турар албан черлери РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазында баш удур көрдүнген таварылгаларда ол орулгаларның күсели-биле садып алганы эт-хөреңгиден алган орулгаларны боду тускай ажыглаар эргени алыр.

6 чүүл. Черге болгаш өске-даа бойдус курлавырларынга өнчү база өске-даа эт-сеп эргелери.

1. Чер болгаш ооң иштики байлаа, суглар, үнүштер болгаш дириг амытаннар Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар улустарның байлаа болур.

2. Тыва Республиканың Дээди Совети, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели, улус депутаттарының хоорайлар, районнар, кожээ Советтери черни, чер иштиниң байлаан, сугларны, үнүштерни болгаш дириг амытаннарны база өске-даа бойдус курлавырларын ээлээриниң, ажыглаарының болгаш баш миннириниң эргелерин Тыва Республиканың хоойлужудулгазында берип турар бүрүн эргелериниң хемчээли-биле Тыва Республиканың улузунуң өмүнээзинден ажыглап, боттандырып чорудар.

3. Нийти-эвилел болгаш РСФСР-ниң нийти-республика херегледеринге черни, чер иштиниң байлаан, сугларны, үнүштерни болгаш дириг амытаннарны база өске-даа бойдус курлавырларын чүгле Тыва Республиканың чөпшээрешкенин ёзугаар ажыглаар болгаш ону ажыглаарын бойдус курлавырларының шынарын, улус ажыл-агыйжы, культура-эстетиктиг үнезин болгаш үрегдеттинген бойдус чүүлдерин катап тургузарынга чарыгдалдарны барымдаалап тургаш, Тыва Республиканың хоойлужудулгазында доктааттынган нормативтерни ёзугаар илереттинген тодаргай сан болгаш хемчээли-биле дедир эгидериниң хуусаазын айыттынпаан, чөпшээрээр.

4. ССР Эвилелиниң, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштерниң, кызыгаар, иштики шериглерниң, ССРЭ-ниң чаңгыс аай энергетика системазының, харылзааның болгаш информацияның нийти-эвилел системазының ажыл-чорудулгазын хандырарынга, а ол ышкаш ССР Эвилелиниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың аразынга дугуржулганы ёзугаар нийти-эвилел өнчүзүнге хамаарыштыр санаан Тыва Республиканың девискээринде чер участоктары ССР Эвилелиниң (ооң органнарының болгаш организацияларының) ээлелинде болгаш ажыглалында туруп турар.

Айыттынган чер участоктарын болгаш өске-даа бойдус объектилерин ССР Эвилелиниң чөпшээрежиишкини-биле хавырар. Чаа черлерни болгаш өске-даа бойдус объектилерин ССР Эвилелиниң, РСФСР-ниң (оларның органнарының болгаш организацияларының) ээлээринге болгаш ажыглаарынга ССР Эвилели, РСФСР болгаш Тыва Республика-биле дугуржулга ёзугаар бээр.

5. Черни болгаш өске-даа бойдус чүүлдерин бээри болгаш ажыглаары-биле холбаштыр ССР Эвилелиниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың аразынга тыптып келген маргылдааларны судка өске кижиниң дузазы-биле азы хоойлуда көрдүнген өске-даа чурум-биле шиитпирлеп көөр.

6. Юридиктиг албан черинге, хамаатыга чер участоктарын ээлээр болгаш ажыглаар кылдыр Тыва Республиканың Чер кодекизинде болгаш Тыва Республиканың «Чер реформазының дугайында» Хоойлузунда көрдүнген чурум ёзугаар бээр.

7. Минералдыг ажыктыг казар байлактарны шинчилээр болгаш ажылдап кылыры-биле тускайлаан дагдыг черлер күрүне өнчүзү болур болгаш оларны РСФСР-ниң база Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларын ёзугаар хамаатыга, юридиктиг албан черинге ээлээр болгаш ажыглаар кылдыр дамчыдып берип болур.

РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларында көрдүнген негелделерни сагывышаан, чер участоктарының болгаш тускайлаан даг черлериниң ээлерин оларны хавырарын болдуруп болур.

8. Оларның өнчү ээлериниң, эдилекчилериниң азы ажыглакчыларының кады ажылдаарынга ажыглаары-биле чер участоктарын болгаш тускайлап берген даг девискээрлерин каттыштырарын, а ол ышкаш чүүлдүң 3-кү пунктузунда көрдүнген негелдезин сагывышаан, чер участоктарын болгаш тускайлаан даг черлерин нийти өнчүнүң нийти ээлелдиң болгаш нийти ажыглалдың эргезин ёзугаар ээлээрин, ажыглаарын, баш миннирин чөпшээрээр.

7 чүүл. Өнчү эргезин алыры болгаш күш чок болдурары

1. Бир эвес хоойлу азы керээ-биле ооң өскээр көрдүнмээн болза, хоойлуга удур эвес арга-биле ооң чедип алганы эт-севин, ооң кылып алганы болгаш болбаазырадып алганы эт-севин, ооң бодунга хамаарышкан эт-хөреңгизин ажыглаанындан, а ол ышкаш ук кижиге хамаарышпас, ынчалза-даа ындыг сорулгага ажыглаары-биле анаа хоойлу азы керээ ёзугаар берген бойдус курлавырларын азы өске-даа эт-хөреңгини ажыглаанындан тып алган продукцияны, түңнелдерни болгаш өске-даа орулгаларны хамааты азы ооң өске-даа кижи бодунуң өнчүзү болдурар эргелиг.

2. Бир эвес хоойлу азы керээ-биле ооң өскээр көрдүнмээн болза, эт-хөреңгини садып алган кижиниң оларны өнчү болдурарының эргези эт-септи дамчыдып берген үеден эгелээш күштүг болур.

3. РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларында баш удур көрген болгаш хоойлу, реквизиция азы хавырылда чуруму-биле ол өнчү ээзинге хамаарышпас эт-хөреңгини күш-биле хавырар таварылгалар болгаш чурум-биле ол эт-хөреңгини өнчү ээзиниң хүлээнгенин ёзугаар тыртып, төлээрин дилээн таварылгадан аңгыда, өнчү ээзиниң күзээнинден аңгыда, өнчү эргезин соксадыр чорукту болдурбас.

Бойдустуң айыыл-халавы, авария, хамчык, эпизоотия дээш ышкаш өске-даа озал-ондак болган нарын байдалдарда эт-хөреңгини ниитилелдиң эрге-ажыын барымдаалааш, өнчү ээзинден күрүне эрге-чагырга органының шиитпири ёзугаар хывырып болур, хоойлужудулга актызын ёзугаар эт-хөреңгиниң өртээн бээр.

Өнчү ээзинден эт-хөреңгини судтуң, күрүне арбитражының азы күрүнениң өске-даа органының (албан-дужаалдыг кижиниң) шиитпирин ёзугаар кем-херек үүлгеткени азы өске-даа хажыдыышкын кылганы дээш хавырып болур.

Бир эвес хуу, күрүне, муниципалитет өнчүлеринден болгаш хөй-нийти каттыжыышкыннарның (организацияларның) өнчүзүнде өнчү ээзиниң хоойлуда көрдүнмээн эт-хөреңгизи кире берген турар болза, ону РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлу актыларында кайы хире үениң дургузунда аңгылаар дугайында хуусаазы айыттынмаан болза, бир чыл хуусаада аңгылаар. Бир эвес айыттынган хуусаада ол эт-хөреңги аңгылаттынмаан болза, ону судтуң шиитпирин ёзугаар албадал-биле аңгылаар, аңгылаашкынны кылганынга үнген чарыгдалдарны тыртып алгаш, эт-хөреңгиниң өнчү ээзинге эгидип бээр.

8 чүүл. Өнчү ээзиниң эт-хөреңгизи-биле өре дуглаары

1. Өнчү ээзи бодунга алган хүлээлгелериниң күүселдезин бодунуң өнчүзү болур эт-хөреңгилериниң күсели-биле харыылаар.

Кредиторларның негелдези-биле өре дуглааларынга ажыглап болбас эт-хөреңгини РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың Негелде херээниң чорудулгазының кодекизи-биле тодарадыр.

2. Бо Хоойлуда болгаш өске-даа хоойлу актыларында азы ажылды үндезилеп тургускан черниң тургускан документилеринде көрдүнген таварылгалардан аңгыда, өнчү ээзи азы ажылды үндезилеп тургускан кижи кады ажылдаары-биле эвилелдеп алганы юридиктиг кижилериниң боттарынга алган хүлээлгелерин, а ол кижилер өнчү ээзиниң азы ажылды үндезилеп тургускан кижиниң бодунга алган хүлээлгелерин харыылавас.

3. Юридиктиг кижиниң бодунга алган хүлээлгелериниң талазы-биле өрези ооң хууда өнчүзү болур кандыг-даа эт-хөреңгизиниң азы ажыл-агыйының күсели-биле дуглаар.

Күрүне азы өске-даа албан чери бодунга алган хүлээлгезиниң күүселдезин бодунда бар акша-хөреңгизи-биле харыылаар. Күрүне болгаш өске-даа албан черлеринде чогуур түңнүг акша-хөреңги чедишпес болза, ооң хүлээлгелериниң талазы-биле өрени өнчү ээзиниң эт-хөреңгизиниң күсели-биле дуглаар.

4. Өнчү ээзиниң күрүне мурнунга, ооң ниитиниң бюджетке төлээшкин кылырын, өрезин маргыш чокка тыртып алырын РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлу актыларынга көрдүнген чурум ёзугаар боттандырар.

Ындыг төлээшкин кылыр дугайында шиитпир-биле чөпшээрешпес болза, өнчү ээзи судка азы Күрүне арбитражынга хомудап болур.

2 бөлүк

Хуу өнчү эргези

I эге. Хамаатының өнчүге эргези

9 чүүл. Хамаатының өнчүзүнүң дугайында нийти чүүлдер.

1. Хамаатының өнчүзү ооң бүдүрүлгеге киришкениниң болгаш күш-ажыл кылып шыдаар өске-даа аргаларындан, ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулгазындан, бодунуң хууда ажыл-агыйын эки чорутканындан алдынган орулгалардан болгаш кредит албан черлеринге салган акша-хөреңгилеринден, акциялардан, өске-даа өртек-үнелиг саазыннардан алган орулгалардан, хоойлу-дүрүмге дүүштүр салгал дамчып келген эт-хөреңгилерден тургустунар болгаш немежип көвүдээр.

2. Хамаатының эт-хөреңгини салгал дамчыдып алыр эргезин хүлээп көөр болгаш хоойлу-биле камгалаар.

10 чүүл. Хамаатының хууда өнчүзү болур чүүлдер

1. Хамаатыларның хууда өнчүзү болур чүүлдер: чурттаар бажыңнары, квартиралар, дачалар, сад, аңчылар, балыкчылар бажыңнары, гараждар, чер участогунда тараан чүүлдери, аалында малы болгаш кужу, ажыл кылыр аъттары, мунар хөлгези, бажың ажылынга хереглээр болгаш хууда ажыглаар эт-севи, тараачын, аңчы, балыкчы болгаш өске-даа күш-ажыл чорудулгазын кылыр, хууда дузалал ажыл-агыйын, сад огород ажылын бот-хуу болгаш өске-даа ажыл-агый чорудулгазы кылыр эт-херексели, бүдүрген продукциязы, болгаш алган орулгазы база хереглелге болгаш бүдүрүлгеге ажыглаар өске-даа херекселдери, а ол ышкаш аңнааш база балыктааш тып алганы (хоойлу ёзугаар тып алганы) продукциязы болгаш оларны сайгарганындан кииргени орулгазы:

— акша-хөреңги акциялар, облигациялар болгаш үнелиг өске-даа саазыннар:

— массалыг информация чепсектери:

— чоннуң хереглел барааннарын бүдүрер, амыдырал хандырылгазы чедирер, садыг, тывынгыр ажылга чорудулганың өске-даа адырларының бүдүрүлгелери, эт-хөреңги комплекстери, оран-сава, тудуглар, дериг-херекселдер, транспорт аймаа болгаш бүдүрүлгениң өске-даа чепсек-херекселдери:

— бүдүрүлгениң, хереглелдиң, социал, культура болгаш өске-даа черлериниң кандыг-даа эт-хөреңгизи. Хамааты кижиге хамааржып болбас деп хоойлу актыларында көрген чамдык өске хевирлерден аңгыда. Хамаатының чер участогун өнчү кылыр эргезин Тыва Республиканың Чер кодекизи болгаш Тыва Республиканың «Чер реформазының дугайында» болгаш «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйының дугайында» хоойлулары тодараткан.

2. Хоойлуга болгаш керээге дүүштүр хамаатының тыптынып алганы эт-хөреңгизиниң саны болгаш өртек-үнезин кызыгаарлавас.

11 чүүл. Ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулганы боттандырып турар хамаатының өнчүге эргези

1. Хамааты бодунуң эт-хөреңгизин ол сорулгага юридиктиг эргени кылдыртып албайн-даа ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулганы кылып болур. Өг-бүле кежигүннериниң болгаш өске-даа хамаатыларның ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулгага кады ажыглап турар эт-хөреңгилери болгаш бүдүрген продукциязы, алган орулгалары, бир эвес оларның аразында чарган керээде өске негелделер көрдүнмээн болза, оларның нийти үлүг-хуулуг өнчүзү болур.

2. Бир эвес хамааты тургузуп алганы бүдүрүлгеге бодунуң эт-хөреңгизин бижыглаан болза, ол бо Хоойлунуң 5-ки чүүлүнүң 2-ги пунктузунда көрдүнген эргелиг апаар.

3. Хамааты бодунуң эт-хөреңгизин ажыл-агыйжы ниитилелдерге, эштежилгелерге, кооперативтерге, коллективтиг болгаш өске-даа бүдүрүлгелерге, хамаатыларның болгаш юридиктиг эргелиг өске-даа черлерниң каттыжыышкыннарынга ажыглап тургаш, ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулганы кылып болур.

12 чүүл. Хамаатының чурттаар бажыңын, квартираны, өске-даа оран-саваны болгаш тудугларны өнчү кылдыр алыр эргези

1. Хууда чурттаар бажыңныг, квартиралыг, дачалыг, гараждыг, өске-даа оран-савалыг болгаш тудуглардыг хамааты ол эт-хөреңгини бодунуң күзээни-биле ажыглаар: садар, салгалынга арттырар, хөлезиге бээр, хоойлуга чөрүшпес өске-даа чүүлдерни кылыр эргелиг.

2. Чурттаар, чурттаар тудуг, дача, гараж кооперативтериниң, сад-огород эштежилгелериниң азы өске-даа кооперативтерниң кежигүннери квартира, дача, гараж, өске-даа ажыглаар кылдыр бергени тудуглар болгаш оран-сава дээш дажывырын бүрүн төлээн болза, ол эт-хөреңгиниң ээзи апаар.

Өнчү ээзи-биле керээ ёзугаар азы ооң салгакчызы болуп турар хамааты ол тудугну азы оран-саваны өнчү кылдыр садып алган болза, ол хамаатының бижидириишкинин ёзугаар чогуур кооперативтиң кежигүнүнге хүлээп алыр.

3. Күрүнениң муниципалитет чурттаар фондузунуң бажыңында чурттаар черни хөлезилеп турар кижи болгаш ооң өг-бүлезиниң кежигүннери Тыва Республиканың хоойлузунда көрдүнгенин ёзугаар чурттап орар квартиразын азы бажыңын эгитпес кылдыр алгаш азы садып алгаш, хуу өнчү кылып ап болур эргелиг.

Айыттынган эт-хөреңгини өнчү кылдыр садып алган соонда хамааты бодунуң күзээни-биле ажыглап болур: садар, салгалга арттырар, хөлезиге бээр, хоойлуга чөрүшпес өске-даа чүүлдерге ажыглаар.

II эге. Юридиктиг черлерниң өнчүге эргези

13 чүүл. Бүдүрүлгелерниң өнчүзү

Ажыл-агыйжы ниитилелдер болгаш эштежилгелер, кооперативтер, эт-хөреңгиниң ээлери болбушаан, юридиктиг черлер кылдыр тургустунган коллективтиг болгаш өске-даа бүдүрүлгелер оларның киржикчилериниң салыышкыны болгаш өске-даа хевириниң дадывыры-биле тургустунган эт-хөреңгиниң, а ол ышкаш боттарының ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулгазының түңнелинде тургузуп алганы болгаш хоойлуда көрдүнгенин ёзугаар садып алганы эт-хөреңгилериниң ээлери болур эргелиг. Акционерлиг ниитилелдер акциялар садканындан алган акша-хөреңгилериниң ээлери болурлар.

14 чүүл. Бүдүрүлгениң эт-хөреңгизинге ажылдакчының салыышкыны.

1. Коллективтиг, арендалыг кооперативтиг бүдүрүлгелерниң эт-хөреңгизинге оларның бүгү ажылдакчыларының салыышкыны тодараттынар.

Ындыг салыышкынның составынга бүдүрүлгени тургузуп турар үеде ажылдакчының киирген салыышкынының түңү, а ол ышкаш бүдүрүлгени тургускан соонда, ооң эт-хөреңгизин көвүдедиринге ажылдакчының киирген салыышкыны хамааржыр.

Эт-хөреңгини көвүдедиринге ажылдакчының киирген салыышкынының хемчээли бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазынга ооң күш-ажылчы киржилгези-биле болгаш ол бүдүрүлгеге ооң киирген салыышкынының кайы хире боор турары-биле тодараттынар.

2. Бүдүрүлгеге ажылдакчының салыышкынынга ажыл-агый чорудулгазының түңнелдерин барымдаалап, күш-ажылчы коллективтиң тодаратканы хемчээлге хууларны немей санаар болгаш төлээр.

3. Бүдүрүлге чери-биле күш-ажылчы харылзаазын соксаткан ажылдакчыга, а ол ышкаш мөчээн ажылдакчының салгакчыларынга оларның күзели-биле салыышкынның өртээн төлеп бээр.

4. Бүдүрүлгени дужүрген таварылгада бюджет, банкылар болгаш өске-даа чээли берикчилери-биле үзе санашкан соонда ажылдакчыга (салгакчызынга) салыышкынның өртээн төлеп бээр.

15 чүүл. Ажылгыр-тывынгыр каттыжыышкынның өнчүзү

1. Ажыл-агыйжы ниитилелдерниң, эштежилгелерниң, коллективтиг болгаш арендалыг бүдүрүлгелерниң, кооперативтерниң база юридиктиг эргелиг черлерниң (концерннер, ассоциациялар, эвилелдер, девискээрлер аразының болгаш девискээрлерниң база ооң-даа өске каттыжыышкыннар) ажылгыр-тывынгыр каттыжыышкыннары боттарының киржикчилериниң эки тура-биле өнчү кылдыр бергени эт-хөреңгиниң, а ол ышкаш ажылгыр-тывынгыр каттыжыышкынның ажыл-чорудулгазының түңнелинде тургузуп алганы эт-хөреңгиниң ээзи болур эргелиг.

2. Ажылгыр-тывынгыр каттыжыышкынның бодунуң кежигүннериниң эт-хөреңгизинге ээ болур эргези чок.

3. Ажылгыр-тывынгыр каттыжыышкынның ажыл-чорудулгазының соксааның соонда артып калган эт-хөреңгини анаа киржип турган бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга хуваар.

3 бөлүк

Хөй-нийти каттыжыышкыннарының (организацияларның) өнчү эргези

16 чүүл. Хөй-нийти каттыжыышкыннарының (организацияларының) өнчүзү

1. Юридиктиг черлер болур хөй-нийти каттыжыышкыннары (организациялары) бажыңнарны, тудугларны, чурттаар оран-сава фондузун, дериг-херекселдерни, эт-септи, культура-чырыдыышкынга болгаш кадыкшылтага ажыглаттынар эт-хөреңгини, акша-хөреңгини, акцияларны база өртектиг саазыннарны болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырарынга эргежок чугула болгаш уставта (дүрүмде) көрдүнген өске-даа эт-хөреңгини өнчү кылып ап болур эргелиг. Хөй-нийти организацияларының өнчүзүнге оларның уставтарында (дүрүмнеринде) айыттынган сорулгаларга дүүштүр, ол организацияларның (фондуларның) күсели-биле тургустунар бүдүрүлгелер база кирип болур.

2. Хөй-нийти каттыжыышкыннарының юридиктиг эргелиг кылдыр тургусканы азы садып алганы бүдүрүлгелер болгаш албан черлери долу хемчээлдиг ажыл-чорудулганы кылыр болгаш оларга бижыглаан эт-хөреңгини оперативтиг эргелеп башкарар эргелиг.

3. Хөй-нийти каттыжыышкынның (организацияның) дужүргеш, бюджет, банкылар болгаш өске-даа чээли берикчилери-биле үзе санашкан соонда арткан эт-хөреңгини ук каттыжыышкынның уставында (дүрүмүнде) көрдүнген сорулгаларже угландырар.

17 чүүл. Буянныг ачы-дуза чедирер болгаш өске-даа хөй-нийти фондуларының өнчүзү

1. Юридиктиг черлер болур буянныг ачы-дуза чедирер болгаш өске-даа хөй-нийти фондулар оларның уставында көрдүнген ажыл-чорудулгазын күүседири-биле оларны тургускан черлерниң берген эт-хөреңгизиниң ээлери болур эргелиг. Буянныг ачы-дуза чедирер болгаш өске-даа хөй-нийти фондулар боттарының акша-хөреңгизи-биле, ооң иштинде ажыл-ишчи ажыл-чорудулгазындан алган орулгаларын киириштир садып азы тургузуп алганы эт-хөреңгиниң, а ол ышкаш хамаатыларның, юридиктиг эргелиг кижилерниң болгаш күрүнениң дамчыдып бергени эт-хөреңгиниң ээлери болур эргелиг. Боттарының өнчүзүнде турар эт-хөреңгини ажыглаттынып турарының дугайында отчеттарны бүгү-ниитиге чедирери-биле парлап чарлаар.

3. Бир эвес буянныг ачы-дуза чедирер болгаш өске-даа хөй-нийти фондулар юридиктиг эргелиг болур бүдүрүлгелерни база албан черлерни тургузуп азы садып алган, а ол ышкаш буянныг ачы-дуза чедирер болгаш өске-даа фондуларны дужүрген болур болза, бо Хоойлунуң 16 чүүлүнүң 2 болгаш 3 пунктуларында көрдүнген чүүлдерни ажыглаар:

18 чүүл. Шажын организацияларының өнчүзү

1. Бажыңнар, шажын-чүдүлге дериг-херекселдери, бүдүрүлге, социал болгаш ачы-дуза объектилери оларның ажыл-чорудулгазын хандырарынга эргежок чугула акша-хөреңги болгаш өске-даа эт-хөреңги шажын организацияларының өнчүзү боор болур.

Боттарының акша-хөреңгизиниң күсели-биле садып азы тургузуп алганы, хамаатыларның, организацияларның өргүл кылдыр бергени азы күрүнениң дамчыдып бергени, азы хоойлу ёзугаар чөпшээреттинген өске-даа чурум-биле садып алганы эт-хөреңгини шажын организациялары бодунуң өнчүзү болдурар эргелиг.

2. Шажын организациялары юридиктиг эрге-байдалдыг черлер кылдыр тургусканы бүдүрүлгелер болгаш албан черлери ажыл-агыйны бүрүнү-биле чорудар азы оларга бижыглаан эт-хөреңгини хүн бүрү башкарар эргелиг.

3. Шажын организацияларының дужүрген таварылгаларда бюджет банкылар болгаш өске-даа чээли берикчилери-биле үзе санаашкыннар соонда артып калган эт-хөреңгини ооң уставында айыткан сорулгаларже углаттынар.

4 бөлүк

Күрүнениң болгаш муниципалитеттиң өнчүлүг болур эргези

19 чүүл. Күрүне өнчүзүнүң дугайында нийти чүүлдер

1. Нийти-эвилел өнчүзү, РСФСР-ниң өнчүзү, Тыва Республиканың өнчүзү күрүне өнчүзүнге хамааржыр. Күрүнениң эт-хөреңгизин башкарарын болгаш эргелээрин чоннуң өмүнээзинден улус депутаттарының чогуур Советтери болгаш оларга төлээлеттирген күрүне органнары боттандырар.

(Төнчүзү 3-кү арынында).

Төлевилел

«ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА ӨНЧҮ ДУГАЙЫНДА»

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Эгези 2-ги арында).

2. ССР Эвилелиниң, РСФСР-ниң, Тыва Республиканың бюджеттиг болгаш өске-даа акша-хөреңгизиниң күзели-биле, күрүне эрге-чагыргазының чер-чер органнарының болгаш тус чер башкарылгазының акша-хөреңгизиниң азы бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң акша-хөреңгизиниң күзели-биле тургустунган эт-хөреңги тус-тузунда бүгү-эвилелдиң өнчүзүнге, РСФСР-ниң өнчүзүнге, Тыва Республиканың өнчүзүнге азы муниципалитет өнчүзүнге хамааржыр.

3. Тыва Республиканың девискээринде турар бүгү-эвилелдиң күрүне өнчүзүнге болгаш РСФСР-ниң күрүне өнчүзүнге бо Хоойлунуң дүрүмнери ажыглаттынып, херегленир.

20 чүүл. Нийти-эвилел өнчүзү

1. Тыва Республиканың девискээринде нийти-эвилел өнчүзүнге ССР Эвилелиниң эрге-чагырга болгаш башкарылга органнарының эт-хөреңгизи, ССРЭ-ниң чаңгыс аай энергетика системазы, харылзааның болгаш информацияның нийти-эвилел системалары, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң, кызыгаар болгаш иштики шериглериниң эт-хөреңгизи, камгалал объектилери, нийти-эвилел бюджединиң акша-хөреңгизи, ССРЭ-ниң Күрүне банкызы, ССР Эвилелиниң өске-даа банкылары база нийти-эвилелдиң курлавыр, камгаладылга болгаш өске-даа фондулары хамааржып турар.

Ооң-биле кады нийти-эвилел ужур-утказы бүдүрүлге комплекстери, энергетика, тудуг, агаар транспорту, дээди өөредилге черлери, бүгү-эвилел акша-хөреңгизиниң күзели-биле садып алдынган азы ССР Эвилелиниң өнчүзү кылдыр халаска дамчыттынган өске-даа эт-хөреңги нийти-эвилел өнчүзүнге хамааржыр.

21 чүүл. Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың өнчүзү

Тыва Республиканың девискээринде РСФСР-ниң өнчүзүнге РСФСР-ниң эрге-чагырга болгаш эргелеп-башкарылга органнарының эт-хөреңгизи, республика ужур-уткалыг бүдүрүлгелер болгаш улус ажыл-агый комплекстери, дээди өөредилге черлери, ооң-биле кады РСФСР-ниң сорулгаларын боттандырарынга эргежок чугула өске-даа бүдүрүлгелер база өске-даа эт-хөреңги хамааржыр.

22 чүүл. Тыва Республиканың өнчүзү

1. Тыва Республиканың күрүне өнчүзү Тыва Республиканың чонунуң байлаа болур.

Тыва Республиканың өнчүзүнге Тыва Республиканың эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының эт-хөреңгизи, Тыва Республиканың улустарының культуразының база төөгүзүнүң үнелиг байлактары, республика бюджединиң акша-хөреңгизи, ооң-биле кады Тыва Республиканың улустарының материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразының камгалалын, оларның экономиктиг база социал хөгжүлдезин магадылаар, Тыва Республиканың тускай догуннаашкынын болгаш ажыл-агый талазы-биле хамаарышпас чоруун хандырар бүдүрүлгелер, эт-хөреңги комплекстери болгаш өске-даа эт-хөреңги хамааржыр.

2. Тыва Республиканың девискээринде турар, ССР Эвилелиниң, Эвилелдешкен республикаларның өнчүзү боор турар бүдүрүлгелерин база организацияларны, бир эвес олар боттарының экономиктиг болгаш социал хүлээлгелерин чогуур деңнелге боттандырбайн турар болза, республика өнчүзүнче дамчыдып бээриниң дугайында айтырыгны Дээди Советти дамчыштыр Тыва Республика чогуур органнарының мурнунга тургузуп болур.

23 чүүл. Күрүне сан-хөреңгизи

1. Күрүне бюджединиң акша-хөреңгизи болгаш күрүне бүдүрүлгелеринге база албан черлеринге быжыглаттынмаан өске-даа күрүне эт-хөреңгизи Тыва Республиканың күрүне сан-хөреңгизи болур.

2. Үндүрүглер, каайлылар болгаш күрүнениң өске-даа орулгалары, ооң-биле кады Тыва Республиканың хоойлуга дүүштүр садып алганы ооң-даа өске эт-хөреңги сан-хөреңгиге кирер.

24 чүүл. Муниципалитет өнчүзү

1. Районнуң, хоорайның болгаш оларда кирип турар административ-девискээр тургузугларының муниципалитет өнчүзүнге күрүне эрге-чагыргазының чер-чер органнарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының эт-хөреңгизи, тус чер бюджединиң болгаш бюджеттен дашкаар фондуларның акша-хөреңгизи, чурттаар оран-сава фондузу, чурттаар оран-сава фондузунуң бажыңнарында улус чурттавайн турар оран-сава, инженерлиг инфраструктураның объектилери (суг дамчыдылга-канализация ажыл-агыйының, чылыг хандырылгазының, электри хандырылгазының, газ хандырылгазының, хоорайның электри транспортунуң тудугларының болгаш четкилери, даштыкы чаагайжыдылга объектилери) болгаш тус чер бот-башкарылгазының дугайында хоойлужудулгада көрдүнген таварылгалардан аңгыда, улус депутаттарының Советтериниң девискээринде турар болгаш херглекчилерниң коммунал хандырылгазын дорт хандырып турар объектилер хамааржыр.

2. Көдээ ажыл-агый, садыг, амыдырал хандырылга, транспорт бүдүрүлгелери, үлетпүр, тудуг болгаш өске-даа бүдүрүлгелер эт-хөреңги комплекстери, улус өөредилге, культура, кадык камгалал албан черлери болгаш экономиктиг база социал хөгжүлдеге болгаш тус чер бот-башкарылгазының дугайында хоойлужудулгага дүүштүр тус-тус административ-девискээр тургузугларның мурнунда туруп турар өске-даа сорулгаларны күүседиринге эргежок чугула өске-даа эт-хөреңги районнуң, хоорайның болгаш оларга хамааржып кирип турар административ-девискээр тургузугларның муниципалитет өнчүзү боор туруп болур.

3. Муниципалитет өнчүзүн эргелээрин болгаш башкарарын улус депутаттарының чогуур чер-чер Советтери болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнары боттандырар.

25 чүүл. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң база албан черлериниң эт-хөреңгизи

1. Күрүне азы муниципалитет өнчүзү болуп турар болгаш күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгелеринде быжыглаан эт-хөреңги ажыл-агыйны долузу-биле башкарып чорудар эргелиг бүдүрүлгениң болур.

Ажыл-агыйны долузу-биле башкарып чорудар эргезин бодунуң эт-хөреңгизинге хамаарыштыр боттандырбышаан, бүдүрүлге болза айыттынган эт-хөреңгиниң ээзи болуп, ажыглаар болгаш башкарар база хоойлуга чөрүшпес эвес кандыг-даа хөделиишкинни аңаа хамаарыштыр бодунуң канчаар көргени-биле кылып болур. Бир эвес ССР Эвилелиниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларында ооң өске чүүл көрдүнмээн болза, ажыл-агыйны долузу-биле башкарып чорудар эргеге хамаарыштыр өнчү эргезиниң дугайында дүрүмнери ажыглаар.

2. Кажан ону хөреңги-кошкул чок (хоозураан) деп хүлээп көрген таварылгадан аңгыда, күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгезин эде организастаар азы узуткаар дугайында шиитпирни күрүне азы муниципалитет эт-хөреңгизин башкарарынга төлээлеттирген орган хүлээп алган таварылгада, бүдүрүлгениң аңаа арендага бээрин азы коллективтиг азы хуу өнчүгэ үндезилеттинген өске бүдүрүлге кылдыр эде тургузарын күш-ажылчы коллектив негээр эргелиг. Ындыг таварылгаларда күрүне азы муниципалитет органнарының болгаш күш-ажылчы коллективтиң аразынга тыптып келир маргылдааларны Тыва Республиканың Күрүне арбитражы шиитпирлээр.

3. Күрүне азы муниципалитет өнчүзү болуп турар болгаш күрүне азы муниципалитет бюджединде туруп турар албан черниниң өнчүзү кылдыр быжыглаттынган эт-хөреңги ол албан черниниң хүн бүрү башкарылгазынга турар.

26 чүүл. Күрүне болгаш муниципалитет эт-хөреңгизиниң хуу өнчү болдурары

Бүдүрүлгелер, эт-хөреңги комплекстери, бажыңнар, тудуглар болгаш күрүне азы муниципалитет өнчүзүнде турар өске-даа эт-хөреңги РСФСР-ниң база Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларында, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң оларның бүрүн эргелеринге дүүштүр парлаттынган актыларында доктааттынган чурум болгаш негелделер ёзугаар хамаатыларның база юридиктиг албан черлериниң хуу өнчүзү кылдыр хаарттынган туруп болур.

5 бөлүк

Каттышкан бүдүрүлгелерниң, даштыкы хамаатыларның, организацияларның болгаш күрүнелерниң өнчү эргези

27 чүүл. Каттышкан бүдүрүлгелерниң өнчүзү

Юридиктиг албан черлериниң болгаш хамаатыларның юридиктиг даштыкы албан черлериниң болгаш хамаатыларның киржилгези-биле каттышкан бүдүрүлгелер акционер нийтилелдер болгаш өске-даа ажыл-агыйлар нийтилелдери база эштежилгелер хевирлиг кылдыр Тыва Республиканың девискээринге тургустунар болгаш тургузукчу документилерде көрдүнген ажыл-чорудулганы боттандырарынга эргежок чугула эт-хөреңгилиг боор болур.

28 чүүл. Даштыкы хамаатыларның болгаш хамаатызы хамаарылгазы чок кижилерниң өнчүзү

Бир эвес хоойлужудулга актыларында ооң өске чүве көрдүнмээн болза, бо Хоойлунуң совет хамаатыларның өнчүзүнге хамааржыр чүүлдери даштыкы хамаатыларның болгаш хамаатызы хамаарылгазы чок кижилерниң Тыва Республикада туруп турар өнчүзүнге база ажыглаар.

29 чүүл. Даштыкы юридиктиг албан черлериниң өнчүзү

Даштыкы юридиктиг албан черлери болза, Тыва Республиканың девискээринге үлетпүр болгаш өске-даа бүдүрүлгелерлиг, бажыңнарлыг, тудугларлыг база ССР Эвилелиниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларында доктааткан негелделерге болгаш чурумга дүүштүр оларның ажык-тывыштыг база өске-даа ажыл-чорудулганы боттандырар сорулга-биле өске-даа эт-хөреңги өнчүлүг боор болур эргелиг.

30 чүүл. Даштыкы күрүнелерниң болгаш улустар аразының организацияларының өнчүзү

Улустар аразының керээлеринде болгаш ССР Эвилелиниң, РСФСР-ниң база Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларында доктааткан негелделерге база чурумга дүүштүр Тыва Республиканың девискээринге даштыкы күрүнелер болгаш улустар аразының организациялары дипломаттыг, консул база улустар аразынга өске-даа харылзаалар боттандырарынга эргежок чугула эт-хөреңги өнчүлүг боор болур эргелиг.

6 бөлүк

Өнчү эргезин камгалаары

31 чүүл. Өнчү эргезин камгалаар дугайында чүүлдер

1. Бо Хоойлуга дүүштүр доктааткан өнчү эргезин камгалаарын Тыва Республика магадылап турар.

2. Ужур-дүрүм чогу-биле өске кижиниң ээлеп алганы бодунуң эт-хөреңгизин өнчү ээзи негээр эргелиг.

Бир эвес эт-хөреңгини дедир сатпас ужурлуг кижиден ону садып алган болза, ол дугайын садып алыкчы билбээн-даа база билип шыдавас-даа турган (ак сеткилдиг садып алыкчы) болза, кажан эт-хөреңгини өнчү ээзи азы өнчүзү болур кылдыр ону берипкен кижизи чидирипкен, бир болза, оозу-даа азы оскеан-даа оорладыпкан бир болза, олар чок турда, өске арга-биле тайлы берген таварылгада, садып алыкчыдан ук эт-хөреңгини өнчү ээзи негээр эргелиг. Акшаны, а ол ышкаш эргезин бадыткааш алыр ужурлуг үнелиг саазыннарны ак сеткилдиг садып алыкчыдан негевейн барып болур.

3. Хажыдыышкыннар эт-хөреңгини узуткаары-биле холбашпаан-даа болза, ооң эргезин хажыдып турар бүгү чүүлдерни чайладырын өнчү ээзи негеп болур.

4. Кемниг херек ужурундан өнчү ээзинге чедирген карылганы судтуң шиитпири-биле күрүне орнун дуглаар. Ындыг байдалда күрүнениң чидиргени чарыгдалдарны РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр суд чуруму-биле буруулуг кижиден тыртар.

5. Өнчү эргезин камгалаашкынын суд, Күрүне арбитражы азы үшкүнүң суду боттандырар.

6. Өнчү ээзи болбайн турар болзажок, ажыл-агыйны долузу-биле башкарып чорудар, хүн бүрү сайгарар, бүгү назынында салгал дамчыштырар эрге-биле база хоойлуда азы керээде көрдүнген өске-даа арга-биле эт-хөреңгини эдилеп турар кижиге бо чүүлде айыттынган эргелер база хамааржыр. Ол кижи өнчү ээзинге удур ооң эт-хөреңгизин камгалаттырар база эргелиг.

32 чүүл. Хоойлуда көрдүнген чурум ёзугаар өнчү ээзиниң эргелерин соксаткан үеде ооң эрге-ажыктарын камгалаары

1. Өнчү эргезин соксадып турар хоойлужудулга актыларын ССР Эвилели, РСФСР болгаш Тыва Республика хүлээп алган таварылгада, ол актыларны хүлээп алганының түңнелинде өнчү ээзинге чедиртинген карылганы судтуң шиитпирин ёзугаар ол актыны парлап үндүрген ук организациялар долу хемчээли-биле өнчү ээзинге дедир эгидер.

2. Өнчү ээзиниң эт-хөреңгизин шуут-ла хураарынче угланган күрүне органнарының шиитпири-биле холбаштыр, ооң-биле чергелештир өнчү ээзинге хамааржыр бажың, өске-даа оран-сава, тудуглар азы үнүштер туруп турар чер участогун хураар дугайында шиитпири-биле холбаштыр өнчү эргезин соксадырын ССР Эвилелиниң, РСФСР-ниң, Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларында доктааткан негелделерни болгаш чурумну барымдаалап, өнчү ээзинге дөмей үнелиг эт-хөреңгини тыпсыры-биле азы өнчү эргезин соксатканының түңнелинде чедиртинген карылганы аңаа долу хемчээли-биле дедир эгидери-биле чүгле ынчан чөпшээреп болур.

Өнчү эргезин соксадыр апаар шиитпир-биле өнчү ээзи чөпшээрешпейн барганда, маргылдааны судка, Күрүне арбитражынга азы үшкүзүнүң судунга шиитпирлевээн шаанда, ол боттанмас. Өнчү ээзинге чедиртинген карылганы дедир эгидериниң бүгү айтырыгларын маргылдааны сайгарып көрүп турар үеде база шиитпирлээр.

33 чүүл. Өнчү ээзиниң эргелерин хажыдып турар актыларның күш чок болуру

1. Күрүнениң эргелеп башкарылга органнарының азы күрүне эрге-чагыргазының тус чер органының хоойлуга дүүшпес актызын үндүргениниң түңнелинде, оларга хамааржыр эт-хөреңгини эдилээр, ажыглаар болгаш башкарар талазы-биле өнчү ээзиниң база өске-даа кижилерниң эргелери хажыттынар болза, өнчү ээзиниң азы эргелери хажыттынган кижиниң негелдези-биле ындыг актыны суд күш чок деп санаар.

2. Айыттынган актыларны үндүргениниң түңнелинде хамаатыларга, организацияларга болгаш өске-даа хамаатыларга чедиртинген карылганы, ооң иштинде чедир алдынмаан олча-ажык эрге-чагырганың чогуур органының азы эргелеп башкарылганың эргезинде туруп турар акша-хөреңгизиниң күзели-биле долу хемчээлге орну дедир тургустунар.

Номерден номерже

А. АВТОРХАНОВ.

СТАЛИН КАНЧААР ӨЛГЕНИЛ?

• Номдан үзүндүлер •

(Уламчызы. Эгези №№ 156, 157, 158 «Шында»).

Бир-тээ, ол кижилер Берияның улузу болганда оларны буруудадырга шыкпыныштың ужу Берияга барып дээр. Ындыг турбуже, бо чүүлде бир элдептиг чүве бар. Тудуп хоругдаттырган улуг дужаалдыг бүгү кижилер, оларның баштыңы Рудольф Сланский-ден (ёзулуг фамилиязы Зальцман) эгелээш, Бедржих Геминдер, Рудольф Марголюс, Андре Симон, Артур Лондон олар болгаш Берияның өске-даа тос өөрү шупту еврейлер. Хоругдаттырганнарны ынчангаш «сионистер» деп база буруудаткан. Ол чаа аштап арыглаашкынны Сталинниң кылганы илдең.

Сталинниң «варшава херээнге» Берияга удур каразыышкыны ооң-даа берге. Бир эвес «варшава херээ» бүде бээр болза, Берияга кандыг рольду Сталин чыпшыр тудар деп турганы Гомулкадан билдинип турар (Гомулка бодунуң чоок ажылдакчыларының бирээзинге «Мээң 14 харым» деп документини номчуп берген. «Мээң 14 харым» Польшаның Канадада элчин черинге чоок турган журналга парлаттынган).

Дайын соолундеги баштайгы хонуктардан эгелеп Польшаны үш кижи башкарып турган — Польшаның коммунистиг партиязының ТК-зының даргазы Берут (Гомулка ону «НКВД-ниң өөреникчизи» деп адаан), Политбюро кежигүнү болгаш айыыл чок чорук органнарының баштыңы Якуб Берман (база-ла НКВД-ниң өөреникчизи) болгаш дайын үезинде Польшаның тылынга немецтерге удур поляк коммунистерни демиселче баштап турган ТК-ның бирги секретары Гомулка. Оларның баштайгы ийизи Берияның талалакчылары турганнар. Ынчангаш Сталин Берман биле Гомулканы тудуп хоругдааш, оларның Берут биле Берияга удур өчүүн оларны бакка сугарынга ажыглаар деп шиитпирлээн хире.

Сталин кандыг өчүк алыксап турганыл? Берия Сталинге удур сүлчээ бодап турган, аңаа бодунуң поляк талалакчыларын хаара тудуп алган деп чаңгыс-ла чүүлдү бадыткап алыксап турган. Гомулка боду мынча дээн:

— «Истелге үезинде азы суд чорудулгазында Берман ооң дугайында кандыг-бир озалдыг чүве чугаалаптар ирги бе деп, Берут дыка сестип турган. Чижээ, Берия мурнунда Сталинге удур сүлчээ бодап турган, Берут ол херекче хаара туттунган дээн ышкаш аан. Чогум ындыг деп бадыткап шыдавас мен, менээ ынчаар чугаалап турган чүве. Канчаарга-даа Берут Берман-биле ооң-биле кады мени база дыка харагалзап турган, чүге дээрге суд мурнунга бир дугаарында мен турар ужурлуг мен. Сценарий ынчаар тургустунган... Берут херекти шыдаар шаа-биле соңгаарладып келген, Москваже мөге медээ чорудуп безин турду. Чижээ, ол мени аар аараан деп дамчыдып турган... Берут шыдаар шаа-биле херекти узамдыктырып турган, адак соонда байдалды Сталинниң өлүмү камгалаан» (База ында).

Бо бүгү чүүлдер — чех байысаалгалар-даа, Варшаваның сценарийлери»-лаа Берияга чеде берген, Берияның талалакчыларын ооп өске талалакчылары байысаап турган. Шак ынчаар Сталин боду-ла билбейн, баш мунгаш черже кире берген. Берия чүнү билир болдур, ооң-биле бодунуң сальым-хуузун бызыг холбаштырган Маленков база билип турган. Оларның ындыг ханы чоокшулажылгазын Сталин дүвүрел-биле эскерип турган.

Берия биле Маленковтуң демнежип турарын Хрущев биле Аллилуева бир үн-биле бадыткап турганнар. Кандыг-бир ээлчеглиг шайлаашкын үезинде олар Политбюронуң өске кежигүннериниң хоорлуп, кезүүдүр-ле башкаланы бээрге, Сталин оларның талазынче иимзээш, Хрущев дег, чарылбас ийи тоянчы, ийи моома дээр турган.

Оларның бирээзин Сталин өлүрер болза-ла, өскезин база өлүрүп каар деп, олар билип турганнар. Боттарының амызын Сталинден камгалап алыр дээш олар доңнажып турганнар. Ол доңнаашкын Политбюронуң эрги кежигүннериниң амызын база камгалаан. Ындыг болган деп. Сталинниң сөөлгү пленумунга олар бузурээннер.

Бо удаа бис эң билдинмес айтырыгда келдивис: эрги Политбюронуң алды кежигүнүнге Сталин ойталаан турган, оларның колдары (Молотов, Ворошилов, Микоян, Каганович) канчап чаа Политбюронуң Президиумунуң составынга соңгудуп алганнарыл? ТК-ның 236 кежигүннери болгаш кандидаттары киришкен пленумга Сталин оларны соңгуурундан ойталаан болгай. Олардан чүгле 20-25 кижи Сталинни ёзулуг билир, а арткаңнары ону бурган-сагызын деп санаар турган. Канчап ол кижилер Сталинниң ойталаашкыны-биле чөпшээрешпейн барганнарыл?

Соңгулдаларның доктааттынган чуруму мындыг турган. ТК-ның составын чажыт бадылаашкын бюллетеньнери-биле соңгуур, оларны съездиниң соңгааны санаашкын комиссиязы хынаар, түңнелдерин протоколдааш, съездиге илеткээр, бюллетеньнерни узуткавас, а съездиниң протоколдары-биле ТК-ның чажыт архивинче шилчидиптер. ТК-ның күүсекчи органнарын: Политбюрону, Секретариатты, чиңгине секретарьны болгаш ТК-ның чанында Партийжи контроль комитедин чажыт бадылаашкын-биле соңгуур деп пленум негелде тургуспаан болза, ажык бадылаашкын-биле соңгуур турган.

Шак бо ажык азы чажыт бадылаашкын үезинде ТК-ның пленуму Сталинниң херекке албайн, Президиум (Политбюро) составынга ооң киирбес дээн кижилерин соңгуп алган.

Олардан Сталинниң канчаар ойталап турганы ХХ съездиге ТК илеткелинден билдингир, а олар соңгуткан дээрзин ТК-ның пленумунуң дугайында албан ёзузунуң дыңнадыындан билип алган бис (Правда», 17. 10. 52). Ол дээрге партияга Сталинниң төөгүде эң бир дугаар аштырыышкыны болган. Ол канчап ындыг болганы ол? Сталин ону канчаар хүлээп алганыл?

Сталин дужуп бербээн. Шыдыраа дылы-биле, ол аът шазы-биле бүгү «эрги гвардияны» ап октапкаш, бодунуң байдалын экижидип алыр бодаан. Ол Президиумга мындыг санал киирген: ТК-ның Президиуму эмин эрттир улуг (25 кежигүннүг, 11 кандидаттыг), ынчангаш Президиумнуң аныяк болгаш шиченгир ажыл чорудар бичии орган тургузуп алыр. Ол болза Президиумнуң Бюрозу болур, а ындыг чүүл Уставка көрдүнмээн.

Сталинниң сорулгазы чаңгыс турган — Ворошиловту, Кагановичини, Молотовту болгаш Микоянны ооң-биле оюп кааптар. Ол бодалдың 9 кижиден тургустунган Бюро соңгуттунган, а Политбюронуң эрги кежигүннери өлче колдады кире берген. Ол дээрге Маленков, Берия, Хрущев Булганин, Ворошилов, Каганович олар-дыр, а аныяктардан Первухин биле Сабуров кирген. Молотов биле Микоян Бюрога кирбээннер. Хрущевтуу-биле алырга, Бюро долу составы-биле бөрүк ажылдавайн келген, бүгү ажыл-херектерни Сталин, Маленков, Берия, Хрущев, Булганин олар бежелээ шиитпирлеп турган. Ворошиловту болгаш Кагановичини Сталин шак ынчаар чайладыпкан.

Бодунга таарымча чок кижилерден Сталин канчап ажыы-биле адырлып ап шыдаваныл? ТК-ның пленуму канчап бодунуң «адазының болгаш башкызының» оруун эдербейн барганыл? Бухарин биле Рыковту судтаар дээш саналга удурланганы дээш 1934 чылдагы ТК-ның пленумунуң составының 70 хуузун Сталин күш-биле узуткап каапкан дээрзин ТК-ның пленумунуң кежигүннери билбээни ол бе? Олар билир турган болбайн канчаар. Съездиге чедир үеде эрге-чагырга Сталинде эвес, Маленковтуң болгаш Берияның удурткаңы аппаратта деп безин билир турганнар. Ам аппаратты Сталин контрольдап турар эвес, аппарат Сталинниң бодун контрольдап турар апарган. Партийжи-полицейжи аппарат холунга турда Сталин бурган турган, ам ол аштырган дээрзин ТК-ның кежигүннери көргеннер.

Өске бүгү аргаларны шуптузун шенээш, Сталин адак сөөлгү халдаашкын кылыр деп бодап алган. Чажыт эвес безин чыткан документилерде кирген, ынчалза-даа Сталин дугайында литературага эскертинмейн барган болуушкун болган. Сталин ТК-ның ол пленумунга медеглел кылган, ТК-ның чиңгине секретарындан хостаарын ында айыткан, ол бирээде, медегледи хүлээп албазынга бүзүрээн, а ийиде, бодунуң эң чоок соратниктериниң болгаш өөреникчилериниң аңаа хамаарылгазы кандыг болурун көрүксээн.

Ынчалза-даа элдептиг чүве болган: пленум Сталинниң халажыр дээн медеглелин хүлээп алган!

Ол дээрге Сталинниң төөгүге ийиги аштырыышкыны болган.

Сталин ындыг медеглел кылып турган деп бот-боттарынга хамаарышпас ийи дестен алган бис: бирээзи Светлана Аллилуева, өскези — ССРЭ-ниң шериг-далай министри турган адмирал Н. Г. Кузнецов.

«Өңнүүмге чээрби чагаа» деп номунга Аллилуева мынчаар бижээн: «Аарып тура-бы-биле холбаштыр ол (Сталин — А. А.) XIX съездиниң соонда (1952 ч., октябрь) халажыгже үнер күзелиниң дугайында ТК-га медеглеп турган болгай аан. XIX съездиге соңгуттурган ТК-ның составынга бо факт эки билдингир турган» (арын 191).

«Чүгле чаңгыс чыл» деп номунга ол база-ла ооң дугайында бижип турар: «ТК-ның XIX съездизинге соңгуттурган очулдурукчузу чораан В. Н. Павловтуң чугаалап турганы-биле алырга, ачам 1952 чылдың төнчүзүнде ТК-ның чаа составында халажыгже үндүрер дугайында ийи катап дилээн. Ынчап болбас деп, шупту бир үн-биле харыылап турган... Ол бир үн харыыдан өске харыы болур деп манаан бе ол? Ону чайладырынга кым-бир кижи чөпшээрежиптер деп каразаан бе?.. Шынап-ла, халажыгже үнер деп күзээн бе ол, ынчаш?» (арын 340).

Ооң халажылгазын хүлээн албаан деп, Аллилуева шын эвес билип турганы ооң соонда кестүп келген.

Сталинниң ол медеглелиниң дугайында адмирал Кузнецов база бижээн, ооң халажылгазының «чартык-чамдызын» ооң будап турары илдең. Ооң состери бо: «Ооң (Сталинниң—А. А.) чамдык дужаалдардан хостаар дугайында албан ёзузунуң дилээн мен сөөлзүредир, партияның XIX съездизиниң соонда болгаш СЭКП ТК-ның Пленумундан билип алган мен. Ынчан Сталин камгалал министри албан-дужаалдан хостаткан, ындыг турбуже, партия ТК-да болгаш Министрлер Чөвүлелинде кол албан-дужаалдарны бодунга арттырып алыр деп шиитпирлээн» («Нева», 1965, № 5, арын 161).

Кузнецов чаңгыс чүүлге, харын-даа дыка чарыы чүүлге чазыг кылып турар, чүге дээрге Сталин ССРЭ-ниң чепсектиг күштериниң министри албан-дужаалдан 1947 чылда-ла халашкан, ол албан-дужаалды Булганинге дамчыдып берген.

Чогум халажыт кандыг болганыл? Хыналда чок эрте берген ийи документиде айтып турары — Сталинниң «чартык-чамдык» хосталыышкыны болза, чиңгине секретарь албан-дужаалдан халашкаш, ТК-ның секретарьларының бирээзи болгаш Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы албан-дужаалды арттырып алганы болур.

Сталин сөөлүнүң «коллективтиг удуртулгазының» үезинде энциклопедия словары үнүп келген, ында Сталинниң доңчу намдарында дараазында состерни чарт бижээн: «Партияның XI съездизиниң соонда, 1922 чылдың апрель 3-те Төп Комитеди В. И. Ленинниң саналын ёзугаар И. В. Сталинни партия ТК-ның чиңгине секретарынга соңгаан. Ол албан-дужаалга И. В. Сталин 1952 чылдың октябрьга чедир ажылдаан, ооң соонда амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир ТК-ның секретары турган» (Энциклопедия словары, 3 томнуг, Москва, 1955 чыл, III том, арын 310).

Брежневтиң «коллективтиг удуртулгазының» үезинде үнген Лениниң чогаалдарының долу чыындызының тайылбыр чүүлүнде ону база ол-ла хевээр бижээн. Ында: «Сталин... 1922 чылдан 1952 чылга чедир партия ТК-ның чиңгине секретары, ооң соонда СЭКП ТК-ның секретары» деп айыткан (В. И. Ленин, чогаалдарының долу чыындызы, т. 44, арын 651).

Мында чазыг чок. 1952 чылдагы ТК-ның октябрь пленумунуң соонда Сталин чиңгине секретарь эвес, ТК-ның он секретарьларының бирээзи турган дээрзинге чиңгиниг чок.

Ооң сандайын кым ээлепкенил? Ол дугайында ол үениң кижилериниң сактыышкыннарында-даа, партияның албан ёзузунуң документилеринде-даа айытпаан, ындыг турбуже, чажыт чүве чок — Сталинниң ТК-ның Секретариадында олудун Маленков ээлепкен. Чүгле чиңгине секретарь дивес, а ТК-ның бирги секретары деп адаар. Сталинниң эрге-чагыргазы ооң өөреникчилеринче шилчээни ол.

Ындыг болза-даа, Сталин партияның баштыңчызы болуп артпышаан, ТК-ның Президиумунуң болгаш Секретариадының кежигүннериниң адын адап турда, ооң адын алфавит барымдаалавайн, баштай адаар турган. Ынчалза-даа ооң албан-дужаалы өскелерден хамаарылгалыг апарганынга Сталин эптежип шыдаваан. Ол бодунуң мурнуку кызыгаар чок эрге-чагыргазын чедип алыр дээш база кризис тургузупкан.

(Уламчылыг).

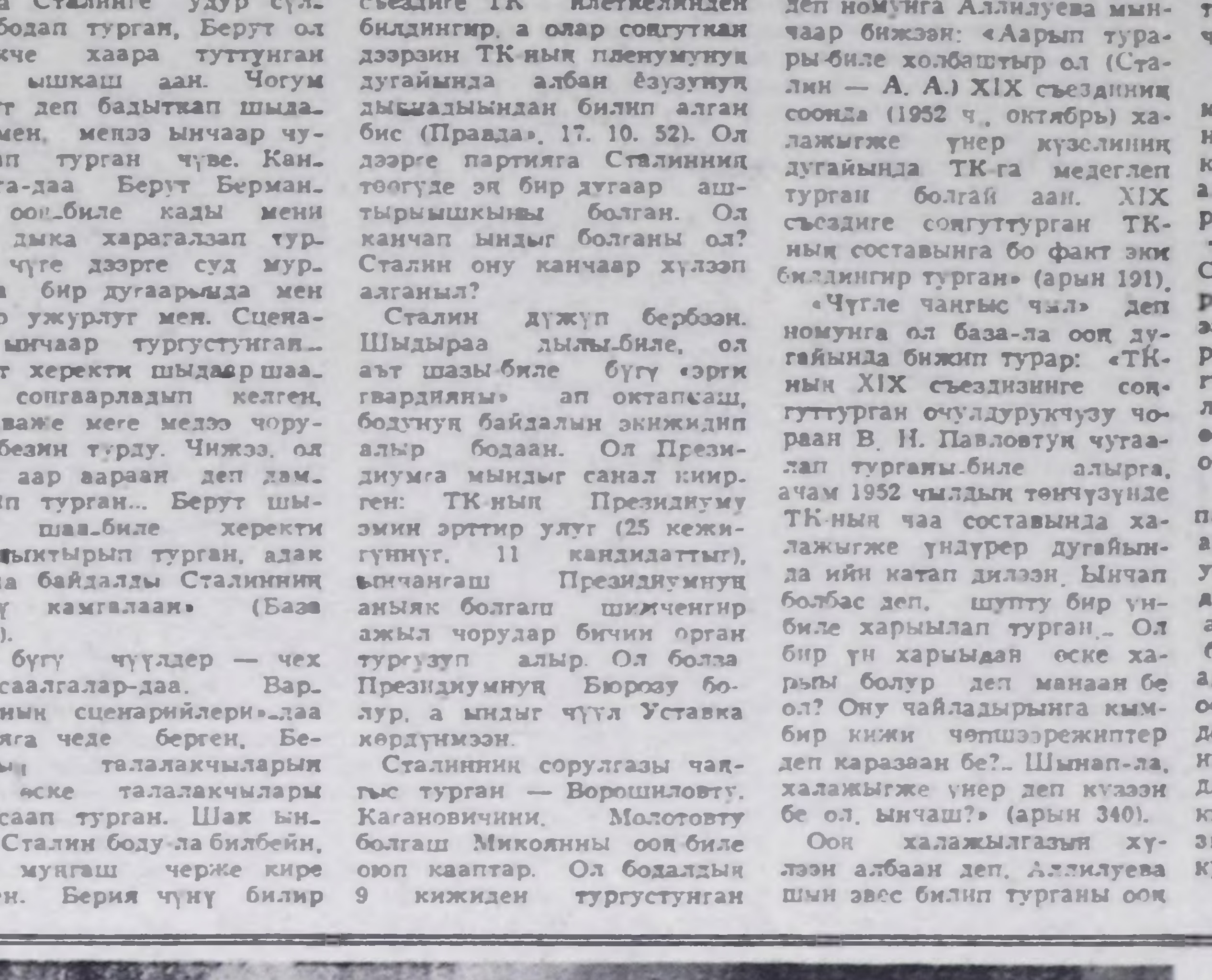

ГФР-де, ылаңгыя ооң чөөн кезээнде ажыл чоктарның саны өзүп турар. Тускай эртемниглерниң санап турары-биле, ол чүгле Германияның каттышканы-биле холбаштыр тургустунган бергедээшкиннерден эвес, а харын Барыын чүкте, ылаңгыя АКШ-та экономиктиг кудулаашкындан хамааржып турар.

ЧУРУКТА: мурнундагы ГДР-ниң девискээринде күш-ажыл биржазында оочур.

СЭТА-ның фотохроникazы.

СУНДУЛУГ УРУГЛАР

Тываның найысылалында талантылыг болгуруга сун- [illegible]

[illegible] Оюн ОХЕМЧИКТИН фотозу.

СОЛУН — ТӨӨГҮ-ДҮР

«Шын» солун кезек үе ш- [illegible]

Юлмеш-оол МОНГУШ,
Хоорун башкызы.

● Социал кижизидилге болгаш школа ●

ОРУК ИЗЕТТИНГЕН ДЕП БОЛУР

«Школа—микрорайон» социал комплекс

Нити билиг школазының реформазын эгелээшкинден бээр чеди чыл эрткен. Кузенниг түннелдерни ол бербээн, ындыг болганда, өөредилге-кижизидилгениг ажылдар чоруур чаа арганы бирээн болза, социал педагогиканы бо чаа өөредилге чылында ажылап кирипкени болур. Солун, чаа чүве болза социал байдалдыг педагогтары азы тыва ажылдарның важыды чугаалаарга, социал байдалдыг педагогиказының башкыларының ажылдарга баштайгы базымнары эгелээни-дир. Шенелде (эксперимент) «Школа — микрорайон» деп адаар социал-педагогика комплекстиг системазы ажылдап эгелээни бо. Өөредилге-кижизидилгелиг ажылдарын эрги системазын үндезини-биле солууругга ол чаңгы болур ужурлуг. Ону Педагогика эртемнериниң академиязының удуртулгазы-биле чорудуп турары-дыр.

Школаның амгы ажылдап турар бүгү байдалдары эргижирээн, ону ынчангаш эрги школа дээр. Шак ынчаар дөгейленген методикалыг, арга-сүмелерлиг ажылдары ам болдунмас болу берген. Школада чаа чүүлдер дугайын ада-иелерге, төрелдерге, черле ынчаш чонга таныштырып чугаалаар сорулга-биле мону бижип олур мен.

Эрги система үезинде башкы кижиниң ажылы дээрге кодан малдың кадарчызы ышкаш, ооң мен-ди-чаагай болурунга идегеп, бүгү-нити албан ортумак өөредилгени ыяк сагып, күүседип, бүгүдени дигии-биле шупту эртемнерге тулдур-долдур шингээттирер, өөреникчилерниң ботхууда сонуургалы-даа, арга-шинээзи-даа, аажы-чаңдаа, кадыкшылының онзагайы-даа, черле ынчаш кижи (личность) — угаансарыылдыг амытан деп чүвени чедир барымдаалавас чораан бис. Башкы күжүр чөпшүлү кедергей-ле чагырып-дужаар методикага бараан боop, ооң кулу, албатызы болганда, өөреникчилерниң билиин чогуур деңнелден куду-даа болдугун-биле ортумак эртемниң шынзылгазын доозукчуларга мулдурлап бергеш, кулак дыш олурган. Башкы база кижи болгай. Ынчалза-даа...

Чавынчак кегү-биле чытпас, шаг-шаа-биле турбас» деп, чон мерген угаанныг сөглээн. Чаа 1991-1992 өөредилге чылы эгелей берген. Шагның негелдезинге дүүштүр бөгүнгү школа эде тургустунуп, чаа методикаларже кирип эгелээн. Тодаргай чижек. «Школа — микрорайон» деп социал комплексти Хову-Аксы суурнуң ортумак школазында ажытлап кирипкени болур.

Социал педагогика башкызының кол сорулгазы — школа биле өг-бүлениң аразынга харылзаа тургузар, эртемнер башкыларының чүктешкизин чиигедир сагыш човаашкынны, ачы-дузаны чедирери болур. Моон мурнунда школадан дашкаар ажылдар деп адааш, биээги-ле школага, ол-ла класска чөгел төндүр чыткудуп келген, шоюккан ажылдарны школаның хазнызындан, шынап-ла, дашкаарлаткаш, өглерге, аалдарга, бажыннарга, кудумчуларга, клубтарга, адак соонда бойдуска чорудары ол-дур.

Үстүнде чугаалаанывыс «Школа — микрорайон» деп социал педагогика комплекстиг ажылдарны Тандыда районда Межегей ортумак школазында эрткен чылдарда эгелээн, ол дугайын район солунунга бижээн турган. Оларның арга-дуржулгазын район школалары үлегерлеп ап турар.

Кобальтылыг комбинаттың даг, металлургия цехтериниң хагдынганы-биле база хөй өг-бүлелерниң оскээр кожуп чоруткаңы-биле өөреникчилерниң саны кызырылганындан суурларның ийи ортумак школалары каттышкаш, чаңгыс школа боол, өөредилге чылын эгелээн. Эрги Хову-Аксы суурдан 5-11 класстарже өөреникчилер кээп өөренип турар апарган. Бо эки чүүл болур. Ол суурда «Школа — микрорайон» деп комплекс-биле холбаштыр социал байдалдыг башкылары чурттакчылар, өөреникчилер-биле ажылдап эгелээн. Ол башкыларның ажылында чаа чүүл — кижи болур: социал кижизидилге. Амгы үениң негелдези-биле алыр болза, өг-бүле кижизидилгезиниң одаа болур. Тываның байдалында тыва улустуң чаңчылдарын, ёзулалдарын өөредилге-кижизидилгелиг ажылдарга билдилиг ажыглаар чаагай херекке башкылар боттуг дузаны чедирерлер.

Кызыл хоорайга башкылар билиин бедидер институтка ол талазы-биле арга-сүме, бодалдарывысты солчуп-даа турдувус. Түңнелинде социал кижизидилгениң чаа аргазы тывылган, социал байдалдың педагогтары база ажылдап кирипкен, ол черле солун болууш-кун, ону деткип, идегелди берип турары черле эки. Ап чорудар ажылдар ол талазы-биле ам-даа арбын.

Өөредилге-кижизидил ге-лиг ажылдарны чаа ёзу-биле боттандырар кижилер социал байдалдың башкылары болур. Мен бодум башкының харыысалгалыг ол хүлээлгезин бодумга алгаш, ажылдап кирдим. Социал педагог боон ажылдап турар оске-даа эш-өөрнүң ажылының талазы-биле бодалдарын, саналдарын, күзелдерин солун дамчыштыр дыңнаар күзелдиг мен. Арга-дуржулга солчуру ажыктыг, өөредиглиг болгай. Чагааларынарны солун арынпарындан номчуур боор бис дээрзинге идегеп артым. Чаа оруктү изеп алган болганда, кызып ажылдаар апаар бис.

Оюн КОРОДА,
Башкы,
Хову-Аксы суур.

ЧИИГЕЛДЕЛЕРНИ БОТТАНДЫРЫП БОЛУР ХИРЕ

Ийе. Бистер ажылдап чорувуста үе бир аңгы. Ажыл-ишчи херээженнер эр улустан дудак чок, деңге ажылдаар чордувус. Ажы-төлүвүс ийи-ле ай чедерге, ажылдап үне бээр. Нити негелде ындыг турду. Ажы-төлүнге чаңнып орар эвес. Ажылдан келгеш, бажыңның чымыштыг ижин чече шымнып кирип тер болгай. Чаш уруун удуруп кааш, ол кадында бажың ажылының чүзүнгедаа четтигерин кызыдар. Чамдыкта тоттур чемгерип кааш, ижээн саап, тараан хооруп, алгыы эттеп алыр сен. Чок-ла болза элээди ажы-төлүнге чаш уругну карактадыр. Шак-ла ындыг чымыштыг ажыл-ишке ажы-төлдү өстүрүп, кижизидип чордувус.

Элээди уруглар ада-иезиниң чаңынга чоорту ажылга чаңчыга бергилээр. Өөренир үе келирге, оларның өөредилгези дээш карак кызар турдувус. Шынап-ла, багай эвес эртем-билиглиг оолдар, кыстарны өстүрүп келдивис.

Амгы үе магалыг-дыр. Чазактың чиигелделерин долузу-биле четтирип орар. Харын-даа ажы-төлүн 3 харга чедир доруктур азырап алыр аргалыг. Бир эвес чаштың азы иениң кадыы кошкак болза, эмчиниң берген сүмези-биле база олуруп болур. Бо дээрге чазактың не болгаш чаштар дээш бир улуг сагыш салышкынының ачызы-дыр. Ийиде, ие херээженнерге шак ындыг чиигелделерни бараалгадып турарының бир кол сорулгазы — келир үениң салгакчыларын кадыкшыл өстүрүп, кижизиткени дээни ол деп санап турар бис. Ие кижи бодунуң салгакчызының кадык болурун канчап күзевес боор. Ынчангаш иелерниң ажы-төлүнүң мурнунга харыысалгазы канчаар-даа аажок бедик.

Бистер он ажыг ажы-төлдүг өстүрүп, кижизиткен иелер бис. База өскелер дег, чазактың шаңналын четтирип, чиигелделерниң хире-шаа-биле көрүп келдивис. Иениң медальдарын-даа эдилеп чор бис. Радиога азы телевидение-даа дамчыштыр Маадыр-иелерге ооңчур чок саңыттаарының чиигелдезин чугаалап-ла турар. Ол чиигелдени автовокзалдарга, чурттап турар черлериниң девискээринде магазиннерге болгаш өске-даа черлерге аттарын алап турган, боттандырарын күзеп орар бис. Район девискээрлеринде чурттап турар Маадыр-иелер санныг болгай. Ынчангаш ону херээженнер чөвүлелиниң дамчыштыр-даа боттандырып болур хире. Биелерниң диләзвисти өөрешип көөрүн күзедивис.

Маадыр-иелер: Долаан КУЖУГЕТ, Чывар ИРГИТ, Д. ОЧУР болгаш өскелер-даа.

Тээли суур,
Бай-Тайга району.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

СЕНТЯБРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Уруглар-га дамчыдылга (Француз дыл кичээли). 10.00 — 11.05 «Марюс». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы.

• • •

14.30 «Телемикст». 15.15 «Кудуушкун». Уран-чечен телефильм. 16.20 «Горница» ансамбльдың көргүзүү. 16.35 Россия тараачыннарының салым-чолунуң дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.05 Цирк. 17.40 Чемпионнар-биле кады. 17.55 «Уругларның музыка клуву» 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 «Үе-чада». 19.30 Сонуургакторга. 19.45 Поэзия минуталары. 19.50 «Марюс». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Павел». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 23.30—01.00 Техчапсар. 01.00 ТМА. 01.15 Биржалардан медээлер. 01.30 Епископ В. Родзянко-биле беседалар. 5-ки дамчыдылга. 01.50 — 02.55 «Марюс». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 Француз дыл. Бирги чылы. 9.00 Француз дыл. Ийиги чылы. 9.30 Автор программалары. 10.30 Инновация төвүн тургузар дугайында дамчыдылга. 11.00 Театр семинарында. 11.35 Камера эрткен үени шинчилеп тур. «Зубр-биле кады». Барымдаалыг фильм.

ТТ дамчыдылгалары

13.00 «Кыс бичии дунмазы». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.05 Ритмиг гимнастика. 14.35 —15.25 Музыкалыг телеабонемент.

• • •

17.00 «Черниң хевири». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү (Япония). 2-ги сериязы. 17.50 «Ырының уланчызы». 18.20 Коллаж. 18.25 Мультфильм. 18.35 Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү.

КЫЗЫЛДАН

18.55 «Айтырыглар болгаш харыылар». 19.15 «Экивенер!» Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Камера эрткен үени шинчилеп тур. Барымдаалыг фильм. 21.50 Баскетбол. ССРЭ-ниң чемпионады. 22.25 «СЭКП. Амыдырал болгаш салым-чол». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Теннис. Целегей маргылдаазы. 23.35 «Сугда музыка». 2-ги дамчыдылга.

ТТ дамчыдылгалары

00.35—02.15 Футбол. ССРЭ-ниң болгаш Венгрияның чыындылары командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

19.00 Мультфильм. 19.15 «Ыракы Чөөн чүк». Телеэпчулал. 20.00—20.15 Медээлер.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

«Тыва электроника» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкыны Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы-биле кады дараазында тускай эртемнер эайы-биле телевирлиг ай хуусаалыг курстарны организастап турар: тускай четкилериниң (өртке удур камгалал, телефон, селектор харылзаазы, шак селтээринин) электиизи, тыналда хемчээчи приборларның, автоматиканың болгаш телемеханиканың электиизи.

Хуу кижилерниң өөредириниң төлээри 70 рубль, бүдүрүлге черлеринден болгаш организациялардан келгеннерниң — 200 рубль.

Курсту чедишкиниг дооскаңнары каттыжыышкынның адырларынга ажыл-биле хандырар.

Курстарның чечележиринн ээугаар кичээлдер бо чылдың октябрьда эгелээр.

Тайылбыр алыры-биле 3-49-60 дугаарлыг телефонну ажыглап болур.

ХОРА ЧЕДИРИП БОЛБАС

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүседикчи комитединиң 1991 чылдың сентябрь 10-да шиитпиринге үндезилээш, бүдүрүлге артынчыларын, бажың богун, хирээлдини, кургаг бүрү болгаш бок сиген ыйнаан Кызыл хоорайның девискээринге өрттедири хоруглуг. Ол чүүлдерни өрттеткенинден үнген ыш агаарны база хирлендирип, бойдуска хораны чедирип турар.

Тайылбыр алыры-биле бойдус камгалалының комитединде 3-48-87 дугаарлыг телефонну ажыглап болур.

• • •

«Тыва агропромтүрүспецмонтаж» трестиниң бүдүрүлге-технологтуг комплектация эргелелинге дараазында ажылдакчылар херегленип турар:

комплектация килдизиниң начальниги — шалыны 430 рубль;

механик—шалыны 350 рубль;

материалдыг бөлүктүң бухгалтери — 345 рубль;

фактура бижикчизи — 210 рубль.

Квартал, чылда ажылдың түңнелдерин барымдаалап акша шаңналдыг. Ажылче албан черинин автобузу-биле чедирер.

Кээр чери: Кызыл хоорай, Островная кудумчузу, 22, № 10 автобус-биле чедер, автобус доктаар чери: Тудугжулар суурy. Телефоннары: 4-13-78, 4-13-79.

• • •

Тес-Хемде Берт-Даг ортумак школазын ажыткандан бээр 50 чылын 1991 чылдың октябрь 5-те демдеглээр. Школа байырлалынга кирер-биле сөн доозукчуларын болгаш амгы ажылдап турганнарну чалап турар.

• • •

Профэвилелдерниң спорт ниитилелдериниң Тыва область чөвүлелиниң төгерик таймазы читкенип барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ЭРГИМ НОМЧУКЧУЛАР!

Тываның аржаан сугларының комплекстиг болгаш гидроклиниктиг шинчилелдерин ССРЭ-ниң Эртемденнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизи үш чылдың нүүрүнде чорудуп турар. Аржаан — минералдыг суглар черлерни, чижээ, Үш-Белдирни, Тарысты, Бай-Тайганың Шивилигни, Чойганны, Улаатайны, Уур аржаанын (Ажыг-Суг) болгаш өскелерни-даа «Шынның» хөй номчукчулары билир. Ол аржаан суглуг черлерниң хөй нуруузунуң дугайында ССРЭ-ниң Эртемденнер академиязының корреспондент кежигүнү Евгений Викторович Пиннекерниң 1968 чылда Кызылга парлаттынган «Тываның минералдыг суглары» деп номунда элээн тодаргай бижээн. Ол аржаан сугларга эмненииридыка ажыктыг, а соора эмненир болза, кижиниң кадыкшылынга, харын амытынынга айыылдыг дээрзин эртемден айыткан.

Минералдыг сугларга хамаарышпас болгаш ижер аржаан суглары чоп база ажыглап турар. Ол сугларның аржаан — эм болур шынары Тываның чонунга шагдан бээр билдингир болгаш салгалдар аайыбиле дамчып келген. Ол дээрге Бай-Тайга районда Бел болгаш Туралыг, Мөңгүн-Тайгада Ала-Тайга, Аспаты, Сүт-Хөлде Тос-Баштыг, Дөргүн, Улуг-Хем районда Кара-Суг, Торгалыг, Таңдыда Ууртайлыг (Арголик), Эрзинде Мерен, Дарги аржааннарыдыр.

Ук аржааннарның шынап-ла, эм шынарлыын азы эм болбазын эртемденнер амга чедир тодарадып шыдаваан. Ынчаарга бо айтырыгны тодаргайлаар төлээде, ылаптыг шинчилелдер негеттинип турар.

Ол аржааннарның шынарын тодаргайлаар талазыбиле баштайгы базымны ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң бөлүк эртемденнери (удуртукчузу химиктиг эртемнерниң кандидады К. Д. Аракчаа) кылган. «Аржаан дузалаан бе?» деп анкетаны ёзугаар эмнелге-социологтуг шинчилелдер ийи түңнелдерни берип болурунга эртемденнер идегеп, бүзүреп турар. Эмнелге эртемнериниң кандидады Л. С. Эрдынееваның удуртулгазы-биле эмнелге ажылдакчылары ындыг шинчилелдерге кирипкен. Эмнелге-социологтуг шинчилелдерни солуннар дамчыштыр чорударын эртемденнер шиитпирлээн. Моон адаанда парлаттынган анкетада айтырыгларга харыыларны (анкетаны солундан кезип алгаш, ажыглап болур) бижээш, дараазында адрести ёзугаар чорударын эртемденнер дилеп турар: 667000, Кызыл, Ленин кудумчузу, бажың № 30, ССРЭ-ниң ЭА-ның ТКК, химиктиг эртемнерниң кандидады Кара-кыс Донгаковна Аракчаага.

Номчукчулар кандыг-лабир медээлерни билир болза, база ол-ла адрести ёзугаар чорударын дилеп турар.

Тываның аржаан сугларының эм шынарларын өөренип көөрүнге дузалаар номчукчуларга өөрүп четтиришкинин илерегейлээр апаар.

«Аржаан дузалаан бе?» деп анкета

1. Фамилиязы, ады, адазының ады ______
2. Назы-хары ______
3. Эр, херээжен ______
4. Аржаанга турган үезинде профессиязы ______
5. Аржаанга чораан үезинде чурттап турган чери (район, суур) ______
6. Кайы чылда, кандыг аржаанга чораан ыл? ______
7. Канчаар аарып турганыл? (болуунуң байдалы азы эмчиниң тодаргайлаан аарыы) ______
8. Канчаар эмнеттингенил азы эмнээнил? (аржаанны ишкен бе, ваннага, душка кирген, чиндээшкин кылдырткан, чуунганы, боостаа чайганы ______ аржаанга турган хүннери чежел? Эмнээшкин үези кыска бе азы узун болган бе?) ______
9. Аржаанга чораан соонда байдалыңар кандыг болганыл? а) дузалаан ______

б) дузалаваан ______

в) байдалыңар баксыраваан бе? ______

г) аржаанга эмнедип чорааныңга хамаарыштыр немелде медээлер ______

10. Амгы адресиңер ______

КИНО

СЕНТЯБРЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Сезар и Розалия» 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Транти-Ванти» 9.00, 10.10. «Дичик» 12.00. «Восточный коридор или Ракет по...» 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Враг» (2 сериялыг) 13.20, 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Воля вселенной» 15.00, «Сестрички либерти» 16.40, 18.20 (узаткан) шактарда.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солунун редакция коллективи.
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● оралакчылары 3-33-91; 3-34-17; ● приемная 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-25; 3-34-17; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; 3-41-23; ● экономика килдистери: үлетпүр 3-34-49, 3-36-74; кедээ ажыл-агый 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-47; ● үлус өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-36-82; 3-41-23; чагаа 3-39-03; очулга 3-34-39; 3-34-93; ● корректорлар 3-34-19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва республиканың Ном үндүрер чер, политрафия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүнс комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27097 экз.
Чагыг № 964.

БИБЛИОТЕКА

ДҮЖҮТ АЖААЛДАЗЫ: КҮЖЕНИИШКИННЕР БОЛГАШ ДҮВҮРЭЭЗИННЕР

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну
ШЫН
1925 чылда үндезилеттинген
№ 160 (14660) 1991 чылдың сентябрь 25, среда
Садар өртэ 20 көп.

КҮС ЧЫЛДЫ ЧЕМГЕРЕР

Республиканың чамдык ажыл-агыйларында күскү дүжүт ажаалдазы бо хүннерде түңнүктеп турар. Бистиң эң тараалыг черлеривистиң бирээзи—Бии-Хем район. Тыва Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң сөөлгү медээлерин ёзугаар көөрге, бии-хемчилер бир гектарга онаалтыр ортумаа-биле 14 центнер дүжүттү ап турар. Ам ук районнуң чамдык улуг дээн ажыл-агыйларында байдал кандыгыл дээрзин көрүп көрээлинер.

«Саян» совхоз — мал-маган, девискээр-даа талазы-биле районда мурнуку черни ээлеп турар. Ук ажыл-агый бо чылын күрүнеге чагыг ёзугаар 1400 тонна тараа культуразын садар. Ындыг-даа болза тел салбырның болгаш Сушьтуң чоогунда база Лениникада чамдык шөлдерни долу каккаанының болгаш мал саза басканының түңнелинде эвээш эвес чидириглер бар дээрзи илдең болду.

Сушь салбырының чоогунда улуг эвес дилиндекте ийи комбайн чыттыр кестирген кызыл-тасты ажаап тур. Оларның бирээзиниң комбайнери-биле чугаалажы бээримге, совхозтуң тараажылары Ленинка салбырынче чорупкан болду. Мооң мурнунда чылдарда олар дүжүт ажаалдазын, ону тарыырын-даа бригада ээйы-биле аңгы-аңгы кылыр турган болза, ам шупту ниити күш-биле ажылдап турар.

Хаак-Адаанга (Ленинканы шагдан бээр ынчаар адаар турган) кээримге, суурдан ырак эвесте ыйгыл черде чээрби хире комбайн чаңгыс черде чыглы берген тур. Механизаторлар эртенги чай арызында комбайннарын кынап, тыртып, солярка кудуп ап, үнеринге белеткенген: чугаалажыптар хире чайлыг кижи чок болду. Суглуг улуг доскаар чанында вагончикке кээримге, сергээ кончуг аныяк херээжен чем белеткеп тур.

— Мени Клара Байыскалан дээр, дузалакчы повар кижи мен—деп чугаалады. Улуг поварывыс Лидия Хөлчүкпаа сметана, хлеб эккээр дээш, бригадирның машиназы-биле Өөк кире берди.

Клара биле Лидия бо чайны өттүр совхозка поварлааш, мал чеми болгаш дүжүт өстүреринге эвээш эвес үлүүн кииргеннер. Чаңгыс хүн олар 50-60 кижини чемгерип турган болза, ам 80 кижини хүнде ийи удаа чемгерип, кызымак ажылдап турар. Механизаторларны эът, картофель, капуста, сметана болгаш макарон, крупа аймаа-биле четчири-биле хандырып турар. Бир чемненирге өртээ ортумаа-биле 1 рубль 60 копеек. Механизаторларның негелдезин ёзугаар оларга таакпыны магазинден эккеп садып турар. Чүге дизе үүрмек чүүлдер дээш өскээр чардыгып, үе-шакты чидирип болур. Бо чүүлдер талазы-биле механизаторлардан кандыг-даа хомудал кирбейн турар дээрзин кады чугаалашканым аныяк комбайнерлер Леонид Никитин, Николай Эренчин олар бадыткады.

Аппаа чорууп турган, совхоз директору Виктор Иванович Черновка дорвап таварыштым.

— Кижилерниң чурттаар оран-савазын, амыдыралын экижитпейн турган, олардан хөй чүве негээри шын эвес. Ынчангаш бистиң совхозтуң удуртулгазы, профэвилел комитеди дүжүт ажаалдазының үезинде ажылды канчаар организастаарынче кол кичээнгейни угландырган бис. Бирээде, механизаторларның әъш-чем хандырылгазының дугайында айтырыг ам шуут чок. Бүгү чүве четчир. Ийиде, техниканың халас турар чоруун болдурбас дээш бүгү чүүлдерни баш удур белеткеп, туруушкуннарны болдурбайн турар бис. Үште, сөөртүлге үезинде чидириглерни болдурбас дээш Ленинка оруун бо чылдан кылдыртып эгелээн бис. Ам ол оруктуң хөй кезиин тараа сөөртүп болур кылдыр кылган, оон тудуу уламчылап турар. А суур шуут кагдынар четкен турда, ам ону катап тургузуп, ийи-ийи аал чурттаар беш бажыңны, ийи улуг инек кажааларын туткан. Кысказы-биле чугаалаарга, Ленинканы катап хөгжүдүп эгелээн бис.

Ажыл-агыйның көргүзүглериниң дугайында Виктор Иванович шоолуг-ла чугаалаваады. Ынчалза-даа «Саян» совхозтуң тараажылары бо хүннерге чедир 900 тонна хире тарааны аштап, арыглааш, Туранның тараа хүлээп алыр пунктузунче база Кызылдың сайгарылга баазазынче чорутсан. Бир гектар шөлден ап турар дүжүт — ортумаа-биле 14—16 центнер чедип турар, харын-даа чамдык черлерниң 18—20 болуп турар. Мынчап кээрде, саянчылар күрүне чагыының барык алдан хире хуузун ам күүседип алган. Хоочун механизаторлар Анатолий Немкин, Алдын-оол Биче-оол, Константин Биче-оол, бригадир-комбайнер Николай Эренчин, шай ажылчыннары Өпеймаа Сарыглар, Зинаида Шойлаа, чолаачылар Андрей Беленков болгаш оон-даа өскелериниң ажылдап турары эки.

— Ам ол сорулгавыс бүгү күштү үндүрүп турган, кыска үеде дүжүттү долузу-биле ажаап алыры. Ынчангаш баштай-ла күрүне чагыын күүсеткеш, арткан орулгавысты санап көргеш, чүнү кылырын боттарывыс шиитпирлээр бис. Оон башка хоржок—деп, директор өске шөлче чоруп тура чугаалады.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: дүжүт ажаалдазында; механизаторлар В. Дамчай, А. Оттукай.
Авторнуң фотолары.

АНГОРЛАРНЫҢ ЭЭЛЕРИ

Мырыңай аныяанда, кайызы-даа он тос харлыында өшкү кадарып эгелээш, бо хүннерге чедир, үжен ажыг чыл дургузунда Х. Х. Күжүгет-биле Л. С. Салчак ниитиниң хөрээнге төлептиг бараан болуп чоруур.

Өг-бүле 1964 чылдан бээр төрүүр өшкү кадарып келгеш, холдуунда чыл санында бир кодан (ортумаа-биле 300 ажыг) анайны совхозка өстүрүп берип, бир баш өшкүге онаалтыр 1,2 килограмм дүкту кыргааш, күрүнеге садып келген. Моон алырга, малчыннар ажыл-агыйга эвээш эвес орулганы, өшкүнү өстүрер херекке төлептиг үлүүн киирген-ни билдингир.

Бедик күш-ажылы, чединиишкиннери дээш Херелмаа Хууракховна Күжүгет Күш-ажылдың Кызыл Тук, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнер-биле шаңнаткан. РСФСР-ниң кедээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы деп атты алган. Сандуу Лама-Сүрүңович Салчак Күш-ажылдың Кызыл Тук орденге, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны хүндүлүг атка төлептиг болган.

Бо чылын өг-бүле чүс баш өшкүге онаалтыр 91 анайны менди доруктурган, бир баштан-на 1,3 килограмм дүкту кыргып алган. Бай-Тайга районнуң өшкү кадарчыларының арызынга чемпион болган.

«Кызыл-Даг» совхозтуң сурагалыг кадарчылары күскү семиртилгени организастап, кыштаглаашкынга белеткенип турарлар.

СЭТА-НЫҢ МЕДЭЭЛЕРИ

БАКУ. Ында «Хөгжүмнүг сентябрь» деп уругларның чогаадылга фестивалы ажыттынган.

Россиядан, Казахстандан, Эстониядан, Таджикистандан, Туркмениядан, Башкириядан, а ол ышкаш Турциядан үш чүс бичии хөгжүмчүлер Азербайджанның найысылалында чыглып келген, ол байырлалда киржип турар. Фестивальдың киржикчилери беш хүн дургузунда хөй-хөй концерттерни уруглар бажыңнарынга, школа-интернаттарга чаагай сеткилдиг күзээшкинни кылдыр көргүзер.

АЛМА-АТА. Өңнүг телевизор бүдүрер тускайжыткан бүдүрүлгениң тургузукчуларынга — Казахстанның радиотехниктиг заводунга, Каззаготхлопкопром каттыжыышкынынга болгаш мурнуу-көрей «Тельбоне» фирмага — ону дерип, белеткеп, ажылдадып эгелээринге чүгле ийи ай хуусаа негеттинген.

Ол совет-корей ажыглаар заводтуң дыышкыны ында болган. Чыл кады төнчүзүнге чедир завод 10 муң ажы-хире телевизорларны Оларның бирээзи-ле 4—4,5 бээр муң рубль өртектиг болур.

МОСКВА. ССРЭ Президентизи ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының удуртулгазы-биле ужурашкан.

Аңаа чуртта он-он чылдар дургузунда тургустунуп келген үндезин шинчилелдер системазын Эвилелдиң суверенниг күрүнелер эвилели кылдыр эде тургустунуп турар үезинде хевээр арттырарының, хөгжүдериниң, акшаландырарының айтырыгларын чугаалашкан. Эртемнер академиязынга демократтыг реформаларның айтырыглары база кедүрүлген.

ЕРЕВАН. Картада база бир чаа күрүне — Хамаарышпас демократтыг Армения көстүп келген ышкаш. Ону ооң мурнундагы Совет Социалистиг Армян Республиканың хамаатылары тургускан.

«Армения Республика ССРЭ-ниң составында эвес, хамаарышпас демократтыг күрүне болурунга чөпшээрежир силер бе?» деп айтырыгга эрткен субботада референдумга оон чурттакчыларының бадылаашкынга киришкеннерниң 99,31 хуузу «Ийе» деп харылаан. Бадылаашкынга соңгукчуларның 95,05 хуузу киришкен.

МОСКВА. Демократтыг реформалар шимчээшкининиң (ДФШ) Тургузукчу съездизинге белеткелдиң шугуму-биле ол шимчээшкинниң Москва конференциязы ында ажыттынган. Аңаа Москвада девискээр төвүнүң уставын чугаалажыр, ДФШ-ниң Тургузукчу съездизинге делегаттарны соңгуур.

ДФШ-ни тургузар дугайында инициативаны бо чылдың июль эгезинде Эдуард Шеварднадзе, Александр Яковлев, Москваның болгаш Санкт-Петербургтуң (Ленинградтың) мэрлери (хоорай чагырыкчылары) Гавриил Попов, Анатолий Собчак, эртем-үлетпүр эвилелиниң күүскомунуң даргазы Аркадий Вольский олар идип үндүргени билдингир.

(СЭТА-ның корреспондентилериниң дамчытканы ёзугаар допчулаан).

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң эт-хөреңгизин дамчыдып бээриниң талазы-биле хөй-ниитиниң санал-оналын өөренип көөр болгаш саналдарны киирер талазы-биле комиссияны тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ БОЛГАШ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң шимчевес болгаш шимчээр эт-хөреңгизин ажыглаар болгаш дамчыдар талазы-биле хөй-ниитиниң санал-оналын өөренип көөр болгаш саналдар киирер дээш Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Дараазында составтыг комиссияны тургузар:

В. А. Парунин—Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, комиссияның даргазы;

А. Д. Аран—Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң нииити килдизиниң II категорияның специализи;

А. Г. Богдановский—«Тувинская правда» солуннуң редактору;

Л. О. Бавуу-Сүрүң — улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң даргазының оралакчызы;

Н. Л. Верхотурова — Тыва Республиканың культура министриниң оралакчызы;

А. Д. Ховалыг—Тыва Республиканың Дээди судунуң даргазы;

В. М. Евтешин — Тыва Республиканың улус депутады;

А. В. Конев—Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүнү;

Г. М. Конев—Тываның Статистиканың республика эргелелиниң начальниги;

А. В. Ковальчук—Тыва Республиканың улус депутады;

Г. М. Кузнецов—Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чанында капитал тудуг эргелелиниң начальниги;

М. К. Куулар — Тыва Республиканың Архитектура болгаш тудуг херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы.

Л. В. Никифорова — Тыва Республиканың күш-ажыл министриниң оралакчызы;

К. Д. Ондар—Тыва Республиканың сан-хөө министри;

Э. Х. Ооржак—Тыва Республиканың улус депутады;

О. Х. Ондар—Тыва Республиканың кадык камгалал министриниң оралакчызы;

Т. Ч. Салчак—Тыва Республиканың Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң даргазы;

Ю. Т. Стал-оол—Тыва Республиканың юстиция министри;

Г. П. Стародубцева—Тыва Республиканың Күрүнениң кол арбитри;

Л. Х. Тас-оол—Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы;

В. Ф. Чадамба—«Шын» солуннуң редактору.

2. Комиссия 1991 чылдың сентябрь 26-га чедир саналдарны белеткээр болгаш Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң каттышкан хуралынга чугаалажып көөрү-биле оларны киирер.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы
В. КАЖИН-ООЛ

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы
В. ПАРУНИН.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың сентябрь 20.

ЧЭЭЛИ БЕЗИН АЛБААН

Сукпак кодээ Совединиң девискээринде К. Ооржак удурткан 6 кижи кежигүннүг арат ажыл-агыйы бо чылдың майда ажылдап эгелээн.

Коллективте 250 гектар черни быжыглаан. Продукцияны Кызыл райпога садар керээлиг. Амгы үеде 40 хире инекти саап турар. Бир тонна сүттү дужааган. Оон аңгыда быштакты, саржагны, ааржыны база садар.

Кирилл Ооржактың удурттуну бо коллектив арат ажыл-агыйын организастап тургузарда, күрүнеден чээли-даа албаан, төрел улус дугурушкаш, боттарының хуузунда мал-маганын, акша-хөреңгизин кадып, бөлүп алган. Бир-бир тракторлуг, автомашиналыг. Арат ажыл-агыйы шээр малдыг. Төрүүр 40 хире хаванны садып алыры-биле кажаазын белеткээн, комбикормну садып алган. Оон аңгыда күштү база өстүрер планныг. Амгы үеде коллектив келир кышка хынамчалыг белеткенип турар. 100 тонна сигенни сараатап алган. Кыштагны удавас тудуп доозар.

Седен ХЕРТЕК.

КАК-ТЫҢ АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫ

РСФСР-ниң Президентизиниң Чарлыынга болгаш Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының айтыышкынынга дүүштүр Күрүнениң айыыл чок чорук талазы-биле республика комитединиң архив материалдарын күрүне архивинге дамчыдып бээриниң талазы-биле комиссияны тургускан. Ооң составынга айыыл чок чорук болгаш архив талазы-биле албан черлериниң төлээлери кирген.

Төөгү ужур-уткалыг болгаш эртем база культурага ажыктыг боор болур, үжен болгаш оон-даа хөй чылдар иштинде шыгжаттынып келген истелге, шүүп хынаашкын материалдарын дамчыдары көрдүнген. Оперативтиг материалдар болгаш КАК ажылдакчыларының хууда херектери оларга хамаарышпас.

Комиссия ажыл-ишчи байдалга ааҗок шалыпкын ажылдааш, архив материалдарын кыска хуусаа дургузунда сайгарып көргеш, дамчыдар ужурлуг документилерни аңгылаан. Ынчалза-даа бо ажыл ам-даа долузу-биле доозулбаан. Бистиң республикада ужурдурум чок сталинчи кемхерек үүредиишкиннериниң үезинде буруу чок черге кожарааннарны агартыр ажыл ам дооступ турар. Ол доостуру билек херзэн агарткан хамаатыларның бүдүн чартык муң хире санныг херектерин немей дамчыдар.

(Бистиң корр.).

Тыва Республиканың Дээди Совединге, чазаанга болгаш бүгү хамаатыларынга

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң өнчүзүн болгаш эт-хөреңгизин сайгарып көрүп турары-биле черлеш тир РСФСР-ниң Культуразының бүгү-россия фондузунуң Тыва салбырының, Тываның Чурукчулар, Архитекторлар эвилелдериниң чогаадыкчы коллективтериниң, республиканың «Алдан-Маадыр» чурт-шинчилел музейиниң өмүнээзинден республиканың Дээди Совединден, чазаандан, бүгү хамаатыларындан дилээривис болза, партия рескомунуң бажыңын чурт-шинчилел музейиниң эргезинче бээрин дилеп, бисти деткиирин күзеп турар бис.

Бистиң музейивис — Тыва Республиканың төөгүзү, ёзулуг-ла арын-шырайы-дыр. Маңаа келген аалчылар болгаш көрүкчүлер төрээн черивистиң дүүнгү, бөгүнгү, даартагы төөгүзүн, байлааны, аңменин моон ханы билип алырлар, шынап-ла, музей — бистиң чонувустуң чоргаарал-дыр. 60 чыл туруп келген үезинде музей Тываның тураскаалдарын археологиязын, төөгүзүн, культуразын болгаш чурулга уран чүүлүн суртаалдаар, өөренип, камгалаар, чыыр талазы-биле ёзулуг эртем-шинчилел, чырыдыышкын төвү болуп келген. Делегейниң хөй-хөй эртемденнери бистиң музейге келиксеп турарында ужур-ла бар.

Төөгүнүң 65 муң ажыг тураскаалдары болгаш бойдустуң байлаа, тыва улустуң үнелеп четтинмес эртинелери кандыг байдалда шыгжаттынып, камгалаттынып турарын көргеш, чүрек саргып келирдир. Ол дээрге, Тываның төөгүзүнүң болгаш байлааның катаптаттынмас ховар сүй-белектери ышкажыл. Ол-ла бүгү бо хүннерде эргижирээн ыяш бажыңда, азы оон 87 хуузу сандан үнген, өрт айыылының кырында, дүрүм ёзугаар экспонаттар шыгжаар арга чок, харын-даа оларның чамдыызы үрелип эгелээн черде туруп турар.

Бөгүн музей шыгжамырда экспонаттарны долузу-биле чонга көргүзер, кадагалаар аргазы чок болуп турар. Чыгдынган тураскаал-эртинелер коллекцияларындан аңгы-аңгы музейлерни тургузуп болур, ылавтыя чечен чогаалдың, уран чурулганың, бойдустуң болгаш археологиязының дээш, өске-даа музейлерни чүге кылып болбас боор. Мону дарый шиитпирлээринге Совет күрүнениң тыва чонга ТАР-ның чазаанга белек кылдыр тудуп бергени. Тыва Республиканың найысылалының төвүнде туруп турар партия рескомунуң бажыңын музей тургузар кылдыр бээри, дузалаары—чаңгыс арга ол.

Тываның улус депутаттарынга, чазаанга болгаш хамаатыларынга сеткилдиң ханызындан бүзүревишаан, тыва улустуң үнелеп четтинмес эртине-байлаан бистиң салгалывыска дамчыдып бээр херекке, ыдыктыг төөгүзүнүң салым-чолун камгалаарынга төлептиг үлүүңерни киирер силер дээрзинге идегеп турар бис. Чүгле ынчан республиканың «Алдан-Маадыр» чурт-шинчилел музейи культураның ёзулуг одаа, ажылчы чоннуң эстетиктиг болгаш мөзү-шынар кижизидилгезиниң төвү боор болур.

Улуг хүндүткел, идегел-биле
РСФСР-ниң Культуразының бүгү-россия фондузунуң Тыва салбырының мурнундан Тыва Республиканың улус депутады **М. КУУЛАР.**
Тываның Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы **Т. ОНДАР.**
«Алдан-Маадыр» музейиниң директору **А. ДАМДЫНЧАП.**
Төөгү эртемнериниң кандидады, Тываның улустуң чогаалчызы **М. КЕНИН-ЛОПСАН.**
РСФСР-ниң Культуразының бүгү-россия фондузунуң Тыва салбырының даргазы **Э. БАЙЫНДЫ.**

ДЕМНИГ АЖЫЛДЫГ

90 га черге картофельди «Хемчик» совхоз эрткен чазын олурткан. Үнген дүжүттү ажаап алырынга совхозтуң бодунуң ажылчыннарындан аңгыда Эрги-Барлык суурда организациялар, школа, Кызыл-Мажалык суурнуң аңгы-аңгы коллективтери идеп-кейлиг киришкен. Коллектив бүрүзү 2 га черде картофельдиң дүжүдүн ажаар кылдыр хүлээндирген. Эң ылавтыя Барыын-Хемчик районнуң культура килдизиниң шефчилери бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаан.

Хевенмаа Хомушкута удурткан звенонуң тарып өстүрген картофелиниң дүжүдү эки болганын шефчилер демдеглээн. Бо звенонуң өстүрген картофелиниң дүжүдү 1 гадан-на 100 центнер болган.

Янзы-бүрү организацияларның арызында кады ажылдажылганың харылзаалары үстүп, бот-боттарынга дузадан ажык-кончаа эрээр бо үеде «Хемчик» совхоз-биле аңгы-аңгы организацияларның демниг кады ажылы эки үлегер боору чугаажок.

(Бистиң корр.).

ЧЕХОСЛОВАКИЯДАН ЭЭП КЕЛГЕН

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутады Ш. Д. Ооржак Чехословакияның Брно хоорайга улус ажыл-агыйының чединиишкиннериниң делгелгезинге киржип чораш, ээп чаныл келген. Ол чуртка чоруп турган, чамдык даштыкы бүдүрүлгелерниң удуртукчулары-биле ужуражып, кады ажылдаар, садыглажыр дугуржулгаларны кылган.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельников делгелгеге болгаш дугуржулгаларны кылырынга киришкен.

(Бистиң корр.).

ДАҢЗЫЛААРЫ ДООСТУР ЧООКШУЛААН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, хооркомнуң, райкомнарның өнчү-хөреңгизин даңзылаары чорул турар болгай. Ол ажыл кажан доостурун, партияның бажыңнарын, эт-херекселдерни кымга бээрин, чамдык өнчү-хөреңгини аңгы-аңгы организацияларга үлежи берген деп чугаа чорул турары шын бе дээрзин солуннуң номчукчулары айтырып турар.

Орта шын харыыны бээрин Тыва Республиканың сан-хөө министри, партияның өнчү-хөреңгизин даңзылаар комиссияның даргазы К. Д. Ондардан бистиң корреспондентивис дилээн.

— Комиссияның сорулгазы болза партия рескомунуң, хоорkомнуң, райкомнарның өнчү-хөреңгизин шуптузун даңзылаары, агар саныңда чеже хире акша-көпеек барын тодарадыры болур. Ажылдың хемчээли улуг. Ында комиссиялар, бөлүктер ажылдап турар. Райкомнарның өнчү-хөреңгизин даңзылаары холдуунда доозулган, чүгле үш райком арткан. Партия рескомунуң өнчү-хөреңгизин даңзылаары уламчылап турар, чоокку хүннерде доозар бис. Бүгү ажылды доосkаш, түңнелин сентябрь 27-де үндүрери көрдүнген чүве. Өнчү-хөреңгиниң түңнелиниң дугайында чонга чарлап динналыр бис.

Партияның эргезинге турган бажыңнарны, машиналарны, эт-херекселдерни үлээри бистиң комиссияның эргезинге кирбейн турар. Амдыызында кандыг-даа организацияга чүве бербээн. Ол болза улустуң арызында тараап «дилир-дилир» болганзыг. РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң шимчээр болгаш шимчевес өнчү-хөреңгизин дамчыдып бээриниң талазы-биле хөй-ниитиниң саналдарын өөренип көөр база саналдарны киирер комиссияны Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Министрлер Чөвүлели тургускан. Ол комиссияны Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин удуртуп турар. Кайы организацияга чүнү бээрин бо комиссия саналдап киирер. Оон соонда ону Тыва Республиканың Дээди Совединиң, Министрлер Чөвүлелиниң каттышкан хуралынга чугаалажып көөр.

Партияның бажыңнарын, машиналарын, эт-херекселдерин алыры-биле дыка хөй организациялардан, бүдүрүлгелерден дилеглер бисче кирген. Оон саны ийи чүс чеде берген. Оларны чүгле тургустунган комиссияже дамчыдып берген бис.

Таңдыда Салчак Тока аттыг совхозтуң чолаачызы Дадар-оол Хирлигбей чайын мал чемнери белеткээн бригадаларга бензинни болгаш оон өске-даа кывар-чаар материалдарны бо-ла чедирип келир. Ында Алексей Лодай-оолдуң механизастаан звенозу ол чолаачының дүрген дуза чедирилгезиниң ачызында 590 тонна мал чемин белеткээрин ажыр күүсеткен. Сигенин кезип, дажыглап турган хамык техника бичии-даа анаа туруушкун чок ажылдап келген.

Бо хоочун чолаачы амгы хүннерде дүжүт ажаалдазында техника аймаанга ажыглаар кывар-чаар чүүлдү база шалыпкын чедирип берип турар.

Ол ажыл-агыйда аныяктарның ажылы демдеглексенчиг-дир. Ылаңгыя Оңдар Тас-оолдуң оолдары Орлан болгаш Азас тракторлар башкарып, совхозка хөй тонна сигенни белеткеп бергеннер.

ЧУРУКТАРДА: чолаачы Дадар-оол Хирлигбей; тракторист Оңдар Азас.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Тараа турда, тодуг-даа

ДУЗАДАН КӨРГҮССҮВҮССЕ ЧҮЛ?

Сентябрь 16-да эртенги шакта Тываның радио дамчыдылгазының корреспондентизи республиканың тараалаң районну Таңдының ажыл-агыйларынга чорааш, ында дүжүт ажаалдазының чоруп турарының дугайында дамчыдылганы кылды. Тарааның дүжүдү багай эвес, чамдык ажыл-агыйларда 14—18 центнер чедип турарын дыңнааш, кижиниң сагыш-сеткилинге дыка-ла өөрүнчүг боор чорду. Ынчанмайн канчаар: тараа турда, тодуг-догаа-даа болгай. «Тараа турда ырлап-даа болур» дижир болгай бис.

Ынчалза-даа ол районда Салчак Тока аттыг, «Коммунизмниң херели» совхозтарда кол агрономнарның чугаазын дыңнааш, кижиниң сагыш-сеткили хайнып, харааздаар, хомуданчыг боор чүве чорду. Ол совхозтарда комбайннар, тракторлар анаа турар. Оларны башкарар кижилер чедишпес. Ооң кадында кыштың медээчизи —хар даглар бажында дүжүпкен. Дем-биле ажаап албас чүве болза, хар адаанче тараа кирер дей берген.

Моон мурнунда чылдарда хоорайлар, район төптериниң чурттакчылары ажыл-агыйларга кускү дүжүт ажаалдазынга кайы хире демниг киржип туржук бис. Ам ындыг чорук көңгүс эвээш-тир. Кым хлеб, ногаа, картофель чивес деп. Шупту чиир бис. Анаа элура, оларны хар адаанче канчап кирер бис. Эрткен чылын дыка хөй дүжүттүг шынар чок ажаап ап, чамдызын хар адаанче кииргенивис чажыт эвес-ле болгай.

Совхозтарга бо хүннерде кол-ла негеттинип турар күш — комбайнерлер, трактористер.

Олар хоорайларда, район төптеринде янзы-бүрү ажылдарда. Оларны удуртуп, башкарып турар даргалар дүжүт ажаалдазынче көрнүп, ажылдарындан хостап, ажыл-агыйларже чорударын үе негеп келген. Дүжүт ажаалдазы дээрге, хуусаалыг, санныг хонуктар негеттинер болгай. Черле сагынгыр, бодамчалыг боор көрээлиңер!

Совхозтарның талазындан дүжүттү кыска хуусаада шынарлыг ажаап алыр дээш бүгү-ле бар хемчеглерни ап турарын билир бис. Чижээ, Салчак Тока аттыг совхозтуң директциязының, специалистериниң дүжүт ажаалдазының үезинде ап чорудуп турар хемчеглериниң онзазын көрүнер даан. Комбайнерлер ортузунга социалистиг чарыштың негелдезин ажылдап кылган. Бирги черни алган комбайнерге төрүүр инек бээр. Ийиги чер дээш — 800, үшкү черни алган 5 комбайнерге 500-500, а дараазында черлерни ээлээн кижилерге 350-240 рубль шаңналдарны тывсыр. Оон ыңай комбайнерлерге 2-3 тонна тарааны база бээр. Магалыг чүве-дир. Ай-айы-биле ажылдап чыдар эвес, чүгле каш санныг хонуктарда чаа тудуптар чүве-дир ийин.

Бо чылын чуртта дыка хөй областар, крайларынга кандаашкын болганы билдингир болгай. Моон мурнунда чылдарда ышкаш, Саян артындан сөөртүп ап турар аъш-чемивис болдунмас. Ынчангаш кайлала тараа үнгенил, ону малга чиртпейн, хар адаанче киирбейн, чидириг чок ажаап алыр ужурлуг бис. Шаңда кирген тараа — бүгү чонун байлаазы. Күрүнеге дужаап, малганывыс чемгерип, чонга саткай, соктап чигей бис. Совхозтарга дээрбелеп алгаш, хлеб кылдыр бызырып-даа алгай бис.

Часкы хову ажылдарын чер ажылдакчылары, механизаторлар бо чылын организастыг чорудуп, чайгы ажаалдазынче, оон суггадынче кичээнгей салганындан дүжүт багай эвес болган. Эрткен чылын бир гадан-на тараа культураларының 5 центнер дүжүдүн алган болзувусса, ам 11 центнер ажып турар. Оон-даа хөй болур. Республика 150 982 гектар тараа культураларын ажаар тургаш, сентябрь 16-да медээ-биле 20 муң ажыг гектарны ажаап алган.

Ийиги хлевивис—картофельдиң ажаалдазы оожум боор турар. Ниитизи-биле 1946 га картофельдиң 494 гектарын ажааган. Картофель ажаалдазы Барыын-Хемчик, Кызыл, Таңды районнарда организастыг чорупп турар.

Кайы-даа совхозта картофельдиң чидириг чокка ажаап алыр дээш аңгы-аңгы хемчеглерни ажылдап кылган. Олар дуза дээш өөрүүр, кылган ажылдың хемчээли-биле тарааны, тараа кудурууң бээр. Салчак Тока аттыг совхозту ап көөрге, казып берген картофелиниң чартыын чиик өртекке садар. Улуг-Хем районнуң Түлүш Кечил-оол аттыг совхозу картофель каскан улуска бир кг картофельдиң 50 көпеекке садып турар. А бистиң Кызыл хоорайда базаарда бир демир-хууң картофельдиң өртээ 15-18 рубль болгай.

Ынчангаш хоорайның коллективтери картофель казаарынга идепкейлиг киржип, боттары картофель-биле хандыртыдып болур ышкажыл. Хоорайларда, район төптеринде организацияларның удуртукчуларын, ажыл-ишчилерин бо берге ишке дузалажып, боттуг хемчеглер алырын дилеп тур бис. Дүжүттүң салым-чолу чүгле бистерниң шалыпкын бир демниг ажылдаарывыстан хамааржыр.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Тываагроүлетпүр эвилелинде килдис эргелекчизи.

Тиен чуртту канчап чемгерипкенил?

1988 чылда Вьетнам аъш-чем талазы-биле дуза бээрин делегейниң аңгы-аңгы чурттарындан дилеп турган. Чүге дээрге, чуртка аъш-чем аймаа чедишпестеп, аш дүжер деп барган. Элдеп чүве! Дараазында чылда Вьетнам чүгле бодунуң 60 миллион хире чурттакчы чонун чемгерип шыдапкан эвес, а өске чурттарже аъш-чем аймаан үндүр сөөртүп, садып эгелээн. Ристи садар талазы-биле делегейге үшкү черни быжыы-биле ээлепкен. Чүү мындыг хуулгаазын болганыл?

80 чылдарның эгезинге чедир Вьетнамга кодээ ажыл-агыйны ССРЭ-ниң колхоз-совхоз методу-биле башкарып турган. Бистиңде ышкаш ээзи чок шөлдер ынчан Вьетнамга тып-тып келген. Бодунуң шөлү чок тараачын бодунуң-на күш-ажылының төнчү түңнели дээш сагыжы дүвүревес апарган. Чүге дээрге, орулгазын ону оспаксыраткан. Күрүнениң санап кааны шалыыны бээр болу берген. Тараачыннарның ажылының түңнелдерин, орулгазын күрүне ап турган.

Аъш-чем айтырыгының бертедежип эгелээнин кандыг-даа дайын, дайзынның хоралаашкыннары-биле кодээ ажыл-агый продуктуларын тарып өстүреринге кайгамчык тоарымчалыг кылдыр чаяаттынган бо чуртка тайылбырлаарының ажык чогун вьетнам удуртукчулар 1981 чылда-ла медереп билип эгелээннер. Ынчан Вьетнамның Министрлер Чөвүлелиниң черни тараачыннарга дамчыдып эгелээриниң дугайында доктаалы үнген. Черни тараачын холунга алган-даа болза, апаа чүнү, чүү хире тарыырын, өстүрерин, дүжүдүн кандыг өртек-биле садарын күрүне доктаадып турган. Күрүнениң планын күүсеткеш, пландан ажыр бүдүрген продукцияны садар эргени бергени тараачынның ажылынга хамаарылгазын улуг-ла өскерткенин амыдырал көргүскен. (Ол-ла бүгү бистиң чуртувуста арендаторларның ажылдап турар байдалын сагындырар-дыр). Бо бүгүнү сайгарып көргеш, Вьетнамның удуртукчулары боттарының чазыгларын чон мурнунга миннирииндеп кортпайн, кодээ ажыл-агыйны чидезиниң-биле өскертир, тараачынга бот-түскайлаң ажылдаар, садыглажыр эргени бээрин бүрүнү-биле шиитпирлээннер. Ол дээрге экономиктиг болгаш политиктиг частырыг-дыр дээр дугайында совет эштериниң сагындырыглары турза-даа, 1988 чылдың февраль айда чурттуң кодээ ажыл-агыйын рынок харылзааларынче шилчиир дугайында доктаалды вьетнам удуртулга хүлээп алган. Тарылга шөлдерин тараачыннарның өг-бүлелеринге арендага 15 чыл иштинде дамчыдып, арендаторларга чээлиин берип, оларга садар кодээ ажыл-агый техниказының дериг-херекселиниң, минералдыг чемиштидилгениң дээш, өске-даа чүүлдериниң түскай фондузун түргускан. Чер күрүнениң боор арткан-даа болза, тараачын бүгү күжү-биле анаа ажылдап эгелээн. Аъш-чем продуктуларының аңгы байлак чоруу Вьетнамга ынчаар эгелээн.

Вьетнам тараачыннарының совхоз-колхоз аргазы-биле үр ажылдавааны база чаяан болган. Кым-даа тараачынның берге ажылындан оспаксыраваан. Дыка хөй өг-бүлелер черни алырынга болгаш анаа ажылдаарынга белен хевээр артып каан. Вьетнам өг-бүлелериниң 80 хуу хирези кодээде чурттап турар болгаш, оларның черге ажылдаары суурлажып, хоорайжып калган совет өг-бүлелерге бодаарга, чиик болган. Бистиң амгы арендаторларывыс биле Ван Бук суурнуң тараачызы Хуит Тиенниң аразында ылгал улуг. Тиен черниң ээзи болбаза-даа, анаа өстүрүп алган продукциязының 10 хуузун күрүнеге үндүрүг кылдыр берипкеш, арткан кезиин бодунуң туралааны-биле садып-саарып болур.

Вьетнамнар совет кижилерге бодаарга, үр-ле хүлүрежип турбааннар. Күрүнедаа продукциязын, хууладаа продукцияны хоойлу-дүрүм ёзугаар деннеп каан. Күрүне ажыл-агыйы-даа, тараачын-даа бодунуң бүдүрген продукциязын рынок өртектери-биле садып эгелээннер. Черни хуу ээнчизи кылдыр албан-даа бол, вьетнам арендатор күрүнениң тараачынынга бодаарга, кызымак ажылдаар болган. Ону барымдаалап көргеш, вьетнам чазак тараачынпарга чер, кодээ ажыл-агый эт-херекселидаа болгаш өске-даа чүүлдер бээрин кызыгаарлаваан. Ол чылдагаан-биле күрүнениң кодээ ажыл-агыйлары кызырлып эгелээн. Олар ала-чайгаар-ла тараачыннарга дузалаар талазы-биле хүлээлгелерин боттарынга алган. Тараачыннарга эки үрезин тып бээри, оларның мал-маганың эмнээри дээш, өске-даа ажылдар күрүне ажыл-агыйларынга тыпты берген. Ол бүгү ажылдар дээш база-ла рынок өртектери-биле санажып эгелээни чугаажок. Өртектиң деңнели кылдынган ажылдың шынарындан дүргениндеп хамааржыр апарган.

Ийи-ле чыл иштинде Вьетнамга куруг тарылга шөлдери артпаан, харындаа тарылга шөлдери немешкен. Чылда ийи дүжүт берип турган шөлдерден дүжүттү үш удаа ажаап алыр апарган.

Бир эвес 80 чылдарның эгезинде Вьетнам чылда 13,5 миллион тонна ристи ажаап турган болза, 1989 чылда 19,5 миллион тонна, а 1991 чылда эрткен чылдыындан 2 миллион тонна хөй ристи Вьетнам ажаап алган. Ол чурттуң арендаторлары ындыг бедик чединишкиннерлиг-даа болза, алызы барып эң чугула айтырыг — тараачынга черни хуу өнчү кылдыр бээри апаары чугаажок. Бир эвес вьетнам тараачын бүгү назынында арендатор боор артып каар болза, баштайгы 15 чылда-ла черден алыр дүжүттү шуптузун алыр дээш кызары чугаажок. Бодунуң хууда өнчүзү эвес черни хумагалап, оон чүгле бедик дүжүт алырын кызытпайн, оон тыңарын эки кылдыр арттырарынга чарыгдалдар үндүрген ажыы бар бе?

Өске чурттуң, өске улустуң чединишкиннерин, четпестерин дыка касканнаш канчаар, бис база оларны, сола вьетнамнар хире кылдып шиитпирлеп шыдаптар болзувусса, эки-ле болур ийик. Хырын тодугда кандыг-даа айтырыгларны шиитпирлээри чиик.

КАБАННИКОВ.
(«Комсомольская правда» солундан кызыра очулдурган.)

ЧЫРЫДЫЫШКЫН БАЖЫҢЫН – СТУДЕНТИЛЕРГЕ

Дуун найысылалдың төп шөлүнге болган митингиниң кол темазы ол болган, ындыг негелде анаа азып каан турган элээн каш плакаттарның бирээзинде база бижиттинген.

— Чөпшээрелдиг митинг чүве, бистиң башкы институдунуң студентилериндеп, башкыларындан аңгыда өске-даа чалааныыс эштер киржип турар — деп, Кызыл хоорай Совединиң улус депутады, институтта улуг башкы В. Б. Багай-оол чугаалады. — Политиктиг чырыдыышкын бажыңын биске бээр дугайында дилээвиске харыы чок боорга, мону эрттирип турарывыс ол.

— ПЧБ-ни улус өөредилгезинге канчаар ажыглаарының талазы-биле саналывысты киирген бис. Ынчаарга башкы институдунуң саналы база чөптүг. Чүгле узамдыктырбайн, кымга чүнү, канчаар бээрин тавар, бодамчалыг чугаалажып көөр турган — улус өөредилге министриниң бирги оралакчызы Я. В. Сарбаа бистиң айтырывыска ындыг харыыны берди.

Институттуң ректору А. В. Набатовтуң митингиге чугаазындан ук өөредилге чериниң, шыйнап-ла, берге байдалда турарын чыылганнар дыңнаан. 1956 чылда туткан корпуска барык чүү-даа немешпээн, үш удаа 500, 1100 олутттуг корпус тудар төлевилелди кылган, оон чүү-даа бүтпээн. Эң сөөлгү төлевилел ёзугаар «Кузнецкметаллург тудуг» трестиң шеф ёзузу-биле кылып турган бажыңынга чүгле дөжек салдынган. Оон ыңай ам кандыг-даа кордал арттаан. Чаа тудуг дугайында чугаалаан-даа херек чок. А институтта байдал мындыг: 1 кижиниң өөренир, ажылдаар ужурлуг черинде 6 кижи сыңмарлажып турар. Ынчангаш Чырыдыышкын бажыңын дилеп турар бис. Башкыларның үнүп чоруп турары, студентилерниң ызырынмазы чугаар орнсава чогундан база болуп турар.

— Ниитилел культураже, оон иштинде өөредилгеже сагыш салбас болза, чүү-даа бүтпес. Тываның найысылалынга баштай магалыг чаагай ресторан туларынче далашканын сактып көрээл, а библиотека ойлуктуг бажың чок — деп, хоочун башкы М. А. Хадахане демдеглээн. 36 бөлүк 11 өрээлге сыңмарлажып өөренип турар. 50 чылдарда бээиң байдал моон чугээр турган деп башкы деннээн.

Ам чамдык студентилерниң чугааларындан үзүндүлер. Урана Куулар: «Институт бажыңы тар соок, дыкпыш 32 кижи чамдыкта коридорга кичээлдээр-дир бис». Чечек Монгуш: «Институт дээр аргажок чердир. Эртенниң-не чазак-чагырга бажыңнарының чаңы-биле эрткеш, адаарга-дыр бис».

Башкы С. К. Чоксум соңгуудаалар мурнунда аазаашкыннар берип турган депутаттарның сөзүнге ээ болбааның, ам бо эт-хөреңги үлептирерин бүдүү кылып турарын шүгүмчүлээн.

«Хөй чугааның херээ чок, ээлеп, эжелеп алыр» дээн утказыг шала изиг ийи-чаңгыс кыйгырыглар митингиге шоолуг деткимче албаан. Айтырыгны хоойлу-дүрүмге дүүштүр, удур туржуушкун чок шиитпирлээри чугула деп дугурушкаш, митинг киржикчилери тускай кыйгырыгны республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С Козловка тутсуп берген. Ол удавас болур сессияга мындыг айтырыгларны ажыкчарлыг шиитпирлээрин, тускай комиссияның ам ажылдап турарын дыңнаткан.

(Бистиң корр).

Чаа килдис, чаа материал

ЧҮГЛЕ БУЗАР ЭВЕС

Оон-моон номчуп, дыңнап чоруурга, Тывада партиялар, шимчээшкиннер хөй, оларның төлээлери мынча дээш, мону кылган дээш-ле баар. Чогум олар кымнарыл, сорулгалары чүл? Бо айтырыгларга харыы эки-ле билбес. Мурнундагы «Шын» солун бо талазы-биле шоолуг чүве кылбааның база чугаалаар апаар. Бөгүн номчукчуга бир партияның төлээзи И. И. БАДРАГА сөс бердивис. Оон-биле бистиң солуннуң ниитилел-политиктиг килдизиниң эргелекчизи, редакторнуң оралакчызы А. Дембирель беседалашкан.

— Игорь Иргитович, силерге сөс.

— Россияның социал-демократтыг партиязының Тывада салбырының даргазы мен. Партияның эвес ээн.

Баштай социал-демократия дугайында бистиң билишкиннивисти каксы-даа бол, тайылбырлапса эки боор. Социализм биле социал-демократия — ийи аңгы билишкин. Социализм —коммунизмниң адакку чадазы. Оон салымы кандыг болуп турарын ам көрүп тур ышкажыл бис. Социал-демократия дээрге социал чөптүг чорук-тур.

Ындыг болганда, бистиң партиявыс кижилерниң социал хандырылгазынче (идик-хеп, ижер-чиир, орай сава...) база угаан-бодал, мөзү-шынар айтырыгларынче кичээнгейни мооңнээн. Ам эң-не кол айтырыг — ажыл-биле хандырары. Моон бистиң эң чоок эштеливис профэвилелдер болуру билдингир. Социал-демократтыг партия — келир үенин. XXI чүс чылдың партиязы деп санап турар бис.

1987 чылдың октябрьда Россияның социал-демократтыг партиязының Ленинград бөлүүнге кирдим. Ынчан Москвага литинститутка өөренип турган мен. Бир чыл эрткенде «Тываның аныяктары» солуннуң чанында «Дамырак» социал-демократтыг бөлүктү тургустувус.

— Партиянарның Тывада салбырының тургузуу кандыг янзылыг чүве ирги?

— Республикада салбыр деп чугааладым. 130 хире кежигүн бар амдызында билеттерлиг — 30. Өскелеринге соңгаартан билеттер кээрге тывсыр. Салбырның ажылын 12 кижилиг президиум удуртуп турар. Районнарда болгаш Кызылда — бөлүктер, олар даргаларлыг. Ниити кежигүн саны 300 кижиден кевүдевес ужурлуг деп санап турар бис, бистер парламент партиязы болганывыста.

Салбырда мындыг килдистер бар: идеология болгаш массалыг информация чепсектери, социал айтырыглар, экономика талазы-биле. База бир түр килдис турду, ону сүлчээ. самыын бастырган соонда, җүрген бис: камгалал болгаш чажыт ажыл килдизи. Самыын үезинде бзарыын райоңнарга ажылдап чоруп турувуста, ол берге үеде, килдис ук бөлүктүң айыыл чок чоруун хандырган.

— Кежигүнге хүлээп алырының чуруму кандыгыл?

— Кириксээн хамаатцы партияның программазын, уставын ылап шиңгээдип алган болур ужурлуг. Шээжилеп эвес, ылап-ла ханы билип алган, ону сеткилиниң хэнызындан хүлээп көрген болуру албан. Ындыг болганда, билии кошкак, чайгылчак кижи кире албазы билдингир. Кандидат стажы деп чүве чок. Салбырның президиуму кежигүнге хүлээп алыр.

— Чогум кандыг ажылдар чорудуп турар партия чүвел деп номчукчуларның сонуургаары албан болгай...

— Нитти сорулгазы — тоталитарлыг, коммунистиг ёзу-чурумну буза шавар. Чүгле бузар эвес, чаа системаны тургузар, чагырып-дужаар система орнунга. Ол тергиин берге сорулга, дораан бүде бербес. Ынчалза даа эге бар, чедиишкиннер бар.

Хостала хеп-хенертен болбас. Ону харыы утда эндере берип болбас, чүге дээрге бектегге өөренип калган кижиге ол айыылдыг боор болур. Үр үеде аштаан кижиге харыы утда хөй чем берип болбас ышкажыгай. Үе херек, шилчилге үези херек. Бо үеде үне берип болур хан-чин, аш-чут болбазын дээш туржур.

Сөөлгү үеде кылган ажылдарывыс мындыг. Мооллуң демократтыг шимчээшкининиң төлээлери-биле харылзаа тудуп алдывыс. 2—3 удаа аймактарга четтивис, биске база келгеннер. Литваның «Саюдис»-биле база харылзаа бар. Компартияның чоңга удур чүүлдерин сойгалаан материалдарны парлаттывыс, радио, телевидение дамчыштыр чугаалап, сойгалап турдувус.

Эрткен чылдың октябрь-ноябрь айларда биске моон билдинген фактыларны сайгарып көргеш, Совет Эвилелинге үймээн боол болуруннуң дугайында медээни партиявысче чоруткан бис, оон киржикчилерниң дөртүнүң аттарын ыын алган болдувус. Язов, Крючков, Пуго, Павлов.

«Алдын Бодга» шажын каттыжыышкынын тургузар саналды үндүрүп, ону боттандырдывыс. Ноябрьда Тываның чаа Чогаалчылар эвилелин (130 кежигүнүнүг) тургускачы база бистиң ажылывыс. Бо чылдың эгезинде Оңдарны, Ширшинни ажылындан дүжүрер дээп аш чарлаарын организастаан. Мартта Ельцинни камгалаан митинг эрттирдивис.

Эрткен соңгулдалар үезинде К. А. Бичелдейниң РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуурунуң кампаниязын организастааш, чедиишкинниг болдувус. Өске ийи кандидатывыс эртпейн барганын база миннир апаар.

Апрельде «Тувинская правда», «Шын» солуннарның негелде-хомудалдарынга хамаарыштыр каш-даа катап хуралдаан суд чорудулгазынга шыныывысты бадыткадывыс. Харын-даа удур хомудал кодурбээнивисти үнелеп көөр болза чогуур.

Адак соонда, Янаев баштаан самыын үезинде ажылывыс дугайын чугаалаайн. Август 18-тен 19-те дүне мээн (сөөлүнде билдингени Эптин, Слободчиковтуң, Салчактың база) телефонумну үзүп каан...

— Кымның айтыышкыны-биле?

— АТС-тен билип ап чадаан мен, чажырар улус чорду. 23-те болум улаттырып алдым.

19-та 30 ажыг кижи чыылгаш, боттарывыс түңнелдн үндүрген бис: сүлчээ, шеригниң болгаш өске-даа улуг эрге-дужаалдыг дүжүметтерниң самыыны деп. Бичелдей-биле кыйгырыг бижээш, 20-де вокзал, чем болгаш идик-хеп садар улуг магазиннер, рынок, автобус доктаар черлер чанынга астырган бис. Ельциниң чарлыктарын база. Ол-ла хүн Эпп-биле кады телерадиокомитетке оларны чедирдивис, а күртелерадионуң удуртукчулары Т. Салчак база В. Монгуш эфирже үндүреринден ойталаан чүве. Хоорай Совединге чорудуп турган ажылды парлалга бижээн болгай.

— Эрткен чылын Сүт-Хөлге өлүрүүшкүн-биле холбашкан митингиге хамаарылганар кандыгыл, Игорь Иргитович?

— Кайы-даа таладан национализм бар деп көрүп турар бис. Ындыг эвес деп чугаалаары берге, система ындыгдыр. Ынчалза-даа террор, шугутгаазын, аш чарлаашкыны, экстремистиг чүүлдерни черле ниитизи-биле бистиң партиявыс — парламент партиязы хүлээп көрбейн турар. Чамдык онза таварылгалардан аңгыда... А чогум ол митинг ёзулут-ла өңчүк-чөнгээ болган.

— Келир үеде кол сорулганар?

— Тыва Республиканың политиктиг хамаарышпас чоруун чедип алыры. 1921 чылда ышкаш демократтыг күрүнени тургузарын чедип алыр. Ону октябрь 2-де Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязынга чарлаар болза чогуур. Ол талазы-биле ажылдап турар бис. А экономика талазы-биле Россиядан аңгыланып болбас, оон харылзааларны шуут эът-ханче киир туттур берген.

— Дээди Совет Даргазы соңгуур болгай — ол сессияга деткип турар кандидатураңар кымыл?

— Шыдырыа кандыг ийик: өмей-ле чиртип каар оолду камгалаар эвес. Бо Дээди Совет үр болбас. Чаа Конституцияны дүрген хүлээп алыр, эрге-чагырганың чаа системазын тургузар апаар. Ынчан кандидатураларывыс-даа болур, эвилелчилеривис-даа кады ажылдай бээр... А бо Дээди Совет эргижирээн — бүгү тала-биле. Бир эвес хамааржыышпас чорукту хүлээп алгар болза, ол харын чон мурнунга эки аттыг болур-дур ийин. Сайытпар Чөвүлелин шуут хаартыры, аппарадын кызырары чугула.

База бир чугула сорулгавыс бар — ТАРН-ны катап тургузары. Ол дээрге баштай демократтыг партия турган болгай. Ол талазы-биле ажыл чоруп турар.

— Социал айтырыгларны экономика кошкакта канчап шиитпирлээр боор?

— Шын. Бистиң угланыышкынывыс шуут тода. Хуужудулга. Черни база. Чүгле чер кадастрын чорудар апаар. Малды Мооллда ышкаш үлеп бээр, арат ажыл-агыйынче кирер.

— Аныяктар силерни канчаар көрүп турарыл?

— Олар-биле ажылдап турар бис, келир үевис-тир. Черле ынчаш, келир үениң каадрларын белеткээри эң чугула айтырыг. Тапталган кижилерден дораан чарлыр херек. Солуур. Аныяктарны өөредир, дашты(кы)га база.

Аныяктарга хамаарыштыр чаңгыс чижек. Эрткен чылдарда кожуун-суму ылгажып чокшур, харын-даа өлүржүр турду. Ону соксадыры-биле чер-черге аныяк кижилер-биле ажылдаардан аңгыда, херектеннер-биле харылзажып турдувус, оларның аразында бүрүүзүн миңиңо чүвениң ужурун, амыдыралдың үнезин биле берген кижилер—хөй кезии. Шыңгыы чурумнуг лагерьден оолдарның чагаазын «Тываның аныяктарынга» парлааш, кожууннарга, сумуларга чар тараткан сооңуста, байдал өске апарган. Кандыгдаа милициядан дээштиг системни дыңнаан мен: «Бир эвес чер-чурт тыртыжып, кошкактарны бастып, күчүлээшкин, өлүрүүшкүн кылыр болзуңарза, мааңа кээриңерге силерге чурттарга турбас.»

— Кандыг аргалар ажыглап ажылдап турар силер?

— Чамдыктарын чугаалаадым. Кол нурузунда шала чажыт байдалга турган бис. Контрольдап турганнар. Коммунистерниң боттарын. оларның аразында чорудээлерин ажыглап турдувус. Оларны боттарывысче эдеедип ап келдивис — чүгле эртем-билиглиг, ат-алдарлыг «деңзилиг» кижилерни. Бүгү-ле бөлүктер — коммунистер, экстремистер, ажыл-чоктар, хоругдаттырганнар ортузунда ажылдап турар бис.

Ам харын бир янзы-дыр. Корткук, чөпшүл партажылдакчылар, журналистер аажок хувискаалчылар апарган. чүү дээр ийик моң: өлген арзылан кырынга самнаар дээн ышкаш аан. Ады шаанда ымыраага ызыртыпкан черии ам улут балыг турган деп чугаалаар аан.

— Ийет, ындыг чүве бар. Ынчалза-даа силерниң чамдык талалакчыларыңарга база хамааржы бер дег чугаалар... Беседа дээш четтирдим.

— Ам канчаар, «бөргүнүн хемчээлин көрүп кижилерниң угаанының шилиирес» дээр болгай. Партократтар аразында кортук, чашпаа, аныштыг кижилер оон-даа хөй болгай...

КИЛДИСТЕН: Чаа угланыышкынныг солуннуң чаа килдизиниң баштайгы материалдарының бирээзи бо. Килдис хүндүлүг номчукчулар — бижикчилерден партиялар, хөй-нийти организациялары, шимчээшкиннер, интернационализм, национал айтырыгларынга, аныяктар амыдыралынга хамааржыр факт-барымдааларга даянган эки чүүлдерниң сагыш-бодалдарын манап тур. Парлалга радио телевидение талазы-биле материалдар база биске кээр. Кижи бүрүзүнүң бодалы бир янзы, хөйнүү — хөй янзы. Кол-ла барымдаа болур чүүл — чонувустуң эрге-ажыынга, сонуургалдарынга олар бараан болуп турар бе? Мону бодап көрээли.

ШЫН ШИЛИЛГЕНИ КЫЛЫР

Республиканың Дээди Совединиң Даргазы кым болурул?

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга кымны соңгуурунуң дугайында айтырыг бо хүннерде чурттакчы чонну, ылаңгыя Дээди Советтиң депутаттарын онза дүвүредип турар. Хоойлу ёзугаар ол эрге-дужаалга депутаттарның кайызы-даа олуруп болур. Ынчангаш чамдык депутаттар дүжүнде дээди дүжүлгеге саадапкан-даа боор турар чадавас. Кижиниң чажыт сеткилин кым-даа хоругдап шыдавас.

Бо айтырыгны эрги бодаашкын-биле, эрги ёзу-биле көрүп болбас. Мооң мурнунда кандыг туржук? Даргалаан кижи даргалаан оңар баар. Ооң ук херекти билир-билбези-даа, кылган ажылының үре-түңнели-даа хамаанчок. Мен бодап олурарымга, бистиң хүндүлүг депутаттарывыстың хөй нуруузу эргиниң эдээнден ам-даа салдынмаан, бодунуң угаан-медерелинде демократтыг медерелди ам-даа сиңирип албаан-дыр.

Амгы амыдыралдың негелдезин ёзугаар Тыва күрүнениң бажынга кандыг эртемниг кижи олурар ужурлугул? Ындыг үндезин айтырыг тургустунуп келир. Чүге дээрге Дээди Совет — хоойлу-дүрүмнүң эрге-чагыргазы. Эрге-хоойлулут күрүнени тудуп тургузар сорулганы салып алган ышкажыгай бис.

Мооң мурнунда ышкаш, төптен чаңгыс аай айтыышкын ёзугаар чурттаар үе, чаңгыс аай доктаал ёзугаар бооронап, борастанып, янзы-бүрү саазыннарга шын-меге ат салып олурар үе төнген. Россияның составында республикаларның экономиктиг болгаш политиктиг амыдыралы, төөгүзү база культуразы онзагай, бот-боттарынга дөмейлешпес талаларлыг. Республика бүрүзү бодунуң хире-чергезин барымдаалап, бодунуң хоойлу-дүрүмүнге эргежок чугула өскерилгелерни киирип, кижи бүрүзү шыдаар шаа-биле ажылдаар, амыдыраар үе келген.

Дээди Советтиң ажылы хамыктың мурнунда Конституция-биле, хоойлужудулга-биле холбашкан болганда, аңаа күрүне база хоойлу-дүрүм талазы-биле кандыг-бир тускай эртемниг кижи херек-тир. Бистиң Тывада хамаанчок, бүгү чуртта безин Конституция эргезиниң талазы-биле тускай эртемниг кижилер ховар. Ёзулуг херек кижи олдур ийин. А бир-тээ, ындыг кижи чок болган төлээде, соода кандыг-бир юрист херек. «Чүге» деп айтырыгга харыы кылдыр каш барымдаадан киирейн.

Бирээде. Тыва Республиканың мооң ылайгы ниитилел-экономиктиг хөгжүлдези. Бо талазы-биле тускай экономиктиг стратегия болгаш тактика, ол бүгүнү амыдыралга боттандырарынче угланган эртемге үндезилеттинген хоойлужудулга херек. Бо хүннерге чедир хүнүн болап, төрээн бойдузувусту кам-хайыра чок аажылап, черивисти үрегдеп, арга-арыывысты кыргып-хыдып, хемнеривисти сыгадып азы шуут кадырып алдывыс. Ажы-төлүвүстүн, келир үениң салгалдарының салым-чолун шоолуг-ла кичээнгейге албайн келдивис. Ам боданыр, шугдүнер үе келди.

Тывалар шаг-дүптен бээр көшкүн, мал ажыл-агыйлыг чораан улус. Ам-даа болза колдуунда ооң күсели-биле амыдырап чоруур бис. Ындыг болган төлээде, оран-чуртувусту ооду мооң соңгаар карак огу дег камгалап, чер, суг болгаш арга-арыг дугайында Тываның онзагай байдалын барымдаалаан дээштиг хоойлу-дүрүмнү ажылдап кылып, ону сагыыр ужурлуг бис. Өнчү дугайында айтырыгны дарый тодарадып, кедээ ажыл-агыйга чаартылгалар кылбас болза, херек бергедээр дей берди.

Чооккуужен чылдар иштинде Тываның үнелиг бойдус-байлаа эвилел күрүнезиниң сарыыл чок политиказының, чамдык чазый кижилерниң чемижи болуп, ажы-биле чугаалаарга, ыттың-куштуң дою болу бергени чүвени эскерип чоруур кижилерге чажыт эвес. Тывага түр ажылдап келгеш, ам Саян артынче дедир кежип чоруп турар чамдык кижилер аңаа чурттаар бажыңының ыяжын безин мооң сөөртүп алырын кым чеппээреп турар чүвел? Аңаа баргаш: «Дескеннер бис» — дээрлер болгай.

Черле ынчаш, бистиң черивистиң ёзулуг ээзи боол шыдаар бис бе азы шыдавас улус бис бе, Тыва күрүне чогум ажылдап турар чүве бе азы ёзу барымдаалап тургузуп каан чүве бе? Чүге төрээн бойдузувусту кайы-хамаанчок чазарладып, ийи-чаңгыс чазый кижилерге тонадып, харын-даа балык-байлаңныг, аң-мениг арткап черлерни өскээртен келген аалчыларга айтып берип турар бис?!

Ийиде. тыва ниитилелдиң мооң соңгаар культура талазы-биле хөгжүлдези, тываларның бурунгу культуразын диргизери база камгалап хайгаараары. Бо талазы-биле база дээштиг хоойлужудулга херек. Өгбелеривистиң биске салгал дамчып келген кайгамчыктыг уран чүүлүн — сыгытты, хөөмейни, каргыраавы болгаш чоннуң уран чүүлүнүң өске-даа хевирлерин бүгү делегейже кайы-хамаанчок тоо быдаргай чашкаанавайн, алдын үүже-биле дөмей, ажаап карактаар ужурлуг бис. Бистиң салым-чаяанныг аныяктарывыс Америкадан бээр ай иштинде сыгыртып, хөөмейлеп келгеш, төрээн Тывазынче чүге хол-даяң чаныл кээп турарыл? Оларның ажылдап алган алдын акшазы кымның холунче кирип турарыл, ол кижилерниң күрүнениң айыыл чок чериниң ажылдакчылары чүү дээш кадарып чорааныл? Айтырыглар көвей, а чаңгыс-даа шынныг харыы чок. Амыдырал аът кулаа көзүлбес дүмбей дүн-биле дөмей. Кижилерниң хостуг эрге-шөлээзинге, чогаадыкчы өнчүзүнге хамаарышкан хоойлу-дүрүм, тускай дугуржулга херек. Чамдык кижилер бо бүгү өске күрүнелерде бар дижир чадавас. Шын. А Тыва күрүнеде, тыва дылда ол бүгү ам-даа чок.

Үште, аныяктар аразында кем-херек үүлгедиир, ону ялалаары. Чылдың-на чүс-чүс аныяктар кем-херек үүлгедип, шииттирип, чүс-чүзү-биле Саян ажып, херээн эрттирип келген. Оларның иштинде сагыштыы-биле, дерзии кем-херек үүлгедип, кижилерниң амы-тынын үскеннер база бар. Оларны дээди хемчег-биле шиидип каарга, РСФСР-ниң Дээди суду чамдыкта херекти дедир чорудуптар, илдең-не, шииткелди чиик кылдыр солуп каарын сүмелээр. Ийи-үш кижиниң тынынга четкен хирезинде, ам-даа мойнун долгап, хостуг кылаштап чорууурлар ооң тывылган.

Бо талазы-биле биске тускайлан шиитпир хүлээп алыр эрге, сөөлгү сөс херек. Кремльдиң ханалары чежедаа бедик болза, Саян даглары ооң бедик. Маңаа кая, чүү болганын чогум мында кижилер кымдан-даа артык эки билир болгаш шын шиитпирни хүлээп ап шыдаар. Черле ынчаш, аар, чиик кем-херек үүлгеткен аныяктарывыстың салым-чолун канчап боттарывыс шиитпирлеп шыдавас улус бис. Саян артынче ашкан оолдарывыстың хөй кезии эттинеринниң орнунга, кедерей берген кээп, чамдыктары чаа кем-херектиң күткүкчүлери-даа боол турар болдур эвеспе. Муң-муң аныяктар ажыл чок турда, Саян артындан чүс-чүс херектеннер бээр сөөртүп эккеп турганын черле канчаар тайылбырлаар чүвел? Мооң соңгаар «үстүүртен» келген үен-даяя айтыышкыннар күүседир чоруктан уштунар апаар.

Тыва күрүне бажынга юрист эртемниг кижи херек дээн бодалымның кол чылдагааннары кысказы-биле айтырга ындыг-дыр. Чижээлээрге, Дээди Советте Николай Ондар бар-дыр. Мооң мурнунда республиканың оралакчы прокурору турган, ам хоойлужудулга талазы-биле комиссия баштап турар. Ам идип үндүрген кандидатуралар-биле чергелештир бо кижиниң дугайында айтырыгны чугаалажып, сүмележип көрзе кандыгыл?

Кижи бүрүзүнүң теоретиктиг болгаш политиктиг сайзыралы янзы-бүрү болганда, ол-бо кандидаттар дээш оларның бодалдары база янзы-бүрү. Чамдык депутаттар кандыг-бир кижини депшидер дей бергенде, ооң эртем-билиин болгаш ажыл-херекчи шынарларын эвес, а чүгле амы-хууда хамаарылгазын, бодунуң сеткилинге таарыжыр азы таарышпазын барымдаалай бергилээр чорук кайы көвей. Ол дээрге депутаттың ёзулуг туружунуң эвес, а хууда сеткилиниң илерели-дир. Бо таварылгада ук эрге-дужаалга кандидаттың эртем-билиин барымдаалаар апаар. Чижээ, бүгү чурттуң база РСФСР-ниң Дээди Советтериниң ажылын сактып көрээлиңер даан. Кол нуруузунда хоойлу-дүрүм ажылдап кылып турар. А бистиң депутаттарывыстан ында аас ажар кижи-даа чок, бар-чогу-даа билдинмес. Чүге дээрге, кижи ужурлуг саналдаар-ла болгай. Билбес болганда, суг пактап алган дег, ыттавааны дээрe. Оон башка чованчыг болгай.

Ындыг-даа бол, депутатка азы Дээди Совет даргазынга чүгле юристер херек дивейн-дир мен. Чоннуң төлептиг төлээлери эрге-чагырганы тутсун. Экономист, дыл эртемдени, юрист болгаш өске-даа мергежилдиг болгай-ла. Ындыг-даа бол, кандыг-даа эрге-дужаалга ук ажылды эки билир тускай эртемниг кижи херек. Боороннаар, удурланышкак-дедирленишкек айтыышкыннар бээр, ап берген саазыннарга аңаа-ла ат салыр үе эрткен-дир. Медерелдии-биле харысалганы хүлээнип, медерелдии-биле харылаар үе келген.

Ынчангаш Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга эң төлептиг кижиден соңгуп алырын бүгү депутаттарга күзээр-дир мен. Чон силерге идегээн-дир. Боттарыңар араңарда, хууда чөрүлдээлериңер бичии када уттуп, чоннуң үндезин эрге-ажыын бодап, кончуг сарыылдыг шилилгени кылып көрүңер.

Моңгуш БАЙЫР-ООЛ.
Тываның башкылар билиин бедидер институдунуң төөгү болгаш культура кафедразының эргелекчизи.

РСФСР-НИҢ ПАРЛАЛГА МИНИСТРИ

Михаил Полторанин-биле интервью

Күрүне эргилдезинге киржилгелиг болган деп буруудаттырган хөй солуннар хагдынарының кырында келген.

Бо айтырыгга хамаарыштыр бодунуң бодалын РСФСР-ниң парлалга болгаш массалыг информация министри Михаил Полторанин СЭТА-ның корреспондентизи-биле беседага илергейлеп чугаалаан.

— Онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң (ОБКК-ның) документилерин чүгле парлааны дээш ол солуннарны мооң соңгаар үндүрерин соксадыры хоойлуга дүгжүр бе? 1985 чылдан бээр ол солуннар чогум кандыг турушту ээлеп келгенин, олар Президентиге удур турушту ээлээн бе дээрзин өөренип көрзе, кандыгыл?

— Президентиге удур политиканы солуннар барымдаалаан бе, азы чок бе? Ындыг айтырыгны тургускан ажыы чок деп санаар мен. Президентиге удур угланыышкынны чорудуп турар солунну хаап каар херек. Парлалга дугайында Хоойлу бар болгай. Бистер шуптувус ону барымдаалаар, сагыыр ужурлуг бис. Кым-бир кижилер политиктиг эрге-ажыын сүрүп, өжээн негеп, эрге-чагырга ажыглап, «четкерлер аглаашкынын» чорудуп, солуннарны хаай бээриинге шиитпирлиг удур мен.

Ийе, чамдык солуннарны үндүрерин түр када соксаткан бис. Ону кылырда, Парлалга дугайында Хоойлуну барымдаалап, ооң чедиги чүүлүн үндезин болдурган бис. Ол чүүлде мынчаар бижээн: «Массалыг информация чепсектериниң кандыг-бир хевириниң тергиидээшкинин болдурбас». А массалыг информацияның бүгү чепсектериниң 80 хире хуузу СЭКП-ге турган. Кандыг-даа партия, кандыг-даа бөлүк парлалга органнарының, ол хире хөй хемчээлин бодунуң холунга тудуп болбас, хуусаалыг үнер солуннарның 30 хуузундан хөйнү ээлевес ужурлуг дээрзин тодаргайлаан бис. Францияда болгаш өске-даа хөй чурттарда ындыг болгай.

«Правданың», «Совет Россияның», «Московская правда» солуннарның үнерин түр соксаткан бис. Күрүне эргилдезинге оларның киришкени, үймээнни пропагандалааны ындыг шиитпирни хүлээп алырынга чылдак болганын чажырбас мен. Ол солуннарның коллективтеринге мынча деп чугаалаан бис: «Катап бүрүткедиңер, бодуңарның тургузукчуңарның хыналдазындан уштунуңар». «Правда» солуннуң коллективи ону чаңгыс-ла хүн кылган болза, ол солун дараазында хүн үнүп эгелээр турган. Ынчалзажок «Правданың» коллективи айтырыгны шиитпирлээрин боду саададып келген. Солун адын өскертирин дагын бүрүткээр үеде негевээн мен.

— Силерниң илергейлээн туружуңарны ёзугаар алырга, парлалгага тергиидээшкинге колдуунда удурланып турар-дыр силер. ОБКК-ның документилерин бо чылдың август 20 болгаш 21 хүннеринде парлаан солуннар хагдынган туруп болур деп, силерниң оралакчыңар Михаил Федотов «Россия» солуңга берген интервьюзунга айыткан болгай. Ынчаар Парлалга дугайында ССРЭ Хоойлузунуң 38 чүүлүнде айыткан ёзугаар алырга, албанның тускай медээлерин парлааны дээш редакция харысалга хүлээвес. Маңаа холбаштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Бир эвес шак ынчаар шыгдыы көөр болгаш хоойлунуң чүүлүн барымдаалавас болза, Жириновскийниң интервьюзун парлааны дээш солунну хаар апаар. «Память» удурулгазының интервьюзу дээш—база хаар апаар ийик.

Солун туружунуң дугайында чугаа кылбайн турар бис. Парлалганың чамдык органнары ОБКК-ның чүгле чарлыктарын парлаан эвес, харын үймээнге удур демисешкен кижилерни безин куду көрүп, дорамчылап, танкылар адаанга кирген болгаш өлген кижилерни ниитилелдиң боогу, арагачылар, наркоманнар деп адап турган болгай. Ол дээш безин солуннарны хаап болбас. Судка дилег киирер херек—парлалганың кандыг органы, тодаргай кижи чогум кандыг харысалгалыг болганын чүгле суд шиитпирлээр.

— Хагдынган болгаш шуут хандынар чыгаан солуннар редакцияларының коллективтеринге чүнү сүмелеп болур силер?

— Мээң оралакчым, юридиктиг эртемнерниң доктору Михаил Александрович Федотовтан айтырып көрзүннер. Парлалга дугайында Хоойлу авторларының бирээзи ол кижи чүве. Дүрүм үрээшкиннери бар болза, прокуратура истелге чорударын ол диләэр болгаш херекти судка киирер талазы-биле оларга дузалаар.

— Парлалга бижидилгезиниң кампаниязы чоруп турар болгай. Россия солуннарының тиражы кайы хире болур деп бодаар силер?

— Оларның тиражы кедергей хөй болур деп санавас мен. Бирээде, чагыдылга өртээ бедик, ийиде, кижилерге информация четчир. Москвага солуннарны дораан садып алыр, а өске черлерде —ындыг эвес. Соңгу Кавказтан чаа ээп келдим. Солунче кичээнгей ында кошкай берген болду. Девискээрлер солуннарының тиражы хөй болур деп бодаар мен. Россияда ындыг солуннар—дөртен хире. Ук солуннар элээн каш областарга хамаарыштыр үнүп турар, чижээ, «Юг», «Вольное слово», «Сибирьская газета», «Утро России», «Уральская газета». Оларның материалдар алыр чери хөй. «Правда» солун чоокка чедир-ле хүн бүрүде сес арынныг кылдыр үнүп, янзы-бүрү материалдарны ап, парлап турган. Ам байдал өскерилген: партийжи амыдырал читкен, ынчангаш ол солуннуң материал алыр чери чок. ам чүгле дөрт арында үнүп турар. Чамдык солуннар шуут дүжер, өскелериниң тиражы кевүдээр: ол дээрге, рынок-тур. Ол черле дыка эки херек-тир.

(СЭТА).

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

РЫНОКТА ӨРТЕКТЕР
(сентябрь 20-де байдал-биле)

РЯЗАНЬ: инек эъди—18-25 рубль, хаван эъди—15-20, хой эъди—20-25, сметана—20, творог—10, чуурга —5, ары чигири — 35-40, картофель—1.50-3, чаа капуста—2, борбак согуна—5, морковь— 2, яблоктар—3-5 рубль.

КИРОВ: инек эъди —15-17 рубль, өске эъттер — 12-16, картофель — 1.50, морковь—1.50-2, свекла—2, помидор—5-6, согуна— 3-3.50, чеснок—10, яблоктар—5-8, виноград—10-15, арбуз —2-2.50, дыня — 3 рубль.

СВЕРДЛОВСК: инек эъди — 25-30, хаван эъди — 23-25, картофель — 1.50-2.50, капуста— 4-5, морковь — 4-5, помидор — 10-12, яблоктар — 12-14, груша —20-25, персиктер — 20-25, виноград — 25, грек тоорук—16, курага— 25 рубль.

МУРМАНСК: инек эъди—25-45, хаван эъди — 25-30, яблоктар — 10-14, согуна—6, помидор —6-15, морковь—6, груша—0-10, сүт аймаа база ары чигири сатпайн турар. Картофель база чок.

ЧЕРНОВЦЫ: хаван эъди — 12-15, инек эъди—15, творог —5, брынза—15, картофель —4-5, огурец—4-5, помидор —3.50, яблоктар—3.5, виноград —12-15 рубль.

МОСКВА (Төп рынок): инек, хаван, хой эъди—40 рубль, картофель — 4—6, согуна — 10, яблоктар—10, сүт (бир литрде)—5 рубль;

АРХАНГЕЛЬСК: эът — чок, сосиска, колбаса — 27, яблоктар — 6, картофель—2.50, морковь—4, согуна—5, помидор—5, огурец—15, виноград—8, киш кулаа—10.

КУРГАН: инек эъди—17—18, хаван эъди—17, хой эъди — 15, картофель — 1, согуна—4, помидор—3—5, арбуз—2.50, сүт—1.40, творог — 4, ары чигири — 35 рубль.

КЫЗЫЛ. Найысылалдың базаарында эът, картофель, ногаалар, кат-чимис өймааның өртектери сентябрь 24-те байдал-биле алырга (бир килограммның) мындыг:

Инек эъди—15 рубль, хаван эъди, дагаа эъди—18, ыштаан хаван эъди—25, дузаан хаван чаа—20, колбаса—35, хой эъди базаарда чок болган.

Картофель — 1 рубль 50 көпеек, бир кочалда 15 рубль, помидор—5—6, морковь — 5—6, огурец — 5, дузаан огурец — 5, арбуз—2, яблок—12—15, капуста базаарда чок. Тайга тооруунуң бир борбаа 50 көпеектен 1 рубль чедир, сайлап каан бир стакан тайга тооруу 3 рубль, тарымал тоорукутуң бир стаканның өртээ 1 рубль.

МЕДЭЭЛЕР

БОТТАРЫНЫҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

Бай-Тайга районнуң «Тээли» совхозтуң Ээр-Хавак сүт-бараан фермазының ажыл-ишчилери аңгы-аңгы арендатор коллективтер аргазы-биле ажылдап турар. Фермада арендатор үш звенону организастаан. Звено бүрүзүнге малды, кажаа-хорааны, материалдыг баазаны, дериг-херекселди тускайлап берген. Ооң түңнелинде кижилерниң ажылга харысалгазы кескүзү-биле экижээн.

Фермада арендатор звенолары кежигүннери бо хүннерде кышка белеткелди күженишкинниг чорудуп турар. Кажааларның септелгезин колдуунда доозуп, үүрмек ажылдарны чедир кылып турар. Звено бүрүзү бодунуң күжү-биле мал чеминиң белеткелин уламчылавышаан.

Борис Хертекке удурткан звено 200 бода малды хүлээнип алган. Звенонуң кежигүннери чайын 150 тонна багай эвес шынарлыг сигенни белеткээн. Эрткен чазын олар аңгы шөлге сула биле кызыл-тасты тараан. Бо күзүн га бүрүзүнден ортумаа-биле 4 центнер дүжүттү алган. Бир эвес республика деңнели-биле алыр болза, ол шоолуг бедик эвес дүжүт, ынчалза-даа «Тээли» совхозтуң ап турар дүжүдүнге хамаарыштыр алыр болза, звенонуң тарып өстүрген дүжүдү ындыг-ла куду эвес.

(Бистиң корр.).

Номерден номерже

А. АВТОРХАНОВ.

СТАЛИН КАНЧААР ӨЛГЕНИЛ?

• Номдан үзүндүлер •

(Уланчызы. Эгези №№ 156, 157, 158, 159 «Шында»).

Күрүнениң айыыл чок чоруунун чаа министри С. Д. Игнатьев ийи рольду күүседип турганын ооң соонда болуушкуннарның анализи көргүзүп турар: Сталинниң айтыышкыннарын ол ак сеткил-биле күүседип келген болгаш кымнарга удур олар чоруттунуп турарын ээлеринге— Маленковка, Берияга, Хрущевка база дораан дыңнадып турган. Ону өскерликчи чорук деп санаары берге, бодун камгалап арттырарының бир хевири болган. Сталинниң айтыышкыны-биле кижилер узуткап турган айыыл чок чоруктуң чаңгыс-даа министри аңаа өлүмден өлбээн дээрзин ол билир. Даалга күүсеттинген соонда-ла, Сталин оларны узуткан турган. Шак ынчаар Менжинский, Ягода, Ежов сугдар өлүрткен болгай. Абакумов ам хоругдалда, Берияның ээлчээ кел чыдар, а Берияның соонда Сталин Игнатьевти узуткаар.

Игнатьевтиң «эмчилер херээнге» ийи дакпыр оюнуң дугайында Хрущев XX съездиге дыңнаткан. «Бо съездиде делегат кылдыр күрүнениң айыыл чок чоруунуң министри турган эш Игнатьев олуруп турар— деп, Хрущев чугаалаан. — **Сталин аңаа мынча деп турган: «Бир эвес эмчилерниң өчүүн ап шыдавайн баар болзуңза, сээң бажыңны ап октаптар бис» (Н. С. Хрущев, «СЭКП-ниң XX съездизиниң чажыт хуралынга илеткел», арын 44).**

Канчаарга-даа Сталин ооң «бажын ап октаптар» деп чүвени билип алгаш, Игнатьев ийи дакпыр политиканы чорудуп эгелээн. Оон башка Хрущевтуң, Булганинниң, Маленковтуң удуртканы эрги Политбюронуң башкарганы съездиге ол олурбас турган ийик. Ол Сталинниң үезинде ажылдап турган чекистерден кара чааскаан диириг арткан кижи болур: ооң оралакчызы Рюминни боолап каан, ооң мурнунда турган Абакумовту болгаш ооң бүгү дузалакчыларын боолап каан, күрүнениң айыыл чок чорук министри турган Меркуловту болгаш ооң дузалакчыларын боолап каан. Берияны болгаш ооң бүгү дузалакчыларын боолап каан, иштики херектер болгаш айыыл чок чорук министрлери Кругловту болгаш Серовту бүгү дузалакчылары-биле кады боолап каан, а Игнатьев диириг арткан (1974 чылда ол бодунуң чеден харлааны-биле холбаштыр орден-даа алган).

Сталин өлген соонда Берия айыыл чок чорук биле иштики херектер министерствозун ССРЭ-ниң ИХМ кылдыр каттыштырган соонда, Игнатьев депший берген—ол СЭКП ТК-ның айыыл чок чорук талазы-биле секретары апарган.

Бодун камгалап ап шыдаар, байдалды көрүп тургаш үнер черни тып билир, Сталин дээн ышкаш коргунчуг от-биле безин ойнаптар кижи дээрге кончуг талантылыг партаппаратчик болур. Ындыг кижи Игнатьев болган. Партия аппарадының бүгү деңнелдеринге ол чээрби беш ажыг чыл дургузунда ажылдап келген (Башкирияга, Узбекистанга болгаш Белоруссияга, СЭКП ТК-га). Ол кижилерге эвес, харын-даа Сталинге безин эвес, партаппаратка дыка бердинген кижи турган. Ол оппортунист эвес, а аппараттың фанатиги турган. Ындыг болгаш ол диириг артып калган.

Күрүнениң айыыл чок чорук министерствозунга ол профессионал чекист эвес, а партаппараттың кижизи, ооң төлээзи болгаш ооң күзелиниң күүседикчизи деп чүвени ол билип турган. Бир эвес чажыт полицияның эрге-ажыктары партаппараттың эрге-ажыктары-биле үскүлежи бээр болза, Игнатьев ышкаш кижилер партияның талазынче шилчип, партаппаратты алгай бээр. Ынчалза-даа Сталинниң хуу диктатуразы полицияны партия контрольдавас, а полиция партияны контрольдаар кылдыр тургузуп каан. Кажан Сталин партияга удур болгаш полицияга удур чаа арыглаашкынны кылып чорудар деп бодап алгаш, эрги полицейжи кадрларның эрги партаппаратчиктер-биле каттыжыышкынын чайгаар болдурупкан, ооң түңнелинде айыыл чок чорук министри кылдыр Игнатьевти аңаа каап берген. Полицияның чаа баштыңчызын хүлээп ап тура, Сталин ону бодунга дөмей кылдыр кылып алырынга бүзүрээн. Ынчаарда ол чазыткан. Игнатьев ёзулуг сталинчи кижи болган: ийи арынныг. Ооң уламындан ол Сталинге удур сүлчээни организастаарынга чогумчалыг чепсек болу берген.

Ам албан ёзузунуң медээлери-биле чергелештир ийиги чергениң бадыткалдары кирип турар чүүлдер дугайын чугаалажып көрээли.

Хрущевтуу-биле алыр болза «сүлчээчи эмчилер» XIX съездиниң уезинден-не (1952 ч. октябрь) бажыңнаткан турганнар; Гомулканың херээниң талазы-биле «сценарий» шагда-ла билдингир турган. Ол-ла чылдың ноябрьда Берияның Чехословакияда олуртуп каан кижилериң судтаан (Сланский чорудулгазы); Тбилисиге берияжыларны узук-соксаал чокка байысаап турган.

Эмчилерни байысаап турарының дугайында Игнатьевтиң баштайгы дыңнадыы— Сталинниң үзели чүгле Берияга болгаш ооң чекистеринге удур эвес, харын-даа бүгү Политбюрога удур угланган дээрзин көргүзүп турар.

Хрущевтуң сактыышкыннарының тайылбырлакчызы Эдвард Крэнкшоунуң бижип турары-биле алырга, «Сталинниң сөөлгү арыглаашкыны бодунуң чоок коллегаларынче, хамыктың мурнунда Берияже удур угланган». Бо бүгү чүүлдер Берияны Сталинге халажыгже үне бер деп саналдзарынче албадапкан.

Ындыг шиитпирни тургузары, ооң туржук боттандырары дыка нарын шаптыктарлыг болган. оларны ажып эртпес болза Сталин алдырбас-даа. Ол дээрге, ооң генерал Поскребышевке баштаткан «иштики кабинеди», генерал Власикке баштаткан ооң хуу камгалалы, генерал Косынкинге баштаткан Кремль комендатуразы-дыр. Аңаа бердинген бо кижилерни өлүг сек кыйган соонда, чүгле ынчан Сталинни политиктиг сек кылып болур деп чүвени Берия тергиин эки билип турган.

Оон аңгыда база ийи айтырыг тургустунган: бирээде, Сталинге халажып үнерин кая саналдзарыл — Кремльге бе, Москва чоогунда ооң дачазынга бе азы Кара далай кыдыында ооң дачазынга бе (ооң соонда Хрущевту ынчанган ышкажыгай); ийиде —ТК-ның Президиум кежигүннериниң кымны Сталинге баар «делегацияның» составынга киирерил?

Ындыг негелде кылып Сталинге барбас кижилер билдингир: Молотов, Ворошилов, Каганович, Микоян, олар мурнуку хуу харылзааларын боолаш база кортук чоруундан барбастар. Президиумнуң чаа кежигүннери шуут херек чок, оларның кайызы-даа бүгү планны чугаалап берип болур. Чүгле чаа Бюронуң иштинде Сталинден өске кирип турарлар Берия, Маленков, Хрущев, Булганин болгаш ол дөрт кижиниң өөреникчизи Игнатьев олар артып калган. Элдептиг чүве болуп, Сталин оларны бодунче киирер турган.

Хрущевтуң ол медээлерин Аллилуеваның сактыышкыннары бадыткап турар: «Сөөлгү үеде кол-ла кээр кижилер (Сталинниң дачазынга—А. А.) Берия, Маленков, Булганин, Микоян олар апарган. Хрущев база кестүп келгилээр. 1949 чылдан бээр, кадайын тудуп хоругдаан соонда. Молотов барык чүге-даа киришпес апарган, ачам аарып турган хүнде безин ону чалаваан нар» («Өнүүмге чээрби чагаа», арын 192).

Сталинге халажыгже үнер дугайында негелде тургузуп болгу дег айыыл чок чер Москвадан ырак, Грузияда, Кара далай кыдыы. Ынчалза-даа «мингрель херээ» тургустунгаан соонда, Сталин чаңгыс чер чурттуглары ындан сестир апарган болгаш ынаар дыштаныл чорбастаан. Аллилуева мынчаар бижээн: «Сөөлгү үеде ол дыка часкааназыргай апарган; 1951 чылдың күзүнүнде мурнуу чүкче чорааны сөөлгүзү болган» (база ында, арын 190). Мурнуу чүк дугайында план ынчаар үзүлген. Кремль биле Москва чоогунда дача арткан. Кремль оозадыг, ол дээрге күрүнениң болгаш партияның резиденциязы. Бир эвес Сталин халажыг дугайында негелдени хүлээп албас болза, ол кнопканы чаңгыс баскаш-ла дүвүрээзинни чүгле Кремльге эвес, бүгү Москвага, чуртка үндүрүп болур. Ынчангаш Кремльден ойталаанар. Сталинниң Москва адаанда Кунцевода дачазы арткан. Кунцево база айыылдыг, чүгле Сталинниң «иштики кабинеди» туруушкун чок ажылдап турда оозадыг. Сталинниң ол «кабинедин» чайладыр, ынчан бүгү чүве холга кирер дег, Берия санаан. Ынчангаш Сталинден ооң хуу эмчизин, ооң хуу камгалалының начальниги, ооң хуу кабинединиң начальниги, ооң Кремльде төлээзи — Кремльдиң комендантызын чайладыр херек. А оларны чүгле Сталин боду чайладып болур. Маңаа чүнү канчаарын Берия билир.

Поскребышевтиң бюрозундан Сталинниң чажыт документилериниң чиде бергенин Берия организастаан деп бисте дорт бадыткал чок, ынчалза-даа чигзиниг база чок. Хрущевтуң чугаалап турары ышкаш, Сталинниң экономикага хамаарышкан ажылдарын эвес, оон-даа чажыт документилерни Берия Поскребышевтен оорлап шыдапкан хире. Оон башка Сталин мынча дивес турган ийик: «Чажыт материал чидирген Поскребышевти мен илереттим. Өске кым-даа ону кылбас. Чажыт медээлер Поскребышевти дамчыштыр тарап турган. Ол чажытты соглел берипкен». Сталин Поскребышевти дораан ажылындан хостаан, боолап каап четтикпейн барган.

Генерал Власикке удур Сталинниң килеңин угландырары дыка белен болган. Профессионал чекист болганындан ол бүрүнү-биле Берияның холунга турган, оон ачызында Сталинге-даа ол хире үр үе дургузунда барзан боол келген. Ону Сталинге удур ажыглап болбас, ынчалза-даа ону бажыңнаар дугайында Сталинден чөпшээрел ап болур, Берия ынчаар кылган-даа.

Аллилуева мынча деп бижээн: «Сөөлгү ол үеде ачамның шаандан тура чоок кижилери безин айыыл тавар жып турган. бердинген Власик 1952 чылдың кыжынында хоругдаттырган, 20 хире чыл бээраан болуп келген хуу секретары Поскребышев база ажылындан чайлаттырган» («Өнүүмге чээрби чагаа», арын 192).

Сталинниң хуу эмчизи Виноградов болгаш Кремльдиң Эмнелге-санитар эргелелиниң начальниги Егоров олар база Берияның планын ёзугаар бажыңнаткан деп даап бодаар үндезин бар. Сталинче кирер эргелиг ССРЭ-ниң кадык камгалал министри Смирнов база ол план ёзугаар ажылындан үндүрткен боор.

Коминтернниң ажылдакчыларының бирээзи Франц Борхенау Кремльдиң эмчилери бажыңнаткан соонда мындыг каразышкынын илереткен: Сталинниң хуу эмчилерин тудуп хоругдааны дээрге, ооң Маленковка баштаткан соратниктериниң аңаа удур сүлчээзи-дир, олар Сталинниң салым-хуузун шиитпирлээр дээш боттарының эмчилерин киирип каары ол-дур.

Академик Виноградовтуң болуунуң эмчилерин Берияның чажыт ажылдакчызы Тимашук деп эмчиниң чедирген медээзи-биле тудуп хоругдаан дээрзин бөгүн бадыткап болур, а Сталин ол тудуп хоругдаашкынны Берияның бодунче угландырган, оларны маршал Коневтиң медээзин ёзугаар «шагдагы-ла англи шпионнар» деп чардаан.

Эмчилерни тудуп хоругдааны дугайында медээни Сталинниң канчаар хүлээп алганын ооң бажың ажылы кылыр кижизи Валентина Васильевна база чугаалап турар. Сталинниң хуу эмчилерин тудуп хоругдаан соонда оларның дугайында Сталинге дүштеки чем чип турда, Берия, Маленков, Хрущев, Булганин олар олурда шупту чугаалажы берген. Аллилуеваның бижип турары болза: «Эмчилер херээ» ооң амыдыралының сөөлгү кыжында болган. Ол болуушкуннар дээш ачам дыка хомудаан деп, Валентина Васильевна меңээ сөөлзүредир чугаалаан чүве. Дүштеки чем үезинде ону канчаар чугаалажып турганын ол дыңнаан-дыр. Ол столга чем салып берип турган. Оларның «шынчы эвезинге» бүзүревезин ачам илергейлеп орган, ындыг болбас ужурлуг-даа, бадыткал чүгле Тимашук докторнуң медээзи ышкажыл деп орган. Аңаа органнар мыттаашпааннар...» («Өнүүмге чээрби чагаа», арын 192).

Валентина Васильевна ооң ачазын камгалап турар деп, Аллилуева бодаан. Ынчалза-даа мынча деп немээн: «Ооң чүнү чугаалап турарын дыңназа эки боор, ол чугаадан чогуур чүүлдерни шилип алыр, чүге дээрге ол ачамның бажыңынга сөөлгү 18 чыл дургузунда чурттап келген, а мен ховар баар турган мен» (база-ла ында).

(Уланчызы).

САЛГАЛДЫҢ МӨГЕЙИИ

Бодалдар, эскериглер, саналдар

Республиканың спортчу амыдыралын, спортчу, кыш-культураның болгаш туржаның хөгжүлдезин чырыдып ап эки материалдар дээш конкурсту Тыва АССР-ның Күш-культура болгаш спорт талазы-биле комитеди, спорт чиңгилелдери, республиканың Журналистер эвилели чарлаан. Ук конкурска материалдар кээп эгелей берген. Баштайгы келген материалдарның аразындан дараазында материалдарны бөгүн парлаадывыс.

ТОПТУГ ЧОРУК

Бо удаада, шаг-шаандан тургаалдыржып келген адаан-мөөрейлиг, аъдт-чарыштыг мөге хүреш, аът чарышының дугайында тургаазы бетинде, ко-рум-чурум, аажы-чаң, топтуг чорук дугайында каш сөс солгадыр болганым.

Тывага улусчу револю-цияның 70 чыл оюнун ба-дырлаан үелинге тураскаал-дыг [illegible] топтуг чорук [illegible] мен.

болгай. Оон барымдаазы кылдыр мракни Якут-Саха [illegible] кежээ.

ХҮРЕШ

Ам национал чаңгыл-дар, бүгүлер, мөгөлиг хүрешке хамаарылдыг дег салгалдар дугайында каш сөс.

Моон соңгаар республика Наадымынга база республи-каның бирги чери дээш хү-реш маргылдаазынга 128 мөгелер салдырып, шүүлген мөгелер «Арзылаң» атты тыпсырын (үжүр быдааш-каны — «Начын» атты) шүүр чаңгыл болдуруп? Шүүлген мөгелер эзер, чүгенни аът-биле шаңналдырар чаңгыл болдурун доктаатса чүл?

Оон-биле кады шүүлген, тургарлашкан мөгелерге «Ар-зылаң», «Начын» аттарын тыпсыр дугайында «Тыва национал хүрештиң чаа Ду-румнарын» (1990 ч.) өөрениш көрээ чогуур. Ол езугаар амыр болза, «Начын» атты республика Наадымынга 128 мөгелер шүүлгеге аза рес-публиканың бирги чери дээш хүрешке үш чыл улай 1—4-кү чери эзлээнде, ол ышкаш 64-ке ийи чыл улай шүүлгеге тыпсыр. А «Арзылаң» атты Наадым ынчаш, улуг чыыш-тарга 128 мөгениң иштинден ийи чыл улай шүүлгеге ааы Тываның бирги чери дээш маргылдаага 4 чыл улай шүүлгеңде тыпсыр деп көрдүнген. Шын, бо хире бедик аттарны мөге кижиге чиңги-биле, амыр чүве кыл-дыр тыпсыр болза, ук ат-тарның хүндүткел шынары кудулаар, ынчангаш мөге кижи ону чедип алырда, каш дакпыр шылгалданы эртер ужурлуг дээрзин рес-публиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди өөрениш көргени чугаажок. Ынчангаш, районнарга, респуб-ликага каш удаа эки тун-нелдиг хүрежип чораан мөгелер [illegible] «Кожууну на-чыны», республиканың бир-ле бодалдыг байырлалга шүү-лүрге, «Арзылаң», «Начын» аттарны тыпсы бергениниң-те, «Дурумнерже» катап ба-за эгип, кожуун, хоорай-да, ынчан-даа мөгелерниң са-лгалын катап база өөре-нип көрүүрүсе чүл?

База бир чугаалаксаш ту-рар чүүлүм, амгы үеде, ка-жан «Арзылаң», «Начын» аттарны алган мөгелерге тыпсып [illegible] Болдоп көрге, улус чо-нунга алдар-ады алдаан, ам-даа болза тыва хүрешти-ниң спорту аныяк салгал орту-зунга пропагандалап чоруур Сүр-оол Ондар, Биче-оол Моңгуш-оол ышкаш хоорлуг мөгелерге республиканың «Арзылаң» мөгези деп атты тывысса аяк-ла чоптуг бо-лур ийик. Ол ышкаш, тыва хүрешти Сибирь зонааның-га [illegible] зиннде база улуг-хуузун кии-рип келген Алексей Ку-маяк, Даржаа Куулар, Ка-закова (Шалыыр) Доржу, Долоо Куулар дээн ышкаш база аныяк дивес болза, Шагдыр Кара-оол, Сыңаа-оол Кужугет, Чадамба Оор-мак оларга дора дизе «Рес-публика Начыны» дээн чер-гелиг ат-шола тыпсыр бол-за, национал спортка чогуур хүндүткелдиң демдээн көр-гүскенивис ол болур ийик.

КӨДҮРЕР-ДАШ

Хүреште, мөге кижиге дорт хамаарылыгт бо «Даштар» дугайында каш сөс.

Кайы оранчоктап, арт-сыннар ажыр «Көдүрер-даштарны» дажылап, «Хү-реш» стадионунуң девис-кээрнинге эккеп чалап алганы — Владимир Биче-оол ышкаш аныяк удуртукчу-ларның бурунгуларның чаа-чылдарын, бурунгу спортту хүндүлеп көрүп чоруурунуң херечизи. А мөге кижиге олар ийи дакпыр хүндүт-келдиг.

Көрээлинер, ында шала дөрбелчиңзимзээр хевирлиг, ушкан кежээ сагындырар улуг кара даш бар. Ооң деңнээзи 248 кг. Салгал дам-чаан чүгаадан алырга, Улуг-Хемниң Эжим чурттуг Алдыг-Түлүштерниң алдар-лыг мөгези Шары-Көдүрер Чамаа дээрзи ол дашты чаңгыс дап берген, хөрээн-ге чедир көдүрүп кээп, ол олчаан ээзерлиг аътты ажыр октап чораан дижир. Чүге мону чугаалап тур сен ди-зе, амгы шагның аныяк мө-гелери ада-өгбелериниң са-гылга-тураскаалын хүндү-леп, парадче үнер бетин-де, ол даштарны көдүрбезе-даа, (хүрежир кижиге, оор-га-чүске озалдыг боол бо-лур) сагыш-сеткил чаза-мыктап, дээп, суйбап-даа эртер болза, ол база бир ужур. Ол харын мөге кижи-ге ат-алдарлыг өгбезиниң сагыжындан сагыл чет-тиргени-даа болгай-ла. Бо чорук чанчыл боол доктаай бээр чүве болза, тыва мөге-лериниң сагылгазы дыка-ла ханы дестуг-дүр дээрзин Азия товуунге бо-ла хүрежип кээр, кандыг аалчы магазы-ныл көрбезил? Ындыг эве-зе-даа, черле көдүрер ужур-лут «Даштарның» чаңгыс черде чытса-ла чыткан хе-рээ чүү боор? «Чыткан чу-дук-даа бол, чыда бир ан-дарлыр» дижир болгай. Оларны хүреш соонда ке-дүрерин, түңнелдерин «Кө-дүрер-даш рекордтары» дээн ышкаш ном-дептерге-даа киир бижиир кылдыр органазас-тап болгай. Боттарывыстың алдарлыг мөгелеривистиң төөгүзүн, «Көдүрер-даш-тыы» рекордун бижээн аль-бом-номнуг болур болзувус-са, ол черле чептиг херек.

База бир бодалгы дег чүүл, бир-тээ, аът чарыжы амгы хүнде болур чүве болганда, даштарны чаңчыл апарган аът чарыжы эртирер чер-ге-даа аппарып ап болур. Аъттар манаан «аарыкчы-лар»-даа азы мөгелер-даа көдүрүп, шенеп, ойнап-хөг-леп-ле тургай. Маңаа чүгле чер-черлерде арттар-сыннар-да, кежиглер аксында чонга сурагжый берген «Көдүрер-даштарга» дегбейн (олар чаңчыл ёзугаар ол-ла черин-ге чыдар ужурлуг, ол болза дириг төөгү болгай), а амгы мөгелерниң мөөрейлежип эгелээри «боттарының» даш-тарын (стадионга, чарыш шөлүнге-даа) эккеп ап, чаа эгелээшкинини кылза.

АЪТ СПОРТУ

Маңаа ипподромга аът-тар чарыжының дугайында ту да эвес, а улуг хемчээл-дыг чарыш дугайында чу-гаалаар бодаам мен.

Хамыктың мурнунда, Эр-зин кожуунунуң аъттары-ның улай-улай (дөрт-беш чедир) мырыңай сүрүштүр эртип келгилээни аваа бир таварылга эвес, а эки бе-летке лдиң, аъттарны шын соодун, баан хандыр ажаап-тежээзиниң түңнели-дир деп үнелээр херек.

Ынчангаш моон соңгаар арзынчилерниң дуржулгазын өөренип көрүп, маргылдаа негелделериң, программазын шыңгыы сагып, ооң орга-низакчылары аъттарның ээлеринге, мунукчуларга консультация эртирип, ха-рын-даа чарыш шөлүнге барып хонуп алырын, күш-хүнезин, майгын-палатка-биле оларны хандырарының хемчеглерин баш удур алза эки.

База бир саналывыс — орук (шөл) эки болган ту-дум, чарыш аъдынга чиик болгай. Ынчангаш чарыш шөлү «Тиилелге» («Сукпак-тыы» база) совхозтуң де-вискээринде чүве болганда, ук ажыл-агыйның удуртук-чулары ол орукту дүй та-рып каaптайн, харын-даа улам чазап, таарыштыр кыл-гаш, черниң төлевирин ду-гуржулга ёзугаар республи-каның черлеринден (дора дизе бир удаа) төлеттирип ап болур.

Болуп эрткен байырлалга аът чарыжының үезинде чамдык маргылдаалыг чүүл-дер бар болгулаан. Ооң кол чылдагааны—аът спортунуң тыва чарыш хевиринге мын-чага дээр тускай дүрүм-саавырның база ёзулуг ажыл чорудар аът спортунуң фе-дерациязының чогунда. Ук федерация дүрүм-саавырны ажылдап кылбышаан, аңаа шаңналдар тыпсырының, ыланғыя медальдар-биле шаңнаарының (бо удаада моол эштер беш аътка беш медаль тывысты, ону көр-геш: — «Бистер чоонган бис!» — деп, аас туттундуу-вус) баштай келген аъттар-га байза-дугаар (бо сөс ол олчаан доктааза, черле ажырбас хире) тыпсыры азы бүгү мунукчуларга, хаак-чыларга дег, дугаар баглаа-ры (ынчан аъттар үнүпкен-де, орук тан доора аъттар кирип шыдавас апаар) бол-гаш, аныяк (чаваа) малдар-ның, улуг аъттарның чары-жын ийи аңгы эртирер дээш, өске-даа хөй-хөй ай-тырыгларны дүрүмчүдүп доктаадыры — соңгаарладып болбас айтырыг.

База бир чугула чүве, аът чарыштырар «Аржаан» деп адап алган шолувуске «аарыкчылар», көрүкчүлер шак-шагы-биле турар шы-выглыг серижигештер, ман-за сандайлар (оор аппаар ди-зе, түр-даа бол). ийи-үш чедир арыганыр черлер кылбас болза, чаржынчыг-дыр. Ол ышкаш, аргыжыл-га автобустарын ол хүн тургузар херек. Барыш-ба-рып, бо улуг байырлалга кижилер 10 ажыг километр черге чадаг кылаштажып турганы — ук айтырыгже хоорай эрге-чагыргазының чогуур кичээнгей са-дазы ол-дур.

ЧА АДАРЫ

Ада-өгбе алыс шаандан Ачыр-дачыр маргылдажыр Үелерин өттүр келген Үш чүүл мөөрей ам-даа хевээр:

Бирги мөөрей—мөге-хүреш, Ийигизи—аътка чарыш, Адар ча—үшкү мөөрей — Ада-өгбе чаңчылы ол

деп хүреш үезиниң сце-нарийнде ынчаар бижээн-даа, ол олчаан көрүкчүлер-ге номчуп, дамчыткан-даа чүве. Ынчалза-даа «ам-даа хевээр» чүве кайда боор, «үшкү мөөрей» бо удаада база болбайн барды. Сце-нарийде ук чугаа дуу бир амгы үениң ча спортунуң дугайында эвес, а чогум-на ооң национал хевири — «ча адарының» маргылдаа-зының дугайында чоруп ту-рар. Бо маргылдааны Наа-дым программазынга кин-рер туржук, «Канчаарыл?» деп айтырыг безин оргко-митетке-даа, республиканың спорт чөвүлелинге-даа тур-густунмайн турары элдеп.

Ийет, хамык ужур нацио-нал бо спорттуң дериг-хе-рекселиниң чогунда-даа боол магат. Ооң-биле чергелеш-тир ойнаарының чурумунуң уттундурганы — база бир чылдак. Оон аңгыда, бо спортту кедээ черлерден эгелевес, районнарның спорт-комитеттерин хөделдирбес, болза, чүве бүтпес. Бир-тээ, ындыг болганда, рес-публиканың спорткомите-ди, (С. Ооржак), профэви-лелдерниң ВДФСО (В. Би-че-оол) бо айтырыгны хол-га ап, ча спортунуң феде-рациязын тургузуп, спон-сорларны-даа бол эвилел-деп, ча-согунну белеткеп кылырынга тускай конкурс чарлап, үзүүрегдиг мар-гылдаалар эртгирерин ам-дыгааштан бодаваажe, ха-йыраан чаңчылывыс кайда-чүде-даа чок, кагдыпар дей берди.

Шынап-даа бол, демир-дестен, чонар-даштан кай-гамчык нарын, шевер кы-лыгларны шүткүп кудуп, чонуп, сиилбип, тыва нацио-нал эң нарын хөгжүм хе-рекселдерин безин билди-лии-биле кылып турар уран холдуг шеверлеривис турда, канчап черле барып-барып ча-согун чазаптар кижи бү-гү Тывадан тывылбас чүве бе? Тываның аалчылары, уран-шеверлери, оттуп кө-рүнер!

Адак сөөлүнде, национал спорттуң бүгү хевирлерин-ге: **хүреш, чарыш, ча ада-ры** — бо үш оюн үезинде алгаг-йөрээлдер, мактаалдар, курайлар черле тураа чо-гуур. Ол бүтүнү сагып, ба-йыдары ада-өгбелерниң чы-рык тураскаалынга амгы салгалдың мөгейгени ол.

Чап ЧҮЛДҮМ.

* * *

Сүт-Хөл районда улусчу ус-шевер мастерлерниң би-рээзи Кызыл-оол Конгарович Моңгуш бойдус камгалалын-га хамаарышкан тураскаал-ды бо чылын кылган. Ону Сүт-Хөлче кежер көвүрүг чанында бедик эвес дагның баарынга тургускан.

Ук мастер ам ажылдарын улам сайзыралып, аңаа чам-дык немелделерни киирип, кылып турар.

ЧУРУКТАРДА: «Эртипе-вис—бойдус» деп тураскаал-дың чамдык ажылдары.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

* * *

Маадырлыг чорук

ХАН ТУДУШ

Тыва улус бот-боттарынга ажок чоок улус дугайында чугаалаар дээнде, чамдык та-варылгаларда «Хан тудуш» дижир болгай. Ол кижилер-ниң ынаавыла чаңгыс неден төрүттүнген болуру албан эвес. Кызыл хоорүскомунуң иштики херектер килдизиниң патрульно-таңныыл албаның ажылдакчызы, милицияның биче сержантызы Мурад Сен-дыкпаага болгаш ооң кады ажылдап турары эвээш эвес эштеринге ол сектерниң сен-тябрь 16-дан эгелеп дорт ха-маарыштырып болур.

Дүн ортузу чедип орда би-че сержант хоорайның Кали-нин кудумчузунга чүрүм үреп турган кезек ээзди олдарны тудуп алгаш, херекти тодара-дыы-биле оларны автовок-залче углай эдертип кел чо-раан. Хенертен артындан ону бир кижи кый дээрге, ээ көрүп олурда, хол «арбаш» дээн соонда, моону ажыш-ла дээн. Ону мойнунче бижек-тепкен кижи дезип ыңай-ла болган. Аныяк шагда бе-лын-даа херекке албайн, ооң соонче халаан. Хан төгүлге-ниңден мага-бодунуң суларап келчыдарын билзе-даа, сү-рүүшкүнүн соксатпаан. Сүр-ген кижизин туткаш, рациядамчыштыр эш-өөрүн кый-гырткан соонда, олар чүгле кээп турда, ол моорап калган.

Албан машинзызы ону до-раан-на эмнелгеге чедирген. Хөй хан төгүлгенинден бай-далы ажок берге апарганы-ның дугайында эмчилер ишти-ки херектер килдизинче дыңнаткан. Удатпаанда ол дүне албан эртирип турган болгаш хостуг-даа турган дыка хөй милиция ажылдакчылары эм-нелгеге чедип келген. Хөны Мурадтың ышкаш, үшкү группаның болганнарны эжи-ниң чаңгыс уде-дарга чыт-тырып, дорт хан кудуушкунун чоруткан. Шак ынчаар ол ды-ка хөй эштери-биле хан тудуш апарган. Ам ооң байдалы чү-гээртээн, амы-тынга айыыл чайлаан деп эмчилер санап турарлар.

Ооң амы-тынынче халдаан он тос харлыг Саян Чидерап ындыг байдалга таварышкан болза, аңаа ындыг хөй улус дузалажып келир турган ийик бе? Ниитизи-биле амыдырал-дың байдалы чеже-даа бер-геден орза, кижилерниң бү-зээлиг, дузааргак сеткили артпышаан турарынга өөрүвейн канчаар. Ооң-биле хол-баштыр ийи мыңдыг болууш-кунга биске улус дузалаар боор деп идеген артывас.

Бо чылдың август 28-те хоо-райның мурнуу микрорайо-нунда, аэропортче баар орук-та автобус турар чөр чоогун-га 8 харлыг Долаана О. ма-шинага таварткан. Бо болууш-кунну көрген кижилерни хоо-райның иштики херектер кил-дизиниң 72 дугаар өөрлүнге чедип кээрин, азы 02 теле-фонче долгаарын дилеп тур бис.

ИХМ-НИҢ ПАРЛАЛГА БӨ-ЛҮҮ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

СЕНТЯБРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Чемпионнар-биле кады. 9.20 «Уругларның музыка клуву». 9.50—11.30 «Павел». Телефильм. 1-ги, 2-ги серияла-ры.

• • •

15.05 Барымдаалыг фильм. 15.15 «Далайның ишчилери». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги серия. 16.20 Солистер квартеди ойнаар. 16.40 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 17.40 «Блокнот». 17.45 «Планета». 18.30 ТМА. 18.45 Мультфильм. 18.55 «Гидронавтылар». Барымдаалыг фильм. 19.15 «Мэри Дэрриниң бүрүн дүшкени» (АКШ). 21.00 Информастыг программа. 21.40 Кинопанорама. 22.55—23.30 Музыканың келир үеэ.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 8.45 Немец дыл. Бирги чылы. 9.15 Эрудиттерге сула шимчээшкин. 9.45 Немец дыл. Ийиги чылы. 10.15 «Дириг амытаннар аймаа». 11.00 «СЭКП. Амыдырал болгаш салым-чол». 11.30 Камера эрткен үени шинчилеп тур. Барымдаалыг фильм. 12.30 «Скоморошина» ансамбль.

ТТ дамчыдылгалары

13.00—14.05 «Кыс бичии думмазы». Уран-чечен теле-фильм. 2-ги серияз.

• • •

17.10 Беседина ырлаар.

17.30 «Дуступ дагларның садым-хууду». Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы кордуу. 17.55 Композитор Д. Шостаковичтиң төрүттүнген хүнүнден бээр 85 чыл оюнга. № 7 симфония. 19.10 Российаның парламенти медээчилер.

КЫЗЫЛДАН

19.25 «Тыва черде». Медээлер, чайыныр, интервью. 19.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Дервиш-91». (Эвилел конвойларының 50 чыл оюн Мурманскиге болгаш Архангельскиге байырлап эртти-герниң дугайында). 21.00 Фил Донахьюнуң программазы. 21.50 Ретушь чокка. 23.00 Медээлер. 23.20 Теннис. Лелегей маргылдааазы. 23.35 Вологодскиге ужуражылгалар.

ТТ дамчыдылгалары

00.20—00.55 Гандбол. ССРЭ чемпионады.

ЭРГИМ НОМЧУКЧУЛАР!

Тываның аржаан сугла-рының комплекстиг болгаш гидроклиниктиг шинчилел-дерин ССРЭ-нин Эртем-нер академиязының Сибирь салбырының Тыва комплекстиг килдизи үш чылдың нүү-рүнде чорудуп турар. Ар-жаан — минералдыг суг-ларлыг черлерни, чижээ, Үш-Белдирни, Тарысты, Бай-Тайганың Шивилигни, Чойганы, Улаатайны, Уур аржаанын (Ажыг-Суг) болгаш өскелерни-даа «Шынның» хөй номчукчу-лары билир. Ол аржаан суглуг черлериниң хөй нүруузунуң дугайында ССРЭ-ниң Эртемнер акаде-миязының корреспондент-кежигүну Евгений Викторович Пиннекерниң 1968 чылда Кызылга парлаттын-ган «Тываның минералдыг суглары» деп номунда элээн тодаргай бижээн. Ол ар-жаан сугларга эмнешип дыка ажыктыг, а соора эм-нениp болза кижиниң ка-дыкшылынга харын амы-тынынга айыылдыг дээрзин эртемден айыткан.

Минералдыг сугларга ха-маарышпас болгаш ижер аржаан сугларның чон база ажыглап турар. Ол суг-ларының аржаан — эм бо-лур шынары Тываның чо-нунга шаг болган бээр билдин-гир болгаш салгалдар аайы-биле дамчып келген. Ол дээрге Бай-Тайга район-да Бел болгаш Туралыг, Мөңгүн-Тайгада Ала-Тайга, Аспаты, Сүт-Хөлде Тос-Баштыг, Дөргүн, Улуг-Хем районда Кара-Суг, Торгалыг, Таңдыда Уур-гайлыг (Арголик), Эрзинге Мөрен, Дарги аржааннары-дыр.

Ук аржааннарың шы-нап-ла, эм шынарлыын азы эм болбазын эртемденнер амга чедир тодарап шы-даваан. Ынчаарга бо айты-рыгны тодаргайлаар талаа-де, ылаптыг шинчилелдер негеттинип турар.

Ол аржааннарның шына-рын тодаргайлаар талазы-биле баштайгы базымны ССРЭ-ниң Эртемнер ака-демиязының Сибирь сал-бырының Тывада комплек-стиг килдизиниң бөлүк эр-темденнери (удуртукчузу химиктиг эртемнерниң кан-дидады К. Л. Аракчаа) кылган. «Аржаан дузалаан бе?» деп анкетаны ёзугаар апаар.

эмнелге-социологтуг шин-чилелдер эки түңнелдерни берип болурунга эртемден-нер идегеп, бүзүреп турар. Эмнелге эртемнериниң кан-дидады Л. С. Эрдынеева-ның удуртулгазы-биле эм-нелге ажылдакчылары ын-дыг шинчилелдерге ки-ришкен. Эмнелге-социолог-туг шинчилелдерни солун-нар дамчыштыр чорудар-ын эртемденнер шиитпирлээн. Моон адаанда парлаттынган анкетада айтырыгларга ха-рыыларны (анкетаны солун-дан кезип алгаш, ажыглап болур) бижээш, дараазында адрести ёзугаар чорударын эртемденнер дилеп турар: 667000, Кызыл, Ленин ку-думчузу, бажың № 30, ССРЭ-ниң ЭА-ның ТКК, химиктиг эртемнерниң кан-дидады Кара-кыс Доңгак-овна Аракчаага.

Номчукчулар немелде ме-дээлерни билир болза, ба-за ол-ла адрести ёзугаар чорударын дилеп турар.

Тываның аржаан сугла-рының эм шынарларын өөренип көөрүнге дузалаар номчукчуларга өөрүп чет-тиргенинивистиң илереткээр апаар.

«Аржаан дузалаан бе?» деп анкета

1. Фамилиязы, ады, адазының ады ______
2. Назы-хары ______
3. Эр, херээжен ______
4. Аржаанга турган үезинде профессиязы ______
5. Аржаанга чоралаан үезинде чурттап турган чери (район, суур) ______
6. Кайы чылда, кандыг аржаанга чораныл? ______
7. Канчаар эвес турганыл? (болуп байдалы азы эмчиниң тодаргайлаан аарыы) ______
8. Канчаар эмнеттингенил азы эмнээнил? (аржаанны ишкен бе, ээнгэгэ, душка киргени, чижээшкин кылдыргканы, чуунганы, бооска чайганы ______ аржаанга турган хүннери чежел? Эмнээшкин үези кыска бе азы узун болган бе?) ______
9. Аржаанга чораан сөөлүнде байдалыңар кандыг болганыл? а) дузалаан ______

б) дузалаваан ______

в) байдалыңар баксыраваан бе? ______

г) аржаанга эмнелге чорааныңга хамаарыштыр немелде медээлер ______

______

10. Амгы адрезиңер ______

Хоорукускомунуң культура килдизи, Аныяк көрүкчү-лер театры 7-10 харлыг уругларны театр студиязын-че чалап тур.

Ада-иелер, силерниң уруг-ларыңар театр студиязынга кирип алгаш, чугаа культуразынга, чараш аажы-чаңга, танцылап, чурук, хөгжүм херекселдеринге ойнап өөренир. Аныяк көрүкчүлер театрының шиилеринге киржир. Өөредил-гениң айда ортез 25 рубль.

Дараазында адреске кээр: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 34-3, телефону 3-29-22.

«Тыва агроүлетпүрспецмонтаж» трестиниң бүдүрүлге-технологтуг комплектация эргелелинге дараазында ажыл-дакчылар херек-теттинип турар.

комплектация килдизиниң начальниги — шалыын [illegible] рубль;

механик—шалыны 350 рубль; материалдыг белүктүң бух-галтери — 345 рубль;

фактура бижикчизи — 210 рубль.

Квартал-да чылда ажылдыг түңнелдерни барымдаалап ак-ша шаңналдыг. Ажылче албан черниң автобузу-биле чедирер.

Кээр чери: Кызыл хоорай, Островная кудумчузу, 22, № 10 автобус-биле чедер. автобус доктаар чери: Тудугжулар суугу. Телефоннары: 4-13-78, 4-13-79.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Бассейн» (Франция-Италия) 9.00, 11.30, 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Транти-ванти» 9.00, 12.10, «Кавказская пленница» 10.30, 15.30 «Восточный коридор или Рэкет по...» 15.10, 19.20, «День зарплаты» 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Восточный коридор или Рэкет по...» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Враг» (2 сериялыг) 13.00, 15.50, 18.40 шактарда.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● оралакчылары 3-33-91; 3-34-17; ●приемная 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-25; 3-34-17; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17. 3-34-98; 3-41-23; ● экономика килдистери: үлет-пүр 3-34-49, 3-36-74; кадээ ажыл-агый 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-47; ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-36-82; 3-41-23; чагаа 3-39-03; очулга 3-34-39; 3-31-93; ● корректорлар 3-34-19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга арын. Тиражы 27097 экз.
Чагыг № 965.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

КҮСКҮ ХОВУ АЖЫЛДАРЫ:

КҮЖЕНИИШКИННЕР БОЛГАШ ДҮВҮРЭЭЗИННЕР

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 161 (14661) 1991 чылдың сентябрь 26, четверг ● Садар өртээ 20 көп.

САЙГАРЫЛГА БААЗАЗЫНДА

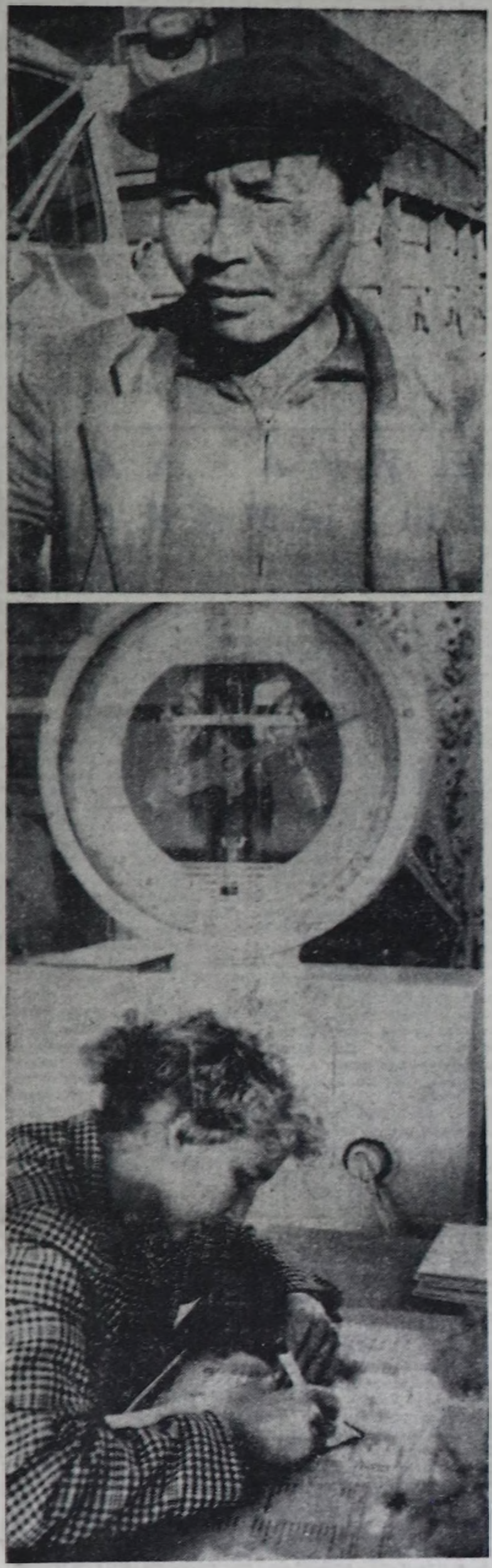

• • •

Кызылдың сайгарылга баазазынга чеди шак четкелекте-ле, тараа дажыглаан машиналар кээп турар апарып-тыр. Эртенги хүн бедип орда-ла узун кузовтуг элээн каш машиналар ээчелдирип өрткиледи. Тараа хүлээп алыр деңзичилер, лаборантылар чамдыкта ажаанзырап турдулар.

Чүк-чүктен дүжүт келир бо сайгарылга черин республиканың төп тараа шаңы деп болур. Каа-Хемден-даа, Бии-Хемден-даа аар чүъктер келген Улуг шаның кыдыгларынче чоокшуладыр халыткаш, чолаачылар дүжүттүг машиналарының бир өөзин ийленчиргеш, дүжүрүп турлар. Беш тоннаны чүктээр машинаның чолаачызы (чурукта) Чанчып Эрес-оол эрте келди. Ол Улуг-Хемде «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң Торгалыгның шынаалырынга өскен кызыл-тасты деңзилээш, дүжүрген.

Торгалыгның шаңында сургуулдар ажылдап турар. Арыглааш, ооң машиназынга урупп берген. Даң бажындан оон үнген болду. Шагаан-Арыгның элээн каш машиналары ажаалдага киржип турарын чолаачы чугаалады.

Деңзилээр черниң иштинде өрээлде санакчылар база чай чок. Хонлур ажылдаар апарган. Чолаачылар машиналарын ээлчештир тургузуп, чеже тоннаны эккелгенин бижидип ап турлар. Чаагай болган дүжүттүң салым-чолу ам чүгле механизаторларда, чолаачыларда, ону дүрген ажаап алыры чүгле олардан хамааржырдыр деп бодап турдум.

ЧУРУКТАРДА: сайгарылга баазазында ажыл үезинде.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

• • •

ХАР АДААНЧЕ КИИРБЕС ДЭЭШ

Барыын-Хемчик районнуң бүгү ажыл-агыйларының хову-шөлдеринде бо чылын тараа культураларының дүжүдү багай эвес болган. Ону колдуунда аренда керээзинче шилчээн механизастаттынган тараажы звеноларның шөлдеринден көрүп болур. Олар ажылының төнчү түңнели дээш онза харыысалгалыг апарганнар. Ынчалза-даа шөлде чаагай үнген, сыпта хевээр тарааны ажаап, аңмаарже уруп албаан шаанда тараажының чыл дургузунда кылган ажылының түңнели көзүлбес болгай. Ынчангаш бо хүннерде ажыл-агыйлар бүгү хостаан күжүн тараа культураларының ажаалдазынче октап турар.

Районнуң ажыл-агыйларында бүгү тарыттынган 4570 га шөлдүң 1650 газы чоокку хүннерде кестинген. Оон 1885 тонна хире тарааны бастырып алган.

Эң улуг тараалаң ажыл-агый «Барлыктың» бүгү тарыттынган шөлүнүң чартыын ажыр кестире берген. Ол шөлдерден бо хүннерде 1025 тонна хире тарааны совхоз алган. Ынчангаш бо ажыл-агый тараа ажаап алыр планының чартыын күүседи берген.

«Хемчиктиң» тараажылары тараа ажаалдазын организастыг чорудуп турарлар. Бо совхозта бүгү тараа культураларын Мартан-оол Саалның, Болат Хомушкунуң болгаш Долгай-оол Саалның аренда керээзи-биле ажылдап турар механизастаан звенолары өстүрүп турарлар. Турум составтыг бо звеноларның ажылы чыл санында эки болуп келген. Бо чылын совхоз 1100 га черде тараа культуралары тараан. Оон 1402 тонна тарааны ажаап алырын бодап турарлар. Бо хүннерде хемчиктиглер 540 га черниң тараазын кескен, 520 тонна тарааны бастырып, шаңда дүжүрген.

«Дөң-Терезин» совхозтуң тараажылары кезер ужурлуг шөлдериниң чартыын кезип алган, 150 тонна тарааны шаңда урган. «Шекпээрниң» тараажыларының ажаап алыр ужурлуг шөлдери хөй турда-ла, ооң чүгле 21 хуузун кестирип, 190 тонна тараа бастыргаш, тараа ажаап алыр планын 15-ле хуузу күүсеткени кончуг дүвүренчиг.

Барыын-Хемчиктиң хову-шөлдеринде картофель ажаап алыр дээш өзулуг шалыпчы ажыл чорупп турар. Ооң ажаалдазынче Ак-Довурак хоорайның, Кызыл-Мажалык дээш өске-даа чурттакчылыг суурларның школачыларын өөреникчилерин, бүдүрүлге черлериниң ажылчыннарын шефтедип үндүрүп турар. Машина-техниканы, автобустарны бүдүрүлге черлеринден ангылаан.

Районда бо чылын картофельди 210 га черде тараан. Ооң ам чүгле 30 ажыг газы кастынган. Ынчангаш бо ажылда байдал кончуг дүвүренчиг боол артпышаан. Сээлгү медээ-биле кожуунда шупту 264 тонна картофель ажаттынган. Ооң бир га шөлден дүжүдү ортумаа-биле 8,8 тонна болган. Барлыкчылар 15 га черден 140 тонна картофель ажаап алган. Ооң бир гадаа дүжүдү 9,3 тонна болуп, өске совхозтарнындан эки болган. «Шекпээр», «Дөң-Терезин», «Хемчик» совхозтарда картофель ажаалдазы шуудавайн турар. Ынчангаш район Совединиң күүскому бо чугула ажылды шыңгыы хыналдада алган, шеф дузазын организастап чорудуп турар.

Ногаа аймаан бо чылын чүгле ийи совхоз, «Барлык» биле «Хемчик» тараан. Бо хүннерде ол ажыл-агыйларның кайызының-даа ногаа шөлдеринден 10-10 га черлерниң дүжүдүн ажаагаш, оон 35-35 центнер дүжүттү алган. Ногаа херглекчилери хөй чүве болганда, немелде ногаа аймаан өске черлерден тып алгаш, чоңга садарын «Тыва асбест» комбинаттың ажылчыннарының кижизин-даа, кожууннуң херглекчилер ниитилели-даа амдытааштан бодалып, шимченир ужурлуг.

Тайгалар бажында хар чааткан. Сооктуң тыныжы ишкээрлеп кирип-ле орар. Ынчангаш күскү дүжүт ажаалдазынче бар-ла хостуг күштү мөөңнээри кончуг чугула. Кыжын чиир тараавысты, картошкавысты, дузаар ногаавысты ам ажаап, аңмааржарже, чер бажыннарже суп албас болзувусса, чазын дилеп бай төрел-даа, холу бош кожа-даа тыварывыс берге. Амыдырал ынчап барган. Аңаа чыгадып ажылдааарынче албадаттыра берген бис. Өстүрүп алган дүжүдүвүстү хар адаанче киирбейн ажаап алырындан кедиңиг чүве чок.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

КОЛЛЕКТИВТИҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

Чадаананың уксаажыдылга каттыжышкынында сиген белеткекчилериниң удуртукчузу Каң-оол Сатка ужуражы бээримге, ол мынча дээн:

— Бо чылын бистиң уксаажыдылга бүдүрүлге каттыжышкынының девискээринге сиген эки үнген. Бистиң бригада 200 тонна сиген белеткээр турган. Ниитизи-биле 130 гектар сиген шөлдүг бис. Ол черниң сигенин ийи трактор-биле кестирип турган, оон 200 тонна сигенни пресстээш, каттыжышкынның девискээринде сараатап алдывыс. Сиген кезилдезин ам-даа уламчылаар бис.

Мал чеминиң белеткелинде Киям-оол Монгуш, Сүгдер-оол Түлүш олар идепкейлиг киржип, тракторларының үрели бээр чоруун болдурбадылар. Сигенни пресстээринге, ону сараттаарынга Сарыг-оол биле Игорь Монгуштар, школачы оолдар Бады, Бүрбү Түлүштер кызымак болгаш шалыр ажылдааннар.

Каттыжышкынның коллективи белеткеп алганы ол сигени-биле 500 ангор өшкүзүн, 7 хаванын, 100 ажыг уксаалыг кошкарларын чемгерер, оларны ажаап-тежээринге ажыглаар.

Арагачы ДОНГАК.
Чөөн-Хемчик район.

КОММЮНИКЕГЕ АТ САЛГАН

ЖЕЛЕЗНОВОДСК (Ставрополь край). ДКАО-нуң ай тырыглары-биле холбашкан берге чугаалажышкыннарның соонда ында РСФСР-ниң, Казах ССР-ниң, Азербайджан Республиканың болгаш Армян Республиканың удуртукчуларының кады кылган коммюникезинге ат салган. Ооң кол-кол пунктулары мындыг: Азербайджанның болгаш Арменияның күрүне эрге-чагырга органнары бүрүн эргелиг делегацияларны бадылап тургузар, олар доп-дораан ийи талалыг чугаалажышкыннарны доктаамал үндезинге, Карабах чөрүлдээзи бүрүн шиитпирлеттингиже чедир чорудуп эгелээр. Олар боттарының ажыл-херектеринге суверенниг күрүнелерниң иштики херектеринге холтаарлавазының принциптерин удуртулга болдурар, бүгү хамаатыларның, оларның национал хамаанчокка, эргелерин делегей эргелериниң нормаларынга дүүштүр хажык чокка сагыыры.

Коммюникеде демдеглээни болза: талалар аткылажышкынны доп-дораан соксадырының дугайын чарлаар, ол дээрге чугаалажышкыннарны чорударының бирги чергелиг негелдези болур. Хоойлуда көрдүнмээн бүгү боо-чепсектиг каттыжышкыннар ийи хонук хуусаа иштинде «чөрүлдээ» девискээринден чугаа чокка үнген турар ужурлуг. Январь 1-ге чедир хуусаада конституциялыг бүрүн эргелиг эрге-чагырга болгаш эргелел башкарылга органнарын үе-чада аайы-биле катап тургузар.

(СЭТА).

Тыва Республиканың Дээди Совединге болгаш Министрлер Чөвүлелинге угуулга

Бис, 1991 чылдың сентябрь 24-түнгү митингиниң киржикчилери, чуртта демократтыг өскерилгелер турзажок, Тываның чазааның талазындан улус өөредилгезинге хамаарылга экижээйн турарын демдеглеп бис. Улус өөредилгезин ийиги чергениң адыры кылдыр көрүп турар, ол манап болур болгаш эң ээзи кичээнгейниң база материалдыг чарыгдалдарның байдалынга турул болур деп бодал төргиндевишаан.

А херек кырында алыр болза, улус өөредилгези—стратегтиг ужур-дузалыг адыр. Эки белеткелдиг башкылар чокта Тываның школачылары дээди база профессионал өөредилге черлеринче чедиишкинниг кирип ап, доозуп, келир үеде республиканың экономиказынга даянгыыш болу бээр дээрзинге идегээр арга чок. Кызылдың педагогика институду башкы кадрларны студентилерниң өөредилге аудиторияларынга болгаш лабораторияларынга кирериниң нормазының эң улуг хемчээлин безин алды катап ажып турар байдалдарда, шалың ээзээжинден, чурттаар оран-бажың чогундан, ажылдаар байдалдарының таарымча чогундан башкы кадрларның үнер-кирер чоруу улуг турда, мындыг берге байдалдарда белеткээр ужурга таварышкан.

Мындыг байдалдарда бо дээди өөредилге черниң аталдарының дугайында чугаа турбас, студентилер белеткелиниң шынарынга ол дыка салдарлыг.

Байдалдың берге Политиктиг чырыдыышкын бажыңы Кызылдың педагогика институдунга дамчыдып бээр болза чиигээр ийик. Ынчангаш ындыг чаагай базымны кылырынче чазакты кыйгырып тур бис. Чүге дээрге улус өөредилгезинче кичээнгей республиканың келир үезин хандырарының үндезини болур деп санап турар бис. Ол безин Тываның улус өөредилгезин катап тургузарының талазы-биле чазактың хемчеглериниң системазынга чүгле чеңгис эвес, а баштайгызы болур боор деп идегелди илередип тур бис.

Митингиниң киржикчилериниң өмүнээзинден:

КПИ-ниң ректору А. В. НАБАТОВ.
профком даргазы В. Б. БАГАЙ-ООЛ.

Митингиге 500 кижи киришкен.

1991 чылдың сентябрь 24.

ПЛЕНУМНУҢ ШИИТПИРИ

Тыва Республиканың Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң пленуму болуп эрткен. Организастыг айтырыгны аңаа чугаалашкан. Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң харыысалгалыг секретары В. П. Филипповтуң кадыының байдалы-биле ол албан-хүлээлгеден пленум хостаан. Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң харыысалгалыг секретарынга Г. Ш. Монгушту пленум соңгаан.

ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, «Деткимче» солуннуң редакторы, Тыва Республиканың улус депутады В. С. Салчак политиктиг чылдагаан-биле ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнүнден үнер дугайында билдириишкинни киирген, ол дилегни пленум хандырган.

ЕЛЬЦИН ДЫШТАНЫП ЧОРУПКАН

МОСКВА, сентябрь 25. (СЭТА). Россия Федерациязының Президентизи Борис Николаевич Ельцин ол хүн Москвадан дыштанылгаже чорупкан. Ол дугайын РСФСР-ниң Президентизиниң информация килдизи дыңнаткан.

ТБИЛИСИДЕ ОНЗА БАЙДАЛДЫ ЧАРЛААН

СЭТА-ның корреспондентилери Альберт Кочетков биле Александр Харченко сентябрь 24-те орай кежээ Тбилисиден дамчытканы:

Грузия Республиканың Национал айыыл чок чоруу чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар, Президент Звиад Гамсахурдианың чарлыы-биле сентябрь 25-тиң 00.00 шактан эгелеп Тбилисиде онза байдалды киирген, бүгү-ниити мобилизация чарлаттынган. Комендант шагны доктаатпаан. Ол дугайын З. Гамсахурдиа Дээди Советке парлалга конференциязынга дыңнаткан.

• • •

ТБИЛИСИ, сентябрь 25. Ол хүн түс черминн-биле 2 шак 30 минута турда, республиканың демократтыг күштериниң штаб-квартиразын камгалап турар национал гвардия биле президент Звиад Гамсахурдианың таланкычыларының боо-чепсектиг отрядының аразында баштайгы аткылажышкын болган. Департементиниң күрттелерадио бажыңының чанынга болган аткылажышкын 25 минута кире үргүлчүлээн. Халдап турган оппозицияның штаб-квартиразынче шуругуп кирерин кызыткан, ынчалзажок күштүг карыы адыышкынга таварышкаш, атаканы үлемчилээрин соксаткан. Когаравчылар чок.

ЧОНГА ЭПТИГ, АЖЫКТЫГ

Сукпак суурда «Өг» деп аттыг кондитер цеги 1988 чылда ажыттынган. Оон бажыңы, шынап-ла, өг хевирлиг. Цехтиң онзагай чүүлү болза, кафе кылдыр база ажылдап турар, ынчангаш тудуш магазинниг, өрээлдешкек. Кылган аъш-чемин аңаа дораан-на садып турар. Күзелдиглерге изиг шайны база садар.

Цехтиң ажылдакчылары 5 кижи. Коллектив интернационалчы. Ону Н. А. Селигеева удуртуп турар. Айда 15-17 муң рубльдиң продукциязын бүдүрүп үндүргеш, планын доктаамал ажыр күүседип келген.

— Ниитизи-биле 10 янзы аъш-чем — булочкаларны, пирогтерни, тортту, печеньени, преникти, боованы болгаш өске-даа чемнерни кылып, садып турар бис — деп, улуг кулинар С. Кириллова чугаалаар.

Цех-магазинге чүгле Сукпактың чурттакчылары эвес, а кызылчылар база доктаамал кээр, олар чаа кылган чемнерни садып ап турар. Чоңга бир эптиг талазы болза, херглээни продукцияны баш удур чагып каар, ол ышкаш, чижээ, төрүттүнген хүннерин улус база аңаа эрттирип болур.

Седен ХЕРТЕК.
Кызыл район.

Чагыдылга-92

Чагыдылганың бүдүн чылда өртээ—25 рубль 10 көпеек, чартык чылда —12 рубль 55 көпеек, үш айда—6 рубль 28 көпеек.

Бистиң солунувусту чагыдып алыры-биле бо берген бланканы демир-үжүк-биле тодаргай долдургаш (кандыг хуусаалыг чагыдары, өртээ, чурттап турар черинерниң индекизи, адрезинер, фамилиянар, инициалдарынар), почта салбырынга азы чагыдылга чорударынга төлээлеткен кижиге чагыдылга өртээ-биле хүлээдип бээрге четчир.

Ф. СП-1 / Министерство связи СССР «Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету 54241 (индекс издания)

«ШЫН» Количество комплектов 1

на 1992 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

ПВ место литер

на газету 54241 (индекс издания)

«ШЫН»

Стоимость подписка руб. коп. переадресовки руб. коп. Количество комплектов 1

на 1992 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

САНАЛЫВЫС МЫНДЫГ

Тываның эки туре «Мемориал» ниитилелиниң баштаар чериниң кежигүннери чыылгаш, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутады К. А. Бичелдейниң кандидатуразын санал даар деп дугуруштувус.

Тыва чоннуң социал-экономиктиг амыдыралын, национал культуразын, дажы-чаңын, дыл-домаан эки билир, соңгукчуларның идегелин чаалап алган, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың Дээди Советтериниң съездилеринге, сессияларынга доктаамал киржип, аңаа күрүнениң чугула хоойлу-дүрүмүн шиитпирлежип турар, ол талазы-биле арга-дуржулгазы улуг К. А. Бичелдейниң кандидатуразы Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга черле төлептиг.

Улус ажыл-агыйын башкарып чорударынга экономист кижи улуг рольдуг болганда Ш. Д. Ооржак амгы албан-хүлээлгезинге артар ужурлуг деп бодаар бис.

Ховалыг НУРСАТ.
«Мемориал» ниитилелиниң баштаар чериниң кежигүнү, нерииниң дааскаңын ёзугаар, күш-ажылдың хоочуну.

ӨРЕГЕ БҮРҮЗҮ СОЛУННУГ БОЛУР

Барыын-Хемчик кожууннуң албан организацияларында, ажыл-агыйларында 1992 чылдың солун, сеткүүл чагыдылгазы амгы үеде өртектер өскен-даа болза, хирешаа-биле чорупп турар. Районда 600 ажыг кезек солун, сеткүүл чагыттынган. Саадак-Теректен 100, Ак-Довурактың тудугжулар суурундан 60, Эрги-Барлыктан 49 солун, сеткүүлдү чон баштайгы болгаш ийиги айның ортан үезинге чедир чагыдып алган. Чамдык суурларда солун чагыдылгазы чаа эгелеп турар. Келир чылда чагыдылга чок артпас дээш чурттакчылар Тываның солуннарын чагыдып ап эгелээн. Кызыл-Мажалык суурда солуннардан —160 кезек төп солуннарны, 289 журналды чагыдып алган. «Шын» солунну 80 кезек, «Тываның аныяктары» 72, «Тувинская правданы» 25, «Молодежь Тувы» солунну 10-ну, «Хемчиктиң сылдызын» 69-ту чагыдып алган. Эът комбинаты 128, ажаалга бажызы 100, тубдиспансер 65 солун, сеткүүлдү чагыткан. Чагыдылга үргүлчүлеп турар. Өреге бүрүзү солун чок болбазын дээш почтачылар, хөй-ниити тарадыкчылар идепкейни көдүрүп турар.

Багыт-оол БАЙКАРА.

Рынок болгаш амыдырал

САМОЛЕТТАР УШПАСТААР БЕ?

Чоокта чаа чамдык массалыг информация чепсектериниң арыннарынга Красноярскиниң хамааты ужар чүүл эргелелиниң, амгы үеде болза, «Красноярскавиа» концерниниң составында кирип турар бистиң республикада каттышкан ужар чүүл отрядының моон соңгаар салым хуузунуң дугайында чамдык тодаргай эвес чүүлдер үнгүлээн. Оларда чугаалап турары-биле алырга, рынок харылзааларының үезинде Тыва Республика ужар чүүл бүдүрүлгезин мурнукузу ышкаш тудуп, ажыглаар чорук таарымча чок, каражалыг апарган. Эргелелдиң удуртукчулары чогум-на ажаа үндезилээш, бистиң республиканың чазаандан, ылаңгыя Сан-хөө министерствозундан акша-хөреңгини тускайлаарын, оон-биле каражаны дуглап, дузалажырын саналдаан деп турар.

Ол дугайында айтырыгны «Красноярскавиа» концерниниң удуртукчузу эш И. Левандовский Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы эш Ш. Д. Ооржакка дорт салгаш, бир эвес ол чедип алдынмас болза, Тывада каттышкан ужар чүүл отрядын хаап каaптары чайлаш чок апаарын сагындырган.

Рынокче долузу-биле шилчилгениң үезинде концерниң салып турар негелдези чөптүг деп санап база болур. Моон мурнунда чылдарда транспорт ажылын күрүнениң талазындан тевырылгыр углап, акшаландырып турганын билир болгай бис. Бистиң комчукчуларывыс мурнундагы чылдарның «Шын» солуннуң арыннарынга кандыг-даа бүдүрүлгелерниң, чижээ, транспорт коллективтериниң бот-орулга-чарылгалыг, бот-акшаландырыышкынныг болурунуң дугайын үргүлчү бижип, ооң ажык-дузалыг болурун тайылбырлап турган болгай. Чогум-на ажаа үндезилээш, чамдык бүдүрүлгелер, чижээ, агаар транспортунга янзы-бүрү тарифтерни улгаттырары—түс чериниң айтырыы болу бээр. Ынчаарга бүдүрүлге коллективтериниң херегледери оок уламындан улам көвбериp, ону берип турар черлер боттарының ээлчээнде өртек-үнени улгаттырар апаар. Ужар чүүл бүдүрүлгелери чогум-па ажаа таваржып турарын Тывада каттышкан ужар чүүл отрядындан көрүп болур. Чижээ, ужудукчуларның тускай идик-хептериниң өртээ үш-дөрт катап улгаткан. Септелге-селилгеге чарыгдалдар-биле катай-хаара алырга, планда көрдүнгениниден артык чарыгдалдың түңү ам белин бүдүн чартык миллион рубль чеде берген. Ужар чүүлдүн херегледеринге өртектерни болгаш тарифтерни улгаттырып турары кижилер-биле бо адырның сонуургалдарынга чөрүшкек айтырыгны тургузуп келгени илдеп-дир.

Ынчангаш үстүнде чугаалааныывыс ышкаш, «төп черден» хамаарылга чокка бот-орулга-чарылга, бот-акшаландырыышкын үезинде мурнунда карылгалыг бүдүрүлгелер чурттап база болур ышкаш кылдыр санаттынып турган. Эрги чаңчыл үезинде болза кошкак, орулгалыг эвес бүдүрүлгелерни адырның өске бүдүрүлгелериниң күсели-биле өрү тыртып ап турган болгай. Янзы-бүрү ассоциациялар концерннер, фирмалар тургустунганда байдал оон шуут өске апаар. Ооң ужурундан «Красноярскавиа» концерниниң тургусканы айтырыы чөптүг ышкаш сагындырар.

Тургустунган байдалдан уштунуп үнүп болурунуң аргазы бар бе? Тывага агаар оруун ажыдып, чүгле районнар эвес, харын чурттуң төп черлери-биле харылзаа эгелээнден бээр элээн үр үе эрткен. Бо адыр тускай төөгүлүг, быжыккан күш-ажылчы коллективтерлиг. Хамааты ужар чүүлдүң бистиң республиканың бүдүрүкчү күштерин улгаттырып, экономиканы быжыглаарынга ужур-дузазын тайылбырлаваска-ла билдингир. Тыва Республиканың Сан министерствозунуң карылганы дуглаарынга чөпшээрешпээни концерниң удуртукчуларын Тыва ужар чүүл бүдүрүлгезиниң салым-хуузун шиитпирлээриниң чылдагааны кылдыр көрүп турарлар. Ынчаарга тыва авиаторларның бодап турары-биле алырга, бүдүрүлге черин камгалап арттырарының аргалары бар. Оон салым хуузун демир-ужуктуң чаңгыс шыйыы-биле үзе шиитпирлеп чер-ле болбас ужурлуг. Чижээ, Кызылда аэровокзалдың тудуун катап эгелээш, дүрген тудуп дооскаш, ону чурттуң чүгле улуг-улуг хоорайларының эвес, харын база даштыкы чурттар-биле аразынга агаар оруун ажыдып, ажыглаары таарымчалыг боор турар. Аэропорттуң дериг-херекселдерин улам сайзыраткаш, улуг самолеттар хүлээп алыр болза, артык чарыгдал орнунга хөй орулга кирип эгелээринге олар бүзүреп турарлар. Оон аңгыда, бистиң республиканың бойдус-байлак курлавырларын чүге ажыглап болбезил? Бо ажылга даштыкы фирмаларны кииржиптип, оларныл-биле көрээ өзугаар харылзажып база болур-дур. Ол ышкаш самолеттар ужуп хондурарының чаа шөлүн тудары база чугула. Ол бүгү ажылдарны кылып чорударынга республика бюджединден акша тускайлаашкыны черле халас барбас деп, ужар чүүл бүдүрүлгезиниң ажылдакчылары санап турар.

Бир эвес «Красноярскавиа» концерниниң удуртукчуларының күзээнин өзугаар бо ужар чүүл бүдүрүлгезин хаар азы оон хемчээлин кызырар апаар болза, хөй кижилиг коллективтиң салым хуузун шиитпирлээр берге айтырыг база тургустунуп келири чайлаш чок. Чогум-на оон ужурундан коллективтиң удуртукчулары оларның эргеажын камгалап, бо айтырыгны дүрген шиитпирлезе чогуур деп санап турарлар.

Бо черде бажың-бааттыг, турумчаан специалистер, ажылчыннар ында хөй болгай. Аэропорттуң чамдык удуртукчуларын өскээр улам депшидерин, улам хөй акша-шалыңны тыпсырын сүмелээрге-даа, оларның чөпшээрешпейн турары ынчангаш чөптүг деп бодаар мен. Оларда боттарының ажылдап чанчыккан, төрээн бүдүрүлгезин каапкаш чоруур күзел чок.

Тыва ышкаш, мындыг орук-харылзаазы берге, даглыг-даштыг черге агаар оруу—эргежок чугула чүүл болуру кымга-даа билдингир. Чижээ ыраккы Тожунуң, Мөңгүн-Тайганың а ол ышкаш Үш-Белдир, Кунгуртугнуң-даа чурттакчыларының амыдыралының чарылбас кезии — агаар оруу апаргандан бээр чартык чүс чыл чедип тур. Чүгле бүгү республиканың эвес, харын база ол черлерниң чурттакчылары «Красноярскавиа» концерниниң удуртукчузунуң салган айтырыынга хамаарыштыр канчаар бодап турарыл?

Топча МОНГУШ, «Шынның» корр.

Мал чеминиң белеткели: ооң шынары

ХООЛУЛУУ КУДУЛААН

Ниитиниң малын кыштан хүр ажырарының эң-не кол магадылалы—ажаа бээр чем аймаан четчир кылдыр курлавырлап алыры. Бир эвес шынары эки, хоолулуг сиген-ширбиш дээш өске-даа мал чемин белеткеп алган болзуусса, улам бүзүрелдиг боор ийик. Тываның төлевилел-шинчилел химизация станциязынга кээп турар медээлерни көрүп олурарга, республиканың ажыл-агыйлары ниитизи-биле бо чылын эрткен чылдыындан хөй мал чемин белеткеп алганы оон көскү. 1991 чылдың сентябрь айның 13-түн хүнүнүң байдалы-биле алыр болза, республика 98092 тонна сигенни белеткеп алган. Эрткен чылын ол-ла үеде 63105 тонназы белеткеп алган турган. Бо чайын белеткеттинген сигенниң 50 хуузун станцияның агрохимлабораториязы хынаан. Байдал кандыгыл? Кол мал чеми болур сигенниң 12 хуузу багай шынарлыг болган. Ол дээрге эрткен чылдың ол-ла үезинде көргүзүглерден ийи катап хөй-дүр. Эрткен чылын ол үеде 1390 тонна сигенниң шынары багай турган болза, бо чылын 5960 тонна сигенниң шынары багай. Шынары бирги класстыынга хамааржыр сиген 9803 тонна. Белеткеттинген сигенниң 28 хуузу ийиги, 40 хуузу үшкү класстың сигенинге хамааржыр.

Бир эвес районнар аайы-биле алыр болза, шынары багай сиген Каа-Хем районда хөй. Бо районда белеткеттинген сигенниң 84 хуузун агрохимлаборатория хынаан. Оон 32 хуузу багай шынарлыг сиген болган. Эң хөй эки шынарлыг сиген Улуг-Хем районда. Бо районга белеткеттинген сигенниң 58 хуузунуң шынарын хынаан. 38 хуу бирги класстың сигенинге хамааржыр болган. Багай шынарлыг сиген 9 хуу. Сентябрь 13-ке чедир медээ өзугаар алырга, бо район эң хөй азы 16051 тонна сигенни белеткеп алган боор турар.

Кончуг хоолулуг мал чеми сенаж дээрзин билдинир. Бир эвес ону белеткээриниң технологиязын шын сагып, ёзулуг-ла эки шынарлыг сенажты четчир кылдыр белеткеп алыр болза, кышкы үеде малдың күш-шыдалы эки боор. Ажы-биле чугаалаарга, бистиң республиканың ажыл-агыйларында бедик шынарлыг сенажты белеткеп ап турар ажыл-агыйлар эвээш. Сенажтың шынары багай боорга, ону силос кылдыр шилчидер ужурга таварып турар бис. Сенажты бо чылын эрткен чылдыындан 11438 тонна хөйнү сентябрь 13-ке чедир белеткеп ап шыдаан бис. Ынчалза-даа шынары кудулаан. 1990 чылда бо үеге чедир белеткеттинген сенажтың 20 хуузу багай шынарлыг турган болза, бо чылын ук көргүзүг 25 хууга чедир өскен. Сентябрь ортан үезинге чедир Каа-Хем районга белеткеттинген сенажтың 98 хуузун хынаарга, оон 61 хуузу багай шынарлыг болган. Барыын-Хемчик районга белеткеттинген 2050 тонна сенажтың 1500 тонназын хынаарга, оон 800 тонназы багай шынарлыг болган.

Бай-Тайгажылар 900 тонна сенажты салган, оон шуптузу бирги класстыы болган. Ол өөрүнчүг болбайн канчаар. Ынчалза-даа белеткеттинген мал чеминиң шынарының ындыг-ла кончуг эки эвези дүвүренчиг-дир.

Ажыл-агыйлар аайы-биле ап көөр болза, «Революцияның чалбыыжы» совхозта сигенниң шынары багай эвес. Ол совхозка 1618 тонна сигенниң шынарын хынаарывыска, 53 тонна бирги класстыы, 848 тонна ийиги класстыы, 717 тонна үшкү класстыы болган. Сүт-Хөл районнуң «Ишкин» совхозта сиген шынары база багай эвес, 343 тонна сигенни хынаарга, 295 тонна ийиги, 48 тонна үшкү класстыы болган. Каа-Хем районнарының ажыл-агыйларында белеткеттинген мал чеминиң шынары ындыг-ла эки эвес деп, үстүнде сан-чурагайлар көргүзүп турар. Ол районнуң «Бурунгаар» совхозта 252 тонна, «Бүрен» совхозта 1000 тонна, «Улуг Октябрь» совхозта 2469 тонна, «Енисейде» 2450 тонна багай шынарлыг сенаж бар. Багай шынарлыг дээрге-ле, кандыг-даа класска хамаарышпас болганы ол.

Чамдык ажыл-агыйларда мал чеми белеткээриниң технологиязының негелделерин ажыы-биле хажыдып турар. Сараатарны калбак, кырын кырлаа эвес кылдыр салып каарга, өл-чаъска баксыраан. Улуг-Хем районнуң «Арыскан» совхозта сенаж салырының технологиязын каржызы-биле хажыткан. Бистиң ажылдакчыларывыс ол ажыл-агыйга чораш, сенаж салыр оңгарның иштинде бокту аштап, сугну үндүр сордуларын сүмелээн. Ынчаарга-даа, сенажты боктуг, суглуг оңгарга салып эгелээн. Шак ындыг хажыдыышкынны Чөөн-Хемчик районда ССЭ-ниң XXII съездизи аттыг совхозта база кылган.

Ажыл-агый бүрүзү мал чеминиң шынары эки болзун дээш сонуургалдыг, белеткээн мал чеминиң шынарын агрохимлабораторияга хынадып алыр ужурлуг. Чижээлээрге, «Россия» совхоз мал чеминиң шынарын хынадып, агрохимлабораторияга чаңгыс-даа катап келбээн. Ажыл-агыйга хамаарылга мындыг болурга, белеткеп алганы мал чеми ындыг-ла эки шынарлыг эвес боору чугаажок.

Эң хоолулуг мал чеми витаминниг сиген далганы болгай. Мурнуку чылдарла ону республиканың ажыл-агыйлары 10 000 тонна чедир белеткеп ап турганнар. Бо хоолулуг чемни белеткээринге чарыгдалдарның хөйүнге чылдак каккаш, 1991 чылда ооң хемчээлин эвээжедир дээни чөптүг эвес. Шынары багай мал чеминде эвээш бүдүмелдерни витаминниг сиген далганы берип болур турган.

Күс дүшкен. Хоолулуг мал чеми белеткеп ап болур үе эрткен. Мал чеминиң курлавыры ам-даа немежир-даа болза, ооң шынары сентябрь ортан үезиниң деңнелинге артып каар боор. Бо чылын мал чемин эрткен чылдыындан бичии хөйнү белеткеп алган-даа болза, шынарын кудулатканы хомуданчыг. Ам кол чүүл — бар мал чеминиң шынарын баксыратпайн кадагалап, кыштагларга чедирип алыры.

Екатерина АЮШИНОВА, Тываның төлевилел-шинчилел химизация станциязының аналитиктиг кылдызының начальниги.

Чер-черлерден медээлер

ПЛАН КҮҮСЕТТИНГЕН

Республиканың чамдык ажыл-агыйлары, ында бригадалар болгаш малчыннар мал чеми белеткээр планын күүсеткениниң дугайында өөрүнчүг медээлер редакцияга кээп турар апарган.

Таңды районнуң «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң сигенчилериниң малга чылдың-на быжыг чем суурну тургузуп турары Тываның ажыл-ишчилеринге билдингир. Мурнуку чылдарда база мал чеми белеткээр планың олар ажыр күүсеткен. Совхозтуң сигенчилери бо чылын 5480 тонна сиген белеткээр планныг турган. Сентябрь айның эгезинге чедир олар планны күүсеткеш, пландан ажыр сиген белеткелин чорудуп эгелээн. Мал чеминиң белеткелин совхоз уламчылавышаан.

ПЛАННЫ — 142 ХУУ

Чаа тургустунган «Чааты» совхозтуң ажыл-ишчилери бедик бүдүрүкчүлүг ажылы-биле республикага ады-сураа үнүп эгелээни өөрүнчүг. Н. Д. Сандак-Хүүракка удурткан бригада совхозтуң малынга сиген белеткелин шалыпчы чорудуп келген. 620 тонна сиген белеткээр планныг турган, бригаданың кежигүннери 883 тонна эки шынарлыг сигенни белеткээн.

НЕМЕШПИШААН

Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозтуң Кара-Булуң механизастаттынган звенозун А. С. Биче-оол билдилиг удуртуп чайлаан. Звенонуң кежигүннери демниг ажылдааш, 1000 тонна сиген белеткээр планын сентябрь айның баштайгы хүннеринде-ле күүседипкеш, пландан ажыр сиген белеткелин чорудуп турар.

«Шынның» агроүлетпүр килдизи.

«ШУРА-ДАА КЫЗЫМАК-ЛА»

Чөөн-Хемчикте Бажың-Алаак суурга чеде бергеш, оон ажыл-ижиниң, амыдырал-чуртталгазының дугайын айтырып, сонуургаан улузум колдуунда-ла мынча дишкен: «Шура-даа кызымак-ла болдур ийин». Ону таныыр, билир, кады-кожа чурттап чораан кижилерниң ындыг харыызы чөптүг, утпалыг, үндезинниг болдур эвеспе. Ол бир эвес чалгаа, олутпай, быжыг туруш чок кижи болган болза, ооң ажылынга хамаарыштыр ындыг үнелелди улус кайын бере бээр ийик. Ол барык-ла он чеди чыл хойжулап келген. Ынча чыл иштинде ол, шынап-ла, мактадып-шаңнадып келген дээрден башка, багай диртип, чемеледип көрбээн.

Совхозтуң хоюн кадарары-биле хүлээп алган соонда өске бүгү хойжулар ышкаш, дыштаныр хүннер безин чоорту уттундуруп калган. Александра Амыр-Медиевна малчыннап кирипкен баштайгы чылындан эгелээш, хууда харысалгазын, бодунга негелделиг чорууну салбаан. «Хойну одарже сүрүпкеш, ооң соондан кайнам дуралчап каап орар ийик мен. Туда кадарар, туда хайгаараар—бистиң ажылывыста кол чүүл ол. Оон оларның одар-белчирин шын таарыштырбас болза база хоржок. Анаа-ла оът баштап чорууп каар кылдыр салыптар болза, оон эки чүве үнмес. Ындыг болганда кижиниң шөлээтеп орар үези-даа чок апаар, кылыр ужурлуг ижин баш удур күүседип ап чорбас болза, ажыл аңа эктин ажыр чүдүрлү бээр болгай. Ынчаар «аар апаар» деп, анаа Кызылга бир катап ужуражы бээримге, ооң чугаазының утказы ындыг болган.

Ону чамдык чижектер-биле бадыткап болур. Александра Амыр-Медиевна алдын эр ээзи Богаандай Кечилович-биле кады малды эки ажаап-тежээп, семиртип ап, хойну кыштың соок айларында эвес, а часкы үеде төрүдер практиканы ажыглап турар. Малдың төрүлгезин ынчаар чорудуп келгениниң түңнелинде сөөлгү үш чылда ол өг-бүле 100 хойдан-на чүстен эвээш эвес хураганы ап, оларны менди өстүрүп доруктуруп турар. Олар ажылының бир кол уг-шиин кышка удур хынамчалыг белеткел кылдыр санап турар. Аңаа белеткелди өг-бүле частан эгелеп турар. Чазаандан чайлаглап кежер мурнунда кажаазының үүрмек септелгезин кылып алыр, курган өдекти бөлгеш, ооң курлавырын тургузар. А чайгы үеде мал чеминиң белеткелинче сагыш салыр. Оларның Улуг-Үзүкте кыштааның чоогунда 12 гектар шөлү бар. Аңаа чылдың-на суланы тарып турар.

Бо чылын олар эки ажылдаан. Улуг-даа, чаш-даа малдың хорамчазы барык чок болган. Хой бүрүзүнден-не дүк алырының планын күүседип алган. Төрүүр чүс хойга онааштыр ол хире хураганы менди өстүрген. Шак бо чедиишкиннери дээш Александра Амыр-Медиевна Тывага Улусчу революцияның тиилээниниден бээр 70 чылынга тураскааткан Байырлалга хүндүлүг аалчы кылдыр чалаткан. Наадым база ол хүннер-биле капсырлажы берген. Ынчан ол Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. А Агроүлетпүр эвилели хоочун хойжуга чиик машинаны оочур чок садып алырының талонун берген. «Ажы-төлүм ырак-узак районнарда өг-бүлелерниң аайы-биле чурттап, ажылдап турар. Оларның-биле аргыжары чамдыкта бергедей бээр чүве. Машина апсывысса амыраавывыс ол. Дөрт буттуг хөлге турда, кижи каяа-даа чеде бээр болгай» деп, ынчан ол өөрээн, чоргааранн сеткилин чажырбады. Ынчанмастың аргазы чок. Эки ажылдаан соонда шаңнал-мактал чедип турбайн канчаар.

А уругларының дугайында ол база ужурлуг чугаалай берген болбайн аан. Улуг оглу—Сылдыс-оол мурнакчы чолаачы. Чадаана хоорайда 469 дугаар КМК-да ажылдап турар. Бир оглу—Шолбан-оол. Ол Шагаан-Арыг хоорайда АТБ-де чолаачы. Уруу Айланмаа Кызылдың эмчи училищезин дооскаш, Сарыг-Септе район эмнелгезинде ажылдап турар. Белекмаазы бо чылын Кызылдың башкы институдун доозар. А арткаңнары — өөреникчилер.

Бо хойжу өг-бүле Улуг-Үзүкте кыштаан шагда-ла белеткеп алган. Олар бо чайын 20 ажыг тонна сигенни курлавырлаан. Ынчангаш келир кыштаглаашкынга ыяк белеткенип, ортан ниитиниң малын хүр-менди ажырып болурунуң магадылалын тургузуп алганнар.

Шагыр-оол ДОРЖУ.

Дүжүт-91

ХОРАННАНЫ БЕРБЕС БИС БЕ?

Чаа дүжүттү ажаап ап, ону аъш-чемге ажыглап, амданын биле бердивис. Чүү деп чүү дээр боор, амданныг-ла-дыр. Ынчалза-даа чемниң амданындан аңгыда, шынары база бар болгай. Чеже-даа амданныг болза, шынары багай чем кижиге хоралыг боор болур. Янзы-бүрү химиктиг бүдүмелдерни тараа ногаа аймаа, мал чемин өстүреринге ажыглап турар апарган үеде дүжүттүң шынарынга негелде шыңгыыраан, ооң хыналдазын күштелдирген. Химиктиг бүдүмелдерни чогуур өй-чижээнден ажыр ажыглаан таварылгаларда тарып өстүрген тарааның, ногааның, мал чеминиң составынга кижиниң, мал-маганның даа организминге хоралыг боор болур бүдүмелдер хөй апаар. Химиктиг бүдүмелдер көвүдээн кедээ ажыл-агый продуктуларын чигеш, кижилерниң хораннанып турганы таварылгалар чуртта бар.

Мал чеминиң, ногаа аймааның шынарының хыналдазын бистиң республикада Тываның төлевилел-шинчилел химизация станциязы чорудуп турар. Ол станцияның чорутсан хыналдаларын өзугаар республиканың ажыл-агыйларынга өстүрген ногаа аймааның шынары, ында химиктиг бүдүмелдерниң хемчээли кандыгыл? Төлевилел-шинчилел химизация станциязының тургускан документилери өзугаар сайгарарын кызып көрээлиңер.

Ногаа аймаанда нитраттарның хемчээлиниң дугайында 1991 чылдың сентябрь 18-те медээлерни номчуурга мындыг. Баштай тайылбыр, нитраттар дээрге химиктиг чемишчидилгени ажыглаанындан үнүшке чыылган бүдүмелдерни бөлүктээн ады-дыр. Доктааткан чижек өзугаар алыр болза, 1 килограмм картофельге 259 миллиграмм нитраттар, а эрте тарып өстүрген капустага 500 миллиграмм, орай тарып өстүрген капустага 900 миллиграмм нитраттар турар ужурлуг. Бир эвес оон көвүдээр болза, ногаа аймаан аъш-чемге ажыглап болур азы болбазының дугайында айтырыг тургустунуп кээр. Сентябрь 18-те медээлер өзугаар алырга, чамдык совхозтарның тарып өстүрген ногаазында нитраттар доктааттынган өй-чижектен көвүдевээн, а өскелеринде хөй боор турар. ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң картофелинде нитраттар хөй болган. Ол совхоз эрги шөлге картофель тарыырга, 1 килограмм картофельде 404 миллиграмм нитраттар бар болган. Ол дээрге доктааткан өй-чижектен барык ийи катап чыгы хөй болган-дыр. Ынчангаш совхозтуң эрги шөлүнден ажаап алган картофельди чемге ажыглаары чигеничиг. Каа-Хем районнуң «Бүрен», «Ленинчи орук», «Бурунгаар», «Кызыл тук» совхозтарның чамдык шөлдеринде база картофельдиң составында нитраттар доктааткан өй-чижектен хөй болган. Чижээлээрге, «Кызыл тук» совхозтуң 26-га черге тарып өстүрген картофелинде 1 килограммда-ла 341 миллиграмм нитраттар бар болган. Ол дээрге доктааткан хемчээлинден 91 миллиграм хөй-дүр.

Капустаны ап көрээлиңер. Республиканың 6 совхозунда тарып өстүрген капустаның составында нитраттар өй-чижээнден хөй болган. Чижээлээрге, «Россия», «Кызыл тараачын» совхозтарның капустазында нитраттар өй-чижээнден көвүдээн. Бир эвес районнар өзугаар ап көөр болза, Каа-Хем районнуң совхозтарында картофельдиң-даа, капустаның-даа составында нитраттар өй-чижээнден көвүдээн. Ол дээрге «Бүрен», «Ленинчи орук», «Кызыл тук» совхозтар-дыр. Бо совхозтарда чемишчидилгени ажыглаар талазы-биле технологияны шоолуг-ла сагывайн турарының херечизи ол.

Кедээ ажыл-агый специалистери-биле чугаалажырга, оларның чамдыызы «Нитраттардан кым-даа өлү бербээн чүве-дир» дижир чораан. Ындыг-даа боор болур-ла ыйнаан. Бир эвес ылап-ла ындыг чүве болза, кедээ ажыл-агый продуктуларында нитраттарның хыналдазын күрүне чүге организастааныл? Оозуң бодаарга, нитраттар ындыг-ла кончуг хора чок бүдүмелдер эвес ышкажыл.

Республиканың 8 совхозтарында, оон 5-и Каа-Хем районнуң, тарып өстүрген ногаа аймаанда нитраттар доктааткан өй-чижээнден хөй болган-дыр. Бир эвес чемишчидилгелерни шын ажыглаарының технологиязынга хамаарылгавыс арай-ла тоомча чок болур болза, нитраттарның хемчээли хөй, биригээр чугаалаарга, хоранныг ногаа аймаа бистиң чемивис апарбас дээрзиниң магадылалы кайдал?

Ук чүүлдү кедээ ажыл-агый продуктуларынга хөнүн эрттир көвүдээрге, хоран апарып болур нитраттар-биле коргудар дээш эвес, а бо чылын совхозтарның өстүрген ногаазының шынарының дугайында номчукчуларга дыңнадыр дээш бижидим. Бир эвес даштыкы хевири, амданы, чыды сезинчиг кедээ ажыл-агый продуктуларын, эң ылаңгыя ногааны, садып азы ажаап алзыңарза, оларның шынарын агрохимиктиг лабораторияларга хынадып алганы дээре. Нитраттар чүгле совхозтарның эвес, өг-бүлелерниң боттарының, химиктиг чемишчидилге ажыглап, тарып өстүрген дүжүдүнге көвүдей берип болур.

Шагыр-оол МОНГУШ.

Октябрьның 74 чыл оюн байырлаар бе?

МОСКВА, сентябрь 24. (СЭТА-ның корр. Николай Степанченко). Ноябрь 7-ге—Октябрь революциязының хүнүнге чедир ам-даа бир ай ажыг хуусаа бар, ынчалзажок ол байырлалдың тайлымалының дугайында чугаалар дыргын—кандыг-даа шериг парадтары, чыскаалдар мурнундазы дег болбас-даа дигилээр, ынчалзажок митингилер эрттирериниң талазы-биле айтырыг ажык. Оон аңгыда ноябрь 7-де ажылдаар болза чогуур, чүге дээрге «бистиң национал байырлалывыс ам август 21 апарган» сут-сут дигилээр.

Москва чазааның премьер-министриниң оралакчызы Александр Музыкантский бо айтырыгга тодаргай харыы берип шыдавады: «Бо талазы-биле шиитпирни күрүнениң моон бедик деңнелинге хүлээп алыр ужурлуг».

РСФСР-ниң Президентизиниң секретары Александр Мусиенко база чаа чүнү-даа немеведи. «Байырлалда кандыг хемчеглер болурунарын аңаа чедир ийи неделя бурунгаар чугаалажыр чүве-ле болгай»—деп, ол айытты. «Бо таварылгада Москвага шериг парады болбас боор. Хөй черге улуг шуугелдиг чүве ышкажыл. Оон-биле кады август болуушкуннарының соонда Москваның кудумчуларынга шериг техниказының көстүп келири москвачыларга байырлал хөөнүн кииреrер деппе».

— Дээди Советтиң сессиязының хүн чурумунда Октябрьның 74 чыл оюн байырлаарын чугаалажыры көрдүнмээн — деп, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретары Сергей Филатов медегледи. — Ынчалзажок, мен бодаарымга, ноябрь 7—8-ти ажыл хүннери кылза чогуур ийик. Оон ачызы-биле «эрттирилген» ажыл шагын эскидип ап болур, оон ынай Октябрь революциязының ачы-хавыязы демлеглээр үе эвес-тир бо, чүге дээрге ооң баштакчыларының чагыгларын өлергеш, чурт мынчаар чударап саңдараан болгаш халаптыг экономиктиг кризистиң ассаанда кирген.

Ажылын октябрь 28-те уламчылаар дээш Россияның улус депутаттарының дөртку Съездизи бо айтырыг талазы-биле болуунуң бодалын база илередип чадавас.

Хамык чүве ооң бетинде-ле билдине берип болур, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының хүлээлгезиниң күүседикчизи Руслан Хасбулатовтуң чугаалааны-биле, сентябрь 30-де Дээди Советтиң Президиумунуң хуралы болур, ынчангаш аңаа Октябрьның 74 чыл оюн байырлаарының дугайында айтырыгны чугаалажып көөр.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

КЫЗЫЛ ПРЕСНЯДА «УЛУГ ТУДУГ»

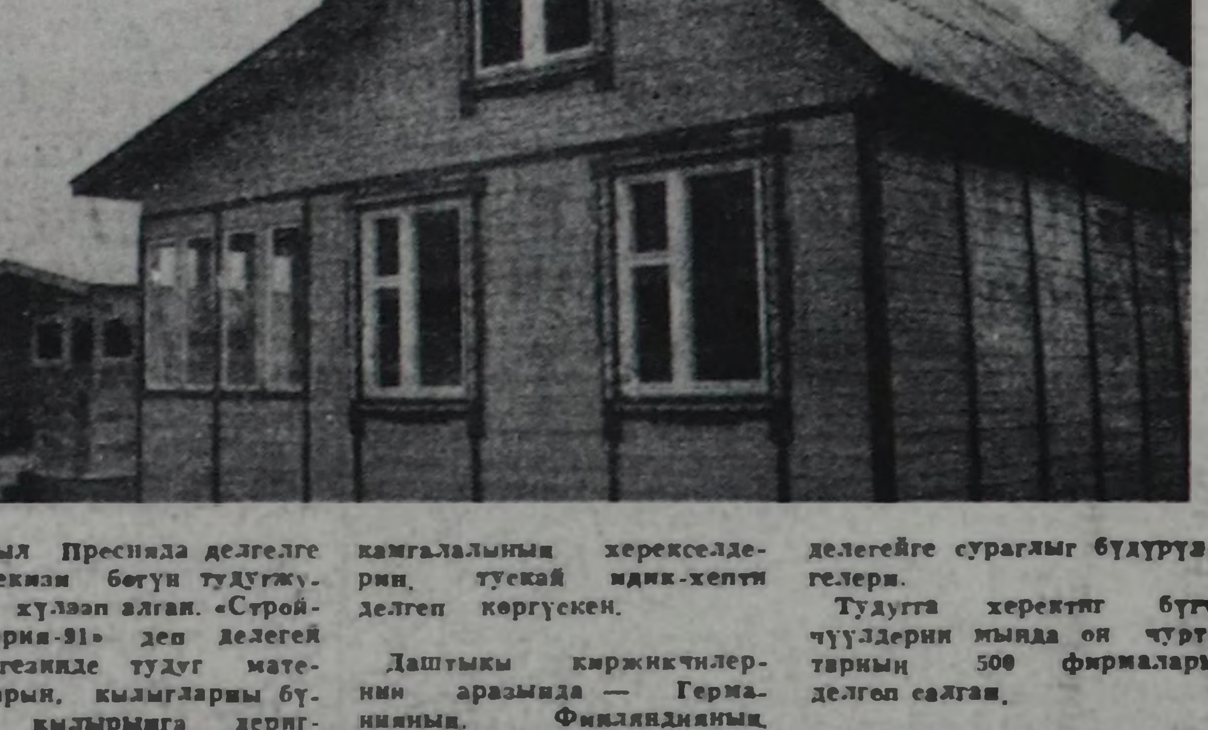

Кызыл Преснияда делгелге комплексизи бөгүн тудугжуларны хүлээп алган. «Стройиндустрия-91» деп делегей делгелгезинде тудуг материалдарын, кылыгларны бүдүрүп кылырынга дериг-херекселдерин, тудуг материалдарын бүдүрериниң амгы үениң технологияларын, тускай транспорт аймаан, материалдарның болгаш кылыгларның хевирлерин, эт-херекселдерин, күш-ажыл камгалалының херекселдерин, тускай идик-хептин делгеп көргүскен.

Даштыкы киржикчилерниң аразында — Германияның, Финляндияның, Швецияның, Великобританияның, Югославияның, Польшаның болгаш өске-даа чурттарның тудуг индустриязының дериг-херекселдерин болгаш тудуг материалдарын бүдүрүп турар делегейге сураглыг бүдүрүкчүлери.

Тудугга херектиг бүгү чүүлдерни мында он чурттарның 500 фирмалары делгеп салган.

ЧУРУКТА: делгелгениң совет кезээнде чыым энтээр щиттерден тудуп тургускан дача бажыңнары.

В. Созиновтуң фотозу. СЭТА-ның фотохрониказы.

А мен мынча дээр мен...

БОДУНУН ОРУУН ДИЛЭЭРИ ЧАЙЛАШ ЧОК

Бастырган күрүне эргилдезиниң соонда, Эвилел колдуунда буступ дүшту. Юрист кижи болганымда, амгы чамдык болуушкуннарга хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны ажык-биле мапаа чугаалап көрейн, өске номчукчулар-биле сүмележийн.

Эргилде кылган, чуртка өскерилгеннер деп турарывыс ол кижилер күрүне баштыңын — эш Горбачевтуң эрге-чагыргазын хостаар деп сүлчээ кылып турган улус-тур. Оларның программазында болгаш үзел-бодалдарында Совет күрүнени узуткап, нийти системаны өскертир сорулга көзүлбейн турар. Ынчангаш оларны чуртка өскерилген деп буруу онаары чигзиниг. Адаа сылдап алгаш, эргилде үезинде чүнүң-даа ужур-бажын билбейн, анаа олуруп турган удуртукчуларны истеп сүрүп, харынгаа тудуп хоругдап турары хоойлуга-даа, моральга-даа таарышпас. Ол дээрге ёзулуг-ла 1937-1938 чылдарда ышкаш репрессия-дыр. Амгы үеде чамдык хоойлу-дүрүм ажылдакчылары янзы-бүрү демократтарның салдарынга алзып алган-дыр.

Мээң бо сөстеримниң соонда, ыяап-ла мындыг айтырыг тургустунуп келир: ынчаарга эргилде кылганнарны чүү дээр чүвел ынчаш? Кеземче хоойлузун долгандыр сайгарып көөрге, олар дээрге эрге-дужаалды (президентиниң) чаалап алыр дээн бөлүк, эрге-дужаалын шын эвес ажыглаан бөлүк кижилер болуп турар. Бо айтырыг талазы-биле хөй-хөй юристер, политологтар, философтар маргыжып, туттунуп каг чазып шиглелчип турарлар. Мен бодап көөрүмге, ам чеже маргыжар боор, тускай тургузуп каан истелге бөлүктери шын дүрүм чүүлүн кымга канчаар онаарын тып эккээр дээрзинге идегээр апаар. Чүгле эң айыылдыг чүве кижилерниң кайы хамааныкка херекке чыгап киирери болур. Оон чайлаары хоойлу-дүрүм органнарының ажылдакчыларының хоойлу ёзугаар хүлээлгези-дир.

Күрүне эргилдезиниң соонда болуушкуннар эртип, соо соп бар чыдыр. Моон сонгаар канчаар амыдырап-чурттаарыл, чоннуң социал байдалын канчаар, кандыг арга биле көдүрерил? Бо айтырыглар республикалар мурнунда туруп келген. Политика айтырыынга сонуургал эвээжээн. Чүге дээрге, политика хырынны-даа тоттуруп, эгинин-даа хепкерип шыдаваан, ол чүгле эрге-дужаал үлежир уттаныышкынның апарган. Чоннуң социал амыдырал байдалы, экономика ийиги чергениң айтырыы болуп шилчээн.

Бо хүннерде республикалар, национал районнар эрге-чагырга системазының, боттарының хамаарышпас догуннаашкынының дугайында хүлээп алган хоойлуларын херек кырында боттандырып эгелей бергеннер. Мындыг байдалче амыдырал-чуртталга, нийти байдал чайгаар-ла албадап келгени ол. Бистиң бактаап кирип турарывыс Россия Федерациязы хөй-хөй үени хуралдап эрттиргениниң түңнелинде, чоннуң амыдыралын көдүрер талазы-биле кандыг-даа хемчеглерни херек кырында албаан деп болур. Россияны президент башкарылгазынче киирерге-даа, огулуг, дээштиг хемчеглер ам-даа көзүлбейн турар-дыр. Бир эвес байдал бо хевээр туруп, эрге-дужаал дээш демисел уламчылаар чүве болза, чоннуң амыдыралы моон-даа кудулаары чайлаш чок. Өртек политиказын эде көөр херек. Черле ынчаш мынчаар турар чүве болза, Россияның составында республикалар база-ла тарап, думчуун боралап чоруурунга чедип болгу дег.

Бистиң бичи эвес девискээрлиг, байлак республикавыс база-ла бодунуң оруун дилээри чайлаш чок. Бисте байдал ындыг-ла эки эвес. Олче улуг кичээнгей херек. Бети чижек, районнарда аныяктар ажылдаар черлер чок, ынчангаш хөй аныяк кижилер найысылалда чыглып келген, оларның чамдыызы арагалап, кем-херек үүлгедип турар. Өске аймак-сөөк кижилер оларны чүү-даа деп турар. Эрткен чылын аныяктар аразынга шору ажыл чоруп турган, ам ол өжүп баткан.

Янзы-бүрү хөй-нийти организациялары, оларның иштинде демократтар бо ажылче ханылап көөр чүве болза. Тыва чоннуң амыдырал байдалын оода сегередир дээш ажылдаарынга бодаарга, ийи-чаңгыс кижилер дүжүрер деп аш чарлаары, митингилээри белен болбайн. Бир эвес олар Тыва чуртувустуң байдалын экижидер дээш ажылдаар чүве болза, мен шуут-ла бүгү сеткилим ханызындан деткир мен.

Республикага ажыы чок суук чугаа-сөстү шаалаадып турар чоруктан адырылза эки боор. Дээди Совет бодунуңда бот-догуннаар дугайында хүлээп алган шиитпирин чөп ажыглавайн, ийинден ыйнышкыннарга күш четпезин көргүзе бээри чажыт эвес-ле болгай. Ам болур сессияга Советтиң тургузуун эде көрзе эки боор.

Чаа Конституциявыска Дээди Советти Тыва Республиканың Улусчу хуралы кылдыр адаарын саналдап тур мен. А район, хоорай, чагыргалары база-ла хуралдар кылыр. Чер-черге кандыг-даа администраторларның азы администрацияларның херээ чок, ынчаар болза, база-ла чагырып-дужаар системаже кирип, чаңгыс кежигүнге улуг эргелерни берип, чаңгыс кижиниң диктатуразын тургузары ол апаар. Кожууннар, сумулар тургузаар. Оон сумуларны арбаннар кылдыр үлээр. Бир эвес мынчаар кылып аар болза, Тыва Республика эң-не демократтыг башкарылгаже кирер. Министрлер Чөвүлелин Күрүне чөвүлели кылдыр адаар, ооң эрге-хүлээлгелерин Улуг хуралдың даргазынга дагзыр болза эки хире. Бо чүүл шилчилге үе-чадазында тааржыр. Чүге дээрге С. К. Тока биле Г. Ч. Ширшин республиканың бажынга олуруп келген үр үеде бодувуска чугула продукция бүдүрер улуг бүдүрүлгелер-даа, кол-кол кадрлар-даа белеткеп албаан-дыр бис. Мындыг байдалда эрге-чагырга чаңгыс холга турза эки. Улусчу хурал даргазының бир оралакчызы ыяап-ла юрист кижи болуру чугула. Депутат Николай Ондар аңаа төлептиг кандидат деп көрүп турар бис.

А демги адааным улуг эрге-дужаалга амгы Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак тааржыр деп сүмелеп тур мен, ол экономика-даа, политика-даа талазы-биле республиканы шын оруукче башкарып шыдаар. Үр үениң иштинде Дээди Советти «инженерлер» удурткаш орта «эптээшкин»-даа кылбаан, харын-даа «тигленд и р и п» кааннар.

Чамдык кижилер Тывага президент эрге-дужаалды киирерин саналдап турар. Чүүлдүг-ле айтырыг. Президент эвес, Тыва Республиканың Даргазы дизе эки хире. Чүге-ле Россия Федерациязын бар шаа-биле өттүнүп турар бис, бодувустуң национал овур-хевиривис, чаңчылдарывыс бар ышкажыл. Биске кандыг-даа премьерлер, губернаторлар, наместниктер херек чок.

Тыва Республикага Россияның Президентизиниң төлээзи херек чок. Ол чүнү-даа кылыптар шыдалы чок. Аңаа бис удурланыр ужурлуг бис.

Найысылалга хамаарыштыр. Кара чаңгыс улуг төп хоорайывысты Министрлер Чөвүлели дорт чагырар кылдыр эде көөрү чугула хире чүге дээрге хоорайда эрге-чагырга чок, сандаргай апарган.

Тываның Конституциязынга республиканы хамаарышпас тускай догуннаан күрүне кылдыр эде киирер болза эки. Чүге дээрге Тыва Россияга эвес, Совет Эвилелинге каттыжып кирген болгай. Харын-даа ынчан чоннуң үзел-бодалын, күзелин айтырбаан. Чамдык даргаларның Тыва экономика талазы-биле аңгы чурттап шыдавас дээринге удур мен. Ол дорт кержээлер дузазы-биле чайлыг амыдырай бээр. 5 хире чыл бергедээш, оон ынай шуудай бээр бис. Тускай республика апаргаш, өске республикалар ышкаш Эвилелге бактаай бис. сайзырай бээр бис.

Конституцияны хүлээп алган соонда бодувустуң кеземче, кеземче-чорудулга, негелде, күш-ажыл, административтиг хоойлуларывысты ажылдап кылыр апаар бис.

Адак соонда, Сөөлгү үеде партия дугайында хөй чугаалар чоруп, аңаа хамаарыштыр хөделишкиннер болуп турар. Бодавыже, бир эвес М. С. Горбачев Чиигине секретарь эргезин шагда-ла хүлээдип берипкен болза, СЭКП мынчаар буурап дүшпес ужурлуг. Партияның тарааны дээш ховулавас мен, ол бөдүүн кижилерге чүнү-даа бербээн.

Бир эвес тургузар чүве болза, чүгле Тываның улусчу демократтыг партиязы херек. Россияның партияларының салбырларын тургузар деп турарларга удур мен, оларга сүме-даа катпайн тур мен. Тыва улустуң партиязын тургузар күзелдиг кижилерни ажык чугааже кыйгырып тур мен.

Александр ООРЖАК.
Юридиктиг эртемнерниң кандидады.

РСФСР-ниң чиңгине прокурору Валентин Степанковтуң интервьюзу

МОСКВА. (СЭТА-ның корр. Тамара Замятина, Геннадий Талалаев). РСФСР-ниң чиңгине прокурору Валентин Степанков август 19-21-де күрүне эргилдезиниң дугайында херекти истеп турар бөлүктүң чамдык кезин сентябрь 20-де ССРЭ Президентизиниң дачазы турар Форосче (Крымче) чорупканын дыңнаткан. Фороска истелге шенелдезин чорударын. ол хүннерниң болуушкуннарын аңаа катап тургузарын СЭТА-ның корреспондентилери-биле беседазынга ол чугаалаан.

— Истелге шенелдезин аңаа кым ойнаарыл? Эргилдениң кол киржикчилери Москвада ышкажыл?

— Бис Президентиниң ынаар чалавас бис харын. А шенелдеде чорударынга белеткел ажылдары кылдынган.

— Билдинип турары-биле алырга, сүлчээ киржикчилери кем-херек үүлгедикчилери-биле камераларда кады чыдар-дыр. Ындыг хемчегни чүнүң-биле тайылбырлаарыл — хоойлу мурнунга кижи бүрүзүнүң деп байдалы-биле бе, азы өске чылдагааннар бар бе?

— Бирээде, мен болза, камераларда чыдар кижилерни ангылай көрбес мен, чамдыктарын кем-херек үүлгедикчилери, өскелерин — эргилде организакчылары сүг деп аан. Олар шуптузу Кеземче кодекизин ёзугаар харысалгага онаажыр. Бир эвес «кем-херек үүлгедикчизи» деп ол сөстү узуртулга болдурар болза, демги кодекс ёзугаар кара-базыннаткан кижи бүрүзүн ынчаар көөр апаар. Россияның хоойлуларын ёзугаар кижилерни чаңгыстап олуртур камераларга чыттырары хоруглуг, ынчангаш олар өске хоругдатканнар-биле кады чыдып турар. Ынчалзажок оларга таарымчалыг байдалдарны тургускан. Ол байдалдар эң бөдүүн: ийи каът ийи-ийи орууннар, камера бүрүзүнде ийи азы үш кижи чыдар. Доктаамал чоруп келген хыналдалардан алырга, олардан хомудалдар кирбээн.

— Олар дээрге назылай берген кижилер ышкажыл, ийи каът орунче канчап үнерлерил?

— Ындыг назылыг кижилерниң ийиги каътка чыттырбас дег чүве билдинигир-ле болгай.

— Олар кандыг идик-хептиг?

— Дүрүм ёзугаар, спортчу костюмнуг.

— Аъш-чеми кандыгыл?

— Истелге хоругдалының көрдүүген норма-чижээн ёзугаар бээр. Кадыының байдалын барымдаалап, оларның чамдыктарынга диета чемин берип турар: ол дээрге немелде ак хлеб, үс. А ол ышкаш олар көрдүүген чурум ёзугаар бажыңнарындан дамчыдылгаларны ап турар.

— Оларга ужуражыышкыннарны чөпшээрээр бе?

— Чок. Ынчалзажок олар боттарының болчукчулары-биле ажылдаар эргелиг, олар ону ажыглап турарлар.

— Истелгеде орар ол кижилерниң кадыының байдалы кандыг ирги?

— Эмчилерниң түңнелдерин оларны истелге хоругдалынга олуртур эргени берип турар.

— Болчукчуларның бадыткап турары-биле алырга, оларны буруудадып шиидер ындыг чүүл бистиң хоойлужудулгавыста чок дээр. Бо талазы-биле силерниң бодалыңар чүл?

— Мында теория талазы-биле алыр болза, айтырыг бар харын, а херек кырында алыр болза, 1961 чылда Кеземче кодекизинге Төрээн чуртунга өскерилгенин дээш деп 64-кү чүүлдү киирген билдингир, оларга бо чүүл ёзугаар буруудадышкынны чарлап каан. «Төрээн чурт» деп билиишкин кайы хире шын тайылбырлаттынар дугайында маргыжып болур, ынчалзажок оларның хөделишкиннериниң херек кырында байдалы ол чүүлде илереттинген.

— Журналистер, политиктер бо херек талазы-биле истелге ажык-чарлыг болур ужурлуг деп санап турар. Чижээ, АКШ-ка «Уотергейт» болгаш өске-даа херектер талазы-биле истелге ажык болганы дег аан.

— Күрүне эргилдезиниң дугайында херек талазы-биле, бисте өске кандыг-даа херекке бодаарга, эң ажык, чурттакчы чонга болдунар аайы-биле дыңнадып турар. А истелгениң бодунуң чорудуунуң талазы-биле ажык-чарлыг болуру болдунмас, хоойлуда ол көрдүнмээн-даа. Ынчалзажок болдунар чүүлдерни бис дыңнадып турар-дыр бис. Истелге үезинде илереп келген чүүлдерни болчукчуларга болгаш оларның камгалалында кижилерге өөренип, сайгарып көөрү-биле дамчыдар апаар.

— Бо истелге кажанга чедир уламчылап болурул?

— Бир ай ажа берген болгай, ам-даа ийи ай хире үе негеттинер боор деп бодай-дыр мен.

МОСКВА. Август 28. Август 20-ден 21-де дүне халаптыг болуушкуннарның черинде: мөчээн маадырларга мемориал самбыраны тургускан (чурукта).

Р. Денисовтуң фотозу (СЭТА).

Номерден номерже

А. АВТОРХАНОВ.

СТАЛИН КАНЧААР ӨЛГЕНИЛ?

• Номдан үзүндүлер •

(Уламчызы. Эгези №№ 156-159 «Шында»).

Берияның талазындан бодунга удур сүлчээ болур деп, Сталин бодап турган бе? Чүгле бодап турган эвес, харын-даа дайын соонда дыка сестип турган. Хрущевтуң чугаалап турары мындыг: «Дайын соонда Берия Политбюро кежигүнү апарган, ооң салдарының өзүп орарынга Сталин аажок дүвүрээн. Оон туржук, харын-даа коргар апарган. Чогум оон чылдагааның баштай билбейн турган мен, сөөлзүреди, кижилер узуткаар талазы-биле Берияның бүгү аргалары көстүп келгенде, ам билдингир апарган. Сталинниң сорулгалар чедип алырының бүгү херекселдери Берияның холунга турган. Айтып бергени кандыг-даа кижини Берия узуткап шыдаар болганда, ол бодунуң узуткаар дээн кижизин база чок кылып каап болур. Ынчангаш Сталин Берия ону бир дугаарында шилип алыр ирги бе деп аажок коргуп турган».

Төөгүнүң биске билдиниг шаажылакчылары чогум боттары дыка кортук, боттарының үргүлчү-ле айыылдыг байдалда чорууруң бодап чоруур, долгандыр турар кижилерниң шынзызын хынаар дээш янзы-бүрү аргаларны ажыглаар дээрзи биске билдиниг.

Сталин хамыктың мурнунда сүлчээчилерниң кижи узуткаар аргазы — дүнеки үени оларга бербейн турган. Ол дүне удувас, чок болза, ажылдаар, чок болза, соратниктери-биле кады дачазынга хөглээр ногаандык турган. Эртенгиниң дөрт-беш шак үезинде удуп чыдып алыр, хүндүскүнүң он бир, он ийи шак үезинде турар. Партийжи болгаш күрүне аппаратының ажылдакчылары база ол чурумга чаңчыгып турган.

Кремльге албан ёзузу-биле тускайлап берген резиденциязынга чурттавайн турган кара чаңгыс удуртукчу Сталин турган. Кремльге мурнунда сенат турган бажыңда үш өрээл квартирада Сталин чурттап турар деп, бүгү чурт бодап турган, а херек кырында ол Кунцевода «Чоок дача» деп адаары, хоорайдан озалааш, арга иштинде чажыртынган, улуг херим-биле дуглап каан шивээ ышкаш дачазынга чурттап турган. Төөгүде чаңгыс-даа ногаандык ынчаар камгаланмайн келген.

Сталинге баарының чуруму чүгле министрлерге эвес, харын-даа Политбюро кежигүннеринге безин дорамчылал боор турган. Кым-даа Сталинче кирер дээр болза, ооң албан-дужаалы хамааныкка, Сталинниң хуу камгалалынга үжедир турган. Оон хуу камгалалы дыка шыңгыы. Ону мындыг чижек бадыткаар. Бир катап Молотов Лондонче чугула аян-чорук кылып чорааш, аэродромдан дорт-ла Сталинге барган. Камгалал ажылдакчылары Молотовтуң карманындан пистолетти каржы-долгун ушта соп алган. Ол дээш Молотов Сталинге хомудалын илереткен, демгизи камгалалының хөделишкинниң чөп деп санаан. Сталинниң шивээ лачазын база ынчаар шыңгыы камгалап турган.

Сталинге бараан болур болгаш ону камгалаар кижилерни Берия шилип берип турган деп, Хрущев дыңнаткан. Бир үеде Берия Сталинге бараан болур кылдыр чүгле грузиннер чыып берген үе-даа турган. Сталин ону эскерип кааш, Берияны чүгле грузиннерге бүзүрээр деп чемелээш, орус кижилер база аңаа шынчы бараан болуп турарын чугаалаан. Камгалалды солуур ужурга Берия таварышкан. Сталинниң чаа камгалалынга Берияның салдары база улуг турган. «Грузиннерни чоруткан соонда-даа, Берия Сталинниң камгалакчыларын контрольдап турган. Берия Чекага дыка үр ажылдаан, ынчангаш шупту чекистерни таныыр. Олар Берияга чоокшулаксаарлар. Ынчангаш оларны ол бодунуң сорулгаларынга чиңги-биле ажыглап турган. Ынчангаш Сталин бодунуң орус-даа камгалакчыларынга бүзүреп шыдавас турган» деп, Хрущев сагынган.

Ындыг-даа болза, «иштики кабинетти» Поскребышев удуртуп турда, нийти камгалалды Власик командылаанда Сталинниң ол камгалалын боттуң сорулгаларынга ажыглаары болдунмас. Провокаторжу хопка алыскаш, Сталин бодунуң «иштики кабинедин» чылча шаап алган. Ол чорук ооң бодунуң бажынга сүг куттунуп алырының иттирии болган.

Поскребышевтиң орнунга Сталинниң бүгү чүүлдерден болгаш медээлерден аңгылап шыдаар, ынчалза-даа чогум ону чүге ынчаар кылып турарын билбес кижи ажылдаар ужурлуг херек деп, олар санааннар. Поскребышевтиң албан-дужаалын түр үеде Владимир Наумович Чернуха ээлээн. Ол Сибирь чурттуг, 1918 чылдан бээр партия кежигүнү хамааты дайынының идепкейлиг киржикчизи кижи. Ол Поскребышев-биле кады бодунуң болшевикчи карьеразын Уфага эгелээн турган, ону «Сталинниң секретариадынче» 1925 чылда-ла Поскребышев эккелген турган. Ол Поскребышевтиң орнунга ажылдап шыдавас кижи, а өске кижи база чок. Ынчангаш Сталин чаа доктаамал дузалакчыны ТК аппарадындан дашкаартан кижи дилеп турган хире. Сталинниң «кабинединиң» чаа удуртукчузундан чүгле эрес-дидим болгаш бердинген чорук эвес, партия-чекист ажылын, шериг чурумун билир, теоретиктиг эки белеткелдиг кижи херек. Удавааңда ындыг кижи тывылган: СЭКП Ленинград хоорккомунуң бирги секретары Владимир Никифорович Малин болган. Ол дээрге эң бедик черлерде харылзааларлыг кандидат болган, ону мурнуку ажылын ёзугаар СЭКП ТК-ның Президиумунуң дыка хөй кежигүннери: Андрианов, Пономаренко, Игнатьев, Маленков болгаш Берия олар билир турганнар.

Малин дээрге «улуг аштап арыглаашкын» соонда партияның аппарадынга келген маленковчуларның бирээзи болур. Дайын мурнунда Маленков ону Белоруссияга ТК секретары кылып каан, а кажан дайын болуп турар үеде генерал дужаал тывыскаш, армияның Шериг чөвүлелиниң кежигүнүнге, ооң соонда Дээди кол команзылалдың ставказының чанында партизан шимчээшкининиң Төп Штавының начальнигиниң оралакчызынга (штаб начальниги Пономаренко турган) томуйлаткан. Ол албан-дужаалга тургаш, Малин партизаннарның ажыл-херектериниң дугайында ээлчеглиг илеткелдер кылып тургаш, Сталинге көстүп, Берия-биле быжыг харылзааны тудуп эгелээн хире. Дайын соонда Пономаренко, Малин, Игнатьев олар Белоруссияга ТК секретарылары апаргылаан. 1948 чылда Пономаренкону СЭКП ТК-ның секретарынга томуйлаан соонда, Малин ТК-ның чанында Нийтилел эртемнериниң академиязының аспирантуразынче өөренип чорударын дилээн. Ону 1949 чылда хүүсаадан эрте, эртем кандидады аттыг дооскан. Ол-ла чылын Ленинградчыларны чылча шаап эгелээнде. Маленков Ленинградта бодунуң эң чоок кижилерин чоруткан: Андриановту Ленинград обкомунуң бирги секретарынче, Малинни Ленинград хоорккомунуң бирги секретарынче. 1952 чылда ол албан-дужаалдан Малин халышкаш, Поскребышевтиң олуунга олуртупкан. Ол Сталинниң айтышкын болгаш шимчээшкин бүрүзүн Маленковка бирден бир чок илеткеп эгелээн.

СТАЛИННИҢ СӨӨЛГҮ ХҮННЕРИ

1953 чылдың январь 13-те Сталин «Совет Эвилелиниң идепкейлиг ажылдакчыларының назының кызырар кылдыр хора чедирип эмнээр сорулга салган эмчилерниң террорисчи бөлүүн күрүнениң айыыл чок чорук органнары илереткен дугайында «СЭТА-ның хроникази» парлаан. Ол парлаан чүүл Сталинниң бодунуң назының шынап-ла, кызырган.

Оон чүге болу бергенин билип алырда бис баштай Сталинге чүге «эмчилер херээ» херек апарганыл деп айтырыгны салыр ужурлуг бис. Ол айтырыгга эң тодаргай болгаш Сталинге мурнунда турбааны эндегии кылып парлатканы «Өөдежок шпионнар болгаш профессор эмчилер деп чагдынган өлүрүкчүлер» деп чүүлүн Сталин ол-ла 13-те парлаткан. Чогум ол чүүлдүң адаанда салдынган ат чок, ынчалза-даа сес-домаа, тайылбыры оон автору Сталин деп чүве тодаргай.

«Хроникада...» чугаалап турары-биле алырга, «хоралакчы эмчилер» даштыкы ийи разведканың: Американың (профессор эмчилер М. С. Вовси, Б. Б. Коган, А. И. Фельдман, А. М. Гринштейн, Я. Г. Этингер болгаш өскелер-даа) болгаш Англияның (академик В. Н. Виноградов, профессор эмчилер М. Б. Коган, П. И. Егоров) даалгазы-биле ажылдап турганнар. Виноградов биле Егоровтан аңгыда, туттуруп хоругдаттырганнар шупту еврейлер. Олар шупту Кремль поликлиниказының, Политбюро, чазак кежигүннериниң болгаш дээди шериг дужаалдыгларның эмчилери. Бирги бөлүктүң еврейлерин американ разведка делегейде буржуаз-националистиг «Джойнт» деп еврей организацияны дамчыштыр «көгүттүрүп» алганнар, а Виноградовтуң бөлүүнүң кежигүннери «англи разведканың шагдагы-ла агентилери» болганнар.

Эмчиниң ТК-ның секретарьлары Ждановтуң болгаш Щербаковтуң «хоралакчы эмнээшкининиң дузазы-биле» өлүргени, маршаллар Василевский, Говоров база Конев, армия генералы Штеменко, адмирал Левченко оларны өлүрер бодап турганының дугайында миннишкинин «Хроника...» дыңнаткан. Профессор Вовси «Джойнт» организациязының сионистерниң «ССРЭ-ниң удуртукчу кадрларын узуткап чок кылырының дугайында» айтышкынны алган мен дээр чижектиг медеглелди истелгеге берген дээн (эң чугула черглиг маршаллар Жуков база Булганин, а ол ышкаш партияның эң чугула ажылдакчылары Маленков, Берия, Хрущев олар өлүрттүрерниң ол даңзызында кирбээнин айтып каалы).

Бир эвес Сталин чүгле бо «Хроника...»-биле кызыгаарланган турган болза, бо дээрге антисемитизмниң база бир херлээлээшкини болгаш «эмчилер херээ» дээрге «сионистер херээниң» база бир кезээ-ле деп болур болгай. Ынчалзажок Сталин «Правдага» (ол-ла чылдың январь 13-теги) чүүлү-биле үези четпээнде (ынчангаш серемчилел чок-ка-ла) бодунуң чүнү канчап турарын ажыткан: Политбюро кежигүннериниң бужылаткан тускай эмчилерниң херээ шуут-ла Политбюронуң бодунуң херээ боор илереп келген.

Сталинниң кем-херек дугайында кезээде-ле байлак сагыш-бодалы «эмчилер херээнге» кайгамчык чегейин көргүскен: ол архивтен чүгле Бухаринниң, Рыковтуң, Ягоданың база оларның-биле кады судтаттырып турган кремльчи «хоралакчы эмчилерниң» бөлүүнүң «профессор Плетнев, медицина доктору Левин, Максимов база Казаков оларның херээн ушта тыртып эккелген, эрги аттарның орнунга чаа аттарны киирген, буруудадышкынның эле-хере чаарткаш, ону Политбюрога киир шаапкан. Оон эртпеш Сталин бодунуң ол үелеги политиктиг философиязын, социализм үезинде аңгылар болгаш аңгы демиселиниң дугайында, социализм чедиишкиннерлиг болган тудум-на улам кеңүүлеп турар «барыын оппортунистер» дугайында, «чоннуң дайзыннарының» дугайында философиязын база катап ажыглап киирген. Эмчилерниң өлүрүүшкүн кылганынга минниишкин дээр аргазын (Плетнев, Левин, Максимов болгаш Казаков олар даштыкы разведканың агентилери. Политбюро кежигүннери турган Рыков, Бухарин, НКВД даргазы турган Ягода суглярның даалгазы-биле хоралыг эмнээшкининиң дузазы-биле Политбюро кежигүнү Куйбышевти, ТК кежигүнү Менжинскийни база «пролетаржы» чогаалчы Максим Горькийни өлүрүп каан бис» деп билингеннер болгай) бир дугаар ынчан ажыглаан аргазын база катап ушта соп келгени ол.

Сталин бодунуң Политбюрога килеңинге шак ол хире согурарып калчык бе азы угаан-мээ талазы-биле ол хире чөнүй бержик бе, чаа кара херекти эртидегиле ак удазыннар-биле лаарап турарын көрбейн барган: «...чамдык кижилер хоралаашкынның, диверсияларның, шпионнаашкынның айыылы ам шуут эрткен деп түңнелдер үндүрүп турар. Ынчалзажок мынчаар чүгле барыын оппортунистер, аңгы демиселиниң «өжер» дээр турушта турар марксисчи эвес кижилер бодап болур. Олар бистиң чедиишкиннеривис демиселдиң өжеринче эвес, а чидиглениринче, бистиң бурунгаар шимчээшкинивис чедиишкинниг болган тудум, чоннуң дайзыннарының демиселиниң улам чидиг болур деп чүвени билбейн азы билип алыксавайн турарлар» («Правда», 13.01. 53).

Ады билдинмес «барыын оппортунистер» кымнарыл ол? Колхозчулар, харын-даа «хоралакчы эмчилер» эвес, а Совет чазактың кежигүннери болгаш күрүнениң айыыл чок чорук органнарының удуртукчулары-ла болгай, оларны «барыын оппортунистер» Бухарин, Рыков болгаш Ягода ышкаш кылдыр чекистерниң боолары аксынче чиңги-биле киир кааптып болур деп чүве билдингир.

Сталин ол тывылбайн турар «чоннуң дайзыннарының» адрестерин боду-ла дорт айтып турар:

1) «Бистиң чамдык совет органнарывыс болгаш оларның удуртукчулары серемчилелин оскунган, аамай ланышкынга алыскан»; 2) «Күрүнениң айыыл чок чорук органнары эмчилер аразында хоралакчы, террорисчи организацияны чогуур үезинде илеретпээн». Кремльдиң эмчилерин сүт сандайынга олуртуп тура Сталин ооң мурнундагы-ла овун катаптап турары мутулайзымаары-биле бодап билбейн турар. Сталин оларның «хоралаашкынын» барык чаңчылчаан чүүл кылдыр санап турар «...эмчи адынга чагдынып алгаш хөделип турган» «эмчилер» Левин, Плетнев ышкаш өлүрүкчүлерниң, Төрээн чуртунуң өскерликчилерниң көргүскен чижээн төөгү билир, олар Совет Эвилелиниң дайзыннарының даалгазы-биле улуг орус чогаалчы А. М. Горькийни, Совет күрүнениң шылгараңгай ажылдакчылары В. В. Куйбышевти база В. Р. Менжинскийни өжегерээн шын эвес эмнеп тургаш өлүрүп кааннар.

Левин ол үеде, амгызы дег Виноградов ышкаш, Сталинниң хууда эмчизи турган. Кайызы-даа даштыкы разведкаларның албанында турар «барыын оппортунистерниң» болгаш «чоннуң дайзыннарының» даалгазы-биле Сталинни өлүрүп каар бодап турганнар. Сталин чүгле бодунуң серемчилелдиг чоруунуң ачызында дириг арткан, а НКВД органнары ынчан-даа (Ягода), ам-даа (Берия) «эмчилер аразында хоралакчы, террорисчи организацияны чогуур үезинде илеретпээн».

Чүге?

Ягода — чүге дээрге боду база «барыын оппортунист», болгаш «чоннуң дайзыны» болган, а Берия чүге илеретпээнил, Сталин ону ам тодарадыр сорулгалыг.

Сталин чүүлдү коргунчуг сагындырыг-биле доскан: «Совет улус өлүрүкчүлерниң кемниг бөлүүн болгаш оларның даштыкы ээлерин килең-биле каргап тур. Долларларга база стерлингилерге саттынып кижи көөр хөөн чок ол чалчаларны чеченчиг чылан ышкаш кылдыр чылча базыптар. Ол өлүрүкчү-чалчаларның деткикчилеринге хамаарыштыр чугаалаар болза, өжээн негээшкини оларны кагбас. оларже орук тыпты бээр. чогуур сөстү оларга сөглээр апаар» («Правда», 13.01.53).

Ол дээрге Ежов үезиниң дылы, кажан Сталин Левинниң болгаш Плетневтуң «деткикчилеринче орукту тып алганы», кажан Политбюронуң чартык кезиин база ТК-ның бүгү кежигүннериниң 70 хуузун боолап каапканы үениң дылы-дыр. Берия болгаш Маленков, Хрущев болгаш Булганин, (Молотов болгаш Ворошилов, Микоян, Каганович болгаш Андреев суглар дугайында чугаалаваска безин) ол дылды-даа бир эвес Сталин эрге-чагыргага кашла ай артар болза боттарының салым-чолунуң кандыг болурун-даа тергиин эки билип турганнар. Ол дугайын СЭКП-ниң XX съездизинге база чугаалаан.

(Уламчылыг).

«САМБАЖЫКТЫҢ СОГУННАРЫ»

Ча адарынга «Самбажыктың согуннары» шаңнал дээш республиканың ажык маргылдаазы Кызылга болуп эрткен. Аңаа Красноярскиден, Шарыповодан, Улан-Удэден, Аскизтен, Кызылдан, Тандының Дүргендеи, Улуг-Хемниң Арыскандан шилиндек командалар киришкен. Ниитизи-биле 72 ча адыкчызы спортчу мергежилин шенешкен. Оларның аразында делегей чергелиг бир спорт мастери, ССРЭ-ниң дөрт спорт мастери бар. Өскелери колдуунда спорт мастеринге кандидаттар болуп турар, ооң чылдагааны бо маргылдаага тиилекчи болуп үнгеннерге ССРЭ-ниң спорт мастериниң адын тывсыр, ынчангаш ол бедик атты чедип алырын кордап келгеннер-дир.

Эр улустуң 90, 70, 50, 30 метр хемчээлдерге ча адарынга эң эки көргүзүгну Шарыповодан келген спорт мастеринге кандидат Сергей Смыченко чедип алган. Ол ниитизи-биле 1201 санны аткаш, бирги черни ээлээн.

Херээженнерден 70, 60, 50, 30 метр хемчээлдерге ча адарынга Тандының Дүрген суурнуң командазының кежигүнү, делегей чергелиг спорт мастери Елена Тутатчикова 1276 санны аткаш, бирги шаңналга төлептиг болган.

Ча адарының бир хевири болур шүүштүрүгге маргылдаазынга спортчу демисел шыңгыы болган. Моон онзагай чүүлү болза, кижи бүрүзү хемчээл санынга чүгле тос согунну адар. Эң хөй санны аткан спортчулар маргылдааны уламчылаар, эвээш көргүзүглүг болганнар үне бээр. Ынчалдыр тергиин ча адыкчыларын илередир. Ындыг болганда кымның белеткели эки болдур, ол шылгарап үнер. Ча адарының бо хевиринге эр улустан Улан-Удэден келген спорт мастеринге кандидат Батор Болотов, херээженнерден Елена Тутатчикова ээлээн.

Команда талазы-биле ча адарынга херээженнерден Дүрген суурнуң Елена Тутатчикова, Анжела Макарова, Марина Чебочакова составтыг командазы 885 санны аткаш, бирги шаңналга төлептиг болган. Эр улустан Кызылдың бир дугаар Игорь Чамзо, Вадим Айжы, Шолбан Дажы составтыг командазы бирги черни ээлээн.

Ча адарының маргылдаазының түңнелинде Сергей Смыченко (Шарыпово), Батор Болотов (Улан-Удэ) ССРЭ-ниң спорт мастериниң нормазын күүсеткен.

«Самбажыктың согуннары» шаңнал дээш ча адарының маргылдаазын ээлчег каш чылдарда эрттирбээн, ча адарының спортун сайзырадыр, мергежилдиг спортчуларны белеткээр сорулга-биле ук маргылдааны бо чылын катап эгелээн, бо ажык маргылдаа моон соңгаар чыл санында болур. Келир чылдан эгелээш, ол Бүгү-российжаның маргылдаазы болу бээр.

Ча адарының маргылдаазынга тиилекчи болган командаларга, спортчуларга шаңналдарны тывыскан.

Вячеслав НАМЧЫЛ-ООЛ.
Маргылдааның кол судьязы, республика чергелиг судья.

ЧУРУКТАРДА: маргылдаа үезинде.
Владимир САВИНЫХТЫҢ фотолары.

ЭРЛИК ОРАНЫ КИРЕР БЕ?

Кожагарже үнген хоюнуң соондан алдан хар ажа берген не шини карактарының чаштарын чодуп бар чораан. Ол нениң кым хомудатканыл, чүге ыглап чорууру ол?

1951 чылдың февраль 27-де Саглы девискээринге хөлчок соок, хаттыг хүн болган. Ол хүн Өвүр районнуң Саглы сумузунуң хамаатызы Моңгуш Даваа Комбуевичиниң өөнге НКВД ажылдакчылары Бүрүнаа биле Кенеш эки-мендизин солушпайн, өгнүң иштин ужеп чиндип, аптара-саваны доңгайтыр туда бээрге:

— Чүү болду, оолдарым?— деп, Даваа айтырган.

— Ыттава, ашак! Чажырган боо-чепсээң, хорааның, чажыт дептерлериң кайыл, чоннуң дайзыны! — дишкеш, ийи холун демирлээш, тудуп аппарганнар... Ол эртен хоюн кожагарже үндүрген нениң карактарының чажы үстүнде үүлгедиглер дээш токтуп чорааны ол.

Уругларының ачазын тудуп аппарган соонда, ай четпээнде, сумуның эге школазының 1 болгаш 3 класска өөренип турган уругларын «контр» ажы-төлү дээш, интернаттан үндүрүпкен. Хөөкүйлер школадан 8 км ыракка турган аалындан барып-кээп өөрени бергеннер. Район төвүнүң чеди чыл школазынга өөренип турган оглун комсомол кежигүнүнден, күрүне хандырылгазындан база үндүрүпкен. Ол-ла чылдың июнь айда нениң улуг оглу Моңгуш Садыйганны Куулар Бүрүнаа дарга келгеш, база «контр» дээш тудуп аппарган.

— Контр үүлгедииниң оглун билир, өчүп олур, хорлээр болзунза, оглунну база шиидер бис, тудуп эккелгеш, кара-бажыңнап алдывыс — деп кончуурга, кужур ада оода оглун нүгүлге киирбес дээш актыг черге, «Ийе, контр херекти кылганым шын» деп өчээн.

Бир чыл дөрт ай иштинде Моңгуш Давааны байысаап, ийи карак аразынче улуг күштүг ток-биле соктуруп, чем ижиртпейн, соодуп, изиг суугуга дегеп, хол чедип, эттеп-соп, хилинчектеп келгеш, 10 чылды кара-бажыңга олура эрттирер кылдыр эрге-шөлээзин казып шииткен. Шииткел соонда «контрнуң» өг-бүлезинге, ылангыя караның чажын төп чораан не Моңгуш Көкке ёзулуг хилинчектениишкин эгелээн. Бар-чок эт-хөреңгини хавырып аппарган.

Баштайгы чылын «контрнуң» өг-бүлезинге 1 тонна тарааны күрүнеге мяап-ла дужаар деп хүлээлге берген. Өвүрге тараа тарыыр эвес, хөөкүй не кайыын тараа тып дужаарыл? Дужаавас болза, база-ла шиидер-торгаар. Чыргакы, Хорум-Даг чонундан тараа диленип турган, ону дужааган.

1951 чылдың июль айда Саглыга колхоз үндезилеттинип тургустунган. Ол колхозка кирери-биле Моңгуш Көк билдириишкин киирген. Хуралга билдириишкинни сайгарып турда, колхоз даргазы Куулар Лажы болгаш активчилер: «Контр» кадайы, эмин эрттир томаанныг, феодал аажы-чаңныг, үргүлчү ажылдаан олурар»—дишкеш, колхозка киирбейн, хуу кижи дээш 1 тонна 500 кг тарааны күрүнеге мяап дужаар дээлга бергеннер. Хөөкүй не Аянгаты, Шеклээр чонундан диленип чорааш, тарааны дужааган.

Ада өлүр, оглу артар

Саглы сумузунуң даргазы турган Ооржак Херел «Дораан көжүп чоруңар» деп албадаарга, Саглыдан 40 км ырак Кара-Арыг деп черге ийи школачы уруу-биле бир чыл иштинде чондан хоорук, шөлүлгеге не хилинчектиң хилинчээн көрүп, караның чажын төп чурттап келген.

Чоң ортузунда кижилерниң хилинчээн, өөрүшкүзүн ылгап билир эки кижилер чоруур. Чөөн-Хемчик районнуң «Коммунизмче орук» колхозунга кирер дугайында билдириишкин киирерге, оон даргазы Доңгак Сүлдемович Настык-Доржу нени колхозка киирип албышаан, кодан хойну кадарары-биле хүлээдип бээрге, чажындан кылып келген ажылын бергени болгаш колхозка хүлээп алганы дээш аваның карактарындан өөрүшкүнүң кылаң арыг карак чажы төктүп, арнында хүлүмзүрүг чайынналы берген...

Ие өөнүң ээзи Моңгуш Давааны актыг дээш хостаан соонда, 1957 чылдың майда, Өвүр районнуң Саглы сумузунда «Кызыл тук» колхозунга келирге, «Кызыгаар черге силер ышкаш «контрлар» чурттаар эргеңер чок, дедир кожуп чоруңар»— дээш, шилчип келген дугайында бижиин колхоз даргазы Очур Саая, сумӊ даргазы Агбаан Саая ора соккаш октапкаш, колхозка хүлээп албааннар. Тыва автономнуг областың күүсекчи комитединге билдириишкин киирип турган, колхозка арай деп кирип алганнар.

Он урттуң иези Моңгуш Көк «Маадыр-ие» деп ат-даа албаан, неге пенсия-даа тывыспаан. 74 харлыында мөчээн. «Контр» дээш халаптыг репрессияның уржуунда актыг черге 10 чыл шииттирген Моңгуш Даваа кара-бажыңга НКВД ажылдакчыларының хилинчектээниинден сөөлүнде нервизи баксырап аараш, мөчээн.

Чырык өртемчейге турун көрбээн репрессияга таварышканнарның, оларның өг-бүлелериниң карактарының төккен чаштарының өртээ чок, оларның түрегделии, чидирген ат-алдарын кым-даа эгидип шыдавас. Чүгле ындыг чорук катаптавас, чырык чер кырынга чөптүг, аас-кежиктиг амыдырал бодараар кылдыр чурттаары арткан.

Тывада репрессияга таварышканнарның ажы-төлүн кызып-кыяр, оларның дилээн, билдириишкиннерин тоомчага албас, оларга бүзүревес чорук бо хүннерге чедир уламчылап турарынга кижи шуут харааждаар.

Моңгуш Давааның 1951 чылдың ноябрьда 49900 ажыг акша түңге эт-хөреңгизин хавырган. Ооң өртээн эгидип бээр дугайында оглу Моңгуш Бичиш, мен 1965 чылда ийи катап, 1990 чылда ийи катап дөрт билдириишкинни Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының адынче чоруткулаан мен. Дээди Совет респрокуратураже, ол чер Айыыл чок чер комитединче. Айыыл чок чер комитеди Саң-хөө министерствозунче ол билдириишкиннерни сайгарары-биле шилчиткилээн. «Аза долгандырыны эрткен» билдириишкиннериниң харыызы чүгле чаңгыс: «Ачаңардан чүве хавырбаан, төлеттинмес-тир». Мал-маган, эт-септи хавырган соонда район төвүнге чедирген бир дириг херечиниң, бүгү хөреңгини хавырып турда көрген ийи кижиниң бүзүредилге — хол үжүү бижиктерни бүзүредип барымдаа кылдыр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондарның адынга бижээн билдириишкинимге кошкан мен. Харыызын республика прокурору С. С. Зотов чоруткан. Ол харыыны моон адаанда киирдим:

«1951 чылдың февраль 27-де ачаңарны хоругдап турда, хавыттынган хөреңгиниң оон кадайы Моңгуш Көкке дамчыдып бергени».

Кандыг контур арын-нүүр чок чоор. 39 чыл башкылап келген ажыл стажтыг бодунуң-на хамаатызынга «контр» оглу дээш, бо ажык чарлыг, эде тургустунуушкун үезинде чүге бүзүревес Тываның чазаа боор.

Акша уштуп чиир дээш «контр» оглу мени билдириишкиннер бижип тур деп бодазада, ол хол үжүү берген хамаатыларга бүзүрезе кандыгыл? Ийе, Моңгуш Көк хүлээдип берген мал-маганы, эт-септи алгаш, алдын оранче сүрүп аппарбаан, ажы-төлүдээ көрбээн.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы РСФСР-ниң улус депутады Саглының чону-биле ужуражып турда, үстүнде айтырыгны хавыртжан мал-маганның, эт-хөреңгиниң өртээн эгидер дугайында база айтырыг салдым. Харыы амдаа чок.

Ол билдириишкиннериниң нетелгезин кылып, Айыыл чок черден, респрокуратурадан үш ажылдакчы Саглыга келгеш, билдириишкин ээзи мээн ужурашпайн, хол үжүү берген үш хамаатыга, 78 харлыг дүлей ирейге ужурашкаш, харыызында айтырыглар сала каапкаш, истелге-даа кылбайн арлы бергеннер.

— Моңгуш Даваа деп кижи малдыг чораан бе?

— Эт-севи бар ийикпе?

— Оглу ачазының хавыртжан мал-маган, эт-севи төлээр дугайында мэге билдириишкиннер бижип турары ол бе?

— Төрелдери силер бе, акша уштуп чиир дээш ынчап тур силер бе? — деп утка чок айтырыглар салып турганнар. Бо бүгү билдинмес айтырыгларны толдарадып алырда, кайнаар, кымче бижиирил?

Бичиш МОНГУШ.
Өвүрнүң Саглы ортумак школазының башкы.

АВТОРДАН:
Мээң бо материалымның гонорарын «Шынның» агар сөөнүнче шилчидерилерни дилээдим.

«СҮЗҮКТЕН СЕГИИР» ДИЖИР ИЙИК БЕ?

— Чоокта чаа мензэ такси чолаачылары, үш аныяк кижи, арагадан эмнедир дээш дуза дилеп келдилер. Мен оолдарны баштай белеткээр-ле болгай мен. Ынчангаш холдарымны көрүнчүк ышкаш кылдыр туткаш, олар-биле беседалажып кириптим. Эмнеттирип алгаш, оон катап иже бээр болза, чүү болу берип болурун чугаалаан мен. Сеанска катап кээр кылдыр дугурушкан бис. Кижилерим келбейн барган, кайгап-даа. Ооң соонда таксистерниң бирээзи келгеш, чүү болганын чугаалап берген, ана хөк чоор.

— Чүү-ле болган чүве ирги, солунун аа, Николай Ильич? — деп чугааны улам хөөктүрери-биле дөстүнмейн сонуургадым.

— Кижилериң менден үнгеш, арага садыынга чеде бергеннер-дир (ол мында ырак эвесте болгай). Эмнедир мурнунда арага-биле байырлажып алыр бодааннар-дыр ийин. Ийи шилди алгаш, херим кыдыынга ижип-ле эгелээн. Баштай бир-бир дугурааны ажырыпканнар, ижин-даа изипхып-ла үнген. Оон соонда күду олуртуп турда, ана кырак оду кызаннаар чүве турган-дыр. Ол Сашаның кадайы ооң-биле кады келген чүве: «Бо Саша ынчан бажынга шуут-ла өлүг-дириглиң аразында союп келген болгай. Өл-чам, думаа-чараа үт бүрүзүнден бүлгүрүп-ле турар, мырыңай корругуп калган бис. Ийи хүн болгаш дектерилген кижи. Ам шуут амыр болду, арага дугайында чугаа-даа өг-бүлеге үнмес апарды» деп чугаалаар чораан.

Оон бис Николай Ильич-биле ол таварылганың элдептиг болганын сайгарыпнат болган бис. Ылап-ла ынчаар болган чүве ийин деп, Н. И. Ермолин мензэ бүзүреткеш, такси чолаачыларының адрезинден бээр айтып берди. Кижи бүрүзү аңгы-аңгы болгай, оолдарның ужелдирзиниң организми канчап чаңгыс аай апаар деп. «Азы ол хүн агаар-бойдустуң байдалы ындыг турган чадавас, космостуң организмге салдары ындыг күштүг турган ирги бе» деп догаадштырдым-даа. Николай Ильич мээң-биле күзелдиг чөпшээреште.

Кызылда арага, таакпы база аарыглардан эмнеп турар кижи бар, бажыңы Титов садыындан ырак эвес дижип турганын каш-даа дыңнаан мен. Н. И. Ермолиниң дугайында солуннарга бээз бижигилээн. Чүү деп-ле кижи боор, кандыг ындыг салым-чаяанныг чүве ирги деп бот-хуумда сонуургап чорааш, акаа челерин сонгаарладып-ла турган кижи мен. Ам-на оон-биле ужуражып чугаалаштым, эмнеп турарын-даа көрдүм. Ол боду фронтучу, дайын инвалиди кижи болду.

Николай Ильичиниң хуулгаазын холдары точка массажын кылган соонда, чиңгей бээрин ол эскерип көөр болган.

Ховар кижи-биле ужуражылга

Эльдар — татар кижи, Иркутск облазында чурттап турар. Шеригге турган, өлшыкка ревматизми ишкээрлеп нарыыдааш, мырыңай далар аарыгга чедирген. Оозун эмнедип келгени бо.

— Николай Ильичиниң дугайында кайыын билип алдыңар?

— Мында утбам чурттап турар. Кижи аараанда сөөлгү ынанышты-даа ышкынмазын бодаар чүве ышкажыл. Дүрген сегий берзе — деп Эльдар күзеди.

Ол чаа-ла чурттап эгелеп чоруур аныяк кижи, хары 20 дөңгүп-ле ашкан. Шеригге өл-шыктан аарааш буттары бастынмастап турда безин ону албанындан халаваан, госпитальга эмнеп-эмнеп, дедир-ле шериг эртиртир. Шык казармага өл укторны, өл иликтерни кедерге, эътке соогуң, чиирепчиниң чүү дээр. Ынчаар-ла ийи чыл иштинде хилинчектенгеш, оонге кээрге, авазы оң бут кырынга тургускан. Эмчиге чеже-даа барып эмнедирге, барык түңнел чок, кезек када чүгээртээшкинниг болу берзе-даа, бичии доңарга, сыртынга каксырга, катап кирип кээр. Ам сегип турарын боду билип турар.

Аарыг-аржыкка таварышкаш, экстрасенс, лама-хам кижилерниң дузазынга Эльдар ышкаш бүзүреп, ыңаап чорууларны чежезин ол дээр. Шаанда тываларның чаяан-дөстүг дижири улуг хамнарның дугайында дамчыыр чугаалар дыңнааш, оларны эртем ёзуу-биле өөредип, сайзыраткан болза, та кандыг онзагай утаанныг салым-чаяанныг психолог кижилер турар турган ыйнаан кылдыр бодап кээрге, муңгаранчыг. Чаянындан онзагай талантылыг, өскелерден бир янзы ылгалдыг ындыг кижилерни бодуун чон үнелеп, хүндүлеп чораап-даа болза, хувискаалчы идеология оларны буруу шаап, талантызын сы базып чораан. Ынчангаш-ла биске ламалааштын, хамнаашкын улуг сайзыралды албайн барган.

Ийет, сөөлгү көдүрлүп келген экстрасенсчи чалгыг-биле катай анша-орулга чыдын тыныл каан оптуг-кажар чамдыктар база тыптып келгени чажыт эвес. Оларның тайлымы-биле аарыг-аржыктыг човулан эдилекчилеринге ёзулуг-ла дуза чедирип шыдаптар, сагыш-сеткилди номчуп билиптер. Эмнакчы хуулгаазын холдарлыг кижилерни база-ла оп-чиптиг кажарларга хамаарыштыра бергилээр хомудаңныг. Николай Ильич аарыг-човулан атырыкчыларының олуруунга кирип болур даартазиниң херечилери хөй болурга, оңу сонуургай бергеним ол.

Таптыг хандыр алырга угаанда-ла кижи боду бодунун эмнекчизи чүве-дир ийин. Ону бис боттарывыс оваарып эскербейн чоруур бис. Кижиниң организминде кайгамчыктыг курлавырлар салдынган, а ону үндүр тыртып, чедир ажыглап шыдавайн чоруур-дур бис. Н. И. Ермолин ышкаш кижилер организмде бар биоэнергетиктиг күштерни таарыштыр ажыглаптар аргаларны тып билип алганнар. Оон аңгыда кижилерниң кандыг-бир ыдыктыг чүвеге бүзүрели, бо таварылгада аарыының эттиңе бээринге бүзүрээри ышкаш шынары аажок улуг рольдуг. Тыва улустуң «Сагыштан аарыыр, сүзүктен сегиир» деп үлегер домаа—ооң бир херечизи. Черле ындындан бүзүрээчел, сагыш-сеткил талазы-биле уян кижилер Ермолинниң сеанстарынга келгенде, эът-кежи чымырткайнып турарын эскерип каарлар. Ол дээрге кижилерниң биоэнергетиктиг сорунзаларының каккылажы бергени ол деп даап бодап болур.

Кандыг-даа болза кижилерниң аарыг-аржыының эттине бээринге дузалаптар, онзагай хевириниң улустарын өөренип, хайгаарап көөрү, оларның арга-мергежилин чыып, деңнеп, догааштырары чугула деп, чүвени амыдырал негеп турар. Ынчалзажок Н. И. Ермолиниң эмнекчи шынарларын республиканың Кадык камгалал министерствозу кичээнгейге албайн турар деп бодаар мен. Ылангыя чоокта чаа тургустунган улусчу медицинаның эртем-практиктиг төвү бо кижилерниң эмнээр аргаларын хандыр өөренип көөрү күзенчиг.

А Николай Ильич болу ам-даа эмневишаан. Оон-биле ужурашкаш, аңаа эвес кижи улусту эмнеп диттигер турган боор ийин деп бодап кагдым. Оон хууда библиотеказында улусчу медицинаның нептереңгей эвес аргалары-биле эмнээрниң дугайында ховар дээн номнар бар болду. Кандыг-даа специалист кижи өөренип, бодун сайзырадып чорбаска, оон билиглери эргижиреп, уттундуруп болуру билдингир. Бо таварылгада база ындыг. Николай Ильич бодун доктаамал өөредип, эмнээшкин аргаларын шиңгээдип, бодунда сиңирип ап чоруур.

— Николай Ильич, силер улгады берген кижи-дир силер. Аарыг-аржык эмнээрн силерден деңдии хөй энергияны негээр деп чүве билдингир. Силерге халалыг эвес-тир бе? Бо хамык ажылды соксадып каапталарының дугайында бодавайн турар силер бе? — деп сонуургадым.

— Ийе, чамдык-чамдыкта бужурганып-даа олурар мен. Бир кезекте херим эжинге «Эмнээшкин чорутпайн турар мен» деп чарлалды бижип-даа турдум. Аарыг улус хоржок боор чорду, алаң кылдыр дилээш туруптар. Кээргээш, катап эмней берген мен.

Бир эвес кижилерниң аарыг-аржыы-ла эттиниптурар болза, ындыг эмнээшкинде багай чүү боор. Николай Ильичиниң бажыңынга олурар арамда безин каш-даа кижи дилеглиг келген чүве. Арагадан, таакпыдан, чүрек аарыындан эмнеп бээрин улус дилеп турду. Бурган өршээзинде, аргажок аарый берзе, кижи кымга-даа, чүге-даа тейлеп, сөгүрүп чедип кээр ыйнаан. Бак чүве ынай-ла турзун!

Н. Е. Ермолиниң удурланыкчылары база хөй. Ылангыя профессионал эмчилерниң талазындан удур туруушкунну ол кежинге көрүп келген. Шаап халдаашкыннар кылыр мурнунда Николай Ильичиге эмнеткен кижилерниң каш хуузу эттинип турарыл, каш кижи араганы катап ижип, таакпыны катап тырта бергенил дээн чижектиг анализти кылып көрзе кандыгыл? Оон пациентилери чогум кымнарыл? Чүү-даа чүвеге барымдаа турары тон чугула. Улусчу медицинаның Н. И. Ермолин ышкаш эмнекчилериниң арга-дуржулгазы кижилерге-ле ажыктыг болза, тыглынып, мөөннеттинген, ажыглаттынган турар ужурлуг.

Надежда ЭРГЕП

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

СЕНТЯБРЬ 26
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.00 Футбол. Европа чемпионаты. 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30— 13.00 Ажылгыр чарылгачы.

• • •

14.30 «Телемикст». 15.15 «Далайның ишчилери». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.20 Мультфильмнер. 16.50 «Биржа ужудукчузу». 17.00 Концерт. 17.15 Барымдаалыг фильм. 17.40 «Блокнот». 17.45 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 18.30 ТМА. 18.45 Депшииришиң аргалары». 19.00 Футбол. Европа чемпионады. 21.00 Информастыг программа. 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.55 — 23.30 «Эфирде музыка». 1-ги, 2-ги кезектери

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Испан дыл. Бирги чылы. 8.45 Испан дыл. Ийиги чылы. 9.15 Э. Билютин студиязының чурукчулары. 9.40 Орус литература дугайында беседалар. 2-ги дамчыдылга. 10.30 Ритмиг гимнастика. 11.00 Ретушь чокка. 12.10 Камера эртжен үени шинчилеп тур. Барымдаалыг фильм

ТТ дамчыдылгалары

13.35 —14.40 «Дагларга үр чаңгы». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.55 «Ираклий Андронников. Эстрадага бир-ле дугаар» 18.00 И. Журина ырлаар. 18.15 «Сергей Абрамчук-майор болбаан капитан».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.15 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Там чыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 «Кыдыг-кызыгаар». 21.15 «Кортук болбаан салгал». 21.55 Бешки дугуй» 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Теннис. Делегей маргылдаазы. 23.35 — 00.35 «Бешки дугуй» (уланчызы).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00—20.00 «Визит карточказы». 3-кү дамчыдылга.

Тыва Республиканың Садыг министерствозунуң Кызылда садыг баазазы мөөңнеп база үүрмектеп садар «Плодоовощторг» бүдүрүлгени организастап турары-биле холбаштыр саңажылгалар шүүштүрүлгезин 1991 чылдың ноябрь 1-ге чедир кылып чорударын дыңнатты.

Айыттынган хуусаа төнген соонда чарты турбас.

Кээр адрези: **«Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 25 телефону 4-18-32.**

• • •

Садыг министерствозунуң Кызылда садыг баазазы садыг талазы-биле дээди эртемниг, удуртукчу ажылга беш чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг специалисти директорнуң албан-хүлээлгезинге чалап тур.

Кээр чери: **Кызыл хоорай. Октябрьская кудумчузу, 29. Садыг министерствозу. телефоннары 3-21-44. 3-33-44. Калинин кудумчузу 25, телефону 4-16-45.**

• • •

Садыг министерствозунуң Кызылда садыг баазазы ажылче чалап тур: чулурукчулер —ажыл телевирикылганың барымдаалап шаңналдыг — 600-700 рубль; ногаалар арыплап сайгарарынга болгаш болбаазырадып кылыр цехке ажылдаар херээжен кижилерни; вентиляция талазы-биле слесарьны, электрокапнакчыны; чүдүрер-дүжүрер ажылдар талазы-биле мастерни—шалыны 734 рубль; автокар чолаачызын.

Ай санында бараан саарылгазының планын күүсеткени дээш, чылда ажылдың түңнелдери дээш, хөй чылдарда ажылдааны дээш немелде акша шаңналын төлээр. Ажылдаар черге албан черниң автобузу-биле чедирер, магазин, столовая, эмнелге пунктузу бар.

Кээр адрези: **Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 25, телефону 4-16-45.**

КИНО

СЕНТЯБРЬ 26-да

«НАЙЫРАЛ»: «Бассейн» 9.00, 11.30, 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о громком барабане» 9.00, 12.00. «Алешкина охота» 10.30, 13.30 «Сезар и Розали» (Франция) 15.00, 17.10, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Восточный коридор или Ракет по...» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Враг» (2 сериялыг) 13.00, 15.50, 18.40 шактарда.

Чөөн-Хемчик районнуң Чыраа-Бажы ортумак школазының 1966 чылда 11 класс дооскан доозукчуларын октябрь 5-те болур ужуражылгаже кожээзинче чалап тур.

«Тыва автотранс» каттыжыышкынның автовокзалдар каттыжыышкынының коллективи Тээлиниң автостанция начальниги

Кара-кыс (Валентина) Кужугетовна ТОЙБУ-ХААНЫҢ

озал-ондакка таварышкаш мөчээнин дыңнадып, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге хөңү кажыыдалды илереткен тур.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели. «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-31 ● оралакчылары 3-33-91; 3-34-17; ● приемная 3-34-26; ● харысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-25; 3-34-17; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17. 3-34-98; 3-41-23; ● экономика килдистери: үлетпур 3-34-49 3-36-74; кодээ ажыл-агый 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-47; ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15. ● медээлер болгаш спорт 3-36-82; 3-41-23; чагаа 3-39-03; очулга 3-34-39; 3-34-93; ● корректорлар 3-34-19. ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва республиканың Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.
Хемчээли 2 парлал га амазы. Тиражы 27097 экз.
Чагыг № 966.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

КҮСКҮ ХОВУ АЖЫЛДАРЫ: ДҮЖҮТ АЖААЛДАЗЫ БОЛГАШ СИГЕН БЕЛЕТКЕЛИ

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 162 (14662) 1991 чылдың сентябрь 27, пятница ● Садар өртээ 20 көп.

КЕРЭЭ ЁЗУГААР

Бистиң республиканың чамдык бүдүрүлгелери ассоциацияларны даштыкы чурттар-биле харылзааларны тудуп, кады ажылдажылганың чиг эт, бараан солчулгазының талазы-биле керээлерин сөөлгү үеде чарып ап турар.

Улуг-Хемде «Найырал» ассоциациязы Италияның бир бүдүрүлгези-биле керээни чарып алган. Ол ёзугаар Италия тала ангор өшкү дүгү болбаазырадыр фабриканың дериг-херекселдерин бергеш, ону Шагаан-Арыгта тудуп бээр болгаш орта ажылдаар кадрларны белеткеп бээрин хүлээнген.

Ассоциация ол бүгүнүң өртээнге 150 тонна ажыг ангор өшкү дүгүн Италияга бээрин аазаан. Ол дүктүң чүс ажыг тоннаазын коллектив садып алгаш, Черногорскиниң дүк фабриказынга чугдуруп алыры-биле чедирер, ооң соонда ол чуртче чүдүрүп чорудар. Арткан ангор өшкү дүгүн совхозтардан, хуу кижилерден дугурушкан өртек ёзугаар садып ал турар. Артыкшылдыг дүгүнер бар болза, ассоциацияга садарынче далажыңар, олар ону күзелдиг-биле хүлээп алыр.

САГЫШ САЛЫЫШКЫН

Алды харлыг уругларны өөредиринче, кижизидеринче Барыын-Хемчик районнуң улус өөредилге ажылдакчылары улуг кичээнгейни салып турар болу берген.

Бо өөредилге чылы эгелээр мурнунда, дуржулгалыг башкылардан болгаш эмчилерден тургустунган тускай комиссияны тургускан. Олар алды харлыг уругларның бирги класска өөренип шыдаар-шыдавазын тодараткаш, хүлээп алган. 1991-92 өөредилге чылында 670 ажыг кижи бирги класста өөренип кирген. Оон иштинден чүс хире кижини уруглар садтарынга өөредир. Ак-Довурак хоорайның «Теремок», Саадак-Теректиң «Салгал» уруглар садтарында алды харлыгларны өөрединге таарымчалыг байдалды тургускан.

Алды харлыгларны өөредири, кижизидери — берге ажылдың бирээзи, ынчангаш дуржулгалыг башкыларны ында быжыглаан.

МАКТАЛГА ТӨЛЕПТИГ

Хостуг хүрешке Тываның шыырак мөгезиниң бирээзи Чечен-оол Монгуш ССРЭ-ниң бирги чери дээш маргылдаага чемпионнаан. Туркияның Стамбул хоорайга Европа чемпионадынга бодунуң деңзизинге тиилээш, алдын медальды чаалап алган.

Тыва мөгениң бо чылгы спортчу чедиишкиниң улуг болган, ынчангаш ону махтап деңнеглээри чаптыг, аңаа деткимче, дузаны чедирери чугула болуп турар.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели мөге Чечен-оол Монгуштуң спортчу чедиишкиннерин бедик-биле үнелеп көргеш, акша шаңналын тывыскан болгаш Кызыл хоорайга чээрбижыды туттунган бажыңны бээр шиитпирни хүлээп алган.

Мөгениң мергежилиниң бедиик, күш-дамыр талазы-биле сайзырангай болуру тренерниң уһуу-биле хамааржыр. Шыырак мөгени белеткээни дээш тренер Чаламба Ооржакка чиик автомашинаны ээлчег чок садып алыр чөпшээрелди берген.

Дараазында болур маргылдааларга мөге белеткенип турар.

Агроүлетпүр эвилелинде

ШАЛЫПЧЫ ИШ ДЭЭШ

Мал чеминиң белеткелинге кызымак ажылдап, совхозтар, колхозтар, бригадалар, фермалар, районнар арасында республиканың социалистиг чарыжынга шылгараан күш-ажылчы коллективтерни болгаш малчыннарны шаңнаар дугайында шиитпирни республиканың Агроүлетпүр эвилели хүлээп алган.

Сүт-Хөл районнуң «Ишкин» совхозу сиген белеткээринин планын сентябрь 10-га чедир 120 хуу ажыр күүсеткен. План ёзугаар 1030 тонна сиген белеткээр турган, 1236 тонна сигенни белеткээн. Таңды районнуң «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң сигенчилери база бедик бүдүрүкчүлүг ажылдааннар. Олар 5480 тонна сиген белеткээр турган, 6003 тоннаны белеткээн. Бо совхозтарны ажыл-агыйлар арасында социалистиг чарышка тиилекчилер кылдыр санап, оларга «Москвич» автомашиналарны шаңналга ээлчег чокка садар дээн.

Мал чеминиң белеткелинге малчыннарның арасында социалистиг чарышка «Сүт-Хөл» совхозтуң малчыны К. С.-К. Ооржак тиилекчи болган. Сиген белеткээр планын 225 хуу күүсеткен. 25 тонна сиген белеткеп алыр турган, 90 тоннаны белеткеп алган. Бо малчынга база «Москвич» автомобильди ээлчег чокка садар.

Бригадалар арасында социалистиг чарышка чаа тургустунган «Чааты» совхозтуң Н. Д. Сандак-Хууракка удурткан сигенчи бригадазы [illegible] 283 тонна сигенни сентябрь 10-га чедир белеткээш, планын 142 хуу күүсеткен МТЗ-82 тракторну бригадага тускайлап бээр деп шиитпирлээн.

Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозтуң «Кара-Булуң» сигенчи механизастаттынган звено 1000 тонна сигенни белеткээр турган, 1200 тоннаны белеткээн. Планын 120 хуу күүсеткен мурнакчы звенога УАЗ-452 автомашинаны шаңнал кылдыр тускайлап бээр.

Бо звенону А. С. Биче-оол удуртуп турар.

Сүт-бараан фермаларының арасында социалистиг чарышка А. А. Кууларның удуртканы «Шык-Бажы» сүт-бараан фермазының коллективи тиилекчи болган. «Чыраа-Бажы» совхозтуң бо коллективинге автобусту шаңналга тускайлап бээр.

Мал чеминиң белеткелинге республиканың школаларының өөреникчилери, башкылары, ажылчыннары көпчүг идепкейлиг киришкен. Сиген белеткелинге оларның киирген үлүү улуг. Бора-Тайга ортумак школазының коллективи 300 тонна сигенни «Сүмбер-Уула» совхозтуң малынга белеткеп берген. Пландан ажыр 50 тоннаны школа белеткээн. Шалыпчы ажылы дээш школага автобусту тускайлап бээрин Агроүлетпүр эвилели шиитпирлээн.

Районнар арасында социалистиг чарыштың тиилекчилери илереттинмээн. Чүге дизе, районнар чарыштың негелделерин сентябрь 10-га чедир күүседип шыдаваан.

Чарыштың тиилекчилеринге шаңналга тускайлаан машина-техника аймаан бир ай хуусаа иштинде үндүрүп бээрин Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн харыысалгалыг ажылдакчыларга дааскан.

ШАҢНАЛ ААЗААШКЫН АПАРБАС БЕ?

Автомашиналар, автобустар, тракторлар хамаанчок, Хүндүлел бижиктер, акша шаңналдары, путёвкалар янзы-бүрү организацияларның талазындан аазаашкын бооп артып каал турарының дугайында чагаалар «Шынның» кодээ ажыл-агый килдизиниң почтазынга бар болгулаар. Чарыштың (социалистиг-даа болза) тиилекчилери шаңналдары албайн баргылаар дугайында бижип турган. Ындыг чагааларның чамдызын «Шынга» парлап, чамдызын шаңнал аазаан организацияларже чорудуп-даа турган бис. Тиилекчилерге тыпсыр ужурлуг шаңналдарга хамаарыштыр [illegible] билдинип турган. Бир эвес республика чергелиг организация кайы-бир мурнакчыга акша шаңналы тыпсыр дугайында шиитпирни хүлээп алган болза, ол акшаны шиитпир хүлээп алган организация эвес, а ооң кудуку чергелиг организациялары ол акша шаңналын үндүрүп бээр ужурлуг. Чижээлээрге, дүүнгү Агроүлетпүр комитеди социалистиг чарыштың мурнакчыларынга акша шаңналы тывыскан болза, ол акшаны тиилекчилерниң ажылдап турары совхозтар үндүрүп бээр ужурлуг дээр янзылыг тайылбырны килдис чамдык удуртукчу эштерден редакция ап турган. Бо хүннерде безин кодээниң ажыл-ишчилери 1990 чылда тыпсыр ужурлуг шаңналдарны амга чедир чүге бербейн турарын «Шынның» журналистеринден бо-ла айтыра бээрлер. Шаңналдарны тыпсыр ужурлуг кижилер бис эвес болганывыста, харыы берип шыдаваан бис. Ынчангаш ол-ла айтырыгны республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң чер ажыл-агый килдизиниң начальниги Т. Т. Монгушка телефон дамчыштыр салган бис.

— Темир-оол Тапынаарович, сөөлгү үеде шаңнал макталдың материалдыг үнези бедээн чүве-дир. Шаңналга бээр чүүлдерниң арасында машина-балгат дээш, тывылбас апарган бараанннар бар. Бо берге үеде шаңнатканнар шаңналдарын алырының бүзүрели бар бе?

— Шаңналдарны тиилекчилерге тыпсыр талазы-биле будулгаазынныг чүүлдер турган. Ажыл-агыйларга чеде бээрге, шаңнаткан, шаңналдарны алыр ужурлуг кижилер айтыра-даа бээр боор чорду. Шаңналдар доктаадыр, оларны шаңнаткан кижилерге тыпсыр талазы-биле ажылды элээн эде тургускан бис. Ук айтырыгны чоннуң көдүрүп турары чөптүг.

Ажыы-биле чугаалаар болза, 1990 чылдың шаңналдары «өре» боор артып калган. Ол дээрге шаңналга садар 50 автомашина, 14 миллион рубльдың янзы-бүрү бараанннары-дыр. Бо шаңналдарны ноябрь айда шаңнатканнарга бериптер бис. Ам аңаа чигзинер чүве чок. Оларны тыпсырының узамдыга берген чылдагааны — машиналар дээш, өске-даа бараанннарны бүдүрериниң кызырылганы, кылып турар заводтар-биле харылзааларының кошкааны. Ындыг-даа болза кодээ техника аймаа, янзы-бүрү бараанннар садар талазы-биле ажыл шыңгыыраан. Ынчангаш чагыглар, дугуржуушкуннарны күүседири эки апар чыдар. 1990 чылда «өревис»-биле бо күзүн санажыр бис.

Тараа. Ону ажаап алырының айтырыы. Дүжүт ажаалдазынга шалыпчы ажылдаан кижилерни, коллективтерни үнелиг шаңналдар-биле шаңнаар деп шиитпирлээн. 1991 чылда Агроүлетпүрнуң мурнакчыларынга ниитизи-биле янзы-бүрү марканың 241 автомашиналарын ээлчег чок садып алыры-биле тускайлап бээр бис. 141 машина республиканың хереглекчилер ниитилелиниң, 100 машина Садыг министерствозунуң шугуму-биле кээр. 30 трактор, автобустар, УАЗ-450 маркалыг машиналар республиканың Агроүлетпүрнуң фондузундан тускайлаттынар. Машина-техника аймаандан аңгыда, 100 соодукчу, 400 хеп чуур машина, 200 дааранып машина, 500 телевизорну ээлчег чокка садып алыры-биле күш-ажылдың мурнакчыларынга үндүрүп бээр. Кым эки ажылдаар болдур, ол деткимчени алган, биргээр чугаалаарга, шаңнаткан болуру черле чөптүг. Аңаа төлептиг мурнакчыларны шаңналдар манап турар. Оларны шаңнап болурунуп магадылалын тургузар дээш Агроүлетпүр эвилели ажылдаан. Шаңналдарга тыпсыр машина-техника, бараан аймааның бир чамдызын курлавырлап-даа ап турар бис.

«Шынның» кодээ ажыл-агый килдизи.

Сөөлгү үеде аяс хүннер доктаап турупкан. Ажылдаарынга таарымчалыг апарган. Ам кол айтырыг болза, дүжүт ажаалдазы. Ону өстүрүп алган шаа-биле шаңнарга эккелгеш, арыглаар, сайгарар болгай. Ооң соонда, складтарга шыгжап алыр. Чамдык кезиин күрүне шыгжамырынче чорудар. Ажыл-ла хөй. Аңаа олурган херээ чок. Шимченип-ле турбас болза, аштаар хырын кончуг. Ол дүн, хүннүн кайы-даа үезинде сагындыра бээр. Ынчангаш Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозунуң шаңында ажыл ам түлүктей берген.

Бо бачым иш-биле черлештир мал чеминиң белеткелин ажыл-агыйлар амдаа уламчылап турар. Сиген, сенаж, силосту четчир кылдыр белеткеп алыры-биле Улуг-Хемде Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң сигенчилери бо хүннерде шалыпкын ажылдап, сараттаан сиген хемчээлин хүннүң-не немежип турар.

ЧУРУКТАРДА: «Тиилелге» совхозтуң шаңында; Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң сиген шөлүнде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Тараа турда, тодуг-даа

ХӨЙНҮ КУРЛАП АЛГАН ТУДУМ

Бо хүннерде республиканың колхоз, совхозтарының хову-шөлдеринден чаа дүжүттүң тараазын сөөртген машиналар шаңнарже шуушпушаан. Тонна-тонна тараа хүн бүрү немежип турар. Бо культураларны хөйнү-ле курлап, шыгжап, уруп алган тудум аъш-чем аймаа биске элбек болуру билдингир. Ажаалданың темпизи эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге элээн эки. Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң сентябрь 25-теги медээзин ёзугаар алырга, ниитизи-биле республикада 56082 гектар чериң тараазын кескен. Ол дээрге ниити шөлдүң 35 хуузу болуп турар. Ортумаа-биле бир гектардан-на 9,5 центнер дүжүт алдынып турар. 2663 тонна тарааны үрезинге ажыглаары-биле урган.

Районнардан сүт-хөлчүлерниң күш-ажылчы көргүзүү бедик. Бо районнуң тараажылары ажааза чогуур дүжүлүңүң 79 хуузун күүседип алган. Оон шөлдеринде ам 1050 гектар тараа арткан. Ындыг болганда олар дүжүт ажаалдазын октябрь эгезинде доозуптар чыгыы болу берген. Барыын-Хемчик районнуң шөлдеринде 2694 гектар чериниң тараазы ажаатынган. Ол болза ниити шөлдүң 59 хуузу. Ап турар дүжүлү база багай эвес: бир гектардан 11 центнер. Бо чылын бии-хемчилер мал чемиңиң белеткелинге-даа, тараа-даа ажаалдазынга шалыпкын ажылдап турар. Эрткен чылдың кыштаглаашкынындан боттуг түңнелдерни олар үндүрүп, четпестерни моон соңгаар катаптавазын ажыл-херекчи чорук-биле ынчаар шиитпирлеп турарлар. Бай-Тайга районнуң механизаторларының ажылының темпизи база эки. Ында 563 гектарның тараазы бастыртынган. Ынчалза-даа дүжүткүрү чер албаан. Гектардан-на чүгле 6,6 центнер. Сентябрь 25-ке чедир Таңды районда 12260, Каа-Хемде 9143, Чөөн-Хемчикте 5570, Улуг-Хемде 4611 гектардан тараа ажаатынган.

Районнар тараа ажаалдазы-биле кады картофель болгаш ногаа шыгжап алырының айтырыын шиитпирлеп турар. Картофель ажаар шөлүвүстүң ниити хемчээли 1946 га. Оон 1019 гектарын ажаап алган. Алдынган дүжүт 5186 тонна. Ортаан үрезинге 1713 тоннаны уруп алган. Тус-тус районнарның көргүзерге мындыг: Барыын-Хемчик 766 тонна дүжүт алган. Эң-не хөй картофель ажаап алган район — Таңды. Оон ажаап алганы 1120 тонна. 836 тоннаны каа-хемчилер шыгжап алган. Кызыл районнуң курлап алган картофели база хөй: 840 тонна. Адактың адаанда Сүт-Хөл, Тес-Хем, Эрзин районнар. Оларда ажааган шөлдериниң хемчээли чер албаан.

Картофель дээрге бистиң ийиги хлевивис болганда, бо чылыг, аяс хүннерни ажыглап тургаш, чер доңар бетинде доозазын складтарга уруп, курлап албас болзувусса, ооң чемзиг, эки шынарын чидириктер апаар бис. Бо ажылга хоорай, суурларның чурттакчыларын, организациялар болгаш бүдүрүлгелерниң албан-хаакчыларын, ажылчыннарын хөйнү-биле хаара тудар, оларның ажылының шынарынга контроль-хыналдаңы чорудар херек. Чүге дээрге, чамдык коллективтерниң кежигүннери хоорайдан үнгеш, кандыг-бир ажыл-агыйның шөлүнге чеде бергеш, аңаа-ла хүн эрттирип эрээгей ёзу-биле ажылдаар хөөнүн тургуза бээри мурнуку чылдардан билдингир болгай. Шак ындыг негелдени ногаа ажаалдазынга база чорудары черле албан. Бодап-даа көрүңер: чайгы үеде хөй кижи болгаш техника кужун үндүрүп тургаш, өстүрүп алган картофель болгаш ногааны айызынга төтчеглел кылыр болза, ол улуг каража болгаш когарал ышкажыл. Ындыг төтчеглел болгаш хумагалал чок чоруктарны болдурбазы-биле ажыл-агыйларның удуртукчулары шыңгыы негелделиг болур болза-даа, тарааны, картофельди болгаш ногааны хөйнү ажаап алыр бис. А ногаа талазы-биле байдалывыс кандыгыл? Ол-ла медээ ёзугаар көөрге, ногааны 462 гектардан ажаар. Ол шөлдүң 187 гектарының ногаазын ажааган. Оон 1316 тонна ногаа аймаан алган. Таңды 150, Кызыл район 871, Сүт-Хөл 59, Барыын-Хемчик 64, Каа-Хем 69 тонна ногаалыг.

Мал чеми: байдал кандыгыл?

ЧОРЖАҢ АЪТТАН ДҮШПЭЭН БИС

Шынзп-ла, хөк улус-тур бис ийин. Малга четчир хемчээлдиг чем белеткеп алыр дээш ажылывыс темпизин ам-даа дүргедедип шыдаваан бис. Чеченчиди чугаалзарга, чоржаң аъттан ам-даа дүшпээн бис. Оон чижээн бистиң амгы байдалывыс көргүзүп тур. Сентябрь 25-ке чедир сиген белеткээриниң планын чүгле Мөңгүн-Тайга район күүсеткен. Оон сигенчилери плаидан ажыр 361 тоннаны кылган. Ынчалза-даа оларның мал чеми белеткээриниң хемчээли өске, төп районнарга деңнээрге, оранчок чавыс. А республика планының 60 хуузун безин мынчага чедир күүседип шыдаваан. Чүгээр-ле черлер бо-дур: Бии-Хем, Улуг-Хем, Сүт-Хөл, Өвүр. Артканнарының көргүзүглери оон эвээш. Моон мурнунда доңчулзалдарга Тес-Хем биле Эрзин районнарны үргүлчү шүгүмчүлеп, ында райкүүскомнар удуртукчуларының аттарын безин адап шаг болган бис. Ынчалза-даа олар ол шүгүмчүлелден ам-даа боттуг түңнел үндүрбээн-дир.

Сентябрь ай төнер чоокшулай бергенде Тожу район планын 21, Эрзин 25, Тес-Хем 47, Кызыл район 49 хуу күүседип ап турарын чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Ажыл кылырда бир демниг хөделбес, даамай хөөнге элзыр, бо чугула ажылды чугулалап көрбес апарганывыс түңнели ол ышкажыл. Оон өскээр чүү дээр боор.

Малга хоолулуг чем — сенаж салырында байдал күш-не чүгээр. Бо талазы-биле планнарын Бии-Хем 177, Тес-Хем 128, Кызыл район 102 хуу кылдыр күүседип ап, оон артык шылдыг курлавырын тургузуп турары эки-дир. Амдызында байдал Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Чөөн-Хемчик районнарда черле шору. Бо ажыл Тожу районда тоң багай. Ында 60 тонна сенаж салдынган. Ол дээрге ниити планын чүгле 4 хуузу-дур. Сүт-Хөл районда байдал оон дээредевес. Бо районнуң сигенчилери сенаж салырының планын 7-ле хуу чедирген.

Республикада 2334 тонна витаминниг сиген дээлганы белеткеттинген. Күүселде — 42 хуу. Кызыл район планын 132 хуу күүсеткен. Арткан районнарда көргүзүг мырыңай пат. Күрүне чагыының чартыын безин күүсетпээннер.

Үстүнде сан-чурагайлардан алгаш көөрге, республикада байдал кончут дүвүреңчиг-дир. Чоржаң аъттыг чеже чортар бис, ылгын чоруктуг боор көрзүвүссе чүл? Ынчан байдал бир өскерлип берип болур ышкаш-тыр.

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Сентябрь 25-те РСФСР-ниң Дээди Совединиң палаталарының тус-тузунда аңгы хуралдары болган.

РЕСПУБЛИКА СОВЕДИ

Палатаның ажылдаар чурумунуң дугайында чарттык шак санал-онал солчулгазының үезинде Республика Совединиң даргазы В. Б. Исаков даргалаан «Палатаның удуртулгазының дугайында» айтырыглыг ооң мурнунда август 22-де ара соксаан хүн чурумун уламчылаар дугайында шиитпир хүлээп алдынган соонда, хуралды даргалаарын РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретары С. А. Филатовка дааскан.

В. Б. Исаковтуң Республика Совединиң даргазы бүрүн эргезин хуусаадан эрте соксадыр дугайында санал чажыт бадылаашкынның түңнелинде чогуур түңнүг санны албайн барган (ол дээш бадылааннар —52, удурланганнар — 20, өөс депутат даргалааан). Шиитпир хүлээп алырынга 68 бадылаашкын херек турган. Улус депутаттарының элээн кезии ону деткивейн турар-даа болза, ол халажыр бодавайн турар деп, В. Б. Исаковтуң медеглелиниң соонда, Республика Совединиң чамдык кежигүннери залдан үнүп чоруй барган. Дарга олудунга катап чедип келген В. Б. Исаков чапсар чарлаап.

Оон соонда палата оон мурнунда саналдаттынган хүн чурумун ёзугаар ажылдаар деп шиитпирлээн. «РСФСР-ге край, область башкарылгазының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында илеткелди РСФСР ДС-тиң Улус депутаттарының Советтериниң ажылының болгаш бот-башкарылганы хөгжүдериниң айтырыгларының талазы-биле комитединиң даргазы Г. С. Жуков кылган. Санал-онал солчулгазынга 13 депутат киришкен. Пунктулар айы-биле хүлээп алган доктаал-да палата крайлар болгаш областар администрацияларының соңгулдалыг болурун илергейлээн.

Дараазында чугаалажып көөр кылдыр киирген хоойлулар төлевилелдерин сайгарып көөрүн соңгаарлаткан.

НАЦИОНАЛДАР СОВЕДИ

Хуралдың эгезинде Националдар Совединиң даргазы Р. Г. Абдулатипов бодунуң Р. И. Хасбулатов-биле кады Дагестанче чорааның түңнелдериниң 9 пунктудан тургустунган протоколга ат салдынганының дугайында дыңнаткан. Протокол Дагестан ССР-ниң Казбек районунда тургустунган националдар арасында дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырарынче угланган.

Оон соонда депутаттар Национал-күрүне тургузуунуң болгаш националдар арасында харылзаалар талазы-биле комиссияның составында өскерилгелерни, а ол ышкаш өске комиссияларның адының дугайын бадылаан. Моон соңгаар Националдар Совединде РСФСР-ниң составында республикаларның, автономнуг областың, округтарның болгаш эвээш санныг улустарның айтырыгларының талазы-биле, РСФСР-ниң улустарының культура болгаш бойдус байлактарының талазы-биле комиссиялар ажылдап турар.

Хүндүскү хуралга РСФСР-ниң улустарының культура болгаш бойдус байлактарының талазы-биле комиссияның секретары К. А. Бичелдейниң илеткелин ёзугаар РСФСР-ниң улустарының дылдарының дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып көрген. Санал-онал солчулгазының түңнелинде бадылаашкын ёзугаар Хоойлуну бир дугаар көргени-биле хүлээп алган.

Кежээки хуралга «РСФСР-ниң репрессияга таварышкан улустарын агартыр дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун боттандырар айтырыг талазы-биле парламент дыңнадыглары болган.

БАЗА БИР ШИИТПИР-САНАЛ

Кызыл хоорай Совединиң Президиуму болгаш күүскому РСФСР-ниң КП хоорокомунуң болгаш рескомунуң национализастап хавырган эт-херексизин канчаар ажыглаарының талазы-биле депутаттар комиссиязының киирип келген саналын чугаалажып көргеш, РСФСР-ниң КП-зиниң ук комитеттериниң бажың-балгаттарын чамдык албан черлеринге хүлээдип бээриниң дугайында ук комиссияның саналдарын чүүлдүг деп көөр дээш шиитпирин бо чылдың сентябрь 25-те хүлээп алган.

РСФСР-ниң республика комитединиң турган бажыңын немелде тудуу-биле катай республиканың Дээди суднунга болгаш Кызыл хоорайның улус суднунга бээри-биле республиканың Юстиция министерствозунуң балансызынче дамчыдарын ында көрүп турар. Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга чоннуң культура төвүн тургузары-биле Культура министерствозунга дамчыдып бээр дээн.

РСФСР-ниң КП-зиниң рескомунуң автобаазазынга муниципалитеттиг транспорт бүдүрүлгезин тургузар деп, ол шиитпирде айыткан.

Мындыг саналды деткиирин азы хавыртынган эт-херекселиниң ажыглаарының айтырыын хоорай Совединиң күүскому боду шиитпирлээр эргени бээрин Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинден хоорсоветтиң президиуму биле күүскому дилеп турар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының онгу сессиязының ажыттынарының дугайында

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының онгу сессиязы 1991 чылдың октябрь 2-де Советтер бажыңынга 10 шакта ажыттынар.

Тыва Республиканың улус депутаттарының кичээнгейинге

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының онгу сессиязынга келген Тыва Республиканың улус депутаттарын Советтер бажыңында № 107 өрээлге 1991 чылдың сентябрь 30-те 9 шактан 20 шакка чедир бүрүткээр, телефону 3-68-42, 1991 чылдың октябрь 2-де Советтер бажыңынга 8 шактан эгелеп бүрүткээр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының хуралдары Советтер бажыңынга 1991 чылдың октябрь 1-де 10 шакта болур.

БАЗА БИР ЭВИЛЕЛ ТУРГУСТУНГАН

Тываның культура ажылдакчыларының чогаадыкчы эвилелиниң тургузукчу конференциязы май айда болган. Ол эвилелдиң бирги съездизи сентябрь 25-те Кызыл хоорайга болуп эрткен.

Съездини эрттирери-биле тургустунган оргкомитеттиң даргазы С. А. Байыр тургузукчу конференция эрткенинден бээр бо хүннерге чедир үениң иштинде культура амыдыралында чамдык айтырыгларга доктаап, дыңнадыг кылган. Оон соонда эвилелдиң тургузуу кандыг болурун ол тайылбырлап чугаалаан. Аңаа хамаарыштыр съездиниң делегаттары, съездиниң ажылынга киржири-биле чалаттырганнар санал-онал солчуп, культура амыдыралында тургустунуп турар болгаш шиитпирлээри негеттинип турар чамдык айтырыгларга доктаап, ону чаа тургустунган эвилел кичээнгейге ап, бодунуң туружун орта көргүзер боор деп бүзүрелин илереткеннер.

Съездиге болган саналдардан алгаш көөрге, культура ажылдакчыларның тургузуп турары айтырыглар эвээш эвес. Чижээ, оларның социал камгалалы, чогаадыкчы ажылдакчыларның, бедиктерниң эгелээшкинин, ажылын деткиир, дузалаар, культура албан черлериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар, парлалга органныг болуру, рынок үезинде акшаланыры. Тывада чурттап турар националарның культуразын сайзырадыры дээн ышкаш айтырыгларны делегаттар көдүрүп турганнар. Ынчангаш чогаадыкчы эвилел Тыва Республиканың Культура министерствозу-биле кады ажылдажылганың үндезининге ол чүүлдерни шиитпирлежиринге киржири-биле сорулгазын моон ыңай улам тодарадыр.

Акшаланыышкын, акша-биле хандыртынары—амгы байдалдарда кайда-даа, ылангыя чаа тургустунган эвилелдиң бут кырынга быжыг туруп, амыдыраарынга чугула айтырыг. Ону барымдаалап көргеш, санал берип тура, Мөңгүн-Тайга райкүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи М. О. Саая, Тыва Республиканың культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар чогаадыкчы эвилелди деткип, акша дузаламчызын көргүзерин аазаннар.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак съездиниң киржикчилериниң мурнунга сөс ап, чүве чугаалааш, чогаадыкчы эвилелди деткиири-биле баштайгы дээреде акша-биле дузалажырын база дыңнаткан.

Съезд түңнелинде эвилелдиң ажылчын органнарын тургускан. Чогаадыкчы эвилелдиң баштаар чериниң кежигүннерин соңгаан. Тываның культура ажылдакчыларының чогаадыкчы эвилелиниң баштаар чериниң хостаткан даргазынга республиканың улусчу чогаадылга төвүнүң ажылдакчызы С. А. Байырны съезд соңгаан.

(Бистиң корр.).

Рынок болгаш харылзаа

ШЫНАРЫН ЭКИЖИДЕР ДИЗЕ

Рынокче шилчилге үезинде харылзааның ужур-дузазы улгадып турар. Тыва Республиканың харылзаазының бүгү хевирлери болгаш чепсек-херекселдери канчаар хөгжүп, сайзырап турарын борта чугаалаар бодааш бо чүүлдү бижип орарым ол. Республиканың харылзаазы чылдан чылче сайзырап-ла орарын эскерип-ле тур боор силер, эргим номчукчулар. Республиканың чонунга харылзааның чүзүн-баазын ачы-дузазын шыдаар шаа-биле чедирип, хандырылганың шынарын экижидер дээш чамдык чүүлдерни кылып-даа келген.

1991 чылдың эгезинде 128 харылзаа салбыры республикага ажылдап турду. Олар ам-даа ажылдавышаан. Барык-ла чурттакчылыг суур бүрүзүнде харылзаа салбыры ажылдап турар. Харылзаачыларның ажылы чымыштыг деп чүвени моон адаанда чижектер көргүзе бээр. Олар чыл дургузунда барык-ла 32 миллион чагааларны, солуннарны, сеткүүлдерни чагыкчыларга чедирип берип, 1,5 миллион телеграммаларны хүлээп алгаш, адрестээн черлеринге чедирип бергилээр, 1,6 миллион кижини хоорайлар аразынга чугаалаштырган. Мынчап келирге, чаңгыс хонукта безин почтачылар 88 муң солун, сеткүүлдү, чагааларны чедирип, телеграфистер 4000 ажыг телеграммаларны хүлээп алгаш, ээлеринге аппарып берип турар. Телефонистерниң болгаш техниктерниң кылыр ажылы база эндерик. Олар хонукта 4500 кижини хоорайлар аразынга харылзаштырып, чугаалаштырып турар.

Республиканың хоорайларында болгаш кодээ чурттакчылыг суурларында 86 телефон станциялары бар. Оларга 30.000 телефон аппараттарын кошкан. 139 чурттакчылыг суурларда 80 муң радиону киирген. Радиожуткан бүгү черлерниң 30 хуузу Россияның радио дамчыдылга (Тыва радио-биле кады) программазын, «Маяк» программазын болгаш Бүгү-эвилелдиң бирги программазын хүлээп алыр аргалыг боор турар. Республиканың чурттакчы чонунга чүзүн-баазын мергежилдиг ийи муң чыгам харылзаачылар бараан болуп турар.

Чонга болгаш улус ажыл-агыйынга харылзааның ажык-дузазы улуг турбуже, харылзааның чепсек-херекселдери-биле хандырылгавыс Чөөн-Сибирьде эң куду деннелде. Республиканың бир чурттакчызынга онаашдыр чылда дөңгүп-ле 10 рубльдиң ачы-дузазын чедирип, бо талазы-биле РСФСР-де 66 дугаар черде турар бис.

Харылзааның чамдык хевирлериниң болгаш чепсек-херекселдеривистиң талазы-биле байдалывыс кандыгыл? Мындыг айтырыгны номчукчулар сала бээр чадавас. **Почтаны ап көрээл.** Тываның бир чурттакчызынга онаашдыр алыр болза, чылда 20 хире чүүлдү почта-биле чорудуп турар. Бо РСФСР-де эң куду көргүзүглерниң бирээзи. Моон чылдагааны чүдел? Мында чылдагаан-на хөй. Ынчангаш хөй чурттакчылыг суурларда харылзаа салбырларының эвээш санныг боол, харылзааның көжүп чоруур салбырларының санының дыка эвээш боол турарындан харылзааның стационар бүдүрүлгези чок чурттакчылыг бичии суурларны, хойжу коданнарны хандырыптар аргавыс чогунда, солуннар, сеткүүлдер болгаш өске-даа почта чедирилгелерин сөөртүптер транспорт-биле хандырылгавыс багай боол турарындан, чонну бижик-чагаазын чогуур үезинде чедирип берип шыдавайн турарывыс, дыка хөй почта салбырлары бичии казанактарда сынмарлажып турары — бо бүгүнүң чылдагааны ол.

Хоорайлар аразының телефон харылзаазы. Эртем-техниктиг депшилгениң амгы үе-чадазында хоорайлар аразынга улус чугаалажырда телефонистерниң дузазы-биле хол-биле кожуп деп чүве элдептиг аа. Хоорайлар аразынга телефон-биле чугаалажыышкынның чүгле 28 хуузу автоматчыттынган. Ынчангаш бо талазы-биле РСФСР-де эң сөөлгү черде турар бис. Тываның хоорайлар аразында харылзаазында ажылдап турар телефонистер хонукта-ла 3200 чагыгны тудуштуруп турар. Ол чагыгларның хөй кезии хүннүң бирги чартыында чагыттынган болур. Шак мындыг байдалга ажылдаары берге. Ону чүгле харылзаачылар эки билир. Автоматчыдылганың хуузу куду боол турары база телефонистерниң мергежилиниң кудузу база оларның ажылга ызырынмайн турарының хараазы-биле хоорайлар аразынга телефон-биле чугаалажыышкыннарның шынары багай боол турар. Хамык ужур кадрда. Бедик мергежилдиг кадрлар тып алырга, оларны чурттадыр оран-сава база чок. Чурттаар оран-савазы чок боорга, шыырак дээн специалистер өскээр ажылдап, көжүп чоруй баар-дыр. Бир аскап турар чүвевис бо. Чоннуң чемелеп-даа турар ужуру ында.

Кызылда чаа туттунган автоматчыткан телефон станциязын тудуп турар үеде дыка хөй чүүлдерни чедир кылбааныңдан ону катап кылыр ужурга таварышкан бис. Автоматчыдылганы калбартыр, чедир кылдынмаан чүүлдерни чедир кылырынга амгы үеде кончуг тывылбас дериг-херекселдер херек боол турар. Ону садып алыр акша-хөреңги харылзаачыларда база чок боол турар. Хоорайлар аразының телефон харылзаазы бистиң республикада эң-не карылгалыг ажылдап турар адыр.

Хоорайның болгаш кодээ черлерниң телефон харылзаазы.

Дериг-херекселдерни болгаш акша-хөреңгини чедир бербейн турарындан, телефон станцияларын тургузар бажың-балгаттың чок боол турарындан республиканың чурттакчыларының бажыңнарынга телефон тургузуп бээрин хандырыптар аргавыс чок боол турар. 100 өг-бүледен 20 өг-бүле бажыңында телефон кииртип алган боол турар. Бажыңынга телефон кииртип алыр дээн оочурда туруп турар кижилерниң саны хөй. Чамдык кижилер хөй чылдарның дургузунда манап келген. Республика найысылалы Кызылда байдал-биле эгежир арга чок. Найысылалдың мурнуу микрорайонунда чылдың-на чаа-чаа чурталга бажыңнары ажыглалга кирип турар. Оларның хөй кезиинде телефон кииртинмээн. Чылдагааны— АТС тудар дугайында айтырыгны мынчага чедир шиитпирлеп чадап турары. 7 дугаар АТС бажыңын тударын эгелевээн. Ону 1992 чылда ажыглалга киирери көрдүнген турган. Ол база бүтпээн. Ону чогуур үезинде тудупкан чүве болза, 6 муң кижи бажыңынга телефон кииртип алган турбас бе. 6 дугаар АТС-ке ам-даа 6 муң телефон номерлерин немей киирер, ону 1993 чылда ажыглалга киирер дээни база бүтпейн барган.

Парлалга тараадылгазы. Тываның чурттакчы бүрүзү чылда 11 рубль 32 көпеектиң солун, сеткүүлүн бижидип база садып ап турар. Чылда 3 рубль 02 көпеектиң солун, сеткүүлүн чоң киоскилерден садып ап турар. Республиканың чурттакчы чонунуң солуннар болгаш журналдар-биле хандырылгазының аскап турар чылдагааны чүдел? Кызыл хоорайда болгаш кодээ черлерде ажылдап турар бистиң почтачыларывыс бо ажылды жалын солур-ла харын. Ынчалза-даа бистиң почтачыларывысты мототранспорт-биле хандырып шыдавайн турар. Колдуунда-ла почта чедирилгезинде херээжен кижилер ажылдап турар. Олар хөй санныг аар чүъктүг боттары чүъктеп алгаш, чагыкчыларга чедирип деп чүвениң бергезин. Аар үүле-дир. Олар артынча-ла чадаг чедирип турар болгай. Хоорай черлерде солун, сеткүүл чедирилгезиниң 39 хуузун, кодээ черлерде 8-ле хуузун автотранспорттуң дузазы-биле чедирип берип турар.

Чонну хандырып турарывыстың шынарын алгаш көөрге, амгы үениң негелдезинге ырак-та-ла дүүшпейн турар. Бедик мергежилдиг кадрлар база чедишпес. Новосибирскиниң болгаш Улан-Удэниң харылзаа техникумнарынче чылдың-на 20-30 кижини өөредип чорудуп турар бис. Олар доозуп келгеш-даа ажылга шоолуг ызырынмас боор-дур. Харылзаачылар чурттаар оран-сава талазы-биле бергедеп турарын айыттым. Боттарывыс бажың-балгат тудуп алыр шаавыс база чок. Чүге дээрге ындыг акша-хөреңги чок. Бо бүгү ажылдың шынарынга салдарлыг боол турары чугаажок.

Дугержап ЧОКСУМ.
Тыва Республиканың улус депутады, Харылзаа болгаш информатиканың «Россвязьинформ» күрүне бүдүрүлгезиниң начальниги.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

ОКТЯБРЬ 2-ДЕ УЖУДУП ҮНЕР

МОСКВА. Орбитада үр хуусаалыг ужудуп турар «Мир» комплексче совет-австри каттышкан экипажтың ужудуп үнеринге чедир каш хонук арткан. Ол совет Байконур космодромдан октябрь 2-де ужудуп үнер. Ийи экипаж кайызы-даа белеткелдерни доозуп турар. Кол экипажта — ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Александр Волков, Токтар Аубакиров (Казахстан), Франц Фибек (Австрия). Солуур экипажта — ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Александр Викторенко, казах Талгат Мусабаев, австри Клеменс Лоталлер. Олар шуптузу амгы үеде Байконурда.

* * *

Ол кадында «Мир» комплексте программа ёзугаар ажылдарны космонавтылар Анатолий Арцебарский, Сергей Крикалев уламчылап чорудуп турардар. Эрткен хонуктарда олар «Природа-5» деп чурук тырттырар комплекстиң база КАП 350 деп топография аппаратының дузазы-биле Кавказтың Кара далай эриин, Калмыкияны, Барыын Сибирьни, Казахстанны чурукка тырттыргылаан. Ооң сорулгазы болза суг бассейннериниң, кодээ ажыл-агый ажыглалдыг черлериниң, арга-арыгларның экологтуг байдалын шинчилеп көөрү.

ЭРТЕМ ТӨВҮН ТУРГУСКАН

БАРНАУЛ. Ында политехниктиг дээди өөредилге чериниң баазазынга Россияның технологтуг эртемнер академиязының Алтай эртем төвүн тургускан. Ол төп кодээ ажыл-агый машиналарын бүдүрүп кылырының, тарааш культураларын болбаазырадырының, амгы үениң тудуг материалдарының чогаадып кылып, оон үндезиннинге кылыгларны бүдүрерниң талазы-биле ажыктыг технологиялар-биле бүдүрүлгелерни хандырар. Алтайның эртем төвү — Барыын Сибирьде ам дээрезинде чүгле чаңгыс ындыг эртем албан чери. Ынчангаш ол кожазында девискээрлерден чагыгларны база хүлээп алыр.

ШКОЛАЧЫЛАРГА ДАПЫНЧЫ АРГАЛАР

ПЕТРОПАВЛОВСК. Дайынчы болгаш күш-культура белеткели, янзы-бүрү боолардан адып өөренири, криминалистиканың эге билиглери — бо бүгүнү Казахстанның бо областьтың төвүнде № 2 өөредилге-бүдүрүлге комбинадының кичээлдери болуп кирген. Школачыларны милиция албаның тускай мергежилдеринге өөредири оларның бот-тускайлаң амыдыралга эки белеткенеринге, иштики херектер органнарынга, ИХМ-ниң тускай өөредилге черлеринге чаа аныяк күштерниң немежип кирерин ге эки салдарлыг болур.

ШАЛЫҢГА НЕМЕЙ ДОЛЛАРЛАР

ВАНИНО (Хабаровск край). Ковинниң ыяш-үлетпүр комбинадының лесовоз чолаачылары моон соңгаар боттарынга валюта ажылдап алыр аргалыг апарган. Ында күш-ажыл төлевириниң чаа хевирин ажыглап эгелээн. Ол ёзугаар чолаачыга планнан ажыр сөөртксен бир кубометр ыяш дээш-ле 0,3 америк долларны санаар. Ажылдап алдынган валютаны холга бербес-даа болза, оон түңнүге бүдүрүлге чагыг ёзугаар бараанарны магадылаар. Баштайгы чагыглар күүсеттинген — комбинат япон автомобильдерни, видеоаппаратураны, амыдырал техниказын садып алган.

АВТОБУСТАР, ЧҮЪК МАШИНАЛАРЫ САДЫП АЛЫР ДЭЭШ

НОВГОРОД. Тус черниң чолаачылары даштыкыже акша ажылдап алыры-биле чоруп эгелээн. Даштыкы садыгның «Новгород межавто» деп транспорт-экспедиция фирмазы финн фирмалар-биле кады ажылдажылганың керээзин чарган. Ол ёзугаар Новгородтуң автомобильчилери Европаның хөй-хөй чурттарынче чүъктер сөөртүр. Ажылдап алдынар валюта-биле фирма даштыкыдан чүък машиналарын болгаш пассажир автобустарын садып алыр дээн.

ХОЙНУ «КРИСТАЛЛ» БЭЭР

ЯРОСЛАВЛЬ. «Кристалл» кооператив фермерлерге кодан хойлар бээрин саналдаан. Арыг уксаалыг романовчу хойнуң өртээ дыка улуг, чаа эгелеп чоруур тараачын кижи ону садып алыр он-он муң рубльди кайын тывар боор. Кооператив тургускан тускай эртемниглер мындыг санал киирген: алган хой дээш акша-биле эвес, а өстүрүп каан ийи хураган-биле сагажып болур. «Кристалл» кооператив Ярославль фермериниң өг-бүлезинге 43 романовчу хойну өстүрери-биле дамчыдып берген.

ХҮН БҮРҮДЕ 4 ТОННАНЫ

КОРСАКОВ. Сахалин ортулуктуң мурнуу чүгүнде далай эжии боор ол хоорайның магазиннеринде дузаан болгаш ыштаан кета балык бир дугаар көстүп келген. Ону балык болбаазырадыр кылыр «Ирис» деп чаа бүдүрүлгеден эккеп турар апарган. Хүн бүрүде аңаа лосось, треска, палтус болгаш Оожум океанның өске-даа балыктарындан 4 тонна чедир эки шынарлыг продукцияны бүдүрер.

ЖУРНАЛИСТЕРНИҢ ЧАА МЕРГЕЖИЛДЕРИ

КРАСНОДАР. Крайның «Вольная кубань» деп хамаарышпас массалыг солунунуң журналистери ажылче чаа мергежилдерлиг үнген. Ол солунуң баазазында тургустунган хөй адырлыг каттыжыышкынның тургузукчулары — солунчулар боттары болган. Каттыжыышкында «Кубань-пресс» деп бичее бүдүрүлге база кирген. Компартияның Краснодар крайкомунуң органы турган «Советская Кубань» солуну эде тургусканының түңнели ол. Солун үндүрериниң аңгыда ол бүдүрүлге ном парлаар, коммерция, маркетинг болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар чорудар талазы-биле ажыл-чорудулганы кылыр.

ЭМЧИЛЕР СЪЕЗДИЗИ

АЛМА-АТА. Казахстанның найысылалында ажыттынган дерматовенерологтарның бирги бүгү-эвилел съездизинде кеш болгаш шээр аарыглар талазы-биле эллы чыл иштинде чорудуп келген шинчилелдерниң түңнелдерни чугаалажып турар. Съездиниң ажылында Англиядан, Голландиядан, АКШ-тан, Франциядан болгаш өске-даа чурттардан сураглыг специалистер киржип турар.

(СЭТА-ның корреспондентилериниң дамчытканындан допчулаан).

КАРТОФЕЛЬ АЖААЛДАЗЫНДА — ШКОЛАЧЫЛАР

Туран хоорайның школаларының өөреникчилери болгаш башкылары күскү дүжүт ажаалдазында хаара туттунуп, ажыл-чем программазын боттандырарынга үлүүн киириштирип турар.

«Кызыл тараачын» совхозтуң № 1 хову-трактор бригадазының чоогунда бо хүннерде ийи дугаар школаның өөреникчилери картофель ажаалдазында ажылдап турар.

— Бистиң школаның 200 ажыг өөреникчилери болгаш башкылары совхозтуң 24 гектар шөлүнден картофельди хол-биле ажаарын дугуржуп алгаш, ам тос хүн ажылдап келдивис — деп, өөредилге эргелекчизи Нина Степановна Сенги чугаалады.

Ук школаның 35 өөреникчизи чайладыр картофель өстүрүп ажылдаан. Ам оларның өстүрген дүжүдүн ажаап кирипкен. Олар хүнде 15-18 тонна картофельди совхозтуң складынче чудуруп чорудуп турарлар.

— Бистиң школачыларывыстың ам ажылдаан акша төгерин 11 муң рубль чеде бээр болза, уруглар школага кыштадыр халас чемненип болур, чүге дизе ол рыноктуң база бир хевири болгай — деп, Нина Степановна түңнелинде чугаалады.

Бо чугаа соонда төп шаңга чедип, ооң эргелекчизи Ольга Ильинична Цыбинага ужуражырымга, ниити кастканы 170 тонна ажып турар, оон 140 тоннаазын үрезинге арттырган дээрзин ол тайылбырлады.

А совхоз бодунуң күжү-биле ам-даа 30 гектар шөлде «ийиги хлебти» бо хүннерде ажаар.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: картофель ажаалдазының үезинде.

Социал айтырыглар

БИСКЕ КЫМ ДУЗАЛААРЫЛ?

Экии, эргим редакция! Силерже чагаа бижий берген ужурум мындыг. Өг-бүлем-биле 34 чыл иштинде малчыннадым. Бо ажылдап келген үелеривисте совхозувуска өре-самчыгдал-даа кылып көрбедивис. Ажыл-агыйның удуртукчуларынга бажың дээш билдиригишкин киирген кижи мен. Ооң харыызын дыңнаар дээш чедерге-ле, бистерниң оочурувус кирбээн боор. А бистерниң-биле деңге кадарчылаан өөрүвүс шагда-ла апкан.

Мал ажылының чымыжын билбес удуртукчу чок болгу дег. Кижиниң амыдырал байдалын өөренип көөрү күзенчиг-дир. Он уругнуң иези мен. Совхозтуң бажың харылаар даргаларынга кирерге, «Бажың айтырыы берге» дижип каар. Оон өске сөс дыңнавас кижи-дир мен. Өг-бүле туткан ийи оглумнуң чүгле бирээзи бажыңныг. Мынчап кээрге, өскелери оларда сынмарлажып өөренип турар. Амгы хүннерде ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозта кадарчылавышаан бис. Бодум пенсияже үнзүмзе-даа, күрүнемге үлүүм киирерин бодап чоруур мен. Чамдык хостуг үелеримде суурга кээрге, кире бээр бажың чокка берге-дир. Черле ынчаш мынча чылдарда ажылдап каан совхозу кижиже көрүнмейн кымче көрнүрүл? Биске чогум кым дузалаарыл?

Дыртык ДОНГАК.
Мөңгүн-Тайгада ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң малчыны.

БЕРБЕС-ТИР

Экии, эргим редакция! Силерже мынча кырааже чагаа-даа бижип көрбедивис. Ам черле амыдыралывыстың бергезинге айтырыг тургузуп, чагаа бижиир ужурга таварыштывыс. Бодувус 1953 чылдан 1990 чылга чедир кадарчыладывыс. Он бир уругнуң иези, адазы бис. Уругларывысты дөгерезин эртем-сургуул доостурдувус. Мынча чылдар иштинде кадарчылап келгеш, совхозтан бажың айтырарывыска, «улуг оглуңарны үндүрүпкеш, орнунга олуруп алыңар»—диди. Олар база чеди ажы-төлдүг болгай.

Чылдан чылче ажылдап келгеш, мындыг харыы алырга, хомуданчыг-дыр. Аныяк үези эвес, ам кырып келген улуска көжүп чоруурга, бергези кончуг. Күрүневиске киирген үлүүвүс кыраан назынывыста дыштанып орар бажыңны алырынга четчир болгу дег. Ажылдап каан совхозунче дилег киирериндеи өске, кымче көрнүрүл? Мени Ендан Демир Хертек, а уругларым иезин Ендан Маңмаа Сотпаевна дээр. Ынчангаш бистиң чагаавысты дарый солун дамчыштыр парлап бээрин дилеедивис.

Демир ЕНДАН.
Бай-Тайгада «Тээли» совхозтуң ажылчыны.

А мен мынча дээр мен...

САЛГАЛЫ БИС

Тывада партия рескомунуң ажыл-чорудулгазы соксаан. Ажылдап турар өске партиялар база чок. Социал-демократтыг партия тургустунган деп чүгле сураа дыңналган, чогум ол талазы-биле чүү болуп турары кымга-даа билдинмес. Арат немы болган өске-даа партияларны тургузар күзелдиг кижилерниң сураа дыңналыр боордан башка, тодаргай ажыл көзүлбес.

Бодум хуумда Тывага чежедаа партия турзун деп бодаар мен. Ында багай чүве чок. Харын-даа ниитилел хөгжүлдезинге улуг ужур-дузалыг. Чүге дизе, бир эвес партия бүрүзү ниитилел дээш улуг ажыл чорудар болза, чонга кедергей ажыктыг билдингир.

Республикада СЭКП-ниң ажыл-чорудулгаазын соксатканы, бүгү эт-хөреңгини бүгү чоннуу болдурган. Бодумнуң тургустунуп келген үезинден бээр чагырар эргеже чүткүп келген партияны чок кылганынга удурланмас мен. Ынчаарга эт-хөреңги дугайында бодалым сыр делир.

Партократиядан адырлып алдывыс. Бистерниң, бөдүүн коммунистерниң кармаавыстан үнүп келген партияның хөреңгизин Советтерниң кылдыр шиитпирлеп кааргаш хойлууга дүжүр чүге бе? Шак ындыг айтырыгны юрист кижи бүрүзү хаңы боданың, СЭКП-ниң саң-хөөзү кайыын кээп турганыл, күрүнелен дузаламчы ап турган бе деп айтырыгга кээп үскеш, түңнел үндүрер ужурлуг. Юрист эвес кижи-дир мен. Кара хөрек-биле бодап көөрүмге, партияның шимчээр-шимчевес хөреңгизин үлежип каапкарга, хойлу дүрүмге шуут дүүшпес чорук-тур деп билдим.

Совет ниитилеливистиң кедергей чүдек хамчык аарыы бар. Эки дээпиң деңгелерниң чеди каълын өрү көдүре бээр, а багай дээниң шамбыланың кара дөвүраанче киир иткеш, ам кээп амыраар. СЭКП-ниң ажылында четпестери бүгү ле бөдүүн коммунистерже чая каап, оон кежигүнү чораан кижилерни ам бактап эгелээн. Ол черле шын эвес чүве дир.

Журналист амыдыралымның бичии чимээн мөнээ чугаалайн. Коммунист малчын бедиткен хүлээлгени алыр. Өске өөрүнге үлегер-чиме көргүзүп, кедергей шынчы ажылдааш, бедик көргүзүглерни чедип алыр. Чүл ол? Чоңга, күрүнеге удур ажылдааны ол бе! Бир эвес бөдүүн немчы бүрүзүн бактаар туруп бээр болза, чогум на шак ынчаар көргени ол дур.

Дээң ирип калган ыяш ышкаш барып ушкан партияны дедир тургузаар күзелдиг кижи деп мени чектевейн көрүңер. Чоокта чаа Руцкой баштаан «Коммунистер демократия дээш» деп шимчээшкиниң чыыжы болган. Аңаа СЭКП-ниң ажылын чаа аян хевирже киргеш, удуртукчу, башкарыкчы ролюн чок кылыр дишкен. Шеварднадзе, Яковлев болгаш өскелерниң-даа чаа кевирлиг партиязы ындыг. Бодум хуумда Руцкойнуң партиязынче билдириишкинни берип каан кижи мен. Өске эш-өөрү болгаш моон мурнунда партия кежигүнү эвес-даа турган кижилерни өлче кыйгырдым.

Партияга чээрби чыл болдум. Ам бисте тургустунуп турар янзы-бүрү партиялар, шимчээшкиннерниң кежигүнүнге аныяктар кирип, сандарап калган экономиканың бурунгаар базымынга боттарының үлүүн киирери негеттиниц келген-дир. Бодум хуумда партия кежигүнүнге тургаш, харысалгам улгадып, корум-чуруумум-даа экижээн. Удуртур ажылдарга чорбаан мен.

Партия мени шынчы, кижизиг болуп, коммунистиг ниитилелди тургузарынга күжүмнү харамнанмазымны сургап чораан. Аныяк чылдарымдан эгелеп мени кижи болуп хевирлеттинеринге дуза болган партияны бөгүн келгеш, бактап шыдавас мен. Бир эвес партия чагырар политиказын кагбайн, ол хевээр турган болза, оон үне бээр деп турган мен. Эрткен чылын элээн кижи сүмелешкеш, партия кежигүнүнден үнер дишкен бис. Парлалга, уран чогаал ажылдакчызы кижи болгаш, рескомнуң партократтарынга удурланыр дээш бодум хуумда партия кежигүнүнден үнмээн мен.

Чогаалдан халбактанып чоруур кижи-дир мен. Чонга бараан болур дизинзе, чогаалдарың ыяап-ла философия утка-шынарлыг болур ужурлуг. Бодуңнуң чурттап олурарың ниитилелиңниң бир партиязының кежигүнү болурунга, илеткейниң-даа бедик, чончу-даа болур сен.

Ам партияның үлежип турары хөреңгизиниң дугайында каш сөс. Кандыг-даа эрге-дужаалга чорбаан, эрге-дужаал сүрер сорулга салбайн, бодунуң күзел-соруу-биле партияга кирген ажылчын, интеллигенция эштер, партийжи стажыларны санап, аңаа кирген дадывырынарны санап көрүңерем. Ылангыя шалыңындан даш каар ажык-кончаа ажылдап ап чораан кижилер элээн улуг түңнеи үш хууну төлеп келген болгай. Үнүп келген түң бистерниң, бөдүүн коммунистерниң хөреңгизи-дир. Ону кайы хамаанчок үлежип аппарганынга удурланып, харын-даа суд дамчыштыр чаргылдажыр, партияның хөреңгизи кайнаар баарын бистер билир ужурлуг бис. Колдуунда-ла СЭКП-ниң салгалы болу бээр ужурлуг «Коммунистер демократия дээш» деп шимчээшкинге киржип ону катап тургузарын чедип ап, партияның бар хөреңгизин аңаа эрттирип алырын саналдадым. Чагырар дужаар эрге чок, чонну эки херектерже эвилелдээр. Советтер ажылынга дузалыг партия херек.

Рескомнуң кедергей делгем оран-савазын-даа былаашкан херээ чок. Ону чүгле улус өөредилгези азы эмнелге чери кылдыр хуулдурар херек.

Райоңнарда парторганизацияларның машина балгады ыяап-ла эмнелгелерге барзын. Кодээ черлерде эң не көскү, улуг чаагай тудуглар бюрократтарның чаштып ойнаар өргээзи болбазын, уруглар албан черлери, школалар болзун. Советтер ажылын эде тургузуп, кедергей хөй штадын кызырып, бичежек бажың-балгатка олуруп алыр болза, сарыылдыг чорук болур ийик. Оон ыңай райком бүрүзү малдыг турду. Оларны совхозтарның хөреңгизи кылдыр шилчидип азы Советтер боттары ап алган болза, ол улуг чазыг. Арат ажыл-агыйын калбартыр деп чүгле саазын кырында хөй чугаа чорудуп алган бис. Ук малды чонга чиик өртекке садарын саналдадым.

Партияның аан баксыраарга, олар аксын долдур суг пактан алганнар-дыр. «Коммунистер демократия дээш» деп шимчээшкинге хоочуннарны киржирип кыйгырып, ужурдуруу чок чеже үлежип апарган хөреңгизин бистиң күзеливис барымдаалап чарыгдаарын чедип алырынче кыйгы салып олур мен.

Эдуард ДОНГАК,
20 чыл СЭКП стажтыг демократ чогаалчы.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 163 (14663) 1991 чылдың сентябрь 28, суббота ● Садар өртээ 20 көп.

ХОВУ АЖЫЛДАРЫ: КАРТОФЕЛЬ—ИЙИГИ ХЛЕБ

Кызыл хоорайның чанында бо чазын чаа тургустунган Рассвет деп адаан совхозтуң картошкалыг шыназы байлак дүжүдүн эдээн долдур чадып алган дег көстүп чыдыр. Ында картофель ажаар ийи комбайн чорул тур.

Оон бирээзи элээн чоруп органш, ара дүштү. Башкарган кижи доктааткаш, септээринче кирген. Бирээзи база дузалашкан. Ол комбайнның башкарыкчызы хоочун ажылчын Сергей Тимофеевич Шалагин ажаалданың кандыг байдалдыын таныштырды:

— Бо ажыл-агый, чазын орай тургустунган. Аайлашып-башкарып турда элээн хүннер эрткен болгай. Ооң ужурундан картофельдиң тарыыры арай-ла саадай берген. Ынчангаш моон өзүмнери ортумак болган-дыр.

— Чылдың дүжүдүн ажаагаш, дужаап-ла тур бис. Мону дүрген ажаары хожудап турар-дыр. Хоорайның улузу база хол-биле казып, ажаарынга дузалажыр болза эки-дир ийин,— деп, кооперативтиң даргазы Иван Аркадьевич Клюев чугаага немеп кагды.

Бо калбак делгем шөлде суггат дерилгелери кожайгылай берген тур. Чайны өттүр суггарган черден үнген капустаның өзүп үнгенин база көрүп тур бис. Ону ажаарынга база хөй күш херек дээрзин күскү дүжүт боду илергейлеп чыдыр.

ЧУРУКТАРДА: комбайнер Сергей Шалагин; картофельди комбайн-биле ажаап турары.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

ЭЛБЕК ТАРАА

Хүн келген тудум-на, шаңда тарааның саны көвүдеп орар. Ам безин ийи муң тонна ажа берген. «Осеновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының № 1, 2, 3, хову бригадаларындан колдуунда кызыл-тас дүжүп турар.

Шаңга келген тарааны лабораторияга ол-шыгын, сортун хынап көргеш, боттарының чогаадып кылып алганы тараа арыглаар машиналарынга баштайгы арыглаашкын эрттирер, кургадыр. Ооң соонда тараа складынга урар. Кызылтастың «Саратовская», «Мироновская», «Скала» дээн ышкаш эки сорттары бо ажыл-агыйда бар.

Шаанда тараа арыглаар, кургадыр, ынай-бээр сайгарар ажылда 30 кижи хаара туттунган. Оларның материалдыг сонуургалын бедидери-биле дуржулга ажыл-агыйының дирекциязы баштайгы үеде кижи бүрүзүнге 300 килограмм (кг. 3 көпеек) тараа кудурун чимгеткен өртек-биле садып алырын чөпшээрээн.

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГ

Ажылчы чонну аъш-чем-биле хандырарының айтырыынче улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Соведи болгаш күүскүм хүн бүрү кичээнгейни салып келген болгаш моон соңгаар-даа салырын чоокта чаа болуп эрткен хуралынга демдеглээн.

Ол хуралга улус депутаттарының хоорай, суур, көдээ Советтериниң күүсекомнарының даргалары, совхозтарның удуртукчулары, чер ажылының тускай эртемниглери, садыг база белеткел организацияларының удуртукчулары олурушкан. Картофель, ногаалар ажаалдазын дүрген, чидириг чокка ажаарын, оларны чиириңге четчир база үрезинге хереглээр картофельди курлавырлап алырын орта шиитпирлээн. Ооң күүселдези багай эвес болганын улус депутаттарының район Совединиң даргазының оралакчызы З. Ооржак редакцияга дыңнаткан. Картофель ажаалдазы районда дооzулган. Бо ажылды «Аянгаты», «Хемчик», «Барлык» совхозтар организастыг чоруткан. Амгы үеде капуста ажаалдазынче кирген.

Дүжүт ажаалдазы доозулган соонда район Совединиң ээлчеглиг сессиязы болур, аңаа аъш-чем программазын канчаар боттандырып турарын чугаалажыр.

ЧААГАЙ ДҮЖҮТ

Бо хүннерде совхозтуң тараа шөлдеринде ажаалда кизиң түлүк чорул турар.

Ында үш звено баштайгы хүннерде 900 ажыг гектар черде кызыл-тасты, суланы ажааган. Чамдык шөлдерден 18 центнер чедир дүжүттү алган.

«Хадын» совхозтуң директору, профэвилел организациязы механизаторларының, чолаачыларының, тараажыларының ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургускан болгаш чарыштың түңнелин чеди хонгаш-ла үндүрери чаңчыл болган. Оон уламындан дүжүт ажаап алышкынында хаара туттунган ишчилер эртен эртеден орай кежээге чедир ажылдап, пландыг онаалдаларын ажыр боттандырып турарлар. Комбайнерлер Виктор Дыпы, Александр Долчуумаа, Валерий Даваа чарыштың мурнунга одуруунда чоруп орарлар.

Шаңда дүшкен тарааны удур-ла арыглап, кургадып турар. Ажыл-агый күрүнеге 600 тонна тарааны садар, ону күүседириниң долу аргалары бар.

Степан ДАНГАА.

Бии-Хем район.

АВТОРДАН: бо материалдың гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерин диледим.

М. С. Горбачевтуң бүдүрүлгечи чорук талазы-биле чөвүлелдиң кежигүннери-биле ужуражышкыны

Сентябрь 26-да ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев чурттуң ажыл-агыйжы бөлүктериниң кескү төлээлекчилери-биле, ССРЭ Президентизиниң чанында Бүдүрүлгечи чорук талазы-биле чөвүлелдиң кежигүннери-биле ужурашкан.

Ужуражылганың киржикчилери экономиканы экижидеринге, кризисти ажып эртеринге, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин көвүдедиринге, ниитизи-биле чоннуң амыдырал байдалын бедидеринге бүдүрүлгечи чоруктуң инициативазын болгаш, ажыл-агыйжы тывынгыр чоруктуң улуг рольдуг болуруунуң дугайын чугаалап турган.

Бүдүрүлгечи ажыл-агый чорудулгазынга чуртта чаңгыс дээ экономиктиг девискээрни хевээр арттырары, ниити-бүрү моондактары болгаш шаптараазыннарны тургуспазы, акша эргилдезин чогумчудары болгаш рубльди быжыглаары онза чугула боор турарын аңаа база демдеглээн.

Хуужудулга чорудуун дүргедедириниң эргежок чугулазы-биле, бүдүрүлгечи ажыл-чорудулгага, ооң иштинде бичии болгаш ортумак ажыл-агыйларга, таарымчалыг байдалдарны тургузары, ону хоойлу ёзугаар камгалаарының, коммерция чажыдын камгалаарының чугулазы-биле холбашкан айтырыгларны көдүрген.

Ужуражышкынның түңнелдерин үндүрүп тура, М. С. Горбачев бо ужуражышкын болу база ССРЭ Президентизиниң чанында Бүдүрүлгечи чорук талазы-биле чөвүлелди тургусканы чурттуң удуртулгазы ону хөгжүдеринче кайы хире кичээнгей салып, ужур-дузалыг деп көрүп турарын херечилеп турар деп демдеглээн. Тургустунуп турар чөвүлел күрүнениң дээди органнарының чорудуп турары экономиктиг реформалар политиказынга салдар чедиреринин болгаш рынокче шилчилгени ханыладырының чугула чепсээ боор болур. Чөвүлелде ажыл-херекчи бөлүктериниң баштакчылары, ажыл-херекти боттары чорудуп билир шыырак организакчылар кирип турары онза чугула.

Президентиниң бодап турары-биле, чөвүлел бүдүрүлгечи чоруктуң хөгжүлдезиниң бүгү талаларын, экономиканың бүгү алырларын кичээнгейге алган турар ужурлуг. Ол экономиктиг айтырыгларының талазы-биле шиитпирлерин белеткээринге болгаш хынаарынга идепкейлиг киржир, чуртта экономиктиг чаартылгаларның чугула айтырыгларын тургузар талазы-биле эгелекчи болур.

Бүдүрүлгечи ажыл-чорудулгага калбак аргаларны тургузар дээш бирги ээлчегде чүнү канчаарын тодарадыры онза чугула.

(СЭТА).

ССРЭ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ СОЛДАТТАР ИЕЛЕРИ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАЗЫ

(МОСКВА, (сентябрь 26 СЭТА-ның корр.). Михаил Горбачев ССРЭ Президентизиниң чанынга шериг албанныгларының болгаш оларның өг-бүлелериниң кежигүннериниң херектериниң талазы-биле комитетти тургузарының идеязын деткээн болгаш ол саналды Күрүне чөвүлелинге чугаалажып көөр кылдыр кирер бодалдыг. Чурттуң Президентизиниң шериг албанныгларының ада-иелериниң Бүгү-эвилел чөвүлелиниң президиумунуң кежигүннери-биле Кремльге ол хүн болган ужуражылгазының кол түңнели ындыг

Бо дээрге М. С. Горбачевтуң мөчээн дайынчыларның иелери-биле үшкү ужуражылгазы. Күрүнениң удуртукчузу Чепсектиг Күштерге эрге-хоойлуну болгаш корумчурумну хажыдар чоруктарны болдурбазының айтырыынче улуг кичээнгейни салып турар. Тайбың үеде шериг албанныгларының болгаш шериг тудугжуларның өлүп база кемдеп-бертинип турарының чылдагааннарының истелгезиниң долу база бүрүн шынныг чоруун хынаар талазы-биле тускай президент комиссиязы тургускан.

Ниитилелдиң болгаш шеригниң улам калбарып турар реформаларының байдалдарында шериг албанныгларының болгаш оларның өг-бүле кежигүннериниң социал база эрге-хоойлу камгалалының айтырыгларын шиитпирлээринче күрүне-даа, хөй-нийти-даа тургузуглары улам күштүг хаара туттунар дээрзин Президент чыылганнарга бүзүреткен.

Шериг албанныгларының социал база эрге-хоойлу камгалалын хандырып турар ындыг тургузуттуң эргежок чугулазы кандыг-даа айтырыг чокка билдингир. Ол органның кымга чагырткан турар талазы-биле аңгы-аңгы бодалдар илереттинген.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазын соңгууру-биле холбаштыр республиканың улус депутаттарынга КЫЙГЫРЫГ

Хүндүлүг улус депутаттары!

1991 чылдың октябрь 2-де Тыва Республиканың Дээди Совединиң VII чыыжының X сессиязынга эрге чагырганың Дээди органының Даргазын соңгуур болгай силер.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының соңгулдазы экономиктиг сандараашкынның, кижилерниң амыдырал байдалдарының деңнелиниң аажок кудулаашкынының болгаш политиктиг доктаамал эвес байдалдың үезинде эртип турар. Ол органның удуртукчузунуң кым болуру биске хамаанчок эвес. Бистиң бодап турарывыс-биле, ол ак сеткилдиг, эгелекчи шынарларлыг, хоойлу-дүрүмну эки билир болгаш кандыг-даа чүүлдү чөптүг-биле угаап билир кижи болур ужурлуг.

Республиканың профэвилелдериниң кежигүннериниң сонуургалдарын илеретпишаан, хамаатыларның дараазында экономиктиг, социал болгаш политиктиг эрге-ажыктарын хандырып шыдаар улус депутады Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы боор болур деп санап тур бис:

— чурттакчы чоннуң социал камгалалын магадылаар хоойлуларны, хамыктың мурнунда хуужудулга дугайында, индексация дугайында, чурттакчы чонну ажылга таарыштыр тургузарының дугайында, аныяктар дугайында, күш-ажыл камгалалының дугайында хоойлуларны, оларны боттандырарының аргалары-биле кады хүлээп алыр;

— республикада чурттап турар улустарның аразында найыралды быжыглаар;

— студентилерниң болгаш аныяктарның, хөй уруглар-лыг өг-бүлелерниң болгаш пенсионерлерниң социал айтырыгларын шиитпирлээр;

— тус черниң курорттарын болгаш кадыкшылга черлерин тударынга база оде чаартыынга профэвилелдерниң төп органнарындан үндүртүнер акша-хөреңгини долузу-биле шингээдип алырынга дуза көргүзер;

— аде турустунуп турар бүдүрүлге черлеринге хамаар-жыр социал амыдырал хандырылга объектилерин кадагалап арттырар болгаш оларны тус чер бюджединиң күсели-биле хандырарынче шилчидер;

— рынок таарыштырылгазын өөренип көрүп, улус ажыл-агыйының эргелеп башкарылга структураларын үндезини-биле эскертири дээш туржур.

Профэвилел кежигүннери болганывыарда, кежигүн организацияларының таалгазы-биле ол албан-дужаалды арыг холдарга —республиканы кризистиг байдалдан үндүрери-биле бүгү-ле бар иштиниң болгаш даштыкы аргаларны мөөңнээри дээш бар-ла күштерин долузу-биле берип, бүдүрелдиг туржур чаа угаап бодааашкынныг кижиге хүлээдип бээриниң дугайында угпайн. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазын соңгуурун бүгү-ле чүүлдерни барымдаалап, бодап көрүп, топтуг-томаанныг артык алгаландыкиннер чок арттирериниче силерни кыйгырып тур бис.

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң президиуму.

Кызыл хоорай, 1991 чылдың сентябрь 24.

Республиканың Дээди Совединиң Даргазы кым болур ирги?

КАЙЫЗЫ-ДАА ТӨЛЕПТИГ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга кымның төлептиг боол болуруунуң дугайында чугаа бо хүннерде республика солуннарында, радио болгаш телевидениеде аажок дыргын апарды. Ынчангаш аңаа хамаарыштыр бодумнуң санал-оналымны база киирер бодайдыр мен.

Ук албан-дужаалга саналдаттынып турар Ш. Д. Ооржак биле К. А. Бичелдейниң кайызын-даа деткиир кижи-дир мен. Боттарының ажыл-херээ, мөзү-шынары-биле чоннуң хүндүткелин оларның чаалап алганы кол чүүл болбайн канчаар. Бир эвес оларның бирээзи Дээди Совет даргалай бээр болза, өскези Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелин — чазаан баштаар албан-дужаалга таарыжыр болур ужурлуг.

Ынчангаш улус депутаттарының бо айтырыгны шиитпирлеп турар үеде ону бүгү талалыг өөренип көрүп, шын шилилгени кылып алырындан Тыва Республиканың келир үези, моон соңгаар хөгжүлдези улуг хамаарылгалыг болур деп санап, ындыг бодалымны киирип ор мен.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.

Күш-ажылдың хоочуну, персоналдыг пенсионер.

ТААРЫШПАС ХИРЕ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчеглиг сессиязынга чедир санныг хонуктар арткан. Аңаа кол айтырыгларның бирээзи — республиканың Дээди Совединиң Даргазын соңгууру.

Солун, сеткүүл радио, телевизордан номчуп, дыңнап, көрүп олурарга, ол эрге-дужаалга колдуунда-ла К. А. Бичелдейниң кандидатуразын илиш үндүрүп турар боор чүве-дир. Мээң бодалым-биле Каадыр-оол Алексеевич ол албан-дужаалга арай таарышпас хире. Мен бодаарымга, ол арай сеткилд улуг, эрге-дужаалзырак, бот-тодунчак, элдеп-эвин чүве баштаксаар чүве бар хевирлиг кижи. Аазаан аксы сөзүн ээлевес, уттуп аар чүве база бар. Улусчу фронт деп шимчээшкин тургузуп тура, бир эвес ол фронт ажыл-чорудулгазының угланышкынын эскертир болза, коммунист боол артар мен деп аазаан турду. Ам коммунистерни бактааш туруп алган кижи деп санаар мен.

Ындыг кижилер ам дыка көвүдеп турлар. «Деткимче» солуннуң 3 дугаар номеринде чогаалчы К. Кудажының чүүлүн номчааш, шуут кайгап-даа ханмас кижи-ле-дир мен. Бо-ла-ла идепкейлиг коммунист боол, партия, чазакты бөрзэп бижип чорду. Депутатка соңгуп берген бис, ынчап турар хире. Кады-ла амыдырап чурттап чораан өөрүн мыннаар дорамчылаарга болур бе? Тывалар кажан-даа ындыг вассырак, аксынга келгенин не эдип чорбаанар деп бодаар мен. К. А. Бичелдейни база-ла шак ындыг үзелдиг деп санаар мен.

Ынчангаш шын шилилгени кылып, төлептиг кижилен Дээди Советтиң Даргазынга соңгуп аарын улус депутаттарындан дилээр кижи-дир мен.

Каадыр САЛЧАК.

Тес-Хем.

КУЛЬТУРА АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНЫҢ ЧОГААДЫКЧЫ ЭВИЛЕЛИНИҢ БИРГИ СЪЕЗДИЗИНИН ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНГЕ УГУУЛГАЗЫ

Ажылдап турар чери хамаарылга чокка, библиотека херээниң, клуб, парк, музей, культура болгаш урам чүүл өөредилге черлериниң болгаш кижилериниң дыштанылгазы-биле холбашкан албан черлериниң специалистерин каттыштырып турар культура ажылдакчыларының чогаадыкчы эвилелиниң бирги съездизиниң делегаттары силерге айыткаар ужурувус болза:

Чурттуң бөгүнгү дептилгезинге үнелеп болгаш ниитилелдиң база эрге-чагырганың чаа тургустунган структуразының культурага хамаарылгазы моон мурнунда турганы ышкаш, огулуг чүүлдер бербейн турган угуулгалар азы доктаалдар-биле эвес, культура албан черлериниң материал-техниктиг баазазын быжыглап тургузарынга боттуг дуза-биле илереттинер.

Найысылалга Культура ордузу тударлы 1940 чылда-ла планнаттынган турган. Ынчалзажок мынчага чедир, Кызыл хоорайда культура болгаш дыштанылга төвү чок боол турар. Оон уржуундан кем-херек үүлгедиишкинниң ылангыя аныяктарның талазындан эвээш эвес боол турар. Ындыг таварылгада бистер угаан-бодал болгаш культура амыдыралында илереттиниш турар таарымча чок чүүлдерге хайгааракчы хамаарылгалыг боол, тоомча чогу-биле көрүп турар-дыр бис.

Республиканың культура амыдыралында шиитпирлээри негеттинип турар карын айтырыглар, ооң чурттакчыларының дыштанылгазын угаан-бодал талазы-биле байлакшыдарынга салдар чедирери —чоннуң культуразының республика төвүнүң (Чоннуп чогаадылгазының болгаш культура-чырыдышкын ажылының республика эртем-методиктиг төвүнүң баазазында тургустунган) чугула херээ болур.

Тываның чогаадыкчы эвилелдери, Кызыл хоорайның аныяк көрүкчүлер театры (27 чыл иштинде ооң оран-бажыны чок), уругларның «Радость» ансамбли, ырының болгаш танцының хоорай ансамбли, тыва национал хөгжүм херекселдериниң лабораториязы, орус, бурят, хакас болгаш моол культураның национал төптери—чоннуң культуразының республика төвүнде кирип турар.

Чоннуң культуразының республика төвү эрттирип турары хемчеглерниң хуула орулгазының 1,5 миллион саарылганы магадылап турар (чылда орулганың сметазын комиссияларда киирген). Политиктиг чырыдышкын бажыңының техниктиг ажылдакчыларын тудуп шыдаар болгаш тудар ужурлуг. Ооң ёзулуг ээзи боор болур.

Бөгүн, кажан чурт рынок экономиказынче шилчип турар үеде, культура дээрге кижиниң амыдыралының бүгү талалыг хемчээкчизи болурундан аңгыда, этниктиг, национал болгаш социал бөлүктериниң угаан-бодал талазы-биле каттыжарының бир чугула аргазы болгаш хевири. Бодунуң национал-культуразының онзагай талаларын, ат-алдарын камгалавышаан, делегей дептилгезинче үнериниң аргазы.

Чоннуң культуразының чаа төвү (Чырыдышкын бажыңынга) чурттуң чонунуң культуразын чоокшулазып каттыштырар херекке деткимче көргүзүп, Кызылдың чурттакчыларының соңуургалын ап, оларга баары күзениг чээ болзун. Оон башка үе, үжүлериивис, салгалывыс бисте өршээл бербейн баар.

Угуулга 1991 чылдың сентябрь 25-те хүлээп алдынган.

Кызыл хоорай.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНДА

ССРЭ хамаатыларын шаңнаарының айтырыгларын шиитпирлээр эргези ССРЭ Президентизинге тывыскан-биле база ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң шаңнал тывыср эргезиниң дүшкени-биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Соведи 1991 чылдың август 28-те «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаарын соксадыр дугайында» № 179 доктаалды хүлээп алган, ол доктаалга дүүштүр айыттынган медаль-биле Тыва Республика девискээринге шаңнаары 1991 чылдың октябрь 1-ден соксаар.

БИР ШАК СОҢГААР ЧЫЛДЫРАР

ССРЭ-ниң чаңгыс аай үе болгаш эталон частоталар талазы-биле күрүне комиссиязы 1991 чылда «чайгы» үениң күштүг болур хүүсаазы сентябрь 29-та доостурун дыңнадып тур.

Ооң-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Кыргызстан, Узбекистан, Туркмения, Таджикистан болгаш РСФСР-ниң Самара областан өске бүгү девискээринге 1991 чылдың сентябрь 29-та 3 шакта шак согуючугажын бир шак соңгаар шилчидер.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының оңгу сессиязының ажыттынарының дугайында

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының оңгу сессиязы 1991 чылдың октябрь 2-де Советтер бажыңынга 10 шакта ажыттынар.

Тыва Республиканың улус депутаттарының кичээнгейинге

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының оңгу сессиязынга келген Тыва Республиканың улус депутаттарын Советтер бажыңында № 107 өрээлге 1991 чылдың сентябрь 30-те 9 шактан 20 шакка чедир бүрүткээр, телефону 3-68-42. 1991 чылдың октябрь 2-де Советтер бажыңынга 8 шактан эгелеп бүрүткээр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының хуралдары Советтер бажыңынга 1991 чылдың октябрь 1-де 10 шакта болур.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Сентябрь 26-да РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязы бодунуң ажылын палаталарның тус-тузунга аңгы хуралдаалары-биле уламчылаан.

РЕСПУБЛИКА СОВЕДИ

Эртенги хуралга депутаттар ооң мурнунда хүн соңгаарлаткан «РСФСР-ниң орук фондузунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин чугаалашкан. Ол талазы-биле илеткелди РСФСР-ниң ДС-тиң Республика Совединиң Транспорт, харылзаа, информатика талазы-биле комиссиязының даргазы Г. А. Алексеев кылган. Санал-онал солчуп 10 депутат чүве чугаалаан. Хоойлуну бирги чугаалажып көргени-биле хүлээп алган. Ооң соонда «РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комитеттериниң болгаш комиссияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун бирги чугаалажып көргени-биле база хүлээп алган.

Хүндүскү болгаш кежээки хуралдарны Конституция комиссиязының секретары О. Г. Румянцевтиң илеткээни Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелин чугаалажып көөрүнге тураскааткан. Депутаттар ниитизи-биле төлевилелди чүүлдүг деп көрген, чогуур доктаал бадылаашкынны күштүг болдурар депутат саны чедишпээни-биле хүлээп алдынмаан. Кежээки хуралдың түңнеп турар депутаттар РСФСР ДС-тиң Хамааты байдалының айтырыгларының талазы-биле комитеттиң даргазы Ю. В. Зайцевтиң Россия Федерациязындан ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Республикалар Совединге төлээлекчилер соңгуурунуң база Эвилел Совединге кандидатуралар дугуржурунуң дугайында информациязын дыңнаан болгаш чугаалажып көрген.

НАЦИОНАЛДАР СОВЕДИ

Эртенги хурал Конституция комиссиязының секретары О. Г. Румянцевтиң Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелиниң талазы-биле илеткели-биле эгелээн. Киирип келген төлевилелге хамаарыштыр айтырыгларга харылар болгаш санал-онал солчулгазының соонда, хүндүскү хуралга бүгү сүмелерни болгаш саналдарны ниитилештирер база Конституцияның чедир ажылдап кылган төлевилелин киирип көөр дугайында шиитпир хүлээп алдынган:

Кежээки хуралга РСФСР ДС-тиң Хамааты байдалының айтырыгларының талазы-биле комиссияның даргазы Ю. В. Зайцевтиң Россия Федерациязының «ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Республикалар Совединге төлээлекчилер соңгуурунуң болгаш Эвилел Совединге кандидатуралар дугуржурунуң дугайында» илеткелин чугаалажып көргеш, ол айтырыгны чедир белеткеттинмээн дээш соңгаарладырын депутаттар шиитпирлээн.

Ооң соонда «РСФСР-ниң орук фондузунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң төлевилелиниң талазы-биле Г. А. Алексеевтиң илеткелинге хамаарыштыр сонуургалдыг чугаалажылгылыкын болган, ынчалзажок төлевилел кирген күзээшкиннерни барымдаалап чедир ажылдаарын негеп турар-дыр деп түңнелге келген.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң парлалга албаны.

КҮҮСЕТТИНМЕС НЕГЕЛДЕ-ДИР

Кызыл хоорайның улус шиитекчилериниң «Шын» солуунну дамчыштыр кылган негелдезинге мен хуумда шуут удурланып тур мен. Шиитекчилер партияның Тыва рескомунуң турган бажыңын алырын семеп турар-дыр. Ол дээрге хоойлу-дүрүм ажылдакчыларын, шүүгүнү республиканың чагыргазы девирлиг кылдыр өрү көдүрерин оралдашкан кара туразында негелде-дир.

СЭКП рескомунуң бажыңы дээрге ТАР үезинде туткан чазак бажыңы (ордузу-дур). Ынчангаш ол алдарлыг бажың ам кем-херек үүлгедикчилериниң төзү кара-бажың биле дорт харылзаалыг шииткел бажыңы апаары ол бе? Ооң эжиинге демир хана-карактарлыг хорутдатканнар сөөртүр машиналар турар апаары ол бе? Ындыг чүве канчап-даа болдунмас ужурлуг.

Бистиң эрги чазаавыс ордузу чоннуң культура уран чүүлүнге бараан болур ужурлуг. Музей, уран чүүл училищези ону ээлеп, чоннуң күзелин хандырзын.

Улус шиитекчилери эки бажың күзээр болза боттарының шиидип турары муң-муң херектеннеривге халас туттуруп алзын! Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң-даа, ИХМ-ниң-даа, хоорай шагдаазының-даа бажыңнарын херектеннер туткан ышкажыгай. Шиитекчилер культура төвүнче семевезин!

Виктор БИЧЕ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ФОТОЖУРНАЛИСТ БОЛУР ДИЗЕ...

Фотожурналистиканың ийи чыл хуусаалыг бот-өөредилгелиг эвилел факультеди 1991-1993 өөредилге чылында ээлчеглиг четчелээшкинни кылырын чарлап турар.

Солуннарның, журналдарның, информация агентилелдериниң, ном парлаар черлериниң, теле- болгаш киностудияларның штаттыг болгаш штаттан дашкаар-даа фотокорреспондентилерин факультетке хүлээп алырының үезинде өскелерден артык эргелиг болур. Ол ышкаш чогаадыкчы конкурстарга чедиишкинниг киришкен фотога сонуургалдыгларны ол факультетке база хүлээп ап болур.

Факультетке кирерин күзээннер дараазында чүүлдерни олче чорудар:

кандыг-даа темага тырттырган, кара, ак азы өңнүг-даа, 18×24 см. хемчээлдиг фото-чуруктар; аңаа авторнуң фамилиязын, адын, адазының адын, бажыңының адресин, чурукту тырттырган үезин болгаш черин айтыр;

өөрениринин күзээн кижиниң ажылдап турар чери, албан-дужаалы, эртеми, профессиязы, төрээн чылы;

өөрениринин күзээн кижиниң кол ажылдап турар редакциязындан азы ооң штаттан дашкаар ажылдап турганы черден таңма хап, шынзыткан сүмези (ону өөренири-биле саналдап турар организациялар факультет мурнунга кандыг-даа харысалгалыг болбас);

дедир чорудар адрезин бижээн ийи чагаа хавы.

Факультеттиң өөредилге программазының херек кырында угланыышкыны: фотографияның уран арга-мергежилдери, фотокомпозициялар, фотожурналистиканың жанрлары болгаш мергежилдиниң талазы-биле дениелин барымдаалап турган, оларның кижи бүрүзү-биле тус-тузунда өөредилгени чорудар. Ынчангаш оларны ат-сураглыг фотомастер, специалист кижилер даанып алгаш, берген онаалгаларны канчаар күүсеткениниге бижимел рецензияларны, сүмелерни кылып, даалгаларны чорудуп берип турар.

Өөредилге планын долузу-биле эрткен дыңнакчылар ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң «Фото-төвүнүң» фотожурналистика факультедин дооскаанының дугайында тускай херечилел-бижиин алыр. Программаны долузу-биле күүсетпээн кижилерге ол факультетке өөренип турганының дугайында шынзылганы бээр.

Факультет бот-төлевирге үндезилээш, ажылдап турар. Ынчангаш аңаа өөренири төлевирлиг болгаш ону хүлээп алганының соонда төлээр. Өөредилге дээш төлевирни дыңнакчы боду берип азы почта салбырын-даа дамчыштыр шилчидип болур. Бир эвес организация төлээр болза, ону почтаны азы тус черниң банкызын дамчыштыр чорудуп база болур. Төлевирниң хемчээли 1991 чылдан эгелээн үндүрүглерни ёзугаар чылда дыңнакчы боду төлээнде, 85 рубль, а организация төлээр болза — 125 рубль.

Факультет чорулели келген материалдарны чугаалажып көргеш, бодунуң канчаар шиитпирлээнин дугайын бижик-биле дыңнадыр. Оон-биле кады өөредилге дээш төлевир кылырының документилерин долдурарының сүмелерин база чорудар.

Бир эвес факультеттиң дугайында тодаргай тайылбыр херек болза, аңаа дүргея харылаары-биле дедар адрести бижээн чагаа хавын чорударын сүмелеп турар.

Документилерни 1991 чылдың сентябрь 30-ге чедир дараазында адрес-биле хүлээп алыр: **119034, Москва, Бутиковский переулок, 12, факультет фотожурналистики.**

Өөредилге 1991 чылдың октябрь айда эгелээр.

Рынок болгаш амыдырал

АДААРГАЛ БЕ АЗЫ КЫЗАГДАЛ БЕ?

Бир катап каш чыл болду, ийи бе, азы үш бе. Чырдыышкын бажыңынга улустуң дааараан, аргаан чүүлдериниң делгелгези болуп турда, Сукпак суурда унты идиктер база алгыкештиг эттээш, оон тон дааараар цехтиң эккелген чүүлдерин бодум хуумда ажыкла магадаан мен. Чиг этти болбазыраткаш, оон белен чүүлдер кылыр дээр болгай бис. Саарылганың бир эптиг аргазы-ла ол. Ук цехти ажыткаанындан бээр ам дөрт чыл чедип турар. Мырыңай чаа Сукпак кодээ Совединиң саарылга экономиказынче шилчилге-биле холбаштыр ажыл-чорудулгазын эде тургузуп турарын сонуургап, айтырыг белеткеп чорааш, үстүнде адааным цехтиң ажылы-биле элээн таныжар аргалыг болдум.

1991 чылда «Сукпак» совхоз чоннуң хереглел бараанарын 80 муң рубльге кылып үндүрер, ол дээрге 1990 чылда турганындан 38 хуу хөй болур дээнин Советтиң бир документизинден номчудум. Чүлерни кылып турарыл? Дубленка болгаш херектээш тоннар, чепи-чоктар, лодарлыг херектээштер, унты идиктер база алгыдан дааараан удуур шоодайлар, хол-хаптары. Чүгле бо ат-данзыдан көөрге безин ол дээрге, чоңга кайы хире ажыктыг бараанар-дыр дээрзи билдингир-дир.

Баштай-ла идик кылыр салбырынга келдивис. Үш оол олур. Ийе, олурлар, оларның чүгле бирээзи даараныр машинка-биле бир-ле чүвени дааараан, а ийизи хол куруг олурлар.

— Чырык чок, сайгылгаан өшкен — деп, оларның тайылбыры ындыг болду. Кайы, бүдүн цехте ындыг бе? Ындыг. Ынчангаш цех ажылдавайн тур. Бүдүн хүн дургузунда ындыг хевирлиг. Эң ылаңгыя даараныкчылар чорүй барган. Бажыңында база ажылдыг-ла болгай. Анаа-ла холдаяң хүнзээр эвес. Ол үш ажылчындан аңгыда, ийи мастер бажыңында ажылдап, чагыгларны кылып турарын билип алдывыс. Ол эки-дир харын, ажыл-биле хандырарының бир эптиг аргазы ол.

Аныяк ажылчыннар-биле чугаалажырывыска, чүвениң байдалы чоорту билдине берди, өөрүнчүг эвес байдалды тайылбырладылар. Ол чүл?

Мырыңай чаа оларның бир унты дааараар өртээн кызырып каапкан. Алыр акшалар конторада улустуундан хөй-дүр (?) диген. Кылганы-биле кижи ажылының хөлезинин алыр, саарылга экономиказының бир кол негелдези бо ышкажыгай. Эр-хейлер, алыр акшазы хөй ындыг болганда кылыры база хөй болгу дег.

— Мурнунда бир эжеш унты идикти кылырывыска, өртек-хөлезини 40 рубль турду. Ам чүгле 19-ла рубль кылдыр кызырып каапкан. 10 эжеш идикти даарап каарывыска, өртээ 400 рубль, а айда оон хөйнү —15-20 эжешти кылып турдувус — деп, оолдарның бирээзи чугаалады.

Идик кылыкчыларының бир «аарыы» ол-дур, а ийи дугаарында, материал эвээжээн. Эң ылаңгыя хырба безин чок. Ону бодааш, шаанда тывалар хөмден, дүүг каразындан безин хырбаны кылып ап турганын оолдарга чугааладым. Аныяк улус ону кайын билир деп. Ынчалза-даа бирээзи олургаш, шаанда кырган-ачазы чазаныр кижи турганын, стол-сандайны чазаарда, бир-ле чүүлден хырба хайындырып ап турганын сагынды. Мээң олдыңнадымны кодээ Советтиң даргазы Шаңгыр-оол Оннар база бадыткады.

Чогум хырбаны ындыг арга-биле кылыптар улус Сукпак суурда бар болгу дег, эң ылаңгыя 70 ажыг харлыг пенсионер Хертек Комбу ону билир боор дээрзин ажылчыннарга сүмеледивис.

Унты идик даараар хендири ол хамаанчок, мяштан чазаар майык безин чок. Ынча дээш ажылчыннар бичии-бичии майык-хептерни көргүстү. Рынок-саарылга дээрге бот-хандырылга болгай деп чүвени барымдаалааш, ону боттары чазап, кылып алырының аргазы чок бе дээрзин айтырдым. Чүге чок боор, бар. Ынчалза-даа чымчак ышаш чок. Бичии кадаглар ылап-ла херек болгай база тенген.

Ол бүгү четпестерни негеп, чугаалажып турар улус бе дээрзин айтырарымга, Сергей Ооржак олургаш, «хуралдааш, маргыжып-маргыжып тарай бээр-дир бис» дидир.

Бо салбырның ажылчыннары-биле чугаалажып тура, база бир чүүл дээш оларны кээргедим. Чоннуң амыдырал хандырылгазының идик кылыр цехтериниң-де болза, мастер кижиниң дериг-херекселдери янзы-бүрү, ооң иштинде механизастаттынганы база бар. А Сукпактыында ындыг эвес. Ында ажылчыннар бүгү талалыг мастерлер боор турар: быжарык-даа боттары-ла. Оон аңгыда, хоорайда мастерскаяларның ажылчыннары разрядтарлыг. Ону барымдаалап акша-шалыңын алыр, немелде төлевирлиг, хуулуг. А оларның дугайында мээң чугаалап турарым ажылчыннар ындыг эвес-тир.

Бо ажылчыннарның дааарап унты идиктерин (бир эжештин) совхоз мурнуунда 110 рубльге садып-саарып турган, ам барык 200 рубль чеде берген. Ол хиреде оларның — мастерлерниң шалыңы чүге кызырылганыл? Ажылчыннарын шак ынчалдыр мөлчүп турарга тааржыр бе? Ол салбырга ажылчыннар ацетонну база ажыглаар апаар, ынчангаш хоралыг цехке база хамааржыр дээрзин С. Ооржак болгаш ооң өөрү таныштырлады. Ындыг болганда, оларга сүттүг бээр ужурлуг, а ону негээрге, противогазтан кедип алынар дээр. Бир эвес дериг-херекселдер-биле хандырар болза, чүгле унты идиктер эвес, а сапыктарны, босоножкаларны база кылып шыдаарын ажылчыннар бүзүретти. Садыг-магазинде идик аймаа эвээш шагда ол чүүлдерни кылыр болза, совхозка база хереглекчилерге-даа дыка-ла ажыктыг болур-дур ийин.

Дараазында даараныкчыларга бардывыс. Электри чырыы чогуңдан ажылчыннар тараан, чүгле чаңгыс кижи чоорган даарап олур. Эскиндиден дааараар. Шын кылып турар улус-тур. А ындыг чоорганы додарлаар. Чылыы, эптии аажок.

Шалың төлевирин айтырарымга база-ла кызырылган болду. Ам айда 200 ажыг рубль алыр апарган, чогум даараныр машиналары четчир. Додарлаар материал чедишпес. Бажыңнарында 3 кижи чеди-чоктар даараар.

А алгы эттээр цегиниң дериг-херексели черле шору. Чүгле уксус кислотазы-ла херек, а алгы будуур будуктары ийи-даа чылда четчир. Салгынкалдырыкчыны кылып турар. Эптиг апаар. База-ла тыныш органынга хоралыг цехке хамааржыр. Ындыг болганда, тускай хандырылга-чиңгелделиг болур ужурлуг. Кайы-даа салбыр улустуң хуузунда четпейн база кылып болур.

Сукпак суурда шак бо цех өскелерге үлегер боор болур. Алгыны эттеп болбазыраткаш, хеп даараар, орулга киирер, чоннуң хереглел бараанарын бүдүрер бодалдыг ажыл-агыйлар бисте эвээш эвес. Амгы үеде эттээн алгыдан хеп кылыры дыка ажыктыг апарган. Бистиң республиканың ажыл-агыйларында алгы-кеш хөй. Кайы-бир заводтаң бүдүрүлгедеи бараан алыр дээрге, ооң орнунга база бараан негээр апарган, саарылга экономиказының дүрүмү ындыг. Сукпакта хеп дааараар, унты идик кылыр цехтин ажылчыннарының негелдези улуг-дур. Оларның алыр шалыңын чүге кызырганыл? Адааргал бе азы кызагдааны ол бе? Шак мындыг айтырыг доораан-на туруп келир-дир. Оларның ындыг негелдезин совхоз директору В. Г. Бессоновка база чугаалаан мен. Цехтиң эргелекчизи ажылды организастап чадап турар деп. Виктор Гурьевичиниң тайылбыры ындыг чорду. Ийе, ындыг чүүл бар болбайн аан. А совхозтуң талазындан база четпес ажыл бар-дыр. Бо цех Черногорскиде «Искож» комбинат база Шушенское суурда садыг организациязы-биле керээ ёзугаар харылаалыг. Эң ылаңгыя Черногорскиде ук комбинаттан херек чүүлдерин алырда, эът-биле база солчуп турар. Саарылга экономиказының дүрүмү ындыг болгай. А эки шынарлыг дубленкаларга, херектээштерге хереглел кайы хире ийик?

Сукпак кодээ Совеги саарылга экономиказынче шилчилге-биле холбаштыр бодунуң ажыл-чорудулгазын канчаар эде тургузуп турарының дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга сентябрь 27-де чугаалашкан. Ол чорук совхозтуң хеп дааараар, унты идиктер кылыр цегиниң ажылынга улуг дөгүм-дуза болур боор деп идегеп болур бис. А совхозтуң директору В. Г. Бессонов ол цехтиң ажылынга дораан дузалажырын аазаан кижи. Көөр-ле апаар-дыр ийин.

Седен ХЕРТЕК.

Социал айтырыглар

АМЫДЫРААРЫ БЕРГЕ АПАРДЫ

Аъш-чем болгаш өске-даа бараанарны магазиннерден садып алыры бергедээн. Шак мындыг байдалды кижи бүрүзү билир апарган. Ам канчаар, амыдыраары берге апарган үеде Чадаана хоорайның чурттакчыларының чаңгыс көрүүр чери—базаар. Олче аргажоктан баар апаар. Ында ногаа аймаандан эгелээш, эът садып ораалар бар. Ылаңгыя эът садып алыр кижи базаардан ээлбес. Эът херглээннер акшазының хиреза-биле садып алырлар. Мал-маган тудуп турар шээлиг кижилер чоңга эътти садыглап турары эки-дир. Ынчалзажок өртээн холун эрттире бээрге, берге-дир. Чижээлээрге, инек эъдин 17 рубльге, хаван эъдин 15 рубльге садар. Мынчап көөрге, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер эвээш шалыңныг болурга, ону садып чиири болдунмайн баар.

Рынок үезинде чаржалажылга турбайн канчаар. Ону буруу шаппайн тур мен. Бо дээрге үениң негелдези-дир. Ынчалзажок холун эрттире бээрге, черле таарышпас. Инек эъдин 12, а хаванның 10 рубль кылдыр доктаатса деп саналдыг мен. Чоннуң садыглаашкынының байдалын райкүүском, хооркүүском моон соңгаар өөрениир көрзе кандыгыл?

Ооң аңгыда кандыг-даа хоорай, суурларда базаарлар дээрге бүгү улуг-биче чоннуң чыглыр чери-дир. Ылаңгыя амгы үеде ооң бүгү девискээри чоңга таарымчалыг турар ужурлуг. Бирээде, базаар шөлү кезээде арыг-силиг турары албан. Ол шөл девискээринде эт-сеп эмге-секселиг, ында олуттарны ээлеп турар кижилер бүгү чурумну сагаан турар. Ийиде, чаъс-чашкын болурга, безаар ишти кижи базар чер чок, хөлбек апаар. Ооң кадында базаарның кирер эжин чогундан, машина база трактор туралаан-на черинден мацаадып кирип кээр. Кандыг-даа девискээрни камныг ажыглаар болза эки. Бо дээрге чоннуң чыглыр чери-дир. Майлаа корум-чурумну тургусса. Ниити байдалды корушттуг кылдыр эде-хере көрзе деп бодалдыг мен. Эрткен-дүшкен чон маңаа келир. Рынок харылзааларынче канчаар кирип эгелээнивис база бо базаардан кестүр эвеспе.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.
Пенсионер.

КАДЫР СЫННАР ХОЙЖУЗУ

ЧУРУКТА: Мөңгүн-Тайгада ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң хойжузу Ая Чудуровна Успун мал ажылынга мергежээн хойжуларның бирээзи. Кадыг-дошкун агаар-бойдустуг, бедик-бедик тайга сыннарлыг черге ол чүс-чүс баш хойларны менди өстүрүп чаңчыккан.

Чүс хойга оңаалдыр тозандан эвээш эвес хураганнарны ап турган. Бо чылын база ындыг көргүзүглүг болган. Республиканың малчыннарының Наадым байырлалынга база чораан. Кыштагылаашкынга канчаар белеткенип турарын ол биске чугаалап берди. Мурнакчы малчыннарның арга-дуржулгазын ол база ажыглап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АЖЫЛ АЪДЫ АЖЫКТЫГ-ЛА

Рынок харылзааларының үезинде кол чүүл кижи бүрүзүнүң хүн бүрүде амыдыралы-ла болгай. Бо нарын, берге үеде өреге бүрүзү оода-ла бир-ийи ажыл аъттыг болур болза, дыка-ла эки-дир ийин. Аңаа бөдүүн чижектен киирейн. Өг-бүле бүрүзү хуузунда аъттарлыг дижик. Оларның-биле тарааны-даа тарып алыр, сигенни-даа кезип, белеткеп четтигиптер, кыжын одаар ыяжын-даа курлап шыдаптар. Аар-саар чорук херек кылырда-даа ачылаңмас, хөлезинленмес апаар-дыр. Ажыл аъды чок-ла өске мал тудары база бергедей бээр ышкажыгай.

Чылгыны өстүрериниче кичээнгейни углап, ооргаи ажыл аъттарын тып, өөреткеш ажыглаар болза, черле кедилиг боор деп бодалдыг мен. Дарый шиитпирлезе чогуур база бир айтырыг бар. Ол болза мал оорлаар чоруктарның сөөлгү үеде дендеп барганы-дыр. Аңаа удур ТАР чазааның шагдагы турган эрги, шынгыы хоойлузун дедир эгиткеш, ол ёра чок бак чаңчылдан алырлыры кол чүүл болур. Мээң бо саналдарымны номчукчулар черле деткиир дээрзинге бүзүрелдиг мен.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.
Тожу району.

Ниитилел-политиктиг килдиске келген чагаалардан

А мен мынча дээр мен

БҮЗҮРЭЭРИ БЕРГЕ АПАРГАН

Амгы үеде совет эрге-чагырганың, янзы-бүрү партияларның, шимчээшкиннерниң белдүктериниң ажылының уг-шии кайнаар болуп турар чүвел? Ам ажылдап турарларның, халажып чорукчуннарның чогум кайызының ажылы шын, чөптүг турган ирги? Мээн орта билип чадап турарым ындыг айтырыгларга аймаарап чоруурлар хөй деп бодаар мен.

СЭКП-ге хамаарыштыр шынгыы буруудадышкыннарда шынныг таварылгалар бар. Ёзулуг-ла бюрократизмге хөме алыскан, кылып бүдүргени чүвези чок, акша-шалыңы кедергей хөй, аппарады үрүүнчек улуг турган, хөй санныг тамчыктыг бааттарлыг апаргаан турган нам деп билир мен. Ынчангаш ол эртежик боду эде тургустунар турган. Боттарының кылып алган чүвезиниң шаа-биле (колхоз ышкаш) ол чурттаар турган. Дыка хөй «ак-холдуглар» турду. Чоннуң көргүдер, кыжаныр. Шак мындаар чүүлдер турбаан бе? Ол дээш партияны буруу шаваны чеп.

Ынчалзажок партияны шуут узуткаар дээр болза, чөптүг, шын чорукка дүүшпес деп билир мен. Бюрократтыг даргалар буруулуг боордан башка, ниити партия (ол дээрге чон-дур) буруулуг эвес. Шил дег арыг, шынныг демократияга үндезилээн эртемниг социализмниң партиязы чокка эки, чаагай амыдырал тургустунмас деп бодаар мен.

М. С. Горбачев даргавыс чон-биле харылзаазы хоорук, ынчангаш ол чонну дедирлендирген. Оон четпес талаларын Б. Н. Ельцин бодунуң номунга шын бижип турган хевирлиг. Чүгле сон-даа дугайында эвес. Ядоту сүт чүү дээн ийик. Черле ынчаш Горбачевту Ельцинге аштырып чоруур кижи деп билдим. Кайы үгниг дугайында айтырыг тургустунуп келбес арга чок-ла-дыр.

Солуннар эжик. Ам хөй-дүр харын. Бисте база. А чамдыктарында ажыктыг, солуннаа чүвелер эскербес кижи чордум. А республика солуннары саазын, акша-херекле четпезинден үстүрүүнге чедип турар. А демги солуннар ам Ленинге хамаарыштыр чемешигүмчүлелдерни хөлчок дааш ижиде берген, тураскаалдарны дүжүрүп эгелээн. Шаанда хүрээлерни үреглеп узуткаан баштыңчыларывыс ышкаш, уп-удурум чүве үүлгеткеш, база-ла сарыыл чок дирти берге кончуг болгай. Чүвени алыс далаш чокка өөренип көрүп турбаш шиитпирлезе эки деп бодаар-дыр мен.

Самбуу КУУЛАР.
Ак-Довурак.

Аныяандан адың камна

АЖЫЛДААР-ЛА...

Шаанда тывалар чудук-кара ажылгыр улус чораанын улуг назылыглар билир. Ниити эртем-биле талазы-биле харын ындыг-дыр, ынчалзажок салгалдан салгал дамчып келген эгээртинмес угаан-бодал байлазан канчап багай дээрил. Арат кижиниң кылып чорааны ажыл санаарга безин хөй: тараа тарыыр, сиген кезер, мал-магаиын кадарып өстүрер, аңнаар-дииңнээр, алгы-кеш эттээр, хевин дааараар, кыштаг-хонажын сеттээр... Ажы-төлүн бичиизинден ажылга ладыктырып өөредир. Оолдар 6-7 харлыында-ла адаларын, ачыларын эдерип, ажылга өөренип эгелээр. Эр-чок чүве болурга, адааызы ышкыңыштантар-даа турган, ында чүү боор. Харын бичии кижи чүвени билип алырынга дөгүм. Ындыг ажы-төл чурумнуг, ажылгыр, оорсук-даа килбазын амыдыралдан көрүп келдим.

Аныяк-өскениниң не кижиниң каш дакпыр чымыштыг ажылын ооды таптыг топтап көрүн сүмелээр-дир мен. Ам бээни кайы хире берге-дир. А шаанда... Чүгле күскү, бо үедеги оон ажылын сактып көрээли: дүк хап, кидис салыр, оон септеп-селип дааараар, чеп-моннар эжер, дипачилерниң идик-кевин даарап белеткээр, тараа-быдаазын хоорул, соктаар, идик-хеп улдурар, дааараар, хөм-сирин соктап, чымчадыр дээш та чеже чүве. Оон-биле кады бисти-ле сүттээнн, аъш-чеми. Бо-ла бүгү ажылдаарга кыс уругларын өөредир.

Моон аңаа-ла чактымышкын кылып бижии орбааныны чугаалап каайн. Кужур ажылгыр, ааа-ие! Рынок үези келген. Ам ажылгыр, сагыштыг тывынгыр кижилер эки амыдырап болур. Ажылдаар турааны чок, өөрөнгеш өөрении чадаан, ажылдааш, ажылдап чадаан, кода-хоорай кезип, тоянп, үптеп-хунаап чоруур чамдык аныяк оолдар бодамнажы хоржок ийин. Ол-ла ышкаш оларның ындыг аңаа рынга эвээш эвес «дузалашкан», уруг-дарыкын халыг-бергээ эвес, эргээ өөредип, чаг иштинде бүүрек ышкажы азыраан ада-ие база-ла бир янзы херетбаажы таалаар. Хырын тодуг, эгин бүдүн болур диле, ажылдаар-ла...

Мөңгүш БАЗЫР-САДЫ.
Ак-Туруг.

Сүмелеп тур мен

БҮЗҮРЕЛ БАР

Беш-ен ажыг чыл иштинде «Шын» солуунга үндүрүкчүлеп, корректорлап келген мен. Оон эң идепкейлиг номчукчуларының бирээзи болуп артпышаамым шын. Чагыдылга өртээ улам улгадып турар-даа болза, ону болгаш өске-даа чаңчыккан солуннарымны чагыдып алдым. Оон башка канчаарыл? Кижи амыдыралдан чыдып каар. Ылаңгыя мензэ, кырган кижиге, олар дээрге караам, кулаам-биле дөмей.

Шаанда база солунумга номчуштуг чүүлдер үнүп кээр чүве, ынчалзажок амгызынга четпес. Үениң байдалы-ла ындыг турган хире дидим, хөй янзы, маргыштыг материалдар эвээш, улус бир-ле чүве дугайын хорадаан азы өөрээн чугаалажып турар, а солуннарда ону тывпас сен. Амгы ажык-чаргыг үеде кайы-даа солуннарда ёзулуг солун, үениң судалын туткан чүүлдер бар болуруп кырган-даа, аныяк-даа кижилер чугаалажып турар-дыр.

Бир кезек солунум үкмейн баарга девиледим, харын-даа катап үнүп эгеледи. Ындыг турар-даа ужурлуг, билир мен — парлалга дугайында Хоойлунуң бир дугаар чүүлүнде мынча дээн: парлалга болгаш массалыг информацияның өске-даа чепсектери хостуг. А чоокта чаа улус депутаттарының Съездизиниң хүлээп алганы кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының дугайында Декларацияда ол чүүлдү катаптааш, шуут-ла мынча деп каан чорду: «Кижи бүрүзү сөзү хостуг болур эргелиг, бодунуң санал-бодалын база үзелдерин доктар чокка илередир, оларны аас-биле азы бижимел хевир-биле тарадыр эргелиг...» (6 чүүлде). Хамааты кижиниң — мээң ол эргемче шоглап турарларның аяа база дола-дыр ийин.

Амгы үеде солун чагыдарының үези эвээш арты. Солунувусту чагыдып алырынче далажыңар деп кыйгы салып, сүмелеп олурар кижи-дир мен. А солуннуң ажылдакчылары номчукчу-бижикчилери-биле кады сагыш-сеткилди дөюлдурар чаа-чаа солун темаларны доктаамал чырыдар, улуска ажыктыг материалдарны бижиир боор дээрзинге быжыг бүзүрелдиг мен.

Дангчай-оол ОЮН.
Кызыл.

ЭРГИ ЁЗУ-БИЛЕ ЧУРТТААРЫ БОЛДУНМАС

Амгы байдал, чаа партия дугайында бодалдар

Эрги үеже катап эглиишкин ам турбас. Эрги ёзу-биле чурттаары база болдунмас. Сталинчи ниитилелдиң эглиш чокка буступ дүшкени ол. Чуртта хосталганың, демократияның хады сергелеңнедир хадып турза-даа, байдал кажангызындан-даа нарыдаан— амыдыралдың деңнели канчаар-даа аажок кудулаан, калбак масса чоннуң сүзүглеп-чүдүп чорааны ёзу-чурум буступ, буурап дүшкен. Бистиң чуртувуска дагын катап тоталитаризмниң сөөлгү туруштарын камгалап, ону диргизерин күзээн күрүне самыыны бастырган. Августуң ол үш хүнү бүгү делегейни сирленнеди сил-гипкен—ооң түңнелинде кажан-бир шагда чоннарны чаңгыс багга тудуп турган ССРЭ аңгы-аңгы кезектерге чарлып, чашканналы берген, ооң-биле кады күрүне тургузуунуң база бир кол баганазы, «бистиң үениң угааны, алдар-ады, нүүрү» деп санадып чораан СЭКП база-ла тос башка барган. Партияның дээди удуртулгазы сүлчээчилер-биле холбаалыг болганы дээш, ооң ажыл-чорудулгазын түр када соксаткаш, өнчү-хөреңгизин хураап эгелээн.

Рынок экономиказынче шилчилге үезинде кандыг оруктуң, кандыг угланыышкынның шилип алырыл деп айтырыг кижи бүрүзүн дүвүредип эгелээн. Тыва Республиканың политиктиг, экономиктиг тургузуу кандыг болурул? РСФСР-ниң күрүне политиказының майыын ол хевээр дүжүрүп алыр бе? Чурт моон соңгаар бо байдалы-биле турар болза, ёзулуг-ла кара тамының дүвүнче киргенивис ол. Экономиктиг реформалар улуг-ла бурунгаарлавайн турар. Чуртта, Россияда ам-даа чаңгыс аай хамааты тайбың, чөптүг эптежилге чедип алдынмаан. Хөй-хөй шимчээшкиннер, партиялар аразынга чогумчалыг дугуржуушкун турар болза, ынчан амыр-тайбың бодарап болгу дег. Ол дугуржулга аңгы-аңгы үзел-бодалдарны бир-ле чаңгыс сорулгаже угландырар ужурлуг. Бодап-даа көрүңер, чаңгыс улуг күрүнениң хамаатылары-дыр бис, чаңгыс ол-ла черни базып, чаңгыс ол-ла көк дээрниң адаанда чурттап чор бис.

Чеден чылдар дургузунда амыдырал-чурттаалгавыс аңгы демиселдиниң адаа-биле чоруп келди. Чаңгыс аай коммунистиг идеологияның тугунуң адаа-биле чурттап, партийжи удуртулга кандыг кыйгырыг үндүрге-дир, ону ура-шимит-биле деткип, үстүүртен дужаал манап, дыңнап келдивис.

«Төрээн Коммунистиг партиявыс» деп адап чаңгыгып калганывыс башкарыкчы партияның удуртукчулары бүдүн чуртту, ооң сая-сая хамаатыларын делегейниң эң-не ядамыктары кылып каан. Холувус сунуп алгаш, диленип эгеледивис. Бир шагда чечектелген, бай, сайзыралдыг улуг күрүне деп турганывыс Совет Эвилели эң-не чыдып калган чурт деп билдинип келди. Маңаа кым буруулугул, ол дээш буруунү кымга онаарыл?

Партийжи удуртулганың кылган эмне-тикчок чазыгларын ол партияның кежигүннеринге онаар бе? Шынап-ла, бүгү коммунистер буруулуг бе? Бөдүүн коммунистер чон мурнунга бодунуң ат-алдарын арыг тудуп чораан. Малчын-даа, ажылчын-даа, албан-хаакчыла коммунист чон мурнунга харыысалгазын билип, хөй кезиинде боттарының ажыл-ижин ак сеткилдиг кылып чораан, кылып-даа чоруур.

Ам оларны кем-херек үүлгедикчилери деп карган, телевидение, солун, сеткүүлге «кызыл фашистер» деп чарлап турарын ёзулуг демократтыг хөделиишкин деп черле санап болбас. Бөгүн дүүнгүзү дег катап-ла аңгы дайзыннарын дилеп, оларны истеп-сүрүп эгелээнивис ол ышкажыл.

Бүдүн совет ниитилел аңгы үзел-бодалга эптеш чок кылдыр кижизиттинген турган. Ол-ла кижизидилгениң уржуктарындан демократия долузу-биле уштунуп шыдавайн турар, чүге дизе бистер дегере чаңгыс тургузуг адаанга чурттап келдивис. Коммунистер-даа, консерваторлар-даа, демократтар-даа чүгле боттарының бодалын эң-не дээди, ылаптыг шын деп санаар. Ол дээрге большевик үзел-бодалдың катаптап тургустунуушкуну-дур. Үстүнде адааным политиктиг шимчээшкиннерниң, партияларның талалакчылары тус-тузунда «бистиң үениң угааны, алдар-ады, нүүрү» болуксап турар. Амгы үеде чаңгыс партияның тергиидели түрбас. Ону ниитилел хүлээп албас-даа, ол ындыг угланыышкындан хоорлуп, ёзулуг демократияның оруунче кирипкен.

Алды чыл хуралдап, митингилеп, ажыл соксадып, аш чарлап келдивис. Бөдүүн чон шуут-ла түрей берди, шылай берди. Политика — оюн-тоглаа эвес-ле болгай. Чурт, республика, кижи бүрүзү ам-на таптыг ажылдап кирер ужурлуг. Салдынган холдар ажыл негеп турар. Ёзулуг-ла чонуу демократтыг реформа-чаартылгаларже кирер үе келген. Чон ам бодунуң кырынга дуржулга, шенелде кылырын күзевес. Кайы-даа шагда күш-ажыл кижиге түрегделди эккеп көрбээн. Кижи бүрүзү ажыл-ижиниң түңнелин боду долузу-биле четтирер апаар.

Тываның байдалы чурттуң болгаш РСФСР-ниң байдалы-биле дөмей-ле. Бир бодаарга, үе аткаарлавайн-даа, бурунгаарлавайн-даа, чаңгыс черге доктаап турупкан ышкаш апарды. Сактырга, кижи бүрүзү чүү-ле болур ирги деп маңаазынып турупкан ышкаш. Маңгаардан хоралыг чүве чок, а амгы үеде ол бүгү чоннуң амыдыралынга эң-не олумнуг сорууушкун апарып болур. Чүл дээрге чуртувус болза чаңгыс. Тыва Республиканы ээлей чурттаан кижилер аңгы бир черге, девискээрге эске бир Тыва Республика тургузуп шыдавас-ла болгай. Тыва дээрге бистерниң дегеревистиң — коммунистерниң, демократтарның, социал-демократтарның, кежигүн эвестерниң, чүдүлгелиг-даа, чүдүлге чок-даа кырган, чалыы кижилерниң төрээн чери-дир. Бистер дегере-ле Тывавыстың шылалдыг, бай республика болуп хөгжүүрүн чаңгыс аай күзеп, бодап чоруур бис. Бисти харылзаштырып тудуштуруп турар чаңгыс баг ол-дур, аңгы-аңгы үзел-бодалдыг болгай-даа бис. Ынчалзажок чонтан дамей-ле хоорлуп шыдавас бис. Чоннуң амыдыралының деңнелин көдүрери —кижи бүрүзүнүң бүгүнүг херээ-дир. Ынчангаш чаңгыс аай национал идеяның, сүзүктүң адаанга каттыжар ужурлуг бис. Национал идеяны национализм азы бир нацияның тергиидели кылдыр билир болзувусса, база-ла эске оруктай бергенивис ол. Мен бодаарымга, амгы үеде республикага чаңгыс аай национал идея дээрге-ле, Тыва Республиканың хөгжүлдезиниң айтырыы дээни ол. Ол чүл дээрге чон бодунуң девискээриниң бүгү-ле байлактарының ээзи болур ужурлуг. Эвилел Федерация өнчүзү эвес, а Тыва Республиканың өнчүзү болур апаар. Национал сүзүктү, чорааралды тук кылыр. Бо билиишкин канчаар-даа аажок делгем. Ол дээрге национал бот-догуннаашкынны, культура, эртем-билигни бедик чадаже көдүрери-дир.

Бот-башкартынылга чок-ка экономика көдүрүлбес. Культуразы чавыс, эртем-билии кошкак кижилер экономиканы көдүрүп шыдавас деп чүвени кижи бүрүзү билир. Ындыг чүве болганда, бистиң күжениишкиннеривис чогум-на олче угланыр ужурлуг. Кол-ла чүүл кижилерниң угаан-медерелинде ам-даа сиңниг-ип калган чагырыг-дужаар аргалар, төп чазак дузалаар, күрүне шыдаар, ажырбас чүве болбазыкпе дээр хөөннер, чанчылдардан хосталыры чугула болуп турар. Эрги чанчылдар-биле азыралыкчы хөөннер-биле чурттаары ам черле болдунмас, кижи бүрүзү болуунуң кылган ажылын кылыр, ээ харыысалгалыг болур. Амдызында бисте ёзулуг ээ кижиниң шынары чок болуп турар. Ынчангаш улус ажыл-агыйының янзы-бүрү хевирлери турзун. Өнчүнүң хөй хевирлери турзун. Чаңгыс аай күрүне өнчүзүн-не керигип алгаш олурар болзувусса, чүү-даа бүтпес. Ада-өгбениң үе-дүптен бээр чанчылчаан чугаат амыдыралы ажыл-агыйынга арат-малчын ажыл-агыйларны тургузар, садык-чүдүлгеге бүгү талазының деткимчезин бээр. Ажыл-агыйлың чорударда, тетчеглекчи ёзу-биле хумага чок болуп келгенивис чүнелинде Тываның бойдус байлактарын шуут-ла хоозуратан бис. Бойдус байлактарын биддилиг ажыглаар болза, төрээн черивис биске берипмечин кавүдедир.

Бо бүгү чүүлдерни чаа тургустунар деп турар Тываның улус-демократтыг партиязы болуунуң сорулгазы кылдыр санап турар. Ол партия—ажылчын, арат чоннуң, интеллигенцияның эрге-ажыктарын камгалаар парламент хевирниң партиязы болур. Анаа СЭКП кежигүннери даа, демократ үзелдиглер-даа, кежигүн эвестер-даа кирип болур.

Улус-демократтыг партия ажылы ара соксаткан СЭКП-ниң Тывада дорт салгакчызы болбас. Ооң кол тургустунар үндезиннери—Тыва Республиканың Конституциязы, кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының Декларациязы, ССРЭ-ниң хөй-ниити каттыжыышкыннар дугайында Хоойлузу болур. Бо партияны тургузарының талазы-биле эгелекчи бөлүк ажылдап эгелээн. Улус-демократтыг партия турзуп дээр, ооң ажыл-чорудулгазынга киржир күзелдиг, ону деткиир кижилер эгелекчи бөлүк-биле харылзажырын диледим.

АДРЕЗИВИС: Кызыл, Кочетов кудумчузу, 4, Тываның Чогаалчылар эвилели, тел. 3-20-13

Александр ДАРЖАЙ

Тываның Улус-демократтыг партиязын тургузарының эгелекчи бөлүүнүң башкарыкчызы.

ОРУККА ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛ

Амгы үеде кайда-даа машина-техника көвүдээн. Хоорайларга, суурларга оруктарда эртерде оваарымчалыг болбазаже хоржок дээрзин чүс-даа катап дыңнаан бис. Кызылдың кол кудумчуларынга чамдыкта мырыңай машиналар сынышпайн барган дег апаар. Диргелип кээр болгаш.

Хамык техника башкарган чолаачыларны оваарымчалыг болурунче милиция ажылдакчылары кичээнгейни угланыр турарын онзалап демдеглээр ужурлуг. Кудумчу чурумун сагывас болза, аргыжып эртери берге-ле! Озал-ондактар кажан-даа болбазын кижи күзээр. Ынчалза-даа ол айыылдыг халап бо-ла болгулай бээр. Чүгле далашпа, чолаачы.

Сөөлгү үеде аныяк чолаачылар көвүдээн. Оларның хөй кезии бызыг сагылга-чурумнуг. Төлептиг чолаачылар арага дээр хайлыг суксунну аас-даа днвестер. Шын-дыр. Эки ажылдаар, чурттаар дизе ону амзавас-даа ужурлуг. Аныяк чолаачылардан кадагалаан техниказын үрелиишкиннер чок, камныг эдилээрниче кичээнгей салырлар база хөй. Бо ЧУРУКТА аныяк чолаачы Кызылдың Кочетов кудумчузу-биле эртип чыдырда шагдаа доктааткан. Хынаарга, ында кандыг-даа чуруум үрээшкини чок болган. Милиция ажылдакчызы ону хынааш, арттыре каапкан. Башкарган машиназында үрелик чер-даа чок дээрзи билдинди. Ооң адын маңаа киирбедим. Бодунга негелделиг, чурумнуг чолаачыларның бирээзи ол-дур деп бодадым.

Өхемчик ОНДАРНЫН фотозу.

Телевидение ТВ

Понедельник

СЕНТЯБРЬ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Сухово-Кобылинниң херээ». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги фильм. 11.25 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның улустарының притчалары (Конго). 11.30 Футбол дорчуулалы. 12.00 ТМА. 12.20 — 12.35 «Садыг одуруу».

• • •

15.00 «Үскүлежиишкин». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.05 Концерт. 16.20 ТТ-ниң алдын фондузундан. 16.55 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 17.55 «Блокнот». 18.00 «Рынок шилиишкин шагы». 18.30 ТМА. 18.45 Футбол дорчуулалы. 19.15 «Садыг одуруу». 19.30 Сонуургактарга. 19.50 «Сухово-Кобылинниң херээ». 1-ги фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 —23.30 Совет телевидениениң төөгүзүнден.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 Ажылгыр кижиниң эртени. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.35 Итали дыл. 9.05 Орус чугаа. 9.35 «Адам Смиттиң акша-хөреңгизи». 10.15 Орус культура дугайында беседалар 3-кү дамчыдылга. 11.00 «Дервиш-91». 11.30 Информас-коммерция телепрограммазы. 12.00 Булгаков байырлалы.

ТТ дамчыдылгалары

13.05 Коллаж. 13.10 — 14.15 «Эрги чагаалар». Уран-чечен телефильм.

• • •

17.00 «Чүс чылдың төнчүзүнде жигулилер». 17.20 А. Дворжак. Төрүттүнгени хүнүнден бээр 150 чыл оюнга. 17.55 Хабаровск ТВ-ниң программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.55 «Ажык чугаа». Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга кандидаттар-биле ужуражылгазы. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 Медээлер. 20.40 Медээлер. 20.45 Аныяктар программазы.

МОСКВАДАН

21.25 Сатириктиг программа. 21.55 «Бешки дугуй». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.15 — 00.15 «Ажыы чок чүве».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.55 Коллаж. 19.00 Теннис. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 — 21.25 Барымдаалыг фильм.

Вторник

ОКТЯБРЬ 1

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 10.05 «Сухово-Кобылинниң херээ». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги фильм. 11.10 «Цирк, цирк, цирк». 12.00 ТМА. 12.15 «Биржалардан медээлер». 12.30 Совет телевидениениң төөгүзүнден. 14.00 Мультфильм. 14.20 «Телеминкст». 15.15 «Үскүлежиишкин». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.20 Танцы. 16.40 Мультфильм. 16.55 «Биржа ужудукчузу». 17.05 «Уругларның музыка клуву». 17.25 «Чемпионнар-биле кады». 17.50 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.10 Сонуургактарга. 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 «Ыры дугайында сактыышкын». 19.20 «КВН уламчылавышаан...». 19.50 «Сухово-Кобылинниң херээ». 1-ги фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Совет телевидениениң 60 чылынга тускай үндүрүлге. 22.30 — 23.50 Техчапсар. 00.30 Епископ Василий Родзянко-биле беседалар. 7-ги дамчыдылга. 00.50 ТМА. 01.05 Аар атлетика. 01.50 — 03.00 «Сухово-Кобылинниң херээ». 1-ги фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 Француз дыл. 1-ги чылы. 9.00 Телефильм. 9.25 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.55 «Актёрнуң уран мергежили». Никита Подгорный. 11.00 «Ажыы чок чүве». 13.00 Коллаж. 13.05 «Мөңгүнел-чек фургон». Уран-чечен телефильм. 14.10 Барымдаалыг фильм. 14.20 Концерт. 15.10 — 15.40 Ритмиг гимнастика. 17.00 «Черниң хевири». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 17.55 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.55 «Рынокче базымнар». Кызыл-Мажалыктың эът комбинадының директору Г. С. Иргит-биле интервью. 19.20 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.50 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Дирижерниң соонда амыдырал». 22.20 Политиктиг программа. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.15 Ю. Тарасовтуң киржилгези-биле дамчыдылга.

ТТ дамчыдылгалары

00.45 — 01.55 «Хөглүг уруглар». 23.55 Футбол.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.55 Коллаж. 19.00 Ажыл-агый дугайында интервью. 19.15 — 20.00 «Ыраккы Чөөн чүк».

Среда

ОКТЯБРЬ 2
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Мультфильм. 9.20 Футбол. 11.00 Фильм-балет. 11.45 «Чемпионнар-биле кады». 12.00 ТМА. 12.15 «Уругларның музыка клуву». 12.45 Менеджерлер школазы. 13.15 — 13.45 Авам, ачам база мен.

• • •

14.50 «Сөөлгү репортаж». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 15.55 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 16.55 «Политиктиг диалогтар». 17.40 «Блокнот». 17.45 «Планета». 18.30 ТМА. 18.45 Баянистер дээди ойнаар. 19.05 Футбол. Чапсарда — «Биржалардан медээлер». 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Анаа-ла даштыкы чурт». Швед стол. 1-ги фильм. 22.10 «Бак кижи». Уран-чечен фильм. 22.30 — 23.45 «Техчапсар. 01.05 «Х программа». 02.05 «Сухово-Кобылинниң херээ». 1-ги фильм. 03.10 — 04.00 Аар атлетика.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 Немец дыл. 1-ги чылы. 9.00 «Даг херээниң мастери». 9.25 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.05 Авторлар программалары. 11.00 Политиктиг программа. 11.35 Театр үнүүшкүнү. 12.35 Музыка коллекциязы. 13.00 Коллаж. 13.05 «Повар конкурузунга келдивис». Уран-чечен телефильм. 14.15 «Хуу-салым... «Үлүгжүгеш». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 14.55 — 15.40 Концерт. 17.00 Кижилер бодаразын. 17.45 Мультфильм. 17.55 Аян-чорукчулар клуву.

КЫЗЫЛДАН

18.55 «Салгынчыгаш». 19.25 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Россия реквиеми». 22.25 Фил Донахьюнуң программазы. 23.15 Медээлер. 23.30 Музыка коллекциязы. 23.45 Барымдаалыг фильм. 23.55 Булгаков байырлалы. 01.00 Футбол.

ТТ дамчыдылгалары

02.45 — 03.35 Футбол.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.55 Коллаж. 19.00 Россияның парламент медээлери. 19.15 — 20.00 «Экиан-биле уттундурган шагдагы үе».

Четверг

ОКТЯБРЬ 3
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.05 Футбол. 11.45 ИХМ-ниң медээлери. 12.00 ТМА. 12.15 Телефильм. 12.55 Ажылгыр чарылгачы. 13.15 — 13.20 Мультфильм. 14.30 «Телеминкст». 15.15 «Сөөлгү репортаж». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.20 И.-С. Бах. № 6 концерт. 16.40 Сонуургактарга. 16.55 Үзел. 17.40 «Блокнот». 17.45 «... Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 18.30 ТМА. 18.45 Мультфильм. 19.00 Концерт. 19.10 Футбол. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Анаа-ла даштыкы чурт». 2-ги фильм. 22.10 «Катя». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. Чапсарда (22.30 — 23.45) — Техчапсар болгаш ИХМ-ниң медээлери. 01.15 ТМА. 01.30 Епископ В. Родзянко-биле беседалар. 8-ки дамчыдылга. 02.00 — 02.50 Аар атлетика.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Базилио даиспей болгаш Так кускежигеш». 8.30 Телефильм. 8.45 Испан дыл. 1-ги чылы. 9.15 Ритмиг гимнастика. 9.45 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.15 «Бурда модени көргүзүү тур...». 11.00 Челябинскиниң экологтуг байдалының дугайында. 11.35 Футбол.

ТТ дамчыдылгалары

13.05 Коллаж. 13.10 «Эргим хавулар». Уран-чечен телефильм. 14.15 «Төрээн чуртунга мөгейип көр». 15.20—15.50 И. Шакиров ырлаар. 17.00 Барымдаалыг фильм. 17.30 Ажык-тывыштыг чорук болгаш чанчылдар.

КЫЗЫЛДАН

17.45 Уругларга фильм. 18.20 Медээлер. 18.30 «Мээң суурум — мээң салым-чолум». Бии-Хем районда Ээрбек суурдан дамчыдылга. 19.20 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.50 Чарлалдар, кинореклама.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.30 «Чаа фермер». 20.45 Совет аажатын партиязы. 21.15 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.45 «Ажыы чок чүве». 22.45 Реклама. 22.50 Медээлер. 23.05 «Ажыы чок чүве» (уламчызы).

ТТ дамчыдылгалары

00.05—00.55 Футбол.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 Концерт. 18.25 Калыкшыл. 18.55 Коллаж. 19.00 Россия чазаанда. 19.15—20.00 «Кыдыг-кызыгаар».

Пятница

ОКТЯБРЬ 4

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 9.50 «Катя». Барымдаалыг телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 11.25 «Хилдарга, базымнарга...» 12.00 ТМА. 12.15 Бавар телевидение. 13.00—13.30 «Булактар».

• • •

14.55 Түннел концерт. 15.40 Орус болгаш совет авторларның шүлүктерин база прозазын Е. Гоголева номчуур. 16.20 «Харынар ынча ашкан болза...» 17.05 Биржалардан медээлер. 17.35 «Блокнот». 17.40 ТМА. 17.55 Кижи болгаш хоойлу. 17.40 «Партнер». 19.10 Футбол. 20.00 «ВиД». 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Анаа-ла даштыкы чурт». 3-кү фильм. 22.10 Концерт. 22.30—23.45 Техчапсар. 23.45 Футбол дорчуулалы. 00.15 Шоу «Королева-91». 01.50 ТМА. 02.05 «ВиД». 01.20—02.10 Аар атлетика.

ИЙИГИ ...
МОСК...

ТТ дамчыдылгалары

7.00 Ажылгыр кижиниң эртени. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.25 Англи дыл. 1-ги чылы. 8.55 Эрудиттерге сула шимчээшкин. 9.25 Англи дыл «Өг-бүле альбому» (АКШ). 9.55 Авторлар программалары. 11.00 «Ажыы чок чүве».

ТТ дамчыдылгалары

13.00 Коллаж. 13.05 «Бурунгуларның шыназы». Уран-чечен телефильм. 14.10 Н. Чернега ырлаар. 14.35—15.50 Телешин. 18.00 «Даг херээниң мастери». 18.35 Телефильм. 19.00 Россияның парламент медээлери.

КЫЗЫЛДАН

19.15 Медээлер. 19.25 Уругларга фильм. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.30 «Зальцбургта «Вестник». 1-ги дамчыдылга. 21.25 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.05 «Питиримниң командазы». 22.25 Сөс дилеп тур мен. 23.05 Реклама. 23.10 Медээлер. 23.25 Телешин. 00.05—01.25 Фильм-портрет.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.15—20.00 «Кыдыг-кызыгаар».

Суббота

ОКТЯБРЬ 5

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Орус улустуң ырлары. 7.00 Мультфильм. 7.30 Ритмиг гимнастика. 8.00 Бистиң садывыс. 8.30 ТМА. 8.45 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.05 Телешин. 11.15 Хөглүг программа. 11.45 «Камгалал грамотазы». 12.20 Режиссер А. Белинскийниң фильмнери. 13.30 Кижиниң ёзу-чаңчылы. 14.30 «Музыка киосказы». 15.00 ТМА. 15.15 Мультфильм. 15.40 Архангельскиде музей-усадьба. 16.30 «Илья Муромец». Уран-чечен фильм. 18.10 «Күрүнениң мөңге ынакшылы. Москва Кремли». 5-ки фильм. 18.45 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 15-ки сериязы. 19.10 «Силерниң арыннарын таныырдыр бис». 20.10 «Арын». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Брейн-ринг». Аныяк оолдар маргылдаазы. 22.15 П. И. Чайковскийниң чогаалдары. 22.35—23.45 Техчапсар. 23.45 Шаннал-биле таныштырылга. 01.25 «Гонг». 02.40 Уран-чечен фильм. 03.45 —04.35 Аар атлетика.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.35 Аксаковтуң юбилейинге. 9.20 П. Деметр. Цыган ырлар. 9.40 Фильм-портрет. 11.00 «Кадар он бир» видеоканал. 13.00 «Юозас Мильтинис театрның дугайында монологтар». 14.30 Совет уран чурулганы америк журналистерниң көргени-биле. 15.30 «Арыг хөлчүкте бажын». 17.30 Хостуг хүреш. Делегей чемпионады. 19.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.30 «Сахалин ёзуңуң рыногу». 1-ги кезээ. 21.00 Фестиваль. 23.00 Медээлер. 23.15—00.45 Концерт.

Воскресенье

ОКТЯБРЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 «Спорттуң — бүгүдеге». 8.30 ТМА. 8.50 «Спортлото» тиражы. 9.05 «Ынакшааның ажыы-биле чугаалаары». 9.20 «Эртен эрте». 10.05 «Ада-чурттака бараан болуушкун». 11.05 «Эртенги сыдыс». 12.05 «Аян-чорукчулар клуву». 13.05 «Кедээден дамчыдылга». 14.05 «Пи» демдек-биле». Чапсарда (14.40) — ТМА. 15.50 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның улустарының притчалары. 15.55 «Марафон-15». 16.55 П. И. Чайковский. «Москва». 17.25 «Делегей панорамазы». 18.10 «Уолт Диснейни көргүзүүр тур...» 19.00 Улуг-хүн кинозалы. 19.40 «Робин Гудтуң согуннары». Уран-чечен фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «КВН-91». 22.35—23.40 Техчапсар. 00.45 Америк футбол. 01.45 Чиик атлетика. 02.30—03.15 Орус православ шажынның музыказының Москвага болган үшкү делегей фестивалының дугайында.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Зарядкаже чыскаалыңар! 8.15 Мультфильм. 8.30 «Даштан чырык база үнер». 8.50 И. Стравинский. Фильм-балет. 9.35 Концерт. 10.10 Уругларга программа. 10.45 Ыдыктыг болгаш мөңге. 11.05 Музыка болгаш поэзия. 11.35 Сөс дилеп тур мен. 11.45 Фил Донахьюнуң программазы. 12.35 «Дужаал ёзугаар өлүрүүшкүн». Уран-чечен фильм (Англия). 14.35 Камера эрткен үениң шиичилел тур. 15.30 Н. Исамбет. «Дургуннар». Шии. 17.30 Хостуг хүреш. Делегей чемпионады. 19.00 20 век каар талазы-биле. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар чаштар!» 20.30 «Сахалин ёзуу-биле рынок». 2-ги кезээ. 21.05 «Танго өлүм-биле». Фильм-кабаретиниң баштайгы көргүзүү. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.15 — 00.45 «А» программа.

Шүлүктер кыдыраажындан

САЛЫМ-ЧОЛУҢ ЧЕКТЕВЕЙН ЧОР

Чайгы ону оңуп калза,
Чаап кара харын оштавышаа,
Сарыг бүгү
уургу-суурун
Сайзырапза,
ундраан,
кударааа.
Кара чамык дыңаа ора,
Каш-ла ангы эжергенис.
Чалым уем
эжег чонка
Сагыш ачын
ундараа.
хомудааа.
Шөлүн кылыр ныг кос дег

Чолуктарның хову дыңнааш,
Хирге-чалга
чолдуг кежиин
боралган деп
Хияк черге
човаза-даа.
мургаараа.
Чагтан хары эрип калыр
Час-даа кезир, угтуп аар сен.
Чалым сеткил
назы-харга
ачуң бердер
Салым-чолуң,
хонкп кирэк
чектевейн чор.

Владимир ДОНГАК.

ДҮЖҮМДЕ ДЕГ КӨСТҮП КЕЛИР

Бора-Булак хоюугута
Богба-чааза мунуп ости.
Чарын дашты чорааш чуртум—
Чадаана хем сагыжымда.
Эрестерни дургаар унген
Эзир хааяып. Бора талдар.
Эзимнелеп дыттар чаны —
Эргим кысты болган черим.
Улуг дыттың холегезин.

Уруг-биле чагаак кыжыгаш,
«Ынакшыл» деп эргим сөстү
Ынайн ааза солушкан бис.
Аалак-шимаа шинни кирген
Анай-хаатар ону ырап.
Дургектедир аккан хемни
Дүжүмде дег көстүп келир.

Оргаш-оол МОНГУШ.

ДӨРТТЭЭН ШҮЛҮКТЕР

Дээрниң хөй сылдыстары орай четтир,
Чеже-дир деп мыннгата дээр түңнеэн мен
Дескинкир кады чорууру аймак чонум
Черле база олар мышкаш чайнап чоруур.

* * *

Ийи бажын, доштуг ору үжерге-даа,
Ийис чадар эстерниң чаршыбаан
Сагыжымга эштежиксээр күзелим бар,
Салдай берген орайн-даа коңнуг ийин.

Сергей НОЕБУ.

* * *

Чырык черге эге баштай мээн кыйгым
Сынпар ажып, шыргай эзим эргивээн бол.
Кидис өгнүң иштин орта чаңгыланып,
Кижилерге өөрүшкүнү хайырлаан боор.

Деспил-оол САНЧЫ.

Дус-Даг суур.

КИЖИЛЕР ЧҮГЕ ӨЛҮП ТУРАРЫЛ?

Оът-сигенден аргып каан хевин кедип алгаш, Амыдырал биле Өлүм оруктар дургаар тонап чоруур дээрзин Черниң болгаш кижилерниң чаяакчызы Калумбу билир турган. Хараганнар аразынга чаштынып чыдып алгаш, орукту кадарарын ол өшкү биле ытка дагзып каан. А бир эвес Өлүм кестүп келзе, тудуп алырын, а Амыдыралды эрттириптерин чугаалаан.

Өшкү биле ыт даалганы күүседип чорупканнар. Ынчалзадаа ол-ла дораан кедегге баштай кым турарын сүмележи бергеш, аразында алгыжып эгелээн. Кедегге баштай боду турарын ыт шынзыткан, чүге дээрге ол дораан-на удуй бербес-ле болгай. А өшкү канчаарга-даа ыт ону черле шыдавас дээр дугайын чугаалаан. Алызында баргаш ыт ол маргылдаага тиилеп үнген болгаш орукту хайгаарап чыдып калган. Ол одаг кыпсып алган. Оон чанынга дөгеленип чыткаш, кум кынны бергенин эскербейн барган. А чогум-на шак ол үеде орукка Өлүм кестүп келгеш, даап чок эрте берген.

Дараазында өшкү кедегге хүнзээн. Ол удуваан. Оът-сигенбиле аргып каан хептиг чорумалды ол тудуп алыр аргалыг болган. Ынчалза-даа оозу Өлүм эвес, а Амыдырал болган.

Шак-ла мынчаар, ыттың удуп калганының хайы-биле, Өлүм чер кезип тонап чорупберген. Ол ам кижилерни хүнчүн-не тудуп ап чоруур. Өшкү Амыдыралды тудуп алган. Ынчангаш бисти Өлүмден кым-даа камгалавас болу берген. Бистер бүгүде мынчаар чугаалап турар бис:

— Бир эвес ыт кедегге серемчилеадиг турган болза, Өлүм эртпес ийик, мынчап кижилер мөңге чурттаар турганнар.

АВА ЧОВАА

Чечен чугаа

Чаңгыс суур чурттуг эжим Чычаан-оол-биле мээн хоорайга ажылдап турар бис. Мурнай шөлээзинниис-те оскенистиң ада-иезиниң бажыңынга база ынчан-на кирген кээрнис чаңгыс апарган. Чаңгыс аалдың кижилери миннимей канчаар. Өскен-төрээн бажыңынга чаңгыс-ла хонаш, оон даар- [illegible] даа болза, бажы ээзи бедип келген дорт думчуктуг, шала чаа базып кылаштаар, чолдак ава чүве. Оон эжок чугаакырын черле билир мен.

— Че, багай эжик кандыг чурттап тур, оглум?

Иениң баштай-ла салган айтырыы бо. Оон үнүнде ам база багай чүвелер дыңнаар ырги мен бе дээн ышкаш дүвүрел база бар болган. Кужур не харын манзаш, кыйбыя туруп олур. Оглундан чүгле экиин дыңнаар дээш, четтикпейн олурган ава кижиге багай харын чугаалап черле шыдавас хире болдум. Ынчалзадаа Чычаан-оолда ам багай үүлгедиглер чок. Ынчангаш оон ам кандыг байдалдыг ажылдап, чурттап турарын бирден-бирээ чокка, шын дорту-биле-ле чугаалап бердим:

— Чычаан дээрге эвир чылым-на бир уруг-биле таныжып алгаш, бичежек-даа бол, тускай өрээлде кады чурттап орарлар. Ол урууң ам иштиг дээр чорду. Боду ол бүдүрүлгениң эң мурнакчыларының олуруунда кирген, улуг херек чуруу хүндүлел самбыразында саадап олурар. Хөй удаа шаннаткылаан. Узбек чурту— Ташкент хоорайже аян-чорук база кылгаш келген.

Чычаан-оолдуң авазының сагыш-сеткилиниң хөлээп-хайынганы дээрге, ол мени оон ыңай чүве-даа чугааладыр хире ээес апарган. Ыя арзында мениң арны аян кирип, шуутла ажыксыз келген, сактырымга, оон бүгү боду чырыткылзадыр хүннеп-ле берген ышкаш апарган.

— Ой, эжиним аас, кужур төлүм! Чүү кончуг чаагай чугаа чадап эжикти тааар боор сен, кужур оглум! Багай эжик шору ажылдап турар ышкажык. Сайзыраан! Ол болбас ийикпе. Эжимниң чарынбазы! Дыңнап олур сен бе, ашак! [illegible] Өршээ хайыракан! Эжимниң ол таварышкан уруу хоорай урут ирги бе, оглум?

— Мээн кадайым-биле эжиккилер уруглар чүве. Бичигаш би[illegible]

[illegible]

— Оо, хоочу-хорээ чок чүве кайда боорул аан, оглум. Холдарым кужум кежээлеп турар, чамдык дүнелерде карак шимпес болбас ийик мен бе, оглум. Чаа, бис-даа канчаарыл аан, ажы-төл-ле ээс-мени, эки-чаагай чурттап чораар! Чычаан эжим сут биле кижилиг боор дидиң бе, оглум?

— Ол урууну Күнзелмаа дээр. Узаас божуур дижир чорду.

— Ой, экий! Оран Тандым, өршээ! Кижи амытан өзүп, көвүдеп-ле чоруур чүве болза, делегейде оон чаагай чүү турар боор! Өршээ хайыракан!

Ийи хире чыл бурунгаар бо бажыңга база чоралдым. [illegible]

[illegible] Аваңның сени өстүрген хилинчек-човаан чандыкпас дээрге-ле хөй мурнунга аваңның эрнин кылыктатпайн, сеткилин хомудатпайн, чон аразында ажыдгыр, томаанныг болгу, чурттаар чорууңза-ла [illegible] ол эвесте, Кужур авага оон өске алт-шары-даа, алдын-мөңгүн-даа херек чок.

Моңгуш ЭРГЕП.

Чарлалдар вороозу

Телевидение

СЕНТЯБРЬ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Ритмиг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.50 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.20 «Кадыкшыл». 9.50 «Дириг амытаннар аймаа». 11.35 Хөгжүм программа. 11.05 «Оңу силер шыдаар-сар». 11.50 «Улуг Америка». 12.20 Режиссер А. Ве[illegible] фильмнери. 13.30 «Бурла моден» сүме[illegible] 14.15 «Сухово-Кобылинниң херээ». Хөй сериялыг телефильм-биле таныштырыг. 15.00 ТМА. 15.10 Россия чогаалчыларының [illegible] 15.40 «Угун салгаан хөгжүм». Уран-чечен фильм. 17.25 «Озур-хемир». 18.25 «Москва Кремль». 4-кү фильм. 19.00 «Майы эрн». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 14-кү серия. 19.25 «Херээжен хөп даарачызы». Уран-чечен фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Ретро» студия. 22.40 Ада делегейниң чемпионады. 23.30 — 00.55 «Европа Техтанзаар». 00.55 «Астра» коргузу тур. 02.55 — 04.20 «Херээжен хөп даарачызы». Уран-чечен фильм.

ИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Чоннуң чаңчылдарының [illegible] 9.00 Барымдаалыг фильм. 10.05 «Амыдыралга үр чадашкыы». Вл. Маяковскийниң угуу Москвада. 10.50 Барымдаалыг фильм. 11.00 «Кадар он бир». 13.00 «Толстоногов театры. Толстоногов чокта...» 14.30 Уран-чечен фильм. 16.10 Барымдаалыг фильм. 16.40 «Пост-Монтре-91» фестиваль. 1-ги дамчыдылга. 18.10 Конкурстуг программа. 18.55 Российниң чазаанда. 19.10 Мелодрама. 19.25 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 20.10 Российниң театрлары. 20.50 «Джазгайы». 21.50 М. Жванецкий. Шиктингениң чогаалдары. 23.00 Теннис. Делегей маргылдаазы. 23.35 Марина Капуро бердаар. 00.00 — 00.30 Футбол. СССР чемпионады.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Честь семьи Прицци» (АКШ, 2 серия). 10.00, 13.00, 15.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мальчик с большой черной собакой» 9.00, 12.10, «Иван Васильевич меняет профессию» 10.30, 13.30, «Бассейн» (Франция) 15.20, 17.50, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «День зарплаты» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (узатканы) шактарда.

«ВОСТОК»: «Враг» (2 серия) 12.00, 15.00, 18.00 шактарда.

СЕНТЯБРЬ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Честь семьи Прицци» (2 серия) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мальчик с большой черной собакой» 9.00, 12.10, «Иван Васильевич меняет профессию» 10.30, 13.30, «Бассейн» (Франция) 15.20, 17.50, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мио, мой Мио» 11.00, «День зарплаты» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (узатканы) шактарда.

«ВОСТОК»: «Чудесный лес» 10.20, «Враг» (2 серия) 12.00, 15.00, 18.00 шактарда.

СЕНТЯБРЬ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Музыкальная фантазия» (Индия, 2 серия) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мария Мирабелла в Транзистории» 8.40, 12.00, «Клад на дне озера» 10.20, 13.30, «Бассейн» 15.10, 20.00, «Честь семьи Прицци» (2 серия, АКШ) 17.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сезар и Розали» 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Восточный коридор или Ракет по...» (2 серия) 13.30, 16.10, 18.50 шактарда.

Шоодуг чугаалар, анекдоттар

УДУРТУР ДЭЭРДЕН БАШКА...

Арага заводунга улуг эргелүжеелдыг бөлүк дарганар чедип кээп-тир эвеспе.

Оларның бирээзи ажылчындан айтырган.

— Бир дашка араганы ижипкеш, ажылдап шыдаар сен бе!

— Шыдаар мен — деп, ажылчын харыылаан.

— Бир эвес ийи дашканы ижипсиңзе?—деп, дарга сиңниге берген.

— Шыдаар мен — деп, ажылчын харыылаан.

— Бир эвес үш дугаар дашканы ижипсиңзе, ажылдап шыдаар сен бе?

— А мен үш дугаар дашканы ижипкеш, ажылдап тур ышкажыл мен—деп, ажылчын бадыткаан.

— А дөрт дугаар дашканы ижипсиңзе, ажылдап шыдаар сен бе? — деп, дарга ажылчындан салдыкпаан.

— Чок — деп, ажылчын харыылаан. — Чүгле ажылды удуртур дээрден башка...

«ЭДЕ ТУРГУЗУКЧУ» КАЙЫЛ?»

Бир хүн Горбачевка почта дамчыштыр хааржакчыгаш чедирип келгеннер. Ону Горбачев ажыдып чадап кааш, Павловту кыйгыртыпкан. Ол база ажыдып чадап каангар.

— Балды эккээйн, оон башка ажыдып шыдавас-тыр бис — дээш, Павлов чорупкан.

Хааржакты Горбачев ол-бо андара-дүңдере тудуп көрүп олурда, оон аксы ажыттына берген. Көөрге, оон иштинде Сталинниң масказы бар болган. Горбачев ону кедип алган.

Балды тудуп алгаш, Павлов Горбачевтуң кабинединге кирип кээрге, стол артында Сталин олурган.

—Демги ол кончуг «эде тургузукчу» кайыл, Иосиф Виссарионович, — дээш, Павлов балдызын чайган...

Тимур КОЛГУНМААНЫҢ тыва улустуң Бокту-Кириш болгаш «Бора-Шээлей» деп тоолдуң ажыглап чураан чуруу.

СОВХОЗТУҢ ЭЭЗИ

Шоодуг

Техникум дооскаш, санакчылаар бижик алгаш, бир совхозче хапкан мен. Район төвүнге шеригте кады чораан эжимге ужуражы бердим. Бар чыдарым совхозтуң директорунуң чолаачызы болду.

— Кады чоруур бис харын, эш, чүгле Өшкү-Саар Чүлдүмовна чүү дээрил, ону база көрүптээл? — деп, эжим мындыг.

Ол чүү кижил азы совхозтуң директору херээжен кижи апарган чүве бе? Кызылга чоп директорну Хертек Сонам Севчааевич дижиктер деп бодап четтикпейн тыдырымда, доора калбак, тырың мага-боттуг херээжен келирге, эжим менче айыткаш: «Эжим-дир, Чүлдүмовна, бисче санакчылаар дээш бар чыдар кижи-дир, ап аар бис бе?»— дидир. Тырың херээжен мени буттарымдан бажымга чедир өрүмнелдир, чидиг көрүжү-биле хыйыртап эрткеш: «Олуртуп-ла алыр ыйнаан, ажылга кирер дээш бар чыдар кижи болза» — дей-дир.

Херээжинниң көрүжүнүң турамыындан директор бодур ла деп бодал башка кирер болду.

Чиник машинаның артыкы олуттарының бирээзинге олурупканымда, чиңгежек, узун эр кылаштап келгеш, машинаның мурнунда даргалар олуруунда саадапты.

Орук ара эжим Каадырның бир катап Сонам Санчааевич депкениндең мурнумда олурар кижи ылап-ла Хертек директор деп билип алдым. Чанымда олурар чугаазы чүгле айтыышкыннар-биле бүткен Өшкү-Саар Чүлдүмовна дээрзи кымыл, билдинмес чүве ол.

Совхозка ажылдай бергеш, бир хүн эжимден чогум черле Чүлдүмовна деп кымыл деп айтырарымга:

— Эскербээниң ол бе, Чүлдүмовна директорнуң кадайы ышкажыл. Томаанныг, чурумнуг, кижизидилгелиг эки оол-дур, ам артында бот деп чап-чаа сени боду мактап олур. Чүлдүмовна сагыжынга бир таарышкан кижизинге хирчам дээспес эвеспе. Амыраан сен, «чаг иштинде бүүрек» ышкаш чурттаар сен. Боду улуг экономистиң дузалакчызы-даа болза, херек ырында совхозтуң ээзи ол болбазымнче — деп, эжим чугаалады.

Совхозтуң директору Хертек, а ээзи кадайы деп чүве дыңнаваш, баштай элдепсинзимээ-даа, чоорту шупту чүвениң ындыызынга бүзүрээн мен.

Уруг-дарыгны ясли-садка тургузары, шөлээ-чөпшээрел айтырыы, машина-техника ачылаары, аъш-чем складтан чөпшээредири... дээш бо бүгүнү углап баштап олурар кижи Чүлдүмовна чүве-дир. Ындыг айтырыглыг улуска ол «Директорга чугаалап каар мен» дептер болза ол-ла, бүгү чүве бүдер. Ындыг «эрге-дужаалга» экономистиң дузалакчызының чеде бергени директорнуң томаанныг, оожум, а кадайының чаңгыс черге олуруп шыдавас, аастыгга алыспас, өде-чара аажы-чаңында деп соолунде билген мен.

Эжим Каадырның чугаалааны ышкаш «чаг иштинде бүүрек» дег чуртталга мепээ ылап-ла эгелээн. Төрүмелимден черле олутпай кижи мен. Ону Чүлдүмовна мынчаар түңнээн: «Магалыг оол-дур, ажылынга ынак. Ажылдаар черинге ужа шанчып олуруп шыдавас, сиилеңейнип, үнекире халып хүнзээр бо херээженнер дег эвес». Техникумну кызып турган кызыл дипломнуг дооскаанымна шын. Ынчангаш совхозка санакчының ажылын улуг бергедел чокка шиңгээдип апкан мен. «Ону Чүлдүмовна мынчаар үнелээн: «Техникум эвес, ана академия дооскан оол-дур бо, кижи азар шыргай арга дег материал болгунун ажылын сегидип келди». Чажымдан мендe арай аамай, өөрүксүмээр дээр чүве бе, чоң бар. Ынчангаш кино-концерт, танцы-оюн безин челип күш четпээн мен. Ону Чүлдүмовна «Эки кижизидилгелиг, арага-дары ишпес, сиилеңейнип, өрүкүдү маннавас, магалыг корум-чуруму оол-дур» деп мактаан боор. Ону Каадырга мепээ дыңнадып келир болгай.

Шыңап-ла, Өшкү-Саар Чүлдүмовнаның сагыжынга таарышкан кижи сагыш ышкаш чурттаар, чаглыг эътти дайнаар чорду.

Чурттаар өрээлимни аштакчы кылан-тас кыдыр аштап, орун-дежээмни ниледе саңында арылгап, солуп каар. Чем алыр апарганым совхоз складының эргелекчизи Чүлдүмовнаның чоок төрели кижи дээр, чамдыкта боду өрээлимге чаа соккан мал эъдин, сметана, ногаа аймаан эккеп каан сут болур. Садыг-магазинге, столоваяга улус черле мепээ ээлчег манатпас. Мындыг таварылга безин болган. Суурда амыдырал хандырылга чери бар. Аңаа баш дүгү таартып алыр дээш кире берген мен. Ында мастер урут ээлчегде олурарым көрүп кал-ла, бажының дүгүнүң чартыын таартып апкан акыйның олуундан тургускаш: «Силер бичии манаптынар, оон улаштыр таарыптар мен, бо дарга далаш кижи-дир» дээш, мени холумдан чедип алгаш аппарып, дузаазып көргүскен. «Ажырбас, ээлчегни манап алыйн» деп чадашкан мен. Соолунде дыңнаарымга, ол мастер кыс Чүлдүмовнаның дуңмазы болган.

Чыл безин четпейн чыткаш, совхозтуң кол санакчызының оралакчызы апарган мен. Совхоз улузу мени «Чүлдүмовнаның тып эккелгени кызыл дипломнуг, быжыг билиглиг, аныяк келир үеге идегелдиг кижизин» деп чугаалажы берген.

Бот эр мен, үр-даа болбайн, изиг-соок суглуг, делгем, чырык бажың база алдым. Ол орду ышкаш делгем бажыңга чүнү салыр мен. «Ажырбас мепээ общежитие өрээли четтир» деп чадашкан мен.

Өшкү-Саар Чүлдүмовнаның бодунуң дорт кижизидилгези-биле общежитиеден удуур өрээлдиң эт-севи, телевизор, уругдар садындан соңга, эжик көжегелери, «Саратов» деп бичежек холодильник, совхоз складындан столдар, сандайлар, аяк-сава шкавы эт-севи-биле, амыдырал хандырылга чериниден хеп сугар шкаф, диван... дээш чурттаарынга таарымчалыг байдал тургустунган. Ол бүгү эт-септиң учёт-отчёду эрги дептерлерде артканын санакчы кижи билир-ле болгай мен. Ай отчёду хүлээп ал тура, ол бүгү турган черлеринден акт дугаар үндүр бижиттинген кылдыр документ саазыннар-биле келирге, элдепсинип, кайгап, дораан кол санакчыга дыңнадып четтим.

— Эртириптинер, ажырбас. Өшкү-Саар Чүлдүмовна үндүр бижиптинер дээрге, директор ынча дээн чүве дижик — дээш, кол санакчы дүште-даа чок самбыдын улаштыр шаккылады берди.

Ылап ийин харын, ылап, «чаг иштинде бүүрек» дег чурттап тур мен. Чүгле алган кадай, ажы-төл чок! Ол чүү дээрим ол, өг-бүле айтырыы база шиитпирлеттинип эгелээн чүве болуп тур.

Эжим Каадыр бажынга кирип келгеш:

— Шайлалганаар кажан болурул, эжим? —деп бо.

Аайын тыппааным шын. Эжим ону билгеш:

— Өшкү-Саар Чүлдүмовна дуңмазы баш таарар черде мастер уруг-биле сени өглээр дээн деп чугаа суурда чоруп тур — деп бо ийин.

Хамык чүвени болуп эрте бергенде эскерип, оваарыыр чаңныг кижи мен. Сөөлгү үеде ол уругнуң бажынга келири хүн бүрү көвүдеп олурарын ам эскерип ор мен.

Чүлдүмовна бир салган сорулгазын ыяап чедип алыр. Бо совхоз девискээринде бүгү чүве чүгле ооң күзели-биле болуру чаңчыл болган. Ол чорук чоннуң човаткан, хөйнү хөлзеткен. Ооң дугайында чоң кайнаар биживаан дээр: райкүүском, солун, радио черлери дээш. Ону хынап келгеннерни Чүлдүмовна чытчы ыт дег, дораан билип аар, ооп оптут-чиптиг чаңы орту шолду чадыг кылыр. Чылап эртпес шыргай аргадан чүгле Өшкү-Саар Чүлдүмовна эртер. Бодун дескиндир быжыг буттарлыг, боттуң кижилерин тургускулап алган, бузулбас хая дег быжыг олуруу бо. Ам мен ол «боттуң кижилериниң» аразынче кирерим ол бе? Хай-халап келгени бо-дур. Совхоз ээзиниң лайызындан эртер болза, «чаг иштинде бүүрээн» кайдал.

Улус чугаазынга удурланып билбезимни билир Чүлдүмовна мени хеме таварып, ам мырыңай кудаа кылып алыр деп барганы ол ышкажыл. Ол талазы-биле өрү-куду хомудаалар бижиир эвес, ооза шайлалгам болбаанга совхоз ээзиниң «ала дола» баар чүве болза. Мепээ-даа дыпп, чонга-даа човаңныг эвес боор ийин.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34, ● оралакчылары 3-33-91; 3-31-17; ● приемная 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-25; 3-34-17; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17; 3-34-98; 3-41-23; ● экономика килдистери: улетнур 3-34-49, 3-26-74; келээ чыл-агый 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-47, ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15, ● медээлер болгаш спорт 3-26-82; 3-41-23; чагаа 3-39-03; очулга 3-34-39; 3-34-93; ● корректорлар 3-34-19, ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудус. Тиражы 27097 экз. Чагыг № 968.